

A VÁLTOZÓ VILÁG XXI. SZÁZADI KIHÍVÁSAI

Nyíregyháza

A VÁLTOZÓ VILÁG XXI. SZÁZADI KIHÍVÁSAI

Tanulmánykötet

Prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár
70. születésnapja tiszteletére

Szerkesztette: Dr. Kókai Sándor

Felelős kiadó: **Dr. Kókai Sándor** intézetigazgató, egyetemi magántanár

Technikai szerkesztő: **Tóth Zoltán**

Szerzők:

Dr. Abonyiné Dr. Palotás Jolán egyetemi docens
Ágoston Szabolcs projekt asszisztens
Dr. Aubert Antal egyetemi tanár
Bácskainé. Dr. Pristiyák Erika főiskolai adjunktus
Bártfai Endre György főiskolai adjunktus
Balizs Dániel tudományos segédmunkatárs
Dr. Becsei József egyetemi tanár
Dr. Baranyai Gábor főiskolai docens
Dr. Bodnár Károly főiskolai tanár
Dr. Boros László főiskolai tanár
Dr. Bujdosó Zoltán főiskolai docens
Dr. Csapó Tamás egyetemi magántanár
Dr. Csatári Bálint c. egyetemi docens
Dr. Csizmadia László ny. főigazgató
Dr. Csüllög Gábor egyetemi adjunktus
Deák Attila vezető menedzser
Dr. Dobány Zoltán főiskolai docens
Drotár Nikolett egyetemi hallgató
Dr. Dövény Zoltán egyetemi tanár
Ésik Zsuzsanna PhD hallgató
Dr. Farkas Jenő Zsolt tudományos munkatárs
Fazekas Ildikó hallgató
Dr. Frisnyák Sándor egyetemi tanár
Dr. Gábris Gyula egyetemi tanár
Dr. Gál András c. főiskolai docens
Dr. Gööz Lajos professor emeritus
Gróf Katalin egyetemi hallgató
Dr. Horváth Gergely egyetemi docens
Dr. Jónás-Berki Mónika egyetemi adjunktus
Kiss Diána Dóra egyetemi hallgató
Dr. Kocsis Károly akadémikus
Dr. Kókai Sándor egyetemi magántanár
Dr. Komáromi István c. főiskolai docens
Dr. Kormány Gyula professor emeritus
Dr. Kozma Gábor egyetemi docens
Dr. Kovács András Donát tudományos munkatárs
Kristóf Andrea főiskolai tanársegéd
Kőrösi Miklósné ny. polgármester
Dr. Lóki József egyetemi tanár
Dr. Makra László egyetemi docens
Dr. Matyasovszky István egyetemi docens
Dr. Mészáros Rezső akadémikus
Dr. Michalkó Gábor egyetemi tanár
Mike Viktória egyetemi hallgató
Morvay Szabolcs PhD hallgató
Dr. Nagy Adrienne főiskolai adjunktus
Dr. Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens
Dr. Németh Sándor polgármester
Dr. Novák Tibor József egyetemi adjunktus
Pálfi Andrea PhD hallgató
Dr. Papp-Váry Árpád egyetemi tanár
Dr. Petykó Csilla egyetemi docens
Pozsgai Andrea PhD hallgató
Dr. Rechnitzer János egyetemi tanár
Dr. Suba János térképtárvezető
Dr. Süli-Zakar István egyetemi tanár
Dr. Sütő László főiskolai docens
Szabó Balázs tudományos segédmunkatárs
Dr. Szalók Csilla főiskolai tanár
Dr. Szepesi János tudományos munkatárs
Dr. Tar Károly egyetemi docens
Dr. Tarpai József Tourinfo irodavezető
Dr. Tökés Tibor egyetemi adjunktus
Dr. Tömöri Mihály főiskolai adjunktus
Dr. Tusnady Gábor akadémikus
Dr. Varga György kutató
Dr. Vass Róbert főiskolai adjunktus
Dr. Vitányi Béla középiskolai tanár

ISBN 978-615-5545-63-4

A címlapon Dr. Dobány Zoltán: Őszi séta című akvarell képe látható.

Frank

Köszöntő

Tisztelettel és barátsággal köszöntöm a geográfia és a turizmusföldrajz hazai és nemzetközi szinten elismert professzorát, a Nyíregyházi Egyetem turizmusképzésének megalapítóját és megszilárdítóját, Hanusz Árpád professzor urat, hetvenedik születésnapja alkalmából. Az évszámot kimondva elgondolkodunk, ez több mint két emberöltő, s mindennek különös jelentőséget ad, hogy a Turizmus és Földrajztudományi Intézet és jogelődjének az ünnepelt olyan oktató-kutató professzora, aki földrajz-biológia szakos tanári diplomája megszerzésétől napjainkig hű maradt munkahelyéhez. Az elmúlt öt évtizedben élete, hivatása és munkássága folyamatosan a Nyíregyházi Főiskolához kötődött, lokálpatriotizmusa mindig erősebb volt attól, mint amit az elmúlt fél évszázad lehetőségei, olykor csábító ajánlatai (egyetemi katedra, országos kutatóhelyi állás) felkínáltak számára.

Az oktatás mellett – amely felölelte a geográfia szinte minden részterületét –, mindig nagy hangsúlyt helyezett a hallgatók nevelésére. E tekintetben is mintát adott és értékeket közvetített. Tudós-tanár egyéniségéből fakadóan aktívan kapcsolódott be a felsőoktatási tankönyv- és jegyzetírásokba, a gyakorlati képzések megszervezésébe, terepgyakorlatok vezetésébe. Hosszú ideje meghatározó szerepe van a hazai turizmusföldrajz kutatói-felsőoktatási miliójében, de elévülhetetlen érdemeket szerzett a határon túli magyar turizmusképzés elindításában és kiteljesítésében is. Egész pályafutása során kitüntetett szerepet kapott – származása és Ipoly-menti gyermekkori élményei ebben meghatározóak maradtak –, a határon túli magyarság támogatása.

Hanusz Árpád tájékozódó képessége és térképismerete legendás. Ezt az adottságát úgy is kamatoztatta, hogy mindig szeretett utazni, azonban ezt soha sem öncélúan tette. A megismerés, a tapasztalatszerzés, az emberek életének, mindennapjainak feltárása vezérelte. Közép-Európát már fiatal korában beutazta, majd a rendszerváltozás adta lehetőségekkel élve a világ számos országába eljutott. Utazásai során óriási tapasztalatra tett szert, ezek elmélyült valóságismeretet és nemzetközi kapcsolatokban való jártasságot eredményeztek számára. Több határon túli felsőoktatási intézményben volt vendégtanár és meghívott előadó, Csíkszeredától Beregszászig, Kolozsvártól Komáromig.

Hanusz Árpád fiatalos lendületével és megszokott életritmusával ma is aktívan segíti a nyíregyházi kutatóműhelyhez kapcsolódó oktatók és hallgatók munkáját. Nyíregyházáról úgy tudta/tudja szolgálni a geográfia és turizmusföldrajz fejlődésének nemes ügyét, hogy a hazai Földtudományi Doktori Iskolák külső alapító tagjaként, napjainkig aktívan bekapcsolódik a doktori és habilitációs eljárásokba. Egyéniségéből fakadóan jó kapcsolatot ápol szinte valamennyi geográfussal, oktatóval és kutatóval.

Közéleti-politikai személyiségek is igen gyakran kérik ki elméleti és gyakorlati tapasztalatokon formálódott véleményét és értékelését, még akkor is, ha tudják, hogy nem közhelyeket fognak hallani, a mindenkori „széljárásnak” megfelelően. Fáradhatatlan, mindig segítőkész, a szakmai közéletben ma is rendkívül aktívan vesz részt, minden turisztikai rendezvényen, konferencián és tudományos előadáson jelen van az akadémiától a legeldugottabb falvakig.

Tisztelői, barátai és tanítványai nevében köszönöm meg Professzor Úrnak az elmúlt fél évszázad alatt végzett szakmai-tudományos életművét, mely egyben olyan alkotás, amit visszatekintve a jubileum alkalmából most értékelünk, lezártnak azonban sem az ünnepelt, sem mi nem tekinthetjük.

Kívánom, hogy évtizedekig formálja és tökéletesítse még ezt az alkotást, ahogy a nagy művészek is teszik, természetesen mindig legyen Ő is elégedetlen, új ötleteinek és javaslatainak megvalósításához pedig adjon továbbra is erőt, egészséget a Jóisten.

Hosszú életet, sok boldogságot kívánok barátai, kollegái, tanítványai és családja körében és nevében:

Dr. Kókai Sándor
intézetigazgató

A SZATMÁRIAK TANÁR URA...

Kőrösi Miklósné

Nem is gondoltam, hogy milyen nehéz feladatra vállalkoztam, amikor elfogadtam Dr. Kókai Sándortól a megtisztelő felkérést - írjak pár oldalt a Dr. Hanusz Árpád Tanár úr 70. születésnapjára készülõ tiszteletkötetbe saját elképzelésem szerint. Elsõ gondolatom az volt, megy ez nekem könnyen, hisz annyi közös szép emlék teszi gazdaggá a hozzá füzõdõ baráti kapcsolatomat. Bátran merem írni, hogy baráti kapcsolatomat, mert úgy érzem, ami Tanár úrhoz füz közel 20 éve, az a legszebb barátság, ami megadatik két ember, egy férfi és egy nõ között.

Aztán, mikor kezdtem összerakni a fejemben az ezzel kapcsolatos gondolataimat, rájöttem, nem fog könnyen menni. Azért is nehéz, mert elfogultság nélkül nem tudom megoldani a kapott feladatot, úgy ahogyan ezt most „illene”, vagy, ahogy egyesek elvárnák tõlem. Azért is nehéz, mert tudom, hogy az általam tisztelt, nagy tudású szakemberek fognak írni a tiszteletkötetbe, s mirõl írhatok én a kis egyszerű, falusi nyugdíjas polgármester.

Nem vagyok író, nincs megfelelõ képzettségem hozzá, de a baráti szeretet mégis felhatalmazást adott arra, hogy próbálkozzam meg gondolataim papírra vetésével, s reménykedjek, hogy pozitívan fogadja a Tisztelt Olvasó.

Közel 20 éve már, hogy a keleti végeken, az országnak ezen az érintetlen, folyók szabdalta, gyönyörû vidékén, Szatmárban és Beregben egy-egy „ügyesebb” település felhívta az itt élõk figyelmét egy általa szervezett rendezvénnyel. Turisztikainak igazából nem is nevezhetnének, hisz szinte alig terjedt túl a falu határára a rendezvény sikerének híre, de valami mégis megindult a „végeken”-

Gyakorló polgármesterként kicsit irigykedve figyeltem, mások hogy csinálják. Elmentem a rendezvények jó részére, figyeltem, elgondoltam én hogyan csinálnám, de nem volt tudásom, bátorságom, hogy mi is belevágjunk egy jelentõsebb rendezvény szervezésébe.

Aztán érkezett egy meghívás Szatmárcseke polgármesterétõl, hogy a térség polgármestereit, akik vonzalmat, érdeklõdést éreznek a turizmus térségi fejlesztése iránt, szeretettel várnak bennünket a Falusi Turizmus Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Egyesületének elnökével és titkárával a Pince Csárdába.

Örömmel fogadtam el a meghívást, természetes, hogy ott leszek. Megérkezésemkor egy nagyon szimpatikus úr jött elém, s mutatkozott be: Hanusz Árpád, így minden titulus nélkül, szerényen, kedvesen. Úgy éreztem, mintha mi már régóta ismernénk egymást. Nem volt bennem semmi fenntartás, feszültség, pedig én egy teljesen más emberre számítottam. Volt tanítványai között sok

ismerősöm volt, egyik részük egy nagyon szigorú, kemény, másik részük egy nagyon jó fej tanárról mondott véleményt. Az utóbbiak főleg a terepgyakorlatos emlékekre hagyatkoztak, az előbbieket a vizsgai élményeikre. Fura érzések voltak bennem, gondoltam, ez a terepgyakorlatos.

Hallomásból természetesen voltak más területről is ismereteim róla, sokat hallottam a nevét így emlegetni: Hanusz Tanár úr. Ez nekem nagyon tetszett, mert én tanítóimat, tanáraitam mindig nagy tisztelettel emlegettem, s hálával gondolok ma is rájuk. Ez biztosan azért is van, mert mindegyikük nagyszerű ember volt, s biztos voltam benne, hogy Ő is ilyen ember lehet, ha „meglett” férfiak is így emlegetik. Se korábban, sem az eltelt évek óta soha nem hallottam másként emlegetni, csak Hanusz Tanár úr! Ez a név fogalom lett a környéken, összekapcsolódott a Szatmári térséggel rövid időn belül, de hamarosan a Beregben is egyre többen megismerték. Visszaemlékezve a szatmárcsekei megbeszélésre, kijelenthetem, itt indult el térségünk igazi turisztikai előrelépése.

Tanár úr elmagyarázta, milyen gazdagok vagyunk a térségben, felsorolta a természeti, épített és emberi értékeinket. Részben én is tisztában voltam mindazzal, de mégis úgy éreztem, hogy felnyitotta a szemem. Ami nekem természetes volt, az másnak turisztikai látványosság. Példaként említette a Penyigei vagy népi nevén Nemtudom szilvát, ami óriási értéke ennek a tájegységnek, s milyen jelentősége lehetne az itt élő emberek életének jobbra fordításában. Első lépésként, mondta, meg kell ismertetni a belőle készült lekvárt, melynek első állomása lehetne egy lekvárfőző verseny.

Nagyon örültem, ez nekem való feladat. Már kezdtem is a gondolataimat csatasorba állítani, de hamar letörtem, mert Tanár úr elmondta, hogy e megbeszélés is azt a célt szolgálja, hogy megszervezzük az I. Nemzetközi Szilvalekvárfőző Versenyt Szatmárcsekén.

Gondoltam, majd a következőt Penyigén, de azért a kis csapattal mindenképpen eljövünk. Visszaidéztem gyerekkori lekvárfőzős emlékeimet, melyeket Panyolán élhettem át gyerekként, fiatakként. Innentől nem volt megállás a versenyig, fejemben sorakoztak a „cibereillatú” gondolatok, szerencsére volt kikkel megosztani, akik kiváló partnerek voltak a kivitelezésben, a kemény két napos megmérettetésben.

Csodálatosra sikerült az egész rendezvény, közel 20 önkormányzat összefogásával valósult meg. Minden egyes részletét Tanár úrral egyeztették végig, én magam is gyakran kértem Tőle tanácsot, s mindig készséggel állt rendelkezésemre. Mi még a verseny kellemes eseményeivel voltunk elfoglalva, újra beszéltük az érdekes pillanatokat, örültünk a zsűri értékelésének, közben Ő már a következő szatmári rendezvényen törte a fejét, melyben már ott „toporogtak a kis cinkék”.

Búcsúzaskor azt mondta: „Majd beszéljünk!” Gondoltam, biztosan meg fog dicsérni, azért akar beszélni velem, de Ő soha nem dicsért, én mégis mindig éreztem egy-egy megnyilvánulásában, pillantásában, arcmimikájából, ha jól csináltam valamit, vagy nem. Nekem mindig sokat számított, hogy milyen lesz a

reakciója annak az Embernek, akitől én csak tanulhatok, aki tanácsokkal segíti a munkámat, aki végtelen türelemmel, kitartóan dolgozik a szatmári emberek boldogulásáért. Nélküle nem hiszem, hogy ismernék határainkon belül és túl a szilva- és somekvárunkat, a kötött tészta vagy csimbókos levest, a szilvásételt, a tengerikásás töltött káposztánkat, a csavart szilvalekváros fánkot, a cinkét, de sorolhatnám a végtelenségig a jó szatmári-beregi paraszti ételeket. Nem hiszem, hogy ma annyi embernek jelentene bevételt a lekvár, a saját kezűleg elkészített egyéb termék, ha Ő nem fogja a kezünket a jó cél érdekében. Nélküle nem lenne Szatmár-Beregi Szilvaút, az Ő kezdeményezésére, s útmutatása alapján alakult meg az egyesület Vásárosnaményban.

Innentől kezdve Hanusz Tanár úr, ahogy felénk mondják, nem vette le rólunk a kezét, de a szemét is mindig rajtunk tartotta. A rendezvény értékelésére hívott össze újra bennünket, s itt mondta el következő ötletét, februárban csináljunk egy Cinkefőző versenyt Szatmárcsekén. Ötleteit, javaslatait mindenki lelkesedéssel fogadta, s mikor a sajtó hírül adta, Ő pedig nem győzte Sarkadi Palival együtt megnyugtanni az állatvédőket, hogy nem a kis tollas cinkéket fogjuk megfőzni, hanem egy régi paraszti ételt.

Úgy tudott velünk, polgármesterekkel beszélni, motiválni bennünket, hogy minden kollégám, akik fontosnak tartották az ügyet, egyszerűen belelkesedtek, s mindenki arra törekedett, nagyon jól sikerüljön a rendezvény, minél többen vigyék jó hírünket szerte a világban. Volt közöttünk egy egészséges versengés, de ha adódtak is kisebb súrlódások Tanár úr nagyon ügyesen tett rendet közöttünk, s csak a cél volt utána a fontos mindenkinek. Így indultunk neki a februári nagyon hideg ellenére is közel 18 csapattal az I. Nemzetközi Cinkefőző Versenynek.

Szatmárcseke ismét jelesre vizsgázott, a hideg ellenére is nagyon sokan voltak kíváncsiak a szatmáriak újabb attrakciójára. A mi csapatunk is ötöst kapott, I. helyezést értünk el a versenyen a hagyományos paraszti ételek menüjével, melyet kiváló szakemberekből álló zsűri ítelt meg a lelkes penyigei asszonyoknak.

Mondták is itthon, jól belelkesített benneteket az a Hanusz Tanár úr, most már mindig főzni jártok?

Közben az én gondolataim mindig azon jártak, ha Penyigén fogjuk megrendezni a lekvárfőző versenyt, hogyan tudjuk még vonzóbbá tenni, távolról is idecsalogatni a vendégeket. Kezdtett összeállni a rendezvény minden mozzanata, de ezeket szerencsére csak magamban pakolgattam ide-oda.

Majd jött a Cinkefőző verseny értékelése, volt elismerés, kritika, s akkor jött a hogyan tovább kérdése. Tanár úr itt már nemcsak az értékeléssel foglalkozott, hanem már felvázolta a következő lekvárfőző versennyel kapcsolatos elvárásait. Meglepetésemre elmondta, hogy ismét Szatmárcsekére készülünk. Én nagyon szomorú lettem, hogy mégsem nálunk lesz a következő rendezvény, s ennek hangot is adtam. Ekkor Tanár úr elmagyarázta, hogy rosszul értelmeztük – mivel többen azt hittük, hogy ez a rendezvény faluról-falura fog vándorolni – sikeres turisztikai rendezvényt csak úgy lehet csinálni, ha a vendég előre tudja a pontos

helyét, idejét, stb., egy-egy rendezvény csak az adott településhez köthető. Megértettem én az okos érvelését, de azért mégis rosszul esett.

Találj ki Te is magatoknak valami okosat, mondta akkor nekem.

Végül hamar beláttam, hogy milyen igaza van. Nem vette el kedvünket ez a „kis kudarc”, mert egyre több turisztikai rendezvényre kaptunk meghívást, s a legtöbb helyről elhoztuk az 1. helyezettnek járó díjakat.

Tanár úr adta a javaslatot, hogy házi készítésű szilvalekváros süteményekkel is népszerűsítsük a szilvalekvárt. Nehéz lenne felsorolni hány helyre kaptunk meghívást az ország különböző helyeire az Ő segítségével. Nyíregyházától, Veszprémig, Budapest több rendezvényére, kedves emlék marad a Szabolcs-Szatmár-Beregi Gastro-Show, ahol az Alkotmány utcai sátrainkból mindent megvettek az odaérkező látogatók, nem győzték az asszonyok sütni a csavart szilvalekváros fánkokat.

Ekkor már a lakosság is jobban kezdte érezni a rendezvények pozitív hatását, hisz a lakosságtól egyre több helyi terméket vittünk el bizományba eladásra, s örömmel számoltunk el a belőle kapott forintokkal. Sokasodtak a felkéréseink, egyre több helyre hívtak meg bennünket, hogy népszerűsítsük ételeinket. Így vehettünk részt: Utazás Kiállításon, OMÉK-en, így kerülhetett neves budapesti étterem étlapjára a mi kötött tésztánk, bennünket kértek fel a Hoya európai igazgatóinak adott vacsora elkészítésére, nem tudnám fel se sorolni a sok lehetőséget. A sok feladat mellett, azért nem hagyta Tanár úr, hogy elfeledkezsem a saját rendezvény kitalálásáról, megszervezéséről.

Az ezredfordulón összeállt fejemben a rendezvénnyel kapcsolatos gondolatsor, s megkerestem Tanár urat, röviden vázoltam az elképzeléseimet, figyelemmel hallgatott, s akkor azt mondta, ez jó, de még lehetne ...

Na, ezt nem sorolom fel, csak úgy zúdultak rám a jobbnál jobb ötletek, de ekkor én is közbeszóltam, ez mind jó, de hogy lehet ezt majd kivitelezni?

Megoldod te azt, sok lelkes ember vesz körül, de majd segíték, kereshetsz bármikor! Hazafelé jövet első gondolatom: Nem hiába tartanak ettől a Hanusz Tanár úrtól a diákok, nekem is adott egy olyan feladatot, amibe lehet, hogy belebukom!

Nem kívánom a rendezvény előkészítésével kapcsolatos rendkívül szerteágazó feladatokat felsorolni, de tudni kell, hogy nagyon sok lelkes ember több hónapos munkájába került az I. Szenkeparti Nagyvásárt olyanná „varázsolni”, amilyen lett. A rendezvény a Szatmári Fesztivál része lett, csütörtökön Túristszállóban Nemzetközi Halászléfőző Verseny, pénteken és szombaton Szatmárcsekében Nemzetközi Szilvalekvárfőző Verseny és vasárnap Penyige. A mi rendezvényünk lényege abban állt, hogy minden olyan terméket hozzanak el az ügyes kezű szatmári és beregi emberek a vásárra, mely kereskedelmi forgalomban nem kapható, s próbáljuk meg visszahozni a hajdani vásárok hangulatát.

A szlogen: Áruljunk egy gyékényen!

Közel 100 kis sátrat építettek a munkatársaim az ároksátrparton kivágott fákból és

a Szenkéből kitermelt nádból, gyékényből, ezek lettek az elárusító helyek az utca egyik oldalán. A másik oldalon a Régi Ízek Szabad Tűzön programunk kapott helyet. A színpad, öltöző nagy része szalmabálából épült, ahol a Szatmári Népi Színjátszók Fesztiválja adott egész napos programot a vendégeknek. Kész lett a falu kemencéje, ahol egész nap sült a lángos, a csikós tűzhelyeken sült a tarkedli, a rongyos lapótya, s a rakott katlannál egész nap sorban álltak a látogatók a cibere kóstolóért. A vásár egész területén fel-feltűntek a különböző szerepjátékosok, a rendre a mi csendőreink vigyáztak, a rossz gyerekeket a pulyaszedő tartotta kordában. Sorolni lehetni még sokáig, hogy közös összefogással, a lakosság aktív bevonásával milyen eredményt tudtunk elérni.

A rendezvényt megelőző napokra Hanusz Tanár úr és Zlota Jóska „leköltöztek” Szatmárba, így a helyszínen is megtekintette a készülődéseinket, látta, hogy mennyire izgulok, s mindig kedvesen nyugtatott, „Csak legyen jó idő”!

A rendezvény reggelén korán megérkezett, s komótosan végigsétált a közel másfél kilométeres sátorson, mindent megszemlélte, mindenkivel volt egy-két kedves szava, a térségben élők, az árusok ekkorra már jól ismerték, s mindenki üdvözölte. Hétágra sütött a nap, s csak jöttek és jöttek az emberek, szóltak a biztonságiak, bedugult a parkoló, Gyarmat végén áll a kocsisor. Elmondtam Tanár úrnak, hogy most mi lesz, s Ő szelíden mosolygott, s azt mondta: örülj neki.

Egész nap kavarogtak bennem az érzések, hol féltem, hol repülni tudtam volna, de valami biztosságot adott, hogy még este is velünk volt, s akkor láttam a szemén, hogy milyen örömmel figyelte azt a sok embert, aki ülve a Szenke partján nézi a vízi mozit.

Több ezren voltak az első alkalommal megrendezett Szenkeparti Vásáron, a következő évben már megközelítette a 20.000 látogatót. Ezt már a Fötér című műsorban is látni lehetett. Szerintem az egyediségét, a hagyományörzésre, hagyományápolásra való törekvésünket koronázta meg a siker. Tanár úrnak újabb kérése volt, melyet ma is bánok, hogy nem teljesítettem. Azt kérte, írjam le a vásár történetét, mindent, hogyan készültek a szerepjátékosok, a „pulyaszedő”, a javasasszony, csendőrök, fakanál és kosárárus cigány asszonyok, kisbírók, stb. Érdekesnek találta a szalmabábuk készítését, a jelmezek varrását, hagyományörző műsorok összeállítását, a népi ételek kitalálását, a készítőik feltalálását, a lakosság hozzáállását. Így utólag, én is úgy gondolom érdekes lett volna, de sajnos ez elmaradt. Lett volna miről írni, hisz a vásárnak mindig voltak a településen kísérő rendezvényei is, ha megunt a vendég a vásári forgatagot a művelődési házban különböző kiállításokat tekinthetett meg. Volt vászonműek, horgolt kézimunkák, falvédők, vaskályhák kiállítása, de nagy sikere volt az egyik évben a közmunkások által készített termékeknek is. Csináltunk madárijesztő szépségversenyt a falu főutcáján, ahol a környék iskolái, óvodái és magánszemélyek által készített ötletes bábuk sorakoztak. A helytörténeti gyűjteményben is örömmel fogadták a látogatókat, a Lekváriumnál néptáncosok, népzeneészek adtak színvonalas műsort a vendégeknek.

Ez a sikeres rendezvény adta az ötletet Tanár úrnak biztosan, hogy ez az alig 700 lelkes kis település „elbír” még egy rendezvényt tavasszal. Megijedtem, mikor elmondta, hogy milyen jó lenne a szatmári töltött káposztára is szervezni egy rendezvényt, vagy a régi kisbíróknak tisztelegve egy találkozót megszervezni.

Mertem én ellentmondani?

Ő pedig sorolta az ötleteket, s biztatott, meg tudjátok ezt is csinálni. Penyige lakossága 2004. május 9-re meghirdette és megszervezte az I. Töltikés- és Kisbíró Találkozót. A rendezvény jól sikerült, de nem vonzott annyi látogatót, mint a vásár. Ez is azt bizonyította, hogy csak összefogással lehet sikeres rendezvényt szervezni, ez a találkozó csak egy napra invitálta a vendégeket, nem voltak más partnerek a térségben, ahol szintén lett volna program több napra. A Szenkeparti Nagyvásár ma is „él”, sajnos sok olyan része elmaradt, ami számomra az értéket jelentette. A Töltikés- és Kisbíró Találkozót 2006 óta nem szervezik meg.

Egy kellemetlen, de nagyon kedves emlékemet kell megosztanom, hogy mit is jelentett, illetve jelent ma is a rendezvény a falu lakosainak. Első évben, tudva, hogy Penyigén nagyon sok kertben van somfa, de nem nagyon szedik fel, megkértem a munkatársaimat, hogy keressék meg a tulajdonosokat és kérjék el a gyümölcsöt. Szinte kivétel nélkül mindenki ideadta, s naponta szedegették fel a kollégáim a fáról lehullott somot, majd egy használaton kívüli szolgálati lakás konyháján készítették el a hidegen kikavart somlekvárt, rakták üvegekbe szépen felöltöztetve. A vásáron az utolsó üvegig mindet eladtuk. Következő évben újra próbálkoztunk, de akkor már alig volt valaki, aki nekünk adta volna. Mindenki mondott valami elfogadható kifogást, hogy miért nem tudja az önkormányzatnak adni. Rosszul esett, valamit biztosan nagyon elrontottam, esetleg haragszanak rám, gondoltam én.

A vásár napján, hogy a helyszínre érjek, szinte az egész falun végig kellett gyalogolnom. Mit látok, a kiskapukban hokedlire, kis asztalkára kirakva a somlekvár, szilvalekvár, száraz tészta, horgolt kézimunka. Miért esik ez nekem rosszul, hisz ezért csináljuk az egészszet, futott át az agyamon, s alig vártam, hogy megosszam örömeimet Tanár úrral. Az eltelt évek alatt akkora lett az igény a somlekvárra is, hogy nem tudjuk kielégíteni.

A 2002-es esztendőben a Milotai Diófesztivállal, kölcsei rendezvénnyel bővült a Szatmári Fesztivál, melyeket Tanár úr, ugyanolyan „becses” gyermekként pátyolgatott, nevelgetett, mint idősebb „testvéreit”. 2004-ben Fehérgyarmat város is csatlakozott Gyarmati Vigasságok elnevezésű rendezvényével a fesztiválhoz, majd Panyola a Népzenei Fesztivállal, Tunyogmatolcs a Szamosparti Találkozóval. Minden rendezvény fontos volt Számára, mindenhol ott volt, tanácsokat, javaslatokat adott a jobbítás szándékával.

Én abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy több más turisztikai üggyel kapcsolatban is kaphattam Tőle útbaigazítást, ötletet. Ilyen volt a Penyigei Lekvárium, az ország első szilva- és lekvármúzeumának létrehozása. A berendezés során sok ötletet kaptam, melyeket igyekeztem megvalósítani, s mindig izgatottan vártam, hogy mit fog hozzá szólni mikor megvalósult az Ő ötlete.

Ötlete viszont mindig volt, s ezek nem kis pici ötletek voltak, hanem olyanok, melyeknek neve lett a turizmusban országosan is. Ilyen volt az is, amikor a Nyírségi Ősz keretében megszervezésre kerülő Gyümölcskarnevál ötletével keresett meg bennünket. Mi, polgármesterek csak furán néztünk egymásra, hogy már megint mit talált ki, hogy lehet ezt kivitelezni, mi ilyet még soha nem csináltunk a szerteágazó önkormányzati munka során, ezt már nem vállaljuk fel. Még egy fél órát sem magyarázott, s mi már a kérdéseinkkel ostromoltuk a kivitelezést illetően. Nem emlékszem már pontosan, hogy hány kompozíció vonult fel a szatmári és beregi térségből, de a többség innen volt, az biztos. Arra viszont jól emlékszem, hogy az aszalt gyümölcsökből készített kompozíciókkal elnyertük az I. helyezést, s ekkor is hálás voltam, hogy engedtem a „rábeszélésnek”.

Így voltam ezzel akkor is, mikor a Szatmári Kóstoló című könyvet készítettem, melyet Tanár úr lektorált. A rendezvényeken nagyon sok szatmári népi étellel találkoztunk, melyek nagy része már feledésbe merült, s mikor megkóstoltuk, akkor azt mondtuk, ez finom, ezt ma is el lehetne készíteni.

Mi lenne, ha leírnád ezeket a recepteket, egy kis turisztikai ismerettel megtűzdelve? - kérdezte tőlem egy alkalommal.

Én meg a könyvírás, nem gondoltad komolyan, ugye?- kérdeztem vissza.

Ezzel a bogarat a fülembe tette, s mikor lehetőség adódott pályázatot nyújtottam be a könyv kiadására, mert bíztam benne, hogy bármikor mehetek hozzá segítségért, s ketten majdcsak összehozzuk. Így is lett, én éjszakánként összeírtam a recepteket, melyeket idős rokonaimtól, szomszédjaimtól gyűjtöttem össze, s két- három naponta küldtem át Tanár úrnak. Soha nem mondta, hogy nem jó, hanem csendesen megjegyezte:” ezt le is kell főzni, hogy jó legyen a recept, s fotók is kellene a folyamatról”. Újabb, még nagyobb feladatot kaptam, amit rövid időn belül meg kellett oldani, s mi az asszonyokkal szerintem jól megoldottuk. Mi nagyon élveztük a főzőcskézést, mindenki azt adott hozzá, amit tudott, majd a barátokkal együtt jókat ettünk, jól szórakoztunk. Igazi csapatépítő tréning volt! Örömmel vittem a fotókat a főiskolára, hogy kiválogassuk együtt a legjobbakat. Végre megszületett a könyv. Nagyon sokan örömmel fogadták, azóta is sok pozitív visszajelzést kapok, de ez az elismerés mindig kettőnknek szól, mert nélküle nincs Szatmári Kóstoló!

Mindenben segített, biztatott, s a könyvbemutatón igazi örömet láttam az arcán, mikor ismertette a könyvet a népes közönséggel, de a saját érdemét természetesen elhallgatta. Ezt kénytelen voltam én megtenni helyette, elmondtam, ami nem jó, vagy nem tetszik a könyvben, az nem az én hibám, hanem Hanusz Tanár úré, persze csak viccnek szánva e gondolatot. Mára már a Szatmári Fesztivál sem őrzi azokat az értékeket, melyek a Tanár úr irányítása mellett valósultak meg a térségben. Van, amelyik megszűnt, van, amelyik falunappá változott, s vannak melyek sikerrel szerveződnek, de más értékekkel.

Sokat beszélgettünk az utóbbi években arról, hogyan lehetne visszahozni, de mindig azt a választ kapom, nincs rá igény, másra van már. Lehet, én akkor is és

most is büszke vagyok arra, hogy sikerült országosan az 50 legnagyobb rendezvény közé besorolni a Szatmári Fesztivált, melynek megálmodója, lelkes segítője Dr. Hanusz Árpád volt. Ezért kapta meg tőlünk, a kistérség polgármestereitől a Szatmár Turizmusáért díjat a vele járó szoborral, s azt a sok szeretetet, mely feléje árad a mi napig innen Szatmárból.

Eddig a közös munka egy része, melynek során olyan emberi, baráti kapcsolat alakult ki közöttünk, melyre én nagyon büszke vagyok, s hálásan köszönöm meg!

Engem a nagyszüleim neveltek fel, nem ismertem az apai, a testvéri szeretetet, de nagyon sokszor éreztem úgy, ha valamit elmeséltem, mintha az apámnak, vagy a testvéremnek mondtam volna el. Ha megfeddett is valamiért, azt is olyan jószágon tette, okos tanácsait nagyon sokszor hasznosítottam életem során. A rendezvények sokszor többnaposak voltak, volt, hogy éjjel is tartottak, nagyon sok időt töltöttünk Kárpátalján, Erdélyben, mikor oktatást tartottunk az ottani falusi vendéglátóknak s akkor nekünk sok időnk volt beszélgetni.

Ezek az oktatások meghatározóak voltak az én életemben is, hisz nemcsak tanítottam, de nagyon sokat tanultam az ottani vendéglátóktól, nagyszerű embereket ismertem meg. Mindig nagyon izgultam, nehogy csalódást okozzak Tanár úrnak, aki felkérésével megtisztelt engem, aki semmilyen pedagógiai ismerettel nem rendelkezek. Igaz, itthon már tanítottam falusi vendéglátó tanfolyamon, de az előadásaimon főleg az én vendéglátói tapasztalataimból táplálkoztam, s nagyon sokat olvastam, tanultam, nehogy szégyent valljak. De gondoltam, külföldön minden más, sokkal nehezebb lesz minden. Igen, valóban nehezebb volt sok tekintetben, nem volt megfelelő tankönyv, a szobák berendezése nem felelt meg a mi követelményeinknek, udvari WC használat, stb. Esténként a szálláshelyünkön mindig beszámoltam az aznapi tapasztalataimról, kétségeimről, de mindig megnyugtató, okos tanácsokat adott. Étkezések után – mert ezek közösek voltak – mindig kiértékeltem neki, hogy mit kellett volna másként csinálni a tálalásnál, vagy ételkészítésnél, ha a vendéglátónk nem hallotta. Úgy éreztem, nekem is vizsgáznom kell nála, s így próbáltam provokálni.

Mindig szerényen megmosolyogta a mondandómat, de egyik alkalommal gondolom, már megunhatta. Úgyes, talpraesett vendéglátónk reggelire többször is az előző napi frissensültet is feltette megmelegítve az asztalra, megjegyeztem, ez már nagyon nem tetszik. Na, erre mit mondott? Te tanítod nekik a vendéglátást, ételkészítést, terítést, tálalást, nem? Szégyelltem magam, mert tudtam, hogy igaza van, elhatároztam, hogy erre is ki fogok térni a következő órán. Úgy is volt, de sajnos az én emberem biztosan nem figyelt ezen az órán, minden maradt a régiben. Aztán következő alkalommal a reggelinél mikor egymásra néztünk Tanár úrral, egyszerre elkezdtünk nevetni.

Voltak izgalmas utazásaink, mikor nagy hóban, takarítatlan utakon csúszkáltunk a kegyetlen hidegben. Én általában Tanár úrral utaztam, s így volt lehetőségünk sokat beszélgetni, még vezetés közben is megcsodálhattam végtelen nyugalomát. Sok emlék fűz Viskhez, mert ezek az utak többször is kalandosak

voltak. A takarítatlan havas úton egyszer úgy csúszunk meg, hogy megfordult velünk az autó, s a villanyoszloptól alig 10 cm-re állt meg. Nekem meg majdnem a szívem állt meg, erre Tanár úr csendesesen megszólalt, akkor forduljunk meg! S ugyanazzal a nyugalommal haladtunk tovább, mikor pár kilométerrel távolabb megkérdeztem, Te nem voltál ideges? De igen, de látod nem történt baj. A visszautunk sem volt problémamentes, mert éjjel a nagy hidegben elfagyott valami cső, mi elindultunk, de közben forrt a víz, sehol egy nyitva tartó benzinkút, vagy aki segítséget tudna nyújtani. Jaj, Istenem itt fagyunk meg a hegyekben! – gondoltam, de nem mertem mondani, nem idegesítem a „csihéskedésemmel”. Végül eljutottunk Husztra, ahol már kaptunk segítséget, szóval ezt is megúsztuk. Havas élményeink között voltak kellemesek is, melyeknél mindig arra gondoltam, de jó lenne itthon is ezt nyújtani a vendégeinknek. Ilyen volt, mikor közel egy méteres hóban lovas szánnal vittek bennünket Sajánba, a csodálatos üdülőhelyre, beburkolózva, forralt boros termoszsal felszerelve élvezték a vendégszeretetüket.

Esős élményekben is volt részünk, este vacsora után elvittek bennünket egy helyi pincébe borkóstolóra. Jól éreztük magunkat, kóstolgattuk a hegy levét, eltelt az idő jócskán, indulni akartunk a szálláshelyünkre, de meglepődve láttuk, hogy dörög, villámlik, szakad az eső. Vártunk, s mikor elcsendesedett a vihar, de az eső szakadt, a vendéglátótól kaptunk esernyőt, s elkezdtünk lebotorkálni a vak sötétben. A faluban is teljes sötétség, mi Csillával egymásba karolva lépegettünk a vízben, ügyelve, hogy az ernyő azért adjon egy kis védelmet. Hamar rájöttünk, hogy már csak ketten rójuk az utat, de hogy merre járunk fogalmunk se volt. Aki már gyalogolt Tanár úrral, az tudja, hogy milyen iramot tud diktálni, számomra mindig nehéz volt gyaloglásban a lépést vele tartani. Ekkor is ez történt, ő ismerte az utat, beindult, s gondolta mi követni fogjuk, de nem így történt.

Mikor rájöttünk, hogy már valószínűleg túljöttünk a szálláshelyen, visszafordultunk, majd örömmel vettük észre, hogy az egyik lakásban pislákol egy gyertya. Hazaértünk, de mi ennek sem tudtunk örülni, nem volt villany, nem volt meleg víz, de ott volt Tanár úr, aki kedvesen megjegyezte: Lányok, azért csak nem kellett volna meginnotok azt a misebort!

Humorérzéke azért egy alkalommal cserben hagyhatta, mert a találkozásunkkor elmaradt az a szelíd mosoly, ami rá jellemző. Később azért már Ő is csak babszalgott, ha szóba került az eset. Mezőváriban a tanfolyamon a kismesterségek helyéről és szerepéről beszélgettünk a hallgatósággal, mindenki megosztotta ötleteit, tapasztalatait. Én is elmondtam, hogy tojástartókat festek, mézeseket díszítek, kézimunkázom, de a mostani legkedvesebb elfoglaltságom az üvegfestés. Elmeséltem a technikáját, sajnálkoztam, hogy a nálunk kapható gömbölyű üvegeken könnyen megfolyik a festék, de látom, hogy itt milyen szép négyszögletű vodkás üvegek vannak. Rögtön voltak jelentkezők, akik felajánlották, hoznak nekem vodkás üveget, mert náluk nem váltják vissza. Mi azon a hétvégén haza utaztunk, következőn én nem voltam kint. Vasárnap estére

begördült hozzánk a fekete Volkswagen, benne a nem mosolygós Hanusz Tanár úr Józsiával. Nem tudtam mire vélni a kedvetlenségét, köszönt, kinyitotta a csomagtartót s kivett belőle két zsákot, tele vodkás üveggel. Megkérdezte: Elég lesz? Meglepődtem, s megkérdeztem miért van rossz kedve, mire Ő: Te akkor is mérges vagy, ha a bőröndödbe turkálnak, képzelj el engem, mikor közlik veled a határon, hogy pakolja ki a zsákokat.

Én elképzeltem, ahogy a nagytiszteletű Földrajz Tanszék vezetője, elkezd kirakni a rengeteg üres üveget, közben távolabbról figyeli a volt tanítvány, aki vámos, de nem mer odalépni, hisz ki tudja, mit rejt még a zsák. Elképzelem a sok ismerőst, akik tankolni, vásárolni voltak, hogy hazaérve mesélik, ha láttatok volna, mi vodka volt ott előtte kirakva. S elképzelem, ahogy türelmesen pakolja vissza egyenként az üvegeket, nehogy Katinak összetörjön egy is.

Nem hagyhatom ki, s remélem nem fog rám nehezteni, ha elmesélem egy másik kalandos utunkat, mely Viskre vezetett. Jóval korábban elmesélte, hogy meghívást kapott a Felső-Tisza konferenciára, szeretné, ha Vele és Dr. Csizmadia László professzor úrral, én is kimennék, s tartanék egy előadást. Megtiszteltetés, már hogyne mennék, köszönettel elfogadtam. Az indulás előtti nap közli, reggel 8-ra itt vannak értem, legyenek készen. Pontosan, a határra érve kiszáll, s már feltűnően hosszan tárgyal a határőrrel, majd visszaül a kocsiba, s nyugodtan tájékoztat bennünket: Lejárt az útlevelem, nem engednek ki! Katikám, visszaviszlek Benneteket Penyigére, s menjetek ki ketten, mert várnak bennünket. A döbbenet után első gondolatom, soha nem vezettem egyedül Viskre, nincs zöldkártyám, no meg az ottani rendőrök, nem megyek én sehova. Rám néz, ügyesen tudott mindig manipulálni engem, s szelíden megjegyzi: Nem hagyhatsz cserben!

Már hogy hagyhatnám, s Csizmadia professzor úrral kimentünk Viskre, megtartottuk az előadást, s másnap indultunk vissza, s a rendőr is csak egyszer büntetett meg, lehet jogosan, lehet nem.

Rengeteget tanultam Tőle, a falusi vendéglátás nagyon sok buktatóján segített át, igaz azt az egyet nem tudta soha megtanítani velem, hogyan számoljam ki egy falusi reggeli árát, ez nekem nem ment több okból sem. Viszont azt nagyon jól elsajátítottam Tőle, hogy a falusi vendéglátásban a legapróbb dolog is mennyire fontos, minősítőként tudom, hogy minden apró részletre figyelnem kell, nem lehetek engedékeny, következetesnek kell lennem ebben a munkában is. Mikor megakadok, mindig felhívom, hogy adjon tanácsot, s Ő átsegít a gondokon.

Nagyon sok olyan dolog van, ami összekötött bennünket az elmúlt évek során. Hasonlóan gondolkodunk sok mindenről, hasonló az értékrendünk, a meglátásunk. Megismertük egymás párját, gyerekeit, unokáit, s ugyanúgy a szívünkbe zártuk őket is. Ma is figyelemmel kísérjük egymás életét, ha valamelyikünk egy ideje nem jelentkezik, már kezdünk aggódni, nincs-e baj, s érdeklődünk, hol telefonon, hol emailben. Személyesen ritkábban találkozunk, de akkor őszintén tudunk egymásnak örülni. Jó lenne még sokáig örülni egymásnak, együtt eleveníteni fel a közös kalandozásokat a turizmus csodálatos világában!

GONDOLATOK AZ ALFÖLD RELATÍV FEJLETTSÉGÉNEK AZ ELMÚLT KÉT ÉVTIZEDBEN BEKÖVETKEZETT VÁLTOZÁS AIRÓL

Dr. Abonyiné dr. Palotás Jolán

1. Bevezetés

Globalizálódó világunkban a hely(ek) szerepe mindinkább előtérbe kerül, a térség felértékelődik. A természeti, társadalmi-gazdasági erőforrások a különböző térségekben eltérő mennyiségben és minőségben állnak rendelkezésre. Ezért természetes, hogy a dinamizmus is egyenlőtlenül helyezkedik el (*Enyedi 1993*).

A rendszerváltozás utáni időszakban a termelő ágazatokban és a szolgáltató szférában bekövetkezett változások is nagyon eltérő módon érintették országunk különböző térségeiben élő népességet. Az eltérő területi folyamatok és azok különböző intenzitásainak változásai új fajta területi egyenlőtlenségeket teremtettek. Ezek egyes térségeket felemeltek, míg másokat a tartós alacsony fejlődési ütem miatt a végképp leszakadók közé süllyesztett.

Dolgozatunkban az Alföld két NUTS 2 régiójának hat megyéjében bekövetkezett változások mikéntjéről kívánunk egy képet felvillantani. Az elmúlt 20 évre eső választásunkban az motivált, hogy 1994 óta áll rendelkezésünkre – a sokat bírált, de mégis támpontot nyújtó – egy főre jutó bruttó hazai termék, megyei szinten. E munka áttekinti néhány kulcsfontosságú indikátor segítségével a vizsgált térségen bekövetkezett változásokat és azok eredményeit.

2. A vizsgálatban alkalmazott módszerek

A munkában induktív és deduktív módszereket alkalmaztunk. A kiindulási alap az a tapasztalat, és ismeret volt, hogy az Alföld térségének relatív fejlettsége egyre alacsonyabb szintű, lemaradása növekszik az országos átlagtól, még inkább pedig az élvonalban lévő térségek (a főváros, valamint a legfejlettebb megyék) szintjétől. Területegységül a NUTS 3-as szintet választottuk, de a következtetések levonásánál kumuláltuk a NUTS 2-es, sőt a NUTS 1-es szintekre is. Tanulmányunk nagyon gazdag adatbázisra épül. Az adatokat a 2001 és 2011. évi népszámlálásból, továbbá a KSH évkönyveiből és egyéb időszakos kiadványaiból gyűjtöttük össze. Az alapadatokból mutatókat képeztünk és ezeket vizsgáltuk a tudományunk művelése során rendszeresen alkalmazott statisztikai, matematikai statisztikai (átlag, viszonyszámok, szórás, korreláció stb.) módszerekkel.

Időintervallumunk a fent jelzett húsz év volt. 1994 bázissá választását a GDP

megyei adatainak kezdete indokolta. Az összehasonlítást a 2003-ra és a 2014-re rendelkezésünkre álló adatokkal végeztük el. A népszámlálás adataira csak akkor támaszkodtunk, amikor a témakörre vonatkozó alapadatokra máskor nem volt a KSH-nak adatfelvételezése.

3. Miért kell foglalkoznunk a területi egyenlőtlenségekkel?

A globális-lokális paradoxon szerint globális a piac, globális a verseny, de a tartós versenyelőny lokális. Széles körben tapasztaljuk, hogy globalizálódó világunkban a hely, a helyek mindinkább előtérbe kerülnek. Paul R. Krugman Nobel-díjas közgazdász is a hely jelentőségét hangsúlyozza, amikor az "új gazdaságföldrajz"-ról ír. Hangsúlyozta, hogy jobban oda kell figyelni a helyekre, hiszen a termelés jól körülhatárolt terekben játszódik le. Így a térbeliség kérdését beemelte a közgazdaság-tudomány fontos vizsgálati területei közé (*P.R. Krugman: 2003*). Hazai szerzők is felhívják a figyelmet arra, hogy „a helyi adottságok, a lokális erőforrások felértékelődnek, amelyek számos gazdasági és nem gazdasági tényezőben nyilvánulnak meg” (*Rechnitzer 2008*).

Az Európai Unió is fontosnak tartja a területiséget. Az Európai Unió a régiók Európája. Különböző dokumentumokban állást foglal az egyenlőtlenségek csökkentésének kérdéseivel, de a szép elvek, a komoly források felhasználása ellenére, egyáltalán nem lehetünk elégedettek a kialakult helyzettel.

Magyarország relatíve kis alapterületű ország, mégis régiós szinten óriásiak a különbségek. Ezekre azért kell nagyon odafigyelni, mert ha a lemaradások tartósak tűnnek, vagy esetenként nő a mértékük, az ottani társadalmi folyamatokat torzítja, az ott élők életminőségét hátrányosan érinti, a marginalizálódás káros hatásai felerősödnek. Ezért mindannyiunk közös érdeke, hogy az összefüggő térségek markáns anomáliákat ne mutassanak, durva esélykülönbségek ne lépjenek fel (*Nemes Nagy 1990*). Márpedig az Észak- és a Dél-Alföld területe elég nagy, az ország területének 36,2 %-a. Itt él az ország lakosságának 27,9 %-a. Itt található a K+F helyek tényleges létszámának 19,7 %-a, de az ország összes GDP-jének csak 18,5 %-át adja.

4. Az Alföld relatív fejlettségének változásai

4.1. Az egy főre jutó bruttó hazai termék alakulásában bekövetkezett változások

Az egy főre jutó GDP megyénkénti rangsorában és az egyes térségek értékeinek szóródásában nagyon markáns módosulások következtek be. Ezek a változások a vizsgált hat megyében kedvezőtlenül alakultak.

Az 1. sz. táblázat pregnánsan mutatja, hogy az Alföld megyéi Bács-Kiskun és Szabolcs-Szatmár-Bereg kivételével hátrébb csúsztak. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye évtizedeken át sereghajtó volt a gazdaság fejlettsége terén. Sok

kiemelt fejlesztés révén, valamint Nógrád megye alacsony dinamizmusa miatt helyet cseréltek, de így is az utolsó kategóriába esik. Bács-Kiskun megye viszont több területen markáns változásokat mutatott fel. Főleg Kecskemét ipari fejlődése, elsősorban a Mercedes odatelepitésének pozitív hatásai révén.

1. táblázat. Az egy főre jutó **folyóáras** bruttó hazai termék (GDP) alapján képzett rangsorok alakulása

Megnevezés	1994	2003	2013	2013 az országos átlag %-ában
Budapest	1	1	1	213,4
Pest	16	7	6	83,5
Fejér	4	5	4	97,1
Komárom-Esztergom	10	4	3	101,7
Veszprém	8	8	12	71,1
Győr-Moson-Sopron	2	2	2	121,1
Vas	3	3	5	96,5
Zala	6	6	7	79,7
Baranya	11	11	15	65,8
Somogy	15	14	17	62,7
Tolna	6	13	8	77,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	18	17	16	63,8
Heves	17	12	13	68,8
Nógrád	19	20	20	42,8
Hajdú-Bihar	9	10	11	71,9
Jász-Nagykun-Szolnok	13	16	14	65,8
Szabolcs-Szatmár-Bereg	20	19	19	53,8
Bács-Kiskun	14	15	10	73,1
Békés	12	18	18	58,1
Csongrád	5	9	9	73,8
Összesen				100,0

Forrás: KSH adatok alapján saját számítás

Kecskeméten csökkent a munkanélküliség, javult a munkakultúra, emelkedett az átlagbérszínvonal, helyzetbe kerültek beszállító vállalkozások stb. Szegeddel, vagy más Dél-alföldi városokkal szemben fontos előnyt jelentett számára a Budapest közelség, továbbá pl. az M5-ös autópálya korábbi kiépítése.

Ha az egy főre jutó GDP nagyságát az országos átlaghoz viszonyítjuk, akkor is megmutatkozik az alföldi megyék helyzetének kedvezőtlen volta. Ugyanis a relatíve legkedvezőbb helyzetű Csongrád megye is az országos átlagnak csak 73,8 %-át adja, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megye csupán 53,8 %-át.

Még pregnánsabban mutatja a régiók megyéinek a lemaradását, ha a legfejlettebb megyéhez hasonlítjuk őket. Hosszú idő óta a legjobb eredményt felmutató megye Győr-Moson-Sopron (amelyet korábban Vas, újabban pedig

Komárom-Esztergom követ). A 2. sz. táblázat területi indexeiben közös, hogy mind a hat vizsgált megye nagy mértékben visszaesett a legfejlettebb megyékhez viszonyítva.

2. táblázat. Az egy főre jutó GDP Győr-Moson-Sopron megye %-ában

Megye	1994	2003	2013
Hajdú-Bihar	80,2	64,2	59,4
Jász-Nagykun-Szolnok	76,1	55,7	54,4
Szabolcs-Szatmár-Bereg	59,5	48,4	44,5
Bács-Kiskun	74,8	57,4	60,4
Békés	76,8	50,8	48,0
Csongrád	91,4	65,6	61,0

Az is közös öt megye esetében, hogy ez a leszakadó tendencia folyamatos, töretlen. Csupán Bács-Kiskun megyében mutatkozik 2003-hoz viszonyítva némi emelkedés. Ugyanakkor az 1994-es bázisévünkhöz képest ez is roppant nagy relatív visszaesést jelent. Tehát e mutató terén a megyék fejlettségi szintjének szóródása nőtt, a mezőny mindinkább széthúzódott. A fejlettek egyre fejlettebbek, s fejletlenek mindinkább lemaradók lettek. Ha ez a lemaradás két NUTS-2 összefüggő régiót érint, akkor erre a jelenségre mindenképpen fokozottabban oda kell figyelnünk. A két szélsőértéket (Győr-Moson-Sopront és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét) összevetve meg kell állapítanunk, hogy az mégsem természetes, hogy az egy főre jutó GDP a fejletlenebb megyékben az élenjárónak a felét sem éri el. A romló tendencia, az olló nyílása pedig még inkább aggasztó. Viszonylag jól reprezentálja a fejlettséget a munkanélküliségi ráta alakulása is. E téren kissé hektikusabb a helyzet, de összességében itt is kedvezőtlen tendencia rajzolódik ki.

4.2. A munkanélküliség alakulása

Ha csak a 3. sz. táblázatban kimutatott rangsorból a 20 év alatt bekövetkezett relatív hely változását vesszük alapul, akkor leszögezhetjük, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megye maradt az utolsó helyen, Hajdú-Bihar-Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megye hátrébb csúszott és csupán Jász-Nagykun-Szolnok megye lépett előre.

3. táblázat. A munkanélküliségi ráta alakulásának megyénkénti rangsora
(A legalacsonyabb érték a rangsor első helyén)

Megye	1994	2003	2013
Hajdú-Bihar	16	11	18
Jász-Nagykun-Szolnok	17	9	10
Szabolcs-Szatmár-Bereg	20	18	20
Bács-Kiskun	11	14	15
Békés	15	13	19
Csongrád	6	7	9

4.3. A lakásépítési dinamizmus változásai

Nagyon jól jelzi egy térség fejlettségét, a lakosság életszínvonalát (jövedelem viszonyait), a térség fejlődésébe vetett hitét a lakásépítési dinamizmus. Ezért áttekintettük az ezer lakosra jutó újonnan épített lakások számának időbeni alakulását is.

A 4. sz. táblázat adatai még differenciáltabb képet mutatnak, mint az előbbiek. Hajdú-Bihar megye relatív helye maradt, három megye (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Bács-Kiskun- és Békés) pedig hátrébb került a rangsorban. Ha a mutató abszolút értékeit viszonyítom az országos átlaghoz, akkor szintén markánsan kirajzolódik a térség lemaradása. Ugyanis míg 1994-ben a vizsgált hat megye közül 2, 2003-ban 4, addig 2014-ben 5 maradt el az országos átlagtól, amelyben természetesen a főváros is benne van.

4. táblázat. Az ezer lakosra jutó újonnan épített lakások száma szerinti rangsor alakulása

Megye	1994	2003	2014
Hajdú-Bihar	3	5	3
Jász-Nagykun-Szolnok	17	15	16
Szabolcs-Szatmár-Bereg	2	6	18
Bács-Kiskun	10	11	11
Békés	13	19	15
Csongrád	11	12	10

5. Az infrastruktúra alakulása

A fentiek hogyan függnek össze az alföldi megyék infrastrukturális fejlődésével? Tudjuk, hogy a gazdasági fejlettség és az infrastruktúra fejlettsége között közepes, vagy annál szorosabb pozitív korrelációs kapcsolat áll fenn. Az infrastruktúra különböző mutatói természetesen eltérő kapcsolatot szorosságot mutatnak. Több időszakra végzett számításaink összecsengően azt mutatják, hogy egy térség gazdasági fejlettségi szintje legszorosabb pozitív kapcsolatot a megközelíthetőség (közlekedési, hírközlési ellátottság), és a humán erőforrás indikátoraival (oktatás és egészségügy) mutat (*Abonyiné 2007*). A továbbiakban kiragadunk néhány példát a fenti infrastrukturális ágakhoz tartozó indikátorok közül. (Választásunkban az motivált, hogy lehetőségünk legyen a húsz éves változás mikéntjére is rámutatni.)

A hírközlésnek egy jól hozzáférhető mutatója az ezer lakosra jutó távbeszélő főállomások száma. E téren 1994-ben a vizsgált megyék relatív helye a megyeink rangsorában igen kedvezőtlen volt. Csongrád megye mintegy szigetként emelkedett ki a térségből a maga 10. helyével, de Békés a 20., Szabolcs-Szatmár-Bereg a 18. és pl. Jász-Nagykun-Szolnok megye a 16. helyen

állt. 2013-ra az Alföldre jutott ismét Békés megye révén a 20. Szabolcs-Szatmár-Bereg révén a 19. és Jász-Nagykun-Szolnok miatt a 15. hely. Miközben természetesen a mutató értékek is módosultak, Hajdú-Bihar megye kivételével változatlanul sereghajtó volt a térség.

Jelzés értékű az ezer lakosra jutó személygépkocsik számának a nagysága is. Mivel személygépkocsi nemcsak munkaeszközül szolgál, ezért az életszínvonallal, az életminőséggel is összefügg, mégis tényezője a térség közlekedési infrastrukturális ellátottságának. 1994-ben az Alföld megyéi közül csupán Bács-Kiskun megye mutatott kiemelkedő értéket. A fennmaradó megyék relatív helye a 12. és a 20. hely közé esett. 2014-ra Békés megye megőrizte a 16. Helyét, de a többi kivétel nélkül hátrébb csúszott a rangsorban.

Mivel a munkaerő minősége és a gazdaság teljesítménye között is sztochasztikus kapcsolat van, néhány mutatót tanulmányoztunk e körből is. Fontosnak véltük a népességből a diplomások részarányának áttekintését is. Ehhez a 2001 és a 2011. évi népszámlálási adatokra támaszkodtunk.

5. táblázat. A 25 év feletti népességből egyetemi, főiskolai oklevéllel rendelkezők hányadának az országos átlagtól való eltérése

Megye	2001	2011
Hajdú-Bihar	85,7	87,9
Jász-Nagykun-Szolnok	70,6	70,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	65,8	70,0
Bács-Kiskun	71,4	71,6
Békés	64,3	67,8
Csongrád	99,2	98,4
Országos átlag	100,0	100,0

Az 5. sz. táblázatból kitűnik, hogy a még legjobb értéket mutató Csongrád megye sem éri el az országos átlagot. Ez a szint úgy alakult ki, hogy a 12 karú SZTE, a Gabonakutató, az SZBK, a Bay Zoltán Intézet stb. diplomásai nagy részt tesznek ki. Tehát az iparban, a mezőgazdaságban és a szolgáltatás egyéb szféráiban relatíve kevés diplomás tevékenykedik. Az Alföld másik nagy egyetemi városa révén Hajdú-Bihar megye áll a második helyen, de csak 87,9 %-át adja az országos átlagnak. Az alföldi megyék rangsorában az utolsó helyet foglalja el Békés megye, melynél a 19 megye közül csak Nógrád mutatója kedvezőtlenebb.

Fontos lehet még az ezer lakosra jutó kutató-fejlesztő helyek K+F tényleges létszámát áttekinteni. E téren kiugróan nagy a szórás. Budapesttel együtt a range arány (X_{max}/X_{min}) 2005-ben 115,38 volt, de az Alföldön belül is a szórás terjedeleme a Csongrád megyei 9,69 és a Békés megyei 1,02 között 8,67 értéket mutatott. 2014-ra országosan csökkent a mutató szélsőértékeinek a szórás terjedelme. Az Alföldön 12,1-es értékkel Csongrád megye vezet. Így Csongrád megye a Budapest nélküli megyei rangsorban első helyen állt. Az Alföldön Jász-

Nagykun-Szolnok 0,84, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye pedig 0,99-os értékkel az alsó szélsőértéken állnak. Meglepő, hogy 2005-ben a hat alföldi megye kutató-fejlesztő ellátottsága az országos érték 73,9 %-át, 2014-ben pedig 81,2 %-át adta. Ez a növekvő hányad Csongrád- és Hajdú-Bihar megyének köszönhető. Tehát e téren érződött némi decentralizációs folyamat.

Meglepő, de sajnos az Alföld egészére vonatkozóan az tapasztalható, hogy a szellemi tőke, a K+F és a kultúra fejlettsége nem hat elég intenzitással a gazdaság egészére. Érdeemes volna ennek okait jól megkutatni.

Az egészségügyi ellátottság is fontos jelzője egy térség fejlettségének. E témakörbe tartozó mutatók közül a tízezer lakosra jutó kórházi ágyak számát emeltük ki, ugyanis ennek tudtuk a két évtizedes alakulását áttekinteni. E mutató értéke a kórházi ellátás módszerbeli és szemléletbeli változása miatt kivétel nélkül minden megyénkben csökkent, és megyei szinten a szórás terjedelme nőtt. 1994-ben és 2014-ben is az alföldi megyék közül az országos átlagot csak a Csongrád megyei érték haladta meg.

6. Következtetések

A fenti vázlatos kép felrajzolásából kitűnik, hogy az alföld megyéi a komplex fejlettségét tükröző mutatók terén egyértelmű markáns lemaradást mutatnak az élenjáró régiók és azok megyéihez viszonyítva. Az olló nyílik, a szórás terjedelme nőtt.

–Budapest kiemelkedő volta továbbberősödött.

–A nagy, összefüggő perifériák a fővárostól, és az országos átlagtól egyre jobban lemaradtak. Ez a lemaradás sok esetben igen nagy, több megyére kiterjedő összefüggő térségben is megmutatkozik.

–A kontraszt nemcsak a fővárostól, vagy a Közép-magyarországi régiótól erősödött, hanem a fejlettségi szint terén élenjáró Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom és Fejér megyétől is. Ez a szórás terjedelmében és a range mutatóban is megnyilvánul. Az alföldi megyék „lecsúszása” nem hektikus, esetleges, hanem tendenciózus. Tehát a fejlettség terén élenjáró megyék egyre fejlettebbek közöttük és a rangsor végén lévők közti távolság nőtt. A fenti megállapításunkat nemcsak az egy főre jutó GDP érték alakulásai, hanem a munkanélküliségi ráta és az egy főre jutó jövedelem szint is alátámasztja.

–Hogyan segítette az elmaradott régiók fejlődését azok infrastrukturális ellátottságának alakulása? Sajnos a vizsgált régiók két évtizedes infrastrukturális fejlődése ellenére nem közeledtek a fejlettebb térségekhez. Sőt, a legtöbb infrastrukturális ágazat, vagy elem relatív helyzete romlott. A gazdaság fejlődéséhez, versenyképességének növekedéséhez fejlett infrastruktúra kell. Ha más megyékben fejlettebb az infrastruktúra, innovatívabbak az emberek, több a magas szinten képzett munkaerő, akkor a beruházók miatt az e téren lemaradó alföldi térséget választanák beruházásaik

színhelyeül. Nyilvánvaló, hogy az innovatív térségek vonzóbbak. A dinamikusabb térség beruházásai visszahatnak az ottani infrastruktúra fejlődésére, s mindez tovább erősíti a Nyugat és Kelet közötti aránytalanságot, illetve a Budapest és vidék közti szakadékot.

Az Alföld megyéi közül Csongrád és Hajdú-Bihar megye számos infrastrukturális elem fejlettségében, mintegy szigetként kitűnik, mégis megdöbbentő, hogy annál a Csongrád megyénél, ahol a diplomások részaránya, valamint a kutató-fejlesztő helyek K+F tényleges száma a lakosokra kivetítve kiemelkedően magas, nem érvényesül a gazdaság növekedésében, az innováció nem lendíti fel a gazdaságot, nem gyűrűzik be a többi szférába. Az infrastruktúra fejlettségéről tudjuk, hogy az egy lehetőség, háttér a fejlődéshez, de ha nincs beruházás, akkor nem tudja kifejteni jótékony hatását. Úgy tűnik, hogy ez a szellemi tőkére, a tudásra is érvényes. A bajok forrása a beruházások hiánya, a beruházási kedv alacsony volta.

Negatívan befolyásolja a periféria felzárkózását maga a földrajzi fekvés is. Hatalmas előny az ország nyugati kapujához való közelség. Bár a Keleti és a Déli nyitás a jövőben lendíthet valamit a vizsgált térségen, ennek régiós szintű hatása még nem érezhető. Azt tapasztaljuk, hogy a piacgazdaságban kieleződő versenyben a fejlettebb infrastruktúra, a képzetesebb munkaerő, a jobb kooperációs lehetőség, jobb életminőség oda orientálja a befektetőket még akkor is, ha esetenként helyi szabad munkaerőhiány mutatkozik.

Mégis a periférikus térségek felzárkózásának folyamatában az infrastruktúra fejlesztésében, továbbá a befektetők tudatos orientálásában a megengedett eszközökkel való segítségével látjuk a lehetőségét.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a vizsgált két évtized alatt megyei szinten nem következett be a várt közeledés a gazdasági fejlettség, az infrastrukturális ellátottság vonatkozásában. Sőt számos területen a lemaradás mértéke nőtt, a szélső értékek közti távolság nagyobb lett, s ennek hátrányai az alföldi megyékben halmozódtak.

Irodalom

- ABONYINÉ PALOTÁS JOLÁN (2007) *Infrastruktúra*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs.
- ENYEDI GYÖRGY (szerk.) (1993) *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest
- NEMES NAGY JÓZSEF (1990) *Területi kiegyenlítődés és differenciálódás Magyarországon*. Földrajzi Értesítő, 133 p.
- PAUL R. KRUGMAN (2003) *Földrajz és kereskedelem*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- RECHNITZER JÁNOS (2008) *A regionális fejlődés erőforrásainak átrendeződése, új súlypont a tudás*. In: Lengyel I-Lukovics M. (szerk.) *Kérdőjelek a régió gazdasági fejlődésében*. JATEPress 13. p.
- KSH Magyarország évkönyvei
KSH 2001 és 2011. évi népszámlálás kötetei

A DESZTINÁCIÓ MEGÚJULÁS KÉRDÉSEI MAGYARORSZÁGON

Dr. Aubert Antal – Dr. Jónás-Berki Mónika – Pálfi Andrea

Bevezetés

A rendszerváltás óta elmúlt két évtizedben alapvető változásoknak lehettünk tanúi a hazai turisztikai piacon. Sikeres piacra lépések, visszaesések, stagnálások egyaránt jellemzőek. Az azonban közös, hogy máig kevés olyan települést és térséget találunk, melyek nem látnak a turizmusban lehetőséget. Az 1990-es évek eleje óta több sikeres kitörési kísérlet is megfigyelhető, melyek között napjainkra a desztináció megújítás jelenti az egyik legnagyobb kihívást. Ebben a megújító folyamatban a termék-, a fogadókapacitás-megújulás és a turizmusirányítás vezető és egyben felelős szerepet tölt be. Tanulmányunkban azokat a kiemelkedő hazai példákat szeretnénk bemutatni, amelyek szemléletesen mutatják a desztinációkban végbement változások irányait és okait.

1. Elméleti keretek

A desztinációk megújulása aktuális kérdése mind a világ, mind Magyarország turizmusának. A turisztikai desztinációk életpályája (Butler 1980) több jellemző alapján eltér a klasszikus „közönséges” termékek görbájától, melynek egyik következménye, hogy a desztinációk többsége számára az elmúlt 50 év alatt relatív könnyű volt egy hosszabb távon is fenntartható növekedési rátát elérni (Ritchie – Crouch 2000), azonban az elmúlt évtizedek magát a turisztikai piacot és annak környezetét érintő változásai a desztinációk szintjén is mind többször vetik fel a megújulás kérdését (Faulkner 2002). Kotler (2000) termék megfiatalítási stratégiái (gyengeséget okozó tényezők, külső környezeti tényezők, márkanév, potenciális szegmentumok, fogyasztói érték) a turisztikai szektorban is általánosan érvényesek. Ennek megfelelően a termékélelciklus-menedzsment során a következő stratégiák merülnek fel: nagyobb termék módosítások, a termék megítélésének módosítása, új elosztási csatornák, új használati módok. Butler modelljében (1980) a megújulásnak (rejuvenation) két útját említi meg: mesterséges attrakciófejlesztés keretében (például Atlantic City) illetve a korábban nem hasznosított, érintetlen természeti környezeten alapuló megújulást.

A desztináció megújulás két alapvető módját különbözteti meg Kovács (2004): a visszahódító és az újrapozicionáló stratégia alkalmazását. A visszahódító stratégia keretében a meglévő és korábban is turisztikai céllal hasznosított erőforrás egy jelentősebb tőkeinjekció révén újul meg, korszerűsödik. Az újrapozicionálás során a szolgáltatások, az attrakciók tudatos vagy spontán átformálásával újul meg maga a desztináció. Az újrapozicionálás legköltségesebb változata a funkcióváltás, mely korábban nem turisztikai céllal hasznosított terek turisztikai célú használatba vételét jelenti.

Ha a desztináció megújulás lehetséges módjait nézzük, akkor véleményünk szerint három fő irányvonal vázolható fel, mely alapvetően a kínálati oldalról indulhat ki. Így egyrészt beszélhetünk az attrakció, másrészt a kapcsolódó szolgáltatások (elsődlegesen szűken vett fogadóképesség), illetve harmadrészt a menedzsment megújulásáról. A fenti tipológia tiszta formájában ritkán valósul meg, általában több irányvonal együttesen jelenik meg. Az egyes típusok jellemzőinek áttekintése magyarországi példákon keresztül történik.

2. Kutatásmódszertan

A desztináció megújulás/megújítás vizsgálata céljából olyan magyarországi helyszíneket kerestünk, melyek az elmúlt években – a gazdasági válság hatását kiszűrve – megújulást mutatnak. Ez a folyamat egyrészt a közvetlenül mutatószámokban mérhető (például vendégéjszaka szám, szálláshelyi kapacitások alakulása), továbbá fejlesztésekben, fejlesztési irányokban nyomon követhető. A mintaválasztás során arra törekedtünk, hogy valamennyi turisztikai tértípus (városi, vidéki, hegyvidéki, vízparti) képviselve legyen, továbbá a magyar adottságoknak megfelelő egészségturisztikai desztinációkat is bevontuk ebbe a körbe. A mintába választott desztinációkat az *1. táblázat* tartalmazza, azok rövid, a megújulás előtti életpályájuk ismertetésével.

A tanulmányban kitérünk a megújuló desztinációk menedzsment-háttérére is. Az érintett célterületeken működő TDM szervezeteket egy interneten keresztül kiküldött kérdőív segítségével vizsgáltuk, amelyben nyílt és zárt kérdések segítségével mértük fel a vizsgált TDM szervezetek jellemzőit. A kiválasztott megújuló desztinációk területén 8 TDM szervezet működik, 6 helyi és két térségi. A kiküldött 8 kérdőívből hat érkezett vissza kitöltve, így minden célterületről rendelkezünk (minimum helyi szint által) kitöltött kérdőívvel.

1. táblázat: A mintába választott desztinációk és azok megújulás előtti életpályája

Desztináció megnevezése	Életpálya jellemzői
Mátra	A Mátra Magyarország egyetlen hegyvidéki desztinációja. Trianon után figyelhető meg felértékelődése, az 1930-as években előbb Dobogókőn, majd Galyatetőn adnak át nagyszállót. A II. világháború utáni államosítások után a korábbi szállodák szakszervezeti üdülökké váltak, de mindezek mellett gyors fejlődésnek lehetünk tanúi. Az 1970-es évektől visszaesésnek lehetünk tanúi, melyet a turisztikai infrastruktúra elhanyagolása is előidézett.
Nyíregyháza	Nyíregyháza megyeszékhelyként hosszú ideig nem volt kiemelt célpontja a hazai idegenforgalmi piacnak, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye a vendégforgalom alapján ma is a rangsor utolsó harmadában helyezkedik el. Nyíregyháza az 1990-es évek elejére éves szinten 180 ezer vendégéjszakát realizált, mely az azt követő években erőteljesen csökkenő trendet mutatott. A mélypontot az 1992-es év jelentette mindössze 80 ezer vendégéjszakával. Klasszikus, főképp tanyavilágára koncentrálnó kinálatával folyamatos veszített korábbi pozíciójából.
Orfű	Orfű Pécs rekreációs zónájának kiemelkedő települése, melyhez további két település kapcsolódik. Az 1960-as években elgátolás révén kialakított tórendszer pár évtized alatt önálló turisztikai desztinációvá vált. Az 1980-as évekre jelentős vendégforgalmat bonyolított le, melyet a pécsi vendégkör egynapos látogatásai egészítenek ki. A desztináció azonban az 1990-es és a 2000-es évek elején stagnáló fázisba jutott, mely mögött külső és belső okok egyaránt megtalálhatóak.
Sárvár	Az 1960-as években feltárt termásvíz hasznosítása érdekében 1968-ban nyílt meg a városi fürdő, majd a gyógyvízre épülő idegenforgalom az 1980-as években erősödött meg, évi átlagban 160 ezer vendéget fogadott. Jelentős megújulás azonban nem történt, a rendszerváltás után a csökkenő belföldi turizmus mellett a külföldi kereslete is visszaesik.
Velencei-tó	A Velencei-tó a Balaton után Magyarország második legnagyobb vízparti üdülőhelye. A fővárostól 50 km-re található, így korán, már az 1930-as években is Budapest kedvelt üdülő- és kirándulóhelye volt. Nagymértékű, tervezett fejlesztése az 1950-es évek végétől indult, majd az 1970-es évek végén kiemelt üdülőterületté vált. Idegenforgalmát erőteljes szezonális jellemzi, a vendégkör 55-60%-a a nyári időszakban érkezik a tóhoz. Vendégforgalom alapján az 1986-1990 közötti időszak emelkedik ki, melyet az 1990-es években stagnálás figyelhető meg.

Forrás: KSH kiadványok, 2000

3. Az attrakciók szintjén történő megújulás kérdései és példái

Az attrakció szintjéről történő megújulás az egyik legklasszikusabb esete a turizmusnak. Az attrakció a desztináció turizmusának alapját képezi (*Lengyel 2005*), így attól alapvetően függ annak versenyképessége.

3.1. attrakcióalapú desztináció megújulás – összetett vonzerőalap

A desztináció megújulás és az attrakciófejlesztés kapcsolatában a földrajzi tér és a már kiépült, valamint a potenciális turisztikai termékek jellemzői elsődleges szerepet töltenek be. Általában a domborzatilag tagolt, változatos vonzerőadottságokkal rendelkező terek attrakcióalapja is összetett (például hegyvidéki, dombsági területek, alacsony vonzerő intenzitással rendelkező rurális terek). Ebben az esetben rendkívül fontos az egyes termékfejlesztési irányok közötti egyensúly, illetve az egyes termékek közötti kiegészítő kapcsolatrendszer megteremtése. A kiemelt fejlesztési irányok mellett a kiegészítő termékek szerepe jelentős és illeszkedésük a desztináció profiljához alapvető. Az ilyen típusú desztinációk megújulása általában hosszabb időtávot fog át, melyet a kapcsolódó szereplők magas száma is magyaráz. A nagyszámú szolgáltatói háttér ráirányítja a figyelmet a koordinációra és a menedzsmentre, mely ilyen esetben kulcsfontosságúvá válik. A mega beruházások helyett kisebb méretű vagy több lépcsőben történő attrakciófejlesztések a jellemzőek. A hazai, vizsgált megújuló desztinációk közül a Mátra, a Velencei-tó és Orfű tartozik véleményünk szerint a fenti csoportba.

A Mátra hegyvidéki jellegéből fakadó összetett vonzerőstruktúrája előrevetíti, hogy egy, a desztinációból messze kiemelkedő vonzerőfejlesztés helyett a termékheterogenitást megőrző fejlesztési irány érvényesüljön. A desztináció központi területe az aktív és az egészségturizmus, addig a külső zónák a kulturális és a borturizmus színterei. Elsősorban az aktív turizmus ad lehetőséget a legújabb szabadidős trendek, sportágak megjelenítésére (például segway, monsterroller, mountaintart), mely számos innovatív elemet is tartalmaz.

Hasonlóan az attrakciók szintjén történő megújulásra találunk példát a Pécs rekreációs zónájához tartozó, azonban az elmúlt évtizedben önálló turisztikai desztinációvá váló Orfű esetében. Az 1960-as években erős tájatalakítással kialakított rekreációs zóna természeti környezet terhelhetősége erősen korlátozott, melyben az aktív turizmus különböző válfajaiban, mint elsődleges termékfejlesztési irányban látják a jövőt. Az attrakciófejlesztés is ezt az irányt igazolja. Azonban a desztináció korláta már középtávon is, de hosszútávon mindenképpen a szállásstruktúra összetétele, a minőségi szálláshelyek hiánya. További potenciális veszélyforrás az aktív turizmus és a természeti környezet viszonyrendszerében a környezet terhelhetősége.

Megaberuházás és komplex termékfejlesztés sorába tartozik Nyíregyháza, mely a vonzáskörzetébe tartozó turisztikai vonzerővel rendelkező településekkel megközelítőleg egységes desztinációs teret alkotnak. Önmagában Nyíregyháza azonban egymaga is jelentős fejlődést mutatott a 2000-es évek fejlesztéseinek köszönhetően (Nyíregyházi Állatpark, Aquarius Élményfürdő), melyeknek köszönhetően az alapvetően a táji értékekre, hagyományokra épülő örökségturisztikai pálya mellett Sóstógyógyfürdő komplex és a belváros örökségi értékeinek komplex fejlesztése került előtérbe. Sóstógyógyfürdőn találhatóak a város legfontosabb vonzerői, melyek több turisztikai termék alapját is képezhetik. A fejlesztések két kiemelt szegmense a térségben a gyermekes családok és a gyógyturizmus résztvevői. A belváros alapvetően, mint rendezvényeknek helyet adó térként funkcionál a turisztikai piacon, melyet épített öröksége és múzeumi bemutatóhelyei egészítenek ki. Nyíregyháza turizmusának speciális képet adhatnak a város vonzáskörzetében található bokortanyák, melyek szervesen hozzátartoznak a város történeti múltjához, örökségéhez. Az alapvetően attrakciófejlesztésre irányuló termékpolitikában a fogadókapacitás fejlesztése kevésbé látványos, leginkább a szállodai férőhelyek és azok részarányának növekedésében érhető tetten. A 2010-es évtized elejére a szállodai férőhelyek aránya megközelíti a 40%-ot, mely azonban jelentősen elmarad a klasszikus egészségturisztikai központokétól. A szállodák átlagos férőhelyszáma is alacsonyabb, mint a fürdővárosokban (például a tanulmányban vizsgált Sárváron a 2010-es évben 150 férőhely/szálloda, addig Nyíregyházán 66 férőhely/szálloda az átlagos érték). A 2012-es évben a városban négy 4 csillagos és hat 3 csillagos szálloda üzemelt, melyek kapacitása megközelítette a 600 férőhelyet.

3.2. Attrakcióalapú desztináció megújulás – egyszerű vonzerőalap

Egy-egy turisztikai nagyberuházás azonban önmagában is képes az adott desztináció megújítására. A beruházás épülhet a desztináció meglévő, a turisztikai piacon korábbi is hasznosított vonzerejére, de megteremtheti egy teljesen új fejlesztési pálya alapját is. Ez utóbbi esetben gyakran találkozhatunk olyan tematikus fejlesztésekkel, melyek a földrajzi tértől függetlenek és nem kifejezetten helyi értékre települnek. Témájuk, méretük alapján azonban olyan speciális piaci pozíciót tudnak elfoglalni a piacon, melyet hosszú ideig meg tudnak őrizni. Az előző típushoz viszonyítva a sokkal homogénebb vonzerőalap azonban kisebb rugalmasságot biztosít a terméktervezésben, nehezebb a desztináció egyedivé tétele is.

Napjaink magyar turizmusának legdinamikusabban fejlődő központja Sárvár, mely az egészségturizmus komplex fejlesztési irányvonalának egyik legfőbb képviselője. Mai piaci pozíciójának egyik alapját a fürdő fejlesztése alapozta meg, mely a 2000-es évek elejétől zajlott több ütemben. A sárvári

gyógy- és wellnessfürdő 2002-ben nyílt meg zöldmezős beruházás keretében pályázati forrás társfinanszírozásával. A fürdő mellett – azzal egy épületben – egy négycsillagos, de kis kapacitással rendelkező szálloda, valamint egy szintén négycsillagos besorolású gyógykemping. A fejlődést jól mutatja, hogy a 2000-ben megalapuló társaság tőzstőkéje 878 millió Ft volt, mára már meghaladja a 3 milliárd Ft-ot. A fürdőfejlesztés második ütemét 2010-ben adták át, melynek köszönhetően közel 3 milliárd forintos beruházás valósult meg.

4. Desztináció megújulás a fogadóképesség fejlesztésével

Az attrakciók szektorához kapcsolódó megújulási törekvésekhez képest a fogadóképességhez kötődő fejlesztések hasonló súlyt képviselnek a desztinációk újjáéledésében. A fogadóképességben kulcsterület a szálláshelyi szektor, mely akár a turisztikai piac több szereplőjének funkcióját is át tudja venni. Ha fogadóképességről beszélünk, akkor annak minőségi és mennyiségi vonatkozásait is meg kell vizsgálni. Hanyatló desztinációk megújulása elsősorban a minőségi fejlesztésekhez köthető, hiszen a korábbi érettségi fázis már mennyiségileg magasabb szintű szálláshely kapacitást igényelt. Tehát a kapacitások mennyiségben megfelelőek, azonban minőségben elmaradnak a megújuláshoz szükségestől. A fogadóképesség minőségi javítása után a fogyasztói igények kielégítése magasabb szinten valósulhat meg, mely új vendégkör megjelenését vonhatja magával, illetve magasabb turisztikai bevételek realizálhatók a szolgáltatóknál és áttételesen az önkormányzat szintjén.

A vizsgált terekben szinte mindenütt megfigyelhető a fogadóképesség számottevő minőségi javulása a 2000-es években (*2. táblázat*). Ezt mutatja a szállásférőhelyeken belül a szállodák részarányának növekedése, mely Orfű és a Mátra kivételével mindenütt emelkedést mutatott, ahol az ifjúsági szállók, kempingek és üdülőkörzetek bővülése jelentősebb volt (*Dávid – Tóth 2010*). Mára a Mátra kiemelt üdülőkörzet négy településén találunk szállodát, melyek a felsőbb kategóriákat célozzák meg. A vizsgált mintaterületek között Sárváron legnagyobb a súlyuk a szálláskapacitáson belül, mely meghaladta a 70%-ot. Itt az egészségturisztikai termékfejlesztési iránynak, a rendkívül magasan pozícionált terméknek köszönhetően szinte elvárás is ez a magas részarány a vendégkör oldaláról. A mintaterületek között a városi turizmust képviselő Nyíregyháza ezzel szemben nem éri el a szállodai részarány a 40%-ot.

A vidéki desztinációk közé sorolandó Orfű szintén kivételt képez a szálláshelyek minőségi javulása tekintetében, mert máig nincs szállodája a desztinációnak. A desztináció profiljából, a jellegadó termékéből adódóan azonban itt a minőségi szálláshely-fejlesztés nem feltétlenül a szállodai szektorban kell megvalósulnia, hanem a célterület imázsához illeszkedő,

kisebb kapacitású, de minőségi szolgáltatásokat kínáló szálláshelyeknél (például panzió, üdülőláz).

2. táblázat: Kereskedelmi szálláshelyek és azon belül a szállodák kapacitásának alakulása a vizsgált desztinációkban

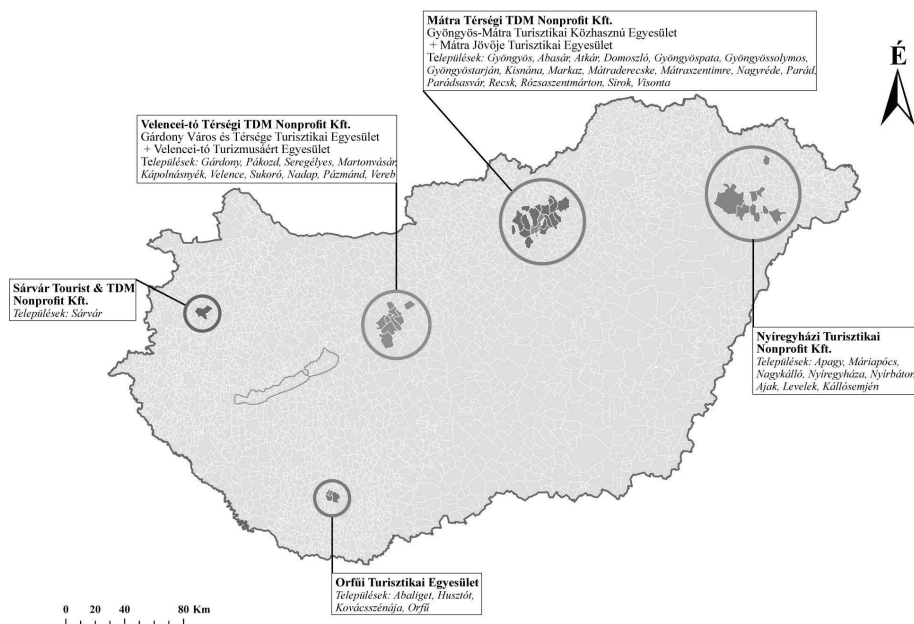
	Kereskedelmi szálláshelyek férőhelykapacitás			Szállodák férőhelykapacitása			Szállodai férőhelyek részaránya (% , 2010)
	2000	2005	2010	2000	2005	2010	
Nyíregyháza	3 627	2 791	2 497	617	609	922	36,92
Mátra	3 134	3 672	2 946	1 287	1 400	1 002	34,01
Orfű	2 511	2 244	1 615	0	0	0	-
Sárvár	927	989	2 532	350	528	1 787	70,58
Velencei-tó	7 367	7 382	6 416	773	1 386	1 441	22,46

Forrás: KSH, 2000-2010

5. Desztináció menedzsment a megújuló desztinációkban

A magyarországi turizmusirányítás a 2000-es évek második felében fordulópontjára érkezett, amikor a Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégiában (2005-2013) leírtaknak megfelelően megkezdődött a hazai turizmusirányítási rendszer megreformálása, a paradigmaváltás (Aubert et al. 2013). A turizmusirányítás innovációja, az ún. turisztikai desztináció menedzsment rendszer (Bieger 1997) bevezetése volt, amely a korábbi, felülről irányított turizmustervezés helyett, a rendszer hiányosságait (Aubert – Szabó 2007) kiküszöbölve, a partnerségre és az alulról építkezésre alapoz (Aubert et al. 2009, Lengyel 2008). Hazánkban ma 85 regisztrált TDM szervezet van, melyek közül hét – már a szervezeti rendszer újabb fokán – térségi TDM szervezetként végzi tevékenységét (NGM 2013). Ilyen szervezeteket találunk az általunk megújulónak vélt desztinációkban is, amely megújulás részben e szervezetek munkájának is köszönhető (1. ábra).

A szervezetek átlagosan három főt foglalkoztatnak, tagságuk száma intenzíven növekvő (alapítás óta több mint öt új tag) tendenciát mutat, kivéve Nyíregyháza esetében, ahol négy fő dolgozik a TDM szervezetben és a taglétszám növekedése lassú (alapítás óta 1-5 új tag). A szervezetek főbb partnerei az önkormányzatok, a tagok és a helyi szolgáltatók, főként a szálláshelyek, illetve a civil szervezetek. A Velencei-tó esetében a fő partnerek között szélesebb skálával találkozhatunk, hiszen itt különösen szoros együttműködés figyelhető meg a Közép-Dunántúli Regionális Marketing Igazgatósággal, a térség más TDM szervezeteivel és a Magyar Turisztikai Desztináció Menedzsment Szövetséggel.

*1. ábra: A vizsgált desztinációk TDM szervezetei és azok működési tevékenységéhez tartozó települések
Forrás: NGM 2013, saját adatgyűjtés
Szerkesztette: Józsa – Pálfi (2013)*

A szervezetek legfőbb feladatuknak a jelenleg futó pályázatok és az azokban vállalt célkitűzések teljesítését tartják például vendégszám, vendégéjszakák száma, valamint a turizmusból származó jövedelmek növelése, a szakmai kapcsolatépítés és elismertség elérése, a hálózatfejlesztés és az együttműködés-ösztönzés, a TDM szolgáltatások bővítése, a vendéglégedettség emelése és a megfelelő marketingkommunikációs eszközök használata került leggyakrabban említésre a megkérdezés során.

A menedzsment szervezetekre jellemző, hogy mindennapi munkájuk során szinte azonos problémákkal kell szembenéznük. Így leggyakrabban a fenntartási problémákat említették. Valamennyi szervezet úgy látja, hogy a pályázati források nélkül a rendszer fenntartása lehetetlen. Törvényi szabályozás hiányában a lehetőségek és felhasználható eszközeik köre hiányos, a szervezet által nyújtható kiegészítő szolgáltatások köre szűk, sokszor a tagdíjak beszedése és az IFA bevételek arányos juttatása sem megoldott az önkormányzatok részéről, amely a működésre is kihat. Ilyen feltételek között a tagok aktivitási hajlandósága és a kialakult együttműködések életben tartása is komoly nehézség és akadályozó tényező. A pályázati forrásoktól való függés

bizonytalansága és a központi pályázati rendszer nem teszi lehetővé a megfelelő cselekvési és ezáltal kreativitási és innovatív szabadságot, így sok esetben ugyanazon eszközöket és módszereket alkalmazzák a szervezetek a menedzsment során, a nyújtott szolgáltatások körének azonossága és sablonmegoldások sora fedezhető fel.

Így például jellemző az online megoldások előretörése, amely napjainkban egyre több esetben, így a turizmusban is, jelentős (Török 2002, Buhalis – Law 2007, Magyar Turizmus Zrt. 2012). A marketingkommunikációban a weboldalak, a közösségi oldalak és az online hirdetések kapják a kiemelt szerepet. A hagyományos eszközök pl. szórólap, újságban, magazinban, folyóiratban megjelent desztinációs reklám követi ezeket, míg a vásári megjelenés jelentőségét és hatékonyságát egyöntetűen alacsonynak ítélték meg megkérdezett a szervezetek.

A közösségi oldalakon folytatott aktív tevékenység fontos és egyre fontosabb szerepet kap a szervezetek marketingtevékenysége során (Amersdorffer et al. 2010), itt leggyakrabban hírek, információk, aktualitások; események; nyereményjátékok; programajánlatok és lezajlott eseményekről való beszámolók közzétételére kerül sor a TDM szervezetek által.

A mobiltechnológia fejlődésével, az okostelefonok és az ezekre letölthető alkalmazások (ún. mobil applikációk) szintén új irányvonalat jelentenek a marketingkommunikációban. Ezért sem meglepő, hogy az általunk vizsgált desztinációk szervezetei vagy már rendelkeznek ilyennel (Velencei-tó, Orfű), vagy a közeljövőben mindenképpen terveznek saját alkalmazást kifejleszteni, amelyeknek elsősorban a turista desztinációban való tartózkodása alatt lesz jelentős szerepe.

Bár a szervezetek saját bevallásuk alapján tevékenységüket átlagosnak ítélték meg és általános feladatokat emeltek ki munkájukból, ami főként a már fent említett okokra vezethető vissza, a napi teendők mellett szinte mindenhol fellelhetők olyan kreatív megoldások, amelyek a desztinációk versenyében segíthetik egy-egy célterület előbbre jutását. Így például a Mátra esetében a postakocsijárat bevezetése, amely ugyan még gyerekcipőben jár, alapkonceptiójaként érdekes, esetenként akár tematikus (boros, családi) programkínálatával színesíti a térség kínálatát. A termékfejlesztés egyik sikeres példája a Mátrai Múzeumok Éjszakája programsorozat bevezetése. 2007-től a térség településeinek és turisztikai kínálatának összefogása, a turisztikai infra- és szuprastruktúra magasabb szintű kihasználtsága érdekében bevezetésre került egy kuponfüzet, amely tulajdonképpen előfutára volt a 2008-tól igénybe vehető Mátra kártya turisztikai kártyának. Hasonló, kedvezményt is nyújtó, de elsősorban a törzsvendégek kényelmére fókuszáló kártyarendszer működik Sárváron is, Sárvárfürdő Kártya néven. Orfű és Nyíregyháza esetében a TDM szervezetek legnagyobb feladata az újrapozicionálás volt, a korábbi turisztikai termékek piacon való megerősítése mellett új termékek és attrakciók piacra

vitele figyelhető meg (pl. Orfű – passzív turisztikai termékek helyett aktív és ökoturisztikai termékek preferálása, programok, fesztiválok; Nyíregyháza Sóstó-gyógyfürdő megerősítése, az aktív és kulturális turizmus erősítése, Sóstó Zoo Állatpark piaci elhelyezése).

Az elvégzett munka természetesen nem marad eredmények nélkül, az orfűi TDM szervezetet és annak munkatársát többször jelölték „Az Év TDM szervezete” és „Az év TDM menedzsere díjra¹”, míg Nyíregyháza 2011-ben előbbi díjat el is nyerte. A Velencei-tó térségének kínálata az elmúlt években igen változatosra és színesebbé vált (*Nagy L. 2013*), amely a menedzsmentfeladatokat is komplexebbé teszi. A kihívásoknak azonban úgy néz ki meg tud felelni a térség, hiszen 2012-ben „Az Év TDM szervezete” díjat Gárdonyi Város és Térsége Turisztikai egyesület nyerte. Ezen díjak, amellet, hogy elismerik a szervezetek munkáját, úgy gondoljuk, hogy mindenképpen erősítik azt a megállapításunkat, ami szerint a fenti desztinációk a hazai turisztikai piacon megújuló desztinációknak számítanak.

Következtetések

A megújulás/megújítás kérdése a 20. század végére a turisztikai szektort is elérte, mely egyrészt termék, másrészt desztináció szintjén is értelmezhető. Tanulmányunkban a desztináció szintjén történő megújulásra fókuszáltunk. A magyar turizmusból kerestünk olyan példákat, melyek egyben a megújulás módszertanának rendszerezéséhez is iránymutatóak lehetnek. Kutatásunk alapján a desztinációk megújulása három szinten mehet végbe, így az attrakció, a fogadóképesség és a desztináció menedzsment területén. Ezek tiszta formájukban ritkán megfigyelhetőek, jellemzően egyszerre több eszköz és módszer alkalmazása figyelhető meg egymással párhuzamosan vagy egymást követően.

Az attrakció, a termék vagy a szolgáltatásfejlesztés csak egy eleme a desztináció megújulásnak, amely elképzelhetetlen megfelelő desztináció menedzsment nélkül. A komplex tervezés és irányítás, az egységben és a

¹„A turisztikai desztinációs menedzsment (TDM) rendszer és a TDM szervezetek sikeres működésének ösztönzése érdekében a Magyar Turizmus Zrt. 2011-ben megalapította „Az év TDM szervezete” és „Az év TDM menedzsere” díjat. A jelölteket a szakmai munka értékelése és a kialakított partnerségi kapcsolataik alapján a Magyar Turizmus Zrt. és a Nemzetgazdasági Minisztérium Turisztikai és Vendéglátóipari Főosztálya nevezte meg. „Az év TDM menedzsere” díj esetében a jelölésnél és az elbírálásnál figyelembe vették a jelöltek magas szintű szakmai munkáját, a turisztikai desztináció képviselőjének hitelességét, valamint a jelölt saját szervezete és régiója szerinti munkájának hatékonyságát. „Az év TDM szervezete” esetében jelölési és elbírálási kritérium az volt, hogy az NGM által regisztrált szervezet legyen, továbbá szempont volt a tagsági kör reprezentativitása, folyamatos bővítése. Ezen kívül figyelembe vették a tervezett szakmai programok és megvalósításuk állapotát, valamint azt, hogy a szervezet a vendégéjszaka-szám tekintetében növekedést tudott-e felmutatni a megalakulása óta.” (<http://tdm.itthon.hu/tdm-dij>)

partnerségben gondolkodás ma már alapja a desztinációk fejlődésének. Azonban a megkérdezett szervezetek válaszai alapján elmondható, hogy bár a szervezeti rendszer kiépítésével hazánkban is elindult egyfajta szemléletváltás, a sikerfaktorok, amelyek egy-egy hely egyediségét és USP-jét emelnék ki, még nem adóttak. A pályázati forrásoktól való függés és a pályázati rendszer által szabott korlátok csak kismértékű kreativitási szabadságot ad a szervezeteknek. Az anyagi források hiányosságai és a sablon pályázati rendszer következtében a menedzsmentben még nem találunk kifejezetten egyedi megoldásokat, azonban próbálkozások, kisebb nagyobb sikerek mindenhol fellelhetők. Az is bizonyos, hogy e szervezeti háttér hiányában a desztinációk nem tudták volna sem elérni, sem fenntartani jelenlegi pozíciójukat, így a szervezetek munkája semmiképpen nem elhanyagolható.

Irodalom

- AMERSDORFFER, D. – BAUHUBER, F. – EGGER, R. – OELLRICH, J. (2010): *Social Web im Tourismus. Strategien – Konzepte – Einsatzfelder*. Springer Verlag, Berlin – Heidelberg.
- AUBERT, A – BERKI, M. – MÉSZÁROS, B. – SARKADI, E. (2009): A TDM modell adaptálásának differenciált megközelítése. In: Hanusz, Á. (szerk.): *Turisztikai desztináció, „desztinációs menedzsment”: a Nyíregyházán 2009. május 20-21-én megtartott konferencia előadásai*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. pp. 3-17.
- AUBERT, A. – JÓNÁS-BERKI, M. – MARTON, G. – PÁLFI, A. (2013): Magyarország turizmusa a kelet-közép-európai térségben. In: Frisnyák, S. – Gál, A. (szerk.): *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs, pp. 447-462.
- AUBERT, A. – SZABÓ, G. (2007): Desztinációkutatás és földrajzi szemlélet. In: Aubert, A. (szerk.): *A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei és eredményei*. PTE-TTK FI, Pécs, pp. 56-73.
- BIEGER, T. (1997): *Management von Destinationen und Tourismusorganisationen*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München – Wien.
- BUHALIS, D. – LAW, R. (2008): Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet – The state of the e-Tourism research. *Tourism Management* 29(4):609-623.
- BUTLER, R. W. (1980): The concept of the tourist area life-cycle of evolution: implications for management of resources. *Canadian Geographer* 24(1):5-12.
- DÁVID, L. – TÓTH, G. (2010): A Mátravidék turizmusa, különös tekintettel az ökoturizmusra. In: Baráz, Cs. (szerk.): *A Mátrai Tájvédelmi Körzet*. Bükk NP Igazgatóság, Eger, pp. 357-362.
- FAULKNER, B. (2002): Rejuvenating a maturing tourist destination. The Case of the Gold Coast. *CRC for Sustainable Tourism*, Altona.
- KOTLER, P. (2000): *Marketing management. Analysis, planning, implementation and control*. Prentice Hall Inc., New Jersey.

- KOVÁCS, P. (2004): Turizmusmarketing elméletben és gyakorlatban. Kodolányi János Főiskola, Budapest – Székesfehérvár.
- KSH: KSH területi statisztikai adatbázis (2000-2010) (www.ksh.hu/teruleti)
- KSH (2000a): A Mátra-Bükk üdülőkörzet adottságai és lehetőségei. KSH Borsod-Abaúj Zemplén, Heves, Nógrád Megyei Igazgatóságai, Miskolc, pp. 5-38.
- KSH (2000b): A Velencei-tó üdülőkörzet fejlődése az 1990-es években. KSH Fejér Megyei Igazgatósága, Székesfehérvár, pp. 5-26.
- KSH (2000c): Bemutatkozik a Mecsek-Villány üdülőkörzet. KSH Baranya Megyei Igazgatósága, Pécs. pp. 6-32.
- LENGYEL, M. (2005): A turizmus általános elmélete. HFF-KIT Kiadó, Budapest.
- LENGYEL, M. (2008): TDM Működési Kézikönyv. HFF, Budapest.
- Magyar Turizmus Zrt. (2012): Aktuális online turisztikai trendek, 2011-2012. E-marketing Iroda. <http://itthon.hu/szakmai-oldalak/turizmus/turizmus> (letöltve: 2012.03.26.)
- NAGY, L. (2013): A Velencei-tó a változás (ellen)szelében, avagy ki lesz a turisztikai célú fejlesztések fő nyertese? In: Michalkó, G. – Rátz, T. (szerk.): Jó(l)lét és turizmus – Utazók, termékek és desztinációk a boldogság és a boldogulás kontextusában. Turizmus Akadémia 6. Kodolányi János Főiskola – MTA CSFK Földrajztudományi Intézet – Magyar Földrajzi Társaság, Székesfehérvár – Budapest, pp. 229-238.
- NGM (2013): TDM szakmai regisztrációs lista (<http://2010-2014.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-miniszterium/tervezeskoordinacioert-felelos-allamtitkarsag/hirek/turisztikai-desztinacio-menedzsment-szervezetek-tdm-regisztracioja>) (2013.04.23.)
- RITCHIE, J. R. B. – CROUCH, G. I. (2000): The competitive destination: a sustainability perspective. *Tourism Management* 21(1):1-7.
- TDM díj, Az év TDM szervezete, az év TDM menedzsere <http://tdm.itthon.hu/tdm-dij> (letöltve: 2013.09.01.)
- TÖRÖK, P. (2002): E-turizmus: Az internet és az e-business szerepének növekedése a turizmusban. *Turizmus Bulletin* 2002/1. (http://itthon.hu/site/upload/mtrt/Turizmus_Bulletin/02_01/SZ16.HTM)

SULYÁN-, BENKŐ-, GERHÁT- ÉS RÓKABOKOR LAKOSSÁGA NAPJAINKBAN

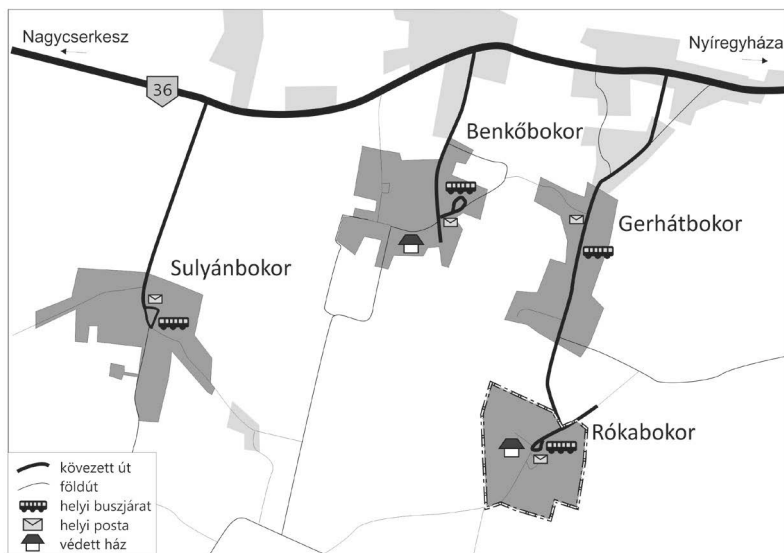
Bácskainé Dr. Pristyák Erika

Bevezetés

A külterületeket elemző tanulmányok általában összesített adatokkal foglalkoznak (*Becsei J. 2013, Bajmócy P. 2014, Balogh A. 2014*), ezt már megtettem én is a bokortanyák vizsgálatokor (*B. Pristyák E. 2014*). Azonban ha alaposabban megnézünk egy-egy szűkebb területet, akkor meglehetősen differenciált kép rajzolódik ki. A nyíregyházi bokortanyák legmélyebb vizsgálatát Simkó Gy. 1909-10-ben és Beluszky P. 1974-ben végezte, akkoriban egységesebb kép jellemezte a tanyákat és a társadalmat is, mint napjainkban. Ebben a tanulmányban négy egymás közelében elhelyezkedő tanyát vizsgálok: Sulyán-, Benkő-, Gerhát- és Rókabokort, elsősorban a lakosság összetétele és részben a település-szerkezet vonatkozásában. A helyszíni munka mellett a helyi tanyagondnokok is segítségemre voltak. Ezen bokortanyák neve azok körében is ismert szokott lenni, akik egyébként nem járnak a tanyákon, mert a főúton ki vannak táblázva.

A négy tanya Nyíregyházától nyugatra a 36-os Tiszavasvári úton, kövezett bevezető utakon jól megközelíthetően, a városközponttól 6-9 km távolságban helyezkedik el (*I. ábra*). A tanyák a XVIII. század közepén a Károlyi-féle újjátelepítés során jöttek létre, eredetileg szállásföldek voltak, majd elsősorban a gazdálkodásban és életformában bekövetkezett változások miatt megerősödtek, iskolákat az 1860-as évektől indított az evangélikus egyház. Népeség számuk a két világháború között és a hatvanas években volt a legnagyobb, együttesen mintegy 550 fő (*I. táblázat*). A szocializmus időszakának intézkedései ellenére fennmaradtak a bokortanyák, az elmúlt évtizedben revitalizáció jellemzi őket. Napjainkban népeség számuk alacsonyabb, egyenként 40 fő körüli, összesen mintegy 150 fő.

Településszerkezetükben Sulyán- és Rókabokor tipikus, a központi tér köré szerveződően sugaras elrendeződésű telkek találhatóak, utóbbiban az egyik utat Aranyeső utcára nevezték. Benkőbokor szerkezete is ilyen volt, de részben átalakult, elsősorban a lekövezett útszakasz következtében, a régi tanyaköze helyett ma a rövidebb szakaszú buszforduló a központ. A kövezett úti szakasz nevét itt is megváltoztatta önkormányzat 2009-ben, Bojtár út hivatalosan. Gerhátbokor átmenő forgalmú, egyenes útvonalú tanya, kisebb leágazásokkal, új utcanevek: Csűr, Kaptár, Patics, Pitvar, Szilke, Vályog, Gémeskút utca. Nyíregyháza szuburbanizációjába jól bekapcsolódnak, rendszeres buszjárat, hulladékszállítás éri el őket.

1. ábra. Sulyán-, Benkő-, Gerhát- és Rókabokor elhelyezkedése. (saját szerkesztés)

A lakosság összetétele

Az Alföldön megtalálható tanyák száma az országos adatokhoz hasonlóan a hatvanas években volt a legnagyobb, megközelítőleg 5000 tanya, ez a szám napjainkra a felére csökkent (KSH). A bokortanyák száma nem csökkent, név szerint még megvannak, népességszámuk és a lakások száma azonban itt is jelentősen lecsökkent. A vizsgált négy tanyán élők száma az 1920-as, és -30-as adatok szerint 554 és 530 fő. A háborút, politikai változást követő földosztás és az alföldi szórványtanyák számának növekedése idején érte el a bokortanyák népessége is a második maximumát, 1960-as népességszámlálás idején összesen 548 fő, (Sulyán 149, Benkő 129, Gerhát 148, és Rókabokor 122 fős lakosságú). Akkoriban nagyjából egy tanyán éltek annyian, mint napjainkban négy tanyán összesen (1. táblázat).

Tehát a négy tanya népességszáma az elért maximális népességének harmadára/negyedére csökkent, összesen 149 fő. Ez elsősorban a szocialista „falusorvasztásnak”, az infrastruktúra fejlődési lehetőségének megvonása, az iskolák bezárása, majd a rendszerváltást követő gazdasági/társadalmi változások következtében alakult így. Ha megszámoljuk, hogy a hivatalos KSH 2011. évi népszámlálási adatok mennyire helytállóak ma a bokortanyákon, más számokat találunk. Három tanyán jelentősen eltér 2016 januárjában a jelenlévő lakónépesség száma, megközelítőleg a fele. Benkőbokor 72 helyett 40 fő, Gerhátbokor 97 helyett 45 fő és Rókabokor népességszáma 40 helyett 23 fő. Sulyánban jelenleg hasonlóan a legutóbbi népességszámlálási adatokhoz 39 fő lakik.

Időközben, az elmúlt öt évben, a változások fő oka a halálozások és az elköltözések magas száma, emellett a jelenlévő és a hivatalos lakcím szerint ott lakó népességszám között is van különbség. Legutóbb (a kötet nyomdába kerülése idején) 2016. január 24-én temették el Szakos Andrásné, Kósa Ilona nénit, aki Rókabokor 14. szám alatt lakott és 94 évet élt. Gerhátbokorból Nyíregyháza Kertvárosba (a város bokortanyákhöz közel eső nyugati részébe) költözött egy négyfős család, egyetemista és nyolcadikos gyerekekkel, az ő házukat hamar megvette egy egygyermekes (11 éves) család. Alacsony népességszám vizsgálatakor általában jellemző, hogy az adatok változékonyak, a tanyagondnokok is többször kiemelték, hogy ez „most” van, a következő hónapban lehet már más.

A korösszetételt vizsgálva részben kedvező képet kapunk. A legörvendetesebb adat, hogy gyerekek, fiatal családok is újra élnek a tanyákon. Sulyánban kilenc gyerek él, öt család (egy- két- és háromgyerekes), a rendszerváltás után költözött ide, kettőnek volt családi kötődése, nincs roma család. Gerhátban összesen 13 gyermek 15 év alatti. Benkőben kevesebb a gyerek, 5 fő, Rókabokorban úgy élik meg, hogy sajnos nincs gyerek, csak cigánygyerekek élnek a tanya szélén. Gerhátbokor korösszetétele a legkedvezőbb, egy újra fiatalodó, a városi szuburbanizációba szervesen illeszkedő, infrastrukturálisan is jól ellátott kis tanya, ki- és beköltözések, építkezések, vállalkozások jellemezik.

A 70 éven felüliek aránya magas, Benkőben és Sulyánban 8-8 fő, Rókában 7 fő, Gerhátbokorban 3 fő az idősek száma, ez az összlakosság 17%-a. Többnyire már egyedül élő, egész életüket itt leélő tirpák emberekről van szó.

1. táblázat. Sulyán-, Benkő-, Gerhát- és Rókabokor népességszáma (1920-2015) és korstruktúrája (2015)

Év	Sulyán- bokor	Benkő- bokor	Gerhát- bokor	Róka- bokor	Összesen
	fő				
1920	177	131	135	101	554
1960	149	129	148	122	548
1991	58	70	63	46	237
2011	40	72	97	40	249
2015	39	42	45	23	149
<i>0-14 év</i>	9	5	13	1	28
<i>15-25 év</i>	1	4	3	1	9
<i>26-45 év</i>	12	7	6	5	30
<i>46-62 év</i>	9	13	17	6	45
<i>63 év felett</i>	8	13	6	10	37

Forrás: KSH és saját gyűjtés alapján

Hasonló adatokat találunk a bokortanyák egészére vonatkoztatva Nyíregyháza város 2014-ben lezárt, új Integrált Városfejlesztési Stratégiájában is. Örvendetes, hogy a településfejlesztési dokumentum keretében új lehatárolást követnek az előző ciklus térképéhez képest. A város ökológiai rendszerében fontos szerepet játszó bokortanyás övezet önállóan, csak a területére eső császárszállási résszel jelenik meg. Ezek a legfrissebb „hivatalos” adatok: A népességszám az 1990-es évekig történő folyamatos csökkenése megállt, jelenleg stagnálást mutat, a 0-4 évesek növekvő aránya viszont azt jelzi, hogy kisgyermekes családok is bekapcsolódtak a szuburbanizációnak ebbe a jellegzetes, közigazgatási határon belül lezajló formájába. A kiköltözéseknek köszönhető az is, hogy több tanyabokorban új, modern családi házak jelentek meg, és további – bár csekély ütemű – szaporodásuk várható. A népesség nemek szerinti arányát tekintve az elmúlt időszakban az országos és a megyei folyamatokhoz hasonlóan a nők arányának kismértékű növekedése figyelhető meg. A városrész népességének összetétele a városi átlagtól kissé eltér: különösen az idősek aránya magasabb, míg a munkaképes korosztály aránya alacsonyabb a nyíregyházi értékekhez képest. A családokban élő 15 évesnél fiatalabb gyermekek száma a tanyás térségekben magasabb, 100 családban 68 gyermek, szemben a városi 59 fővel.

A tanyás térségekben az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek aránya összesen 25%-kal marad el a város átlagától, inkább a községek megyei átlagához hasonló. A tanyasi népesség alacsonyabb iskolázottságának fő oka, hogy a fiatalok, akik nem mezőgazdasági szakmát tanultak, vagy magasabb képzettséget szereztek, elhagyták a tanyát. Ennek ellenpéldája, hogy Sulyán- és Gerhátbokorban az elmúlt évtizedben növekszik a felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosok száma. Egyrészt az ott lakók megszerezték a diplomát, másrészt felsőfokú végzettséggel rendelkezők költöztek ki. Néhány családban a gyerekek egyetemen tanulnak, kérdés, hogy majd visszajönnek-e?

A lakosság életmódváltása miatt a korábban hagyományos, földműveléssel és állattenyésztéssel összefonódott gazdálkodási formák szerepe csökken, de még ma is jelentős a mezőgazdaságban dolgozók aránya: 15%. Az agrár-foglalkoztatottak egy részét a 38 mezőgazdasági vállalkozás valamelyike foglalkoztatja, itt található a város összes mezőgazdasági vállalkozásának csaknem 10%-a. A területrendezési terv alapján az extenzív hasznosítású területek (gyep, rét, legelő, nád stb.) aránya fokozatosan nő az európai uniós folyamatoknak megfelelően. Emellett az ipari, építőipari foglalkoztatottak aránya is magasabb a városi átlagnál, aminek eredményeképpen a szolgáltatási jellegű ágazatok szerepe lényegesen kisebb: 55,6%. A vállalkozássűrűség itt a legalacsonyabb, nem éri el a városi átlag felét, de természetesen a képet jelentős mértékben árnyalják az ipari parkban jelenlévő, de a statisztikai adatokból – az adatgyűjtés módszertana miatt – kevésbé nyomon követhető vállalkozások. Az ipari park jelenleg 7 nagyvállalatnak nyújt telephelyet, legnagyobb a Lego. A vizsgált négy tanyáról 38 fő jár a városba dolgozni.

Sulyánbokor

Esettanulmányként egy szép tanyát, Sulyánbokort mutatom be részletesen. Sulyán tipikus bokortanya, a városközponttól 8 km-re, a 36-os számú főúton haladva, majd délre, kövezett 1 km-es bekötőúttal, buszjáráttal, víz-, gázellátása, szennyvízhálózattal rendelkező bokros elrendeződésű bokortanya. Településmorfológiai képe klasszikus, központi térrel (2. ábra), mely keveset változott az idők során. Itt volt az iskola és könyvtár is, melynek 1975-ös bezárása jelentette az egyik legnagyobb törést a tanya életében. Kezdetben a közeli Benkőbokorba, majd a városba jártak iskolába a gyerekek. A telkek, utak sugarasan rendeződnek el, úthálózatával szervesen kapcsolódik a külterületi dűlőútrendszerhez is.

Népességszáma 1920-ban 177 fő és „annak idején”, amikor a legtöbben éltek itt, 1960-ban 149 fő volt. Jelentősen, harmadára csökkent a népességszám az elmúlt fél évszázad alatt (3. ábra). Azonban az utóbbi öt évben átalakul a struktúra. Pozitív változás, hogy négy kisgyermekes család él itt (hat fő hét év alatti). Nemrég halt meg 91 éves korában Sulyán egyik nagytiszteletű idős asszonya, Grexa mama.

Lakásállománya 26 db, mely változatos képet mutat. Telekhasználata az elmúlt évekig követte a hagyományos gazdálkodási módot. Az utcák és a tanyaköze felé a lakóudvar helyezkedik el, mögötte, részben mellette a gazdasági udvar található, folytatásként kert, vagy gyümölcsös volt, hátul szántó.

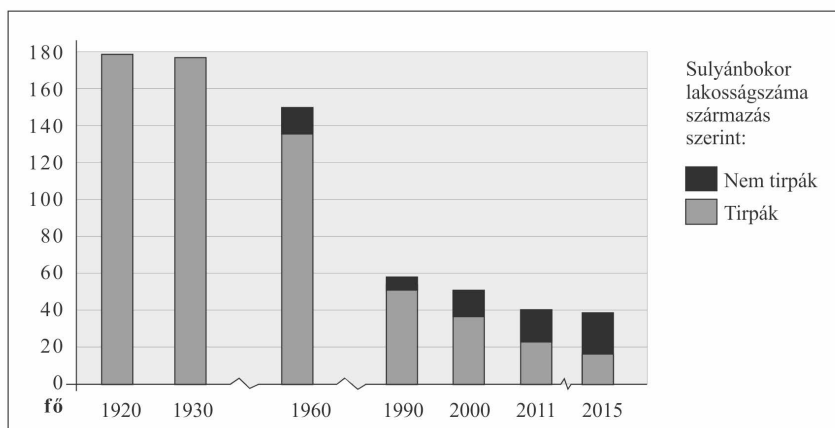
2. ábra Sulyánbokor tanyaköze 2016 januárjában

A régi parasztházak mellett ma három új és néhány újszerűen felújított ház is megfigyelhető. Romos, régi, használaton kívüli lakóházat is találunk itt, elszórtan kocka-házakat. Épületállománya részben elavult. A szőlőt, gyümölcsöst részben kiirtották, részben a főútca mellé is telepítettek fiatal fákat. Határon túli és szegény családok még 2000 előtt költöztek ide. A megüresedett házakba akkoriban szociális problémákkal küzdő családok érkeztek. Ez gyakori volt a ta-

nyákon, ami emberileg érthető, de a település szempontjából előnytelen, hiszen így nem valószínű a továbbfejlődés. Ma három porta eladó, természetesen nagy gazdasági udvarral és földekkel.

Négy vállalkozás működik a tanyán, kettő agrár, kettő autókhoz kapcsolódó vállalkozás. Emellett zöldség- és gyümölcsstermesztésre berendezkedett családi gazdálkodás, téli tárolásra is alkalmas gazdaság, egy nagy lóistálló, a hozzá kapcsolódó nádfedeles új épületek sorával, egyéb állatokkal. Hivatalosan két helyen, a valóságban egy tanyán falusi szállás igényelhető: a Kentaur lovas vendégtanyán, ebben a házban lakott a híressé vált utolsó hadifogoly, Toma András.

Örvedetes, hogy Sulyánbokor életképes, de ez az átalakulás nem minden területen követi a „tanyasi” hagyományokat. Ez korunk velejárója, ez az ára annak, hogy fejlődik a tanya. Mindez jól megfigyelhető a kerítések sorában, mely nagyon változatos: szépen faragott, székelykapus bejárattól a düledező léckerítésig, a régi egységes kép már itt sem jellemző.

3. ábra Sulyánbokor lakosságának alakulása

A védettség kérdése

A bokortanyák településmorfológiai képének megőrzése, egyediségük fenntartása nemcsak a helyi lakosság érdeke. Sulyánbokort és Rókabokort védett településszerkezetű zónává minősítette Nyíregyháza város 2008-ban. Ez a műemlékvédelmi jelleg biztosítja, hogy az utókornak is megóvásra kerüljön az egész bokortanya. A tanyabokrok külön építési zónába esnek. A dokumentum alapján a falusias/tanyabokros zóna előírásai vonatkoznak rájuk, kiemelten „helyi védettségű teleszerkezet” alá tartoznak. Az újonnan építhető épületek előírásai:

- a) építménymagassága legfeljebb 3,5 m,
- b) az épületek elhelyezése a kialakult állapotnak megfelelő,

- c) a közterület felé néző épületszélesség legfeljebb 8,0 m, az oromfalas kialakítás a helyi hagyományoknak megfelelő,
- d) a tetőhajlásszög $40^\circ \pm 5^\circ$, a tetőforma nyeregterető, a tető anyaga hagyományos cserépfedés, vagy nádfedés lehet.

Emellett a város érvényes helyi építési szabályzata alapján két védett épület van a tanyákon: Benkőbokor 11., Rókabokor 10., melyek 1978. óta állnak védelem alatt (5. kép). Ezek a házak azonban magántulajdonban vannak, az állagmegóvás is anyagi nehézséget okoz a tulajdonosoknak. A rókabokri ház jelenleg eladó.

Remélhetőleg ezek az intézkedések még időben biztosítják az egyedi sajátosságok fenntartását és egyben hozzájárulnak a bokortanyák idegenforgalmi funkciójának erősítéséhez is.

4. ábra Nyíregyháza helyi építési szabályzata alapján műemlékvédelem alatt álló házak részletei, Benkőbokor 11., Rókabokor 10.

Összegzés

A Nyíregyháza környéki, sajátos szerkezetű 36 bokortanyából négy tanyán keresztül vizsgáltam, hogy hogyan alakulnak a népesség jellemzői napjainkban. Az 1960-as években elért maximális népességszámhoz képest közel negyedére esett vissza a lakosság száma, azonban a rendszerváltás környékén bekövetkező mélypontból újra növekedésnek indultak.

Sulyán- és Gerhátbokor fiataluló lakossága is bizonyítja, hogy a szuburbanizációba intenzíven bekapcsolódnak a tanyák. Az infrastruktúra fejlődése (Benkőbokorban működő szociális intézmény, szennyvízcsatorna, szelektív hulladékgyűjtés, mozgó könyvtár) is jelzi, hogy nemcsak szociális kényszerből költöznek ki a tanyákra. Sulyán- és Rókabokor szép, védett tanyaszerkezete további turisztikai fejlődést is magában rejt. A bokortanyákon a megközelíthetőség és a körülmények javulása és a gazdálkodók, vállalkozók száma biztosítja, hogy

újra többé váljanak ezek a tanyák, mint városkörnyéki alvótelepülés. A következő fényképek tipikusan jellemző részleteket mutatnak be, ezeken keresztül is összefoglalják a bokortanyák hétköznapjait (5-6-7. ábra).

5. ábra Rókabokor tanyaközének részlete

6. ábra Gerhátbokor, postai küldemények felvétele 7. ábra Benkőbokor, buszforduló

Irodalom

- B. PRISTYÁK E. 2014: *Életképes bokortanyák*, Kiadja a Nyíregyházi Főiskola 132 p.
- BALOGH A. – BAJMÓCY P. 2014: *Elnéptelenedő külterületek* In: Csapó T. (szerk) Településföldrajzi tanulmányok 2014. különszám. p. 59-69.
- BECSEI J. 2013: *Az alföldi tanyarendszer* In (?) : Kókai S. Frisnyák S. (szerk): Történeti Földrajzi Közlemények III . pp. 15-26.
- BELUSZKY P. 1968: *A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata*. Földrajzi Közlemények 1968. pp 11-20.
- HANUSZ Á. 2013: *A falusi vendéglátás és a vidékfejlesztés kapcsolata* In. Kókai S. (szerk.): Tanulmánykötet Dr. Dobány Zoltán 60. születésnapjára. pp. 145-155.
- Nyíregyháza MJV Integrált Városfejlesztési Stratégia, 2014
- Tanyagondnokok: Kosina András és Demend Szabolcs tájékoztatása és adatközlései.
- A benkőbokri Joób Olivér Szeretetintézmény munkatársai.

A FELVIDÉKI SZÁLLÁSIPAR TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE A XVIII. SZÁZAD VÉGÉTŐL A II. VILÁGHÁBORÚIG

Bártfai Endre György

Tudom, hogy a 65. születésnapra megjelent kötetben a következőket jeleztem: „Az élet – és Budapest szállodásiparának fejlődése – nem áll meg, de erről majd Hanusz Tanár Úr következő évfordulóján fogok beszámolni” (*Bártfai, 2011*). Ígéretemet mégsem tartom, mert egy másik területet szeretnék bemutatni, melynek szintén köze van Hanusz Tanár Úr életének kezdetéhez.

Hanusz Tanár Úr 1946-ban Ipolytölgyesen született, mely település Hont vármegye Vámosmikolai járásához tartozott 1932-ig, Trianont követően határközség volt Csehszlovákia és Magyarország határán az I. bécsi döntésig, és 1950-től tartozik Pest megyéhez. Hont vármegye a Felvidék egyik megyéje volt, így Tanár Úr felvidéki, és ez adta az ötletet a témához.

1. Bevezetés

A Kárpát-medence északi, jellemzően hegyvidéki részét az évszázadok során nevezték Felföldnek, Felső-Magyarországnak, az utóbbi két évszázadban pedig Felvidéknek. Északi határait a Kárpátok vonulata adja, dél felé azonban nem volt pontos határa. Sohasem volt önálló tartomány vagy fejedelemség, emiatt nem is húzhatók meg egyértelműen határai. A történelmi Magyarország északi vármegyéi, vagyis Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Zólyom, Trencsén, Árva, Liptó, Túróc és Szepes vármegye területét foglalták össze egykor a Felvidék elnevezés alatt. Ez a terület gazdag turisztikai látványosságokban, gyógyvizekben, természeti csodákban, alkalmas pihenésre, gyógyulásra. 1918 óta a Felvidékhez soroljuk az elcsatolt Kisalföld északi felét és az Alföld északkeleti peremét is.

„Felvidéknek nevezzük a Magyar-medencét északról határoló hegyvidéket, a hegyek közé foglalt medencékkel együtt.” – mondta Cholnoky Jenő (1943) Magyarország idegenforgalmi földrajzáról, az Idegenforgalmi Közigazgatási Szaktanfolyamon tartott előadásában.

A Felvidék Magyarország fontos vidéke, kereskedelmi és turisztikai szempontból egyaránt nagy jelentőséggel bír. Kereskedővárosai és gyógyhelyei már több száz éve ismertek, a szállásadás ipara már a XVIII. század végén több fogadó és egyéb szálláshely révén látott el ide érkező kereskedőket, vendégeket, betegeket. A tanulmány ennek a területnek a szállásadó-iparát mutatja be a XVIII. század második felétől a II. Világháborúig.

A téma miatt a kutatás módszertana a szekunder kutatásra épült. Alapját képezték a szerző doktori kutatásában megismert alapművek, mint Ballai Károly, a magyar vendéglátás történetét bemutató könyve, a Monarchia gyógyfürdőit bemutató prospektusfüzet, Cholnoky Jenő Magyarország földrajza, a Földtani értesítő 1939. IV. száma, Erdős József Magyar fürdőkalauza, és más kiadványok.

2. Kutatási eredmények

2.1. A Felvidék rövid, turizmusföldrajz szempontú bemutatása

Cholnoky (1929) szerint a Felvidék két részre osztható: az Északnyugati-Felvidék a pozsonyi Dunától a Zborói-hágóig és az Ondava völgyéig, az Északkeleti-Felvidék a Zborói-hágótól a Borsai-hágóig terjed.

A kutatás célterülete az Északnyugati-Felvidék, melynek kiterjedt hegyvidéke három – különböző eredetű és korú – hegységből áll, melyek között széles medencék helyezkednek el. Fő hegysége a Kárpátok láncolata, mely igazi gyűrődött lánchegység, párhuzamos hegyláncai jellemzően homokkőből vannak. A kristályos kőzetek vonulatai két láncot foglalnak magukba; a külső a Kis-Kárpátok, a Kis-Fátra és a Magas-Tátra vonulata – legmagasabb csúcsa a Ferenc-József-csúcs 2 663 méter magas –, a belső a Nagy-Fátra és az Alacsony-Tátra vonulata. Ezek mellett másodikként a Szepes-Gömöri-Érchegység régebbi hegytönkjei és harmadikként a kialudt tűzhányó hegyek sorozata a Magyar-Érchegységgel (Selmecebánya körül), a Börzsöny-hegység, a Cserhát, a Mátra, a Bükk, a Zempléni vulkán sor Miskolctól Eperjesig, ennek része Tokaj-Hegyalja is. Ez a mészköves terület ad helyet a planináknak, a Szilicei-planinában van Európa legnagyobb ilyen képződménye, az Aggteleki-Cseppkőves-barlang. A Szepes-Gömöri-Érchegységben található a Szilice falu melletti Jeges-barlang. Az Északnyugati-Felvidék medencéi: első medencesor: Trencsényi-, Námesztói-, Árvai-, Novitári-medencék; második medencesor: Alsó-Nyitrai-, Felső-Nyitrai-, Turóci-, Liptói-, Szepesi-medencék; a harmadik medencesor: Zólyomi-, Nógrádi-, Gömöri-, Hernád-medencék. Az Északnyugati-Felvidék legnagyobb folyói: Vág, Árva, Dunajec, Poprád, Garam, Ipoly, Rima, Sajó, Hernád.

A bányákra épülő települések közül legismertebbek: Selmecebánya, Körmöcbánya, Besztercebánya, Breznóbánya, Gölnicbánya, Dobsina. A medence-centrumokban található kereskedő- és iparvárosok közül Pozsony mellett a legnagyobb Kassa volt, ide tartoznak még Trencsén, Zsolna, Zólyom, Rózsahegy, Késmárk, Igló, Lőcse, Eperjes, Rozsnyó, Balassagyarmat és Miskolc is (*Cholnoky, 1929, 1943*).

Turizmusföldrajzi szempontból a Felvidék ezeknek a földrajzi adottságoknak köszönhetően bővelkedik látnivalókban, gyógyhelyekben, kirándulóhelyekben egyaránt. A városok várfallal körülvett belső magvai, a szirtéken található várak

– csak néhányat említve közülük: Pozsony, Trencsén, Bajmóc, Árva, Fülek, Krasznahorka, Késmárk –, a hegyek lankás és meredek oldalai, a tiszta hegyi levegő, a gyógyforrások, gyógyvizek magas száma, a folyók és tavak gazdag halállománya, az erdőkben található nagyszámú és fajú vadak egész évben élvezhető pihenési – mai szemmel aktív és passzív –, gyógyulási és kulturális élményeket kínálnak.

A Felvidéken is először a gyógyvizek kínáltak turisztikai lehetőséget a gyógyulni szándékozóknak már a XV. századtól, majd a XIX. század második felében került előtérbe a hegyek által kínált jó levegő, mely a tüdőbaj elleni küzdelem egyik fő „gyógyszere” lett, és a nyári és téli pihenéshez, sportoláshoz is megfelelő terepnek bizonyultak.

2.2. A Felvidék szállásipara

A kutatás alapján a vizsgált időintervallumban három időszak megkülönböztetése indokolt: a Felvidék szállásipara Trianonig; a Csehszlovák idők; majd a visszacsatolás utáni rövid időszak. A tanulmányban csak a magyar vonatkozású időszakok kerülnek elemzésre, a csehszlovák időket korabeli szakemberek a hanyatlás koraként értékelték (*Cholnoky, 1943, Malosik 1938*).

A gyógyforrásoknál és a kereskedelmi helyeknél a középkorban néhány vagy több házból álló települések, kisebb városok – később ezek közül váltak többen szabad királyi városokká – alakultak ki, ahol a kezdetekben a helyiek saját házaikban látták vendégül az ide látogatókat, majd a XVII-XVIII. században megjelentek a fogadósok, akik már üzleti haszon fejében kínálták szolgáltatásaikat a vendégeknek, illetve a fürdőházakban voltak szobák, ahol a vendégek elhelyezést kaphattak, ezek voltak a későbbi szállodák elődei (*Kósa, 1999*).

A Felvidék már a reformkorban is jelentős kereskedelmi, ipari központ volt, és jól működő fürdő és gyógyidegenforgalmat tudhatott magáénak, jól kiépített szálláshelyek várták a kereskedőket, a pihenni, gyógyulni vágyókat. Legtöbb város közelében fürdők, kirándulóhelyek voltak. A szállodák jelentősebb része a XIX-XX. század fordulóján épült, a kirándulásra, túrázásra alkalmas területeken turista- és menedékházak épültek, a fürdőhelyeken villákat, szobákat adtak ki, ami megfelel a mai értelemben vett szobakiadásnak (*Erdős, 1911*). Ezeknek a területeknek a Trianoni Békediktátum alapján történt „elvesztése” a magyar idegenforgalmat rendkívül érzékenyen érintette, az I. bécsi döntést követően *Malosik (1938)* a „hazatért” területeken legalább száz szálloda visszatérését jelzi cikkében.

Tekintsük át a Felvidék ismertebb szállodáit, menedékházait, melyek a városokban, gyógyhelyeken és a hegyvidéken üzemeltek.

Pozsony fontos szerepet töltött be Magyarország életében, hiszen sokáig központi szerepet játszott politikai, kereskedelmi területen is. Már híres vendéglői voltak a középkorban: a „Vadember”, az „Aranyas” és a „Fekete

Oroszlán”-hoz címzett vendégfogadók. (*Malosik 1938*) 1837-ben már 13 vendégfogadóról adnak számot a várost leírók, a nevezetesebbek a Zöldfa, az Arany Nap, a Vörös Ökör, a Fekete Sas, az Arany Szarvas voltak (*Ballai, 1943*). A pozsonyi Zöldfa szálloda volt magyar szempontból a legismertebb. 1848-ban *Palugyay Jakab* vette át a fogadót, a kor igényei szerint felújította a szobákat és a szálloda valamennyi helyiségét. Egy meghatározó történelmi esemény helyszíne is lett, 1848. március 17-én a Zöldfa erkélyéről hirdette ki Kossuth Lajos Magyarország politikai újjászületését. A szállónak mintegy 120 ízlésesen berendezett vendégszobája volt. Palugyay Károly 1911-ben bekövetkezett halála után is még jó nevű szálláshely maradt. A Zöldfából lett később a híres Carlton szálloda (*Draveczy, 2000*). 1912-ben itt tartotta a Magyar Szállodások és Vendéglősök Országos Szövetsége XII. évi rendes közgyűlését (*Malosik 1938*). Pozsony mellett található a városlakók kedvelt üdülő- és nyaralóhelye *Pozsony-Vaskut*. Pozsony a második világháborút megelőzően nem került vissza az anyaországhoz.

A Nyitra vármegyei *Érsekújváron* a Millennium idején Bittó Antal egyemeletes, 9 szobás „Arany oroszlány” szállodája (*Ilosvai, 1895*) mellett még működött a Blaha és a Park szálloda. Az Arany Oroszlán szálloda épületében 1938-ban múzeumot létesítettek.

A felvidéki fürdők közül elsőként *Vihnye-fürdő* bemutatása következzen. A reformkorban a fürdőépületben 44 szoba bérelhető, és két házban konyhás lakások az 1830-as évek második felében (*Ballai, 1943*). A fürdő fejlődésével párhuzamosan nőtt a szálláshelyek száma és kapacitása is. Az 1910-es években ismert szálláshelyek: Nádor-ház (28 szoba), II. Rákóczi Ferencz-ház (35 szoba), Turista-ház, Irma-lak (4 szoba), melyek a város tulajdonában vannak; ezeken kívül még szállást kapható: Hell-ház (52 szoba), Gecsányi-villa (12 szoba), Pfeilmeyer-villa (8 szoba), Dvihally-ház (8 szoba), Szokács-villa (12 szoba), Licsko-ház (8 szoba), a 2 Hacher-villa (7-7 szoba), Pinusz-Gál-villa (7 szoba), Dobrovits-villa (8 szoba), Zólogy-villa (4 szoba) (*Prospektus gyűjtemény, 1911*).

A következő fürdőhely *Pöstyén*, amely évszázados híré forrásokkal rendelkezik, és ahol már az 1820-as évek közepén egy nagy szállót említenek (*Ballai, 1943*). A városi fürdőkről szóló ismertető így ír a szálláshelyekről: „Pöstyén népszerűségéhez kétségkívül nagymértékben hozzájárult az a körülmény, hogy a fürdő felkeresését minden vagyoni osztály számára lehetővé teszi a legkülönbébb igényekről történt gondoskodás. Az elsőrangú szállók, penziók és villák a 100 hold kiterjedésű ösparkban és annak mentén, a fürdők szomszédságában terülnek el. Közülük impozáns méreteivel és gyönyörű architektúrájával a Royal Nagyszálló válik ki. Pazar fényvel berendezett 180 szobájában, látványosságzsamba menő éttermeiben, kávéházi és társas helyiségeiben a lehető legnagyobb kényelmet nyújtja. Tágas liftje tolokocsikat is szállít és az összes helyiségek légfűtéssel vannak ellátva. Ugyancsak elsőrangú szállás és ellátás kapható a Fürdőszállóban (vendéglő-kávéházzal),” a

Metropole szállóban, Kása Lajos Szálloda és vendéglőjében, a Bock szállodában a Kúrszalomban (gyönyörű éttermi és kávéházi helyiségekkel), Ferencz-villában, a Löger villában, a Pannonia villában és Park-villában stb., míg a Zöldfa-szálló a szerényebb középosztály kedvelt penziós tartózkodási helye. A különböző szálláshelytípusokban lévő vendégszobák száma körülbelül 3000-re rúg, így ez a település a Felvidék legnagyobb kapacitással rendelkező fürdőhelye. Az ellátási- és lakás-árak természetesen szintén igen különbözők. A középosztály napi 6 – 7 koronától feljebb talál teljes ellátást, a vagyonosabbak kényesebb ellátási kívánalmait napi 10 – 12 koronától kezdődőleg fedezhetők, míg a szűkös viszonyok között élők napi igényeiket alig néhány koronával is kielégíthetik (*Prospektus gyűjtemény, 1911*). Még nem szerepelt ebben a prospektusban az 1911. évben megnyitott 200 szobás Thermia szálló, mely közvetlen kapcsolatban állt az Irma-fürdővel, melyet a vendégek fűtött folyosókon közelíthettek meg. A termális forrásvíz (60° C) a szálloda szobáival kapcsolatos fürdőszobákban is be van vezetve, úgy, hogy a kúra saját lakosztályban is használható (*Tiszteletjegy, 1911*).

A Vág völgyében sok kirándulóhely található. Ilyenek az *Oroszlánkői Baross-menház*, *Majláth-menedékház*, *Tátra-Kriván menedékház*. A történelem nem volt kegyes velük, hiszen ezeket a trianoni országhatáron kívül helyezte, és ott az idők során tönkretették őket (*Pázmány, 1929*).

Selmecebánya a bányászat mellett ismert fürdőhely is, az 1830-as években a fürdőépületben 44 szoba kínált szállást. Az 1890-es évek elején épült fel Ács Ferencz 20 szobás Hungária szállodája a város központjában (*Ballai, 1943, Ilosvai, 1895*).

A következő *Szliács-gyógyfürdő*, ahol híres vendégek fordultak meg a villákban, melyek a fürdővendégeket fogadják. A Pest-szárny 12 szobás és itt lakott 1886-ban hat héten keresztül Natália akkori szerb királyné fiával Sándor trónörökössel, a későbbi királlyal. A Pest-villa 29 szobás, a Buda 46 szobás és e házban lakott 1851-ben és 1853-ban Grillparzer, a híres német költő. A Hungária 66 szobás és itt lakik a fürdőorvos, az épületeket fedett folyosó köti össze a nagy fürdőházzal. Bellevue 12 szobával, Pannonia 50 szobával, Otthon 36 szobával, ezeket az épületeket a fürdőigazgatóság kezeli, tőlük illetve a fürdőorvostól bérelhetőek. Különálló pavilon szolgál az esetleg előforduló ragályos betegek elkülönítésére. Ezeken kívül svájci stílusban épült üdülőházak is találhatóak (*Prospektus gyűjtemény 1911*).

Sok ismert településen vannak kisebb nagyobb fogadók, szállodák, így *Besztercebányán*, *Körmöcbányán*, *Rimaszombat*on, *Jolsván*, *Losoncon*, de ezek csak néhány szobásak.

A Felvidék legnagyobb kereskedelmi központjában, *Kassán*, az 1840 évek végén több szálló működött, a kétemeletes Fekete Sas, a Zöldház, a Lócsei, a Három Rózsa és az Arany Csillag. Ezen kívül Lederer vendégfogadója kap említést. Imensek József 30 szobás Schiffbek szállója – melyben étterem, kávéház

található, ahol szerdán és vasárnap zenekar játszik – a legismertebb a Millennium idejében. Az 1940-es évek elején, Kassán a 14 szobás Bristol szálloda, a 65 szobás Európa szálloda, az 53 szobás Imperiál szálloda, az 50 szobás Palace szálloda, a 89 szobás Schalkház Nagyszálloda – ez a legismertebb –, és a 20 szobás Schmiedl szálloda fogadja a városba érkező vendégeket (*Ballai 1943, Ilosvai 1895, Fekete 1941*). A Kassa melletti *Bankó-fürdő* a városban élő polgárok közkedvelt üdülő- és nyaralótelepe volt (*Márai, 2005*).

Zsolnán, Eperjesen kisebb szállodák üzemelnek, melyeket tisztaságuk, kedvező áraik tesznek vonzóvá az utazók számára.

A *Bártfa* városa közelében található *Bártfa-fürdő* is ismert már a reformkorban. A szállásadás kezdetét a 18 vendégszobás Lopresti-ház és a két házban található, Bártfa városa által berendezett 60 vendégszoba jelenti. Az 1910-es évekre felépül az Erzsébet-szálloda, a Deák-szálloda, és a magánvillák, összesen 1500 szobával.

1. ábra. A Deák és az Erzsébet szállodák Bártfa-fürdőn (képeslap részlet)

Forrás: http://p1.vatera.hu/photos/22/e0/52ab_1_big.jpg

A vendégek között közkedvelt a pensió-rendszer – mai értelemben véve a teljes ellátás –, mely szerint az elő- és utóidényben egy személy teljes ellátása naponként csak 8 koronába, a főidényben 12 koronába kerül. Ennek fejében kap egy lakószobát, reggelire kávé, teát vagy csokoládét és kenyeret vajjal. Ebédre levest, marhahúst kóritzva vagy helyette főzeléket föltéttel, sültet salátával vagy gyümölcsbefőttel és tésztát. Vacsorára sültet salátával és sajtot. Naponként egy fürdőt. 6-12 éves korig két gyermek egy személynek számít (*Ballai 1943, Prospektus gyűjtemény 1911*).

Igló és Lőcse városok mellett is található fürdőhely, *Iglófürdő* és *Lőcsefürdő*, ahol szállodákban és magánvillákban tölthetik el pihenésüket a városból érkező vendégek (*Prospektus gyűjtemény 1911*).

A Felvidék talán legismertebb és leglátogatottabb gyógy- és üdülő területe a *Magas- és az Alacsony-Tátra*. Számos település rendezkedett be az idegenforgalomra, csodás szállodák, villák, fürdőházak, sportlétesítmények állnak a vendégek rendelkezésére. Poprádról indul a télen-nyáron közlekedő villamos vonat, melyen Tátrafürdő 30 perc, Tátralomnic 45 perc, és a Csorba tó 75 perc alatt érhető el.

Felka turistatelep és nyaralóhely, melyen két szálloda, a Tátra és a Stein szálloda kínál kényelmes elhelyezést a vendégeknek.

*Tátrafürdő*en, mely gyógy-és üdülőhely, van a világ legszebb szánkópályája. 17 házban 400 szoba 600 ágygal kínál szálláslehetőséget, folyamatosan épülnek az újabb és újabb házak. A Nagy-szálló 120 szobás és télen-nyáron nyitva van, a Csáky-ház, Scepusia, a Fürdőház, ahová a férőhelyeket a fürdőigazgatóságnál célszerű előre megrendelni, hiszen főszezonban nem könnyű lakást találni. *Alsótátrafürdő*en is van 7 lakóházban 250 szoba (*Prospektus gyűjtemény 1911*).

Új-Tátrafürdő klimatikus gyógyhely és nyaralótelep. Szállodaiban és villaiban 300 modern és kényelmesen berendezett szoba van, szállodái közül a Royal-szálloda egész éven át nyitva tart és zárt, fűtött folyosóval összeköttetésben van a Vízgyógyintézettel. Az Európa-szálloda a téli sportok szerelmeseinek kedvelt szálláshelye (*Prospektus gyűjtemény 1911*).

A legismertebb gyógy- és üdülőhely *Tátralomnicz*, mely télen-nyáron fogad vendégeket. Három szálloda van itt, a 63 vendégszobás Bethlenház, a 24 szobás Lomnicz-szálló, és a 102 szobás Palota-szálló, melyek a magyar királyi Kincstár tulajdonában vannak. A település, és egyben a hegyvidék legszebb szállodája – mely a lillafüredi Palota-szálló tervezőit is megihlette – a Palota, mely a modern szállodaépítészet valódi remeke (*Prospektus gyűjtemény 1911*).

Tátra-széplakon, mely magaslati gyógyhely, 7 villaszerű lakóház 145 vendégszobával, és az 55 szobás, központi fűtéses, téli használatra is berendezett szanatórium várja a gyógykezelésre érkezőket. A szanatóriumban a Magyar Kárpát Egyesület tagjai 10% engedményben részesülnek az árakból (*Prospektus gyűjtemény 1911*).

Az országos turistamozgalom egyik első célpontja is e terület volt. A turisták biztonsága érdekében menedékházakat hoznak létre már az 1890-es években. Az *Öttavi* Téry-menedékház megépítésére 1898. július 5-én kötöttek szerződést, az épület Pfinn József tervei alapján épült meg, és 1899. augusztus 21-én volt az ünnepélyes avatás (*Plökl 1914*).

Körmöcbánya városa a sí tanfolyamok sikerének hatására határozta el egy állandóan használható menedékház, a Szalkai-menedékház építését a város idegenforgalmának fejlesztése érdekében. A menedékház építését 1913. szeptember havában kezdték meg, és ugyanazon év december 7-én be is

fejezték azt. Összesen negyvennégy hálóhely található a menedékházban, mely a téli hónapokban folyamatosan el volt foglalva (*Plökl 1914*).

Ismert fürdőhelyek Abaúj-Torna vármegyében *Ránkfüred*, ahol az 1908. és 1909. évben teljesen átalakított s újonnan berendezett s házilag kezelt négy állami épületben (Ferencz-lak, Igazgatósági épület, Andrassy-villa) a legkényesebb igényeket is kielégítő 65 lakószoba áll rendelkezésre, és bútorozott szobák is bérelhetők magánházaknál; valamint *Stoósz-gyógyfürdő*, ahol kiadó szobák akár fél- és egész fürdőidényre a fürdőigazgatóság kezelésében vehetők igénybe (*Prospektus gyűjtemény 1911, Erdős 1911*).

Gömör vármegyében is van nagy hírű gyógyfürdő, *Csíz-gyógyfürdő*, ahol 1000 személy elhelyezése biztosított magánlakásban és nyaralóban (*Prospektus gyűjtemény 1911*).

Liptó vármegyében három fürdőhely érdemel említést. *Fenyőházán* a kincstár tulajdonát képező hat nagyszálló 150 szobájában (pl. Erzsébet-szálló, Fürdő-szálló, Nagy-szálló, Síp-szálló), egy 16 szobás magánszállóban, valamint magánnyaralókban lévő kisebb-nagyobb családi lakásokban történik a vendégek elhelyezése. *Korytnicza-gyógyfürdőn* üzemel a Hygieia-szálló, a Hungária-szálló, a Stefánia-szálló. *Szentiványi-Csorbató*, ahol lakószobák az újonnan épült szállóban, az Augustza és Mária Terézia szállókban és 5 nyaralószzerű épületben bérelhetők (*Prospektus gyűjtemény 1911*).

A Szepes vármegyei *Lublófürdőn* 120 szobánál több áll rendelkezésre a Hygieia, Luna, Sylvia, Aurora szállodákban, és magánvillák kínálnak még kényelmes szobákat (*Prospektus gyűjtemény 1911*).

Trencsén vármegye két nevezetes fürdője közül az egyik *Rajeczfürdő*, ahol a Fürdőház 8 szobája, a Gambrius-lak 6 szobája, a Fenyő-lak 9 szobája, a Feltámadás-lak 8 szobája, a Hárs-lak 8 szobája, az Erzsébet-lak 5 szobája, a Stefánia-lak 22 szobája, a Gizella-lak 16 szobája, a Nagy-szálló 3 szobája, a Gabriella-lak 3 szobája, az Agrarius-szálló 32 szobája és az Agrarius Dépendance 24 szobája, összesen 144 szoba vehető bérbe rövidebb-hosszabb időre. A szobák egyágyasak. A másik nagynevű gyógyhely *Trencsénteplicz*. Itt radiumtartalmú, természetes forráságú (36 – 42°C) kénes hévíz- és iszapfürdők várják a gyógyulni vágyókat. Magyarország egyik legelső és legrégebb fürdőhelye, már 500 év óta gyógyítanak itt. A fürdőigazgatóságnak 8 szállodája van, legújabb a modern Teplicz nagy szálloda 130 szobával, ezen kívül több száz magánvilla kínál szálláslehetőséget a fürdővendégeknek. Jól bevált a Fürdőigazgatóság újítása, a kedvezményes hivatalnoki penzió. Ezt minden köz- és magánhivatalnok és egyéb alkalmazott igénybe veheti a főszezonon kívül, és így a tavaszi és őszi időszakban is pezsgő élet folyik (*Prospektus gyűjtemény 1911*).

Meg kell még említeni a kisebb jelentőségű Nyitra vármegyei *Büdöskő (Szmrák)*, és a Turóc vármegyei *Stubnya-gyógyfürdőt*, ahol a fürdőigazgatóság által üzemeltett épületekben és magánszálláshelyeken találnak szállást az odaérkező vendégek (*Prospektus gyűjtemény 1911*).

Nagyon sok felvidéki településen vannak még szállodák, sokszor csak néhány szobával, így *Nagyszombat*, *Szalatnyán*, *Modoron*, *Csallóköz-Aranyoson*, *Fehérbányán* (Bélabánya), *Feleden*, *Füleken*, *Galántán* (Fekete 1941).

Ipolyságon az 1940-es évek elején három szálloda szerepel a névjegyzékben, az 1906-ban épült 14 szobás Központi szálloda, a 19. század végén épült Lengyel szálló, ahol 1932-ben Móricz Zsigmond is megszállt, és a 7 szobás Wagner fogadó (Fekete 1941).

Magyarország és a Felvidék történetének ismertetésénél beszélni kell a visszacsatolásról is. *Malosik Ferenc* (1938) így ír erről: „... a visszatért Felvidékekkel, mit kaptunk vissza mi, vendéglátóiparosok? Visszakaptunk kb. száz nagyobb-kisebb városkát, hatszázötven községet. Ez gyengén számítva is legalább is száz szállodát, ugyanannyi vendéglőt jelent. A szállodák, úgyszintén a vendéglők között is van több elsőrangú üzem is, köztük a leghíresebb és egyik legrégebb kassai Schalkház vendégfogadó; második felvidéki hírességünk lett volna a pozsonyi Palugyay szálloda, egyelőre azonban erről le kell mondanunk. ... A sorsnak az iróniája, hogy amikor 1912-ben a „Magyar Szállodások és Vendéglősök Országos Szövetsége” Pozsonyban tartotta közgyűlését, a Budapesti Vendéglősök és Korcsmárosok Ipartársulata ellenkongresszust rendezett Kassán. Akkor Kassa pártolt el tőlünk, most Kassát visszanyertük, Pozsonyt elvesztettük. A mi iparunk szempontjából nagy kárt jelent, mert nyugatról jövő idegeneknek ez lett volna az első állomása a megnagyobbodott Magyarországon. ... A most fennálló országos szövetség – szerény véleményem szerint – nem tudna ennek a feladatnak megfelelni. Tisztelet, becsület vezetőinek, mint derék iparos társainknak, de ahhoz, hogy egy ország olyan fontos iparát, mint a szállodás-vendéglősipar, irányíthassák, ahhoz olyan világot járt és tapasztalt szakemberek kelljenek, mint pl. Gundel Károly, Marencich Ottó, Németh Aladár s még mások és bizonyára vidéken is akadnak még arra rátermettek. Szükségét látom tehát egy csak szállodásokból és vendéglősökből álló országos szövetségnek mielőbbi megteremtését, hogy az feladatának céltudatosan megfelelhessen” (Malosik 1938).

Nem lenne teljes a kép a visszacsatolás utáni helyzetről, ha nem kerülnének felsorolásra azok a települések, amelyek szerepelnek még a *Fekete Guido* által összeállított 1941. évi szállodai névjegyzékben:

Kecső: Domicahelyi turisztaszálló 7 szoba 42 ágy;

Léva: Adria szálloda 12 szoba, 15 ágy; Központi szálloda 18 szoba 26 ágy;

Városi szálloda 28 szoba, 36 ágy; Pisch szálloda 11 szoba;

Lévártfürdő p. Harkács: Lévártfürdő szálloda 22 szoba, 31 ágy;

Nagysurány: Pátria szálloda 19 szoba, 24 ágy; Stefánia szálloda 8 szoba, 13 ágy;

Párkány: Községi fogadó 6 szoba, 8 ágy;

Pelsőcz: Korona szálloda 6 szoba, 8 ágy; Héregy szálloda 17 szoba, 27 ágy;

Rozsnyó: Vasasfürdő gyógyszálloda 37 szoba, 62 ágy; Otthon szálloda 12 szoba, 18 ágy;

Somorja: Korona szálloda 3 szoba, 5 ágy;

Szepsi: Korona szálloda 3 szoba, 5 ágy; Nagy Vendéglő fogadó 2 szoba, 3 ágy;

Szobránc: Gyógyfürdő üdülő 70 szoba, 100 ágy;

Torna: Vasúti fogadó 6 szoba, 11 ágy;

Tornalja: Központi szálloda 14 szoba, 19 ágy;

Vágsellye: Magyar Korona fogadó 8 szoba, 13 ágy;

Várgede: Fürdő szálloda 15 szoba, 22 ágy.

3. Következtetések

A Felvidék turisztikai szempontból fontos területe volt a történelmi Magyarországnak. Területén a geológiai és történelmi adottságoknak köszönhetően gyógyvizek, gyógyforrások kínáltak gyógyulási lehetőséget már a XV. századtól kezdve. Ezek közvetlen közelében települések alakultak ki, melyek az oda érkező, gyógyulni vágyó vendégek ellátását biztosították eleinte házakban, később fürdőházakban, fogadókban és szállodákban, illetve menedékházakban. A nagy mennyiségi és minőségi fejlődés a XIX-XX. század fordulóján volt megfigyelhető. Ekkor a városok és fürdőhelyek mellett a hegyvidék is kiemelt szerepet kapott a gyógy- és üdülőturizmusban. A fejlődésnek az I. világháború vetett gátat, majd az azt követő Trianoni békediktátum a felvidéki szállásadóhelyeket, turisztikai fogadóbázist elszakította Magyarországtól, melynek egy része az I. bécsi döntés alapján visszakerült Magyarországhoz egy rövid időre, a II. világháborút lezáró békeszerződésig.

A Felvidéken a gyógyüdülőhelyeken gyógyintézetek, szállodák, éttermek, magán villák biztosítottak elszállásolást és ellátást a vendégeknek. A nagyobb városok közvetlen közelében kialakultak üdülő- és nyaralóhelyek, melyek az ott élő polgárok, és az oda érkező vendégeknek nyújtottak nívós elszállásolást és étkezési, pihenési és szórakozási lehetőségeket.

A szállodákban és magánszállásokon a betegek és pihenni érkezett vendégek részére pensiót – a mai értelemben vett teljes panziót – kínáltak a szállásadók, és a fürdőtelepeken lévő szanatóriumokban is rendelkezésre álltak a gyógyászati szolgáltatások mellett az elszállásolás és az ellátás tárgyi feltételei.

A Felvidék nyáron és télen is kínált szórakozási, időtöltési lehetőséget a társadalom minden osztálya és korosztálya számára elérhető áron. Sok leg volt ebben az időben ezen a területen megtalálható, így szánkópálya, cseppkőbarlang, jeges-barlang.

A Felvidék ezek alapján Magyarország egyik fontos turisztikai bázisa lett az évszázadok során, így elcsatolása nagy veszteséget jelentett hazánk turisztikai kínálatában.

Irodalom

- A Magyar Szent Korona országainak Gyógyfürdői és Gyógyforrásai Prospektus gyűjtemény Országos Balneológiai Egyesület 1911 Budapest 292 p.
- BALLAI K. szerk. 1943. A magyar vendéglátóipar története első kötet A honfoglalás századától az 1848/49. szabadságharcig »Kultúra és Propaganda« Könyv-, Zenemű- és Utazási Szövetkezet kiadása, Budapest 424 p.
- BÁRTFAI E. 2011. A budapesti szállásipar történeti fejlődése 1945.2006 között in: Geográfiai folyamatok térben és időben Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 65. születésnapja tiszteletére Szerk.: Kókai S. Nyíregyháza pp. 75-84
- CHOLNOKY J. 1929: Magyarország földrajza Danubia Könyvkiadó, Pécs 171 p.
- CHOLNOKY J. 1943: Magyarország idegenforgalmi földrajza Idegenforgalmi Propaganda Munkaközösség, Budapest 44 p.
- DRAVECZKY B. 2000 Újabb történetek terített asztalokról és környékükről Pallas Stúdió, Kossuth Nyomda Rt. Budapest 240 p.
- ERDŐS J. szerk. 1911. Magyar fürdő-kalauz A magyar védő-egyesület hivatalos közlönye Tata, Engländer és társa Könyvnyomtató műhelyéből 180 p.
- FEKETE G. (összeállította) 1941. Magyarország Szállodáinak Névjegyzéke Globus, Budapest
- ILOSVAI H. 1895. Magyarország és az Ezredéves Ünnepegy Belgráder Zsigmond Könyvkereskedése Budapest 144, 128 p.
- KÓSA L. 1999. Fürdőélet a Monarchiában Holnap Kiadó, Budapest 270 p.
- MALOSIK F. 1938 A visszatért Felvidék vendéglátóipara. in Magyar Szállás és Vendéglős XLIII. Évfolyam 23. szám Budapest, 1938 december hó 1. pp. 353-354
- MÁRAI S. 2005: Egy polgár vallomása Helikon Kiadó Kft, Szombathely 502 p.
- PÁZMÁNY L. 1929 A M. T. E. Vágvolgyi osztálya. in Négy évtized a magyar hegyek között a Magyar Turista Egyesület negyvenéves múltja 1888-1928 szerk. DÉRY JÓZSEF Magyar Turista Egyesület „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt. Budapest pp. 191-198
- PLÖKL A. 1914 Menedékházaink in A Magyar Turista-Egyesület 25 éves múltja 1888-1913 szerk. DÉRY JÓZSEF, THIRING GUSZTÁV Magyar Turista-Egyesület Hornyánszky Viktor Császári és királyi udvari Könyvnyomdája Budapest pp. 117-124 Tiszteletjegy 1911-ből, Hornyánszky Viktor, Budapest, 49929. Országos Széchenyi Könyvtár Kisdokumentumok
- http://p1.vatera.hu/photos/22/e0/52ab_1_big.jpg

A TRIANONI BÉKEDIKTÁTUM ÁLTAL ELSZAKÍTOTT KÁRPÁTALJA ETNIKAI ÖSSZETÉTELE 1910-1945 KÖZÖTT

Dr. Boros László

Bevezető

A 12800 km² területű, a 2014. február 01.-i adatok alapján 1257000 fős lakossággal rendelkező Kárpátalja jelenleg Ukrajnához tartozik, annak egy megyéje (oblasztja), az un. Kárpátontúli területe. 900 évig, 1919-ig Magyarország szerves része. Annál instabilabb volt 1919 után hovatarozása. 1919 januárjában a csehek, még ugyanazon év áprilisában a románok szállták meg. A trianoni békediktátum 1920. június 4-én Csehszlovákiának ítélte. 1939-ben független Kárpátalját kiáltottak ki. A zivataros évek után 1939 márciusában visszatért az anyaországához, Magyarországhoz, amelyhez a szovjet megszállásig tartozott, majd egy rövid időre ismét Csehszlovákiáé lett, akik 1945 júniusában „önként” a Szovjetunióknak „ajándékozták”. A Kárpátalja 1991-től a függetlenné vált Ukrajna része.

Határai: északkeleten a Keleti-Beszékdek és a Máramarosi-havasok vonulata az Uzsoki-, Vereckei-, Toronyai- és a Tatár-hágókkal, délen és délnyugaton a Tisza, nyugaton nagyjából az Ung folyó. Északnyugaton Lengyelországgal, nyugaton Szlovákiával, délnyugaton Magyarországgal, délen Romániával, északkeleten Ukrajna Kárpátokon kívüli területeivel határos.

Az etnikai térszerkezet alakulása 1910 előtt

Kocsis Károly (2001) közli, hogy „az 1495-ös adóösszeírás szerint a mai Kárpátalját is magába foglaló történelmi Északkelet-Magyarországon (Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, vármegyék területén) 75685 lakos élhetett. A lakosság 21 városban és 504 faluban élte mindennapjait, amelyek közül a városok és 257 falu számított magyar többségűnek. Mindez azt jelenti, hogy a mai kárpátaljai területen a népesség 65%-a lehetett magyar, 32,9%-a ruszin és 2,1%-a román.” „A közel 15 ezer fős, a Kárpátalján a 13. század óta élő ruszinok a 15. század végén már 134 faluban alkottak többséget. A ruszin falvak ekkor többnyire a magyar etnikai területek szomszédságában, a hegyvidék délnyugati lejtőin és az Ung, Latorca, Borzsa, Nagyág, Talabor, Tarac folyók felső, hegyvidéki szakaszán voltak fellelhetők. Ez volt a 13. századig lakatlan, határvidéki terület (gyepű, gyepűelve), ahová a ruszinok a 13. századtól kezdve Halicsból (Galicia), Volhíniából, Podoliából, mint alapvetően pásztorkodó

életmódot folytató etnikum folytonosan beszivárogtak, majd innét népesítették be fokozatosan a határhoz közelebbi, magasabban fekvő területeket.”

A 16-17. században Kárpátalja gyakran vált háborús pusztítások színterévé. A hegylábi területeken az elpusztult magyar falvakba és mezővárosokba a hegyvidéki szlávok (túlnyomórész ruszinok) települtek be. 1720-ban a népesség felét már a ruszinok alkották. A 18-19. században a szlovákok és románok kolonizációja miatt a ruszin népesség arány 40-45%-ra mérséklődött, majd a 20. században jelentősen növekedett (*Kocsis K. 2001*).

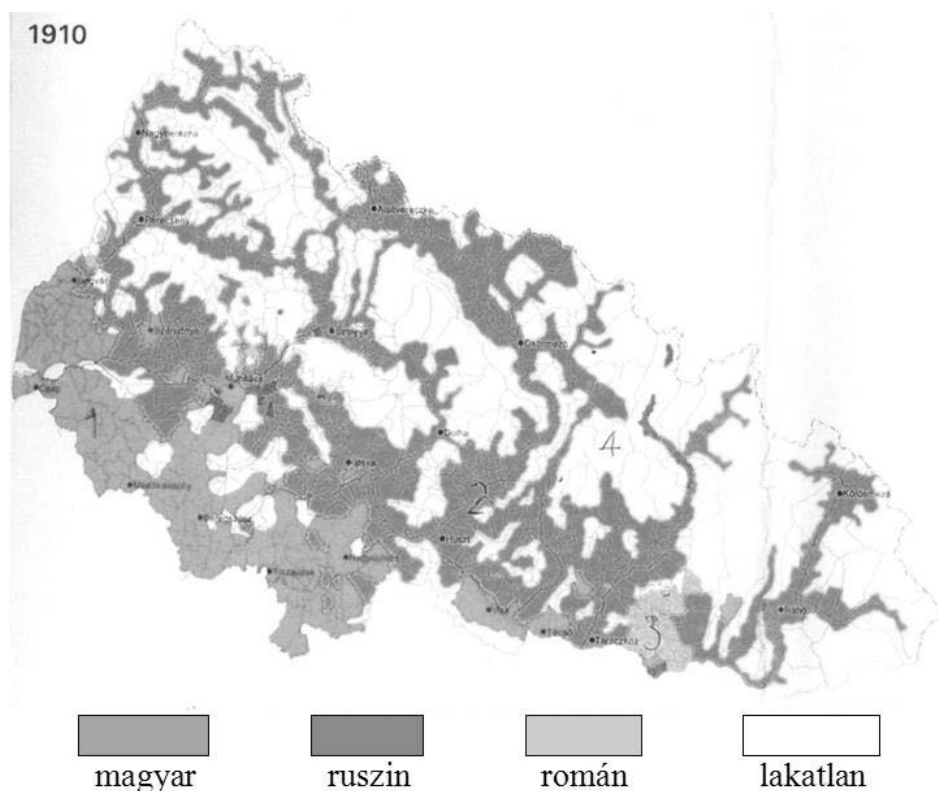
Az 1880-as népszámláláskor Kárpátalja területén már 408 ezer lakost írtak össze, akiknek 59,8%-a vallotta magát ruszin, 25,7%-a magyar, 7,8%-a német, 4,1%-a román anyanyelvűnek. A terület 502 települése közül 374 ruszin, 106 magyar, 14 német, 4-4 román és szlovák többségűnek számított. Néhány síkvidéki falu (pl. Batár, Tiszacsomafalva, Mezőhomok) elmagyarosodott. Ebben az időben vált magyar többségűvé a Felső-Tisza völgyében az ide települt magyarok és helybeli német bányászok, ipari munkások elmagyarosodása miatt a sóbányászatáról híres Aknaszlatina, a Técsőhöz közeli Kerekhegy és a vasbányászatáról híres Gyertyánliget.

A magyarok számára kedvező társadalmi-gazdasági folyamatok (pl. természetes nyelvi elmagyarosodás) eredményeként azok száma (aránya), akik magyar anyanyelvűnek tartották magukat Kárpátalja területén az 1880-beli 105 ezerről (25,7%), 1910-ben 184 ezerre (30,8%) nőtt. A magyarok ilyen mértékű térnyerése az 1910-ben magát magyarnak vallók kb. 36 ezer izraelitán kívül elsősorban a görög katolikus, bizonytalan etnikai identitású ruszinul és magyarul egyformán beszélő többnyire ugcsoi települések (pl. Nagyszőlős, Királyháza) és a városi népesség ezúttal magyar érzületű felülkerekedésének volt köszönhető. Az akkor 31%-ban és 44%-ban izraeliták lakta Ungváron és Munkácson a magyarnak vallók aránya elérte a 80, ill. 73%-ot, Beregszászon, Nagyszőlősön, Técsőn, Csapon meghaladta a 75%-ot (*Kocsis K. 2001.*).

Míg 1880-1910 között a magyar anyanyelvűek száma 75%-kal, az izraeliták száma 65%-kal gyarapodott, a ruszinoké csupán 35%-kal nőtt.

Az etnikai összetétel az 1910-es statisztikai népszámlálás tükrében

A történelmi Magyarország területén (a Kárpát-medencében) 1910-ben volt az utolsó egységes népszámlálás. Négy évvel az első világháború kitérőse-, nyolc évvel a Monarchia katonai összeomlása-, és tíz évvel a számunkra katasztrofális trianoni békediktátum aláírása előtt. A korrekt összeírás kimutatta, hogy Kárpátalja sűrűn lakott nyugati, alföldi jellegű bő egynegyed részén az Ungvár-Munkács-Nagyszőlős-Visk-Técső vonaltól DNY-ra a magyarok éltek túlnyomó, Beregszász vidékén abszolút többségben (1. ábra, 1. táblázat).

*1. ábra. Kárpátalja etnikai összetétele (1910)
Forrás: Kocsis K. Kárpátalja etnikai térképe (1910)*

A magyarlakta területtől északkeletre, ritkán lakott, jobbára aprófalvas, hegyvidéki széles zóna, ruszinok által benépesített terület volt. az egykori (=történelmi) országhatárig. Itt jelentős területeket foglaltak el a lakatlan vagy alig lakott hegyi erdőségek. A Taracköztől keletre, kisebb foltban románok, szétszórtan még kisebb foltokban németek és szlovákok éltek. Az *1. ábra és 1. táblázat* ékesen bizonyítja, hogy a trianoni békediktátumot megfogalmazott és aláírt Antant hatalmak óriási hibát követtek el, amikor Kárpátalját Csehszlovákiának ítélték. Minden jogot nélkülözött a szlovákok mellett a románok nagyhatalmi törekvése is, amikor igényt tartottak Kárpátaljára. A céljuk az volt, hogy minél nagyobb területet hasítsanak ki a katonailag meggyengült, belső bajokkal küzdő (Károlyi-kormány, tanácsköztársasági terror) Magyarországból.

1. táblázat. A trianoni békediktátum által elszakított Kárpátalja néhány városának és falvának etnikai összetétele az 1910-es népszámlálás alapján

Település	A lakosság száma fő %	Ebből					
		magyar	német	szlovák	ruszin rutén	román	egyéb
Csap	2318 100,0	2292 99,0	11 0,5	5 0,2	4 0,1	2 0,1	2 0,1
Ungvár	16910 100,0	13590 80,4	1151 6,8	1219 7,1	641 3,8	23 1,0	295 0,9
Szerednye	1867 100,0	881 47,2	193 10,3	134 7,2	642 34,4	- -	17 0,9
Perecsény	2634 100,0	605 23,0	179 6,8	236 9,0	1447 54,9	3 0,1	64 2,4
Ilosva	1919 100,0	947 49,3	2 0,1	1 0,0	969 50,5	- -	- -
Mezőkaszony	2468 100,0	2451 99,3	12 0,5	1 0,0	3 0,1	- -	1 0,1
Szolyva	3802 100,0	735 19,3	1135 29,9	195 2,5	1698 44,4	1 0,1	- -
Bene	689 100,0	67,3 97,7	- -	- -	16 2,3	- -	- -
Vári	2625 100,0	2612 99,5	- -	- 0,0	1 0,0	- -	12 0,5
Beregszász	12933 100,0	12432 96,1	140 1,1	55 0,4	10 1,7	10 0,1	69 0,5
Munkács	17275 100,0	12686 73,4	3078 17,8	42 0,2	1394 8,1	18 0,2	5 0,3
Nagydobrony	3033 100,0	3027 99,8	1 0,0	- 0,0	1 0,0	- -	4 0,2
Rahó	6577 100,0	1177 17,9	917 13,9	2 0,0	4432 67,4	33 0,5	16 0,2
Técső	5910 100,0	4482 75,8	434 7,3	1 0,0	855 14,5	43 0,7	95 1,6
Aknaszlatina	2330 100,0	2312 99,2	2 0,1	- -	3 0,1	10 0,3	3 0,1
Taracköz	1614 100,0	220 13,6	339 21,0	1 0,1	1053 65,2	- -	1 0,1
Huszt	10292 100,0	3505 34,1	1535 14,9	1 0,0	5230 50,8	13 0,1	8 0,1
Körösmező	9705 100,0	1461 15,1	1484 15,3	8 0,0	6824 70,3	9 0,1	9 0,1
Alsóverecke	1935 100,0	213 11,0	799 41,3	1 0,1	920 46,5	- -	2 0,1
Felsőverecke	1410 100,0	66 4,7	212 15,0	- -	1132 80,3	- -	- -
Nagyszőlős	7811 100,0	5943 76,1	540 6,9	10 0,2	1266 16,2	20 0,3	32 0,3
Nagybégány	1136 100,0	1136 100,0	- -	- -	- -	- -	- -
Nagylucska	1136 100,0	136 3,0	152 3,4	10 0,2	4204 93,1	- -	12 0,3
Asztély	510 100,0	510 100,0	- -	- -	- -	- -	- -

Forrás: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján szerk.: Boros L.

Az 1910-es népszámlálás idején, a mai magyar-ukrán határon fekvő tiszai átkelőhely Csap lakosságának 99,0%-a magyar, s csak 0,2%-a szlovák, ill. 0,1%-a ruszin. Kárpátalja legnagyobb városa, Ungvár a magukat magyarnak valló Galíciából származó zsidó közösséggel együtt 80,4%-ban magyar volt, s a szlovákok aránya alig haladta meg a 7%-ot, ill. a ruszinok aránya a 3,8%-ot. Itt jegyezzük meg, hogy az államilag irányított migráció révén 1991-ben már csak 7,6% magyart írtak össze az Ung-parti városban. Hasonló volt a helyzet a második legnagyobb városban, Munkácson is, ahol 1910-ben még 12686 (=73,4%) magyar élt. Beregszász egyértelműen magyar város volt (96,1%=12432 fő). Ez mondható el a mai magyar-ukrán határ közelében lévő településekről is: pl. Asztély 100,0%-ban, Nagybégány 100,0%-ban, Vári 99,5%-ban, Nagydobrony 99,8%-ban, Mezőkaszony 99,3%-ban, Bene 97,7%-ban magyar lakta volt 1910-ben. Kissé távolabb a határtól, a Fekete-hegy lábánál elterülő, szép fekvésű Nagyszőlősön is túlnyomóan magyar anyanyelvűek éltek (76,1%=5946 fő). A Felső-Tisza völgyében is szép számmal éltek magyarok: Técső (75,8%), Aknaszlatina (99,2 %), Visk (76,1%), Huszt 34,1%), Taracköz stb. Említést érdemel Ilosva (49,3%), Szerednye (47,2%), Perecsény (23,0%) és a Fehér- és Fekete-Tisza összefolyásánál fekvő, túlnyomóan görögkatolikus vallású Rahó (17,9%) magyarsága is, de Szolyván is közel 30% (=29,9%) magyart regisztráltak. A II. világháborús Árpád vonaláról híressé vált Kőrösmezőn 15,1%-nyi magyar anyanyelvűvel büszkélkedhettek a Kárpátok bérceinek lábánál.

Kárpátalja középső övezetében már a ruszinok éltek többségben szórvány magyarsággal (Huszt 50,8% ruszin, 34,1% magyar. Szolyva 44,4% ruszin, 19,3% magyar. Taracköz 65,2% ruszin, 13,6% magyar. Nagyberezna 70,5% ruszin, 15,1% magyar). A történelmi országhatár mellett tovább nőtt a ruszin túlsúly (Alsóverecke 11% magyar, Felsőverecke 80,3% ruszin, 4,7% magyar).

A szlovákság aránya Csapon 0,2%, Ungváron 7,1%, Perecsényben 9,0%, Szolyván 2,5%, Munkácson 0,2%, Beregszászon 0,4%, Ilosván 0,0%, Rahón 0,0%, Felsővereckén 0,0%, Nagyszőlősön 0,2%, Kőrösmezőn 0,0%, mégis az Antant nagyhatalmak Csehszlovákiának ítélték oda Trianonban Kárpátalját. Mindegy, hogy kié legyen, csak ne a magyaroké maradjon. Teljesítették Benes kívánságát: „zúzzátok szét a gyalázatost!” – mármint az Osztrák-Magyar Monarchiát.

Utószó

Az 1920-as trianoni békediktátum elszakította hazánktól Kárpátalját is, amely Csehszlovákia fennhatósága alá került 1938-ig, amikor is az első bécsi döntés német és olasz nyomásra visszaadott Magyarországnak 1636 km² területet 192116 lakossal, akik közül 85,2% magyar, 9,9% ruszin, 2% német volt. 1939. március 15-17. között a magyar hadsereg egész Kárpátalját

visszafoglalta. A ruszin többségű területek autonómiát kaptak. Az 1941-es népszámlálás időpontjában az itt jelenlévő 885 ezer fős népességnek 27,3%-a (233 ezer fő) vallotta magát magyar, 58%-a (502 ezer fő) ruszin anyanyelvűnek. Ugyanakkor 330711 fő, a népesség 38,8%-a állította, hogy tud magyarul. A cseh közalkalmazottak elköltözése, az izraeliták 34%-ának, a görög katolikusok 9%-ának, az ugocsai magyar-ruszin népesség magyarokhoz való visszapártolása miatt 111 település vált 1941-ben magyar többségűvé. A városok közül Ungvár 77,7%-ban, Munkács 63,9%-ban, Beregszász 92,5%-ban, Nagyszőlős 55,3%-ban, Técső 53,9%-ban vált magyar anyanyelvűvé.

1944 márciusában német nyomásra 116 ezer izraelita felekezetűt deportáltak a Német Birodalomba, akik közül 32% vallotta magát magyar anyanyelvűnek.

Kárpátalja területének a Vörös Hadsereg által 1944 októberében történt elfoglalását követően megindult a magyar és német hadköteles férfiak koncentrációs táborba, majd ukrainai és oroszországi kényszermunkára való deportálása. 1944 decemberéig 14900 magyart deportáltak, más forrás szerint 30 ezer fő tűnt el lakhelyéről. Az ellenségesnek bélyegzett magyarság tömegesen menekült át a trianoni Magyarországra.

1945 júniusában Kárpátalját átadták a csehszlovákok a „felszabadító” Szovjetunióknak. Az eltávozott magyarok, németek, zsidók helyére megindult a ruszinok, ukránok, oroszok betelepítése.

Irodalom

- ÁCS Z. (szerk.) (1994): Együtt élő népek a Kárpát-medencében. Bp. 258 p.
- BOROS L. (2015): A trianoni békediktátum által elcsatolt területek néhány nagyobb városának etnikai és vallási összetétele az 1910-es statisztikai népszámlálás alapján. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 3. évf. 1. pp. 96-107.
- CSÜLLÖG G. - FRISNYÁK S. - TAMÁS L. (2014): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11-16 sz.). *Történeti Földrajzi Közlemények* 2. évf. 1-2. szám, pp. 1-10.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tk.kiadó, Bp. 113 p.
- FRISNYÁK S. - GÁL A.(szerk.) (2013): Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Nyíregyháza-Szerencs, 556 p.
- HAJDÚ-MOHAROS J. (1994): Csehország és Szlovákia, a Jugoszláv utódállamok. In: PROBALD F.: Európa regionális földrajza. Nemzeti Tk.kiadó, Bp. pp. 405-457.
- KOCSIS K. (1994): Mohácstól napjainkig. In. ÁCS Z.: Együttélő népek a Kárpát-medencében. Bp. pp. 47-74.
- KOCSIS K. - IZSÁK T. - FRISNYÁK S. - FODOR GY. - DANCSI K.: Kárpátalja. In: DÖVÉNYI Z. (szerk.): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Bp. 1321 p.
- KOCSIS K. (2001): Kárpátalja mai területének etnikai térképe, 1910. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai. A Magyar. Kir. Központi Statisztikai Hivatala. Bp. 1912. 878 p.

A TURIZMUS ÉS A TERÜLETFEJLESZTÉS KAPCSOLATRENDSZERE MAGYARORSZÁGON

Dr. Bujdosó Zoltán

1.Bevezetés

A turizmus és a területfejlesztés kapcsolata, az ágazat fejlesztéspolitikában betöltött szerepe sokrétű. Jelen tanulmány célja a területfejlesztés és turizmus kapcsolatrendszerének rövid történeti bemutatásán túl az illesztési pontok bemutatása, annak bizonyítása, hogy a turizmus a komplex területfejlesztés egyik szerves résztvevője.

A területfejlesztés és a turizmus kapcsolatáról megoszlanak a szakmai vélemények, amelyek mögött koncepcionális felfogásbeli különbség rejlik. Amennyiben a területfejlesztést csak a területi különbségek mérséklésének eszközeként fogjuk fel, úgy nem tudunk mit kezdeni a turizmus vonzerőkön alapuló, differenciált területfejlesztési szemléletével (*Kraftné 2000*). Ha viszont a turizmus interszektorális jellegéből indulunk ki és a kapcsolódó környezetvédelmi, természetvédelmi, kultúra, gazdasági hatékonyság követelményeit is szem előtt tartjuk, nem lehet kérdéses területfejlesztési funkciója (*Aubert et al 2000*).

Mielőtt a turizmus, mint ágazat területfejlesztéssel kapcsolatos rendszerét bemutatnám, érdemes kitérni a tágabb keretrendszer vizsgálatára. Környezetünkben területi folyamat zajlanak, melyek alatt olyan - hosszabb vagy rövidebb ideig érvényesülő - tartós gazdasági, társadalmi, kulturális, demográfiai jelenségsorozatot értünk, amelynek térspecifikus, területi lenyomata van (*Enyedi 2004*). Miután a természeti, gazdasági, társadalmi adottságok a tér minden pontján mások, így a területi folyamatok területi különbségeket eredményeznek, melyek területi fejlődéshez vezethetnek. A fejlődés általában növekedés és a struktúraváltozás - együttesével, új minőségeket létrehozó folyamat. Tekintettel arra, hogy minden fejlődés (változás) térbeli is, a földrajzi térben zajló társadalmi fejlődés mindig területi is. A tudatos területfejlesztési politika feladata a spontán folyamatokba történő tudatos beavatkozás, amely által mérsékelheti a spontán fejlődés eredményeként előálló területi különbségeket, a szükséges eszköz- és intézményrendszer létrehozása és működtetése által. A területfejlesztés tehát a földrajzi tér, az emberiséget körülvevő természeti, társadalmi, gazdasági és művi környezet tudatos alakítását és fejlesztését, a térbeli folyamatok tervszerű irányítását jelenti.” (*Süli-Zakar 2003*).

Az alábbiakban a turizmus területfejlesztés eszközszerében betöltött szerepét fogom bemutatni 5 szempont alapján, amely a fenyőfa modellel foglalható össze (1. ábra).

1. ábra. A területi és turisztikai fejlesztés eszközszerének fenyőfa-modellje (Bujdosó, 2010)

2. A turizmus és területfejlesztés kapcsolatrendszere

2.1 A turizmus és területfejlesztés jogszabályi környezete

Hazánkban a területfejlesztés a rendszerváltás után viszonylag korán egységes szabályozással rendelkező tevékenység. Az első területfejlesztéssel és területrendezéssel kapcsolatos törvény az 1996. évi XXI. Törvény volt, amely a poszt-socialista országok közül először hazánkban született meg. Ezt követően négy alkalommal történt változás a jogszabályban, a tevékenység intézményi, pénzügyi keretei és feladatai egyértelmű szabályozás alatt állnak (1999. évi XCII. Törvény, 2004. évi LXXV. Törvény, 2011. évi CXCVIII. törvény, 2013. évi CCXVI. Törvény).

A turizmus legalapvetőbb kérdései (állami feladatok, turizmusirányítási és szervezetrendszere, állami intézkedések ágazatközi összehangolása) ugyanakkor

jelenleg nincsenek semmilyen jogszabályban, holott gazdaságpolitikai indokok, az ágazati fejlesztés hosszú távú célja, szükséges pénzügyi és intézményi keret tervezése valamint a rendszeresen képződő, tervezhető források megjelenése ezt indokolttá tenné. 2005-ben a Magyar Turisztikai Hivatal megalkotta a turizmusról szóló törvény koncepcióját, összhangban a NTS-val, majd 2008.04. 23-án a kormány elfogadta a törvénytervezetet, azonban mind a mai napig nincs hatályos magyar turizmusról szóló törvény, annak ellenére, hogy az NGM a következőt nyilatkozta: „A turizmusról és a vendéglátásról szóló törvénytervezetet a kormány első olvasatban megtárgyalta, és rögzítette, hogy a törvényt csak azt követően lehet benyújtani országgyűléshez, ha elkészül az ágazat fejlesztésének irányait hosszútávon meghatározó turizmus koncepció. „ (NGM 2014). Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy az interdiszciplináris jelleg miatt lehetetlen egyetlen törvényben meghatározni az összes vonatkozó rendelkezést, tehát stabil, de rugalmas jogi háttér kell, az alacsonyabb szintű jogszabályok a gyorsabban változó követelmények szabályozására alkalmasabbak (rendeletek, határozatok).

2.2. A turizmus és területfejlesztés pénzügyi rendszere

A területfejlesztés és ezen belül a turizmusfejlesztés finanszírozása hazai és nemzetközi forrásokon keresztül valósul meg, melyek jelentős részét (99%-át) utóbbiak teszik ki. A nemzetközi források elsősorban az Európai Unió regionális politikájának strukturális és kohéziós alapjain keresztül érkeznek, emellett egyéb nemzetközi pénzeszközök, mint a Norvég Alap, a Visegrádi Alap vagy a Svájci Hozzájárulás is rendelkezésre állnak. A területfejlesztést szolgáló alapok (főleg az Európai Regionális Fejlesztési Alap, Európai Szociális Alap, Kohéziós Alap) tartalmazzák a turizmus fejlesztésére fordítandó forrásokat is, melyek hazánkban elsősorban a vendégfogadás feltételeinek javítását, az attrakciófejlesztést és a szervezeti háttér fejlesztését szolgálják (Hanusz 2004).

A hazai források mértéke és rendelkezésre állása sajnos nagyon változó, az adott év költségvetése határozza meg annak nagyságát. Jelenleg a Turisztikai Célleitirányzat valamint kisebb mértékben a falusi turizmus marketingjét szolgáló Agrármarketing Célleitirányzat jelent minimális forrást az ágazat marketingjének finanszírozására.

2.3. A turizmus és területfejlesztés intézményrendszere

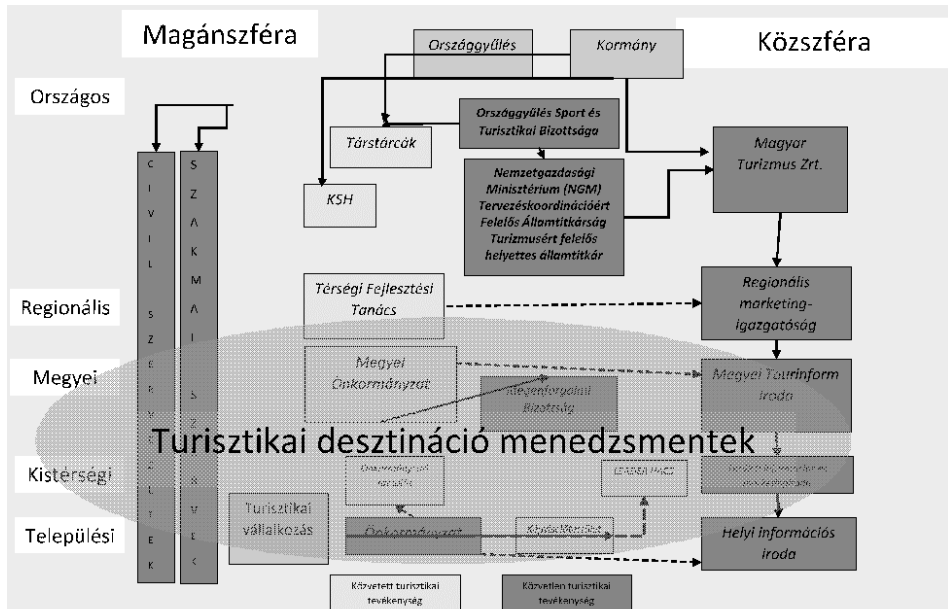
A területfejlesztés intézményrendszere az elmúlt negyedszázadban többször is változott, nem csak egyes kormányok alatt, de azok regnálásán belül is. Jelen tanulmánynak nem célja bemutatni és részletesen elemezni az egyes időszakok rendszerét, hanem azokat a legfontosabb megállapításokat és a turizmussal való kapcsolatokat mutatom be, amelyek relevánsak a téma szempontjából.

Az első ilyen lényeges megállapítás, hogy a mindenkori magyar területi politika, változó módon kezelte a területfejlesztés, ezen belül a turizmus szerepét. A területfejlesztés, különösen az Európai Unió csatlakozás előtti évektől kezdve, de korábban is, komoly súllyal szerepelt a hazai fejlesztéspolitikában. Ezt jól tükrözi az aktuális, területfejlesztéssel foglalkozó minisztériumok elnevezése és annak változása is. 1990 után találkozhatunk Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (Országos Területfejlesztési Központ később Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal), Regionális fejlesztésért és felzárkóztatásért felelős tárca nélküli miniszter (MTRFH), Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium elnevezésekkel, de kormányon belül (pl. Gyurcsány Ferenc vagy Orbán Viktor kormánya) is történt névváltozás, amikor a területfejlesztés szó akár ki is került a minisztérium megnevezéséből (PHARE program kormányzati koordinációjáért felelős tárca nélküli miniszter, Miniszterelnöki Hivatal (Területfejlesztésért felelős politikai államtitkár később Területpolitikai Kormányzati Hivatal), Európai integrációs ügyek koordinációjáért felelős tárca nélküli miniszter (Nemzeti Fejlesztési Hivatal), Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium (Nemzeti Fejlesztési Ügynökség). Jelenleg a Nemzetgazdasági minisztériumon belül a Tervezéskoordinációért felelős államtitkár, a Miniszterelnökségen belül Az európai uniós fejlesztésekért felelős államtitkár és a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium Fejlesztés- és klímapolitikáért, valamint Kiemelt Közszolgáltatásokért Felelős Államtitkársága foglalkozik a területtel.

A turizmus tekintetében a minisztérium nevében mindössze a rendszerváltás utáni években találjuk meg az ágazatot (Ipari, Kereskedelmi (és Idegenforgalmi) Minisztérium), ezt követően államtitkár kezelte az idegenforgalmi tevékenységeket (Gazdasági (és Közlekedési) Minisztérium (Idegenforgalomért felelős politikai államtitkár), Miniszterelnöki Hivatal (Turisztikai helyettes államtitkárság), Önkormányzati (és Területfejlesztési) Minisztérium (Turisztikai szakállamtitkárság). A turizmus szerepének súlyvesztését sejteti, hogy jelenleg egy szinttel alacsonyabban, helyettes államtitkár végzi az ágazat nemzeti irányítását, igaz, a területfejlesztéssel szorosan összekapcsolódva, ugyanazon államtitkárság keretein belül (Nemzetgazdasági Minisztérium (Tervezéskoordinációért Felelős Államtitkárság Turizmusért felelős helyettes államtitkár).

Területi szint tekintetében szintén jelentős változások álltak be az elmúlt időszakban (2. ábra). Régiók tekintetében a Regionális Fejlesztési Tanácsok illetve a Regionális Idegenforgalmi Bizottságok megszűnésével eltűnt a turizmus és a területfejlesztés közötti együttműködésnek egy fontos láncszeme, az idegenforgalmi ágazat döntéshozatali súlya csökkent. Erősödtek ugyanakkor a megyék, a regionális szintű feladatok a megyei önkormányzatok hatáskörébe kerültek át, elsősorban a tervezés és a forrásallokáció tekintetében.

Ki kell emelni mindenképpen az alulról építkezés, a szubszidiaritás elvének képviselőjét jelentő turisztikai desztinációs menedzsmentek létrejöttét, amelyek helyi, térségi és regionális szinten is ellátják akár a tervezés akár a marketing feladatait.

2. ábra. A turizmus intézményrendszere napjainkban (saját szerkesztés)

2.4. A turizmus és területfejlesztés területi – igazgatási rendszere

A területfejlesztés tervezési-statisztikai régióinak lehatárolása viszonylag korán, a területfejlesztési törvény 1999-es módosításával megtörtént, melynek köszönhetően létrejött az ország területét lefedő, a megyék közigazgatási határával határolt 7 db NUTS-2 szintű régió (Patkós 2002). Emellett az 1996-os területfejlesztési törvény megkülönböztet ún. fejlesztési régiót is, amely egy vagy több megyére (a fővárosra), vagy azok meghatározott területére kiterjedő társadalmi, gazdasági vagy környezeti szempontból együtt kezelendő területi egység, amely alulról induló kezdeményezés eredményeként meghatározott célra jött létre. Következik, hogy nagyon változó, bármikor átalakulhat, s nincs garancia arra, hogy a létrehozott társulások teljes mértékben lefedik az ország egész területét. Jelenleg a Budapesti agglomeráció és a Balaton Fejlesztési Régiók vannak jelen a területi politikában. Emellett megkülönböztetünk négy országosan kiemelt térséget, így a Balatont, a Budapesti agglomerációt, a Tisza-térséget és a Duna-mentét.

A turizmus regionális irányítási rendszerének kialakítása a '90-es években meglehetősen kaotikusan történt, csak 1996 óta beszélhetünk tudatos intézményfejlesztésről. Ekkor indult el a regionális idegenforgalmi szervezeti rendszer kialakítása, amelyet az Országos Területfejlesztési Törvény szelleme és az EU integrációs szándék alapozott meg. Megindult a regionális irányítási rendszer szakmai vitája, az "alulról kezdeményezés" csupán két régióban talált visszhangra, és alakult meg a Balatoni Marketing Kht. (1996), és a Dél-Dunántúli Idegenforgalmi Kht. (1997). A kezdeményezés kudarcát látva az Országos Idegenforgalmi Bizottság 1997-ben határozott arról, hogy a teljes országot lefedő 9 turisztikai régió kialakítását kezdeményezi, amelyet a kormány az 1007/1998. határozatában el is fogadott (*Aubert 2000*). Emellett a turizmus tekintetében szintén figyelembe kell venni a korábban is létező, az Országos Területfejlesztési Konceptióban is nevesített 9 kiemelt üdülőkörzetet, amely a területfejlesztés tervezési rendszerében a fejlesztési régiók szerepével párhuzamosítható.

Amennyiben a területfejlesztés és a turizmus területi- igazgatási rendszerében fennálló kapcsolatokat akarjuk vizsgálni, több dolgot is ki tudunk emelni. Egyrészt a regionális beosztás tekintetében fontos hangsúlyozni, hogy a tervezési-statisztikai és az idegenforgalmi régiók ugyan teljes mértékben lefedik az ország területét, azaz valamennyi település valamely régiónak része, a kettő közötti területi kapcsolat meglehetősen heterogén (*Michalkó 2014*). Mindössze a Dél-Alföld esetében találkozunk teljesen megfelelő területi lefedettséggel, azaz nem csak a tervezési-statisztikai, de az idegenforgalmi régió is a három megye határával érintett. Az Észak-magyarországi és az Észak-alföldi Régiókban a hasonló nevű idegenforgalmi régió mellett a Tisza-tavi Régió is megtalálható, míg hasonló jelenséggel találkozhatunk a Nyugat-dunántúli, a Dél-dunántúli és a Közép-magyarországi régiók kapcsán is, ahol a Balatoni Idegenforgalmi Régió ékelődik be. Mind névben (Közép-magyarországi Régió illetve Budapest-Közép-Duna-vidék Idegenforgalmi Régió), mind területi lefedettségben (az idegenforgalmi régióhoz tartozik a Közép-dunántúli és az Észak-magyarországi Régió néhány települése) különbségek jellemzik a fővárost és környékét (*3. ábra, Remenyik et al 2011*). Az Európai Unió források tervezése kapcsán a területi különbségek komoly egyeztetéseket és munkát követelnek meg a tervezőktől és döntéshozóktól.

Szintén fontosnak találom szólni a nevezéktanban található, sokszor félreértésre okod adó hasonlóságokról. Az előző szakaszban már szóltam az idegenforgalmi és a tervezési statisztikai régiók neveinek hasonlóságáról, amelyek több esetben más területi egységet jelentenek. Sokkal jelentősebbek a Balaton, Budapest, de leginkább a Tisza-tó kapcsán felmerülő nomenklatúrához kapcsolódó problémák. Nem egy esetben ugyanaz a földrajzi elnevezés (Tisza-tó) jelenthet idegenforgalmi régiót, fejlesztési régiót vagy akár kiemelt

üdülőkörzetet is, azaz a nevezéktan nem helyes és precíz használata félreértésekhez vezethet.

3. ábra. A turizmus és a területfejlesztés területi rendszere napjainkban (saját szerkesztés)

Tovább bonyolította a képet a területi egységekhez kapcsolódó intézmények földrajzi elhelyezkedése is, hiszen a legtöbb régió esetében – a megyeközpontok közötti feladatmegosztás elvét szem előtt tartva – a Regionális Fejlesztési Tanácsok és a Regionális Idegenforgalmi Bizottságok központjai más településeken voltak, ezzel megnehezítve a tervezésben zajló egyeztetéseket (1. táblázat).

1. táblázat: A tervezési statisztikai és az idegenforgalmi régiók központjainak összefüggései

Tervezési-statisztikai régió	Idegenforgalmi régió	Korábbi RFT/RIB központja
Közép-Magyarország	Budapest–Közép-Duna-vidék	Budapest
Közép-Dunántúl	Közép-Dunántúl	Székesfehérvár
Nyugat-Dunántúl	Nyugat-Dunántúl	Sopron/Szombathely
Dél-Dunántúl	Dél-Dunántúl	Pécs/Szekszárd
Észak-Magyarország	Észak-Magyarország	Miskolc/Eger
Észak-Alföld	Észak-Alföld	Debrecen/Szolnok
Dél-Alföld	Dél-Alföld	Szeged/Gyula
	Tisza-tó	Tiszafüred
	Balaton	Balatonfüred

Forrás: Bujdosó 2007

2.5. A turizmus és területfejlesztés legfontosabb tervdokumentumai

A területfejlesztéshez kapcsolódóan a legfontosabb – hosszabb időszakra, 7 évre vonatkozó – fejlesztési terv az Európai Unió strukturális és kohéziós forrásainak elérését szolgáló ún. Nemzeti Fejlesztési Terv, amely 2004 óta többféle néven is szerepelt (Nemzeti Fejlesztési Terv, Új Magyarország Fejlesztési Terv, Új Széchenyi Terv, Széchenyi 2020). Mint említettem, ezek a tervek kizárólag a közösség által elérhető forrásokra vonatkoznak, és annak keretrendszerét kell, figyelembe vevők.

Emellett ugyanakkor megjelennek a hazai fejlesztéspolitikában az ország egészére vonatkozó, annak sajátosságait figyelembe vevő és az uniós korlátokon túlmutató tervezés eredményei is. Ezek közül jelenleg az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció – Nemzeti Fejlesztés 2030 a hatályos dokumentum (korábban Országos Fejlesztéspolitikai Koncepció és Országos Területfejlesztési Koncepció). Területi szinten a 2004-2013 közötti időszakban a regionális területfejlesztési koncepciók szolgálták a középtávú tervezés háttérdokumentumaként. A hazai területi politikában beállt változások azonban – amelyek a megyék preferálását irányozzák elő – a területi tervezés súlypontjaként a megyét jelölték ki, így a 2014 utáni időszakra megyénként készültek el a 2030-ig szóló megyei területfejlesztési koncepciók illetve az azokat részletező megyei területfejlesztési programok.

A turizmus fejlesztésére vonatkozóan a Nemzeti Fejlesztési Tervek mellett az ágazat egészének középtávra szóló tervezését hivatott szolgálni a Nemzeti Turizmusfejlesztési Koncepció (2014-2024) korábban Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia (2005-2013). Területi szinten az idegenforgalomban is érezhető a megyék súlyvesztése a tervezésben, a korábbi regionális turizmusfejlesztési stratégiák (2007-2013) helyét a turizmus tervezésében a megyei területfejlesztési koncepciók illetve az azokat részletező megyei területfejlesztési programok vették át.

3.A turizmus szerepe a területfejlesztésben

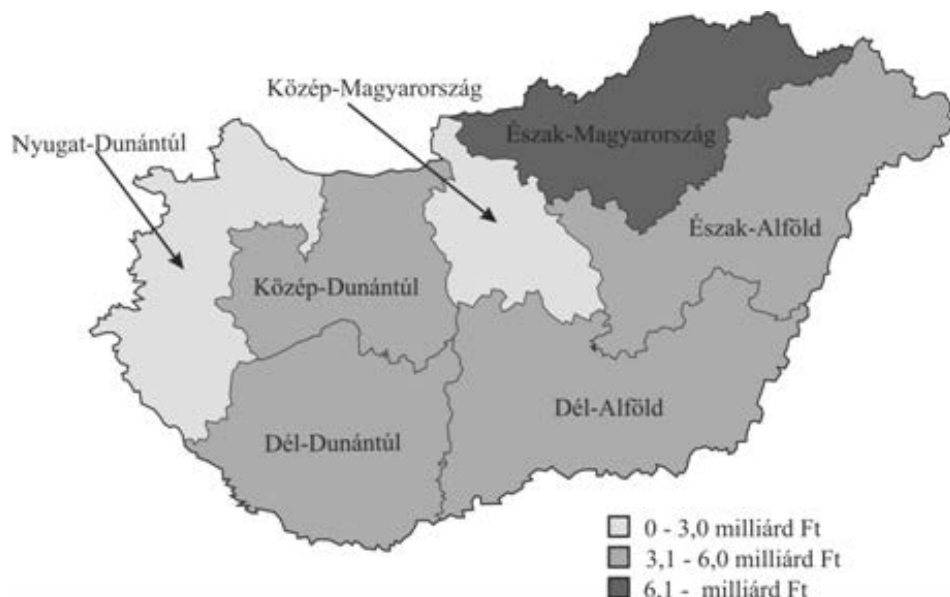
A modernkori hazai turizmusfejlesztés a 2000–2003 közötti Széchenyi Tervvel indult, melynek célja a turizmus minőségi fejlesztése, mely a nemzetközi versenyképesség fokozásán, a belföldi turizmus stabilizáló szerepének megteremtésén, a turizmus teljesítményének növelésén alapult (*Aubert-Berki 2010*). Fontos kiemelni, hogy a program teljes finanszírozása hazai költségvetési forrásból történt, amely jól jelzi az akkori politika turizmushoz való viszonyát. Az eredeti elképzelések szerint hét alprogram állami társfinanszírozása valósult volna meg, valójában ennél jóval szűkebb körben volt a hatása érzékelhető. Kétségtelen azonban, hogy az ország vezető turisztikai terméke – az egészségturizmus – megújulásának kezdetei ennek a

programnak köszönhető. A program hatása révén a szezon átlagos hossza a korábbi 221 napról a beruházások eredményeként 316 napra nőtt, ami 43%-os növekedésnek felel meg (Aubert et al. 2000). A vendégforgalom 2000–2003 között 26%-kal emelkedett, leglátványosabban Észak-Magyarországon, Észak- és Dél-Alföldön, Nyugat- és Dél-Dunántúlon, de szinte minden régióban jelentős fürdőfejlesztések történtek (4. ábra, Süli-Zakar et al 2006).

4. ábra. A Széchenyi terv keretében támogatott gyógyfürdők (Budai, 2002)

2004-től hazánk európai uniós csatlakozásával a turizmusfejlesztés rendszere, ezen belül az államai szerepvállalás alapjaiban változott meg. A hazai mellett a közösségi források is megnyíltak, a 2004–2006 közötti időszakban megközelítőleg 30 milliárd Ft támogatást ítéltek meg a ROP-1. „A turisztikai potenciál erősítése a régiókban” c prioritás keretében, melyből 23,8 milliárd fordítottak vonzerőfejlesztésre, 6,7 milliárdot a fogadóképesség javítására (Aubert-Berki 2009). Fontos megemlíteni, hogy a legjelentősebb turisztikai források hazánk két legszegényebb, de az akkori Európai Unió utolsó 10 helyezettje között számon tartott Észak-magyarországi és Észak-alföldi Régiókba érkeznek, nem titokoltan területfejlesztési szándékkal (5. ábra). Mivel nagyobb beruházások nyertek el támogatást, ezért ezek hatása területileg koncentráltan volt érzékelhető.

5. ábra: Az NFT I. keretében kifizetésre kerülő összegek regionális bontásban
(Forrás: Aubert – Berki 2009)

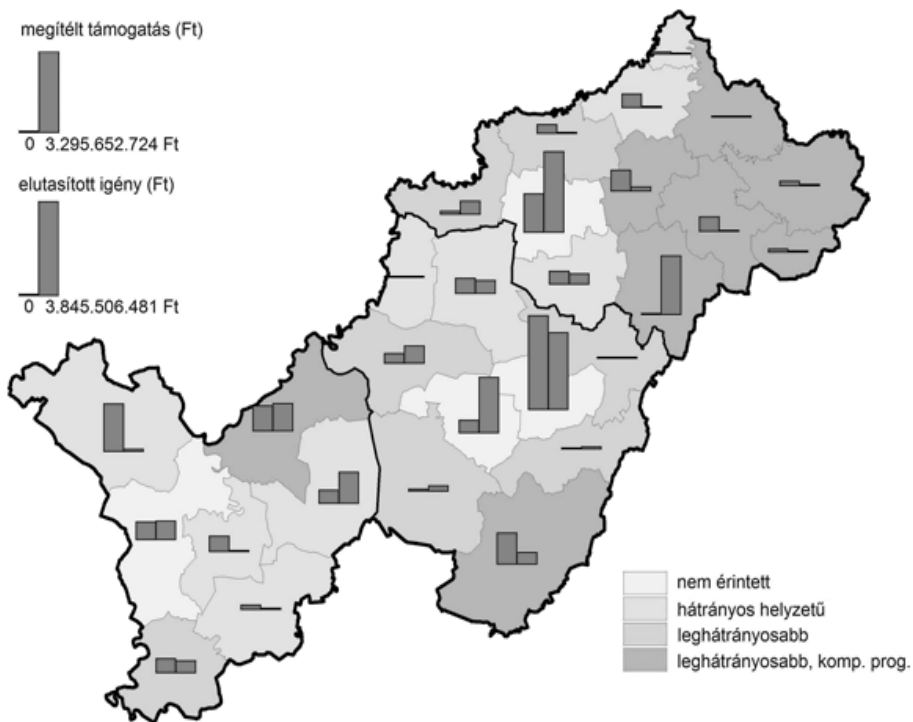
A EU 2007–2013 közötti költségvetési időszakában az Új Magyarországi Fejlesztési Terv (ÚMFT) alapján történik a forrásallokáció, megközelítőleg 300 milliárd Ft állt a turisztikai ágazat rendelkezésre. Az előző időszakhoz hasonlóan két prioritás– a turisztikai attrakciófejlesztés és a fogadóképesség javítása – mellett szervezetfejlesztésre, a TDM-ek kialakítására vonatkozó felhívás jelent meg. A források szintén a két legelmaradottabb régióba (Észak-magyarország, Észak-alföld) érkeztek legnagyobb mértékben (több mint 50 milliárd Ft), de részesedésük az összes régiós forrásból eltérő volt (2. táblázat, Mező-Kovács 2011).

Ugyanakkor a régiókon belüli forráselosztás és a turizmus területfejlesztésben betöltött szerepe jelentős heterogenitást mutat. Észak-alföldi Régióban tett vizsgálatunk rámutatott arra, hogy a turisztikai célú források jelentős része a már prosperáló, turisztikailag frekvenciált településekre (Debrecen, Hajdúszoboszló, Nyíregyháza) érkezett (Kókai 2008), ugyanakkor számos, a leghátrányosabb helyzetben lévő kistérségekből vagy nem érkezett egyetlen turisztikai célú forrásigény sem vagy nem nyert forrást (6. ábra). Ez felveti a dilemmát, hogy lehet-e a turizmus a területfejlesztés eszköze a hátrányos helyzetű térségek felzárkóztatására.

2. táblázat. Turisztikai célú források az ÚMFT operatív programjaiban (2007–2013)

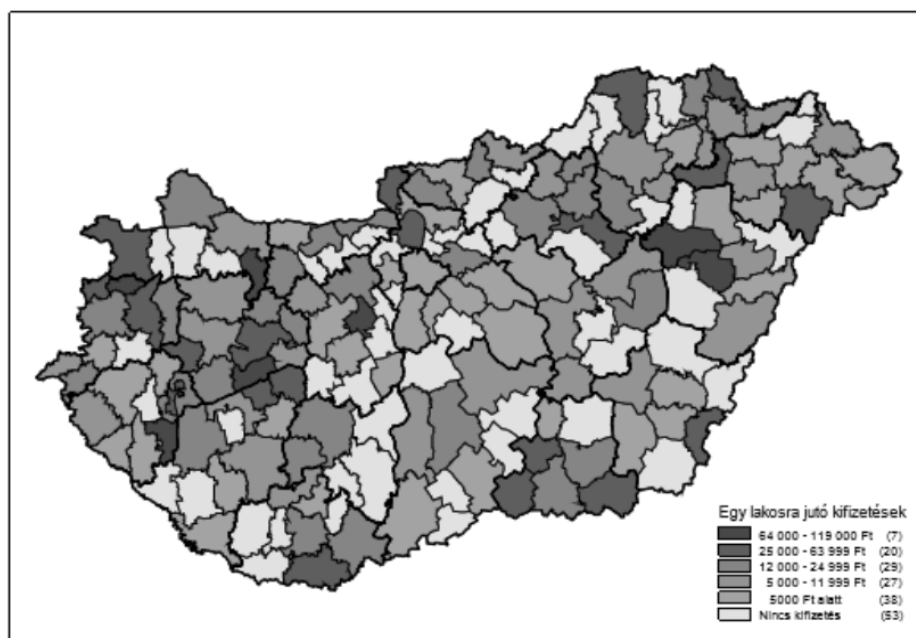
Régiók	Összes forrás	Turisztikai prioritás keretösszege	Turizmus részesedése az összes régiós forrásból (%)
		Milliárd Ft	
Dél-Alföld	218,4	40,0	18,3
Dél-Dunántúl	205,7	38,2	18,6
Észak-Alföld	284,5	51,7	18,2
Észak-Magyarország	263,7	54,9	20,8
Közép-Dunántúl	148,2	33,6	22,7
Közép-Magyarország	428,1	29,0	6,8
Nyugat-Dunántúl	135,3	32,0	23,6
Összesen	1 683,9	279,4	16,6

Forrás: ÖTM Turisztikai Szakállamtitkárság, 2009

6. ábra: Megítélt turisztikai célú támogatások 2007-2009 között az Észak-alföldi Régióban (Forrás, ÉARFÜ, 2010)

A területi kohézió fontos célja a társadalom és a gazdaság feszültséget generáló területi különbségeinek mérséklése. A turizmus is természetesen rendelkezik területi különbségekkel, vannak turisztikai szempontból frekventált és vannak a turizmusban kevésbé érintett települések, térségek (*Radics et al 2011*). A turizmusfejlesztés esetében a területi differenciálás ma is jelen van, egyrészt cél lehet a kiemelt desztinációk további fejlesztése. Másrészt ugyanakkor a turisztikai forgalom területileg egyenletesebbé tétele is megjelenhet célként, bár ennek hatásait a 2007-2013-as időszak monitoring jelentései megkérdőjelezik (7. ábra). Mivel a turisztikai szempontból frekventált helyek általában – a turizusból származó jövedelem miatt – nem elmaradottak; ezért a turizmusfejlesztésre egyesek úgy tekintenek, mint az elmaradottság kezelésének, a helyi fejlődés beindításának eszközére (multiplikátor hatás), mások viszont ezzel nem értenek egyet.

7. ábra: Az egy főre jutó kifizetett turisztikai támogatási összegek értéke kistérségek szerint (2007-2013) Forrás: NFÜ, 2013

4.Összefoglalás

A turizmus is természetesen rendelkezik területi különbségekkel, vannak turisztikai szempontból frekventált és vannak a turizmusban kevésbé érintett települések, térségek. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy kell-e különbséget tenni a turisztikai támogatások esetében a hátrányos helyzetű települések,

térségek javára. Az egyik válasz, hogy a turisztikai támogatások célja lehet a turizmus európai szintre való felzárkóztatása (versenyképesség fokozása). Ugyanakkor cél lehet a belső egyenlőtlenségek csökkentése, az országon belüli turisztikai-fejlettségi különbségek mérséklése is. A kérdés a turizmus és a területfejlesztés kapcsolatáról tehát adott: a fejlesztés nagyobb súlyú célja a turisztikai (és ezáltal részben a fejlettségi) különbségek mérséklése, vagy pedig a – nemzetközi versenyben való helytállás, a színvonal tartása, növelése stb. miatt – a turisztikailag frekvenciált helyek fejlesztése legyen?

Irodalom

- AUBERT, GELÁNYI, JÓNÁS-BERKI (2010): The Place and Role of Peripheries in Hungary's Changing Tourism Geographica Timisiensis 19 évf. 2. sz. pp. 257-267.
- AUBERT, MISZLER, SZABÓ (2004): A regionális területfejlesztés és a turizmustervezés összefüggései a Dél-Dunántúlon Turizmus Bulletin 4 évf.1. sz. pp. 33-37.
- BUJDOSÓ (2007): Térségmenedzsment, Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös, 121 p.
- BUJDOSÓ (2010): A turisztikai tervezés módszertana, Gyöngyös, 125 p.
- ENYEDI (2004): Regionális folyamatok a poszt szocialista Magyarországon. – Magyar Tudomány, 49. évf. 9. pp.935–941.
- HANUSZ (2004): Az Európai Unió turizmus politikája (kapcsolódási pontok a falusi és ökoturizmus területén az európai csatlakozás után). In: Hanusz Á.: Tanulmánykötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyháza, pp 163-174.
- KÓKAI (2008): A szolgáltatási szféra és a turizmus kapcsolata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In: A turizmus szerepe a kistérségek és a régiók gazdasági felzárkóztatásában (ed.: Hanusz Á.) Nyíregyháza, pp. 83-96
- KRAFTNÉ SOMOGYI (2000): A turizmus területi irányítása. - Comitatus, 2000. 1-2. sz. pp. 119-133.
- MEZŐ, KOVÁCS (2011): Az egészségturizmus mint az Észak-alföldi régió lehetséges kitörési pontja. Turizmus Bulletin, XIV. évf. 4. szám, pp. 10-19.
- MICHALKÓ, TÓTH, KINCSES (2014): A Magyarország átutazó forgalmában érintett települések lehatárolása Területi Statisztika 54 Évf. 3.sz. pp. 237-252.
- NGM nyilatkozata, VG online, <http://www.vg.hu/vallalatok/turizmus/soha-nem-kap-torvenyt-a-turizmus-437047>
- PATKÓS (2002): *Regionalism and regionalisation in the North Great Plain Region.* – In: Ilic, Milan et alii (eds.) (2005): *Regional Development Problems in Croatia and Neighbouring Countries.* – Zagreb pp. 115-125
- RADICS, PÉNZES, MOLNÁR (2011): The spatial aspects of the resource-allocation of the Regional Operational Programmes' development resources – In (ed. Kozma, G.): *New results of cross-border co-operation* Didakt Kft., Debrecen. pp. 119-126.
- REMÉNYIK, BAGDI, SZABÓ (2011): A Budapest – Közép Dunavidék Turisztikai Régiók In: Kárpát – Pannon térség turizmus földrajza, ed: Dávid, L. – Reményik, B./ Gyöngyös, 158-173 pp.
- SÜLI-ZAKAR, EKÉNÉ ZAMÁRDI, KOZMA, TEPERIC (2006): Debrecen kulturális gazdagsága és gazdasága. – In: Földrajz és turizmus (ed.: Kókai S.). Nyíregyházi Főiskola TTK. Földrajz Tanszék. Nyíregyháza. pp. 313-334.

A VILÁG LEGNAGYOBB MULTINACIONÁLIS VÁLLALATAI

Dr. Csapó Tamás – Dr. Baranyai Gábor

Bevezetés

A 20. század közepétől kezdődött, a század végére már kibontakozott a világgazdaságban a globalizáció, amely immáron nem csak a fejlett piacgazdaságok jellemzője, hanem egyre inkább kiterjed a világgazdaság egészére is (*Szentes T. 1999*). A globalizáció folyamatát sok tanulmány és könyv, valamint számtalan kutatás és vizsgálat írta le, különösen az utóbbi néhány évtizedben (*Brown, L. R. – Mitchell J. 1998, Artner A. – Bernek Á. 2006*). A szerzők többsége a közgazdaságtan felől közelítette meg a témát és többnyire a globalizáció folyamatával, annak a gazdaságra és a társadalomra gyakorolt hatásaival foglalkozott (*MAGAS I. 2002*). Jelen tanulmány nem a globalizáció elméletével, hatásaival, hanem annak egyik aspektusával, jelesül a gazdaságban lejátszódott mikrointegrációs folyamat eredményeképpen létrejött multinacionális /transznacionális cégek földrajzi elemzésével foglalkozik. Célunk nem a vállalkozások integrációjának és ezek mozgatórugóinak a bemutatása, hanem a Föld legnagyobb 500 vállalatának a földrajzi elemzése, ágazati és területi aspektusból. Mivel ilyen jellegű tanulmány 1998-ban és 2005-ben is készült, így lehetőségünk van az időbeli- és térbeli változások/trendek bemutatására is (*Csapó T. 2001, Csapó T. – Mészáros J. 2007*).

Előljáróban meg kell jegyezni, hogy igen jelentős változások zajlottak le az elmúlt 15 évben, mind a legnagyobb cégek profilját, de különösen azok területi elhelyezkedését tekintve. Ezek a változások leképezik, illetve alátámasztják a világgazdaságban az elmúlt másfél évtizedben lejátszódott folyamatokat, és annak átrendeződését.

Kutatási módszerek

Az adatokat az egyesült államokbeli Fortune Magazin interneten megjelenő listájáról vettük, a 2014-es jelentés szerint (www.fortune.com/fortune/global/500). Az adatok természetesen a 2013. évre vonatkoznak. Az elemzésben a cégeket, a bruttó árbevételük és nem a piaci értékük alapján mutatjuk be. A tanulmányban az 500 legnagyobb céget profiljuk, valamint a hivatalosan bejegyzett központjuk földrajzi elhelyezkedését tekintve vizsgáljuk, kontinensek, országok és városok vonatkozásában. Mivel ezek az óriás cégek általában nem egyféle ágazatban érdekeltek, hanem sokféle tevékenységgel

foglalkoznak, ezért abba az ágazatba soroltuk be őket, ahonnan bevételeik nagyobb része származik, ahová egyébként a Fortune Magazin is besorolta őket. A táblázatokban feltüntettük minden esetben a vállalatok központjait, illetve azt az országot, ahol bejegyezték őket, de az Amerikai Egyesült Államokban lévő cégek esetében a központok mellett zárójelben az illető állam rövidítését is.

Eredmények

2013-ban a globális 500-as listára már minimum 23,7 Mrd dollár árbevétellel lehetett bekerülni, szemben a 2005-ös 13,7, illetve az 1998-as 8,7 Mrd dollárral. A növekedés 2005-höz képest 73,0 %, míg 2005 és 1998 között a növekedés csak 57,5 százalékot tett ki. Vagyis folyó árakon számítva a növekedés számottevő és nagyobb, mint korábban.

Az 500 legnagyobb vállalkozás együttes árbevétele 2013-ban 31300 Mrd dollár, ami 2005-höz képest (17862 Mrd dollár) 75,2 százalékos, a 15 évvel ezelőtti 11540 Mrd dollárhoz képest pedig 171,2 százalékos emelkedés mutat. Mindezekből következik, hogy jelentősen megnövekedett az egy vállalkozásra jutó átlagos árbevétel, a 2005-ös 35,7 milliárd dollárról 62,6 milliárdra. Mindez azt jelenti, hogy a globális cégek árbevétele nagyobb mértékben nőtt meg, mint a világgazdaság egésze, azaz a 2008 és 2010 közötti recesszió a multinacionális vállalatokat jóval kisebb mértékben érintette, mint a világgazdaság egészét. Mindebből az is következik, hogy a globális cégek súlya és jelentősége napjainkban nagyobb, mint 2005-ben és sokkal nagyobb, mint 1998-ban. Vagyis az új évezred második dekádjában is folytatódik, sőt erősödik a globalizációs folyamatban a nagyvállalatok ereje, hatalma és érdekérvényesítő képessége, melyet néhány elemző már veszélyként fogalmazott meg az emberiség számára (*Korten, D. C. 1996*).

Az óriás vállalatok ágazati besorolása mindig változó. Maga a Fortune Magazin is évről évre változtatja a cégek egy részénél a besorolást. A Fortune Magazin a besorolást mindig a cégek legjellemzőbb profilja, illetve az árbevétel legnagyobb részét adó ágazat szerint végzi, ám így is akad néhány vállalat, melyet nem lehetett egyik ágazatba se besorolni. A korábbi évekhez képest néhány cég besorolása változott, mivel árbevételének nagyobb része már egy másik tevékenységből származik. Ilyen pl. a Procter and Gamble, mely korábban kozmetikai, ma inkább vegyipari profilú, vagy az Intel, amely régebben számítástechnikához, napjainkban pedig az elektronikához tartozik. Vannak olyan ágazatok, amelyeknek az elnevezése változott, mint például a távközlés, amely ma már telekommunikációként került megnevezésre.

1998-ban még 31, 2005-ben már 40, a legfrissebb, 2013-as listán pedig már 53 különféle ágazatba lettek besorolva a legnagyobb cégek. Folyamatosan finomították és pontosították a cégek profilját, ezzel a besorolását, például a korábban egységes pénzügy napjainkban már elkülönült befektetési-, pénzügyi

tanácsadói-, szolgáltatói jellegű vállalatokra és bankokra. Elemzésünkben a logikailag összetartozó ágazatokat összevontuk, túl soknak ítéltük meg az ágazatokat, így került egy kategóriába a vízi,- légi-, vasúti- és a csővezetékes szállítás, vagy például a háromféle (baleseti, ingatlan és egészségügyi) biztosítás. Ezzel összesen 26 ágazatba vontuk össze és soroltuk be az 500 legnagyobb vállalatot (1. táblázat).

1. táblázat: A legnagyobb cégek megoszlása a cégek fő profilja szerint

Sor- szám	Ágazat	Bevétel (Mrd. USD)	Cégek száma (db)	Egy cégre jutó bevétel (Mrd. USD)	Az ágazat vezető cége, árbevétele Mrd dollárban
1.	Olajfinomítás	5302,7	41	129,3	Royal Dutch Shell (459,6)
2.	Kereskedelem*	3565,4	63	56,6	Wall Mart Stores (476,3)
3.	Bank*	3289,1	54	60,9	I. and C. Bank of China (148,5)
4.	Biztosítás*	2668,4	47	56,8	Berkshire Hathaway (182,2)
5.	Gépjárműgyártás	2627,5	32	82,1	Volkswagen (261,5)
6.	Energiaszolg. közművek*	2425,1	37	65,5	State Grid (333,4)
7.	Telekommunikáció*	1558,6	25	62,3	AT and T. (128,7)
8.	Elektronika	1181,0	19	62,1	Samsung Electronics (208,9)
9.	Bányászat	1101,0	24	45,9	Pemex (125,9)
10.	Számítástechnika	890,7	14	63,6	Apple (170,9)
11.	Építőanyag- és építőipar	841,5	16	52,6	China State Constr. Eng. (110,8)
12.	Élelmiszeripar	765,1	16	47,8	Nestlé (99,4)
13.	Fémipar, kohászat	718,5	16	44,9	ArcelorMittal (79,4)
14.	Közlekedés, szállítás*	627,9	16	39,2	A.P. Møller-Mærsk Gr. (57,5)
15.	Hadászat, repülőgyártás	555,4	12	46,3	Boeing (86,6)
16.	Vegyipar	550,9	11	50,1	BASF (98,2)
17.	Pénzügyi szolgáltatás*	498,8	6	83,1	General Electric (146,2)
18.	Egészségügyi szolgáltatás*	433,8	9	48,2	United Health Group (122,5)
19.	Gyógyszeripar	424,9	9	47,2	Johnson and Johnson (71,3)
20.	Általános gépgyártás	374,0	9	41,6	China South Industry Gr. (58,8)
21.	Postai szolgáltatás*	369,4	7	52,8	Deutsche Post (75,7)
22.	Vegyes profilú szolgáltat.*	268,5	6	44,8	Express Scripts Holding (104,6)
23.	Szórakoztatóipar*	111,3	3	37,1	Walt Disney (45,0)
24.	Vendéglátás*	103,8	4	25,9	McDonald's (28,1)
25.	Ruházat	64,3	2	32,2	Christian Dior (38,4)
26.	Papíripar	29,1	1	29,1	International Paper (29,1)
Termelő ágazatok		15426,6	222	69,5	
Szolgáltató ágazatok		15873,4	278	57,1	-
Mindösszesen:		31300,0	500	62,6	-

Forrás: www.fortune.com/fortune/global/500 után saját számítás

* szolgáltató jellegű ágazatok

A 26 ágazat közül 12 a szolgáltató, 14 pedig a szekunder (ipari) szektorba tartozik. A szolgáltató ágazatokba összesen 278 (55,6%), az ipariba 222 vállalat (44,4%) sorolható be. Ezek az arányok nagyjából megfelelnek a 2005-ös állapotoknak, ám akkor a szolgáltató cégek adták a TOP 500 összes árbevételének 52,0 százalékát, míg napjainkban csaknem fele-fele arányban osztoznak meg a tercier és a szekunder cégek az árbevételből. Vagyis az elmúlt nyolc évben megerősödtek az ipari vállalkozások, amit az is jelez, hogy az egy ipari cégre jutó árbevétel (69,5 Mrd USD) nagyobb, mint az egy tercier cégre jutó (57,1 Mrd USD).

Az árbevételt tekintve az ágazatok közül messze az olajipar vezet. Így volt ez 2005-ben is, ám nem ilyen nagy mértékben. Az olajipar jelentősége rendkívüli mértékben megnövekedett, amit egyrészt az ide sorolt cégek számszerű növekedése (41 db), másrészt az egy cégre jutó árbevétel nagysága (129,3 Mrd USD) mutat. A listán a legtöbb vállalat a kereskedelemben található (63 db), de az olajipar-t tekintetben megelőzik a bankok és a biztosítók is. Az olajipar kiemelkedő szerepét mutatja, hogy az első 10 legnagyobb cégből öt ebbe a kategóriába tartozik. Az ágazatok közül relatíve erősödött (2005-höz képest) a bányászat, az építőanyag- és építőipar, valamint a közlekedés-szállítás, gyengült viszont a pénzügyi- és az egészségügyi szolgáltatás. A világ legnagyobb árbevételű vállalata két év után ismét az amerikai Wal Mart Stores kiskereskedelmi cég, megelőzve a Royal Dutch Shell-t. A két cégóriás évek óta külön harcot folytat, hol az egyik, hol a másik áll az első helyen. A harmadik és a negyedik helyre viszont két kínai cég jött fel, a Sinopec és a China National Petroleum, rendkívül gyors növekedést produkálva, mint általában a kínai cégek többsége. A Sinopec 2005-ben még 31. a China National Petroleum pedig még csak a 46. helyen állt. A TOP 500-as listára az előző évhez képest 27 új vállalat került fel, melynek a harmada a kereskedelem, biztosítás és a különböző pénzügyi szolgáltatások ágazataiban tevékenykednek.

Mind a legnagyobb cégek számát, mind az árbevételét tekintve Ázsia áll a kontinensek közül az első helyen. Az 1998-as évhez képest 2005-ben némi visszaesés után, 2013-ban 191 cég központja van Ázsiában, ami 38,2 százalékot jelent (2. táblázat). A növekedés szinte teljes egészében a kínai cégek számának gyarapodásából fakadt. Európa a korábbi években is és napjainkban is a második a kontinensek versenyében, csak korábban Észak-Amerika előzte meg. 2013-ban 150 európai központú cég szerepelt a Global 500-as listán, amely jelentős visszaesés 2005-höz képest (-17,6 %). A legnagyobb presztízavesztést azonban Észak-Amerika szenvedte el, amely még 2010-ben is vezetett az 500 legnagyobb cég számát illetően. 2013-ban azonban már csak 141 észak-amerikai vállalat került fel a listára, ez 25,4 százalékos visszaesés 2005-höz viszonyítva. A három fejlett (északi) kontinensen van a cégek 96,4 százaléka, így a másik három (déli) kontinensre mindössze 3,6 % jut. Közülük Dél-Amerikában van a legtöbb (10 db), ami duplázódást jelent 2005-höz

viszonyítva, Ausztrália és Óceániában a cégek száma nem változott (8 db), míg a fekete kontinensről még sohasem került be multinacionális vállalat a TOP 500-as listába.

2. táblázat: Az 500 legnagyobb cég számának alakulása kontinensek szerint

Kontinens	A cégek száma (db)			Megoszlása (%)		
	1998	2005	2013	1998	2005	2013
Ázsia	119	116	191	23,8	23,2	38,2
Európa	171	182	150	34,2	36,4	30,0
Észak-Amerika	198	189	141	39,6	37,8	28,2
Dél-Amerika	5	5	10	1,0	1,0	2,0
Ausztrália	7	8	8	1,4	1,6	1,6
Afrika	-	-	-	-	-	-
Összesen	500	500	500	100,0	100,0	100,0

Forrás: www.fortune.com/fortune/global/500 után saját számítás

Ugyanez az eredmény, ugyanez a sorrend jön ki, ha nem a cégek számát, hanem bruttó árbevételét vizsgáljuk kontinensenként, ám Ázsia előnye valamivel kisebb (34,7%). A trend is megegyezik a legnagyobb cégek számának az időbeli változásaival, az ázsiai vállalatok árbevétele tíz százalékkal megnövekedett 1998-hoz képest, az észak-amerikai cégeké nagyjából ugyanilyen mértékben csökkent, míg az európaiaké három százalékponttal esett vissza (3. táblázat). Árbevétel szerint a három déli kontinensen lévő vállalatokra még kevesebb jut (mindössze 3,2%), mint a cégek száma szerint. Igaz, hogy a dél-amerikai vállalatok árbevétele 2005-höz képest megháromszorozódott, de így is csupán kettő százalékat teszik ki a TOP 500-nak.

3. táblázat: Az 500 legnagyobb cég árbevételének alakulása kontinensek szerint

Kontinens	A cégek árbevétele (Mrd USD)			Megoszlása (%)		
	1998	2005	2013	1998	2005	2013
Ázsia	2856	3551	10849,8	24,7	19,9	34,7
Európa	4017	7538	9977,6	34,8	42,2	31,9
Észak-Amerika	4541	6398	9460,5	39,3	35,8	30,2
Dél-Amerika	96	201	630,4	0,8	1,0	2,0
Ausztrália	98	174	381,7	0,8	1,0	1,2
Afrika	-	-	-	-	-	-
Összesen	11539	17862	31300,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: www.fortune.com/fortune/global/500 után saját számítás

Nagyon jelentős változások történtek az 500 legnagyobb cég országonkénti megoszlását tekintve. A világ legnagyobb vállalatai egyre több országból

kerülnek ki. 1998-ban még csak 26 országból, 2005-ben 32, míg 2013-ban már 37 országból jutottak fel a Global 500-as listára (4. táblázat).

4. táblázat: Az 500 legnagyobb cég országonkénti megoszlása

Ország	A cégek száma (db)			A cégek árbevétele (Mrd USD)		
	1998	2005	2013	1998	2005	2013
USA	184	170	128	4287,4	6046,4	8738,0
Kína	6	20	95	114,3	568,6	5800,2
Japán	99	70	57	2542,2	2274,0	3040,6
Franciaország	39	39	31	881,6	1668,8	2078,5
Németország	42	35	28	1194,4	1476,5	2060,1
Nagy Britannia	38	38	28	747,3	1642,1	1599,9
Hollandia	8	14	13	302,2	821,0	1064,6
Dél-Korea	9	12	17	157,4	403,9	916,8
Svájc	11	12	13	289,8	480,8	795,4
Olaszország	11	10	9	262,5	426,3	728,2
Oroszország	1	5	8	16,2	147,7	567,0
Spanyolország	5	9	8	77,4	237,1	450,1
Brazília	4	4	7	70,8	115,8	447,4
Ausztrália	7	8	8	97,7	174,0	381,7
India	1	6	8	14,7	120,5	368,6
Kanada	13	14	9	164,0	224,4	263,9
Tajvan	2	3	5	18,4	64,6	261,2
Mexico	1	5	3	20,4	128,1	219,0
Venezuela	1	1	1	25,7	86,8	121,0
Norvégia	3	2	1	38,1	88,1	108,5
Svédország	4	6	3	78,3	118,0	103,0
Malaysia	1	1	1	9,3	44,3	100,7
Indonézia	-	-	2	-	-	96,1
Thaiföld	-	1	1	-	23,3	92,6
Luxemburg	1	1	1	11,2	40,5	79,4
Belgium	3	5	2	57,4	246,9	73,0
Szingapúr	-	1	2	-	16,2	70,2
Dánia	-	2	1	-	57,8	57,5
Ausztria	-	1	1	-	19,9	56,3
Írország	1	1	2	15,9	18,1	54,3
Szaúd-Arábia	-	1	1	-	21,0	50,4
Egyesült Arab Emíráts	-	-	1	-	-	49,7
Kolumbia	-	-	1	-	-	37,7
Lengyelország	-	-	1	-	-	36,0
Törökország	-	1	1	-	18,6	34,7
Finnország	4	2	2	44,3	59,4	31,1
Chile	-	-	1	-	-	24,3
Összesen	500	500	500	11539,5	17862,8	31300,0

Forrás: www.fortune.com/fortune/global/500 után saját számítás

A legtöbb, minden esetben az európai kontinensről, de számuk alig változott (14-ről 17-re). A feljutott országok száma legnagyobb mértékben, Ázsiában és Dél-Amerikában nőtt meg, mindkét esetben megduplázódott. Napjainkban 12 ázsiai- és 4 dél-amerikai ország található a listán. Az észak-amerikai és az óceániai országok száma 1998 óta nem változott (3, illetve 1). Három éven keresztül (2009 és 2011 között) a MOL Rt. is felkerült a listára, legjobb helyezését 2010-ben érte el a 412. hellyel. Két éve nincs magyar cég a TOP 500-ban.

A legnagyobb változás a vezető országok esetében és sorrendjében történt. Az Egyesült Államok, amely hosszú ideig magasan vezette a listát, napjainkra jelentősen veszített előnyéből. 1998-ban még 184 db céggel volt jelen a listán, 2013-ban már csak 128-cal, ami 30 százalékos visszaesés. A legnagyobb vesztesek a japán cégek, számuk 99-ről 57-re csökkent. Számottevő még az európai nagyhatalmak közül a francia, a német, a brit, valamint a kanadai és a skandináv vállalatok visszaszorulása is. Összhangban az ország két évtizede tartó töretlen és nagymértékű gazdasági növekedésével, a kínai cégek száma növekedett meg legjobban. Másfél évtizede még csupán hat kínai vállalat volt az 500-as listán, mellyel Kína a 12. helyen állt, 2013-ban már 95 céggel képviselteti magát, ami közel tizenötszörös növekedés! Amennyiben ez a tendencia folytatódik - márpedig minden jel erre utal - úgy Kína hamarosan megelőzi az Egyesült Államokat. Megdöbbentő, de van néhány - elsősorban extenzív fejlődésű ágazat -, mint a bányászat, kohászat és építőipar, ahol kínai cégek teszik ki a listára felkerült vállalatok kétharmadát!

Impozáns fejlődést produkáltak a dél-koreai vállalatok is, számuk csaknem megduplázódott, napjainkban a 8. helyen állnak az országok versenyében 17 vállalattal. Szűk évtizede robbantak be a világgazdaságba a BRIC államok, gazdaságuk gyors fejlődése révén. Az ide tartozó négy ország (Brazília, Oroszország, India, Kína) gazdasági növekedése valóban figyelemreméltó, és megmutatkozik cégeik számának ugrásszerű növekedésében is a TOP 500-as listán. Amíg 1998-ban még csak 12 BRIC országbeli vállalat szerepelt a listán, addig 2013-ban már 118 db, vagyis az összesnek közel a negyede. Az európai országok közül a csak a holland, a svájci és a spanyol cégek tudták megőrizni, illetve javítani helyezésüket. Nőtt a listán azon országok száma (13 db), melyet egy-egy óriáscég képvisel csak, jellemzően többnyire olajipari és/vagy bányászati profillal.

A fentiekhez hasonló megállapítások tehetők az egyes országokhoz tartozó cégek árbevételével és azok változásával kapcsolatban. Bár az egyesült államokbeli cégek vezetnek még árbevételük alapján, de minden bizonnyal a kínai cégek néhány éven belül átveszik a vezetést. Nagyon előkelő helyre jöttek fel az orosz, a spanyol, az indiai és a tajvani cégek, ugyanakkor több helyet estek vissza a rangsorban a kanadai, ausztrál, svéd és belga vállalatok. A francia, a német és részben a brit cégek őrzik előkelő (4.-6.) helyezésüket és

fokozatosan felzárkóznak a japán vállalatok árbevételéhez. Érdekességként említendő meg, hogy ha Kalifornia önálló ország lenne, úgy 17 óriáscéggel a nyolcadik, árbevételt tekintve viszont a hetedik helyen (1263,9 Mrd USD) szerepelne az országok rangsorában.

Az 500 legnagyobb vállalkozás 37 országnak 217 városában van bejegyezve, egy városban átlagosan 2,3 db. Azokból az államokból (15), ahonnan csak egy cég került fel a listára, természetesen csak egy-egy város található a listán, mint egy óriáscég központja. Ezek a városok, Finnország, Norvégia, Lengyelország és az Arab Emírátságok kivételével egyben az országok fővárosai.

Általánosságban elmondható, hogy a fővárosok túl vannak reprezentálva. Ez Dél-Koreában és Oroszországban jellemző leginkább, Koreában 17 cégből 15 Szöulban, Oroszországban nyolcból hét Moszkvában található. Magas még az óriásvállalatok koncentrációja a fővárosokban Japán (71,9%), Franciaország (64,5%), Nagy Britannia (64,3%) és Kína esetében (53,7%) is. Ezzel szemben néhány országban (Brazília, Kanada, India és Svájc), nincs a fővárosban egyetlen olyan vállalat, amely bekerült a TOP 500-as listába, ám ezekben az országokban (Svájc kivételével) szintén egy-egy városba koncentrálódnak a nagyvállalatok (Sao Paolo, Torontó, Mumbai). A fenti példákkal szemben van néhány ország, ahol a vállalatok nem koncentrálódnak sem a fővárosba, sem más nagyvárosba, hanem szórta helyezkednek el. Ezek általában gazdasági nagyhatalmak, államformájuk gyakran szövetségi köztársaság, térszerkezetük tagolt. Legjobb példa erre az USA, ahol a 128 cég 85 városban található és gyakran nem metropoliszokban, hanem kis-, vagy középvárosokban. Németország és részben Svájc is hasonló, hiszen az előbbiben 28 vállalat 17 városban, utóbbiban 13 cég 7 városban van bejegyezve.

Tavalyelőtt vette át Peking Tokiótól a legtöbb óriáscéget jegyző város címét. Korábban említésre került, hogy Kína milyen szédületes gazdasági fejlődést produkál, immáron több évtizede, s ennek egyik aspektusa a kínai cégek tömeges felkerülése a TOP 500-as listára. A bekerült vállalatok nagy része Pekingeri központú, így az 1998-as 6 vállalathoz képest 2013-ban már 51 vállalat központja található a kínai fővárosban (5. táblázat). Pekingen kívül egyébként még négy kínai városban jegyeztek háromnál több céget, melyek közül néhány kevésbé ismert település. A kínai városok mellett egyre több vállalat található a BRIC országok és Dél-Korea városaiban. Ezzel szemben a korábban vezető Tokió, a két európai metropolisz Párizs és London, a második legnagyobb japán város, Osaka, valamint New York és a legtöbb amerikai nagyváros veszített pozíciójából. Vannak városok, melyek néhány sikeres nagyvállalatuk révén stabilan őrzik helyezésüket, mint például Houston és Zürich. Összesen 27 olyan város van a világon, ahol három, vagy annál több cég található, egyébként ezekben a városokban a TOP 500-nak a fele (254 db) van bejegyezve.

5. táblázat: A háromnál több óriáscéget jegyző városok a világban

Sor-szám	Város	Cégek száma (db)		
		1998	2005	2013
1.	Peking	6	15	51
2.	Tokió	66	52	41
3.	Párizs	27	27	20
4.	London	26	23	18
5.	New York	24	24	17
6.	Szöul	8	9	15
7.	Sanghaj	2	2	8
8.	Moszkva	2	4	7
9.	Houston	7	6	7
10.	Zürich	7	7	6
11.	Osaka	19	6	6
12.	Mumbai	1	4	6
13.	Madrid	4	7	5
14.	Torontó	5	8	5
15.	München	8	6	4
16.	Hongkong	1	2	4
17.	Atlanta	7	5	4
18.	Róma	4	5	3
19.	Stuttgart	2	2	3
20.	Basel	2	2	3
21.	Taipei	-	1	3
22.	Chicago	2	3	3
23.	Courbevoise – fr.	3	3	3
24.	Shenzen – Kína	-	1	3
25.	Taiyua - Kína	-	-	3

Forrás: www.fortune.com/fortune/global/500 után saját számítás

Az óriáscégek számánál jóval lényegesebb és többet mond, ha a vállalatok árbevételét vizsgáljuk. A két táblázat között jelentős különbségek vannak, hiszen nyolc új város van a 6. táblázatban, a nyolc kiesett metropolisz helyett. Közös jellemzőjük, hogy jóval kisebb a lakosságuk és bennük csak egy, vagy kettő nagyvállalat található, ám azok meghatározó cégek az adott ágazatokban. Ilyen város például az arizonai Bentonville, ahol csak egy óriás cég van, de az a világ legnagyobb vállalata (Wall Mart Stores), továbbá Volksburg, ahol a világ legnagyobb gépjárműgyártója, a Volkswagen, illetve Toyota városa, ahol a Toyota Motors, vagy éppen a kaliforniai San Ramos, ahová a Chevron van bejegyezve.

A 6. táblázatból látható, hogy a 25 nagyvárosban bejegyzett vállalatok egyesített árbevétele 17011,7 Mrd dollár, ami az 500 legnagyobb cég árbevételének több mint a fele (54,4%), amely igen nagy koncentrációt jelez. Az

első hat város sorrendjében nincs változás, ám Peking előnye így jóval nagyobb. A pekingi cégek árbevétele duplája a tokiói cégeknek, összesen 4005,6 Mrd USD, amely egyébként nagyobb, mint a párizsi, londoni, moszkvai és a new yorki óriásvállalatoké együtt. A kínai főváros rendkívül nagy gazdasági súlyát jelzi, hogy az ott bejegyzett 51 multinacionális cég együttesen az 500 legnagyobb vállalat árbevételének a nyolcadát (12,8 %) adja.

6. táblázat: A 25 legfontosabb város, az ott bejegyzett multinacionális cégek egyesített forgalma alapján

Sor-szám	Város	Bejegyzett cégek száma	A cégek árbevétele (Mrd USD)		
			1998	2005	2013
1.	Peking	51	103,1	520,5	4005,6
2.	Tokió	41	1671,6	1662,4	2167,2
3.	Párizs	20	649,3	1188,8	1325,5
4.	London	18	594,7	1054,7	1209,2
5.	New York	17	630,5	1040,9	897,4
6.	Szöul	15	147,7	375,9	832,5
7.	Moszkva	7	80,2	202,7	541,7
8.	Hága	2	102,2	395,2	523,9
9.	Bentonville - Arizona	1	139,2	315,7	476,3
10.	Irwing – Texas	2	138,5	355,8	435,0
11.	Houston - Texas	7	126,3	315,7	429,7
12.	München	4	255,0	326,7	425,3
13.	Courbevoise – Franciaó.	3	100,3	195,9	402,2
14.	Sanghaj	8	27,2	35,9	376,7
15.	Madrid	5	284,3	344,9	323,5
16.	Detroit	2	305,7	369,8	300,3
17.	Róma	3	98,0	231,2	295,9
18.	Osaka	6	605,8	180,6	282,3
19.	Volksburg	1	76,3	118,4	261,5
20.	Zürich	6	191,0	355,8	259,9
21.	Mumbai	6	18,8	67,5	257,1
22.	Toyota	1	99,7	185,8	256,4
23.	Stuttgart	3	154,6	210,0	250,0
24.	Baar - Svájc	1	-	145,0	232,7
25.	San Ramos – Kalifornia	1	98,2	189,5	220,4

Forrás: www.fortune.com/fortune/global/500 után saját számítás

Összegzés

Az elmúlt másfél évtizedben jelentősen nőtt az 500 legnagyobb cég súlya a világgazdaságban. Napjainkban már a globális GDP harmadát adják, szemben

az 1988-as 24 százalékkal. E mögött elsősorban az áll, hogy a global 500 cég árbevételének növekedése közel kétszerese a világ GDP növekedésének.

A legfrissebb listán már egyértelműen nagyobb a súlyuk a különböző szolgáltató jellegű ágazatban érdekelt vállalatoknak. Mind számukat, mind árbevételüket tekintve megelőzik a termelő, ipari profilú cégeket. Különösen nagy súllyal vannak jelen a kereskedelmi, pénzügyi, biztosítási és az energiaszolgáltató/kommunális cégek.

Továbbra sincs bejegyezve egyetlen cég központja sem Afrikában, az 500 legnagyobb vállalat közül. A cégek 96 százaléka a fejlett északon, négyötöde a gazdasági nagyhatalmakban van bejegyezve. A kontinensek közül egyértelműen előretört Ázsia, mely ma már az első, ezzel szemben Európa, de még inkább Észak-Amerika egyre hátrébb szorul. Mindez elsősorban a kínai gazdaság, vele együtt a kínai nagyvállalatok gyors megerősödéséből fakad, mely együtt jár az angol, német, francia, de különösen az amerikai és a japán cégek kiszorulásával a global 500-as listáról. Napjainkban már Pekingben van bejegyezve a legtöbb (51) nagy cég, így a kínai főváros megelőzi a legnagyobb világvárosokat (Tokió, Párizs, London, New York).

Irodalom

- ARTNER A. – BERNEK Á. et al. (2006): Globalizáció, tőkekoncentráció, térszerkezet. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Harsányi János Főiskola, Budapest.
- CSAPÓ T. (2001): A globalizáció mikrointegrációs aspektusai. - In.: Szukk O.-Tóth J. (szerk.): Globalitás, regionalitás, lokalitás. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 31-45.
- CSAPÓ T. – MÉSZÁROS J. (2007): A világ legnagyobb vállalkozásainak földrajzi elemzése. – Földrajzi Közlemények CXXXI. (LV) kötet, 1-2. szám, pp. 11-20.
- KORTEN, C. D. (1996): Tőkés társaságok viláгурalma. Magyar Kapu Alapítvány EKF Hálózat Budapest. 450 p.
- BROWN, L. R. - MITCHELL, J. (1998): Egy új gazdaság felépítése. In.: A világ helyzete – a Worldwatch Institute jelentése. Föld Napja Alapítvány Budapest, pp. 192-208.
- MAGAS I. (2002): Transznacionális vállalat a korlátozott nemzetközi versenyben. In: Világgazdaságtan II. kötet. Globális fejlődés – gazdaságdiplomácia. Szerk. Blahó A. Aula Kiadó, Budapest, pp. 490-517.
- SZENTES T. (1999): Világgazdaságtan I. kötet. Elméleti és módszertani alapok. Aula Kiadó, Budapest, 934 p.

ÉGY ALFÖLDI TANYÁS MEZŐVÁROS TERÉNEK DINAMIKUS VÁLTOZÁSAI KECSKEMÉT PÉLDÁJÁN

*Dr. Csatári Bálint¹ – Dr. Farkas Jenő Zsolt²
– Dr. Kovács András Donát³*

Bevezetés

Az alföldi tanyás mezővárosok bő száz éve kerültek a területi változások iránt érzékeny hazai társadalomtudományok (emberföldrajz, szociológia, néprajz, történettudomány, stb.) érdeklődésének középpontjába. Nyilvánvaló oka volt ennek az az erőteljes tájatalakítás, amelyet a folyószabályozások nyomán ebben a régióban a sajátos társadalmi összetételű és hagyományú mezővárosi társadalmak teljesítettek ki, az ún. frontier típusú, hűbéri korlátoktól részben mentes új agrárviláguk és az azt lényegében működtető tanyarendszereik megteremtésével (*Mendöl T. 1936, Györffy I. 1926, Erdei F. 1957., Simkó Gy. 1910, Beluszky P. 2001.*)

Ennek a valóságban is új „kulturtáj-teremtést” eredményező és az akkori agrárkonjunktúrák adta lehetőségeket kihasználó mezővárosi fejlődésnek egyik kulcstényezője kétségtelenül a tanya volt, amely mind az adott mezőváros tulajdonviszonyaihoz, mind azok eltérő táji-természeti adottságaihoz is adekvát módon alkalmazkodni volt képes, s virágkorának csúcspontján csaknem egymillió ember lakó- és termelőhelyévé vált.

Az alföldi tanyákról szóló irodalom valóban könyvtárnyi, s nemcsak a szűkebb tudományos szakterületek művelői, hanem az adott korszak politikusai is gyakran foglalkoztak vele, sőt íróink, költőink is számtalanszor emelték Alföldről szóló műveik fontos és jelképes tárgyává (*Gesztelyi Nagy. 1927., Romány P. 1973., Arany J. 1855.*).

A tanyákkal foglalkozó szakirodalomnak több erőteljes hulláma volt. A már fentebb soroltakon – tehát elsősorban a történelmi mezővárosokhoz köthetőeken – túl az 1970-80-as években Erdei Ferenc, Lettrich Edit és Becsei József több kiváló könyve taglalta ennek a sokszínű és folyamatosan átalakuló településformának a térhasználati, gazdasági és társadalmi tényezőit (*Erdei F. 1971., Lettrich E. 1968., Becsei J. 1983.*). Hiszen, bár az 1945-ös földosztás után még több tízezer új tanya keletkezett az Alföldön, az államszocializmusban az átalakulás erőteljes hatású

¹ Geográfus, CsC, az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézetének nyugalmazott igazgatója,

² Geográfus, PhD, az MTA KRTK RKI Alföldi Osztályának tudományos munkatársa,

³ Geográfus, PhD, az MTA KRTK RKI Alföldi Osztályának tudományos munkatársa

kezdeteitől (kulákozás, erőszakos kollektivizálás) egészen 1986-ig a tanyás térségek települései teljes külterületi építési tilalom alatt álltak.

A nagy változások után is megmaradt tanyákra vonatkozóan a szakirodalomban egyre mélyebbre hatoló társadalomföldrajzi elemzéseket találunk. Ezek jórészt szociálgeográfiai – kérdőíves vizsgálatok, amelyek a rendszerváltozás táján születtek, s egyre inkább egy kiháló, pusztuló településformát, ill. azok lakóit jelenítik meg (*Timár J. 1986., 1990., Duró A. 1996.*).

Kétezer után a tanyakutatások újabb hulláma érzékelhető. Ekkor a rendszerváltás nyomán átalakuló földtulajdon és -használati viszonyok, valamint az építési szabályok változása, azaz a teljes külterületi tilalmazás feloldása, az új önkormányzatok létrejötte, de a nagyobb alföldi városok szuburbanizációja is igen jelentős hatással volt e sajátos településformára (*Molnár M. 2002, Csatári B. 2004., Csatári B. – Kiss A. 2004. , Csatári B. – Kanalas I., 2006.*)

2010 után végre az agrár- és vidékpolitika is ismét komoly figyelmet szentelt e szórványtelepülésformának. Több éven át, hazai forrásból olyan tanyafejlesztési programok indultak, amelyek elsősorban a megmaradt tanyák családi gazdaságainak a megerősítését, korszerűsítését szolgálták, de segítették a tanyás térségek önkormányzatainak külterületi útfejlesztéseit, sőt e térségek távlatosabb vidékfejlesztési programjainak kimunkálását. Ezeket az intézkedéseket jórészt egy igen kiterjedt – s a Duna-Tisza közti Homokhátság vízhiányával, vízpótlásával, tehát egyre súlyosbodó környezeti konfliktusaival is összefüggésbe hozható – komplex tanyakutatási projekt eredményei alapozták meg (*web 1*). Az indulás éve óta rendszeresen kiírt pályázatok közül a legújabb főleg a fiatal tanyai gazdák tevékenységének a megerősítését célozza (*web2.*).

Mint e nagyon rövid, az alföldi mezővárosi és tanyai változások főbb csomópontjait áttekintő bevezetőnkéből is kitűnik, hogy bár lényegesen kisebb külterületi épület (tanya)- és lakosságsszámmal, mint hajdanában, de e településforma ma is létezik, működik. Az ott élők gazdálkodása, társadalma, lakóhelyi és életkörülményei, egykori anyatelepülésükhöz vagy szomszédságaikhoz való földrajzi kapcsolataik azonban szinte teljesen átalakultak. Talán az is kijelenthető, hogy a klasszikusok által leírt tanyarendszer – ami a lakóhely és munkahely szerves térbeli együttesét, a táj adottságaihoz maximálisan alkalmazkodó és azt megőrző, tisztességgel megélhetést biztosító mezőgazdasági termelést, valamint szervesült piaci és családi kapcsolatokat jelentett a „kibocsátó” mezővárossal – már az 1970-es - 80-as évekre megszűnt.

Az, hogy mi van ma valójában a helyükön és hogyan értelmezhetőek azok az új települési, társadalmi folyamatok és területhasználati tendenciák, amelyek az utóbbi fél évszázadban egy olyan nagy tanyás városnak, mint Kecskemétnek a területén bekövetkeztek mindenképpen érdemesek egy áttekintő vizsgálatra.

Erről szól ez a kis tanulmány, részbeni kiinduló alapnak tekintve Lettrich Edit több mint fél évszázada írt remek dolgozatát (*Lettrich E. 1968*). Nyilván terjedelmi korlátok miatt sem törekedhetünk teljességre, csupán azokat az új eredményeket próbáljuk meg részben összegezni, szintetizálni, amelyeket e tanulmány szerzői az utóbbi évtizedben közösen végzett kutatásaik során értek el az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetének Kecskeméti Osztályán.

A településigazgatási beavatkozások és azok néhány hatása

Mint közismert, s mint a fentebb idézett Lettrich mű is alaposan foglalkozik vele, a legújabb, tehát az elmúlt bő fél évszázadra döntő módon kiható kecskeméti tanyai változások első nagy lépése a város ún. külső tanyazonájának az önálló községekké történő megszervezése volt, 1948-50 között, az egykori Kecskeméti járás területén. A kilenc akkor önállósított település (*lásd 1. táblázat*) közül Hetényegyháza 1981-ben visszakerült a városhoz, míg a többiek esetében megkezdődött az ún. szocialista falvak létesítésére kijelölt, zárt belterületi településmagjaik lassú kiépülése. Ezzel párhuzamosan az adott falvaknak korábban az anyavároshoz tartozó tanyavilága is pusztulni kezdett. Ez folyamat a vizsgált területünkön jellemzően magas állami támogatást élvező és sajátos termelési profillal is rendelkező nagyüzemek (országos hírű állami gazdaságok, termelő szövetkezetek és szakszövetkezetek) megszervezésével és megerősödésével, illetve a falumagokban a települések alapvető községi intézményrendszerének a kiépülésével párhuzamosan fokozatosan gyorsul fel 1960 után (*2. táblázat*).

Mint a 1. táblázatból is kitűnik a második világháború után viszonylag kiterjedt igazgatási területű községeket hoztak létre, követve a nagyhatárú alföldi településhagyományt. A korábbi összes földterület alig több mint harmada maradt a város igazgatása alatt, a többi a kilenc faluhoz került, amelyeknek megalakulásakor népességük döntő hányada tanyán és a mezőgazdaságból élt. Még 1960-ban is az egykori „Nagy-Kecskemét”⁴ lakosságának 47%-a külterületi lakos volt. Különösen a szőlő- és gyümölcsstermesztésre specializálódott egykori tanyás részeken (Lakitelek, Helvécia, Ballószög, stb) volt magas – az alföldi vidéki átlagot messze meghaladó – például a külterületi nép- és tanyasűrűség.

Az is rögzíthető, hogy részben a kialakuló falumagokba történő betelepülés viszonylag kedvező lehetősége, részben a teljes kollektivizálás megtorpanása ill., elhúzódása miatt az újonnan alakult községek többségének teljes népessége 1960-ig még nem csökken jelentősen. A nagy fordulat ezután következik be, bár voltak sajátos helyi megoldások, amelyek ezt mérsékeltek.

⁴ Ezt a sajátos földrajzi névmegjelölést Lettrich Edit alkalmazta a hivatkozott könyvében, amelyen maga Kecskemét város és a kilenc falu együtt értendő. .

1. táblázat: Kecskemét és a területéből leválasztott települések népességszámának változása

Év	T terület/ha	Népességszám										Változás %	Népsűrűség fő/km ²	Lettrich E. fő/km ²
		1941	1949	1960	1990	2001	2010	2015	1960-2015	2015	1960			
	2015	1941	1949	1960	1990	2001	2010	2015	1960-2015	2015	1960			
Kecskemét	32257	63265	61730	71226	100464	**103312	107407	111836	57,0					
Ágasegyháza	5587	2014	2123	2346	1998	1927	1913	1814	-22,6					
Balloszög	3500	1940	2175	2289	1984	2665	3260	3459	55,1					
Bugac	13111	4447	5072	4973	3358	3108	2759	2690	-45,9					
Bugapuszta	4300	360	480	534	406	363	265	255	-52,4					*12,4
Hebécia	5647	2628	2993	3963	3040	3917	4451	4552	14,8					
Lakitelek	5446	3943	4565	4739	4494	4466	4482	4411	-6,9					
Nyárórtme	6636	2274	2667	2802	2397	2402	2322	2336	-16,3					
Szentkirály	10189	3454	3629	3405	2007	2021	1905	1884	-37,5					
Városföld	6105	2487	2486	2216	2265	2282	2173	2127	-4					
Összesen:	92778	86812	87920	98493	122413	23151	130937	135364	37,4					
Kecskemét	34,70%	72,80%	69,80%	72,30%	82,00%	81,60%	82,00%	82,40%	na.					
Egykori tany	65,30%	27,20%	30,20%	27,70%	18,00%	18,40%	18,00%	17,60%	na.					

*Lettrich módszer szerint

**Hetényegyházát 1981-ben visszacsatolták, majd 1989-ben Makkópuszta is Hebéciaól Kecskeméthez került.

Forrás: KSH Népszámlálás, szerkesztette: a szerző

Ilyen volt a szakszövetkezeti üzemforma, amely e térségben – részben éppen a magas arányú tanyai gazdálkodó népesség miatt és megfelelő politikai elfogadtatás után – volt megszervezhető. Különösen az 1980-as évektől kiteljesedő háztáji gazdálkodás megerősödése után vált erőteljesebbé ez a forma. Ez a szakszövetkezeti „megoldás”, amelyre azt a kifejezést használhatjuk leginkább, hogy a szakszövetkezet nem „kolhoz típusú” volt, azt jelentette, hogy a tanya körül megmaradhatott hivatalosan egy, de tapasztalataink szerint akár több hold fölterület is a tanyás gazda egyéni művelésében. Ezen, jobb esetben a szakszövetkezet jól képzett háztáji agronómusainak szervezésében, akár integrált formában zajlott a „tagi gazdaság” termelése. A zöldség, a gyümölcs, a tojás, a tej, a baromfiús hármasa - fele ezekből a tanyai gazdaságokból került a helyi piacokra, ill. szerződéses termeltetés a formájában a szakszövetkezetekbe, a felvásárlókhoz, valamint a Kecskeméti Konzervgyárba.

Az 1980-as évtizedben tehát némileg mérséklődik a tanyamegcsúszás folyamata, sőt az akkor még aktív gazdálkodásra képes tanyaiak közül sokan ugyan megépítik új falusi házaikat, de részben éppen úgy „kétlakivá” válnak a saját falujuk belterületéhez viszonyítva, mint egykoron a mezővárosi tanyai gazdák.

2. táblázat: A külterületi népesség számának változása a vizsgált településeken

település	1960	1970	1980	1990	2000
Ágasegyháza	1752	1659	856	614	520
Ballószög	2287	1632	1297	828	1079
Bugac	4669	3865	2270	1283	834
Bugacpusztaháza	-	-	-	157	141
Helvécia	4781	4217	3195	2347	2082
Hetényegyháza	2711	2742	1890	-	-
Kecskemét	20491	15947	13890	18466	13732
Lakitelek	2735	2214	1243	819	523
Nyárlőrinc	2129	1461	804	482	421
Szentkirály	3218	2632	1573	1039	886
Városföld	2163	1764	794	787	344
Összesen	46936	38133	27812	26822	20562

Forrás: KSH Népszámlálások, szerkesztette: a szerző

Közben egy másik jellemző települési folyamat is elkezdődik, amely azóta is – tehát körülbelül negyedszázada – tart. Ez a városból való kiköltözés, amely

később igen erőteljes térhasználati formákat öltő szuburbanizációvá vált. A lakóhelyi és (részben) gazdasági szuburbanizáció leginkább a városhoz közeli, korábban is jellemzően sűrűn tanyásodott községeket érintette (Ballószög, Helvécia), úgy, hogy az újonnan érkezők már nemcsak a belterületen építkeztek, vagy vehettek kertes családi házat. Tehát, a külterületet is egyre inkább igénybe vették gyakran luxusméretű családi házaik megépítéséhez, miután megszűnt az általános építési tilalom, s a 6000 m²-es – akár egykori tanyaportára – 3 %-os beépíthetőségi előírással lehetett nagyméretű lakóépületeket emelni.

Közben a vizsgálatunkban áttekintett egykori nagy tanyás települések mezőgazdasági szervezeti és tulajdonviszonyai is alapvetően átalakultak. Az 1990-es évtized elején, kivétel nélkül mindenütt megszűntek a nagyüzemek. A jelentősebb telepek, üzemszékek külön-külön társas vállalkozásokká alakultak. A nagyüzemi földterületek – részben a kárpótlás nyomán is – ugyan ismét teljesen magántulajdonba kerültek, de a tanyás gazdálkodás sokak által remélt nagyarányú, vagy tömegesnek mondható „újjászületése” nem következett be. Sőt a mezőgazdasági aktív keresők száma a rendszerváltás után igen nagymértékben visszaesett. A kilenc térségbeli településen 2001-ben már kevesebb, mint háromezerre csökkent az 1990-ben még a tízezret is meghaladó számuk.

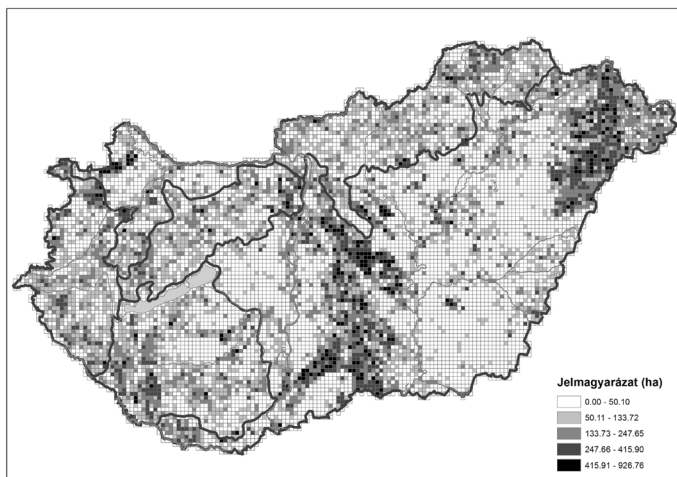
Ugyanakkor a Kecskeméten és a vizsgált egykori falvakban az új földrészlet-tulajdonosok száma meghaladta a 12000 főt, s az egyéni gazdák, őstermelők száma is 3-4 ezer fő között változott a jelzett évtizedben. Mindenesetre a korábban az országos átlaghoz képest kétségtelenül munka-intenzív és sikeres mezőgazdaság eltartó képessége nagyon visszaesett, s ezt a – nemcsak lokális – gazdasági problémát csak fokozta a globális klímaváltozás okozta szárazodás, a gyakori aszály és a talajvíz évtizedes süllyedéséből is következő vízhiány.

Összefoglalva elmondható tehát, hogy az elmúlt fél évszázad során az egykori Nagy – Kecskemét csaknem ezer km²-nyi területén legalább két rendkívül intenzív tájatalakulási periódus zajlott le. Ennek első nagy hulláma – a tanyaközségesítés és a nagyüzemek, ill. később a vele integrációban működő háztáji (tanyai) gazdálkodás – egy erőteljes államszocialista politika által támogatott és tervezett beavatkozás révén következett be, az egyéni lehetőségek minimalizált volta mellett. Bár a Kiskunsági Nemzet Park létrehozása és szakszerű működtetése ugyan mérsékelte e folyamatot mégis elmondható, hogy az itt élők nagy többsége jellemzően elidegenedett a tájtól, amit csak fokozott a második hullám – a térség nagyfokú urbanizációja és szuburbanizációja.

Mint az alábbi 1. ábrán is jól látható, az egész országot tekintve, itt a Duna-Tisza közén, Kecskemét egykoron legnagyobb tanyás városunk hajdani igazgatási területén volt a legmagasabb a földterületek mezőgazdasági hasznosításának változása, ami egyaránt következik a beépített területek drasztikus növekedéséből, az egykori nagyüzemi szőlő- és gyümölcsstermelő

területek gyors megszűnéséből, a tanyai gazdálkodás arányainak fokozatos visszaeséséből és az új erdő- és némi szőlő- és gyümölcsös-telepítésekből egyaránt.

Mindezen bő fél évszázad alatt Kecskemét népessége csaknem megkétszereződött, úgy hogy a fentebb vázolt jelenségek egy része a város saját igazgatási területén belül is lejátszódott, csak esetenként sokkal intenzívebb formában, s az első nagy hullámhoz képest nagyrészt tervezetlenül, szinte kizárólagosan piaci és részben a politikai (pl. kárpótlás) körülmények által meghatározottan, az egyéni lehetőségek maximalizálása mellett.

1. ábra: A felszínborítás nagyságának változása Magyarországon 1990-2012 között 3x3 km-es referencia hálóra szerk.: Farkas J. Zs.

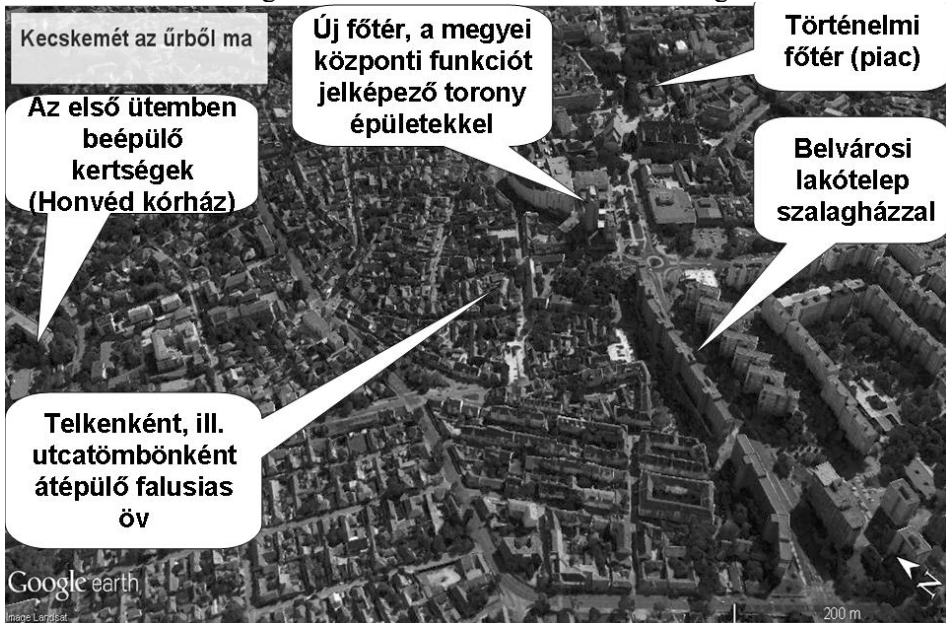
A kecskeméti települési változások (1960-1990)

A tanyás területeinek „ elvesztése ” után tehát az egykori mezőváros, Kecskemét – még e veszteségek ellenére is – nagyon érdekes és változatos településstruktúrát örökölt. A hagyományos belső városmagot övező falusi, kertes területek – tekintettel a mezőgazdaság szerepének és eltartó képességének már említett és a város gazdasági életében betöltött folyamatos csökkenésére – gyakorlatilag a korlátlan térbeli növekedésnek biztosítottak teret.

Az államszocializmus kezdetén megyeszékhellyé – és ez által jelentős politikai-hatalmi, majd ipari és kereskedelmi központtá is – váló Kecskemét szinte teljes átépülése kezdődött el az 1960-as évtizedben. Az akkor induló nagyarányú építkezések, amelyek lakások, üzemek és intézmények építését egyaránt jelentették, egyre inkább szétfeszítették, majd lassan – kevés kivétellel – fel is számolták az egykori mezőváros települési struktúrájának oly jellegzetes elemeit. Talán csak az egykori palánkvár falán belül eső, ma már történelmi

belvárosnak nevezett részen – a sajátos, az egykori halmazos belső településrészeire emlékeztető – zezgugos utcahálózat maradványai lelhetőek fel, bár egyes részeken ez is fokozatosan felszámolódtott.

A hagyományos, híres templomokkal övezett egykori piactér a hetvenes években egy két modern épületet ugyan kapott (Aranyhomok szálloda, „Lordok háza, OTP székház), de később, mint az autóforgalom elől elzárt sétatér, kétségtelenül megőrizte eredeti, szecessziós arculatát. Mégpedig ezért, mert attól délnyugatra, az új megyei hatalmat is szimbolizáló toronyházakkal is ékesített új főteret hoztak létre (2. ábra). Ennek végleges térré válása ugyan csak az ezredforduló idejére következett be, de a jelentősebb alapterületű áruházakkal és a tisztviselők számára épült, mellette fekvő lakóteleppel együtt alaposan átformálta az egykori, zártsorú teletömbös, kisvárosi hangulatot árasztó mezővárosi kerületeket. A Mendöl által falusi lakóöveknek nevezett hajdani mezővárosi kerületek tradicionális utcaszervezetét levédtek ugyan az akkori városi tervekben már az 1970-es években, de a telkenkénti átépülésük nem mindenütt volt sikeres. Első ütemben a korai dzsentrifikáció tipikus jeleit mutatták az egyes utcarészletek, később, az ingatlanárak emelkedésével 2-3 emeletes társasházi lakások épültek, nagymértékben megnövelve az érintett utcátömbök laksűrűségét és a belvárosi közlekedés zsúfoltságát.

2. ábra: A kecskeméti belváros átépülésének első jelentős fázisa (Google térkép felhasználásával szerk.: Csatári B.)

Területhasználatukat és funkcióikat tekintve a sugaras szerkezetű főutcahálózat egyes elemei közötti, körcikk alakú „szektorok” fokozatosan és

nagymértékben a volt belsejében tanyás övezetek kárára alakultak át a gyorsan urbanizálódó városban. A vizsgált három évtized alatt ugyanis harmincezerrel nőtt meg a település népessége.

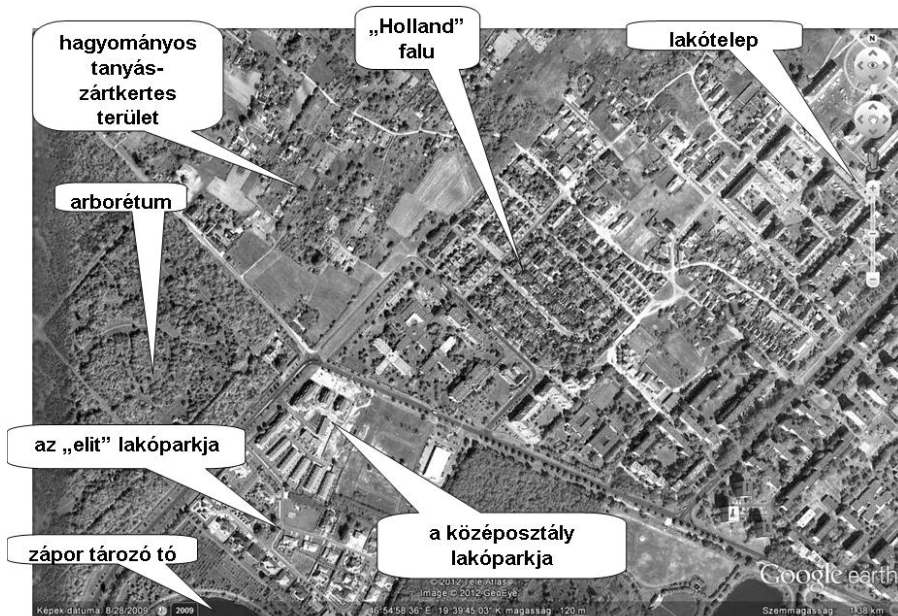
A város északnyugati részén gyors ütemben és a kecskeméti házigyár megépülése után már tízemeletes panelházakkal is telerakva épült ki a Széchenyi-város nevű lakótelep, délkeletre pedig az ipari zóna. Fokozatosan, szinte önálló lakossági – közösségi identitással és arculattal is bíró városrészé fejlődött a Szeged – Budapest vasútvonalon túli egykori kertés övezet, a Hunyadi-város, majd később az időszak végére a solti főúttól északra, a tanyákkal egykor sűrű megült szektói rész, a mai Petőfi-város. A korábban is szegényebbek által lakott, kisebb méretű, belső portás városrészek (pl. Erzsébetváros) alig változtak ez idő alatt, sőt egyre inkább települési zárványokká, szegregátumokká alakultak, amelyek a város első Integrált Városfejlesztési Tervében kaptak először szakmai nyilvánosságot (*Web 3.*)

Ugyanakkor, mint e fejezet elején már jeleztük, az egykoron sűrűn tanyásodott, igazgatási területének 2/3-át elvesztő Kecskemét város 32000 hektárnyi, megmaradó területén belül, a külterületein is hasonlóan nagyarányú és -hatású változások zajlottak le. A viszonylag sűrűn lakott, belső tanyás – kertés területeken (Mária-hegy, Budai-hegy stb.) részben mezőgazdasági nagyüzemek alakultak. Ezek – a Bács-Kiskun megyében elterjedt gyakorlatnak megfelelően – a táblásításaihoz a tanyán élő tagjaik számára az elköltözésüket elősegítendő, ún., üzemi készenléti lakótelepeket létesítettek. Több zárt falumaggal rendelkező településrész ugyan már korábban is létezett Kecskeméten (pl., Kadafalva, Katonatalep, Méntelek), ahová beköltözhetek a tanyaiak, de ezek népességszáma igazán ezután, tehát a nagyüzemek által is szorgalmazott és segített telekosztások után kezdett el nagyobb mértékben növekedni.

Az egyéni tanyás gazdálkodás lehetőségeinek a beszűkülése, a nagyüzemesítés kényszere és az általános külterületi építési tilalom miatt számos, azaz több mint fél tucat, ilyen új településmag is létesült az 1960-as évek végén, melyek ún., „egyéb belterületekként” valójában csak az 1980-as évekig növekedtek. Utána a városból meginduló nagymértékű népesség kiáramlás miatt, a város tanácsa által kezdeményezett telekosztásokkal, az akkor visszacsatolt Hetényegyházával együtt már csak a fentebb sorolt „történelmi falumagok” növekedtek gyorsuló ütemben. Ezek óvodával, iskolákkal, részben templomokkal, és az alapellátást egy bizonyos szinten biztosító kereskedelmi egységekkel is rendelkeztek. Kecskemét korai szuburbanizációja tehát azért is érdekes és figyelemre méltó, mert a városból a falvakba történő kiköltözés jórészt a saját igazgatási területén belül történt meg. Sőt az építési tilalom feloldása után a városból kivezető főutak mentén a korábbi kertsképeket és a tanyásodott területeket is egyre inkább elérték ugyanezek a migrációs folyamatok.

Fontos még megemlíteni, hogy az egykori belső kertészek területén, majd az igények növekedésével külön telekosztásokkal is létrejött ún. hobbikertes zónák sajátos területhasznosítási és részben társadalmi jelentőségét. Kecskeméten több tízezer zártkert volt ebben az időszakban, amelyek egy része korábban is, akár nagyobb területű szőlő vagy gyümölcsöskert volt, de területüket felosztották. Másik részük a szövetkezeti taggá vált egykori tanyás gazdák tanyái körüli földterületek felparcellázásával keletkezett. A kb. 800-1000 m²-s telkeket a városban lakók és különösen az új lakótelepekre beköltözöttek használták hétvégi kertészkedésre, a szabadidő hasznos eltöltésére. Az államszocializmus egyik tipikus „engedménye” volt az ilyen telkekhez való hozzájutás lehetősége. Nagy részük bérlemény volt, amelyre 12 m²-es „szerszámokkamrát” lehetett építeni. Közöttük nem volt ritka a három szintes sem, sőt a villamos áram ellátásuk is általánossá vált. Amikor a most áttekintett időszakunk végén, tehát a rendszerváltáskor ezek a zártkertek egyéni tulajdonba kerültek, igen kaotikus építési és földhasznosítási képet mutattak, amely állapotuk azóta sem változott.

A fentebb bemutatott majd a később még dinamikusabb területfoglalásokkal járó kecskeméti települési változások egyik sajátos „geográfiai gyújtópontját” mutatja be a 3. ábra.

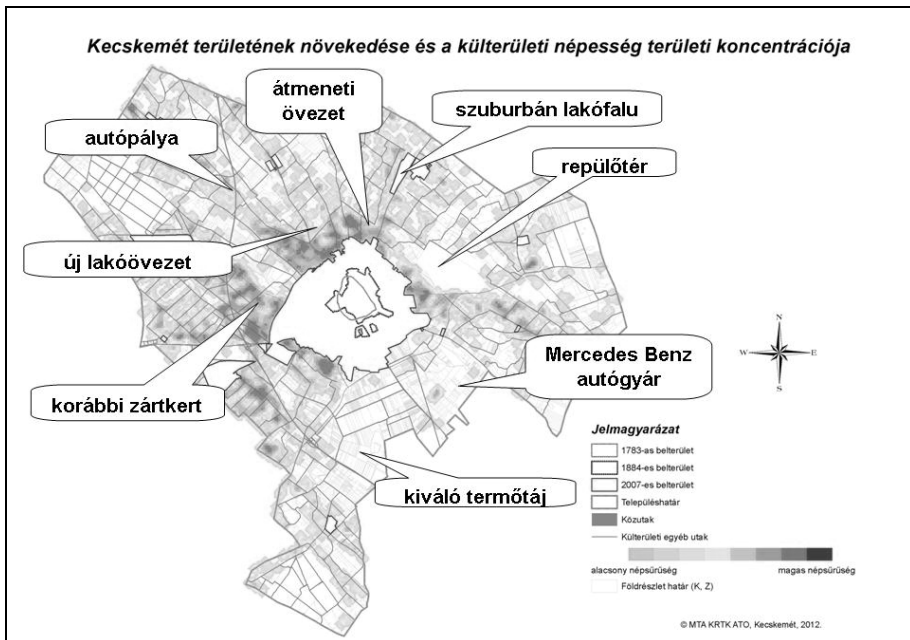

3. ábra: A különböző régi és új városi lakó- és pihenő funkciók sajátos „találkozási pontja” (Google térkép felhasználásával szerk.: Csatári B.)

Új tendenciák Kecskemét város fejlődésében és térbeli növekedésében (1990-2010)

A rendszerváltozás után a város térbeli struktúrája meg összetettebb lett, s mint 4. ábra mutatja a területi növekedés tovább folytatódott. A város központi belterületén illetve annak peremén csak néhány nagyobb változás érdemel kiemelés. A „city”, mint minden magyar város esetében tapasztalható volt, megszépült, korszerű burkolatot kapott, a sétáló felületek kibővültek, s megépült a város plazája, a Malom üzletközpont. Néhány új épülettel bezáródtak az „új főtér” foghíjai, korszerűsítették a nagy hagyományú kecskeméti piacot, illetve felújítottak több emblemikus épületet. Ugyanakkor az egyetlen zeneiskolai átépítést és egy szálloda létesítését kivéve nem sikerült igazán hasznosítani és a megújuló város szövetébe integrálni az egykori szovjet laktanyák igen nagyméretű és jó fekvésű területeit.

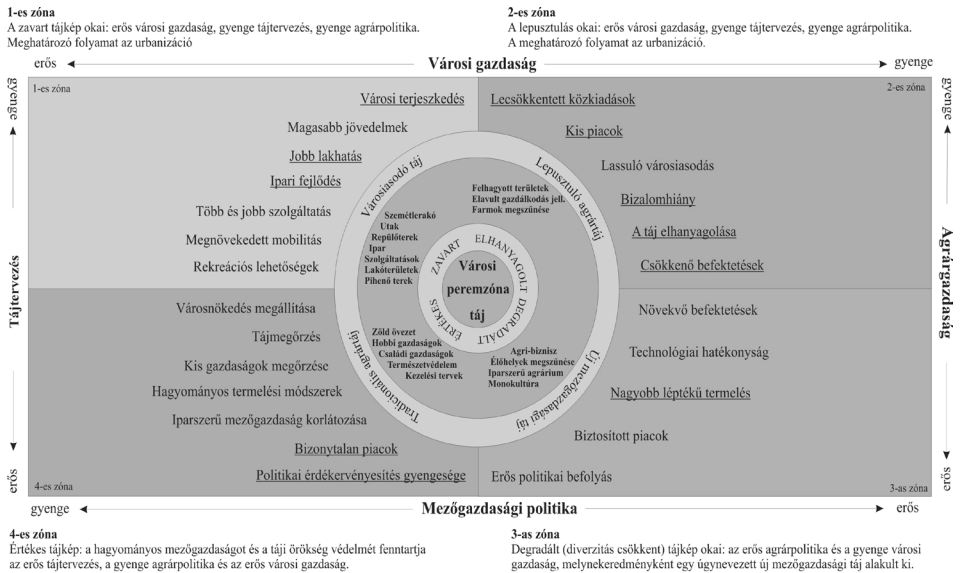
Sokkal intenzívebb volt azonban a kecskeméti külterület átépülése, funkcióinak és területhasználatának változása (4. ábra). Azon túl tehát, mint az ábra legbelső részének határvonalai mutatják, hogy a város központi – sűrűn beépített – lakóterületének a növekedése már több, mint 200 éve tart, az utóbbi 25 év változásai bírnak a legnagyobb térbeli kiterjedéssel. A két legjelentősebb térfoglalást az M5-ös autópálya megépítése, majd részben éppen ezzel összefüggésben is, a jó forgalmi helyzet okán a Mercedes-Benz autógyárának a létesítése volt.

4. ábra: Kecskemét külterületének átalakulása (1990-2010) (szerk: Farkas J.Zs.)

Az utóbbi azon a Városföldnek nevezett határrészben következett be, amelyek nagyon jó minőségű mezőgazdasági területek voltak, s az egykori mezőváros közösségi tulajdonban tartotta annak jó részét. Olyan értékes, löszös talajú termőföld volt, hogy még tanyákat is csak igen keveset építettek oda. A Mercedes gyár és más újonnan létesült ipari üzemek (Knorr-Bremse, Univer, stb.) Kecskemét délkeleti ipari területét számottevő mértékben megnövelték.

Fontos rögzíteni, hogy lényegében hasonló jelenségek játszódtak le a világ számos városa körül, csak évtizedekkel korábban, s az esetek többségében a helyi közösség által kifejtett, a magyar viszonyokhoz képest sokkal erősebb építési és területfelhasználási szabályozási kontroll mellett. A változások fő mozgatója természetesen mindenütt a tágabb értelemben vett piac, ill. a gazdaság – a városi gazdaság – és a mezőgazdaság volt (5. ábra).

5. ábra: A város-vidék peremzóna változásainak tényezői és hatásai (Forrás web 4. és Csatári-Farkas-Lennert 2013)

Mint a több, általunk is érintett téma és azok hatás-erőssége alapján négy részre osztott angol tankönyvből adaptált 5. ábra mutatja, a város – vidék peremzóna igen bonyolult térfolyamatait, összefüggéseit csak különböző és sajátos „ok-következmény” rendszerekben, láncolatokban tárhatók fel, írhatók le egyáltalán. Látható az is, hogy az eltérő erősségű gazdasági, társadalmi, politikai hatások végeredményeként négyféle peremzóna jelölhető ki (zavart, elhanyagolt, degradált, értékes). Természetesen „tisztán” egyik tértípus sem fordul elő, de valamilyen formában mindegyik megjelenik Kecskemét közigazgatási területén belül is.

A kecskeméti tanyák, ideális esetben – az ábra szerint a 4. zóna – az „értékes táj” részét képezhetnék, amelyet „erős tájtervezés és tájmegőrzés” mellett a családi gazdaságok dominanciája jellemezne, s nyilván feltétele lenne ennek az erős városi (mező) gazdaság is, mint egykoron. Nyilván ez utóbbi esetben kellene, hogy legyen helyi forrása a városnak a kisajátításokra, a külterületi infrastruktúra okos fejlesztésére, a tanyás táj értékeit megőrző támogatásokra.

Azok a városi területnövekedést eredményező tényezők, amelyek Kecskeméten az elmúlt negyedszázadban karakteresen áthatották a változásokat sokkal inkább 1. zónára, a „zavart, városiasodó tájra” jellemzőek. Ebben az összefüggésrendszerben a városi terjeszkedést az ipari fejlődés és a növekvő jövedelmek egyaránt generálják. Utóbbi esetben a tehetősebb rétegek számára fontos a rekreációs igények növekedése, mellett a jobb lakhatási körülmények kielégítését is szolgálják e területek, erősítve a kiköltözést gerjesztő mobilitást. Ebben az esetben, mint a tankönyvi példaábra magyar adaptációja szerint láthatjuk, a tervezés szabályozó – a közösségi, táji, környezeti értékekre nagy figyelmet fordító – ereje jóval kisebb, bár szerepet játszik e helyzet kialakulásában az agrárgazdaság gyenge piacképessége is. Tanyáink egy része a közelmúltban lényegében ez utóbbi tényező miatt szűnt meg. Először a nagytáblás szocialista tömegtermelés szorította vissza lehetőségeiket, majd manapság a globális multinacionális kereskedelmi vállalatok olcsó élelmiszerkínálatával nem képesek igazán versenyre kelni.

Ha tovább próbáljuk értékelni az 5. ábra összefüggésrendszerét, akkor a mezőgazdasági politika, ill. az agrárgazdaság „hatása alatt” megfogalmazható „agrártáj” átalakulási lehetőségek és a hozzá kapcsolható jelenségek szintén markánsan jelen vannak Kecskemét külterületén. Amikor a logikai összefüggéseket mutató körszektorok 2-es zónájában a gyenge városi gazdaság a gyenge agrárgazdasági lehetőségekkel párosul, akkor pusztul a táj, megszűnnek a farmok, kicsik a piaci lehetőségek és gyenge a befektetési kedv. Sőt a bizalomhiány is hozzájárul ahhoz, hogy csökken a gazdálkodó tanyák száma. Ez összességében talán a legjellemzőbb ma az egykoron legnagyobb tanyás városunk külterületén. Ha mindkét fenti tényező erősödne, akkor feltehetően itt is lehetőség lenne „új mezőgazdasági táj” kialakulására, amelyben azon túl, hogy ismét erősödne a hajdan oly sikeres homoki agrokultúra, javulhatnának a mezőgazdasági vállalkozók és a családi gazdaságok piaci pozíciói, sőt valószínűsíthetően új „farmtanyásodás” is megkezdődne, aminek nyomai egy két helyen azért szintén fellelhetők.

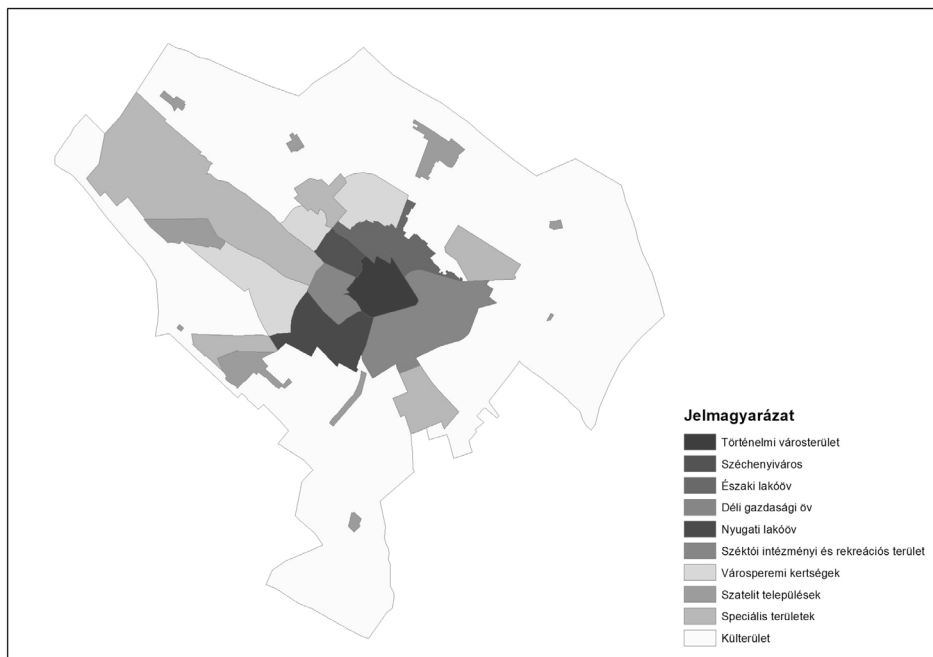
Összegezve tehát az 5. ábra tanulságait, megállapíthatjuk, hogy az 1. zónában, tehát az iparosodó-városi tájban létrejött Daimler AG Mercedes – Benz autógyárát külön is kiemelve, hogy igen erőteljes, soktényezős, számos fontos összefüggést felmutató változások zajlanak Kecskeméten. Ezen külterületi változásoknak egyelőre az egykori tanya, úgy is, mint fontos tájtényező, mint lakó-, munka- és termelőhely, az egyértelmű vesztese.

Érdekes tehát, hogy a város alig korlátozott területi növekedésének következtében szinte mindenütt minden jelenség egy-egy eleme fellelhető a város peremzónájában (5.ábra). Ez adhat esetleg némi reményt arra, hogy lehetséges egy erőteljesebb várostervezés, mezőgazdasági, piaci és tanyatámogatási politika mellett a tanyák szolid mértékű rehabilitációja.

Két fontos új változásról – kicsit részletesebben:

Már Lettrich Edit is leírta könyvében, hogy : „A belső tanyazóna fokozatos szétesése indult meg, s tart napjainkban” (*Lettrich 1968. p35.*). Ez a folyamat lényegében 1990-re fejeződött be Kecskeméten, s a már akkor (tehát az idézett könyv 1960-as éveit tekintve) a felaprózott birtokok telkein még kiegészítő mezőgazdasági jövedelmet szerzők elhaltak, kicsiny egyszobás tanyáik megszűntek, elpusztultak, vagy a hobbikertekben épült kis házakkal együtt a növekvő városi rezsi költségeket fizetni nem tudó idősök, ill. a munkanélkülivé vált, szegényebb családok otthonai lettek. A népesség egykori – Lettrich kifejezését használva – „kétlaki rétege” ma már valóban csak nyomokban lelhető fel, bár a kecskeméti piac östermelő piacozói közül 36 árus még mindig az egykori kertés és tanyás zónából hozza termékeit. Ez szám az 1970-es piacfelmérés szerint még 250 felett volt (*Csatári 2015*).

A belső tanyazóna tehát – az előző fejezetben röviden bemutatott egykori zártkerti területekkel együtt – sajátos városperemi kertés lakóövezetté vált, kiteljesítve és modellezve mindazokat a fontos és igen ellentmondásos összefüggéseket, melyeket az 5. ábrán aláhúzással jelöltünk. Nagyon vegyes területhasználat vált jellemzővé, s jórészt az autópályán kívül eső korábban erdősített területeket kivéve alig maradt összefüggő, a korábbi kecskeméti határra jellemző természetes vagy természet-közeli tájrészlet, növénytársulás. Külterületi részeken is meghatározónak tekinthető szektoros szerkezet egyetlen kivételezett helyzetű része a Kecskeméti Arborétumtól a Nyíri erdőig terjedő rész, amely – bár eredetileg erdősítési céllal – már az 1980-as években beépítési védettséget kapott, s amelyet nagyrészt sikerült megőrizni a rendszerváltás után is (*lásd 6.ábra*).

6. ábra: Kecskemét új városfejlesztési körzethatárai a 2014-2020-as időszakra
Forrás: Web 6.

Főbb utak mentén, szinte minden irányban megjelentek a nagy értékű ingatlanok, amelyek gyakran szinte elrejtőznek a tájban, nyugalmat és elzárkózást keresve. Ezeket fák, sövények, rosszabb esetben kétméteres téglakerítések takarják, míg a tehetősebb, újonnan idetelepült „tanyai” lakosság másik csoportja tüntetően az utak menti frekvenciáltabb helyeken építi meg nagyméretű, sok esetben kirívó kivitelű házeit. Ezek már távolról sem tájba illő vidéki otthonnak, mint inkább nemesi kúriának tűnnek. Mindemellert ez a kiköltöző réteg az, amely képes a külterületen minimálisan előírt 6000 m²-es telket kihasználni. Azaz gondozott kertet, üde, luxuskörülményeket biztosító környezetet varázsolnak a házaik köré. A kert, a telek így inkább védelmi, illetve esztétikai szerepet tölt be, mintsem gyakorlatit. A gyorsan emelkedő presztízsű mezővárosi lakóövekben, vagy a városperemi kertvárosokban egyaránt aprók a telkek. Ezért az e réteg igényelte nagy alapterület, a nyitott alaprajzi rendszer, két garázs, a fürdőmedence általában nehezen megvalósítható a városban. Nem is szólva az épülethez szorosan hozzátartozó gyepszőnyeggel és dísznövényekkel ékesített kertről. Az elit város körüli megjelenésének tehát maga a hely, illetve annak térszerkezeti elhelyezkedése adja a fő indokát. Egyrészt a burkolt, jó minőségű út közelsége, másrészt a tágabb környezet kevésbé bolygatott, bizonyos szempontból igényesebb,

rendezettebb volta jellemzi ezt az egykori, termelő tanyákkal megült, erdős, ligetes, vegyes földhasznosítású teret (*Jász – Kovács – Kiss 2009*).

E kiterjedt tanyás zónának a legbelső, a városhoz legközelebb eső része, Kecskemét központi belterületétől nyugatra, ill. északra helyezkedik el, s területhasználatát és beépítettségét tekintve már szinte összeolvadt az egykori zártkertekkel (Felsőszéktó, Úrihegy, Máriahegy, Vacsihegy). Az új városi településfejlesztési stratégia szerint városperemi kertészeknek nevezik ezeket a területeket, amelyek egy része, az új építési szabályozás miatt – már szinte alig korlátozottan – be is építhető (*6. ábra*).

3. táblázat: A kecskeméti városperemi területek néhány jellemző adata

Mutató megnevezése	Kecskemét összesen 2011	Városperemi kerteségek 2001	Városperemi kerteségek 2011
Lakónépesség száma	111411	5 215	6317
Lakónépességen belül 0-14 évesek aránya	15,3	18,3	17,1
Lakónépességen belül 15-59 évesek aránya	63,6	64,0	64,5
Lakónépességen belül 60-X évesek aránya	21,1	17,7	18,3
Legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya az aktív korúakon (15-59 évesek) belül	13,3		19,6
Felsőfokú végzettségűek a 25 éves és idősebb népesség arányában	23,7	3,7	12,5
Lakásállomány (db)	49665	2 096	2601
Alacsony komfort fokozatú lakások aránya	6,2	38,9	15,8
Rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon (15-59 évesek) belül	35,6	42,2	37,8
Legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők és rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon belül	7,9		10,8
Foglalkoztatottak aránya a 15-64 éves népességen belül	60,5	53,2	58,3
Foglalkoztatott nélküli háztartások aránya	33,6		34,0
Kiadott építési engedélyek száma 2004-2007 és 2008-2012 között, 1000 lakosra	9,3	69	12,8

Forrás: Kecskemét, ITS 2015. MTA KRTK Kecskemét, szerk.: Lennert József

Mint a 3. táblázatból látható, ma Kecskemét külterületi népességének csaknem fele, de a város teljes népességének is több, mint 5 %-a él itt. Az adatokból jól kitűnnek azok a társadalmi különbségek is, amelyeket fentebb érintettünk. Az itt élő népesség fiatalos, viszonylag jól képezett, mégis magas az alacsony komfortfokozatú lakások, vagy a keresővel nem rendelkező háztartások aránya. Így igen jelentős társadalmi különbségek érzékelhetők akár a közvetlen szomszédok között is. A 2001-re is visszatekintő táblázati adatsor szerint jól látható, hogy e belső kertes tanyás zóna beépítése tovább tart. Több mint 20 % -kal nőtt a népességük, s a korszerű, nagyméretű lakások száma is gyorsuló ütemben gyarapodott. Az újonnan ideköltözők iskolai végzettsége, gazdasági aktivitása is jóval a városi átlag felett van. Tekintettel viszont arra, hogy szinte semmilyen szolgáltatás nincs ezeken a területeken, gépkocsi nélkül nem lehet megoldani a mindennapi életvitelt. Ezért a városnak az ezekről a részekről bevezető útjain komoly csúcsforgalmi dugók alakulnak ki.

Összegezve, ezekben a városközei kertészekben napjainkra igen zavaros területhasználati és beépítettségi viszonyok alakultak ki. A környezet állapotát tovább rontják a parlagként felhagyott hobbikertek és a csatornázottság hiánya. Az egykori mezővárosi közösség szabályozási ereje régen szertefoszlott, s a városnak csak egészen kis részekre kiterjedően volt anyagi ereje arra, hogy XXI. századi korszerű települési körülményeket alakítson ki az építeni szándékozók számára. Ilyen probléma nem volt, amikor a Mercedes-Benz gyára számára kellett telket biztosítani.

Hasonlóan dinamikus változások, de lényegesen rendezettebb települési körülmények jellemzik a város egyéb belterületeit, melyek, mint már jeleztük – az egykor kivált és önálló községgé szerveződött Ballószög és Helvécia kivételével – Kecskemét közigazgatási területén belül tették lehetővé a városból falusias környezetbe történő költözést, s váltak az elmúlt két évtizedben valódi szuburbán alvó településekké. A hivatalos statisztika tíz ilyen zárt, belterületté nyilvánított településmagot tart nyilván. Mint a 4. táblázat adataiból kitűnik város népességének közel 10%-a él bennük, s a nagyobbaké, például a több mint 30 évig önálló faluként is működő Hetényegyháza népessége, a hozzá tartozó külterületen élőkkel együtt a 6000 főt is meghaladja. A város legújabb tervében szatellit településekként szerepelnek (6.ábra). Az összehasonlító statisztikai adataiból kitűnik, hogy népességük fiatalos, a városi átlagnál magasabb mind az ott élők átlagos iskolai végzettsége, mind a gazdasági aktivitása. Igen erőteljesen, még a városperemi kertészeknél is gyorsabban nőtt a lakásállományuk az elmúlt 15 évben. Általában a tehetősebb városi középosztály fiatalabb tagjai választják ezeket új otthonuk színteréül, ahol az infrastrukturális ellátás és a tömegközlekedés is sokkal kedvezőbb, mint az egykori tanyás övezetben. Természetesen ezek között a zárt falumagok fejlődése között is igen nagy differenciák mutathatók ki.

4. táblázat: Az egyéb belterületek néhány jellemző adata

Mutató megnevezése	Kecskemét összesen 2011	Szatellit településrészek 2001	Szatellit településrészek 2011
Lakónépesség száma	111411	9 522	11036
Lakónépességen belül 0-14 évesek aránya	15,3	22,3	16,5
Lakónépességen belül 15-59 évesek aránya	63,6	66,6	66,3
Lakónépességen belül 60-X évesek aránya	21,1	11,1	17,1
Legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya az aktív korúakon (15-59 évesek) belül	13,3	27,7	12,0
Felsőfokú végzettségűek a 25 éves és idősebb népesség arányában	23,7	11,5	20,1
Lakásállomány (db)	49665	3 017	3892
Alacsony komfort fokozatú lakások aránya	6,2	14,7	3,9
Rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon (15-59 évesek) belül	35,6	36,0	33,6
Legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők és rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon belül	7,9	13,9	6,5
Foglalkoztatottak aránya a 15-64 éves népességen belül	60,5	61,3	62,2
Foglalkoztatott nélküli háztartások aránya	33,6	22,9	25,2
Kiadott építési engedélyek száma 2004-2007 és 2008-2012 között, 1000 lakosra	9,3	35	28,4

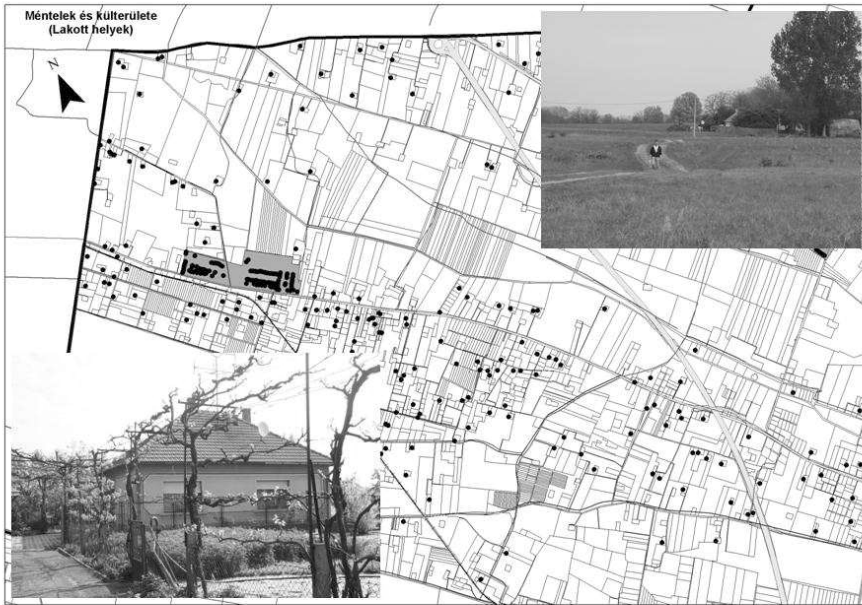
Forrás: Kecskemét, ITS 2015. MTA KRTK Kecskemét, szerk.: Lennert József

A korábbi nagyüzemi lakótelepek 100-400 fős lakosság száma évtizedek óta stabil, míg a város által az 1930-as években kijelölt falumagok közül Katonatelep (az egykor világhírű Mathiász János és Kocsis Pál szőlőnemesítő központja körül), Kadafalva és Méntelek sajátos, modern alvó-lakó falufejlődési pályát futottak be. A Nagykőrös – Kecskemét út mellett fekvő, vasútállomással, távolsági és városi buszjáráttal, 8 osztályos iskolával is rendelkező Katonatelep már az 1980-as években viszonylag olcsó, korszerűen közművesített városi osztású telkeket kínált az akkor középosztálybelieknek számító fiatal családoknak. Ma 2500 lakosa van, s egykori tanyáin már csak 160-an élnek. Kadafalva növekedése a rendszerváltozás után gyorsult fel, s nemcsak a lakóhelyi, hanem a gazdasági szuburbanizáció is elérte. Lakásállománya egyre korszerűbb, tömegközlekedése már településközi járatokkal van megoldva. Másfélezret meghaladó belterületi lakosság számánál kicsit többen, csaknem kétezren élnek még külterületen, közöttük számosan gazdálkodnak is. A zárt településrészhez szinte „átmenet nélkül” csatlakoznak az egykori tanyai dűlők különböző időszakokban épült tanyái, lakóházai, illetve az új kúriák.

Talán a legérdekesebb szuburbán településfejlődési pályát a várostól nyugatra, a központtól 13 km-re, a város igazgatási határához közel fekvő Méntelek mutatja, amelyik fejlett falumaggal, két templommal, iskolával, vasúti megállóval rendelkezik, s erős, ambiciózus a helyi közössége is (7. ábra). A lakosság 1/3-a a rendezett belterületen él, s felméréseink szerint a tanyán élők 2/3-ának többsége is kedvezően ítéli meg életkörülményeit, vállalt identitással ragaszkodik ahhoz a tájhoz, ahol több generáció óta lakik. Kötődéseik mind a falumaghoz, mind az anyavároshoz erősek (Jász – Kovács – Kiss 2009). A zárt falumag több ütemben épült ki. Az egykori tanyaközpont a Klebelsberg-i iskolával és a templomokkal alkotta az első ütemet, majd a kollektivizálás és tanyai építés tilalmazása után sokan költöztek a nagyobb telkeket kínáló falumagba, tovább folytatva például az intenzív szamóca-termesztést. Végül a „szuburbán” kiköltözési hullámmal érkeztek a legújabb építkezők, akik már nemcsak a faluközpontban, de a környező egykori tanyák területén is letelepedtek.

Ezek az új, ma is tradicionális „tanyás térnek” tekinthető területen megjelenő lakóingatlanok sokkal természetközelibb formákat mutatnak, mint az egykori kerteségek. A már idézett felmérés szerint, melynek felkeresett tanyáit a 6. ábrán láthatjuk, a tanyán élők 60 %-a nagyon 25%-a inkább szeret tanyán élni, és igen büszkék a táji környezetükre, nem kívánnak onnan elköltözni. Igaz, hogy a tanyák elsősorban már lakótanyák, vagy esetenként második otthonok, de ez a Kecskemét ménteleki településrész – nyilván a várostól való kellő távolság, s talán az erős helyi közössége okán – igyekezett megóvni az elődeiktől örökölt tanyásodott táj környezetét, ahol a jó levegő, a csend, a zöldfelületek, a jól karbantartott külterületi földutak, mind fontos értéket képeznek számukra. A hagyományosnak tekinthető tanyai családi gazdálkodás is jelen van. A felmérés

által érintett 10 ilyen tanyából 7 esetében van, aki folytatni kívánja ezt a fontos tevékenységet. Érdekes tanulsága volt még ennek a kutatásnak, hogy azt a ménteleki tanyákról elszármazott, ott szüleit tanyáit megőrlő vezető értelmiségiek és csúcsmenedzserek kezdeményezték, akik nyilván pontosan tisztában vannak a táj értékeivel és a modern vidékfejlesztés eszközeinek lehetséges alkalmazhatóságával.

7. ábra: Kecskemét Méntelek és tanyái egy felmérésében (2009)
Forrás: (Jász – Kovács – Kiss 2009).

Sajnos ezek érvényre juttatása és a valódi táji értékek megőrzését célzó, illetve a fenntartható, környezetkímélő, ugyanakkor tisztas megélhetést is biztosító tanyás gazdálkodás „rehabilitációja” még várat magára.

Konklúziók

Az egykori alföldi tanyás mezővárosok múltjáról, történeti és településföldrajzról viszonylag gazdag szakirodalom áll rendelkezésre, ugyanakkor jóval kevesebb rendszerezettnek tekinthető ismeret jelent meg azok közelmúltjáról. Célunk tehát e rövid áttekintéssel az volt, hogy Lettrich Edit fél évszázada megjelent, Kecskemétről, mint legnagyobb tanyás városunkról szóló remek könyvének a nyomán elindulva felvázoljuk azokat a változásokat,

amelyek az egykori Nagy-Kecskeméttől napjainkig vezetnek, és elemzéseink alapján a városban és vidékén bekövetkezett térbeli, települési változások főbb csomópontjainak tekinthetők.

A fél évszázad alatt bekövetkezett települési változások igen erőteljesek és több markáns szakaszra bonthatók. Az egyes szakaszokat egyaránt áthatják a centralizáció és a decentralizáció, a koncentráció és a dekoncentráció igen dinamikus települési megnyilvánulásai, azok különböző hatásmechanizmusai, amelyek mind a gazdaságban, mind a társadalomban, mind az országos és a helyi politikában, azaz a tanulmányban röviden áttekintett „kecskeméti” települési folyamatokban – gyakran igen ellentmondásosan érhetők tetten.

Megállapítható, hogy a vizsgált települési változások – az önállóvá vált tanyás falvak kiépülése, a kollektív mezőgazdaság megszervezése, a tanyák először nagyon ütemes, majd lassuló megszűnése, a város igen erőteljes urbanizációja, majd szuburbanizációja, a rendszerváltozás nyomán pedig a kapitalista gazdasági, tulajdoni viszonyok kialakulása – igen gyorsan következett be.

Egyértelműnek tűnik viszont három olyan folyamat, amelyik mindezen gyors változásokat egyöntetűen, azaz mindegyik etapban végigkísérte.

Az egyik a térség mező- és élelmiszer-gazdasága eltartó képességének a drasztikus változása, az utóbbi időben gazdasági és foglalkoztatási szerepének talán a szükségesnél, a kívánatosnál és a lehetségesnél is nagyobb csökkenése.

Ezzel párhuzamosan számos helyen a táji környezet degradációja is bekövetkezett, amit csak fokoztak az utóbbi másfél évtizedben alig korlátozott városi lakóterületi és ipari beépítések.

Mindkét nagy változást – megítélésünk szerint – a helyi társadalom környezettudatosságának a meglehetősen alacsony színvonala kísérte, egyfajta elidegenedés attól a tájtól, amely évszázadokig sajátos, élhető és fenntartható keretűl szolgált ennek az egykori mezővárosi-tanyás fejlődésnek.

A változásokat áttekintve úgy ítéljük meg, hogy e három tényező mindegyike sokkal nagyobb figyelmet érdemelne a térség jövőjét illetően. A világ élelmiszeri trendjei szerint lehetséges lehetne a táj egykor sokoldalú mezőgazdaságának a „rehabilitációja”, aminek sikeréhez nemcsak fejlesztési forrásokra, hanem komoly tudásra, sőt eredményes szövetkezésre lenne szükség.

A Kiskunság érzékeny környezetének romlása, akár csak a több évtizede tartó szárazodás miatt is, a jövőben súlyosbodhat. Ennek megállítása pedig csak a harmadik feltétel, azaz a helyi közösségek sokkal környezet-tudatosabb önszabályozó képességén múlik leginkább.

A jelenlegi települési körülmények egyébként akár megfelelő kereteket is biztosíthatnának egy, a mainál sokkal harmonikusabb, minőségi táji megújuláshoz, amennyiben a gazdasági és jövedelmi lehetőségek nyomán a sokszínű helyi közösségek, sok szempontú és felelős szabályozó képessége társulna a ma divatos „okos városok” innovációs folyamataihoz.

Irodalom

- ARANY J. 1855: A tetétleni halmon, Nagyörös, 1855
- BECSEI J. 1983: Békéscsaba, Békés és Gyula tanyavilágának településmorfológiája, Budapest, 1983. p. 207.
- BELEUSZKY P. 2001: A Nagyalföld történeti földrajza, Dialóg Campus, Budapest – Pécs, 274.p.
- CSATÁRI B. 2004: A tanyák változásairól általában In: CSATÁRI B. – KISS A. (szerk.) 2004. : Tanyai kaleidoszkóp: A 2002-2003. évi tanyakollégium munkájának eredményei. 192 p. Kecskemét: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet., pp. 6-18.
- CSATÁRI B. – KANALAS I. 2006: A progresszió fogalmának értelmezése a Homokhátság tanyás térségeiben, A FALU 21:(2) pp. 95-105.
- CSATÁRI B. – FARKAS J. ZS. – LENNERT J. 2013: Land Use Changes in the Rural-Urban Fringe of Kecskemét after the Economic Transition, JOURNAL OF SETTLEMENTS AND SPATIAL PLANNING 4:(2) pp. 153-159. (2013)
- CSATÁRI B. 2015: Egy hagyományos magyar településföldrajzi téma és egy felmérés néhány tanulsága: a kecskeméti piac In: Keczei Lajos, Kovács István Péter, Nezei Csilla (szerk.) Geográfus körút 60. 402 p. Pécs: Virágmandula Kft., 2015. pp. 27-45.
- DURÓ A. 1995: A tanyai átalakulás szociálgeográfiai értelmezése a szegedi tanyarendszer példáján, Kandidátusi értekezés, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét, 123 p.
- ERDEI F. Futóhomok, 1957 (eredeti kiadás: 1937)
- ERDEI F. 1971: Város és vidéke, Budapest, p 444.
- GESZTELYI NAGY L. 1927: A magyar tanyakérdés, Kecskemét, 1927
- GYÖRFFY I. 1926: Az alföldi kertes városok Néprajzi értesítő, 1926.
- JÁSZ K. – KOVÁCS A. D. – KISS A. 2009: Kecskemét – Méntelek: egy „szuburbán lakófalú” jellegzetességei és fejlesztési lehetőségei, Kutatási jelentés, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Kecskeméti Osztálya, p. 83.
- KOVÁCS A. D. 2009: Kecskemét-Méntelek – a sajátos helyzetű, tanyás városrész – településkörnyezeti jellemzői és társadalmának jövőbeni elképzelései In: Szabó Valéria, Fazekas István (szerk.) II. Települési Környezeti Konferencia. 333 p. Konferencia helye, ideje: Debrecen, Magyarország, 2009.11.27-2009.11.28. Debrecen: Debreceni Egyetem Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék, 2010. pp. 49-54
- LETTRICH E. 1968: Kecskemét és tanyavilága, Budapest, 1968. p. 125.
- MENDŐL T. 1936: Alföldi városaink morfológiája, Debrecen, 1936.
- MOLNÁR M. 2002: A nagykunsági tanyavilágról jelen időben, Budapest: Agroinform Kiadó, 2002. 112 p.
- ROMÁNY P. 1973: A tanyarendszer ma, Budapest, p124.
- SIMKÓ GY. 1910: Nyíregyháza és tanyáinak települése, Földrajzi közlemények 1910.
- TIMÁR J. 1985 : Társadalomföldrajzi vizsgálatok Orosháza tanyavilágában In: Tóth J (szerk.) Az orosházi tanyavilág átalakulása: Tanulmánykötet. 575 p. Orosháza: Orosháza Városi Tanácsa, 1985. pp. 367-431.

TIMÁR J. 1990: A tanya fogalmának változása, a tanyák szuburbanizációja In: CSATÁRI B. (szerk.) Tanakodás a tanyákról: Országos Tudományos tanyakonferencia: Kecskemét, 1989. május 18–19. 168 p. Kecskemét: MTA RKK Településkutató Csoport, 1990. pp. 22-34.)

Web 1: <http://www.alfoldinfo.hu/tanyakutatas/> Letöltve: 2015. december 27.

Web 2: <http://mezohir.hu/hirek/2015/06/jo-feltetelekkel-indul-az-idei-tanyaprogram/> Letöltve: 2015. december 27.

Web 3: <http://www.alfoldinfo.hu/kecskemets/ivs/> Letöltve: 2015. december 27.

Web 4: http://www.geocases.co.uk/sample/urban_figure2 (Source: Baker et al, Pathways in Senior Geography, Nelson 1996) Letöltve: 2015. december 27.

Web 5: http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=26684 , Letöltve: 2016. január 4.

Web 6: <http://www.kecskemets.hu/its/> Letöltve: 2016. január 13.

NÉPI HAGYOMÁNYOK – HELYI KULTÚRA – HELYI TERMÉK FALUSI ÉS AGROTURIZMUS

Dr. Csizmadia László

I. Bevezetés

A hagyományok több évszázad tapasztalatait jelentik. A néphagyomány a kultúra mellett megélhetési lehetőségekről is szól. Ahogy *Andrásfalvi Professzor mondja* „a hagyományok tartanak meg minket!” Az emberi élet tradícióit, szabályait meg kell őrizni és fel kell eleveníteni a nagycsaládi kapcsolatokat, a családi gazdálkodást. A helyi hagyományokat ápolni kell, amelyek segítenek abban, hogy újra együtt éljünk a természettel, olyan formában, ahogy az elődeink tették. A népi hagyományaink felelevenítése a munka kultúra, a gazdálkodási módok, életmódok, helyi kultúra, helyi élet, segít helyben maradni, ott élni ahol születtünk.

A hagyomány továbbélésének és a népművészettel foglalkozó művészeti-alkotó csoportok munkájának létfeltétele, hogy szervesen illeszkedjenek napjaink kulturális, társadalmi életébe, csak így lehet hatékony örökségvédelmet megvalósítani.

A falusi, családi gazdaság, a falusi vendégfogadó készség és alkalmasság (falusi turizmus) fejlesztése az ország gazdasági érdeke. De az élhető, szerethető falu azonban emberekből, falusi közösségekből áll, akiknek életminősége, gazdaság-, táj- és környezetformáló képessége, szépérzéke, ízlése, műveltsége és szórakozása mind meghatározója annak, hogy szívesen megy-e, illetve él-e az ember a faluban.

A faluközösségek összetartó erejét legjobban a gyökerek, a helyi szokásrend, a helyi folklór, a népművészet századok alatt szinte észrevétlenül kialakult tulajdonságai alakítják. A népviselet, a helyi textilek; a hímzés, a szövés, a hagyományos használati tárgyak, a helyi mesterek által készített cserépedények, a faragott vagy festett bútorok, a dalok és a táncok éppúgy jellemzői egy tájnak, mint a természeti környezet vagy az építészeti arculat.

Ezért tartjuk fontosnak, a terület szakembereinek, a gazdaságban, a vendéglátásban és kultúrában dolgozóknak az együttműködését. Különösen fontosnak tarjuk a szakember utánpótlást adó turizmust oktató szakiskolákban és főiskolákon a népi hagyományok oktatását.

Szükség van a több szektorhoz, másféle gazdasági szabályok között működő területek, állami intézmények, vállalkozók, civilközösségek munkájának összehangolására. A hagyomány őrzésében, újra élesztésében jelentős szerepe

van a civil szervezeteknek. A törvényalkotástól, a pályázati kiírásokig, a helyi feladatok meghatározásától a rendezvényekig, a térségben lakók együttműködésére van szükség, hogy egységben, összehangolva és egymást ösztönözve fejlődjön a magyar vidék, maradjon meg a hagyomány, és virágozzon a falusi/ vidéki turizmus! A vidéki/ falusi turizmus a egyik legsikeresebb területe az örökségvédelemnek, a hagyományörzésnek. A népi hagyományok, helyi kulturális örökség, a helyi termékek komoly vonzerőt jelentenek a vidéki/falusi turizmusban.

II. Falusi- és agroturizmus összetevői

A falusi és agroturizmus kezdetben, s napjainkban is döntő mértékben, a falusi civil lakosság összefogása által szerveződő komplex jelenség, amiben a helyi hagyományok nagy szerepet játszanak. Röviden nézzük ezek megfogalmazását.

Az Európai Unió felfogás szerint *rustális turizmus* egy komplex, sokoldalú tevékenység, nem csupán a mezőgazdaságon alapuló turizmus. Beletartoznak a farmon alapuló üdülési formák, de ide tartoznak a *különleges természethez kapcsolódó üdülési formák is, az ökoturizmus, természetjárás, sziklamászás, lovaglás, kaland, sport és egészséges életmód turizmus, vadászat és horgászat, tanulmányi utazás, művészet és kulturális örökség turizmus, és bizonyos területeken az etnikai alapú turizmus.*

A FATOSZ megfogalmazása szerint az *agroturizmus a szabadidő eltöltésének az a módja, amely elsősorban a mezőgazdaságban tartozó növénytermesztés, élelmiszer feldolgozás, erdőgazdaság, vadgazdálkodás, halgazdálkodás körébe tartozó turisztikai javak igénybevételére, ill. azok hasznosítására épül.*

Míg a falusi turizmus – a mi felfogásunk szerint -: a hazai lakosság és a külföldi vendégek, turisták szabadidő szükségleteinek, vidéki, falusi környezetben való, minél szélesebb körű kielégítéséhez nélkülözhetetlen, minőségi infrastruktúra és sajátos szolgáltatások kialakítása, fenntartása, prezentálása, a természet és a környezet egyidejű megóvása, valamint a helyi lakosság, intézményeinek és a helyi vállalkozások összefogása, az ő életkörülményeinek javítása, a vidéki (falusi) turizmusban szolgáltatást nyújtók szakmai együttműködése mellett.

A vidéki (falusi) turizmus *fő vonzerőiként* a természet közelsége, a még élő *tradíciók* (tárgyi, szellemi, kulturális, valamint termelési hagyományok), a *népi hagyományok a vidéki élet-mód, a családias milió, az emberi kapcsolatok és a helyi termékek emelhetők ki.* Mindezek azonban nem egy meghatározott turizmus-változat alapját jelentik, hanem a sokszínű, táj-egységként, településenként, de akár vendég-fogadóként is eltérő kínálat, a falusi turizmus számos típusának, specializálódásának kialakulásához nyújt kiváló lehetőséget.

III. A FATOSZ elmúlt 20 év fejlődésének állomásai

Visszatekintve a falusi turizmusunk eltelt 20 évére, megállapíthatjuk, hogy mi civilek egy hatalmas utat tettünk meg. A kezdeti falusi szálláshely szolgáltatással kezdtük. Az önálló szervezet létrehozásának igénye megfogalmazódott az I. Falusi Turizmus konferencián, Hőgyészen 1993-ban. Ezt követően 1994-ben a budapesti főiskolán megalakult az országos szövetség a FTOSZ. Mindjárt az elején felvettük a kapcsolatot az EUROGITT-el. Az európai tapasztalatok alapján megalkottuk 1994-ben a napraforgós minősítő rendszerünket, aminek használható követelményrendszerét magáévé tette a 110/1997. Korm. rendeletében az akkori kormányzat, megszabva ezzel a falusi szálláshelyek létesítési és működtetési követelményeit. A FTOSZ tagság megynként is szerveződött, létrehozva különböző falusi turizmus helyi és megyei egyesületeit.

Szakmai ismereteink, tapasztalataink bővültek. Fokozatosan fordultunk, és ismertük fel a környezetet, a néphagyományok, a kulturális örökség, a falvak állapotának, ápoltságának, megjelenésének, tisztaságának fontosságát. A szállásnyújtás mellett először a *reggeliztetés*, majd hallgatólagosan a *vendégek étkeztetése* is megindult, amit a helyi *hagyományok és kulturális örökség* egyes elemeinek a bemutatása, mint program ajánlat követett.

A tagság és a tevékenység népszerűségének növekedésével 2001-ben átszerveztük szövetségünket, beemelve az agráriumszolgáltatásokat, önállósítva a megyei szervezeteinket, *Falusi- és Agroturizmus Országos Szövetségé váltunk (FATOSZ)*.

A fokozatosan növekvő vendégszámmal együtt, egyre jobban éreztük, hogy *bővíteni kell a szolgáltatási palettát*. Hadisorba kell állítani azokat a vidéki falusi szolgáltatás lehetőségeket, hagyományokat, amihez tulajdonképpen megvannak a magyar vidéken, falvainkban a szunnyadó tárgyi és szellemi adottságok. Ezek főbb csoportjai a következők:

➤ **helyi hagyományok és ezek csoportjai**

- Történelmi, néprajzi, népi, nemzetiségi hagyományok

- Etnikumok, nemzetiségek!

- Az év ünnepeihez, a gazdálkodáshoz kapcsolódók
- Téli ünnepkör: karácsony, szilveszter, újév, farsang
- Tavasz ünnepkör: húsvét, pünkösd, majálisok

- Őszi ünnepkör: betakarítás utáni búcsú, szüret, disznótör,

- Emberi élet sorsfordító ünnepei (pl. lakodalom)

➤ **Folklór** (angol eredetű) = teljes szellemi néphagyomány. Szűkebb értelemben: mondások, színjátékok, népmesék, népköltészet

➤ **Néprajzi, népművészeti** összefüggésben: népzene, néptánc, népi díszítő művészet, a nép egyéb tárgyi alkotó művészete

- **Népművészeti, kézműves hagyományok:**
- **Kézműipar** = minden olyan tevékenység, amelyet döntő részben kézzel, több száz éve kialakult szerszámokkal és egyszerű gépekkel végeznek.
- **Fazekasság, szövés-fonás, hímzés, fafaragás,** egyéb kismesterségek (pl. kovács, kékfestő, mézeskalácsos), népviseleti
- **Gasztronómiai programok** elsősorban a háznál, ház körül
 - Sütés – főzés a szabadban (nyársalás, bográcsos, rostélyon sütés)
 - Disznóvágás
 - főzés a vendégek bevonásával
 - főzőiskola
- **Egészségmegőrző programok**
 - Legnépszerűbb formái:
 - Gyalogtúrák
 - Erdei tornapályák
 - Kugli, teke, bowling
 - Lovaglás, kocsikázás, lovas szánkózás
 - Vízi sportok
 - Tenisz, tollaslabda
 - Mini kosárlabda, röplabda, asztalitenisz
 - Barlangtúrák, hegymászás
 - Gyógyhelyek, gyógy- és termálfürdők
- **Játékok**, (mindenki szeret játszani) Két nagy csoportja van:
- **Teremjátékok** Játékeszköz nélkül (pl. Kukutyin királya, névjegy-játék, mi lesz a vége, Amerikából jöttem, szkander)

- **Szerrel végzett játékok** (pl. labdafogó, palackpecázás, marokkó, darts, stb.) Táblás játékok (pl. malom, sakk, dáma)
- **Játékkészítés**, mint játék (pl. csutkababa, gesztenyebábuk, papírsárkány, tojásfestés)
- **Udvari játékok** Célzó játékok (pl. patkódobás, freesby, lengőteke, golyójátékok)
- Sportszerű népi játékok (pl. kanászkapós, méta, bige, paprikázás, adj király katonát, karikázás, kelj-fel-Jancsi, csőszjáték, stb.)
- Labdajátékok
- Ütővel: tollas, asztalitenisz, tenisz
- Ütő nélkül: pl. röplabda, lábtenisz, kispoci, stb
- **Szabadtéri sportlehetőségek**
 - Íjászat
 - Vadászat
 - Horgászat

- Lovas sportok, lovas programok
 - Természetjárás
 - Gyalogtúra
 - Kerékpártúra
- Vízi túra
- Téli sportok (pl. sí, szánkó, fakutya, korcsolya)
- Téli játékok (pl. hóemberépítés, hó csata)

Mivel e- tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy minden részlettel foglalkozzak, ezért a népi kultúrát (hagyományok), más szóval élve a folklórt helyezem a továbbiakban bemutató elemzésem tárgyává.

IV. A népi kultúra történeti áttekintése Magyarországon

Amikor népi kultúráról, divatosabb szóval folklórról beszélünk számos mesterséget, tevékenységet értünk ez alatt, mint a népköltészetet, népzene, néptáncot, népszokásokat és a népi tárgykultúrát, kézművességet.

A népi kultúra gyökerei történelmünk korai szakaszra nyúlik vissza, de virágzása Magyarországon a 18. század végére, 19. század elejére tehető. A magyar népi kultúra felfedezésének és megmutatásának első korszaka a reformkor volt. 1867-ben a párizsi Világkiállításon jelentek meg először magyar népművészeti tárgyak, majd a bécsi Világkiállításon 1873-ban már gyűjteményt is mutattak be. 12 évvel később a Budapesten megrendezett Országos Általános kiállításon 15 parasztszobát láthattak a résztvevők, melyek a legjellegzetesebb néprajzi tájakat reprezentálták. Ezek a következők voltak: mezőkövesdi, kalotaszegi, csiki székely, hétfalusi és Al-dunai csángó, torockói.

1886-ban megalapították a Magyar Kereskedelmi Múzeumot, amely a hazai termékek állandó kiállítóhelyeként szolgált. 1895-ben megalakult az Izabella Háziipari Egylet, melynek termékei Londonig is eljutottak, majd 1909-ben létrejött az Országos Magyar Háziipari Szövetség, amely a helyi népművészeti telepeket kívánta összefogni. Az 1908-ban megrendezett világkiállításon már Mezőkövesd is megjelent és 1911-ben itt is létrejött egy Háziipari Szövetkezet, ahol a díszpárnákon kívül papucsokat és népviseletbe öltöztetett babákat is készítettek.

Az 1896-os millenniumi ünnepségeken egy egész néprajzi falu települt a Városligetbe, ahol a vidéki parasztság bemutatta életét, szokásait, hagyományait, táncait.

Az első néptánc találkozót Angliában rendezték. Szintén Angliában, Londonban volt az első világfesztivál, ahová Magyarországról is utaztak táncosok Szanyról, Derecskéről, Mezőkövesdről és Kalocsáról.

Az 1920-as évektől különböző népművészeti, nép kultúrával kapcsolatos bemutatót tartottak szerte az országban.

1926-ban tartották az Állami Operaházban Kodály Zoltán Hány Jánosának bemutatóját, amiben számos népi elemet fedezhetünk fel. Ezzel egy időben Csákváron is bemutatták a művet, melynek betanítója Paulini Béla volt. Az ő nevéhez fűződik a „*Gyöngyös bokréta Mozgalom*” is, amelyről a későbbiekben részletes leírás olvasható.

A fent említett „Gyöngyös bokréta Mozgalom” időszaka 1931-1944-re tehető. A Gyöngyös bokréta a parasztszervezetek rendszeresen visszatérő színházi előadásorozata, melyek népi játék- ének- és tánc bemutatóiból álltak. A vidéki csoportok minden évben augusztus 20-án találkoztak Budapesten, amiből jelentős mozgalom alakult ki. Ezek voltak az első olyan alkalmak, ahol a városi közönség és az itt tartózkodó külföldiek először láttak néptáncot. A népművészeti mozgalom kialakulása nagy tömegeket mozgató meg, több mint száz falu csatlakozott a „Gyöngyös bokréta Mozgalomhoz”, a szövetségnek 3500-4000 tagja volt. A trianoni békeszerződés vesztesége után jelentős szerepet töltött be ez a korszak a nemzeti önérték magára találásában.

Jelentős fordulópont volt a folklórban, elsősorban a néptánc területén az *1970-es években kialakult „Táncház mozgalom”*. 1972 tavaszán, éppen 40 esztendeje, négy amatőr néptáncegyüttes (Bartók Táncegyüttes, Bihari Táncegyüttes, Vadrózsák Táncegyüttes és Vasas Táncegyüttes) tagjainak részvételével megtartották az első táncházat a budapesti Liszt Ferenc téren. A zenei kíséretet a Sebő Együttes szolgáltatta Sebestyén Mártával (világhírű népdalénekesünk) és a rendezvény mottója a következő volt: „Zene és tánc, úgy, mint Széken”. A kezdetben zártkörűen működő rendezvény hamarosan nyílt klubokban folytatódott. A kezdeményezés hatására széles tömegek és egymást követő generációk életének vált részévé zenei és táncos anyanyelvünk.

Újabb mérföldkő hazánk kultúrájában, hogy *2011. november 25-én az UNESCO Kormányközi Bizottsága*, a Bali szigetén tartott ülésén, *felvette Szellemi Kulturális Világörökség listájára a magyar „Táncház Módszer”-t*, mint a szellemi kulturális örökség magyar modelljét, a legjobb megőrzési gyakorlatait számon tartó jegyzékébe. A „Táncház-módszer” listára vételének ünnepélyes kihirdetése *2012. március 31-én történt a XXXI. Országos Táncház találkozó és Kirakódó vásár* nevű rendezvényen. A mohácsi busójárás mellett – ami 2009 őszén került fel az emberiség szellemi kulturális örökségének reprezentatív listájára – ez a második elem hazánkból az UNESCO szellemi világörökség listáján. A magyar „Táncház Módszer” felvétele jelentős hatással bír, mind hazánk turizmusára, mind az ország megítélésére, hírnevére, mind pedig nemzeti identitásunk kialakulására. A későbbiekben az UNESCO Egyezményről és a Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Jegyzékéről bővebb információkat találhatnak.

V. A folklór elemeinek jellemzői, jelentőségük és felhasználásuk a turizmusban

V. 1. Népköltészet

A népköltészet nemcsak verses műfajokat, hanem prózai műveket, balladákat, meséket, mondákat, népdalokat, népi imádságokat és talalós kérdéseket is tartalmaz. A magyar népdalok iránti érdeklődés a székely balladák felfedezésével kezdődött. A népmese alapvetően szóbeli műfaj. Elnevezése nem volt mindig ez, és kezdetben a mese és a monda jelentése nem különült el egymástól. Fontos jellemzője, hogy költött és a valósággal, mindennapi élettel össze nem egyeztethető, de ugyanakkor egy kötött rendszer része, amely különböző meseszimbólumokat tartalmaz. Gyakran megjelennek benne a mindennapi életvitelhez köthető tevékenységek, mint a gazdálkodás, földművelés, építkezés, pásztorkodás, halászat, étkezés, szórakozás. Egyik legjelentősebb alpműfaja a tündérmese. A mondák közül legismertebb az eredetmagyarázó monda, amelyek a világ teremtéséről, meteorológiáról, emberi, társadalmi kapcsolatokról szóló elbeszélő néphagyomány.

A népdal három meghatározó jegye hogy nemzeti, régies és a köznép által ismert. A Magyar Néprajz népköltészet című kötete így ír a népdalról: „(...)Bartók és Kodály népzenei gyűjtéseinek és publikációinak köszönhető, hogy a magyar népdal nemzeti kultúránk egészében a megfelelő helyre került. Ők tudatosították először a tényt, hogy a magyar népnek (parasztságnak) évszázados, saját zenei hagyománya van, melynek csak egyik komponense a vokális zene, s azon belül a népdal. A népdalok összegyűjtéséhez és megismeréséhez nem elegendők a pusztán filológiai szemléletű és módszerű kutatások, hanem komplex (zenei, történeti, etnográfiai és folklorisztikai) vizsgálatok szükségesek.(...)” A népi imádságok szellemi alapja az egyházi irodalom írásos emlékei és a népi emlékezetből merített szóbeli hagyomány. Az imádságok fenntartója a hit és a vallásosság, amely a liturgiákon kívüli egyéni és közösségi áhítat igényt kívánja kielégíteni.

V. 2. Népszokások

A népszokások körébe tartozik az emberi élet útját végigkísérő szokások (születés, gyermekkor, házasságkötés, keresztlő, temetés), a különböző ünnepi, jeles napokhoz köthető szokások, dramatikus népszokások és a népi színjátékok is. Ezek közül a turizmus szempontjából leginkább az ünnepnapokhoz köthető szokásokat, hagyományokat fontos ismernünk. A mai Gergely-naptár hazánkban 1587-ben lépett életbe. A polgári év és az egyházi év kezdete napjainkban sem azonos, ezért a szokások és hiedelmek megkettőződését tapasztaljuk, például évkezdő szokásokat találunk Karácsonykor és Újévkor is.

A naptári ünnepek nagy része kötött időpontban van, azonban egy bizonyos részük a hold állásának változásától függ, így évenként más időpontra esik. Ilyen ünnep a Húsvét is, melynek következtében a Farsang, a Nagyböjt és a Pünkösöd időpontja is minden évben máskor van. Az ünnepek, különösen a nagy egyházi ünnepek a hétköznapiaktól eltérő magatartást követelt a hagyományos magyar paraszti életben. Jellemzői voltak a munkatiltalom, a templomlátogatás, az előre megszabott öltözködés és meghatározott ételek fogyasztása, vagy annak tilalma. Minden vasárnap ünnepnap volt, amely szintén különbözött a hétköznapiaktól a viseletre, a táplálkozásra és a magatartásra vonatkozóan. Bizonyos ünnepek általános érvényűek az egész országra kiterjedőek voltak, míg mások csak kisebb közösségeket érintettek. Ilyenek a falvakban, községekben, napjainkban is megrendezett búcsúk, melyek a templomok felszentelésének emléknapijai vagy védőszentjük ünnepei. A munkavégző ünnepek (pl.: aratás, szüret) is tájanként más-más jeles napokhoz kapcsolódtak. Az ünnepek be nem tartása a hagyomány szerint súlyos következményekkel járt, és ezek az elrettentő történetek szájhagyomány útján mondák formájában maradtak az utókorra. A szokások gyakorlásának, megtartásának, megünneplésének többnyire kettős célja volt, egyrészt a sikeres földművelést és állattartást, az emberi közösség egészségét és személyes boldogulását kívánta biztosítani, másrészt az adott ünnepre történő periodikus megemlékezést tette lehetővé.

V.3. Népzene

A magyar népzene vonásait és jellemzőit tekintve egységesnek mondható, de nagy különbségek mutatkoznak a régies dallamok megmaradása és az újabb stílusok elterjedése miatt. Emiatt léteznek sajátos jellemzői a különböző területek, tájegységek, falvak dallamvilágának, stílusának. A népzenenek 5 dialektusterületét különböztetjük meg a Kárpát-medencében és ezeket a területeket további tájegységekre bonthatjuk. Ezek a területek a következők:

- **Dunántúl**
 - Szlavónia
 - Dél-Dunántúl
 - Északnyugat-Dunántúl
 - Dunazug és Csallóköz
- **Északi-sáv**
 - Zobor-vidék
 - Palócvidek
- **Alföld**
 - Közép- Alföld
 - Felső-Tisza vidék

- **Erdély**
 - Kalotaszeg
 - Mezőség
 - Székelység
 - Bukovina
- **Gyimes és Moldva**
 - Gyimes
 - Moldva

A magyar népzene elengedhetetlen tartozéka és velejárója a népdal, amely gyönyörűen fogalmazza meg az emberi élet fordulóit, érzelmeit, akár versenyre is kelhet költők verseivel.

V. 4. Néptánc

A népzene és a néptáncot egymástól függetlenül nem lehet értelmezni, egymással nagyon szoros kapcsolatban állnak, kialakulásuk, fejlődésük nagy hatással voltak egymásra. Népi kultúránk elemzésekor nem elég, ha a mai Magyarország területét vizsgáljuk, a Kárpát-medence egészét kell figyelembe vennünk, hiszen ezeknek a területeknek a megjelenése még a trianoni békeszerződés előtti időkre nyúlik vissza. A táncok és zene kialakulására rendkívül sok tényező volt hatással.

A földrajzi elhelyezkedés, az adott társadalmi helyzet a különböző népcsoportok, nemzetiségek együttélése jelentősen befolyásolta ezek kialakulását, meghatározza jelenlegi formáit, megjelenését. A magyar néptáncot három nagy dialektusterületre oszthatjuk.

Ezek a következők:

- Nyugati vagy Dunai dialektus
- Középső vagy Tiszai dialektus
- Keleti vagy Erdélyi dialektus

Az előbb felsorolt dialektusokat további dialektusterületekre és tájegységekre oszthatjuk. A *Nyugati vagy Dunai dialektus* a következő dialektusterületekből és tájegységekből áll:

- Észak-nyugati dialektusterület
- Csallóköz, Szigetköz
- Rábaköz
- Nyugat- és Közép-Dunántúl
- Dél-Dunántúl

- Kelet-Dunántúl
- Kalocsa-vidék
- Kiskunság, Solt- és Tápió-vidék

Ennek a dialektusterületnek a jellemző tánc típusai az eszközös pásztortáncok, az ugrósok, a leánykarikázók, a verbunkok, a lassú és friss csárdások. Szerkezetük általában kötött (verbunk) vagy fél-kötött (leánykarikázók) és formai szempontból egyszerűek, motívumkincsük korlátozott. Általában az erős polgárosultság jellemző, de egyes területein a régies formákat megőrizték. A tánczene nem mutat egységes képet, általában megőrizte régies, énekes eredetét. Jellemző hangszerei a hegedű, brácsa, nagybögő mellett a duda illetve a polgári fejlődés következtében megjelenő rezesbandák.

A Középső vagy Tiszai dialektus tájegységei:

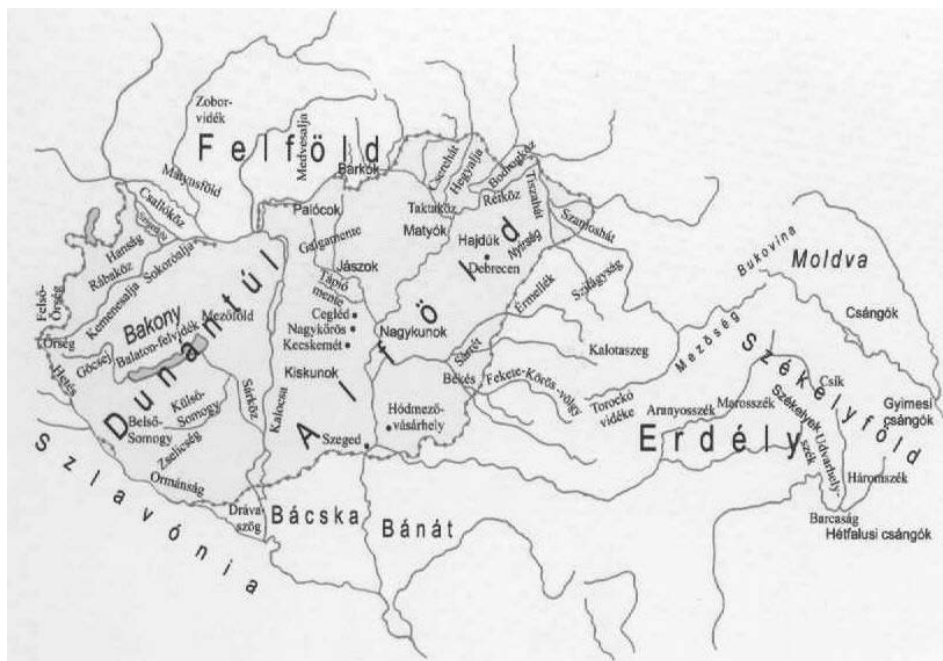
- Felső-Tisza-vidék
- Északkeleti Felvidék
- Keleti palócok és matyók
- Nagy-kunság, Jászság
- Dél-Alföld, Alsó-Tiszavidék
-

A Középső vagy Tiszai dialektus kevésbé tagolt, egységesebb, mint az említett másik két dialektus. A táncok motívumkincse gazdagabb, szerkezetük bonyolultabb, típusai egybemosódtak, a zenei sajátosságok keveredtek. Jellemző tánc típusok a pásztortáncok, botolók, leánykarikázók a dialektus északi részén, körcsárdások, ugrósok leginkább a déli tájegységeken, a verbunkok és a lassú- és friss csárdások. A tánczene jelleg modernebb, a régi népi hangszerek divatját a citera és a tekerő képviselik, de leginkább elterjedtek a cigánybandák.

A Keleti vagy Erdélyi dialektus részei:

- Kalotaszeg
- Mezőség
- Maros-Küküllő vidék
- Marosszék
- Székelység
- Barcaság, hétfalusi csángók
- Gyimesi csángók
- Bukovinai székelység
- Moldvai csángók

Az erdélyi terület földrajzi helyzete és a különböző nemzetiségek (magyar, román, szász, cigány) együttélése sokszínű tánckulturát hozott létre. Jellemző táncai a legényes férfitáncok, a vonulós, forgatós páros táncok, a középkori fegyvertáncok (hajdútánc). A zenei kíséret jellemzően a vonós bandák feladata, amely egyes területeken különböző hangszerekkel (ütőgordon, dob, furulya) bővül.

1. térkép. A Kárpát-medence néprajzi térképe:

Forrás: www.bokay.site90.net

Az erdélyi terület földrajzi helyzete és a különböző nemzetiségek (magyar, román, szász, cigány) együttélése sokszínű tánckulturát hozott létre. Jellemző táncai a legényes férfitáncok, a vonulós, forgatós páros táncok, a középkori fegyvertáncok (hajdútánc). A zenei kíséret jellemzően a vonós bandák feladata, amely egyes területeken különböző hangszerekkel (ütőgordon, dob, furulya) bővül.

Dr. Andrásfalvy Bertalan professzor úr gondolatai a táncról a következők: „A táncot - most általános jelentésével értve - az emberi kapcsolatteremtés legfontosabb, legközvetlenebb eszközének tartjuk. Egyáltalán a közösségekbe tartozást, a szolidaritást fejezi ki és annak élményét adja, különösen a körtáncokban. A férfi és nő páros táncja leszűkíti a kapcsolatteremtést a párra, és ugyanakkor az egymás megismerésének sajátos lehetőségét adja, amit a beszéd, a társalgás nem tud megadni. Aki nem tud kapcsolatot teremteni, az

elmagányosodik, kiszolgáltatottá válik, és ezzel egyre nő önzése is. Pedig emberi kapcsolatokra minden embernek nagy szüksége van, a valakikhez tartozás, a szeretet parancsa, azt adni és kapni, életfontosságú. (...)

Az elmondottakból kitűnik, hogy a tánc, a játék, az ének, a muzsikálás, egyáltalán a művészeti nevelés létfontosságú szükségletek kielégítését szolgálja. Erre a kultúrára nevelni, tanítani kell az ifjúságot. Kezdődik az anya kiseddel való játékával, folytatódik a kicsik énekes, táncos gyermekjátékaival, a különféle táncok megtanításával, hogy táncos kedve, közösségi élménye, párja, családja, társasága és hazája legyen majd mindenkinek. Hogy mindenki szorongásmentes, teljes életet élhessen.”

V. 5. Népi játékok

A játék az emberi lét egyik nélkülözhetetlen sajátossága. Nem képzelhető el olyan közösség, társadalom, kultúra a világon, ahol nem tulajdonítottak nagy jelentőséget a játéknak. Az idő múlásával a játék jelentése azonosulni kezdett a gyerekjáték fogalmával, azonban ez annál sokrétűbb, összetettebb jelenség. Nagyon szoros kapcsolatban állnak egy adott közösség, társadalom életével, mindennapjaival, melyek lényeges kulturális tartalommal bírnak.

A játék fogalmának meghatározása összetettsége miatt rendkívül nehéz feladat. Az élet, az emberi tevékenységek széles tartományát alkotja a játéktevékenység. Sokszor vannak szoros kapcsolatban az élet különböző területeivel, mint a munkával, sporttal, különböző rítusokkal, hagyományokkal. A játékokat és ezen belül népi játékokat is külön kategóriákba sorolhatjuk.

Ezek a következők:

- **Eszközös játékok**
 - Tárgykészítő játékok (házépítés, bútorkészítés, babakészítés, virágkoszorú készítés, papírsárkány készítés, parittyá, kereplő, zúgattyú készítés, krumpliállatok)
 - Eszközös ügyességi játékok (ugrókötelezés, kacsázás, szappanbuborék-fújás, pányvázás, cicázás, stb.)
 - Sportszerű népi játékok (kanászos, méta, fecskézés, mancsózás)
- **Mozgásos játékok**
 - Különböző ügyességi- és erőjátékok (mondókás-mozgástanító játékok: ciróka-maróka, csip-csip csóka, hóc-hóc katona; szép mozgást, gyorsaságot igénylő játékok: sőtörés, ugróiskola, páros szökellős játékok, seprútánc, versenyfutás, sergőzés)

- Fogócskák (szöveggel, dallammal, térformával, lényege, hogy az egyik gyerek megfogja a másikat: szembekötős, libásdi, „Hátulsó pár, előre fuss!”, „Kinn a bárány, benn a farkas”)
- Sokféle vonulás (különféle formákban való vonulás, elsősorban lányok játsszák énekszóra, zenére: rétes, kanyargó járás, kapuzás, bújó-vonulók)
- Párválasztó játékok
 - Párválasztó körjátékok („Fehér lilomszál”, „Elvesztettem zsebkendőmet”, kendőtánc)
 - Leánykérő játékok (várkörjáték, „Ninive”)
 - Párválasztó társasjátékok (székes, szomszédózás)
- Szellemi játékok
 - Szellemi ügyességi játékok („Húzd meg, ereszd meg”, „Repül a repül a...”)
 - Becsapós játékok (foghúzás)
 - Kitalálós játékok (kitalálós körjátékok)
 - Tiltó játékok (farkasszemnézés, „Csendkirály”, „Ne ne vess” játékok)
 - Rejtő-kereső játékok (csúszda, gyűrűsdi, bújócskák)

V. 6. Népi tárgy-kultúra, kézművesség

A tárgyi alkotó népművészet a népi kultúra szerves része; azaz a folklór egyik megjelenési formája. Az a tevékenységforma, amely tárgyakat állít elő, s főként a falusi mesteremberek által készített, apáról fiúra áthagyományozódott, általunk formált *tárgyak sokasága*, amely az ún. "nép"-nek az alkotóképességet, a viselkedését, szokását, s tárgyi környezetét mutatja be, időben változó módon. A hagyomány tisztelet mellett természetesen mindig jelen van (volt) a tevékenységben a változás igénye, a formázók, a használók új szemlélete. Ez azt jelenti, hogy az újabb nemzedékek törekvéseit mindig a régihez ötvözték (ötvözik), igazítják. Ez általában véve megmutatás útján terjedt, ma tanulható.

A tárgyi kultúra azt jelenti, hogy *az alkotószellemű emberek saját örömeik, igényeik szolgálatába állított használati eszközöket és dísz tárgyakat készítettek*. A tárgyak mindennapjaink szerves tartozékai, részei voltak. Berendezési tárgyaikat: az ágyakat, a szekrényeket, az asztalokat, a székeket, a terítőket, a tálakat, a kosarakat maguknak alkották; faragták, szőtték, fonták és korongozták. A nép tárgyi kultúrája, szokás világa még ma is feltűnően gazdag és színes.

Könnyen belátható, hogy *a tárgyi környezetnek*, mint látványnak és élethelyzetnek *a vendéglátásban igen fontos jelentéstartalma van*. Például a konyhai berendezéseknek, az ott használatos tárgyaknak a gasztronómiai élvezethez is közük van..

V. 6. 1. Milyen népművészeti és kézműves hagyományok erősítik a falusi turizmus vonzerőit?

Elsősorban a *fazekasságot* kell említeni, melynek nagy hagyományai vannak Magyarországon. A fazekasok termékei között kiemelkednek a tűzálló edények.

A korongozás alapanyaga a megfelelő agyag, amit vízzel masszává gyúrnak, s majd a felhasználáskor vagy korongozással, vagy formába öntéssel készítik. A korongozásnál a massa forog és a mester keze formázza. Az így megformázott, vagy a formában megszáradt tárgyakat polcokra, állványokra helyezik, száradni, hogy onnan a kemencébe helyezték be égetésre, majd mázzal bevonva újra égetik. A máz felvitelekor mintákat is kaphatnak a tárgyak. Ezek díszítések, írókázások, karcolások, vésések vagy festések lehetnek. A mai fazekasok tűzálló tálat, tányérokat, falítálat, poharakat, kancsókat, köcsögöket, szilkéket, butelkákat, gyertyatartókat, hamutálat, különböző méretű tálakat, tálat, kuglófformákat, kérés és teás csészéket, és különböző apróbb tárgyakat, stb. készítenek leginkább. *Híres fazekas központok* vannak: pl. nádudvari, túri, karcagi, tiszafüredi, baranyai, őrési, mezőcsáti, stb.

Ezekkel a cserép tárgyakkal, még ma is, szinte az egész falusi vendéglátásunkat kialakíthatjuk, stílusossá tehetjük. A mesterek pedig szívesen fogadják a műhelyeikben az ódalátogatókat.

A *szövés, hímzés* a kézművesség, a népi textilművészet két nagy ága. Napjainkban is nagy a jelentősége.

A szövőmunkák fő központja a Sárköz, ahol a lentermelés otthonos volt. Itt is beszélhetünk más jelentős központokról, mint pl.: a baranyai, hevesi, palóc, cigándi, stb. Örömmel állapítható meg, hogy szötteknél, a hímzéseknél nagyobb változatosságok nem történtek. Lakástextileket egyre többen használják. A népviselet is terjedőben van, de inkább alkalmakkor. Fontos, hogy a falusi turizmusban tevékenykedők ismerjék településükön, illetve a térségükben a szövéssel, hímzéssel foglalkozó asszonyokat, kézműveseket, hogy egyrészt ajánlhassák őket, másrészt, hogy a tőlük beszerzett szöttekkel, hímzett terítőkkel, falvédőkkel díszíthessék szobáikat.

A *fafaragás* is a legősibb kismesterségek egyike. A fafaragók a bútorokat, a tálasokat, tékákat és egyéb mindennapos használati tárgyakat készítenek. Egyes házak külső faszerkezetén, vagy kapuján is találkozni remekművekkel. pl. Székely kapu.

Más, *egyéb kismesterségeknél* is érdemes odafigyelni, mert kézműves termékeik újra divatba hozhatók. Kovácsoltvas dolgok, a késfestők, a mézeskalácsosok, fonott bútorkészítők, a kosárfonók, stb. Az általuk előállított használati tárgyak és dísz tárgyak, a vendégházak felszerelésében jelentős szerepet játszhatnak. Mintegy jó példáját nyújtják annak, hogy ezek a tárgyak szépek és használhatók. Így több vendégben megszületik a vágy ezek megvásárlására. Ezt a vágyat csak tovább fokozhatjuk, ha a kézműves műhelybe

el is visszük, illetve elküldjük vendégeinket. Egy-egy műhelylátogatás nagy élmény a városi ember számára. Az alábbiakban tekintjük át a kézművesség sokszínűségét. Szinte mindent előállítottak, amire vidékem falvakban, vagy mezővárosokban szükség volt.

V. 6. 2. A kézműves szakmák rendszerezése

Élelmiszer-előállítás,

Malmok

Molnármesterség, vízimalmok, szélmalomok

Pékmesterség, sütődék, mézeskalács-készítés

Mészáros és hentes

Olajütés

Féművesség

Kovácsok, cigánykovácsok, lakatosok, bádigosok

Rézművesek, bronzművesek

Üstök és kolompok, csengők készítői

Drótozó és foltozómunkák készítői

Késesek, köszörűsök

Bőr- és lábbeli-készítés

Tímár, varga, csizmadia mesterség

Szíjgyártók

Szíjgyártók, bőrdíszművesek, nyereg mesterek

Szűcsmunka

Paraszi bőrkikészítés, szűcsmesterség, bőrruha-készítés

A kender, len és a gyapjú feldolgozása

Feldolgozó telepek, háziszóttas készítés, kötélverők

Textil feldolgozás

Szabók, szűrszabók,

Gubások, varróasszonyok,

Hímzők

Képfestők

Fafeldolgozás

Faszerszám és szekérbizetés

Donga és talpfaragók, zindelymetszők

Teknővájók, kapu- és fejfaragók

Faszénégetés

Ácsmesterség, faházbizetés

Kádármesterség, kerékgyártás

Faesztergályos és csutorás mesterség, kanálfaragás

Növényi nyersanyagok feldolgozása

Vesszőfonás, gyékénymunka, szalmakötés

Kukoricahaj, seprűcirok, nád és sás feldolgozás

Bútorművesség

Ácsolt ládák, székek készítői

Asztalosok

Bútorfestők

Agyagművesség

Fazekas munka, korsós munka,

Tálas munka, fehéredényes munka

Egyéb mesterségek

Kályhás mesterség,

Sármunka, vályogvetés,

Kőfejtés, kőfaragás,

Papírmunka, díszítő művészetek, gyertyaöntés

Könyvkötészet, tojásfestés-, pingálás.

VI. Összegzés

A FATOSZ vezetése a több mint 20 éves működése alatt fokozatosan rájött arra, hogy nekünk szoros kapcsolatokat kell kiépíteni a tájházakkal, a népművészeti szövetkezetekkel, kézművesekkel, népi iparművészekkel. A falusi/vidéki turizmus fejlődésével, és az idő múlásával a helyi termékek iránt növekedni kezdett a kereslet. A helyi termék előállításban a borágazat játszott a vezető szerepet, s járt elő jó példával. Borvidékeink jelentős részében a borászok borutakba szerveződve a direkt értékesítik boraikat.

*A helyi kistermelésnek és értékesítésnek az 52/2010 FVM, majd ezt kiegészítő és módosító 4/2010. VM. rendeletek, megteremtették a jogi lehetőségét. Egyre inkább felértékelődnek az egyes tájegységek. Nálunk is bevezetésre kerül a *táj – termőtáj - kultúrtáj fogalma és tartalma*. Ugyancsak felerősödik a hagyományok ápolása, kialakul az *örökségvédelem* szemlélete és lassan a gyakorlata is. Az Európai Bizottság támogatásával az EU-ban 1992-ben elindult az *Euroterroirs (Európa vidékei) program*, aminek lényege, hogy az élelmiszer minőségét újszerű módon megközelítve, a számszerűsített kémiai, fizikai paraméterek mellett, a termékhez kötődő hagyományokat, tájat és kultúrát is a termék fontos minőségi jellemzőjének tekinti. Az európai gyűjteménybe való bekerülés feltételei hasonlóak az eredetvédelemre és a hagyományos különleges tulajdonságokra vonatkozó rendeletben rögzítettekkel. A magyar gyűjtemény létrehozásának jogi háttérét az 1998-tól hatályos EU-komfoerm rendelet biztosította. Az 1/1998. (I.12.) FM rendelet értelmében a hagyományos különleges tulajdonság, az élelmiszerhez felhasználást hagyományos nyersanyagból, hagyományos előállítási módból és összetételből tevődik össze és ennek tanúsítását az FVM látja el. Így született meg 2001-ben a magyar „*Hagyományok – Ízek – Régiók*” (HÍR) gyűjtemény, amely 300 hagyományos és tájjellegű élelmiszert tartalmaz.*

Minden bizonnyal a HÍR gyűjtemény is szerepet játszott a Hungaricum törvény megalkotásában, a magyar nemzeti örökség piramis felállításában.

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYE KÜLSŐ PERIFÉRIÁINAK HELYZETE ÉS FELZÁRKÓZTATÁSI LEHETŐSÉGEI

Deák Attila – Ágoston Szabolcs

1. Bevezetés

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyén belül jelentős fejlettségbeli eltérések vannak. Ezek a határvonalak elsősorban a megyeszékhely (Nyíregyháza), a decentrumok (Mátészalka, Kisvárd, Záhony, Nyírbátor), a járásközpontok valamint a rurális térségek között húzódnak. A megye városhálózata is igen differenciált fejlettségű, de a vidéket sem lehetséges homogén fejlettségű területként kezelni. Eltérő problémák generálják egy-egy térség leszakadását, és eltérő kihívásokkal kell szembenézniük a vidék egyes területi egységeinek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyén belül. A megyén belüli legjelentősebb törésvonalak a határmenti területek vonatkozásában mutathatók ki, amelynek sajátos eredői vannak. Ezeket a határmenti területeket nevezzük külső perifériáknak. A külső perifériák sajátos, történelmi fejlődésükből eredően olyan problémákkal, nehézségekkel küzdenek, amelyek speciális beavatkozásokat tesznek szükségessé. A megyén belül Szatmár-beregi térség, mint külső periféria felzárkóztatása csak komplex, integrált programmal, célzott beavatkozásokkal lehetséges. A külső perifériák esetében különösen nagy jelentősége van a helyi gazdaságfejlesztésnek, mint térségfejlesztési eszköznek. Jelen tanulmány célja ismertetni Szabolcs-Szatmár-Bereg megye külső perifériáinak speciális helyzetét és azon beavatkozásoknak a körét, amellyel lehetőség nyílna komparatív előnyeik kiaknázására és ezzel felzárkóztatásuk katalizálására.

2. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye külső perifériái

2.1. Magyarország külső perifériáinak kialakulása és jellemzőik

A történelmi Magyarország drasztikus területi feldarabolásával együtt járó határok meghúzását követően az ország keleti és északi új határai mentén egy olyan elmaradott rurális övezet kialakulása kezdődött meg, amely jórészt a megmaradt megyecsonkokból képződött. Magyarország jelenlegi államhatárai a trianoni békeszerződés alkalmával születtek. A korábban kiépült vasúthálózattal rendelkező vásárvonalak a határ túloldalára kerültek, az ezáltal érintett térségek társadalmi, gazdasági és természetes kapcsolatainak feldarabolása zajlott le, gazdasági funkciójukat veszítették el, melynek következményeként ezen

területek halmozottan hátrányos helyzetűvé, több szempontból periférikus területekké váltak. Egyrészt az új politikai határvonalak következtében határmenti térségekké alakultak, másrészt elveszítették egykori centrumukat, mely a gazdaság visszaesését eredményezte. Ezt követően a megcsonkított megyékben a falusias települések lettek megyeszékhelyek, jellemző volt a városhiányos szerkezet, illetve középvárosok hiánya következtében Budapest túlsúlya is megjelent problémaként. A határkutatásban a centrum-periféria kapcsolatok mellett, halmozódtak a perifériák találkozásai is, melyek a „periféria perifériái”, azaz a külső perifériák. Ezek olyan területek, melyek a hátrányos helyzetű térségek peremén helyezkednek el, azaz a határrégiók (Baranyi 2004b).

Ezekben a régiókban az egykori vármegyeközpontok, centrumok, középvárosok (jelen esetben Ungvár, Beregszász, Szatmárnémeti, Nagykároly), amelyek többségében gazdasági centrumok voltak, a határ túloldalára kerültek, de a vonzáskörzeteik a csonka vármegyékkel együtt itt maradtak. A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területe négy centrumot veszített el, ebből eredően itt volt a legnagyobb arányú térszerkezeti anomáliák kialakulása. A centrumok elvesztésével egy városhiányos térség alakult ki a határterületeken, ahová a megyeszékhely már nem tudja kiterjeszteni hatását. Részben ebből ered, hogy a megye határtérsége – kiemelten a Szatmár-Beregi térség – akut válságövezetté alakult. A megye keleti perifériáin meglévő funkcióhiányos városhálózat méretéből és funkciókoncentrációból eredően nem képes dinamizálni ezeket a területeket, bár a fentiekből eredően szerepük mindenképpen felértékelődött (Fehérgyarmat, Vásárosnamény, Csenger). Egyértelműen ezek a térségek tekinthetők a megye és az ország külső perifériáinak.

Az Európai Unió által meghatározott legkedvezőtlenebb helyzetű régiótípusok közül Magyarországon a vidéki térségek, az ipari átalakulás által érintett térségek és a határon átnyúló régiók találhatók meg. Többségük periférikus elhelyezkedésű, amely társadalmi és gazdasági leszakadásuk eredője. Az érintett földrajzi területtípusok közötti gyakori az átfedés, a határmenti térségek szinte mindegyike periférikus elhelyezkedésű, jelentős részük pedig aprófalvas térség. Ebből adódóan a problémák halmozódása a jellemző, amely ezeknek a térségeknek a tartós leszakadását eredményezi. További súlyos probléma a perifériális területeken, hogy rendkívül erőteljes a szegregálódás, a diszkriminációval veszélyeztetett roma lakosság koncentráltasága (*Terület- és településfejlesztési Operatív Program, 2014*). A periférikus térségek tekintetében külső és belső perifériákat különítünk el Magyarországon. Külső periféria alatt az ország határmenti térségei értendők. A rendszerváltást követően a gazdasági-társadalmi fejlettségbeli különbségek az ország régiói között folyamatosan nőttek. Ennek fő oka a korábban már említett funkcióvesztés, a vonzásközpont hiánya és a rossz elérhetőség. A külső perifériák elmaradottsága országos szinten is rendkívül erőteljes visszahúzó erő,

további leszakadásuk egyre súlyosabb társadalmi feszültségeket gerjeszt. Az ország többi részénél szinte minden téren kedvezőtlenebb adottságokkal rendelkeznek, amelyet a fokozódó elvándorlás, elöregedés, társadalmi erodálódás, a természetes és épített környezet erőteljes igénybevétele jellemez. A külső perifériákon csökken a legdrasztikusabban az életminőség, elsősorban ezeknek a térségét jellemzi a legnagyobb volumenű elvándorlás, az elöregedés. A munkalehetőségek beszűkülése a lakosság mindennapi megélhetését fenyegetik (*Nemzeti Fejlesztés 2030 - Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió, 2013*).

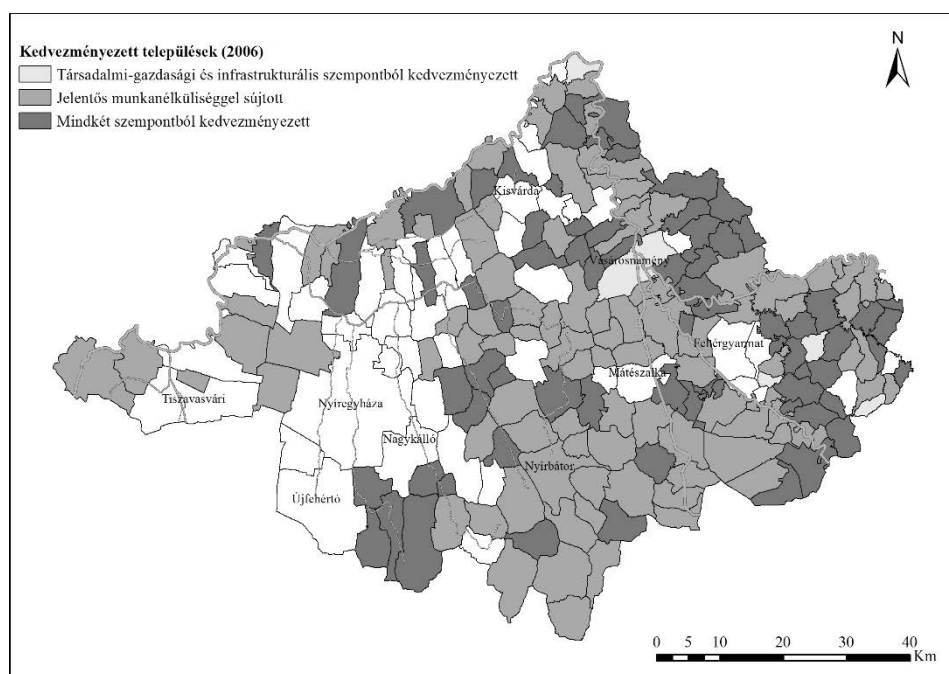
2.2. Társadalmi és gazdasági folyamatok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye külső perifériáin

2.2.1 Tartós divergencia

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye külső perifériákra a tartós divergencia vált jellemzővé, annak ellenére, hogy jelentős állami fejlesztések valósultak meg az elmúlt évtized során. A területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi törvény alapján a kormány feladatkörébe tartozik a hátrányos helyzetű települések, térségek besorolása. A kedvezményezett térségek, települések besorolását különböző statisztikai mutatók alapján határozzák meg. A besorolás két csoportba történik: társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból kedvezményezett, illetve a jelentős munkanélküliséggel sújtott települések. A társadalmi-gazdasági szempontból kedvezményezett települések esetében komplex mutató alapján kerülnek rangsorolásra a települések, s a legkedvezőtlenebb harmad minősül kedvezményezettnek. A komplex mutató 4 mutatócsoport mintegy 23 mutatójából tevődik össze. A jelentős munkanélküliséggel sújtott települések alatt azokat értjük, amelyekben a munkanélküliségi ráta meghaladja az országos átlag 1,75-szeresét. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 229 településéből jelenleg 182 település tartozik valamelyik kategóriába.

A kormányrendelet alapján összevetettük, hogy 2006-ban és 2015-ben melyik települések tartoznak a kedvezményezett besorolású települések közé. A kedvezményezett települések besorolásáról szóló 240/2006. (XI. 30.) Korm. rendeletet hatályon kívül helyezte a 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet, mely alapján Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 229 településéből a korábban 184 jogosult kedvezményezett, 181 településre csökkent. Tehát 2006 és 2015 között mindössze három település került ki a kedvezményezett besorolásból. Azonban ez nem jelenti azt, hogy javult a helyzet, sőt nagymértékű színvonalcsökkenés tapasztalható. 28 település került ki és 25 település került be a kedvezményezettek listájába. A mindkét szempontból kedvezményezett települések száma 1,75-szeresére nőtt, 72 településről 126 településre. A

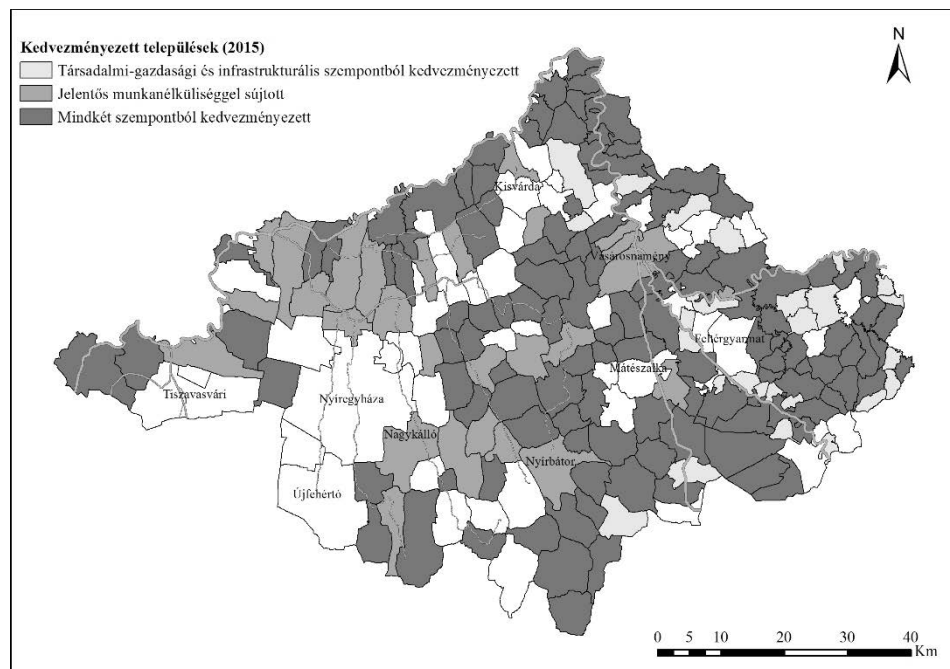
jelentős munkanélküliséggel sújtott területek esetében csökkenés tapasztalható, ennek oka, hogy 71 település esetében rosszabbodott a helyzet, mindkét szempontból kedvezményezett minősítést kaptak, így 2015-ben csak 28 települést minősítettek munkanélküliség szempontjából kedvezményezettnek. Társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból kedvezményezett települések száma 5-ről 27-re emelkedett. Összességében tehát a kedvezményezett települések száma hárommal csökkent, azonban lényegesen több a mindkét szempontból rászoruló települések száma. Ha térben vizsgálódunk, akkor látható, hogy minél inkább keletre haladunk a megyében, annál kevésbé találkozunk olyan településsel, amelyek nincsenek besorolva egy kategóriába sem.

1. térkép: Kedvezményezett települések Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 2006
Forrás: 240/2006. (XI. 30.) Korm. rendelet alapján saját szerkesztés

Mint a térképek alapján látható, a 2006. évhez viszonyítva 2015. évre nőtt a hátrányos helyzetű, kedvezményezett települések száma. Azért érdekes ez a tény, hiszen ezekben az években jelentős fejlesztési források koncentráálódtak ebben a térségben. Az Európai Unió pályázatok eredményeként soha azelőtt nem látott mértékű forrásokat sikerült allokálni ezekbe a térségekbe. Ennek ellenére nem a konvergencia, vagyis a területi felzárkózás jelei látszanak, hanem a divergencia, vagyis a tartós leszakadás válik tendenciózássá. A

következőekben megpróbáljuk néhány gazdasági és társadalmi mutató segítségével bemutatni Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nyugat-kelet irányú fejlettségi lejtőjét. Hipotézisünk szerint a gazdaság és társadalmi folyamatok a külső periferiák irányába fokozatosan romlanak. A külső periferiákra jellemző hátrányos helyzet kialakulásában és konzerválódásában számos tényezőt tudunk megnevezni, ezek közül megpróbáljuk feltárni a legfontosabbakat.

2. térkép: Kedvezményezett települések Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 2015
 Forrás: 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet alapján saját szerkesztés

2.2.2. Térszerkezeti anomáliák

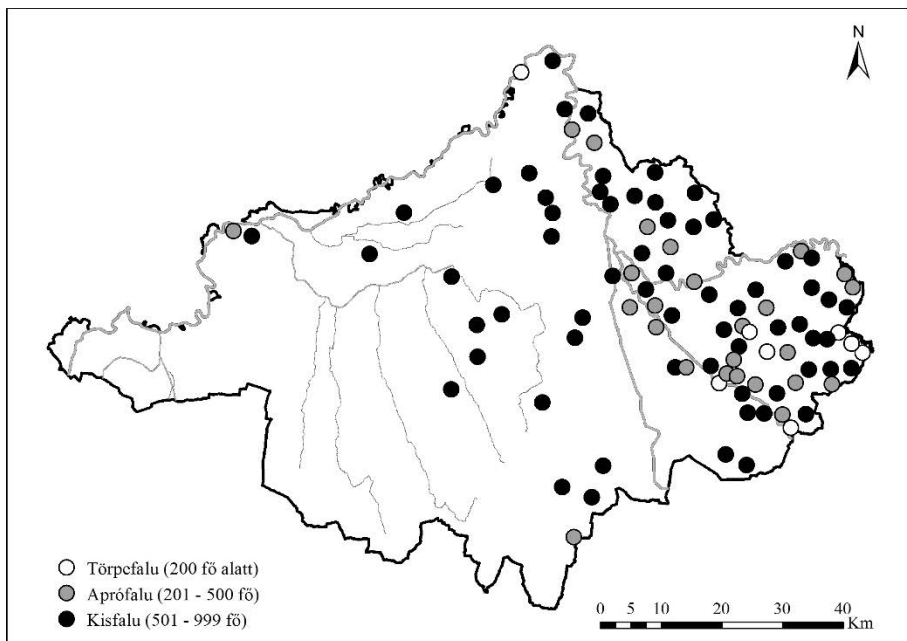
A városhiányos térségek a megye keleti határszakaszán találhatóak. A trianoni békediktátum súlyos következményekkel járt Szabolcs-Szatmár-Bereg megye településszerkezetének tekintetében. A centrumok elvesztésével egy városhiányos térség alakult ki a határterületeken. A megye keleti periferiáin meglévő városhálózat nem képes gazdaságilag dinamizálni ezeket a területeket, bár a fentiekből eredően szerepük mindenképpen felértékelődött. A megye másik térszerkezeti anomáliája abból ered, hogy Nyíregyháza megyén belüli excentrikus elhelyezkedéséből adódóan nem képes gazdaságfejlesztő hatását a keleti térségre kiterjeszteni. Bár ebből eredően Mátészalka, Kisvárd, Nyírbátor szerepe felértékelődik, amelyek lényegében a megye gazdasági decentrumai.

Alapvetően Szabolcs-Szatmár-Bereg megye városhálózata, hasonlóan az ország egyéb határ menti térségeihez meglehetősen kiegyensúlyozatlan. A városok több mint kétharmada méretéből következően csak töredékesen tudja a városi funkciókat biztosítani vonzáskörzete számára.

Jellemző Szabolcs-Szatmár-Bereg megye településhálózatára, hogy megtalálható az ország összes településtípusa. A nyugati megyerészben nagy határú és nagy népességszámú települések találhatók, azonban minél jobban haladunk kelet felé annál inkább jellemzőbb a törpe- és aprófalvas településstruktúra (*Frisnyák 1998*). Az Alföldön egyedül Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén található kiterjedt aprófalvas térség. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye településhálózatát egyszerre jellemzi az aprófalvas településhálózat és a városi hiányos térségek megléte. A török háborúk után az egész Alföldön csak a Bereg és Szatmár vármegyékben, Szabolcs vármegyének pedig a rétközi részén, a mocsaras, árvízjárta területektől védett kisebb tájegységeken maradt fenn sűrűbb településhálózat. Ennek magyarázata, hogy a gazdálkodási szerkezet a nagy településhatárok kialakulásának kedvezett, a földrajzi tényezők, különösen az árvízszabályozás után nem álltak a települések terjeszkedésének az útjában (*Beluszky, 2001*).

Észak-kelet Magyarországon és a Dél-Dunántúlon az aprófalvas települések és a hátrányos helyzetű települések koncentrációja erős korrelációt mutat. A nagy térszerkezeti törések a településrendszerben is jól érzékelhetőek. A gazdasági jelentőségüket, népességmegtartó erejüket elvesztett települések túlnyomó része a falvak, és különösen az aprófalvak közül került ki. Az aprófalvak többségét előregedés és elvándorlás jellemzi, ami a szociális problémák mellett a települések fennmaradását is veszélyezteti. Ezekre a térségekre általánosságban jellemző, hogy társadalmuk kiemelten sérülékeny, többségüket rendkívül kedvezőtlen demográfiai és társadalmi folyamatok jellemzik, amely a gazdasági teljesítményükre is negatív hatással van. A társadalmi és infrastrukturális problémák következtében e térség települései különösen ki vannak téve a klímaváltozás negatív hatásainak (*Nemzeti Fejlesztés 2030 - Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió, 2013*).

Következtetésként levonhatjuk, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határtérségeinek leszakadásában meghatározó szerepet tölt be ez a kiegyensúlyozatlan térszerkezeti sajátosság. A külső perifériák területéről ugyanis hiányzik egy olyan funkcionális városhálózat, amely növekedési csomópontjai lehetnének ezeknek a régióknak, másrészt az az aprófalvas településhálózat dominál, amely gazdasági, társadalmi és környezeti szempontból rendkívül sérülékeny.

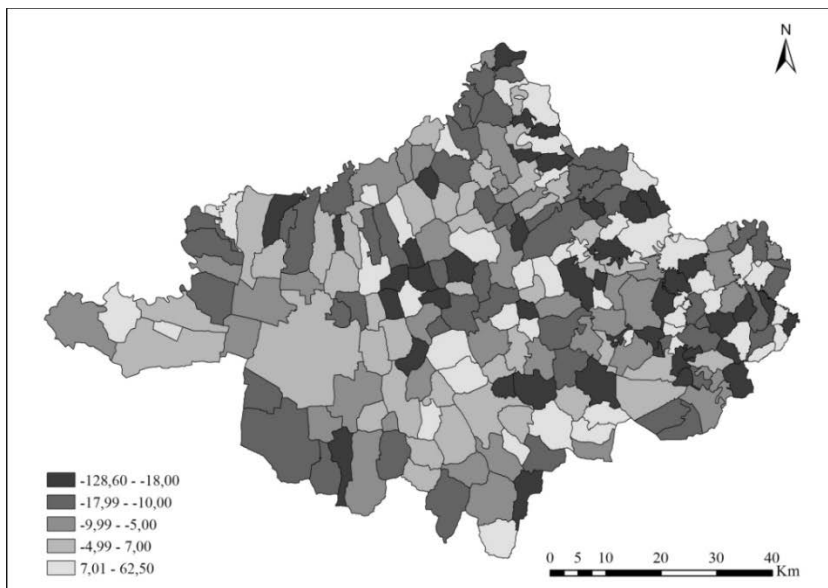
3. térkép: Törpe és aprófalvak területi koncentrációja Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, 2013

Forrás: TEIR adatai alapján saját szerkesztés

2.2.3. Társadalmi, gazdasági folyamatok a külső periferiákon

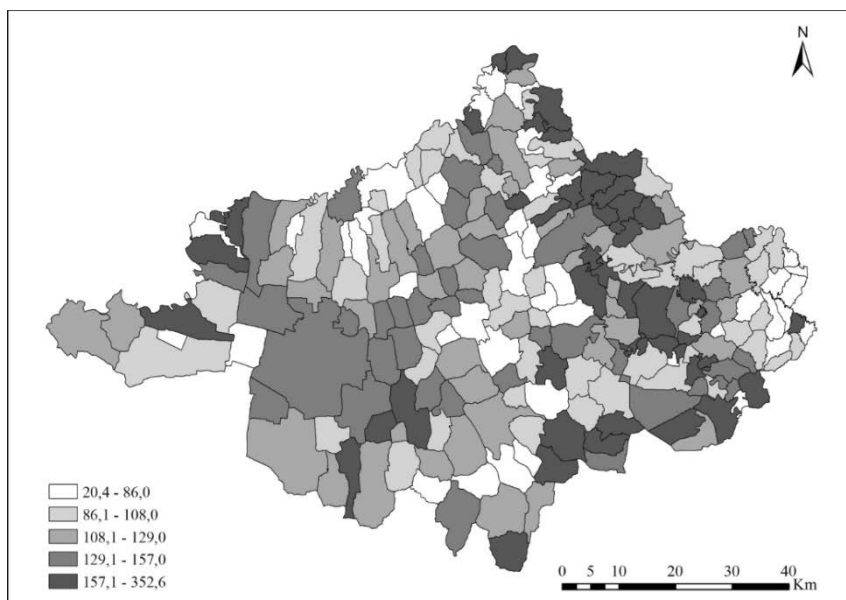
A társadalmi folyamatok vonatkozásában több statisztikai mutató segítségével próbáljuk ismertetni a külső periferiák akut válságjeleit. Az első negatív társadalmi folyamat a migrációs mutatók szintjén érzékelhető. Magyarországon az ezer lakosra vetített vándorlási különbözet Borsod-Abaúj-Zemplén (-5,55), Szabolcs-Szatmár-Bereg (-5,26), és Nógrád (-4,96) megyékben a legalacsonyabb. A mi szempontunkból elsősorban a megyén belüli migrációs tendenciák feltárása a fontos.

A másik mutató, amely a fontosabb társadalmi folyamatok bemutatását a leginkább reprezentálja, az öregedési mutató, amely egy adott térség korszerkezetét vizsgálja. Az öregedési index (az időskorú népességnek – a 60–X éves – a gyermekkorú népességhez – a 0–14 éves – viszonyított arányát fejezi ki), a népesség korösszetétel változásának és az előregedés folyamatának legfontosabb mérőszáma. Vizsgálatunk az öregedés megyén belüli trendjeire terjedt ki. Megállapíthatjuk, hogy a megyén belül az előregedő települések egyértelműen a perifériális, szatmári, beregi területekre koncentrálódnak. Tehát az elvándorlás mellett a külső periferiáknak egy másik lényeges társadalmi kihívása az előregedés.

4. térkép: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye településeinek vándorlási egyenlege, 2013

Forrás: TEIR, T-MER adatai alapján saját szerkesztés

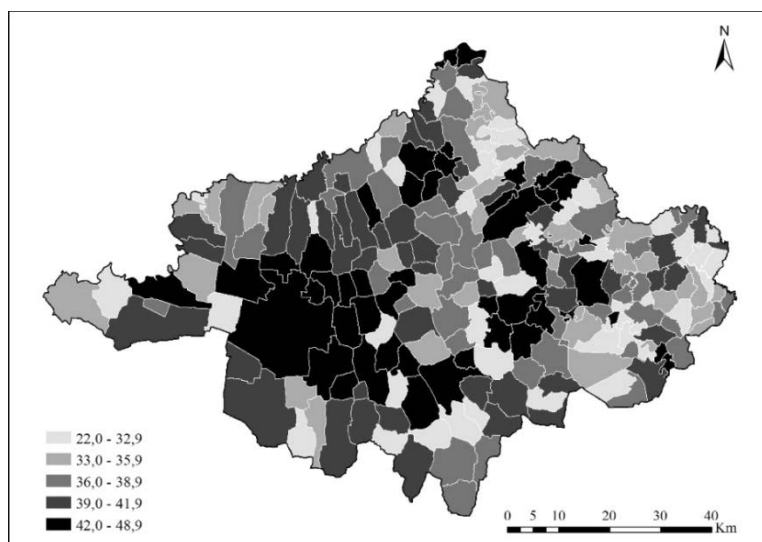

5. térkép: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye településeinek öregedési mutatója (ezrelék), 2013

Forrás: TEIR, T-MER adatai alapján saját szerkesztés

A külső perifériák kedvezőtlen társadalmi folyamatai közé tartozik az erőteljes szegregálódás, ezeknek a térségeknek a nagy része ugyanis magas arányú roma népességgel rendelkező térség. A roma népesség jelentős része az országban területileg igen koncentráltan él, hagyományosan Észak- és Északkelet-Magyarországon, a Közép-Tiszavidéken, illetve a Dél-Dunántúlon. A romák jelentős része elsőként szorult ki a korábbi ipari központok munkaerőpiacáról és az emelkedő megélhetési költségek miatt a városokból, és koncentráltódott a leszakadóban levő vidéki térségekbe. Magyarországon a roma népesség térszervező erővé vált (*Nemzeti Fejlesztés 2030 - Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció, 2013*). Erőteljes korreláció mutatható ki a roma népesség térbeli koncentrációja és a hátrányos helyzetű települések térbeli koncentrációja között. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében legnagyobb arányban leginkább a leszakadó térségekben élnek, a megye középső részétől keletre.

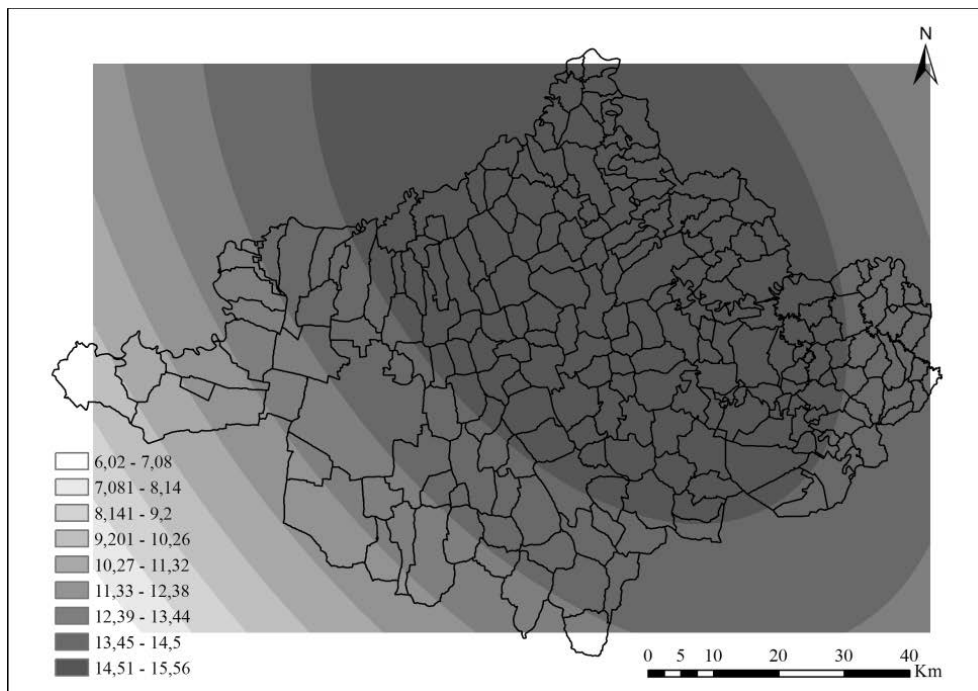
A következőkben a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyén belüli fontosabb munkaerő-piaci és gazdasági folyamatok térbeli alakulását vizsgáljuk. A gazdasági aktivitást mutató adatok tekintetében a népszámlálás adatai tekinthetőek legfrissebbnek. A gazdasági aktivitás térbeli koncentrációjának esetében jól látható Nyíregyháza, illetve a nagyobb települések dominanciája, ahol az aktivitás meghaladja a 42%-ot. Azt is érdemes megfigyelni, hogy a megyeszékhelytől kiindulva nyugat, illetve inkább kelet felé nagymértékben csökken a gazdaságilag aktívak aránya, a Szatmár-beregi területeken az aktivitás legtöbb esetben, főleg a városiányos területeken, nem éri el a 36%-ot sem.

6. térkép: A gazdaságilag aktív népesség arányának területi koncentrációja Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (%), 2011

Forrás: TEIR, KSH Népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés

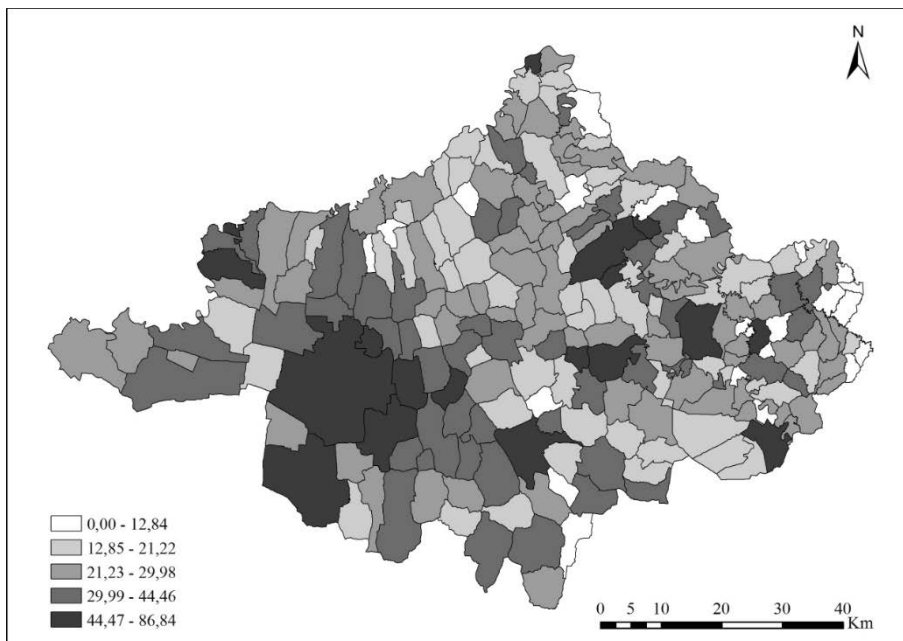
A munkanélküliségi ráta megyén belüli térbeli koncentrációja alapján megállapítható, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megye középső és keleti területei vannak a legrosszabb helyzetben. Megvizsgáltuk a munkanélküliség irányultságát első- és másodfokú trendfelületen, melyek megmutatják, hogy minél inkább északkeleti irányba haladunk, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy magasabb munkanélküliségi aránnyal rendelkező településekkel találkozunk. Másodfokú trendfelület esetében szembetűnő, hogy a magasabb munkanélküliséget jelző sávok a megye közepétől indulnak.

7. térkép: A munkanélküliségi ráta irányultságának vizsgálata másodfokú trendfelületen, 2013

Forrás: TEIR, T-MER adatai alapján saját szerkesztés

A vállalkozások térbeli koncentrációjának vizsgálatával próbáltuk a megye gazdasági térszerkezetét feltérképezni. A megyében az 1000 főre jutó vállalkozások térbeli vizsgálatánál megállapítható, hogy a nagyobb városi ranggal rendelkező településeken és vonzáskörzeteiben jelennek meg nagyobb számban. A megye keleti részében csak a városoknál figyelhető meg magasabb arány a vállalkozás-sűrűség tekintetében. Az is megfigyelhető hogy minél inkább keleti, északkeleti irányba haladunk annál inkább csökken az 1000 lakosra jutó vállalkozások aránya, vagyis a gazdasági pangás jelei felerősödnek.

8. térkép: 1000 főre jutó működő vállalkozások száma Szabolcs-Szatmár-Bereg megye településein, 2013

Forrás: TEIR, T-MER adatok alapján saját szerkesztés

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyén belüli társadalmi és gazdasági folyamatok térbeli elemzése eredményeként egyértelműen kijelenthetjük, hogy létezik egy nyugat-keleti irányú lejtő, amelyet számos társadalmi és gazdasági mutató is alátámaszt. A fent alkalmazott szinte összes mutató azt igazolja, hogy a keleti államhatárok felé haladva kedvezőtlenebb társadalmi és gazdasági folyamatoknak lehetünk szemtanúi. A legkritikusabb helyzetben lévő térségei a megyének egyértelműen a külső periferiák, amelyet a megyei átlagtól magasabb migrációs veszteség, elöregedés, kedvezőtlenebb jövedelmi helyzet és munkaerő-piaci viszonyok, valamint alacsonyabb vállalkozói aktivitás jellemez. A megyén belül a statisztikai trendvizsgálatok tükrében négy kiemelt válságövezet azonosítható: a szatmári térség, a beregi térség, a Dél-Nyírség keleti része és a Közép-Nyírség.

3. A helyi gazdaságfejlesztés lehetséges szerepe a külső periferiák felzárkóztatásában

3.1. A helyi gazdaságfejlesztés fogalmi és eszközrendszere

A külső periferiák sorvadása fokozatosan erősödött az utóbbi évtizedben, annak ellenére, hogy jelentős állami támogatások érkeztek a leszakadás

mérséklése érdekében. Ennek ténye mindenképpen arra figyelmeztet bennünket, hogy az elkövetkező években ezeknek a térségeknek a fejlesztésében egyfajta paradigmaváltásra lesz szükség. A paradigmaváltás célja, pedig az endogén adottságokra épülő helyi gazdaságfejlesztés mechanizmusainak megerősítése a külső perifériák fejlesztésében. A helyi adottságokra, erőforrásokra és a helyi kezdeményezésekre épülő gazdaságfejlesztési kezdeményezések támogatása, a közösségi alternatív gazdaságfejlesztés kibontakozásának segítése különösen ezeken a területeken lenne indokolt. Az állami fejlesztéspolitika ezekben a térségekben ugyanis minden erőfeszítése ellenére, a gazdasági és társadalmi mutatók tükrében, csekély eredményeket ért el az elmúlt évtizedek alatt. Jellemző, hogy ezekben a térségekben dinamikusan korszerűsítették az infrastruktúrát, amelytől a területi leszakadás megállását vagy legalább mérséklődését várták (ez leginkább a 90-es években volt jellemző), azonban a gazdaság és a társadalom leépülése tovább erősödött. A tanulmány abból a téziszből indul ki, hogy Magyarország külső perifériáinak nagy része az egyik legproblematisabb térségei az országnak, ahol a központi gazdaságfejlesztési beavatkozások nem tudják megállítani ezeknek a térségeknek a leszakadását az utóbbi évtizedekben. Alapvetően megállapítható, hogy a területi különbségek növekednek az elmúlt húsz évben Magyarországon. Az ezredforduló óta a magyarországi támogatáspolitikai Hajdú-Bihar megye után Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét és Borsod-Abaúj-Zemplén megyét támogatta legintenzívebben. Annak az állításnak az igazolása, miszerint a területi különbségek nem csökkentek, hanem növekedtek Magyarországon a rendszerváltás óta, éppen Szabolcs-Szatmár-Bereg megye példája plasztikusan alátámasztja. Az ország középső és észak-dunántúli megyéi dinamikusan fejlődnek (Magyarország centrum térségei), még a megyék túlnyomó többsége évről-évre egyre gyengébben teljesít. A koncentrált állami támogatási politika és hatalmas állami befektetések ellenére sem sikerült megállítani a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és más periférikus, elmaradott megyék leszakadását, a területi különbségek folyamatosan növekedtek az elmúlt évtizedekben (Deák 2012). A regionális fejlődés természetét illetően megoszlanak a vélemények két nagy típusra. A neoklasszikus növekedési elméletek, hosszú távon a regionális gazdaság egyensúlyát tűzik ki célul, amelyben a régiók fejlődését a konvergencia jellemzi. A polarizációs teóriák nem a fejlődés kiegyenlítődését, hanem a fejlődési különbségek kiszélesedését, a divergenciát állítják előtérbe (Lengyel–Rechnitzer, 2004). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye a divergencia jeleit mutatja és tartósan perifériális térségnek bizonyul, amely akut válságjegyekkel küzd. Mindez azt vetíti előre, hogy a versenyhátrányok tartóssá válnak (Deák, 2012). Ezt tovább fokozza, hogy a gazdasági világválság felerősítette egész Európában a centrum-periféria kapcsolat erősödését, a centrumok tovább erősödtek, azonban a perifériák meg jobban leszakadtak. Globális és tartós trendnek bizonyul ez az állapot. A fentiek fényében a jövőt illetően Szabolcs-Szatmár-Bereg megye vonatkozásában (csakúgy, mint

Magyarország többi perifériája esetében) nem az lesz a fő kérdés, hogy a divergencia konvergenciává alakul, hanem, hogy milyen mértékű lesz a divergencia üteme a centrumtérsegekhez viszonyítva (*Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területfejlesztési koncepciója, 2013*).

Mivel magyarázható, hogy egyes térségek esetében, az állami fejlesztéspolitika igyekezete ellenére sem sikerül a leszakadást megállítani. Egy-egy térség felzárkóztatását, fejlesztését a külső vagy a belső erőforrásokra alapozzuk. A területfejlesztési beavatkozások – a térségi erőforrások oldaláról – két alapvető megközelítésben tervezhetők. Az egyik esetben a hiányzó erőforrásokat kívülről pótoljuk, vagyis befektetőket telepítünk le a térségbe, vagy jelentős támogatásokat adunk az ottani fejlesztésekhez. A másik esetben arra törekszünk, hogy feltárjuk a térség saját erőforrásait, és ezeket az erőforrásokat próbáljuk minél hatékonyabban hasznosítani, „képesse téve” erre a helyi szereplőket. A hazai területfejlesztési gyakorlatban többnyire a külső erőforrásokra erősen támaszkodó fejlesztések kerültek előtérbe. Mára bebizonyosodott, hogy a létező problémákra gyakran nem lehet tartós, fenntartható megoldást találni tisztán külső erőforrások felhasználásával. Egyes térségek, települések külső erőforrásokra alapozott gyors fellendülését sokszor ugyanilyen gyors hanyatlás követi (*Czene-Ricz, 2010*).

A külső perifériák esetében a külső erőforrások bevonása nehézkes és akadályokba ütközik. Ezeknek a térségeknek az életében kevésbé számíthatunk arra, hogy befektetőket sikerül letelepíteni, mivel ezek a területek nélkülözik a fontosabb telepítési tényezőket (pl. kedvező közlekedés-földrajzi adottságok, kedvező közlekedési kapcsolatok, szakképzett humánerőforrás, a menedzsmentet kiszolgáló szolgáltatások). Az állami támogatáspolitikai rendszerváltás óta próbálja ellensúlyozni ezeknek a térségeknek a sorvadását, többségében plusz támogatási forrásokkal. A 90-es évek elején elsősorban az infrastruktúrák korszerűsítését célozták ezek az állami fejlesztési programok. A hazai decentralizált források működésének évtizedében is megjelent a leghátrányosabb helyzetű kistérségek támogatása (pl. LEKI pályázati konstrukció). A Leghátrányosabb Helyzetű Kistérségek Felzárkóztatásának Támogatása konstrukció a helyi önkormányzatok alapfeladat ellátása között levő színvonalbeli különbségek csökkentését, az életminőség javítását, az esélyegyenlőség meglévő különbségeinek csökkentését és a kistérség helyi gazdasági diverzifikálásának elősegítését támogatta. A 2007-2013 közötti Európai Unió programozási ciklusban pedig az LHH program támogatta a Magyarország 33 komplex programmal segített hátrányos helyzetű térségének a felzárkóztatását.

Azonban a többletterületek ellenére sem sikerült a területi különbségeket mérsékelni a külső perifériák esetében. Ennek okát egyes szakértők különböző tényezőkben látják. Ebből az egyik legmarkánsabb álláspont, hogy Magyarországon a nemzetközi fejlesztési források széles körű rendelkezésre

állása és a hazai források szűkössége miatt a gyakorlati fejlesztések nagyban igazodnak a kívülről jövő támogatások elvárásaihoz, logikájához. Ez azt eredményezi, hogy a térségek túlnyomó többsége igyekszik igazodni ezekhez a „magasabb szintű” célkitűzésekhez, fejlesztési irányait és eszközeit ezek alapján választja meg. Ez arra is hatással van, hogy a helyi szereplők széles körének fejlesztési folyamatban való részvétele háttérbe szorul, hiszen a fejlesztési irányokat, alkalmazható eszközöket és az ehhez társuló forrásokat a lokális térségek – kissé sarkítva – készen kapják. Így természetesen számos lehetséges fejlesztési probléma, illetve a helyi szereplők saját erőforrásainak mozgósítása háttérbe szorul (*Bajmócy, 2011*).

Az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció is megállapítja, hogy a külső perifériák felzárkóztatását elsősorban a belső erőforrásokra kell alapozni. Az elmúlt évek gazdaság- és területfejlesztési gyakorlatában külső erőforrások bevonása dominált, annak ellenére, hogy bizonyos térségekben erősen korlátozott az alkalmazhatósága (pl. külső, belső perifériák). Ezekben a térségekben a helyi erőforrásokon alapuló fejlődésnek kell nagyobb teret biztosítani, de ez nem jelenti a külső erőforrások bevonásának elvetését. A két módszer optimális ötvözete révén léphetnek a térségek egy gazdaságilag, társadalmilag és környezetileg is fenntartható fejlődési pályára (*Nemzeti Fejlesztés 2030 - Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció, 2013*).

A helyi gazdaságfejlesztés alapvetően túlmutat a központi gazdaságfejlesztési, támogatáspolitikai eszközök helyi allokálásán és alkalmazásán, más hangsúlyokat érvényesítő célok alapján működik, és újszerű módszereket igényel. Úgy véljük a külső perifériák leszakadásának mérséklése elsősorban ezekkel a speciális és újszerű megközelítéseket tartalmazó beavatkozásokkal érhető el. A helyi gazdaságfejlesztés egy adott térség gazdaságának fejlesztésében ott lehet alkalmas eszköz, ahol a gazdaságfejlesztés általános eszközeivel nem lehetett eredményt elérni. A belső erőforrásokra építkező, autonóm szerveződésű helyi gazdaság a versenyképesség javításának fontos tényezője lehet.

- A helyi gazdaságfejlesztés szakirodalmi definíciója alapján az alábbi fontosabb célokat tölti be. A helyi egy település, mikro- vagy kistérség saját adottságai által motivált, ezeket az adottságokat fenntartható módon felhasználó, belső erőforrásainak mobilizálása által működtetett összehangolt akciók/tevékenységek, emberek, intézmények, anyagok, erőforrások és eljárások összessége.
- A helyi gazdaságfejlesztés tudatos helyi közösségi beavatkozás a gazdasági folyamatokba a fenntartható helyi fejlődés érdekében. Fő jellemzője az alulról szerveződés (bottom-up) és a helyi szereplők által kidolgozott gazdaságfejlesztési stratégia.

- A helyi gazdaságfejlesztés nem egyszerűen helyi, hanem helyi érdekű gazdaságfejlesztés. A helyi piacot kívánja a helyi vállalkozások és gazdasági tevékenységek ösztönzésével támogatni, a helyi közösség érdekében. Célja tehát nem kizárólagosan gazdasági, hanem meghatározóan közösségi és társadalmi: a helyi lakosság életminőségének javítása, nem pedig a bármi áron történő profitmaximalizálás. Ezért – szemléleti és módszertani megközelítésére egyaránt utalva – helyi közösségi gazdaságfejlesztésnek is nevezhetjük (*Czene-Ricz, 2010*).
- A helyi gazdaságfejlesztés célja az adott térség gazdasági teljesítményének és valamennyi ott élő életminőségének javítása. A helyi gazdaságfejlesztés egy olyan folyamat, amelyben a köz-, a vállalkozói és a civil szféra közösen törekszik jobb feltételeket teremteni a gazdasági növekedéshez és a foglalkoztatáshoz, vagyis a térség gazdasági teljesítményének oly módon történő javítása, amely hozzájárul a helyi lakosok életminőségének javulásához (*Bajmócy, 2011*).
- A helyi gazdaságfejlesztés célja egy adott térség fejlesztése a belső helyi erőforrások feltérképezésével és kiaknázásával, a térség/település gazdasági erőforrásainak dinamizálásával, a helyi közösségi javak közösségi hasznosításával, a jövedelmek egyenletes elosztásával, azaz arányaiban jelentős helyi munkahelyek teremtésével, a helyi közösség mozgósításával, a helyi identitás erősítésével, a helyi erőforrások hosszútávon is fenntartható használatának kialakításával a helyi gazdasági szereplők összekapcsolásával, helyi piacok kialakításával, a jövedelmek áramlásának minél hosszabb ideig a térségen belül való tartásával (*Nemzeti Fejlesztés 2030 - Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió, 2013*).

A fenti jellemzők közül talán az egyik legfontosabb kérdés, hogy melyek azok a belső erőforrások, amelyeket a helyi gazdaságfejlesztés érdekében lehetséges mobilizálni. A belső erőforrások közül a humánerőforrás, a társadalmi erőforrások (társadalmi és gazdasági szereplők együttműködése, lokálpatriotizmus, közösségi kohézió), a természeti erőforrások, a kulturális örökség, kulturális erőforrások (műemlékek, hagyományok) és a gazdasági erőforrások emelhetők ki. A helyi gazdaságfejlesztés több területre koncentrál, a vonatkozó szakirodalomban általában ezek a főbb beavatkozási területek merülnek fel: helyi termékek előállítás és piacra vitele; helyi vállalkozások fejlesztése, vállalkozói környezet javítása; turizmusfejlesztés, a helyi gazdaság pénzügyi ösztönzőinek a kialakítása; szociális gazdaság; energetikai önellátás; humánerőforrás fejlesztés, szemléletformálás.

Összességében úgy véljük, hogy a helyi gazdaságfejlesztés, mint fejlesztéspolitikai eszköz lehet a megfelelő válasz a külső perifériák leszakadásának mérséklésére, esetleg megállítására. A helyi gazdaságfejlesztés mechanizmusainak kibontakozása már elindult néhány településen. Szabolcs-

Szatmár-Bereg megye külső periferiáin, azonban ezek csak elszigetelt jelenségek. Az önkormányzatok részéről paradigmaváltásra van szükség, hiszen intézményfenntartóból fokozatosan a helyi gazdaságfejlesztés katalizátoraivá válnak az utóbbi években. A helyi gazdaságfejlesztés kibontakozásához azonban erős térségi együttműködésre lenne szükség, mert jelenleg egy-egy jó kezdeményezést csak másolnak egymásról a települések és nem specializálódnak területekre. Ez azt eredményezi, hogy a kezdeményezések gyakran egymást oltják ki. A helyi gazdaságfejlesztési mechanizmusok segítésére ebből eredően külső beavatkozásokra lenne szükség. Szükséges olyan katalizátor szervezetek bevonása, akik biztosítják a szükséges szakmai háttérét a folyamatok elindításának és segítik a források allokálásának, a fejlesztések elkészítésének koordinációját.

Végül kérdésként merülhet fel, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megye külső periferiái esetében melyek lehetnek azok a területek, ahol a helyi gazdaságfejlesztés kibontakoztatása versenyelőnyök kialakulásához is vezethet és ezzel elindulhatnak ezeknek a térségeknek a felzárkózása.

A belső erőforrásokra alapozott helyi gazdaságfejlesztésnek két iránya lehet:

- Olyan területeknek a fejlesztése, amellyel középtávon versenyelőnyök alakíthatók ki egy adott térség számára;
- vagy olyan területeknek a fejlesztése, amely a jövedelem kiáramlását és a belső erőforrások helyben tartását segíti.

Kifejezetten az első variációra keressük a választ, vagyis melyek Szabolcs-Szatmár-Bereg megye külső periferiáinak azon belső erőforrásai, amelyekre építve a térség versenyelőnyei kibontakozhatnak. Jelenleg két ilyen területet tudunk azonosítani, egyrészt a helyi termékek előállítását, másrészt a helyi turizmus fejlesztését.

3.2. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye külső periferiáinak versenyképességének erősítése a helyi termékekre alapozva

A magyar termőterületek kontinentális szinten is kiemelkedően jó minőségűek, hiszen Magyarországon egy mély terménytakaró található, amelynek nagyon jó és gazdag tápanyagkészlete van (a magyar talaj egy medence alján fekszik). Szabolcs-Szatmár-Bereg külső periferiáin azonban a sajátos geológiai, vízrajzi adottságokból eredően igen kedvezőek a kertészeti termelés adottságai, ennek okai a következők. Az Alföld északkeleti részének negyedidőszaki fejlődéstörténetét az Ős-Tisza és Ős-Szamos, valamint a Bodrogot összetevő folyók feltöltő tevékenysége határozta meg. Üledékeit a Szatmári-síkságon, a Nyírség középső és déli területein, valamint a Hajdúság déli részén hagyta hátra. Az akkumuláció eredményeként az Alföld északkeleti részén egy nagy kiterjedésű hordalékkúp síkság alakult ki. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és azon belül Szatmár-Bereg talajtani adottságai kifejezetten

kedvezők, ugyanis ebben a talajban jóval kisebb mértékben vannak jelen a nem lebomló növényvédő szerek. Ezen a vidéken tiszta a talaj és tiszta a víz, részben ettől kedvezőek a megye termőadottságai. A kedvező talajtani adottságoknak a másik oka, hogy a térség vulkánikus hegyeiből az esők lemosták ezt a tápanyagot, ezáltal kedvezőbb minőségű talajtakaró jött létre. Másrészt a fentiekből eredően beltartalmi, illatélvezeti szempontból is kiemelkedő jelentőségű az itt megtermelt gyümölcs és zöldség. Ennek oka a térség mikroklímája. A Kárpátok és a Tisza közötti területen olyan mikroklíma alakult ki, amely kedvez a harmatképződésnek (még szeptemberben is van harmatlecsapódás). A harmatlecsapódásnak köszönhetően az itt termő gyümölcsöknek nagyon különleges beltartalma és ízvilága van. A magas és minőségi beltartalomnak köszönhetően itt nem kell szintetikus hozzátenni. Az ártéri gyümölcstermesztésnek hagyományai vannak ezeken a területeken. Értékek vannak ebben a tájban, amelyeket be kell tenni egy ökológiai keretbe és helyi terméknek hasznosítani.

Úgy véljük, hogy ez az egyik komparatív előnye a térségnek, amely érdemileg hozzá tudna járulni a helyi gazdaság megerősödéséhez, lényegében erre alapozva képzelhető el a helyi gazdaságfejlesztés. A helyi termékek késztermékké alakítása folyamatosan fejlődik, több helyi termék ért el országos és nemzetközi ismertséget (szatmári pálinkák, almaszirom, natúrlevelek, lekvárok). A helyi termékekben rejlő potenciálok kiaknázását tovább kell segíteni a jövőben is. Ez történhet piaci szereplők bevonásával vagy a közösségi gazdaságfejlesztés részeként. A piaci szereplők már régóta elindultak ezen az úton és több piacképes terméket tudtak előállítani a helyi nyersanyagok késztermékké alakításával (pl. Panyolai, Tarpai manufaktúrák pálinkái, Nobilis Kft. által előállított almaszirom stb.). A közösségi gazdaságfejlesztés számára ez jó alapot és követendő példát jelenthet, melynek feladata, hogy az elkövetkező években katalizálja más helyi termékek előállítását és piacra juttatását. A helyi termékek közül kiemelkedik a beregi kecskesajt, amelyet közösségi gazdaságfejlesztésében sikertűl Tiszaadonyban késztermékké alakítani és tartósan a piacra vezetnie a helyi önkormányzatnak.

3.3. A külső perifériák versenyképességének erősítése a helyi kulturális és természeti örökségre alapozva

Északkelet-magyarországi határmenti perifériális megyékről általánosságban elmondható, hogy kiemelt történeti, kulturális és természeti értéket koncentrálnak. Kiemelendő, hogy az egész Alföldön Szabolcs-Szatmár-Bereg megye őrizte meg legtöbb műemlékét. A megyén belül a legtöbb műemlék a beregi és a szatmári térségben található. Az épített és természeti örökségek koncentrációja a megye keleti felében egyértelműen magasabb, mint a középső vagy nyugati részén. Ez több okkal magyarázható. A mai Szabolcs-Szatmár-

Bereg megye szatmári és beregi része sohasem tartoztak a gazdasági centrumokhoz, így a gazdasági, elsősorban iparfejlődés, kevésbé károsította a természeti környezetet. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye külső periferiáira általánosságban jellemzőek a természet közeli állapotok, a természetvédelmi területek magas koncentrációja, a biológiai sokféleség fennmaradása. Ez a táj a magyarországi természettájak közül a legkevésbé érintett, a faji sokszínűség még mindig fennáll. A mozaikos tájszerkezet itt kevésbé jellemző. Ezt az Alföldre jellemző táji sokszínűséget az Alföldön más térség nem tudja így prezentálni. A természetvédelmi területek, természeti értékek térbeli koncentrációját vizsgálva egyértelműen megállapítható, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megye esetében a természeti értékek tekintetében, a leginkább koncentráltabb területnek a Szatmár-Beregi területek számítanak. Bizonyítja ezt az, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 229 településéből 36 település külterülete érinti a Szatmár-Beregi Tájvédelmi körzet területét. Összességében tehát a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egésze természeti értékekben gazdag, melyek egyértelműen a Szatmár-Beregi területeken koncentráltak legnagyobb arányban, emellett a megye egészén elszórtan találkoznak természeti értékekkel.

A sajátos történeti fejlődés, a történetileg is jellemző szegénység, a gazdasági pangás, az intenzív iparosítás hiánya lehetővé tette, hogy konzerválódjanak ezeknek a területeknek a természeti értékek mellett a történelmi, ember alkotta értékek is. Az épített értékek tekintetében általánosságban jellemzi a külső periferiákat (Szatmár-Bereg, Bodrogköz, Abaúj, Zemplén) a műemlékek magas koncentrációja. A külső periferiák jelentős része, különösen a Felső-Tiszavidéken, a folyók birodalma, errefelé az ember és a víz különös szimbiózisának lehetünk tanúi. A folyók behálózják a tájat és ezzel e vidék sorsát is. A Tisza, a Szamos vagy a Kraszna egyszerre oltalmazta és pusztította az itt élőket az évszázadok folyamán. Az állandó bel- és árvizek hatására a folyók ölelésében létrejövő lápvilág évszázadokon keresztül nyújtott menedéket a hol Ázsia, hol Európa felől érkező seregekkel szemben. A szatmár-beregi vidék, a Rétköz vagy a Nyíri- Mezőség a víz birodalma volt egészen a XIX. századig, amikor kezdetüket vették a nagy folyószabályozások. Minden nehézség ellenére a vizek birodalma, a lápvilág azonban oltalmat adott, a kora újkor romlás évszázadai (Magyarország három részre szakadása, török háborúk, Habsburg ellenes küzdelmek, vallásháborúk) ide nem tudtak beférközni. Ez a momentum teszi igazán egyedivé a térség épített örökségét, hiszen az elszigeteltségben a középkor öröksége átvészelhette a vérzivataros időket. A középkori templomok sűrű láncolata, az Alföldön egyedülálló módon itt megmaradt aprófalvas településszerkezet, a néphagyományok gazdagsága mind-mind ennek lenyomata. Ennek lenyomatai tükröződnek vissza Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kulturális vonzerőleltárának gazdagságán (*Antall I. et al. 2013*). A Szatmár-beregi térség Tiszától és Szamostól keletre eső területe szinte egy egybefüggő nagyobb kiterjedésű

örökségturisztikai magterület. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében itt a legmagasabb az örökségturisztikai értékek, műemlékek koncentrációja. A Szatmár-beregi desztináció Tiszától és Szamostól nyugatra eső területei jóval alacsonyabb örökségérték koncentrációval rendelkeznek, mint a keletre eső területek. A Szatmár-beregi desztináció kulturális örökségei közül műemléki szempontból a középkori templomok tekinthetőek a legjelentősebbnek, a középkori templomok koncentrációja és minősége ebben a régióban országosan is kiemelkedő. A térség másik meghatározó örökségelemét az irodalomtörténeti emlékhelyek alkotják (Szatmárcseke, Tiszacsécse, Nagyar), de van néhány országosan kiemelkedő jelentőségű ipartörténeti műemlék is (Tarpa, Túristvándi, Nagyecséd). A térség kastélyokban, kúriákban szegény, reprezentatív építészeti emlékek Cégénydányádon, Vásárosnaményban, Komlódótfaluban találhatóak. A népi építészeti emlékek hihetetlen gazdagsága jellemzi ezt a vidéket. Összességében egy tendencia egyértelműen megfigyelhető a megyében, nyugatról keleti irányba egyre sűrűbb a kultúrtörténeti értékek száma, legnagyobb arányban a Szatmár-Beregi desztinációban koncentrálódnak. Alapvetően elmondható, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a kulturális örökség területi koncentrációja igen magas, Alföldi kontextusban ez a megye egyértelműen piacvezető ezen ebből a szempontból. A műemlékek jelentős része országos nivó feletti és ezeknek a műemlékeknek a nagy része jó állapotú, turisztikai szempontból tehát pozícionálhatóak.

Összességében Magyarország északkeleti külső perifériáin egy rendkívül értékes és látványos kulturális és a természeti örökség koncentráció figyelhető meg. Ezekben a térségekben nem csak mennyiségileg, de minőségileg is országos nivó fölötti műemlékeket és természeti értékeket találunk. Az elmúlt évtizedek trendjei alapján biztosan mondhatjuk, hogy ezeken a területeken iparszerű turizmus nem fog kiépülni és talán nem is cél. Azonban ezekben a térségekben speciális beavatkozásokkal létrehozhatóak versenyképes turisztikai termékek a meglévő örökségértékekre építve, amelyek eredményeként jövedelem generálható a térségben, illetve a helyi gazdaságfejlesztésben érhetőek el eredmények.

Irodalom

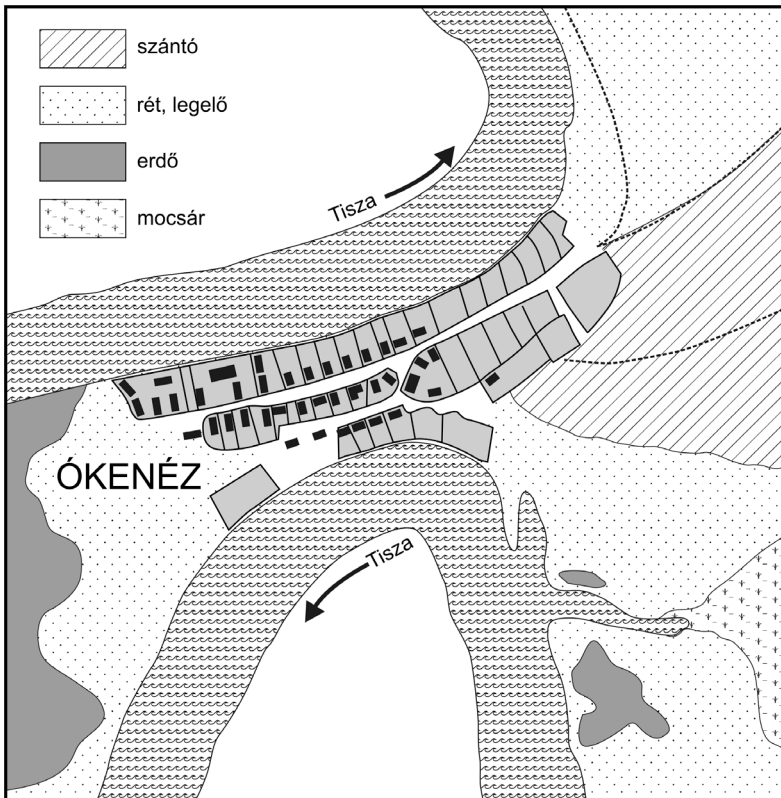
- ANTALL I.- DEÁK A.- SZATMÁRI I. 2013: Tündérmezőtől az Ismeretlen Földre, Utazás a művészetek történetében Szatmártól Kassáig - Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., Nyíregyháza. 7 p.
- BAJMÓCY Z. 2011: Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe, JATEPRESS, Szeged. pp. 15-29
- BARANYI B. 2004a: A határmentiség dimenziói, Magyarország és keleti államhatárai, Dialóg Campus Kiadó. pp. 19-38
- BARANYI B. 2004b: Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről, Tér és társadalom, 18. évf. 2004/2. pp. 1-21.o.

- BELUSZKY P. 2001: A Nagyalföld történeti földrajza, Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 42-43
- CZENE Zs.-RITZ J. 2010: Helyi gazdaságfejlesztés - Ötletadó megoldások, jó gyakorlatok, Nemzetgazdasági Minisztérium. pp. 9-29
- DEÁK A. 2012: A régió- és településmarketing, mint területfejlesztési eszköz a perifériális térségek fejlesztésében – Szabolcs-Szatmár-Bereg megye esettanulmánya, In Fejér-Király G.-Lázár E., Vállalkozói és gazdasági trendek a Kárpát-medencében I. kötet, Csíkszereda pp.13-23
- FRISNYÁK S. (szerk.) 1993: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája II. kötet, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Önkormányzata, Nyíregyháza. p. 79.
- LENGYEL I. - RECHNITZER J. 2004: Regionális Gazdaságtan, Dialóg Campus Kiadó. pp. 273-278
- Nemzeti fejlesztés 2030, Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció 2013: Nemzeti Tervezési Hivatal, Budapest
- Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési Koncepció 2014-2020 előkészítő fázis 2012: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza
- Terület-és Településfejlesztési Operatív Program 2014: Nemzeti Tervezési Hivatal, Budapest

TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI VIZSGÁLATOK A TAKTAKÖZBEN (18-20. SZÁZAD)

Dr. Dobány Zoltán

A Taktaköz sajátos természeti földrajzi adottságai évezredek óta lehetővé tették az emberek tartós letelepedését. Szerencs és Prügy között, a Taktaföldvárnak nevezett határrészen 6000 éves, gazdagon díszített edénytöredékek, kőbalták, konyhaeszközök, földbe mélyített kunyhó-alapok és tűzhelymaradványok kerültek elő (*Petercsák T. 1980*). Tiszaladány területéről ugyancsak több jelentős régészeti lelet bizonyítja az ember korai megjelenését. Ilyen pl. egy ie. 1500 körüli időből származó bronz kincslelet (*Koós J. 1990*).

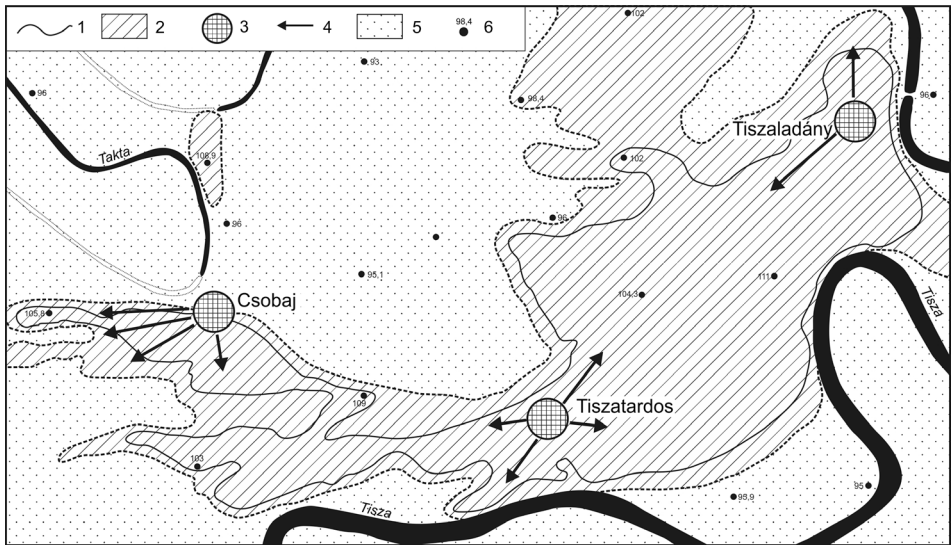

1. ábra. Ókenéz belsője a 18. század végén, Kneidinger A. kéziratos térképén. A település az 1850-es években a Tisza szabályozása következtében megszűnt¹.

¹ Az ábrákat szerkesztette és rajzolta: Dobány Zoltán

Hasonló korú kincslelet Prügy határából is előkerült, míg Csobajról kelta régészeti leletet tártak fel a kutatók (Révész L. 1994). Tiszaladány határában vandál telep nyomaira bukkantak a régészek. A nagy kiterjedésű, hosszú időn át lakott település még a 2. század elején létesülhetett, s minden valószínűség szerint a 4. században pusztult el (Lovász E. 1990).

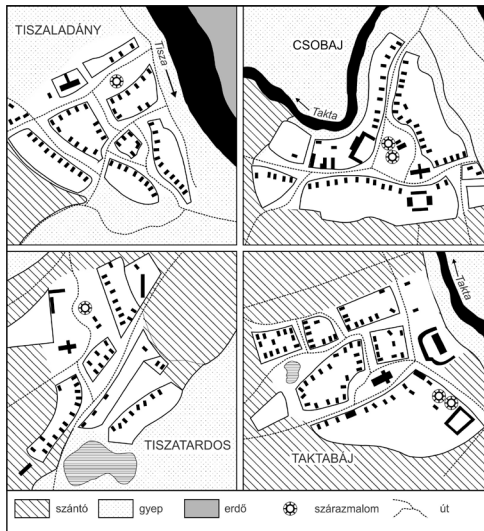
A Taktaközt a környékbeli tájak közül első között népesítette be a honfoglaló magyarság. A letelepedésben minden bizonnyal fontos szerepe lehetett a korabeli természeti viszonyoknak. Az ártéri szintből kiemelkedő homokos háta (= hordalékkúpproncsok) az állandó szálláshelyek létrejöttét és szántóparcellák kialakítását tették lehetővé. A homokos hátakat körülvevő, nagy kiterjedésű, szövevényes vízhalózzal, kiterjedt mocsárvilággal rendelkező amfibikus ártér természetes védelmet nyújtott a megtelepedők számára, sokoldalú használata pedig a megélhetést tette könnyebbé.

2. ábra. A Taktaköz keleti és középső részének térképvázlata. Az ábrán jól elkülöníthető az ármentes és az időszakosan vagy állandóan vízzel borított térszín határa. A települések ősi magja általában az egykori hordalékkúp legmagasabb pontján létesült. (Katonai térkép alapján, egyszerűsítve.) 1= a 100 méteres szintvonal, 2= ármentes térszín, 3= a település ősi magja, 4= a település terjeszkedésének horizontális iránya, 5= a szabályozások előtt időszakosan vagy állandóan vízzel borított térszín, 6= tengerszint feletti magasság

A vizsgált terület ma meglévő települései — Taktakenéz kivételével — középkori eredetűek. Prügyön pl. már a 12. században nemzeti monostor állt

(Csorba Cs. 1994). A többi település első írásos említésének dátuma is a fentieket támasztja alá. Elzártágánál fogva a vidék „magterülete” (Tiszaladány, Tiszatardos, Csobaj, Taktabáj, Prügy, Ókenéz) nem tartozott a török hódoltság területéhez, a peremi települések azonban — különösen az 1560-as években — gyakran szenvedtek a törökök támadásaitól. Mezőzombor, Szerencs, Taktaszada, Taktaharkány, Tiszalúc 1567-ben pl. elpusztult a török támadás következtében. A 18. század elején is voltak harcok a környéken, melyek nem kímélték a peremi települések lakosságát sem. A 16-18. századi kedvezőtlen hatásokat a 18. század végére heverte ki a vidék településállománya. A gazdasági élet reorganizációja kicsiny, de stabil népességszámú falvak újrászerveződését eredményezte.

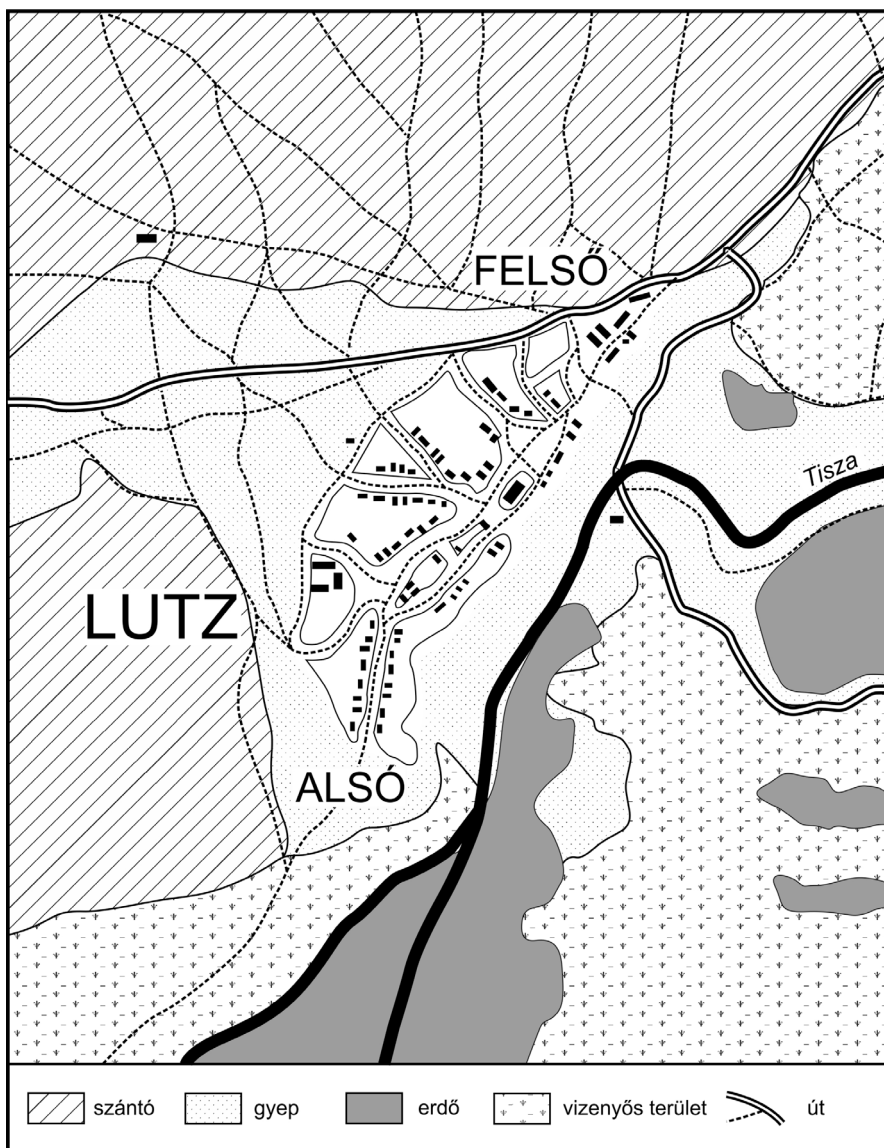

3. ábra. Néhány taktaközi település 18. század végi alaprajzi vázlat. (Az I. katonai felmérés szelvényei alapján, módosítva.)

Györffy István „Az Alföld településformái” című munkájában (1943) foglalkozott a Dél-borsodi-síkság településföldrajzával, s ebben érintette a vizsgált térség néhány települését is. A II. József-féle katonai térképek alapján, a Taktaköz peremén fekvő Tiszalúc, Taktaharkány és Taktaszada településeket kétbeltelkes vagy kertes települések közé sorolta². Ma a településföldrajzi irodalom a kétbeltelkes településeket szabálytalan alaprajzú halmazfalunak nevezi. A kétbeltelkes vagy kertes települések központi részét ún. lakóhelyegységek (=házak) foglalták el, s e településmag körül változó

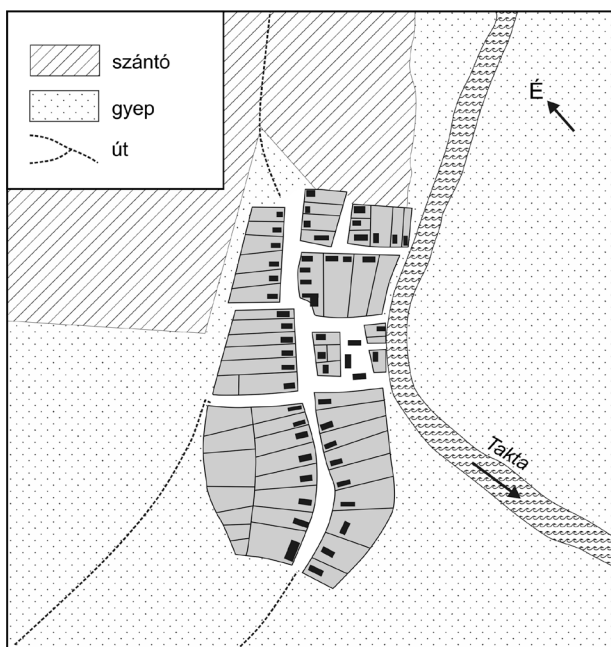
² Frisnyák Sándor szerint (1994) a Taktaközben láptelkes falvak is megtalálhatók.

kiterjedésű ólaskertőv alakult ki. A népesség növekedésével együtt lassan átalakult ez a településforma, mert az ólaskertek helyén lakóházak épültek

4. ábra. Tiszalúc alaprajzi vázlata a 18. század végén. (Az I. katonai felmérés alapján, egyszerűsítve.)

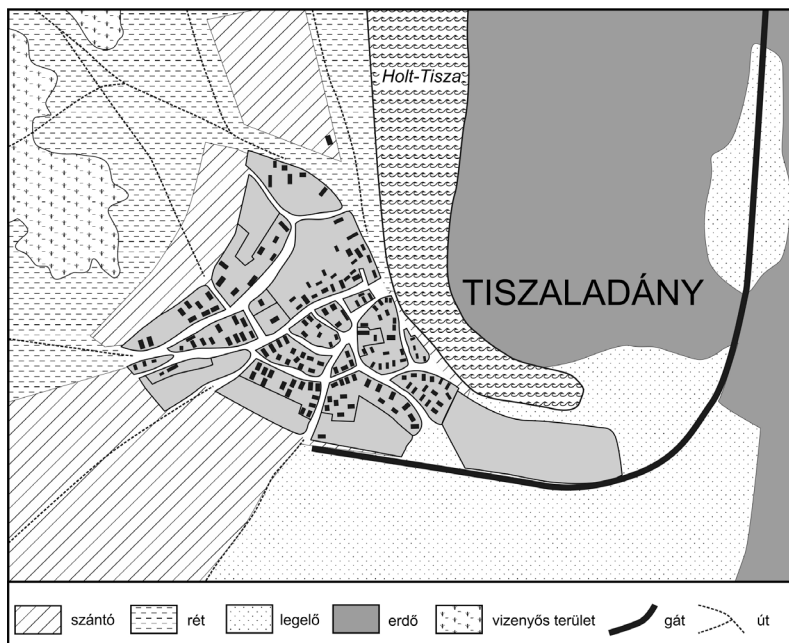
Petercsák Tivadar szerint (1986) Taktabáj és Tiszaladány is a fentebb említett településtípushoz tartozott. A történelmi források és a helyszíni kutatási eredmények arra engednek következtetni, hogy Taktabáj belsőségének a magja a mai református templom körül alakult ki, útifalu szerkezettel. Az ólaskertek és a takarmánytároló épületek a mai Rákóczi utca környékét foglalták el, halmazos településszerkezetet alkotva. Az ólaskertek legfontosabb épülete a tüzelős ól volt, amelyből a 19-20. század fordulóján még állt néhány a községben³ (Petercsák T. 1986).

5. ábra. Taktaszada alaprajza Kneidinger A. 18. század végén készült térképe alapján.

A település ősi magja a DNY-ÉK-i irányú, „U” alakban elterülő ármentes térszínen jött létre. Később É-ÉNY-I irányba terjeszkedett, elsősorban a Prüggy felé vezető út, valamint az „U” alakú ármentes felszín északi szára mentén. A 18. század végén két szárazmalom működött a településen, mindkettő a templomtól DK-re, a Csobaj felé vezető út mentén állt. A templomon kívül volt egy kastély is a faluban, mindkettő az ármentes térszín legmagasabb gerincére épült. A házakhoz tartozó telkek az ártér felé lejtettek.

³ A helybéliek szerint az utolsó tüzelős ólat 1962-ben építették át lakóházzá.

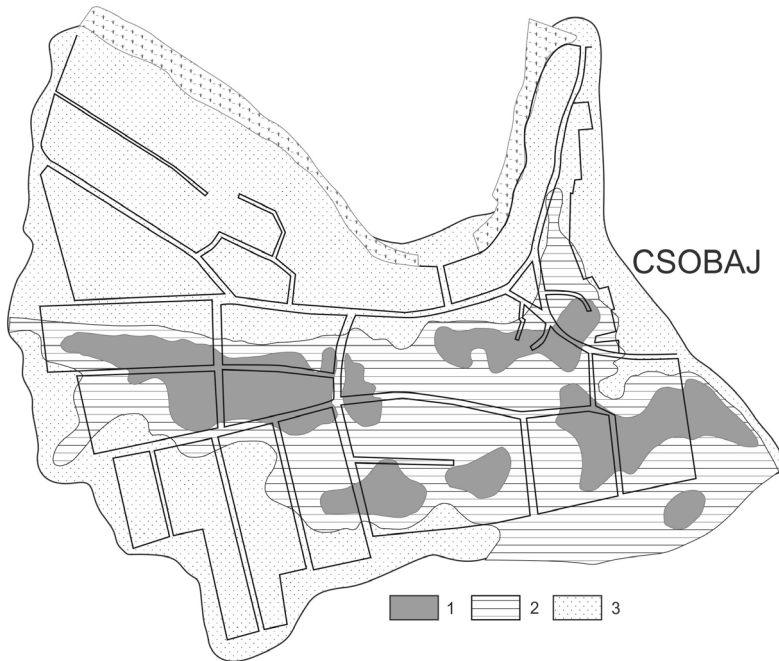

6. ábra. Tiszaladány belsősége a II. katonai felmérés térképén.

7. ábra. Tiszaladány belsőségének ősi magja (barna színnel jelölve), valamint a folyószabályozás és ármentesítés után létrejött telektömbök (világos kékkel jelölve), 1905 körül.

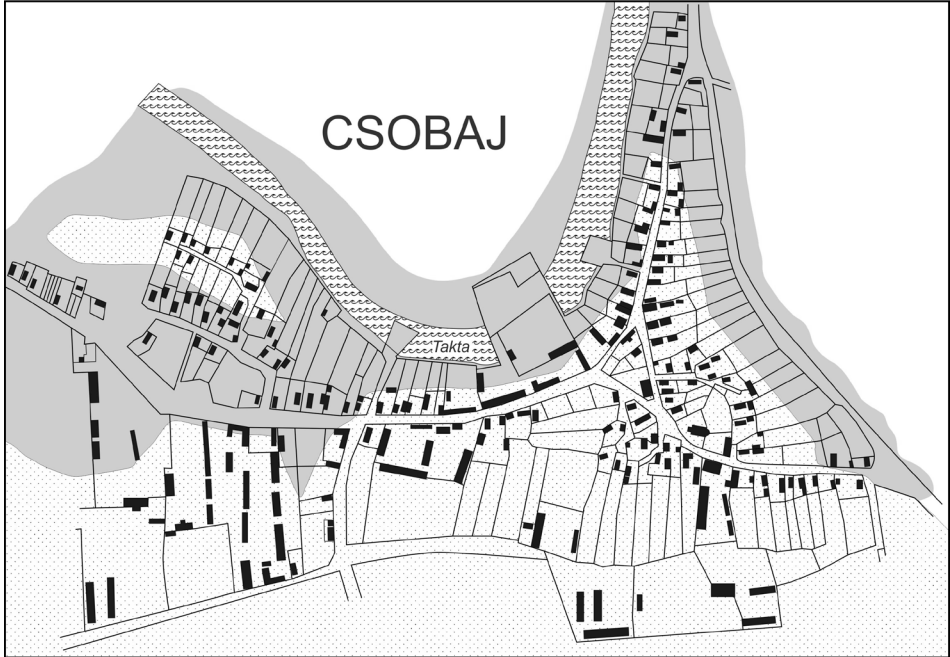
Tiszaladány eredetileg szabálytalan alaprajzú halmazfalu volt, ahol ugyancsak megtalálhatók a kertes település nyomai (*Petercsák T. 1986*). A közvetlenül a Tisza mellé települt községről Kneidinger András 1770 körül készített térképet, amelyen az akkor meglévő házaknak (68 db) több mint a felét ábrázolta is. A nagyjából ugyanakkor készült I. katonai felmérés vonatkozó térképszelvényén a belsőségben 65 házat, egy szárazmalmot és egy templomot számolhatunk össze. Az akkori település a Tokaj-Tiszaladány-Tiszatardos útvonaltól DK-re, a mai Holt-Tisza mentén terült el. Térbeli kiterjedése később északra, illetve az Égető- és a Tyúkos-halom irányába növekedett.

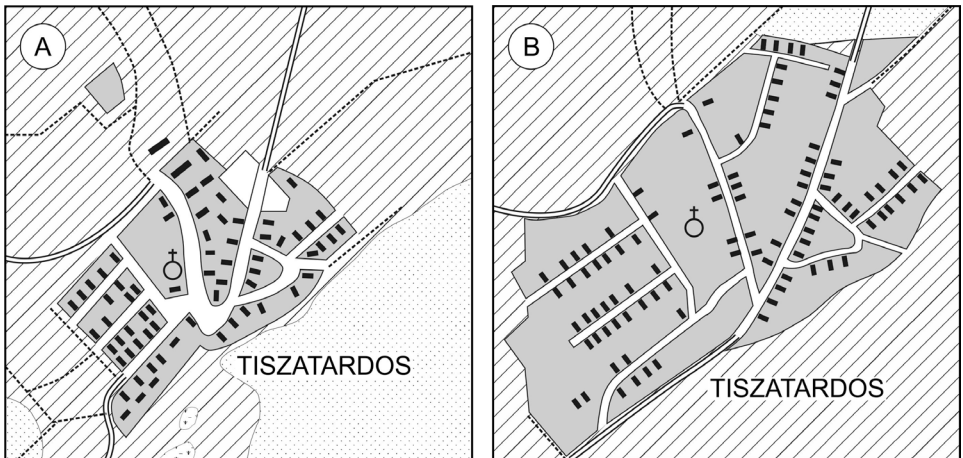
8. ábra. Csobaj belsőségének domborzati sajátosságai. 1= 100 méternél magasabban fekvő terület, 2= 98-100 méter közötti terület, 3= 98 méter alatti térszín, amelyet az ármentesítés előtt rendszeresen elöntött a víz

Csobaj belsőségének legidősebb magja útifalu. A megközelítőleg „Y” alaprajzú település vázát a Tokaj-Tiszatardos-Taktabáj és a Tarcal irányából összefutó utak találkozása alakította ki. Az utak csomópontjába épült a templom és két szárazmalmot is (*Petercsák T. 1986*). A 18. századi I. katonai térképen mindez jól látható. Csobaj térbeli fejlődését nagymértékben meghatározta az, hogy a K-Ny-i tengelyű ármentes térszín meglehetősen keskeny, a templomtón

nyugatra mindössze 10-500 méter széles volt. Az ármentesítés után ez természetesen nem jelentett többé akadályt a terjeszkedésben, de a falu így is meglepően sokat megőrzött a korabeli térszerkezetéből.

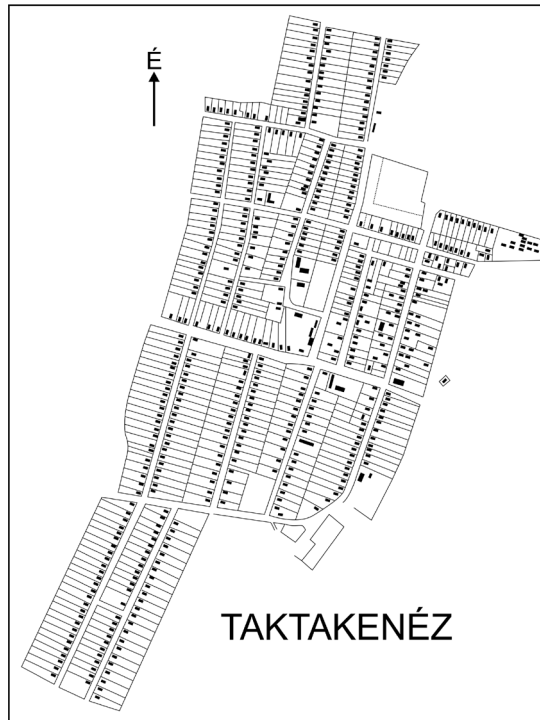

9. ábra. Csobaj alaprajzi vázlatja 1907 körül készült térkép alapján. (A világoskék terület az egykor árvíz által veszélyeztetett felszínt jelöli.)

10. ábra. Tiszatardos a 19. század végén (A) és az 1940-es évek elején (B). (Katonai térképek alapján, egyszerűsítve.)

Tiszatardos településszerkezete — Csobajéhoz hasonlóan — „Y” alaprajzú útifalu, amely a 20. század végére utcás szerkezetűvé vált (*Petercsák T. 1986*). A vizsgált belső települések közül talán Tiszatardos települt a legtagoltabb felszínre, s ez az utcahálózat kialakítását minden bizonnyal befolyásolta. Igen érdekes a „Z” betűhöz hasonló, alföldi viszonyok között jelentős szintkülönbségű, éles szögben megtörő főutcája. Temploma 104,6 méter magasan épült, felső ablakából jó kilátás nyílik mind a Tiszántúl, mind pedig a Zempléni-hegység irányába. A 18. században szárazmalom is volt a településen. A környezet-átalakító munkálatokat követően a tiszai rév irányába terjeszkedett a falu.

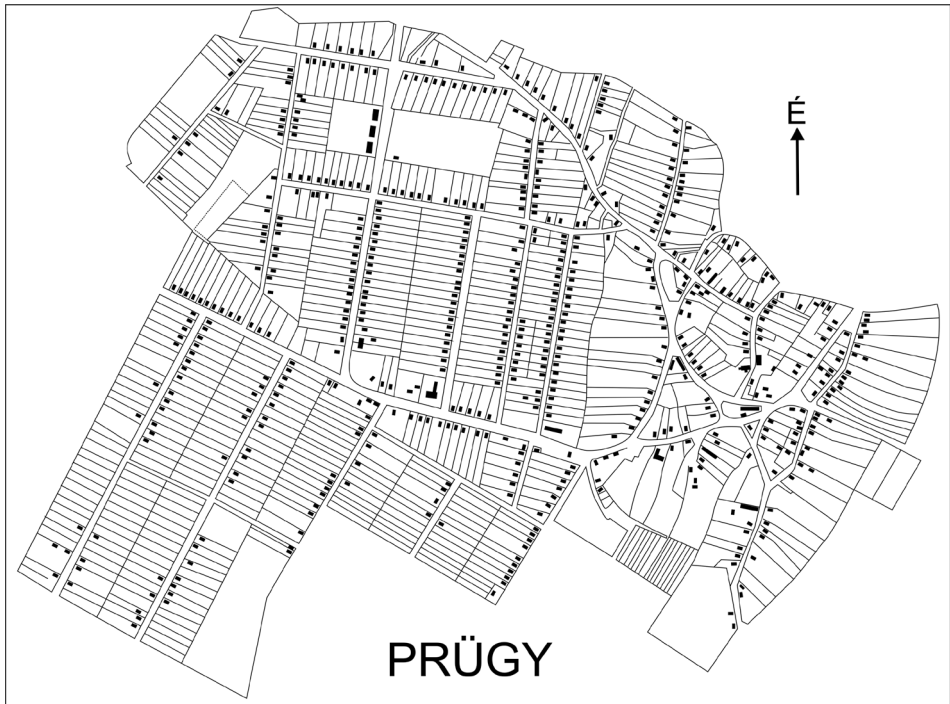
11. ábra. Taktakenéz. alaprajzi vázlat az 1980-as években.

Prügy — az újabban épült részeket kivéve — halmazos szerkezetű település, szabálytalan csoportos beépítésű telkekkel, zugokkal, szákcúkkal (*Petercsák T. 1986*). Az ármentes térszín legészakibb peremén létrejött települést északról a Sámson-tó, a Pap-tó, illetve a Pap-Tava-mocsár határolta. Az I. katonai felmérés térképszelvényén itt is megtalálhatjuk a belső centrumában épült szárazmalmokat. Prügy már akkor is a legnagyobb településnek számított a Taktaköz belsejében fekvő hat település közül.

Térbeli növekedése a legújabb térképeken jól megfigyelhető, valamint az is, hogy az egykori településmag milyen markánsan elkülönül az újonnan létesített telektömböktől. Ez utóbbiak szabályos utcahálózattal rendelkező, sakktablás alaprajzú településrészt alkotnak.

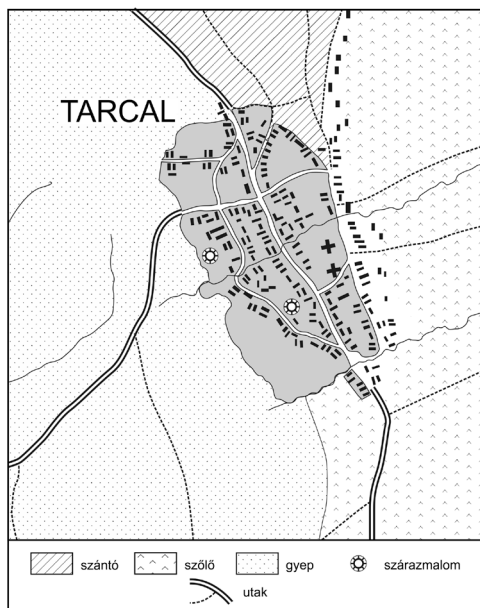
Teljesen sajátos volt Taktakenéz fejlődési útja. A jelenlegi település magját az 1850-es években hozták létre, mérnöki tervek alapján, keresztutcás rendszerben. A Tisza szabályozása következtében a korábbi települést, Ókenézt ugyanis el kellett hagyniuk lakóiknak. Az új települést a régi helytől észak-északkeletre építették fel, a Kákó-hát, Telek-halom közötti ármentes felszínen. A mai Taktakenéz szabályos, sakktablás alaprajzú, ún. teleklábas falu. Utcái egyenesek, többnyire egymásra merőlegesek.

A települések belsőségét eltérő nagyságú, racionálisan hasznosított külsőség (=faluhatár) vette körül, melyek kiterjedése az idők folyamán némileg változott⁴.

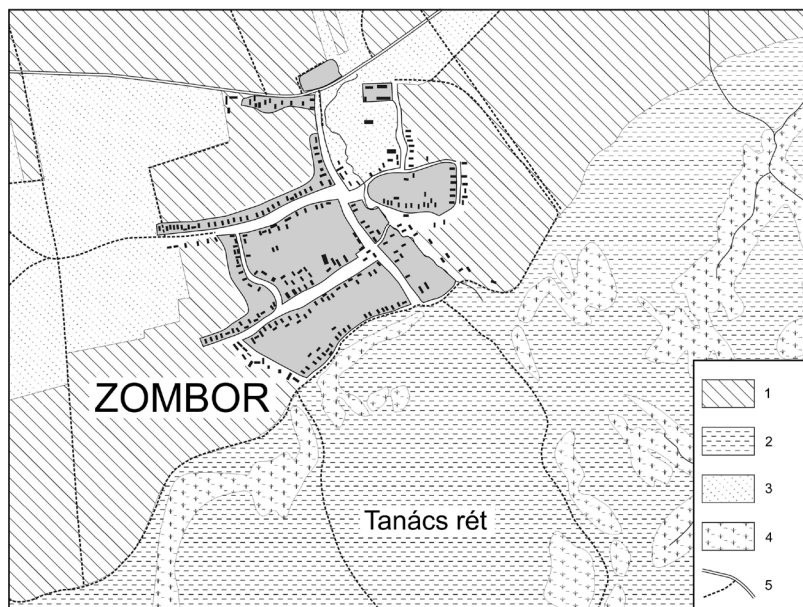

12. ábra. Prüggy alaprajza az 1980-as években. Az ábrán jól elkülöníthető az ősi belsőség és az újabban épült településrész.

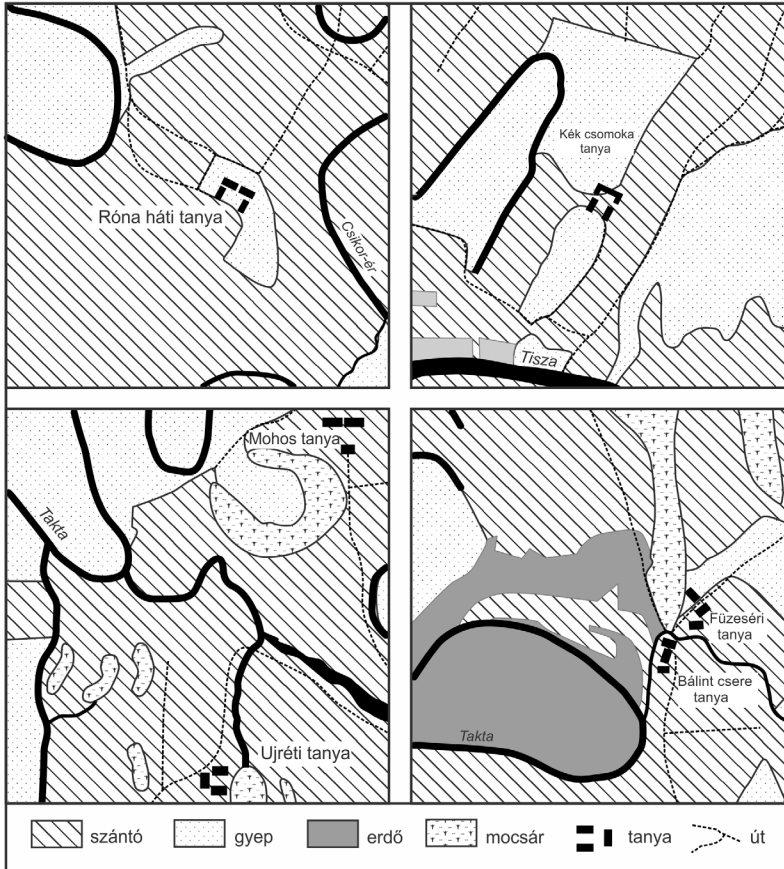
⁴ A fejezetben közölt, egységnyi területre vonatkozó adatokat a 2010-es közigazgatási határokat figyelembe véve számítottam ki.

13. ábra. Tarczal a 18. század végén. Sokkal urbánusabb képet mutatott, mint bármelyik belső taktaközi település. (Az I. katonai térkép alapján, módosítva.)

14. ábra. Mezőzombor belsőége még a 19. század közepén is változatos földhasznosítási környezetben terült el. (A II. katonai felmérés alapján.) 1= szántó, 2= rét, 3= legelő, 4= mocsár, vizenyős térszín, 5= fontosabb út

15. ábra. Különböző földhasznosítási környezetben létrejött tanyák, a 19. század utolsó harmadában. (Katonai térkép alapján, módosítva.)

A 19. század utolsó évtizedeiben, a Taktaközben is jelentősebbé vált a tanya települési forma, elsősorban a tagosítással felszabadított földterületeken. A tanyák egy része a szántóterület belsejébe, fontosabb dűlőút mentén települt, de volt olyan tanya is, amelyik a szántó-, a rét- és a legelő érintkezési zónájában feküdt. A legracionálisabb és egyben leggazdaságosabb földhasználatot ez utóbbi tanyák tulajdonosai tudták megvalósítani. Valószínűsíthetjük azonban, hogy a taktaközi tanyák — elsősorban csekély számuk következtében — sohasem töltöttek be olyan fontos szerepet a helyi településstruktúrában, mint amelyet betöltöttek pl. az Alföld tipikusan tanyás térségeinek magányos települései.

I. táblázat. A házak száma a jelzett időpontokban

	1784/87	1869	1900	1930	1941	1960	1990	2010
Csobaj	79	127	132	220	228	353	342	346
Mezőzombor	117	203	309	449	482	632	848	902
Prügy	86	174	193	275	304	562	782	837
Szerencs	277	366	567	1107	1180	1469	3667	3874
Taktabáj	54	108	138	171	161	247	230	239
Taktaharkány	115	237	259	438	492	857	1237	1343
Taktakenéz	60	97	126	204	220	357	392	436
Taktaszada	101	180	226	332	383	501	661	682
Tarcal	484	579	645	769	799	944	1322	1351
Tiszaladány	68	145	193	249	266	358	331	330
Tiszalúc	198	394	419	646	707	1028	1637	1927
Tiszatardos	43	67	83	129	136	176	166	146
Tokaj	507	726	736	926	992	1058	1631	1710
	2189	3403	4026	5915	6350	8542	13246	14123

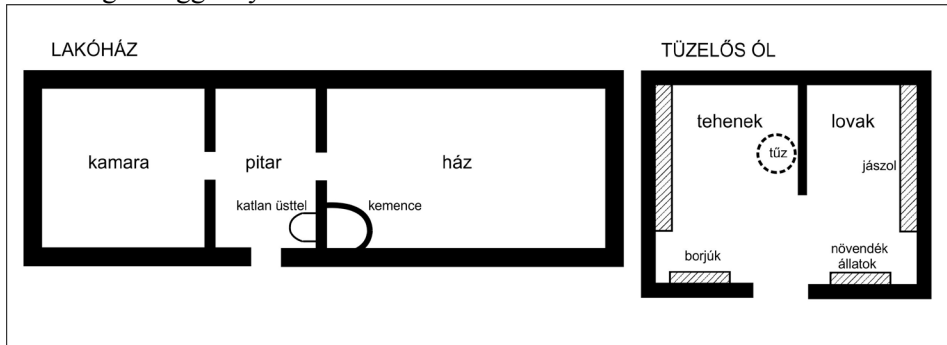
Az 1784/87-es népszámlálás adatai szerint a Taktaközben fekvő hat településen összesen 390 ház állt, míg a peremi településeken 1799⁵. A belső falvakban 3,5 ház jutott 1 km²-re, a peremeken 7 ház, míg az összes települést figyelembe vevő érték 5,3 ház/1 km². Prügyön mindössze 2,9, Tokajban pedig 18 ház jutott egységnyi területre, a többi településen e két szám között váltakoztak az értékek. Egy házban átlagosan 6,5 fő lakott. Később a népesség gyarapodásával együtt a házak száma is növekedett, 1900-ban pl. a belső településeken 865 házban éltek, míg a peremi településeken 3161 házban (összesen tehát 4026 ház volt a 13 vizsgált településen). A hat belső településen megduplázódott az 1 km²-re jutó házak száma (7,6), a peremi településeken nem volt ilyen mértékű a növekedés a 18. század végi adathoz képest (12,3 ház/1 km²). A vizsgált települések átlaga elérte a 10 ház/1 km²-es értéket. A Tiszához közeli falvakban elsősorban a környezet-átalakító munkálatoknak köszönhetően növekedett meg jelentősen a házak száma. A 19. század utolsó harmadában már olyan térszínen is tudtak építkezni az emberek, ahol korábban az ismétlődő árvízi elöntések miatt erre nem nyílt mód. A peremi településeken elsősorban Szerencsen és Tokajban volt erőteljes a növekedés. Szerencs ekkor már regionális értelemben is fontos közlekedési csomópont, ipari termelése számottevő, közigazgatási szerepköre sem elhanyagolható, mindezek a népesség és a lakásállomány erőteljest gyarapodását eredményezték.

1900-ban átlagosan 7,2 fő élt egy házban, a belső településeken valamivel többen (7,6 fő/ház).

⁵ Ebben az időben Mezőzombor, Szerencs, Tarcal és Tokaj mezővárosi jogállású település. A falvak és eme mezővárosok teljes lakásállománya 2189 darab volt a 18. század 80-as éveiben.

1930-ban a házak száma 5915 db, ennek 21,1%-a a hat belső településen állt (1248 ház), itt 11 ház jutott 1 km²-re, míg az összes település átlaga 14,9 ház/1 km² volt⁶. A korábbiakhoz képest valamivel kevesebb lakó jutott egy házra (6 fő/ház).

A fenti adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a települések térbeli terjeszkedési lehetőségeinek kedvezőbbé válása, a növekvő népesség, az emberek megnövekedett igényei stb. idővel a lakásállomány folyamatos megújítását, illetve új lakások építését eredményezte. Ez a tendencia a 19. század utolsó harmadában indult meg, s a 20. század első felében teljesedett ki. Az új (vagy átépített) lakóházak a korabeli építési anyagoknak és technológiáknak megfelelően épültek, a mindenkori gazdasági (vagyoni) lehetőségek függvényében.

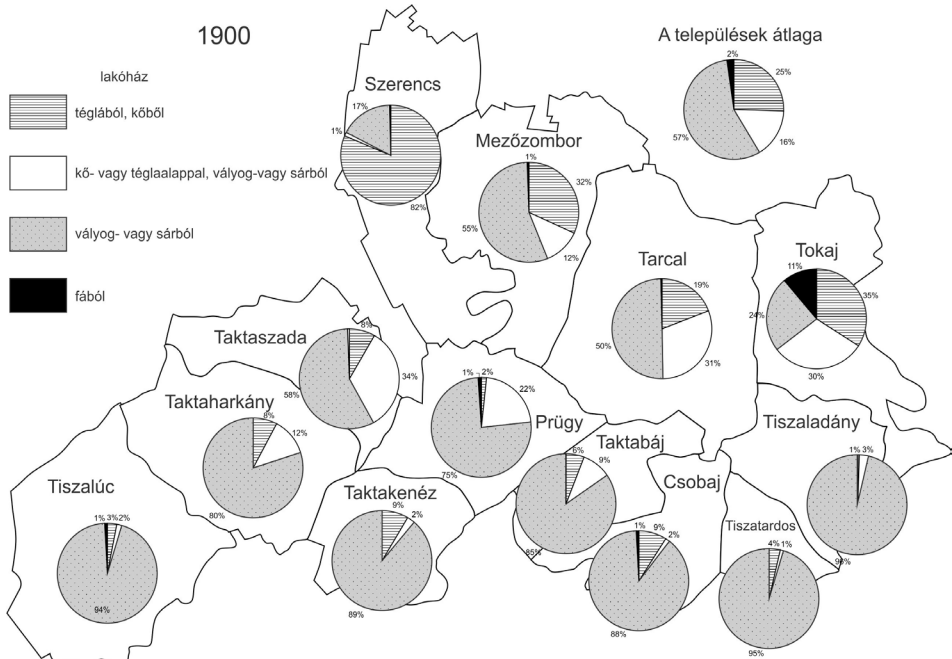

16. ábra. Jellegetes taktabáji ház és tüzelős ól alaprajza a 18-19. századból. (Petercsák T. alapján)

A hagyományos módon épült taktaközi házak az alföldi közép-magyar típushoz tartoztak, és rokonságot mutattak a szabolcsi, szatmári és hajdúsági népi építkezéssel. A lakóházak hagyományosan szoba-konyha-kamra tagolásúak voltak (Petercsák T. 1986). Az építkezés technikája, anyaga nagymértékben alkalmazkodott a helyi adottságokhoz, elsősorban az ártér biztosította építési anyagokhoz⁷. Az ártérrel határos részeken a házak falát paticsból készítették (a falat sövényből fonták és sárral tapasztották). Tiszaladányban a ház falát kétszeres vesszőfonás közé döngölt föld alkotta, amelyet aztán két oldalról betapasztottak. Prügyn, Csobajon elterjedtebb volt a rakott sárfal vagy vályogfal. A tetőszerkezetet szarufás nyeregtető alkotta, amely elől csonkakontyos, hátul falazatos megoldású volt. Sok helyen előfordult a deszkaoromzat és gyakori volt a tornác is. A házakat hagyományosan náddal fedték, zsúppal csak a módosabb gazdák. A cserép az 1900-as évek elején kezdett elterjedni a Taktaközben (Petercsák T. 1980, 1986).

⁶ 2010-ben a vizsgált 13 településen 14 123 ház volt, 1 km²-re átlagosan 33,2 ház jutott, egy házban pedig átlagosan 2,2 fő lakott.

⁷ A környezet-átalakító munkálatok megkezdése után az ártéri haszonvételek lehetőségei beszűkültek, de nem tűntek el véglegesen. A gazdasági épületek anyagaihoz továbbra is használtak pl. fűzfavesszőt és nádat.

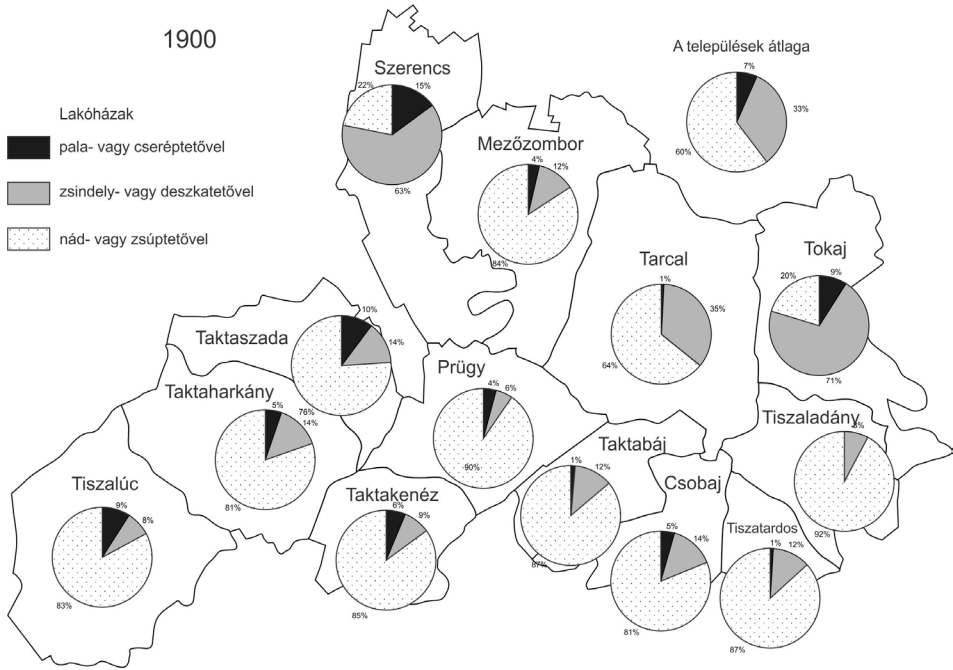

17. ábra. A házak építése során használt építőanyagok megoszlása az egyes településeken 1900-ban.

Az I. katonai felméréshez készített ún. Landesbeschreibung szerint a 18. század végén Taktabájon a templom, a kastély és a prügyi út melletti magtár, Tiszaladányban a templom, Tiszatardoson a templom, a paplak, a nemesi kúria, a fogadó és a kompnál álló csárda kőből épült. A tiszatardosi nemesi kúria a csobaji oldal felől védelmezte a falu bejáratát, a falu végén álló fogadó pedig a településről, illetve Csobajról a komp felé vezető utat biztosította. Csobajon a templom, a nemesi kúria, a fogadó és a majorság épült kőből (Pók J. 1992).

Páll Istvánnak a „Történeti adatok a Taktaköz népi építkezéséhez” című dolgozatából rendkívül sok adatot ismerhetünk meg a belső települések épületállományáról, azok jellemző sajátosságairól. Eszerint az 1840-es években a lakóépületek többsége (kb. 93%-a) melléképületek nélkül épült. A házak átlagos hossza 11,9-13,4 méter között volt, a nemesek házáinál ez az érték valamivel meghaladta a 15 métert. Ez utóbbiak átlagos szélessége elérte a 6,6 métert. Prügyön Báji Patay Lajos kúriája 30,2 m x 13,2 m, Patay József taktabáji kastélya pedig 28,3 m x 19,8 m alapterületet foglalt el. Hasonló méretű volt Drevenyák Ferenc taktakenézi (ókenézi) kastélya is.

1843-ban Taktakenézen (Ókenézen) egy, Tiszaladányban három paticsfalú házat írtak össze. Sáfalat merevítő, tetőtartó oszlopokkal ellátott lakóépület 16 volt a faluban.

18. ábra. A házak fedésére használt tetőfedő anyagok megoszlása az egyes településeken 1900-ban.

A házak tetejét elsősorban náddal és gyékénnyel fedték. Pl. Tiszatardoson 47 lakóházból 19-nek nád borította a tetejét. Előfordult, hogy egyes házak teteje gazzal vagy szalmával volt fedve. Prügyön 3, Taktabájon 4, Taktakenézen (Ókenézen) 1 épületet fedett zsindely, Prügyön pedig 3 zsúpfedeles ház is állt.

A településeken, illetve azok határában nagyméretű gazdasági épületek is voltak. Prügyön pl. 85 méter hosszú és 11,3 méter széles istálló, Taktakenézen (Ókenézen) pedig három különböző méretű állattartó épület állt (az egyik 68 méter hosszú, 9,5 méter széles volt). Taktabájon is épült egy nagyméretű (49 méter hosszúságú) marhaistálló.

A házak udvarán álló gazdasági épületek (istállók, szekérszínék, sertésólak, kamarák, juhaklok, górék stb.) száma és mérete az állattartás kiemelkedő fontosságát bizonyítja. Prügyön pl. 55 méter hosszúságú „juh fészter”, illetve istállóval egybeépített, 83,1 x 9,5 méter kiterjedésű „birka hodály” volt. Taktabájon is állt egy hasonló méretű hodály, Tiszaladányban pedig 21 gazdának 22 juhtartó építménye volt.

A nagybirtokosok majorjaiban jókora csűrök álltak. Ezek közül a Taktabájon épült 56,7 x 18,5 méteres, zsindelyes csűr volt a legnagyobb. Mindezek mellett

1843-ban Taktabájon és Taktakenézen (Ókenézen) 2-2, Csobajon 3 szárazmalom, Prügyön pedig egy olajütő működött (Páll I. 1986).

2. táblázat. A lakóházak fontosabb műszaki adatai 1900-ban

	lakóházak							lakóházak száma
	kőből vagy téglából	kő- vagy téglalappal vályog-, vagy sárból	vályog- vagy sárból	fából vagy más anyagból	cserép-, pala- vagy bádóg	zsindely- vagy deszka	nád- vagy zsúp	
Csobaj	12	2	117	1	6	19	107	132
Mezőzombor	99	37	171	2	11	38	260	309
Prügy	3	42	146	2	8	11	174	193
Szerencs	462	5	99	1	85	358	124	567
Taktabáj	8	13	117	0	2	17	119	138
Taktaharkány	20	32	207	0	14	37	208	259
Taktakenéz	11	3	112	0	8	11	107	126
Taktaszada	19	76	130	1	23	31	172	226
Tarcal	123	198	322	2	6	226	413	645
Tiszaladány	1	6	186	0	0	15	178	193
Tiszalúc	13	7	395	4	38	34	347	419
Tiszatardos	3	1	79	0	1	10	72	83
Tokaj	251	224	180	81	68	519	149	736
	1025	646	2261	94	270	1326	2430	4026

A házak építési anyagára vonatkozó, teljes körű adatsort 1900-tól közöltek a népszámlálási kötetek. A statisztikákból nyomon lehet követni a felhasznált építőanyagok fajtáit, s így a lakóépületek műszaki állapotára, értékére, általánosságban a lakosság életkörülményeire is következtethetünk. 1900-ban a belső hat település teljes lakásállományának mindössze 4,9%-a készült téglából vagy valamilyen kőből. A peremi településeken ez az arány lényegesen magasabb volt (26,6%), köszönhetően Szerencs 81,5%, Tokaj 34,1%, és Mezőzombor 32%-os értékeinek. Szerencs messze a legurbánusabb képet mutató, jelentős iparral rendelkező települése volt a környéknek, relatíve módosabb népességgel, közeli kőfejtőkkel, téglagyárral stb. Tokaj a maga kisvárosi jellegével ugyancsak elkülönült a rurális térség zömmel vályog- vagy sárból épített házeitól, falusias környezetétől. Mezőzombor esetében csak a közeli hegyaljai kőbányákat és téglagyárat lehet említeni, ahonnan vasúton viszonylag olcsón szállított követ vagy téglát lehetett beszerezni. A vizsgált 13 település átlaga (15,7%) viszont nem érte el a korabeli országos átlagot (19,3%).

Szilárd alappal, de vályogból vagy sárból épült ház ugyancsak kevés volt a belső településeken (az összes ház mindössze 6,6%-a), a peremi településeken ez az arány 17,3% volt. Az összes település ezen átlaga megközelítette a 12%-ot. Szilárd alap nélkül, csak vályogból és sárból épült a belső falvak

lakásállományának 88,2%-a (a peremi településeken ez az arány 54,1%), az összes település átlaga 71,1% volt. Tiszalúcon, Tiszaladányban és Tiszatardoson az ilyen szilárd alap nélküli házak aránya meghaladta a 90%-ot, Szerencsen viszont csak a házak 17,5%-a tartozott ebbe a kategóriába (Tokajban 24,4%). A fából (vagy más anyagból) épült házak aránya összességében 1,2% ekkor, de Tokajban meglepően sok ház anyaga volt még fából (81 db, 11,1%).

A tetők fedése tekintetében még rosszabb volt a helyzet. Majdnem mindenütt dominált a tűzveszélyes nád vagy zsúp, de ebbe a kategóriába tartozott a Szerencsen, Tarcalon és Tokajban igen elterjedt zszindely vagy deszka tetőfedő anyag is. A tipikus taktaközi településeken a nád és zsúp részesevése 86,9%, a peremieken 61,4%, míg az összes települést figyelembe véve 74,3% volt 1900-ban. A fával fedett tetők ugyanilyen sorrendű adatai: 10,1%, 31% és 20,5%.

A modern, de drága tetőfedő anyagok aránya ekkor: 2,9%, 7,6% és 5,2%.

1900 és 1930 között a 13 településen összesen 1889 új ház épült, az egyes településeken differenciált ütemben és a felhasznált építőanyagok tekintetében eltérő módon. Ez a műszaki állapotokat bemutató 1930-as statisztika alapján egyértelműen kimutatható. E szerint a csak kőből (vagy téglából) épült házak aránya lényegesen nem változott a három évtized alatt (a belső településeken 6,7%, a peremieken 29,1%, az összes településen átlag 19,9% volt arányuk). A legnagyobb változás a szilárd alappal, illetve a nélkül épült házak száma (aránya) között volt, mert az előbbi jelentősen növekedett, míg az utóbbi értelemszerűen csökkent. Az újonnan épített lakóházak zöme már szilárd alapra épült, a hagyományos építőanyagok (elsősorban a vályog) a falazat anyagaként azonban továbbra is domináns maradt.

A tetőfedő anyagok — köszönhetően a szigorodó tűzvédelmi szabályoknak — alaposan kicserélődtek három évtized alatt. Nemcsak az újonnan épült házakat fedték kevésbé tűzveszélyes anyagokkal, hanem számos régi építésű ház tetején is lecserélték a tűzveszélyes anyagokat. 1930-ban az összes ház (beleértve a peremi települések házait is) 57%-ka cserép-, pala- vagy bádogtetővel rendelkezett⁸. A zszindely- vagy deszkatető csak néhány településen volt még említésre méltó (Csobajon, Szerencsen, Tarcalon és Tokajban), összességében aránya 3% alá csökkent. A kevésbé tehetős portákon azonban még mindig a nád- vagy zsúp fedte a tetőket, a vizsgált 13 településen arányuk még megközelítette a 40%-ot.

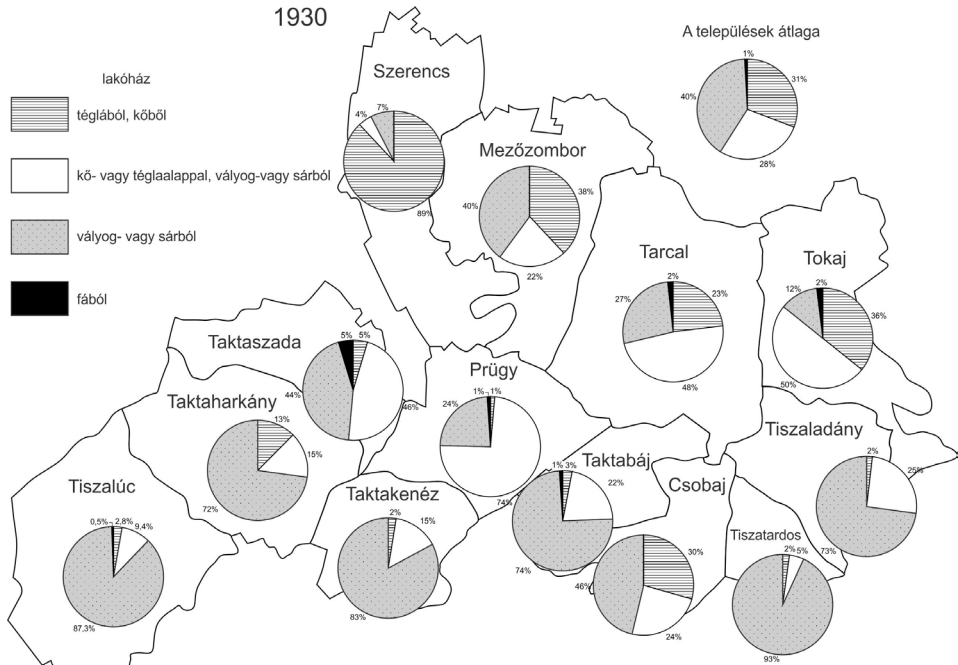
⁸ A belső falvakban ez az arány kisebb volt (48,2%), a peremen fekvő településeken megközelítette a 66%-ot. Tokajban és Szerencsen kiemelkedően magas volt a kevésbé tűzveszélyes tetőfedő anyagok aránya (megközelítette a 90%-ot), Tiszaladányban és Taktabajon viszont átlag alatti, mindössze 40%.

3. táblázat. A lakóházak fontosabb műszaki adatai 1930-ban

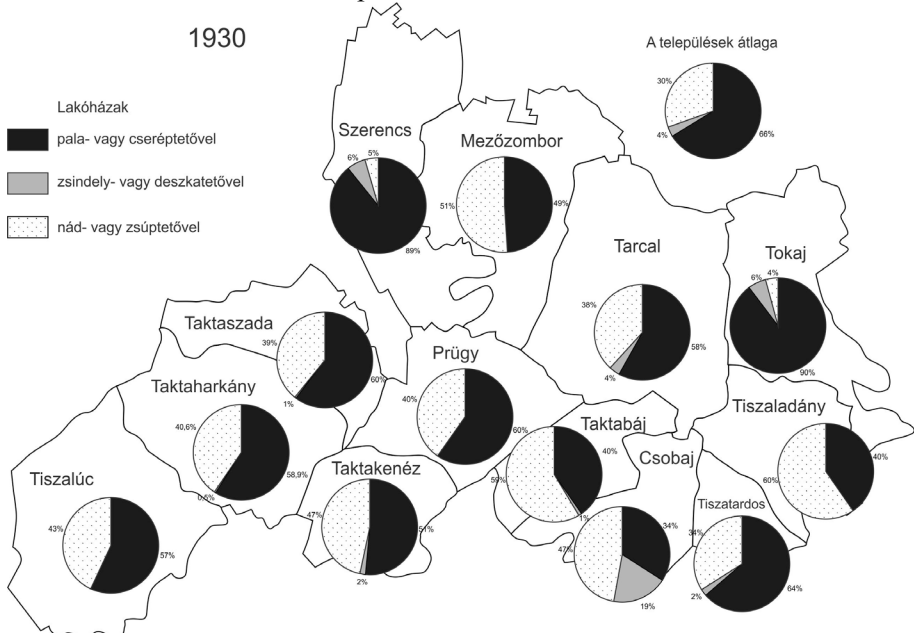
	lakóházak							lakóházak száma
	kőből vagy téglából	kő- vagy téglalappal vályog-, vagy sárból	vályog- vagy sárból	fából vagy más anyagból	cserép-, pala- vagy bádóg	zsindele- vagy deszka	nád- vagy zsúp	
Csobaj	65	53	102	0	75	41	104	220
Mezőzombor	171	98	180	0	219	0	230	449
Prügy	4	203	65	3	164	0	111	275
Szerencs	975	49	82	1	988	69	50	1107
Taktabáj	5	37	127	2	69	2	100	171
Taktaharkány	55	64	319	0	258	2	178	438
Taktakenéz	5	30	169	0	105	4	95	204
Taktaszada	16	155	145	16	200	2	130	332
Tarcal	177	370	210	12	446	29	294	769
Tiszaladány	5	63	181	0	100	0	149	249
Tiszalúc	18	61	564	3	367	1	278	646
Tiszatardos	3	6	120	0	82	3	44	129
Tokaj	332	462	113	19	830	58	38	926
	1831	1651	2377	56	3903	211	1801	5915

A 20. század első felében a mocsaras határrészek már nagyon megfogyatkoztak a Taktaközben, a természetes építőanyagok forrásai lassan elapadtak. A tartósabb építőanyagok iránti igény ugyancsak a hagyományos építőanyagok visszaszorulását eredményezte. Az 1950-es, 60-as években még inkább jellemzővé vált a tartósabb építőanyagoknak a használata. A házak túlnyomó többségének a falazata már kőből, téglából vagy betontól készült (kivéve Tiszalúc házainak számottevő részét). A peremi településeken (Szerencsen, Mezőzomboron, Tokajban és Tarcalon) a szilárd alpra a falakat is kőből (elsősorban jól faragható riolittufából) húzták fel. A falvak többségében a szilárd alpra a még hagyományos építőanyagnak tekinthető vályog került, amit általában helyben készítettek el, viszonylag olcsón. A vályog jó hőszigetelő, de hamar nedvesedik, emiatt a belső településeken fokozott gondoskodást igényelt minden vályogból épített lakóház. Különösen a szigetelést kellett nagy alapossággal elvégezni, elsősorban a mélyebben fekvő telektömbök házainál.

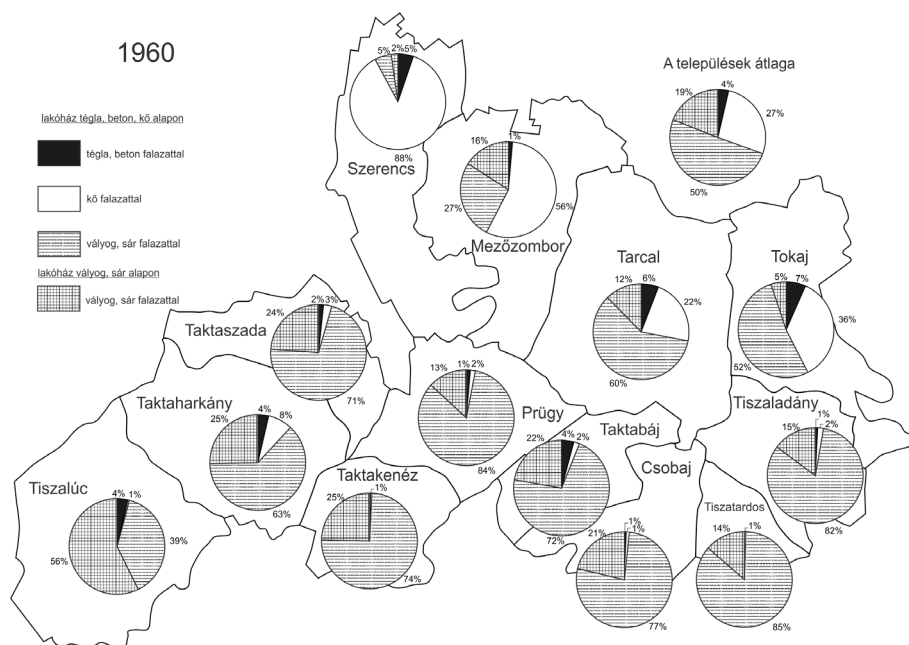
A tetőfedő anyagok között egyeduralgódóvá vált az égetett cserép. Új házat csak a legkritkább esetben fedtek náddal, ez a hagyományos fedőanyag inkább a legrégebben épült házak tetejét takarta. 1960-ban a házak negyede még a 19. században épült. Tarcalon, Tokajban ez az arány meghaladta a 40%-ot is, míg a belső településeken 10-20% közötti értékek voltak a jellemzőek. Sok ház épült a századfordulót követő évtizedekben, s legalább ugyanannyi 1945 és 1960 között (értelemszerűen ez utóbbi nem volt jellemző Tarcal és Tokaj esetében).

19. ábra. A házak építése során használt építőanyagok megoszlása az egyes településeken 1930-ban.

20. ábra. A tetőfedő anyagok megoszlása az egyes településeken 1930-ban.

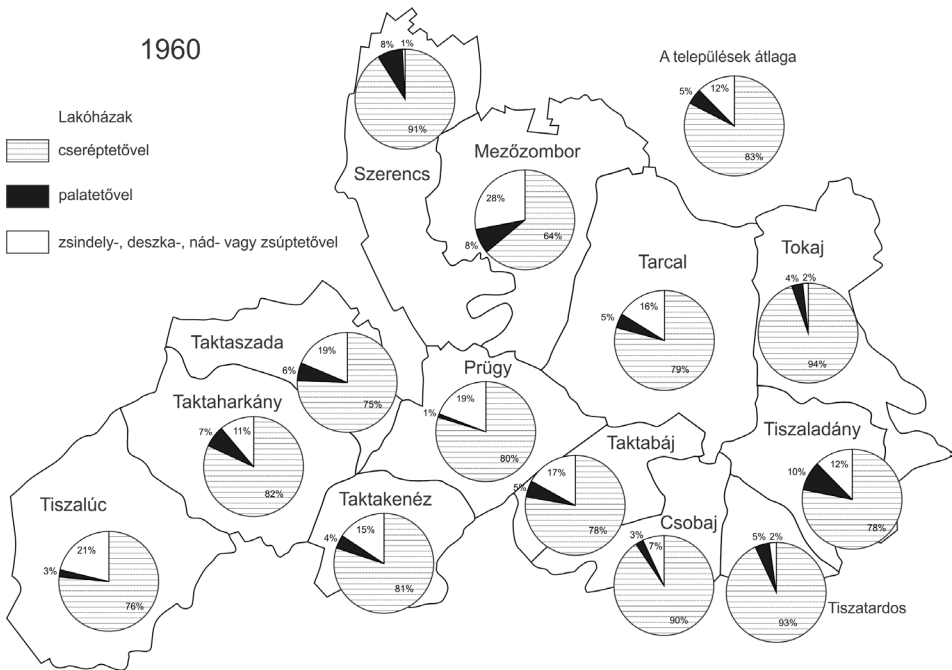
21. ábra. A lakóházak építése során használt anyagok megoszlása az egyes településeken 1960-ban.

A házak többsége földszintes, bár 1941-ben Tokajban, Szerencsen a házak 3,6%-a, illetve 3,3%-a már emeletes (Taktakenézen is volt egyetlen ilyen épület). A lakóépületek 60%-a egyszobás, ebben a tekintetben Taktabáj adatai a legimponálóbbak, ott ugyanis a házak 64%-a már kétszobás volt. A három vagy többszobás lakások elsősorban Tokajban és Szerencsen fordultak elő nagyobb számban. A lakások szobáinak 43%-át fából készült burkolat fedte (padló, parketta), Tokajban és Szerencsen ez az arány megközelítette a 80%-ot. Abban az időben kezdett elterjedni a hideg burkolóanyagok használata (csempe, kerámia járólapok stb.), aránya az összes települést figyelembe véve mintegy 6%-ot ért el. A belső taktaközi települések szobáinak túlnyomó többsége vertföldes padlózatú volt (arányuk 70-80% között változott).

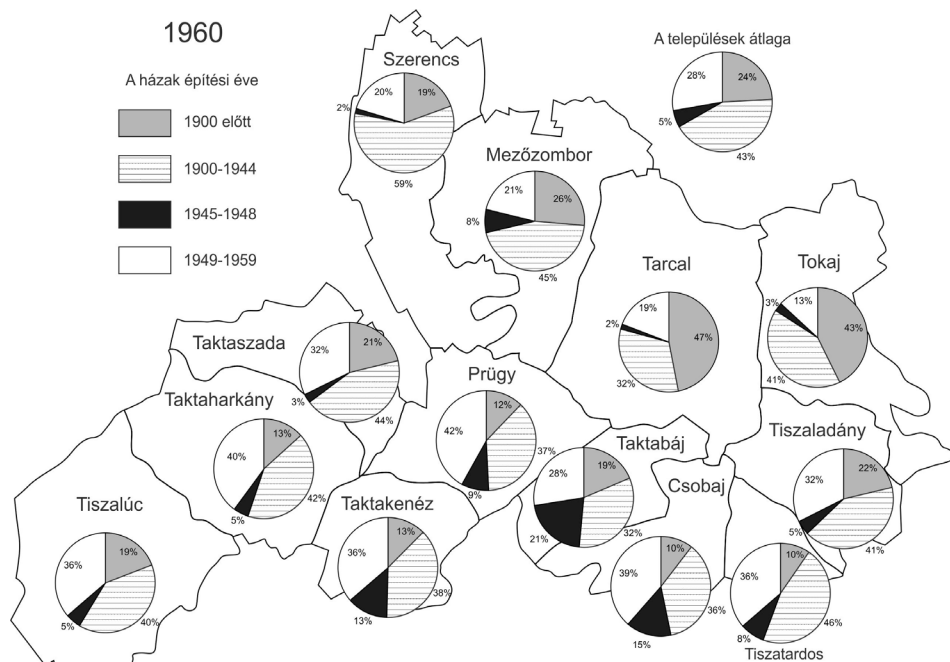
A települések infrastruktúrájának fejlődésében fontos szerepet töltött be az elektromos energia megjelenése. A villany legkorábban (1904) Szerencsen gyulladt fel, majd Tokaj (1905), Taktaharkány (1913), Tarcal (1925), Tiszalád (1930), Mezőzombor (1939) következett. Taktaszadán és a belső településeken 1949 után fektették le a gerincvezetéseket. Legutoljára (1961) Prügy és Taktakenéz villamosítását végezték el. Önmagában az elektromos hálózat megjelenése a településeken nem jelentette azt, hogy minden lakó élvezhette annak előnyeit. 1941-ben pl. a már jelzett öt településen kívül, ahol

egyáltalán nem volt még bevezetve a villany, Szerencsen csak a lakások 61,8%-a volt a gerincvezetésekre bekötve, Tokajban 46%-a, Taktaharkányban 18%-a, Tarcalon 15%-a, Mezőzomboron 11,2%-a. 1960-ban már lényegesen kedvezőbb volt e tekintetben a helyzet, hiszen Prügy és Taktakenéz kivételével minden településen 70% fölött volt az elektromos árammal ellátott lakások aránya. Az utcai világítótestek (Tokajban pl. 233 db volt 1965-ben) megjelenése ugyancsak fontos esemény volt a települések életében.

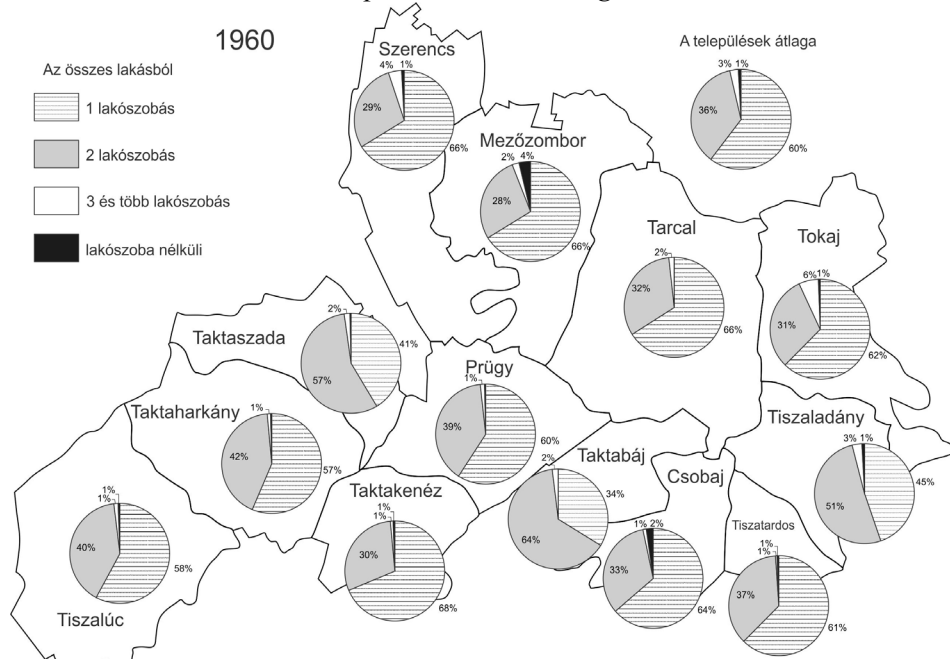
Nagyon lassan épült ki a vízvezeték- és csatornahálózat is. Az 1940-es évek elején még nem volt egyetlen településen sem, ahol megkezdték volna azok lefektetését, egyedül Tokajban volt bátortalan próbálkozás 1941-ben. Ténylegesen csak a háborút követő évtizedben kezdték el az érdemi munkát Tokajban, Szerencsen és Tarcalon. 1960-ban Tokajban már a lakások 21,2%-a, Szerencsen 9,3%-a, Tarcalon pedig 3,3% volt vízvezetékekkel ellátva. A lakosság vízzel való ellátását már évtizedek óta ássott, illetve fúrt kutakból biztosították, melyek többsége a lakások telkein állt, de minden településen voltak közkutak is.

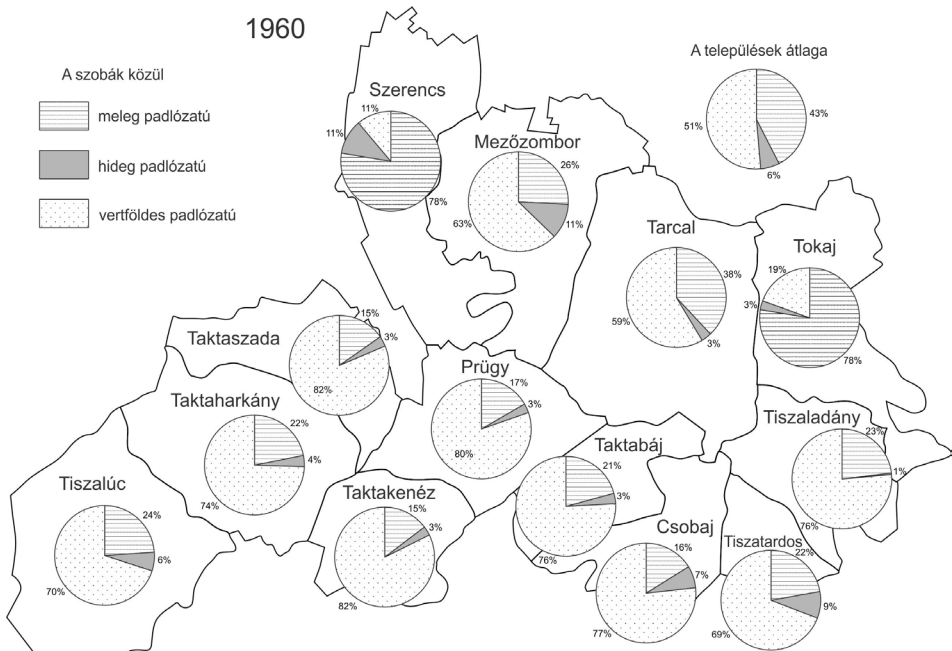
22. ábra. A tetőfedő anyagok megoszlása az egyes településeken 1960-ban.

23. ábra. A házak építési év szerinti megoszlása 1960-ban.

24. ábra. A házak lakószobák száma szerinti megoszlása 1960-ban.

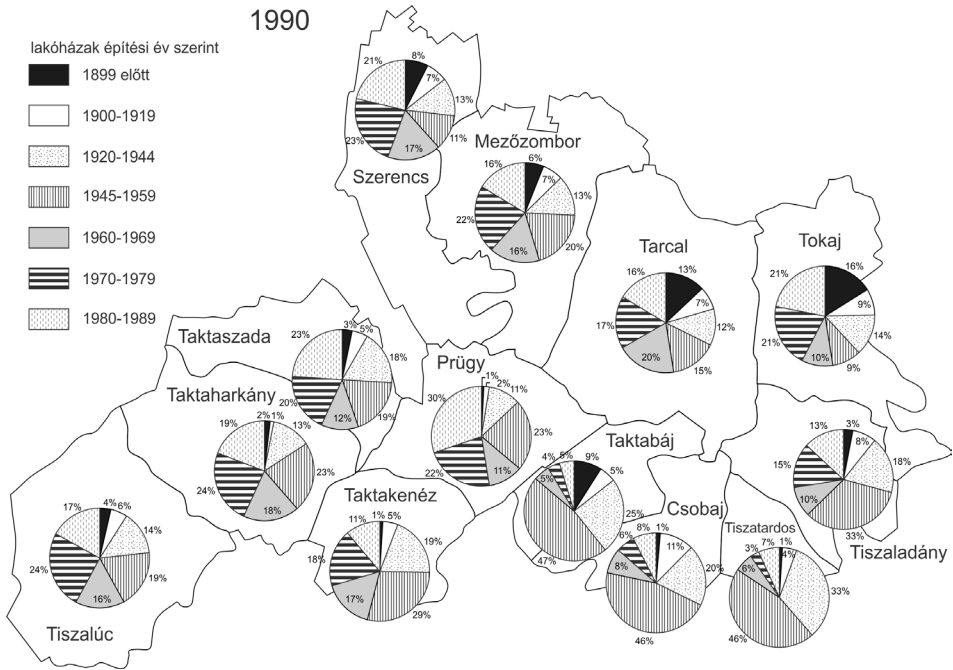

25. ábra. A lakószobák padlózat minősége szerinti megoszlása 1960-ban.

1965-ben pl. Taktaszadán 23 ásott és 4 fűrt kút volt közterületen, általában 5-10 ásott és 2-5 fűrt kút volt a többi településen is. Ahol elkezdték a vízvezeték-hálózat lefektetését, ott a vízvezetéki közkifolyók száma is rohamosan gyarapodott. 1965-ben Szerencsen 79, Tokajban 35, Tarcalon 55, Tiszalúcon 2 darab közkifolyó szolgáltatott egészséges ivóvizet a lakóknak. A lakások komfortfokozatát emelő fürdőszobák és vízöblítéses WC-ék sem igen voltak elterjedtek abban az időszakban⁹. 1960-ban pl. Csobajon, Taktabájon, Taktakenézen 3-3, Tiszatardoson 10, Prügyön 11, Tiszaladányban 12 házban volt fürdőszoba. Szerencs és Tokaj ebben a tekintetben is kiemelkedett a többi település közül, jóllehet előnyös helyzetük csak nagyon viszonylagos. Valójában mind a 13 település messze elmaradt e tekintetben is az ország fejlettebb térségeihez képest. Az sem árnyalt túl sokat ezen az eléggé elszomorító képen, hogy a taktaközi települések mindegyikében működött elemi ellátást biztosító élelmiszerbolt, a peremi települések némelyikében szakosított

⁹ 1941-ben pl. Tiszaladányban a házak 42,8%-ban, Tiszatardoson 33,1%-ban, Taktakenézen 20,9%-ban nem volt épített WC!

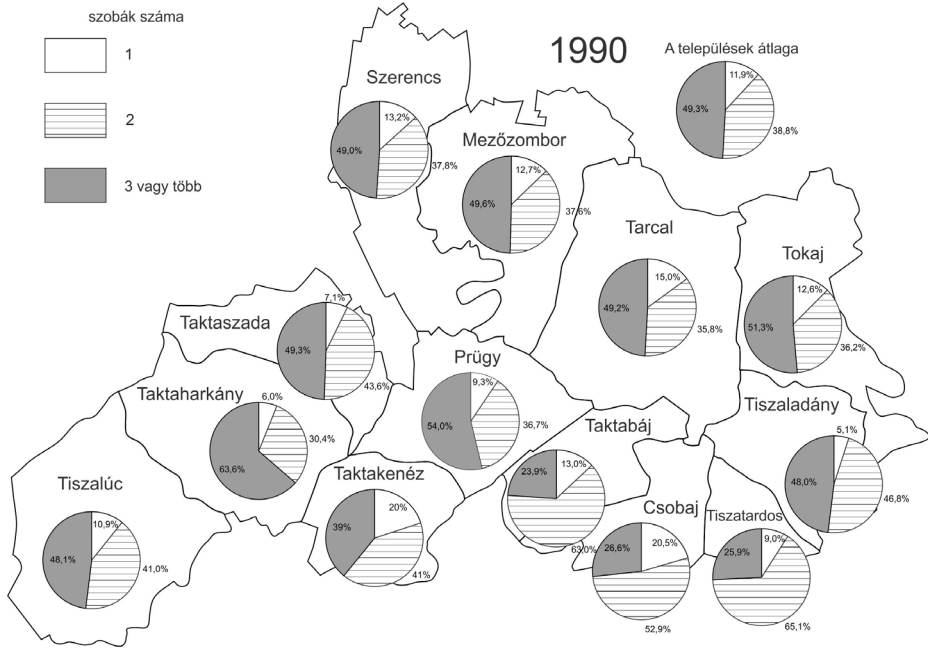
üzletek is, s ugyanezekben volt orvosi rendelő és gyógyszerár¹⁰ is. Bölcsőde, óvoda csak a nagyobb településeken volt a 60-as években (Tokaj, Tarcal, Szerencs és Taktaharkány). Általános iskola viszont minden településen működött, mint ahogyan művelődési ház és mozi is.

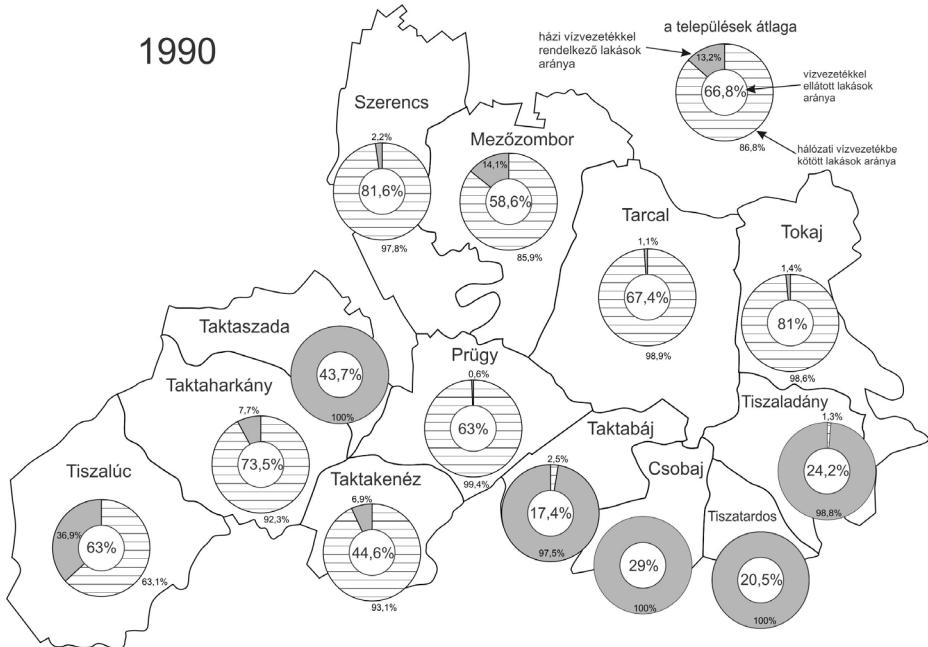
26. ábra. A házak építési év szerinti aránya 1990-ben. Az ábrán jól látható, hogy a peremi településeken a legtöbb házat 1960 után építették, a belső települések zömében pedig 1945 és 1960 között.. A komfortfokozat tekintetében emiatt jelentős különbségek adódtak a peremi és a belső települések lakásai között.

A települések utcahálózata meglehetősen siralmas képet mutatott a háború utáni évtizedekben. A kiépített belterületi utak hossza messze elmaradt a kívánatostól még az 1960-as évek végén is, s a szilárd burkolatú járdák hossza is csak lassan növekedett. A vizsgált időszak végéig azonban kétségtelenül sok pozitív változás következett be a települések infrastruktúrájának szerkezetében.

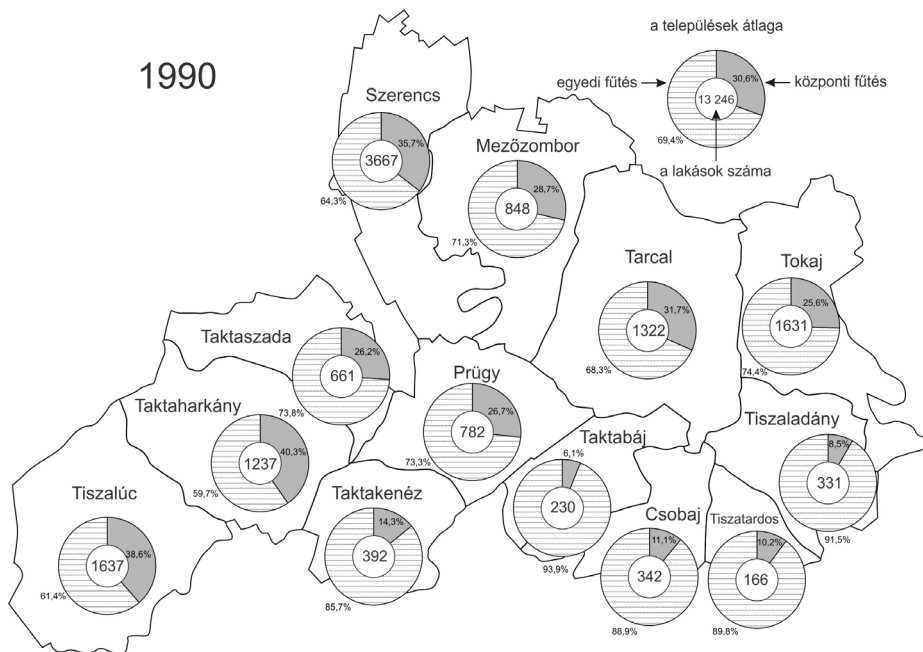
¹⁰ Tokajban TBC kórház, fogászat, körzeti orvosi rendelő, gyógyszerár, állatorvosi rendelő szolgálta a település lakóit, Szerencsen tisztasági- és strandfürdő.

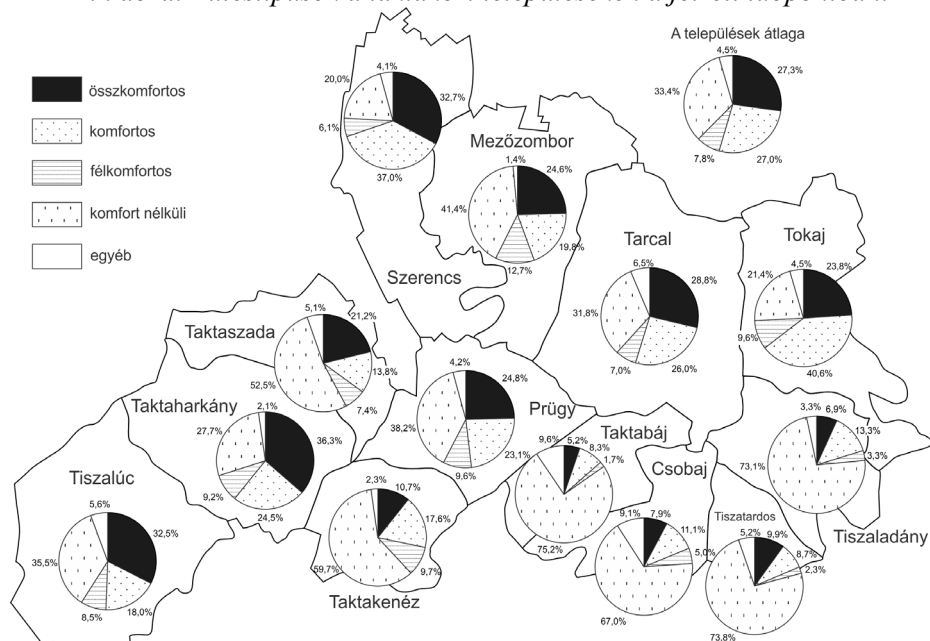
27. ábra. A lakások megoszlása a szobák száma szerint, 1990-ben. A belső településeken a kétszobás lakások domináltak, a peremieken az attól több szobával rendelkezők.

28. ábra. Különböző típusú vízvezetékekkel ellátott lakások aránya 1990-ben

29. ábra. Fűtéstípusok a taktaközi településeken a jelzett időpontban.

30. ábra. A taktaközi lakások komfortfokozat szerinti megoszlása 1990-ben. Szembetűnő a belső településeken a komfort nélküli lakások magas aránya.

Egyedül a szennyvízhálózat kiépítése terén nem következett be érdemi változás. Szerencs és Tokaj kivételével a rendszerváltás kezdetéig sehol sem kezdtek el a csatornahálózat kiépítését (1990-ben Szerencsen már 921, Tokajban 485 lakás volt bekötve a csatornahálózatba). A taktaközi népesség gázellátását palackos gázzal sikerült maradéktalanul biztosítani.

Összességében a 70-es, 80-as évek a taktaközi népesség életében igen jelentős minőségi változást eredményeztek az életminőség területén. Az épített lakások száma, komfortfokozata¹¹, a környező nagyobb települések elérhetőségi lehetőségei stb. egyaránt alátámasztják a fenti állítást. Az is igaz viszont, hogy mindezek a változások a korábbi sokszínű településkép uniformizálását is maguk után vonták. A régi, hagyományos arculatú épületeket egyre inkább jellegtelen kockaházak tömegei váltották fel, s a taktaközi településekre évszázadokon át jellemző sajátos településkép lassan a feledés homályába veszett. Ma már csak néhány tájház (pl. Prügyön, Taktaharkányban, Tiszalúcon) őrzi még többé-kevésbé azokat a népi építészeti elemeket, melyek általánosan jellemzőek voltak a Taktaköz és tágabb térsége településképeire. A pozitív változások említése mellett e sajnálatos tényt sem hallgathatjuk el.

Irodalom

- CSORBA CS. (1994): Az Árpád-kori vármegyéktől Borsod-Abaúj-Zemplénig. In: VIGA GY. (szerk.): Megyékönv. Miskolc, pp. 81-130.
- DOBÁNY Z. (2014): A tájhasználat történeti szakaszai a Taktaközben (18-20. század). Nyíregyháza, p. 178
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára I-IV. Pest
- FRISNYÁK S. (1994): A tájak és az emberi tevékenységi formák. In: VIGA GY. (szerk.): Megyékönv. Miskolc, pp. 9-44.
- GYÖRFFY I. (1943): Magyar falu magyar ház. Az Alföld településformái. Turul Szövetség, Budapest. pp. 90-107.
- KOÓS J. (1990): A tiszaladányi bronz kincslet. In: BENCSIK J. – SZAKÁL J.-né. (szerk.): Tokaj és Hegyalja II. Tokaj.
- LOVÁSZ E. (1990): Vandál telep Tiszaladányban. In: BENCSIK J. – SZAKÁL J.-né. (szerk.): Tokaj és Hegyalja II. Tokaj. pp. 6-13.
- PÁLL I. (1986): A Taktaköz néprajzi képe az 1772-es úrbéri összeírások alapján. Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. Miskolc. pp. 103-108.

¹¹ A peremi településeken az összkomfortos és a komfortos lakások aránya a vizsgált időszak végéig (1990-ig) jelentős mértékben növekedett. A hat belső településen csak a korábbi állapotokhoz képest volt említést érdemlő változás. Összességében azonban e hat településen továbbra is a komfort nélküli lakások magas aránya volt a jellemző 1990-ben, ami jól reprezentálja többek között azt, hogy milyen hátrányokkal jár az, ha egy térség perifériára kerül. A Taktaköz belső része sajnos továbbra is Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyik periféria-térsége, hasonlóan pl. a Csereháthoz.

- PÁLL I. (1986): Történeti adatok a Taktaköz népi építkezéséhez. Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. Miskolc, pp. 237-244.
- PETERCSÁK T. (1980): A Taktaköz kutatása és néprajzi sajátosságai. Herman Ottó Múzeum Közleményei 18. Miskolc, pp. 84-89.
- PETERCSÁK T. (1986): Népi építkezés és lakáskultúra a Taktaközben. Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. Miskolc, pp. 116-119.
- PÓK J. (1993): Szabolcs vármegye katonai leírása 1782-1785. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 6. Nyíregyháza, p. 128.

Fontosabb statisztikai források

- A Magyar Korona Országai 1900. évi népszámlálása főbb demográfiai eredményei. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1902
- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása II. A népesség foglalkozása községenként. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1904
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1912
- Az 1920. évi népszámlálás I. A népesség főbb demográfiai adatai. Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1923
- Az 1930. évi népszámlálás I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 83. kötet. Budapest, 1932
- Az 1941. évi népszámlálás 2. Demográfiai adatok községek szerint. KSH. Budapest, 1976
- Az 1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, 1950
1960. évi népszámlálás 1. Előzetes adatok. KSH. Budapest, 1960
1960. évi népszámlálás B. A. Z. megye személyi és családi adatai. Budapest, 1962
- Statisztikai Időszaki Közlemények 80. kötet. Községeink főbb adatai 1960-64. KSH. Budapest, 1966
- Helyzetkép az ország községeiről. KSH. Budapest, 1968
1970. évi népszámlálás 11. B. A. Z. megye adatai I. KSH. Budapest, 1972
1970. évi népszámlálás. a. B. A. Z. megye adatai. KSH. Budapest, 1972
- B. A. Z. megye Statisztikai Évkönyve. KSH. Budapest, 1981
1980. évi népszámlálás 29. A községek főbb adatai. KSH. Budapest, 1982
- Magyarország községeinek és városainak népessége. 1850. 1857. és 1870. években. KSH. Budapest, 1984
- B. A. Z. megye Statisztikai Évkönyve 1988. KSH. Miskolc, 1989
- B. A. Z. megye Statisztikai Évkönyve 1990. KSH. Miskolc, 1990
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1990. KSH. Budapest, 1991
1990. évi népszámlálás 7. B. A. Z. megye adatai. KSH. Budapest, 1992
2001. évi népszámlálás. Borsod-Abaúj-Zemplén megye I-II. kötet. KSH. Budapest, 2002
- DANYI D. – DÁVID Z. (szerk.) (1962): Az első magyarországi népszámlálás. KSH. Budapest.
- VARGA G-né (szerk.) (1970): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori

ADALÉKOK A ZEMPLÉNI TÁJ TEHETSÉGTÉRKÉPÉHEZ, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A GEOGRÁFIÁRA

Dr. Dövényi Zoltán

1. Bevezetés

Nem csak a szaktudományban, hanem a közvélekedésben is él valamilyen kép arról, hogy a tehetség/okosság területileg is differenciált. Ennek egyik megfogható formája már település szinten jelentkezik („a szomszéd faluban lakók milyen ostobák, bezzeg mi!”), de érzékelhető pl. abban a vélekedésben is, hogy a dunántúli emberek okosabbak/képzettebbek/tehetségesebbek, mint az alföldiek.

Az ezzel az izgalmas témával foglalkozó tehetségföldrajznak nyilvánvalóan nem elsődleges feladata az ilyen népi vélekedések igazságtartalmának vizsgálata, kutatási eredményeivel azonban bizonyos mértékig formálhatja is ezeket. Ugyanakkor az is igaz, hogy a tehetségföldrajzi vizsgálatok igazolták azt a köznapi vélekedést, hogy a tehetség nem egyenletesen oszlik meg a térben, területi különbségek ebből a szempontból is kimutathatók.

És rögtön fel is merülhet az a probléma, hogy milyen területi szinteken lehet, ill. érdemes vizsgálni a tehetség térbeli megoszlását. A település szinte automatikusan adja magát, valóban ez tekinthető a legfontosabb területi egységnek. Ez azonban önmagában nem elegendő, mert a tényleges területi különbségeket közvetlenül nem fejezi ki. Ezen probléma megoldása érdekében ajánlatos legalább még egy olyan területi egységet képezni, ill. választani, aminek keretében a településekre vonatkozó adatok aggregálhatók. Ez kétségtől legkönnyebben megyei keretben végezhető el, már csak azért is, mert az elemzésekhez szükséges statisztikai adatok (pl. népességszám) erre a területi-közigazgatási szintre rendelkezésre állnak. Így teljesen érthető, hogy a legújabb hazai tehetségföldrajzi vizsgálat is használta ezt a területi keretet (*Győri 2011*).

Hátránya viszont a megyei megközelítésnek, hogy ez a területi egység lényegében a mindenkori közigazgatás „terméke”, nem ritkán meglehetősen eltérő történeti utat bejárt, más-más karakterű térszégmensekből összerakott területi egység. Így nem indokolatlan a további keresgélés más típusú térségek után. És hogy ez mennyire így van, azt jól mutatja, hogy ezt a területi keretet már évtizedekkel ezelőtt megtalálták. Ez pedig a táj.

A dolog persze itt sem olyan egyszerű. A nehézségek már ott kezdődnek, hogy a tájat természeti és társadalmi aspektusból is meg lehet közelíteni, s a

természeti tényezők alapján lehatárolt tájak nem szükségszerűen esnek egybe a társadalmi/történeti/néprajzi sajátosságok alapján kialakult tájakkal. Szerencsés esetben a két megközelítés alapján ugyanaz a területi egység alkot egy tájat, de ez nem mindig van így. Témánk szempontjából természetesen az utóbbi szemléletű tájbeosztás használható inkább, mivel ebben az esetben hosszabb ideje hasonló történeti-társadalmi-gazdasági-néprajzi keretben élő kisebb-nagyobb közösségek körében vizsgálható a tehetség kérdésköre.

Amint az fentebb már említésre került, ilyen táji keretben vizsgálták már a tehetség elterjedésének területi különbségeit (pl. *Hantos 1936*). Ebben a megközelítésben Fodor Ferenc jutott a legmesszebb, aki a Magyar lét földrajza c. monumentális – sajnálatos módon még mindig csak kéziratban levő – munkájában jelentős terjedelmet szentelt a kérdéskörnek (*Fodor 1948*). A magyar tájak a magyar műveltségben c. fejezetben a tehetség vizsgálatának elméleti-módszertani áttekintése mellett egy 600 fős mintán be is mutatta a tehetség elterjedésének területi különbségeit. Úgy gondolta, hogy a bonyolult természeti-társadalmi-történeti kölcsönhatások eredményként sajátos szellemi tájak jönnek létre, s ezek eltérő jellemzői következtében nagyon különböző lehet a „tehetség-termelésük”. A tehetségekben szűkölködő területekre a nagyon plasztikus „szellemi sivatag” kifejezést használta.

Úgy gondoljuk, hogy Fodor Ferenc nyomdokain haladva lehet és érdemes is a tehetség területi különbségeit táji keretekben is vizsgálni. Ezt valamelyest megkönnyíti, hogy a magyar nép táji-történeti tagolódásáról rendelkezésre áll egy összefoglaló munka (Kósa-Filep 1975). Az ebben listázott tájak azonban nem fedik le teljesen az ország területét, ráadásul alapjában véve néprajzi megközelítésű a lehatárolás. Így van lehetőség ennek földrajzi alapokon történő kiegészítésére.

Erre már csak azért is szükség lenne, mivel a jelen tanulmány címében szereplő „zempléni táj” mint néprajzi táj nem létezik. Földrajzi megközelítésben viszont igen: ennek magterülete a hazai tájbeosztásban középtájként szereplő Tokaj—Zempléni-hegyvidék lehet (*Dövényi 2010*). Annak ellenére, hogy ez a földrajzi középtáj eléggé eltérő karakterű kistájakat fog össze, a Fodor-féle szellemi táj ebben a természeti keretben kialakulhatott. Ezt egyértelműen alátámasztja, hogy a földrajzi szakirodalomban használatos a „zempléni táj”, méghozzá nem természeti földrajzi értelemben (pl. *Gál 2015, Tiner 2015*).

Végezetül magyarázatot kellene arra is adni, hogy annyi lehetőség közül miért éppen a zempléni táj lett a vizsgálat modell területe? A válasz nem bonyolult: egy néhány évvel ezelőtti zempléni barangolás során tudta meg e sorok írója, hogy a magyar tudomány több területén is maradandót alkotó Szádeczky-Kardoss tudós dinasztia erről a tájról származik: az alapítók, Szádeczky-Kardoss Lajos (1859-1935) történész és Szádeczky-Kardoss Gyula (1860-1935) geológus a Zempléni-hegység egyik eldugott településében,

Pusztafalun látta meg a napvilágot. Ez a feltűnő disszonancia indította meg az elmélkedést a témáról.

2. Módszertani megjegyzések

A rövid tanulmány két megközelítésben kívánja áttekinteni a témát. Az egyik egy általános jellegű aspektus. Ez azt jelenti, hogy a zempléni táj milyen jellemzőkkel írható le az összes szóba jöhető tehetséget figyelembe véve. Ebben a megközelítésben messzemenően támaszkodtunk Győri (2011) nagy formátumú feldolgozásának táblázataira.

A másik aspektusból az került górcső alá, hogy a geográfiához valamilyen módon kapcsolódó tehetségek milyen mértékben és módon kötődtek a tájhoz. A számításba jövő személyek kiválasztása Fodor Ferenc 1949-1951-ben írt, de nyomtatásban csak 2006-ban megjelent nagy munkája, A magyar földrajztudomány története (*Fodor 2006*) lexikon fejezete alapján történt. A Fodor által közölt mintegy 300 geográfus életrajzát átnézve 23 olyan személy akadt közöttük, akik valamilyen módon kötődtek a zempléni tájhoz. Önmagában a kapcsolat azonban megtévesztő is lehet, mert az is annak számít, ha valaki itt született, de utána a közelében sem járt a vidéknek. Ezen probléma kiküszöbölése érdekében kísérletet tettünk a kötődés intenzitásának bemutatására. Ennek érdekében minden vizsgált személy esetében négy tényező alapján néztük meg a zempléni tájhoz való kötődésüket: ezek a születés, tanulmányok, alkotás és halálozás. Egyszerű logika alapján úgy gondoljuk, hogy minél több szempont alapján van kapcsolat a zempléni tájhoz, annál nagyobb a valószínűsége a szorosabb kötődésnek.

3. A zempléni táj általános tehetségtérképe

A vizsgált térség mint szellemi táj legalább három, egymástól jelentősen eltérő térszegmensre bontható a téma szempontjából. A központi, legnagyobb területű, zömében középhegységi jellegű rész, amihez nyugaton az Abaúji-Hegyalja, Dk-en pedig az „igazi” Hegyalja kapcsolódik. A zempléni táj tehetségtérképén az utóbbi jelentkezik markánsan, tőle messze elmarad a másik Hegyalja, a belső hegyvidéki terület pedig ebből a szempontból marginális jelentőségű.

A jelentős területi különbségek háttérében az eltérő történelmi-gazdasági-társadalmi fejlődés áll, ami meghatározó mértékben befolyásolhatta a tehetség-kibocsátás és még inkább a tehetség-befogadás lehetőségét és folyamatát. Ebből a szempontból a bortermelésből gazdagodó, paraszt-polgári fejlődést befutó Tokaj-Hegyalja lehetőségeivel aligha vethető össze a Zempléni-hegység szegény irtásfalvakkal ritkán betelepült vidéke.

Tokaj-Hegyalja esetében mindenképpen említést érdemel, hogy itt alakult ki a táj két „igazi” városa is, ráadásul mindkettő iskolaváros is: Sárospatak az 1531-ben alapított református kollégium, Sátoraljaújhely pedig az 1789-ben indított piarista gimnázium révén jelentős területi kihatású oktatási intézménnyel rendelkezett.

Különösen érdekessé teszi a történetet, hogy a két szomszédvár meglehetősen eltérő karaktert képviselt a tehetség-kibocsátás és a tehetség-befogadás terén. Az előbbi szempontból egyértelműen Sátoraljaújhely a jobb: a 819-1996 közötti időszakban a Magyar Életrajzi Lexikon adatai szerint kerekén 60 tehetséges személy született itt, ami az abszolút rangsorban a nagyon előkelő 25. helyet jelentette. Sárospatak ezen a téren az 54. helyen állt 34 kibocsátással.

Ha szűkítjük a vizsgált települések körét és a két várost a maguk kategóriájában, a 10000-25000 fő közötti kisvárosi csoportban az 1000 lakosra vetített fajlagos tehetség-kibocsátás értékei alapján helyezük el, akkor az eredmény látványos: Újhely az első helyen állva messze kiemelkedik a mezőnyből, de Patakot is csak Balassagyarmat tudta megelőzni – minimális mértékben. Így mindkét városról, de főleg Újhelyről azt lehet elmondani, hogy szinte ontották a tehetségeket.

Érdemes azonban azt is megnézni, hogy a zempléni táj kisebb népességszámú települései hogyan álltak a tehetség-kibocsátás terén. Összességében elég jól. Az 5000-10000 lakosú települések között a fajlagos érték alapján Tokaj a 6. rangsorban, ami abszolút értékben 10 tehetséget jelentett. A 2000-5000 fő közötti kategóriába már négy zempléni település is bekerült: Tállya a 2. (10 kibocsátás), Mád a 7. (7 kibocsátás), Gönc a 11. (5 kibocsátás), Tolcsva pedig a 15. (4 kibocsátás) helyet szerezte meg. A 2000 lakos alatti kategóriában Pusztafalu a Szádeczky-Kardoss testvérek révén a 26. helyet szerezte meg.

Összegzésként elmondható, hogy a zempléni táj a tehetség-kibocsátás szempontjából egyértelműen jó helyet foglalt el, tehetséges emberek egész sorát adta az országnak, ill. a világnak.

Messze nem volt ennyire kedvező a helyzet a tehetség-befogadás terén, ami az adott helyen elhunyt tehetségek száma alapján mérhető. Ebben a megközelítésben Patak és Újhely egyértelműen helyet cserélt: az előbbi képes volt az ott született tehetségek egy részét megtartani, sőt másutt születetteket is magához vonzani. Újhely esetében egész más a helyzet: a rengeteg kibocsátás mellett alig volt befogadás.

A konkrét számokat nézve ez azt jelenti, hogy Sárospatak esetében 40 tehetség-befogadás volt regisztrálható, ez az abszolút rangsor 25. helyét jelentette, ami meglehetősen előkelő pozíció. Újhely mindössze 9 tehetség-befogadással bírt, ami csak a 100. hely környékét jelentette.

A fajlagos értékeket tekintve a kisvárosi kategóriában Sárospatak a 2., Sátoraljaújhely pedig a 9. helyet érte el. Tokaj a maga kategóriájában a 4. (3

befogadás), a kibocsátásban jól álló kisebb települések a befogadás terén viszont már nem jeleskedtek.

Sokat elárul a tehetségekképpel való gazdálkodásról, a tehetség-kibocsátás és a tehetség-befogadás egyenlege. Ez egyedül Patakon volt pozitív a vidéken: a 34 kibocsátásra 40 befogadás jutott, s a +6 az abszolút rangsorban az 52. helyhez volt elég. Újhely -51-es értéke (60 kibocsátás, 9 befogadás) országosan is a legrosszabb értékek közé tartozott, s ez mondható el a maga kategóriájában a többi, korábban már említett zempléni településről is.

A fentiek alapján megállapítható, hogy történelme folyamán a zempléni táj sok tehetséget termelt, ill. bocsátott ki, de azokat megtartani csak szerény mértékben volt képes.

4. Geográfusok a zempléni tájban

Amint az korábban említésre került, Fodor Ferenc összeállításából 23 földrajzosnak volt valamilyen kapcsolata a zempléni tájjal. Ezek születési év szerinti listáját az *1. táblázat* tartalmazza, valamennyi hozzárendelve valamilyen táji kapcsolathoz. Az összeállítás tanúsága szerint a leggyakrabban előforduló kötődést a tanulmányok jelentették: a 23 személyből 15 itt végezte legalább egy részét középiskolai tanulmányainak – jórész Patakon. 12 esetben az alkotómunka valamilyen formája kötötte ide az érintetteket. Ez nem jelentette szükségszerűen az itt élést is: Strömpl Gábor és főleg Hézsér Aurél esetében ez a kapocs a szülőföldről írt tudományos publikációk formájában jelentkezett.

Kilenc földrajzos a zempléni táj szülőte, szétszórtan a vidék különböző településeiben látták meg a napvilágot. Érdekes módon egyetlen pataki sincs közöttük, ugyanakkor a három itt elhunyt kivétel nélkül Patakon fejezte be földi pályafutását. A Patakon elhunyt Magda Pált végül Nyíregyházán helyezték örök nyugalomra (*Frisnyák 2015*).

A 23 földrajzhoz kötődő tehetségből végül is csak ketten töltötték életük túlnyomó részét a zempléni tájon, döntően Patakon: Csécsi János (1689-1769) és Nyíry István (1776-1838). A többiek táji kapcsolata nem egy esetben csak marginális vagy éppen véletlenszerű, mint pl. Czirbusz Géza néhány éves tanárkodása Sátoraljaújhelyen. A helyzet tehát hasonló az általános képhez: a táj képes kitermelni a tehetségeket, de megtartani már nem nagyon tudta őket. És ez így van tulajdonképpen korunkban is...

1. táblázat. A vizsgált személyek kapcsolata a zempléni tájjal a kötődés

	születés	tanulmányok	alkotás	halálozás
Szepsi Csombor Márton		+	+	
Komáromi Csipkés György		+		
Csécsi János	+	+	+	+
Vetsei (Pataki) István		+		
Reviczky Antal	+			
Molnár János			+	
Baranyi László		+		
Szirmay Antal		+		
Magda Pál			+	+
Nyiry István		+	+	+
Péterffy László			+	
Walther László Imre	+	+		
Vállas Antal			+	
Palugyay Imre	+	+		
Király Pál		+		
Gonda Béla	+	+		
Czirbusz Géza			+	
Bíró Lajos			+	
Németh József	+	+		
Karádi (Trenko) György	+	+	+	
Strömpl Gábor	+		+	
Hézszer Aurél	+	+	+	
Gesztelyi-Nagy László		+		

Irodalom

- DÖVÉNYI Z. 2010: Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, 876p.
- FODOR F. 1948: A magyar lét földrajza. Eredeti kézirat az MTA Kézirattárában, másolat az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Könyvtárában.
- FODOR F. 2006 (1949-1951): A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, 820p.
- FRISNYÁK S. 2015: Adalékok a sárospataki földrajztanítás és földrajzírás történetéhez. In: Gál A. (ed.): Az abaúji és zempléni tájak tudományos feltárói. Szerencs-Nyíregyháza, pp. 117-128.
- GÁL A. (ed.): Az abaúji és zempléni tájak feltárói. Szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium és a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Szerencs-Nyíregyháza, 253p.

- GYŐRI F. 2011: Tehetségföldrajz: Magyarországi vizsgálatok. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged, 205p.
- HANTOS GY. 1936: Magyar tájak, magyar kiválóságok. Szerző kiadása. Budapest, 22p.
- KÓSA L.-FILEP A. 1975: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó. Budapest, 231p.
- TINER T. 2015: Dr. Beluszky Pál és a zempléni táj. In: Gál A. (ed.): Az abauji és zempléni tájak tudományos feltárói. Szerencs-Nyíregyháza, pp. 187-191.

A ZEMPLÉNI-HEGYKÖZ, MINT TURISZTIKAI DESZTINÁCIÓ

Drotár Nikolett

Bevezetés

A Zempléni-Hegyköz Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén helyezkedik el, északon a Háromhutai-hegycsoport és a Nagy-Milic, keleten pedig a Ronyva patak határolja (*Frisnyák S.-Gál A.-Horváth G. 2009*). A Hegyköz egy hátrányos helyzetű kistérség, amely rendelkezik három turisztikai vonzerővel, és tizennégy látnivalóval. Viszont az elmaradottság a turizmus szempontjából hátrányt jelent. A fejlett infrastruktúra, a változatos szolgáltatások és a helyi fizetőképes kereslet a turizmus fejlesztésének általános előfeltételei (*Hanusz A. 2008*).

A célom az, hogy feltárjam és bemutassam, hogy, melyek azok a negatív társadalmi tényezők, amelyek gátolják a turizmus fejlődését a Hegyközben, valamint milyen fejlesztési koncepciókkal lehetne az itt élő emberek életminőségét javítani.

A Hegyköz természeti és társadalmi környezete

Huszonegy település tartozik a Hegyközbe, melyek aprófalvas települések, a népességszámuk 200-500 fő között változik. A vonzáskörzeti központ Pálháza, városi rangját 2005-ben kapta meg. A települések száma, és a vonzáskörzeti központ ellenére a gazdasági húzóerő Sátoraljaújhely, amely 16,5 km-re dél-keletre fekszik Pálházától. 2015. januári statisztikák alapján a Hegyköz össznépessége 21.116 fő, az elvándorlás aránya az elmúlt évtizedekben sem csökkent, 2001-2015 között 16% volt (*NFSZ, 2015*). A vándorlási arány 2-3%-al magasabb a megyei átlagnál. Még a fiatal szakképzett generáció kifelé vándorol a Hegyközből, addig a szakképzetlen eleve szegény sorsú roma családok a jobb megélhetés érdekében a községekbe települnek. A népmozgás a minőségi humán erőforrásra van hatással, ugyanis kevés a szakember, főként a turisztikai szakember a Hegyközben. A betelepüléssel kapcsolatosan a második problémakört az etnikai kisebbség környezetében lévő igénytelenség okozza. A harmadik problémát pedig a vállalkozói tőke hiánya idézi elő. A Hegyköz periferián fekszik, vasút nem érinti a területét, és a közutak állapota is elhanyagolt. Az infrastruktúra fejletlen, a szociális ellátottság sem megfelelő színvonalú, de az alapellátással is problémák akadnak (*Kókai S. 2012*). A negatív társadalmi tényezőknek ez csak egy része, a továbbiakat a kutatás következő részeiben mutatom be.

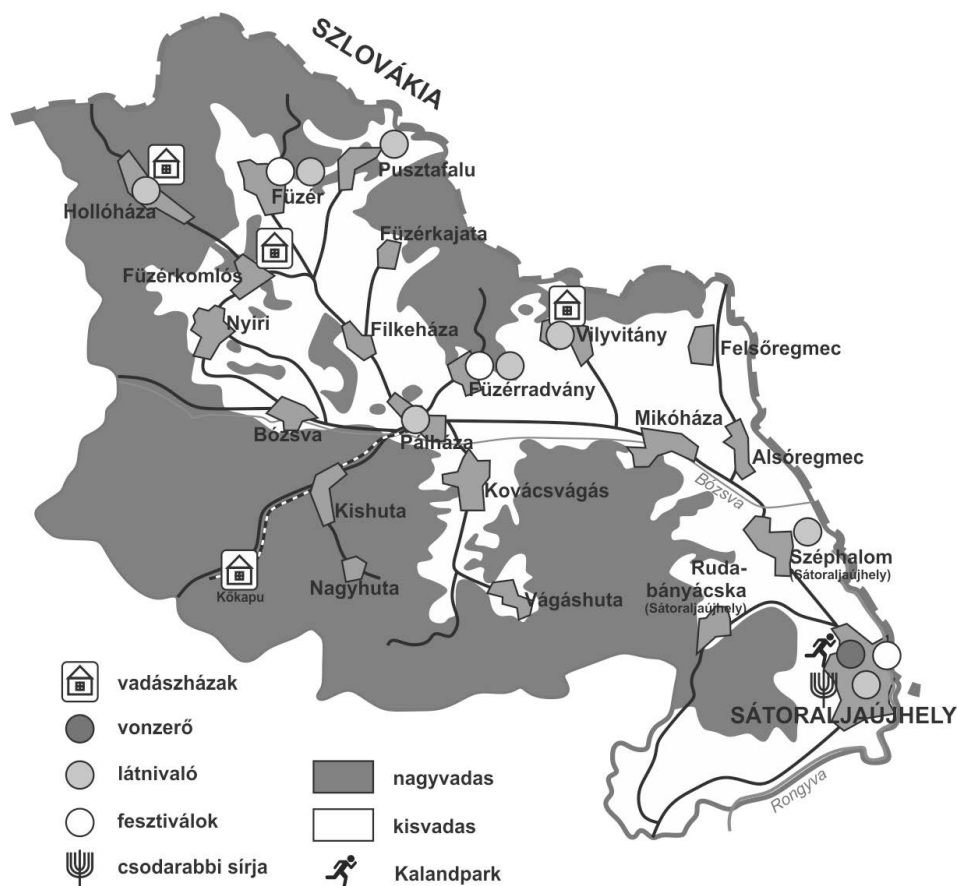
A Hegyköz turisztikai helyzetelemzése

Turisztikai vonzerők szempontjából három attrakció dominál a Hegyközben, a vadászturizmus, aktív turizmus és vallási turizmus. A vadászturizmusnál, mind a nagyvadak mind az apróvadak tekintetében lefedik a Hegyköz egész területét. Három vadászház (Vilyvitány, Füzérkomlós, Senyő) és két vadászkastély (Kőkapu, Hollóháza) működik a Hegyközben. Azonban az utóbbi vadászkastély, Kőkapuhoz hasonlóan szintén a Károlyiak birtokában volt, ma már magánkézben van. A második legfontosabb turisztikai vonzerő az aktív turizmus, ezen belül pedig a Sátoraljaújhelyen működő Zempléni Kalandpark, amely tizenhárom élményelemmel várja az ide érkező látogatókat, turistákat. Végül pedig a vallási turizmus, amelynél szintén Sátoraljaújhely dominál, és Teitelbaum Mózes csodarabbi sírja a turisztikai attrakció (<http://www.zempleninfo.eu/index.php>).

A Hegyköz tizennégy turisztikai látnivalóval rendelkezik, amely a 21 településből 10 települést érint. A látnivalók közül a füzéri vár az első, hiszen 1526-ban ott őrizték a Szent Koronát (Simon Z. 1993), még Füzérradványban a Károlyi Kastélyt övező arborétumban a növénytársulások jelentik a fő attrakciót. A ginkgo biloba, több száz éves platánfa, és azok a növénytársulások, amelyeket külföldről hozattak és telepítettek be a kastélykertbe (Hegyessy G. 2011). Hollóházán a Római Katolikus templomban Kovács Margit keramikus művei tekinthetők meg, valamint a Hollóházi Porcelánhoz köthető Porcelán Múzeum is a látnivalók sorát bővíti (Simkó J. 1999). Sátoraljaújhely nem csak vonzerőkben, hanem látnivalókban is gazdag, az Ungvári pincesor is itt található, amely hazánk legnagyobb összefüggő pincerendszere, 27 pincét foglal magába és 14-15 km hosszú. A bortemplom, valamint a Kálvária szintén a turisztikai attrakciók közé sorolható, ugyanis a Szár-hegyre 14 stáció vezet fel, ahol a Trianon által elcsatolt települések tekinthetők meg (<http://satoraljaujhely.varosom.hu/latnivalok/>). Az épített örökségeknél, még Széphalomban a Kazinczy Emlékhelyet, Pusztafaluban a Tatárjurta tábort, és Pálházán az Erdei kisvasutat kell megemlíteni. Az Erdei kisvasút, hazánk egyik legrégebbi kisvasútja 1888-ban épült, ekkor még ipari anyagmozgatás céljából Sátoraljaújhely, és a Füzérkomlós között. Ma már csak turisztikai attrakcióként üzemel, Pálháza és Kőkapu között. Az épített örökségeken kívül a természeti értékben is bővelkedik a terület, például a vilyvitányi rögök, a Nagy-Milic natúrpark, Füzérkajátán a kovásodott fatörzsek és Bózsván az Emberkő is a látnivalók közzé tartozik.

A vonzerőkhöz, a látnivalókhoz szorosan kapcsolódnak a községekben, városokban megrendezett fesztiválok, falunapok vagy alkalmi rendezvények. Sátoraljaújhelyen a Nemzetközi Néptánc fesztiválon, Füzéren, a Várjátékokon, és a Zempléni Szabad Pálinka napon (<http://fuzervar.hu/index.php/hu/fuzerivar/programok>), valamint Füzérradványban a Nemzetközi Vadételfőző

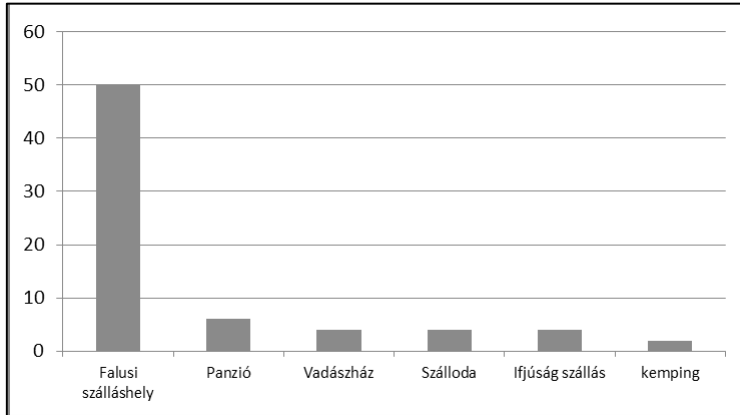
Fesztiválon, és a Derelyefőző fesztiválon már nem csak a helyi lakosok vesznek részt, hanem a környező településekről is érkeznek érkezők (<http://www.fuzerradvany.hu/turizmus/rendezvenyek/>).

1. ábra: Turisztikai kínálat a Hegyközben
Saját szerkesztés

A Hegyköz turisztikai infrastruktúrája

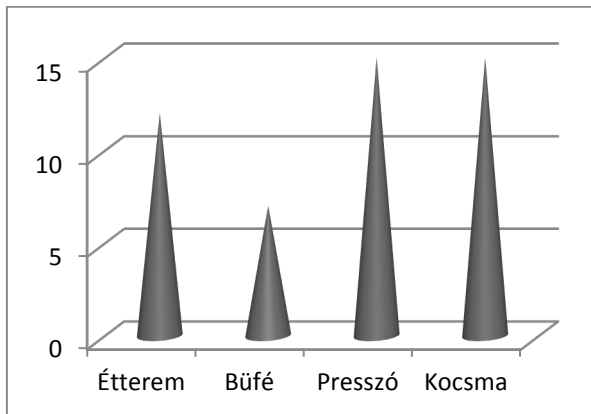
A turisztikai infrastruktúrán belül, elsősorban a kereskedelmi szálláshelyek számát, helyzetét elemezném. A falusi szálláshelyek száma 50 felett van a Hegyközben, melyek főként a Felső-hegyközre koncentrálnak, ezen kívül pedig hat panzió az, ami a kereskedelmi szálláshelyeken belül kiemelkedő, ezek viszont már területileg dekoncentráltan helyezkednek el. Ezeknek a szálláshelyeknek ott a legnagyobb a kihasználtsága, amelyik településeken van turisztikai láttnivaló vagy vonzerő.

2. ábra: Kereskedelmi szálláshelyek a Hegyközben 2014-ben

Forrás: KSH adatbázis

Az infrastruktúrán belül, a vendéglátóegységek, kereskedelem, és a közlekedési helyzet is a negatív társadalmi tényezők sorát bővíti. Étterem nyolc településen van, még büfé Hollóháza, Széphalom, és Sátoraljaújhely településeken működnek. A presszók, kocsmák Vágáshuta kivételével minden településen megtalálhatók (<http://www.eszakzemlen.hu/hu/gasztronomia-etterem-vendeglo/>). A kiskereskedelmi üzletek Kovácsvágás, és Vágáshuta község kivételével minden településen megtalálhatóak. A közlekedés tekintetében, az autóbuszjáratok száma kevés, és az Abaúji kistérségbe nincs közvetlen tömegközlekedés, még az Abaúji kistérségből a hegyközbe szintén nem közlekedik autóbusz.

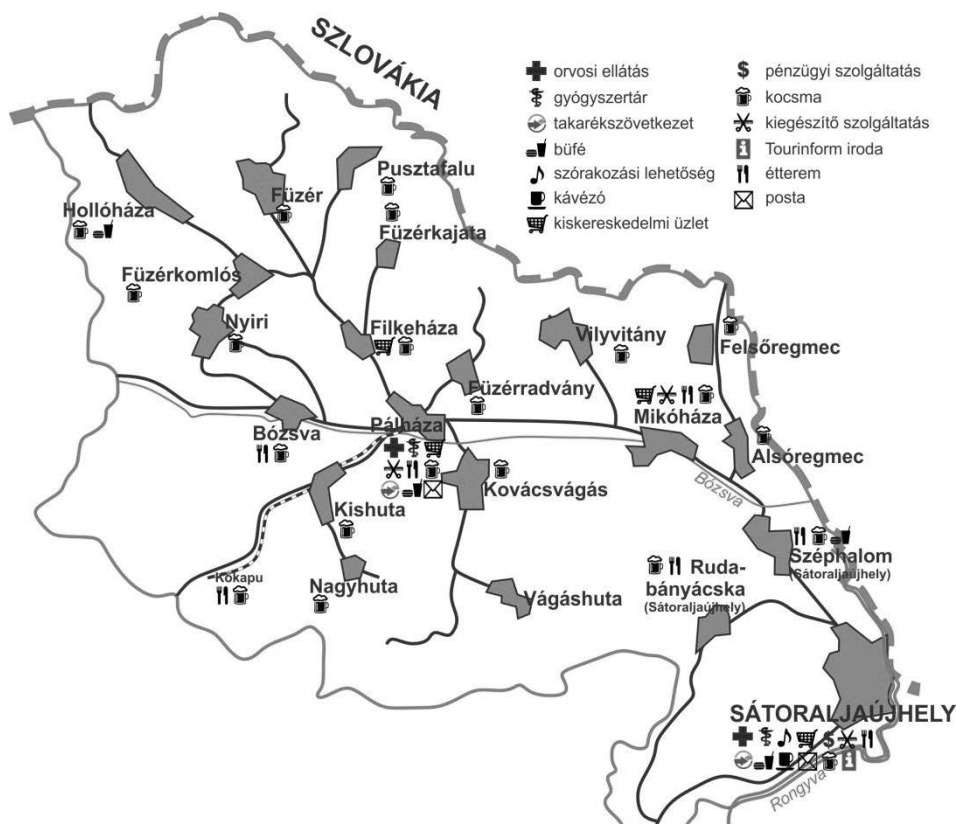

3. ábra: A Hegyköz településeinek kereskedelmi és vendéglátóegységei 2014-ben

Forrás: KSH adatbázis

A Hegyköz turizmus fejlesztését akadályozó társadalmi tényezők

A turizmus fejlesztését akadályozó társadalmi tényezőknél kilenc elemet emeltem ki. A legelső, és egyben legfontosabb a betelepülő roma népességnek a magas aránya. A Hegyköz össznépességén belül 14%-ot tesz ki, a roma kisebbség, azonban Felsőregmecen 50%, Kovácsvágáson 40% a település össznépességén belüli arányuk. (KSH Népszámlálási Kötet, 2011). A turizmus fejlesztésénél a következő tényezők, a minőségi szolgáltatások, a marketing, és a települések és szolgáltatók közötti összefogás hiánya fedezhető fel. Ez a három olyan tényező, amely a turizmus fejlesztésénél a legfontosabb akadályokat jelenti. Ehhez még hozzá járul, hogy a Hegyköz periferián helyezkedik el, a települések 30-40%-a zsáktelepülés és földrajzilag nehezen megközelíthetők. Végül pedig a helyi vállalkozók tőkehiánya, és a vállalkozások alacsony számát emelem ki.

4. ábra: Az alapellátások megoszlása a Hegyközben településenként
Saját szerkesztés

A térképen jól látható, hogy a szolgáltatások tekintetében két település dominál, Sátoraljaújhely, és Pálháza. A szociális ellátás, a pénzügyi szolgáltatás és a kiegészítő szolgáltatások szempontjából is központi szerepkört töltenek be. A települések 70%-án csupán vendéglátóegységek, például a kocsmá, vagy presszó, esetleg kiskereskedelmi üzletek működnek. A Felső-hegyközben, Hollóháza, Füzér, Füzérkomlós községekben még egyes pénzügyi szolgáltatások (posta) elérhető, de például Vágáshuta községben semmilyen szolgáltatás nem érhető el.

A Hegyközben működő és fejlesztendő turisztikai vonzerők

A vadászturizmus fejlesztési lehetőségeinél, a cél a minőségi vadállomány, a vadászok igényeinek megfelelő szálláshelyek átalakítása, valamint az árak és a vadászati lelőhelyek megközelíthetőségének könnyebbé tétele. A kereskedelmi szálláshelyeknél, a falusi szálláshelyek vezetnek, ám ha egy-két falusi szálláshelyet átalakítanának a vadászok igényeinek megfelelően (pl. fegyver szekrény) akkor még több ide érkező vadásznak lehetne vendégéjszakát biztosítani. Emellett fontos az is, hogy ne csak a belföldi vadászok számára legyen vonzó ez a terület, hanem a külföldi vadászoknak is „kecségtetővé” váljon, ezért fontos a minőségi vadállományra való törekvés. Az aktív turizmuson belül elsősorban tematikus útvonalak kialakítása, kitáblázása, teljesítmény túraútvonalak kialakítása, kitáblázása és a túra útvonal mentén frissítőhelyek kialakítása fontos. Végül pedig Nordic Walking túra útvonalak kialakítása, és kitáblázása, ám ez már összefüggésben van az egészségturizmussal. A fejlesztendő turisztikai termékek között szerepel még a vallási turizmus, ám ez csak egy szűk szegmensre specializálódik a zsidó vallású személyekre. A fejlesztéseket a vallási turizmusnál, egy-egy étteremben a zsidók étkezési szokásaiknak megfelelően kóser ételek készítésével lehetne elérni. Az extrém turizmusnál a hegyi kerékpározás lehetőségét fejleszteni, még a falusi turizmusnál pedig a szálláshelyek tematizálása lenne a legfontosabb irányvonal. Ezekon a fejlesztési koncepciókon belül, kulcsfontosságú az összefogás, a marketing, valamint a turisztikai szakemberek képzése, és megléte.

A gazdaságfejlesztés és a turizmus kapcsolata a Hegyközben

Ebben a fejezetben a gazdaságfejlesztés és a turizmus kapcsolatának lehetőségeit vizsgálom a hegyközi térségben, hogy melyek a fejlesztés irányvonalai és súlypontjai. A gazdaságfejlesztés és a turizmus kapcsolata azért fontos, mert az elmaradott térségek felzárkóztató eszköze, a turisztikai adottságokkal rendelkező területek kitörési pontja lehet. Nyilván

népességmegtartó hatása van, kiegészítő jövedelemforrást is magába foglal, másrészt pedig a térségi együttműködést segíti elő.

Elsősorban egy komplex adatbázist kellene létrehozni online felületen, ahol mind a turisztikai attrakciók, szolgáltatások, és programcsomagok közül böngészni tudnának az érdeklődők. Nem csak azokat a településeket feltüntetve ahol turisztikai látnivaló található, hanem a Hegység mind a 21 települését bemutatni. Mivel ma már főként az internet segítségével tájékozódnak a turisták, hogy milyen helyre utazzanak, ezért fontos az adatbázis létrehozása, hiszen a turisztikai marketingnek a legmeghatározóbb eszköze.

Másrészt egy központi turisztikai információs központ létrehozása, amely jelen esetben, Sátoraljaújhelyben már működik, ám további alközpontok létrehozása lenne szükséges, Füzér, Bózsza, Vilyvitány községekben. Azért lenne szükség három alközpontra, hogy a különböző irányból érkező vendégek számára, elérhetőek legyenek a turisztikai információs központok szolgáltatásai. Az információs szolgáltatásokon belül, a programcsomagok (célcsoportra bontva), nem csak szezonális jellegű rendezvények ajánlása, hanem törekvés arra, hogy az év bármely időszakában megrendezésre kerüljenek pl. várjátékok, foglalkozások a vár keretein belül. Végül pedig ajándékboltok kialakítása, ahol kézműves és helyi termékeket, a településekkel kapcsolatos ajándéktárgyakat, és könyveket lehet kapni.

A hegységi térségben a versenyképes termékek között találjuk még a borturizmust is, hiszen a kínálati elemeknél említettem Sátoraljaújhely dominanciáját, a borturizmuson belül. A Tokaj-Hegyaljai borút Sátoraljaújhelyben végződik, és ezt az adottságot kellene továbbfejleszteni. A meglévő bor utat kellene kibővíteni, Herceggút, Sárospatak településekkel, viszont a bővítésnél figyelembe kell venni két szempontot is, például hogy földrajzilag egymáshoz közel fekvő területekről legyen szó, valamint olyan települések bevonása a fontos, amely új programokat, rendezvényeket, szolgáltatásokat kínál a turisták számára. Ezeknek a feltételeknek megfelel mind Sárospatak mind pedig Herceggút község. A bor utaknál a borkóstolást illik össze kötni a települések kulturális értékeinek a bemutatásával. Ezért egy három napra terjedő „programcsomagot” állítottam össze, amellyel a bor utat, és a kulturális értékeket mutatnám be a három településen.

1. nap: Sátoraljaújhely
 - délelőtt: Levéltár, Városháza, Kossuth tér megtekintése
 - délből: Ebéd a Halász Csárdában
 - délután: Bortemplom megtekintése, borkóstolás
2. nap: Sárospatak
 - délelőtt: Református Kollégium és Nagykönyvtár megtekintése
 - délből: Ebéd a Vár étteremben
 - délután: Rákóczi vár megtekintése, borkóstolás
(utazás Sátoraljaújhelytől 15 percet vesz igénybe)

3. nap: Hercegkút

- egész napos program:
 - o Gasztronómiai rendezvényen való részvétel
 - o Sváb ételek készítése, bemutatása, kóstolása
 - o Közben a nyitott pincékben borkóstolás
(utazás Sátoraljaújhelytől 25 percet vesz igénybe)

A falusi szálláshelyek tematizálása szintén a fejlesztési koncepciók közé sorolható. Ezen belül a differenciált termékfejlesztés a kínálati profitok kialakítása, és a marketinggel való promóciója lenne a legfontosabb feladat. Mivel Füzér településen van a legtöbb falusi szálláshely, itt lehetne a legnagyobb mértékű differenciálást elvégezni. Egy-egy vendégfogadó kifejezetten a kisgyermekes családokra, mások az idősebb korosztály számára kínálna lehetőséget az ide érkezők számára. Ezen kívül azonban, a hagyományörző vendégházak, vagy környezetbarát vendégfogadók kialakítása is a fejlesztések közé sorolható. Az előbbinél a falvak tradicionális értékeit lehetne előtérbe helyezni, a portákon a kézművesség hagyományát bemutatni, és megtanítani az ide érkező turisták számára. Jelenleg Hollóháza településen működik Fazekas ház, amely várja nem csak az egyéni, hanem a csoportos érdeklődőket is, ahol a tulajdonos megmutatja a korongozás, és plakettozás mesterségét is. A fejlesztési koncepciókon belül a népi hagyományok ápolása is kiemelkedő, és ezt a falusi szálláshelyekkel össze lehetne kötni. Ugyanis a vendégfogadókat működtető házigazdák az ide érkező vendégeket meginvitálhatják gomba-, vagy különböző erdei gyümölcsök gyűjtésére, és bemutatathatják a házaknál a különböző feldolgozási módokat, és azt hogy az idősebbek ezeket a gyógynövényeket mire használták. Jelenleg védjegyes falusi szálláshely négy működik a Hegyközben. A fejlesztésnél azonban a minősítésre is törekedni kell, hogy minél több falusi vendégház tartozzon a védjegyes szálláshelyek közé.

Összegzés

A bevezetésben feltett hipotézis alapján, kutatási eredményként, a következő fejlesztési javaslatokat teszem, amely fejlesztésekkel a Hegyköz turizmusát javítani és megújítani lehet, ami hozzájárul ahhoz, hogy az itt élő emberek életminőségét javítani lehessen. A legfontosabb a negatív társadalmi tényezők megszüntetése. A második lépés, a meglévő vonzerők minőségi fejlesztése. A vadászturizmusnál konkrétan a falusi szálláshelyek 10-15%-nál olyan fejlesztés, hogy a vadászok alapigényét (fegyverszekerény, csizmosó) ezek a vendégfogadók ki tudják elégíteni. Továbbá a mezőgazdasági utak javításával elősegíteni a vadászati helyek, magaslesek könnyű megközelíthetőségét.

A vallási turizmus fejlesztésénél, Teitelbaum Mózes csodarabbi sírjától 1 km-re lévő Csillagfény Panzió és étterem szolgáltatásait kellene bővíteni, oly módon, hogy az étlapot kóser ételekkel kellene kiszélesíteni, hogy a városba látogató zsidó turisták alapigénye a szállás és az étkezés biztosított legyen.

A Hegyköz jelenlegi látnivalói közül a Füzéri vár az, amelyet vonzerővé, turisztikai attrakcióvá lehetne fejleszteni. A történelmi múlt ismeretében a „Szent Koronát” 1526-ban itt őrizték, és ennek emlékeként az itt elhelyezett Szent Korona hiteles másolata legalább a belföldi turizmus vonzerejévé válna. Ugyancsak a belföldi turisták számára fontos vonzerő lehet a lovagi foglalkozások szervezése, rendezése 2-3 hetente a várban a gyerekek/diákok bevonásával maradandó élményt nyújtva a résztvevők számára. Fontos lenne a rendezvények számának a növelése, hogy ne csak szezonális jellegű legyen a vár látogatottsága, és biztosítható legyen a gazdaságos működtetése.

A meglévő turisztikai látnivalókból, kulturális turisztikai programcsomagok készítése az ide érkező turisták számára, például: Széphalom Kazinczy Emlékkert- Füzérradvány Károlyi Kastély- Sátoraljaújhely levéltár-Sárospatak könyvtár.

A természeti értékek bemutathatóságának megteremtésével pedig a Nagy-Milic Natúrpark- Füzérradvány Károlyi Kastélykert-Füzérkajata kovásodott fatörzsek-Vilyvitányi, rögök válnának a zöld turizmust kedvelők célpontjává.

A kutatási eredményekből arra a megállapításra jutottam, hogy a gazdaság és turizmus csak tervszerű irányítás mellett képes működni és fejlődni. Megfelelően működő gazdaság mellett hozhatók csak létre turisztikai programcsomagok, és ehhez a kedvező imázs megteremtése és a minőségi marketing tevékenység is szükséges. Egy tudatos marketingkommunikációra lenne szükség, amelyben a Hegyköz egyediségét, értékeit hangsúlyozzák. Nem elég egy-egy turisztikai ágazatot fejleszteni, hanem komplex fejlesztés szükséges a térségben. A fejlesztésnél pedig nem csak rövidtávon kell a célokat megfogalmazni, hanem hosszútávon, tehát a fenntarthatóság az, amit a Hegyköz turizmusánál ki kell emelnünk. Nem elég felújítani a Füzéri várat, vagy a Füzérradványi Kastélykertet, azt gazdaságosan kell működtetni és gondoskodni arról, hogy olyan turisztikai attrakcióvá váljon, hogy az ország bármely pontjáról érkezők számára igazi vonzerőt vagy élményt nyújtó attrakció legyen. A vonzerőkhöz, látnivalókhöz vezető közlekedési úthálózatot is szükségszerű lenne felújítani.

A kutatásom alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a Hegyközben élők életminősége akkor javulhat, ha a területen olyan komplex területfejlesztési projektek valósulnak meg, amelyeknek szerves része a turizmus fejlesztése is. A Hegyköz turizmusának fejlesztésénél tehát az egyediség, a minőség, az összefogás, a célzott marketing, és a népi hagyományok ápolása, gazdasági tényezővé tétele a legfontosabb feladat. Mindezt az itt élők összefogásával lehet megvalósítani.

Irodalom

- FRISNYÁK S. –GÁL A. –HORVÁTH CS. (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Szerencs, pp. 132-133
- FRISNYÁK S.-GÁL A. (2007): Szerencs, Dél-Zemplén központja In.: Hanusz Árpád: A Zempléni-térség falusi turizmusának fejlesztése a vidékfejlesztés tükrében. Nyíregyháza- Szerencs pp. 347-361
- BÁCSKAINÉ DR. PRISTYÁK ERIKA (2001): Szabadidő turizmus a Zempléni-hegységben. A Zempléni-hegység természeti kincseihez vezető turistautak. In . Frisnyák S.-Gál A.: Szerencs és a Zempléni-hegység. Szerencs. pp. 299-309
- FRISNYÁK S.-KÓKAI S. (2012): Tiszteletkötet Dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára Nyíregyháza, pp. 105-120
- HANUSZ Á. (2008): A turizmus szerepe a kistérségek és a régiók felzárkóztatásában In.: Vinnai Győző: Hagyományápolás és turizmusfejlesztés Nyíregyházán. Nyíregyháza, pp.163-169
- HEGYESSY G. (2011): A Füzérradványi Kastélypark Természetvédelmi Terület Sátoraljajthely, pp.3-55
- SIMKÓ J. (1999): Hollóháza múltja és jelene. Hollóháza, pp.5-160
- SIMON Z. (1993): Füzéri vár. Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület Bp, 16 p.

Internetes hivatkozások:

- <http://satoraljajthely.varosom.hu/latnivalok/> (olvasva: 2015. 10.31.)
- <http://www.zempleninfo.eu/index.php> (olvasva: 2015. 09.10.)
- <http://fuzervar.hu/index.php/hu/fuzeri-var/programok> (olvasva: 2015. 10.15)
- <http://www.fuzerradvany.hu/turizmus/rendezvenyek/> (olvasva: 2015.10.15)
- <http://www.eszakzempen.hu/hu/gasztronomia-etterem-vendeglo/> (olvasva: 2015.09.25)
- <http://www.fuzerradvany.hu/hirek-4/latnivalok/> (2015. 10.30)
- http://www.koronaor.hu/magyar/oldalok/koronaor_vendeghaz/ (2015.10. 31)

Online publikációk:

- Központi Statisztikai Hivatal: 2013. Területi Adatok, Borsod-Abaúj-Zemplén megye Miskolc (elérhetőség: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz.2011/nepsz_03_05_2011.pdf)
- Nemzeti Foglalkoztatottsági Szolgálat: 2015.01.20. A nyilvántartott álláskeresők száma a tartózkodási helyük szerint, településként (elérhetőség: file:///C:/Users/Nikolett/Downloads/nfsz_stat_telepulessoros_adatok_2015_01.pdf)
- Pannon Egyetem: A turizmus társadalmi- gazdasági alapjai, A turizmus alanya (<http://www.georgikon.hu/tanszekek/agrargaz/Tananyagok/BACSI/BACSI%20TAN%20WINTER/TurTGA/TurTGA4.ea.pdf>)

Kiadványok:

- Sárospataki Tourinform Iroda. Bosch Ágnes irodavezető (2015.08.15)

TARCAL TÖRTÉNETI TÁJHASZNÁLATA

Dr. Frisnyák Sándor

Bevezetés

Tarcal, a Tokaj-hegylajai történelmi borvidék egykori mezővárosa a Tokaji- (Kopasz-) hegy és a Taktaköz határán alakult ki, 97-130 m tengerszint feletti magasságban. Határa mindkét természetföldrajzi kistájra kiterjed: 75%-a síkság, 25%-a hegy- és dombvidék. Területe 53,8 km², ebből – napjainkban – 2,6 km² belterület (épített környezet).

Tarcal – a hegylajai mikrorégió többi településéhez hasonlóan – az Árpád-kori településhálózat alaprétegéhez tartozik. Történelmi fejlődéséről sok tanulmányt írtak, de ezek a forrásművek és feldolgozások nem vagy alig foglalkoznak a kultúrtáj kialakulásával, a táj- (természeti erőforrás-) használat és azzal összefüggő antropogén tájformálás történetével.

A kultúrtáj emberi munkával átalakított és folyamatosan használt természeti táj. Kialakítása nem egyszeri feladat volt, az egymást követő nemzedékek – az eltartóképesség növelése és a tájhasználat (-művelés) fenntarthatósága érdekében – természetkímélő (racionális) használatára és kiterjesztésére törekedtek. A tájhasználat alatt a természeti erőforrások felhasználásával a tájban folytatott emberi tevékenységek összességét értjük. Tarcal gazdálkodási tere, vagyis a településhatár szerkezete a 19. század közepéig az agrárium ökológiai feltételrendszerére épült.

A hely- és tájtörténeti monográfiák a hegylajai mezővárosok és falvak jellegadó szőlő- és borgazdaságának történetét a szőlőkultúra kialakulástól a filoxéra megjelenéséig egy hosszú gazdaságtörténeti korszakként tárgyalják. A korszakváltást követő, napjainkig terjedő időt már több szakaszra különítik el a szőlő- és borgazdaság területének és termelési módszereinek változásai szerint. A filoxéra-pusztítást követő, majd a 20. század második felében tovább romló tájhasználat (környezetgazdálkodás) ellenére *Tarcal és az egész Hegylaja őrzi az organikus fejlődés eredményeit*, a szőlőhegyek (promontóriumok) tájképformáló és a gazdálkodást meghatározó jelentőségét. Nem véletlen tehát, hogy Tokaj-Hegylaját 2002-ben a *világörökség részévé* (Tarcalt a világörökségi táj egyik magterületévé), 2012-ben pedig a borvidéket *történeti tájjá* nyilvánították. Tokaj-Hegylaja történeti tájjá nyilvánításának célja a rendelet indoklása szerint „*a történeti borvidék (kultúrtáj) épített örökségének – beleértve pincerendszerét is –, természeti környezetének és hagyományos*

tájhasználatának megőrzése és fenntartható használatának biztosítása”.¹ Történeti tájként műemléki védelembe részesül a hegyaljai borvidék településeinek teljes bel- és külterülete (=887 km²).

Rövid előadásomban Tarcal kultúrtáj-történetét, a tájhasználat történeti szakaszait foglalom össze, mellőzve a történeti geográfia egyéb tárgyköreit.²

Tarcal kultúrtáj-története a 16. század közepéig

A honfoglalás korában és a későbbben érkező leteleplők a természeti környezet bizonyos mértékű átalakításával, erdőirtással, gyepfeltöréssel, víz- és tájrendező munkálatokkal teremtették meg életterüket.

Tarcal lakó- és gazdasági tere két eltérő jellegű természeti táj, a síkság és a hegység érintkező zónájában alakult ki. A határfelület a homogén tájknál kedvezőbb életföldrajzi feltételeket, a természeti erőforrások nagyobb változatosságát kínálta a megteleplőknek. A Tarcalon és a Hegyalján (az Árpád-kori Erdőkalján) letelepedő, korábban félnomád gazdálkodást folytató őseink nagyállattartással, alárendelten szántóműveléssel, a természeti adottságoktól függően szőlő- és gyümölcsstermeléssel foglalkoztak. Új szálláshelyükön a *megtelepült állattartás* és az *ekés földművelés* rendszerét alakították ki.

Tarcal népének Árpád-kori táj- (természeti erőforrás-) használatáról írott források nem állnak rendelkezésünkre, így az analitikus terepvizsgálatokra építve, a komparatív (összehasonlító) és a retrospektív (logikai visszakövetkeztető) módszereket is alkalmazva, vázoljuk fel a tájhasználat első korszakának lehetséges folyamatait. Mivel a honszerzők életfenntartó tevékenységének fő elemét a nagyállattartás képezte, a *helyválasztásban a legeltető gazdálkodás folytatására alkalmas taktaközi síkság volt meghatározó*.

A Taktaköz amfibikus (váltakozóan nedves-száraz) ártéri síkság: a Tisza folyótól a Tokaji-hegy, a Szerencsi-dombság és a Harangod peremvonaláig terjed, délnyugaton a Sajó torkolati szakasza képezi a határát. A 470 km² -es kistáj felszínét néhány méter magas homokhátak és az ártéri fokok, erek, elhagyott folyómedrek, övzátonyok és parti hátak tagolják (Gábris 2015). A Taktaköz pannon képződményeire a pleisztocén folyamán a Szerencs-patak és a Zempléni-hegységből érkező vízfolyások hordalékanyaga települt. A jégkorszak vége felé a kistájban megjelenő Tisza többszöri irányváltoztatásával és oldalozó eróziójával szétroncsolta a hordalékkúpot (Dövényi 2010, Dobány 2015). A folyószabályozás és ármentesítés előtt a kistáj 3/4 részét az árvizek rendszeresen elöntötték, így túlnyomó részét a holocén kori folyóvízi és mocsári üledékek alkotják. Gábris Gyula geomorfológiai vizsgálatai szerint a Taktaköz nem tektonikus süllyedék, hanem eróziós eredetű lehet (2015).

¹ 5/12. (II.27.) NEFMI rendelet. Magyar Közlöny 2012. évi 14. szám.

² A tanulmány 2015. december 10-én Sárospatakon a *Tokaj-Hegyalja népessége és települései* c. konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata

A település a tájhatáron alakult ki, az árvízmentes felszín peremvonalán. A gazdálkodás a taktaközi síkságon, a tiszai árvizek által önözött nagy legelőföldeken kezdődött. A település lakói által használt síksági terület (= 40 km²) két szintre, a 91-93 m-es alacsony és a 94-96 m-es magas ártérre különült. Az alacsony árteret állandóan vagy az év nagy részében víz borította, míg a magas árteret az árvizek csak időszakosan öntötték el.

A Kárpát-medencében, különösképpen az alföldi folyók 60-70 km-re kiszélesedő árterében a természetföldrajzi feltételek nem tették lehetővé a keleti típusú, folyómenti legelő- és szállásváltó nomadizálást. Az ármentes térszíneken megtelepülő pásztorközösségek a folyóra merőlegesen, Tarcalon a hegységperemtől a Taktaköz belsejébe terelték az állatsordákat. A szarvasmarha (elsősorban a magyar szürke marha) és a ló meghatározó jelentősége mellett a mocsári sertéstartás, kisebb mértékben a juh-, kecske- és baromfitenyésztés jellemezte Tarczal Árpád-kori gazdálkodását. Az állattartás ágazati arányait helyi példákkal nem tudjuk szemléltetni. Összehasonlításként megemlítjük, hogy Tiszalök határában (Rázom-pusztán), Tarcaltól alig 15-16 km-es távolságban a régészeti feltárások során előkerült állatcsont leletek szerint a szarvasmarha 34%-kal, a ló 24%-kal, a sertés 21,5%-kal és a juh 8,5%-kal részesedett a kora Árpád-kori település állatállományából (*Paládi-Kovács 1993*).

A Taktaköz természetes takarmánybázisára épülő nagyállattartás mellett egyéb ártéri haszonvételekről is említést kell tennünk. Az ártérovezet folyómeder-maradványai és a holtágak (Takta, Dikta, Ively, Füzes-ér, Kenyeltó, Ökör-tó stb.) mint állattartó és halászóhelyek, a ligeterdők, nádasok és egyéb növényzetű területrészek, továbbá az agyaglelőhelyek mind szervesen beépültek a korabeli tájhasználat rendszerébe.

A 97 m-nél magasabb térszínek árvízmentesek voltak, de ezek gazdasági birtokbavétele valamelyest később történt, több nemzedék jelentős környezet-átalakító munkájával.

A gazdálkodási tér kisebbik területét (=13,8 km²) a Tokaji-hegy nyugati része és az északon hozzá csatlakozó dombságok képezték. A síksági területektől eltérően, a hegy- és dombsági földeket a természeti környezet lokális átalakításával, erdőirtással és gyepfeltöréssel tették mezőgazdaságilag művelhetővé.

A Tokaji- (Kopasz-) hegy a Bodrog és a Tisza átlagosan 100 méter körüli ártéri síkjából emelkedik 515 m magasra. A miocén kori réteges (sztrató-) vulkán piroxéndácitból és kisebb mértékben (20%) riolítból és riolittufából épül fel. A szabályos kúpot formáló Tokaji-hegy (kora Árpád-kori nevén: Tarczal-hegy) szigetszerűen emelkedik ki környezetéből, melynek 400 méternél alacsonyabb részeit a radiális völgyek kisebb egységekre: lépcsőket alkotó hegyláb felszínre és völgyközi hátakra tagolnak. A lépcsőket *Simkó* Gyula, a kistáj első geomorfológus kutatója megmerevedett lávaperemeknek (felszínalaktani szempontból körplatónak) tartja. *Pinczés* Zoltán szerint a lépcsők (tetőszintek) denudációs eredetűek (*Simkó 1926*,

Pinczés 1960). A Tokaji-hegyet egy dombsor, a Kápolna-hegy (190 m), a Henye (198 m) és a Dereszla (158 m) kapcsolja a Zempléni-hegység központi tömegéhez. A kistáj területe a dombsorral 31,5 km², anélkül 26 km² (*Dövényi 2010, Boros 2014*).

A Tokaji-hegy felszínének $\frac{3}{4}$ részét lösztakaró, a lejtők alsó szakaszát nyirok borítja. Az eredeti – lösz- és nyirokfelszínen kialakult – barna erdőtalajt és a csernozjom jellegű talajokat az agrár-térszínekről az erózió lepusztította és csak foltokban, illetve a 430 méternél magasabb részeken, a Nagy-Kopasz erdővel és cserjés növényzettel fedett piroxéndácit-kúpján maradt meg. *Boros László* szerint a 420-430 méternél alacsonyabb térszínek 100%-osan erodáltak, alacsony termőértékűek és csak szőlőművelésre alkalmasak (*Boros 2014*).

A tarcali Szarvas-szőlő a történelmi borvidék legjobb szőlőtermő helye, a magyar nemzet kincse

A földműves kultúra először az északi dombságokat (pl. Elő-hegy, Kápolna-hegy) és Tarcal belterületéhez közeli hegyláb felszíneket (pl. Nagy-Kövesd, 217 m) alacsonyabb lejtőszakaszait hódította meg, majd – a népesség növekedésével és az ökonómiai (piaci) hatásokkal összefüggésben – fokozatosan kiterjedt a többi művelésre alkalmas tájrészre is. Feltételezhető, hogy a természeti ökoszisztémában kialakuló kultúrtáj-szigetek már a középkor végére összekapcsolódtak. A folyamatot időhöz kötni csak hozzávetőlegesen lehet, pl. a dombsági szántóföldek már a kora Árpád-korban (a 10-11. században) kialakulhattak. Az erdőhasználat, pl. a vadászat, legeltetés, fakitermelés és gyűjtögetés a kezdetektől fogva beépült Tarcal környezetgazdálkodási

rendszerébe, nem csak a könnyebben elérhető ártéri ligeterdőkben, a Tokaji-hegy meredek lejtőit borító tölgyerdőkben is.

A későbbi korokban jellegadó ágazattá váló szőlőtermesztés kezdőpontjáról nagyon eltérőek a vélemények, Balassa Iván szerint a 12. század közepéig nincsenek levéltári bizonyítékai (Balassa I. 1991). A tatárjárás (1241/42) után vallon és olasz telepések érkeztek Tokaj-Hegyalja több településére, és tevékenységükkel pozitívan hatottak a szőlő- és borgazdaság fejlődésére. A vallonok termelési módszerei és eszközei – lényegében a nyugat-európai agrárforradalom eredményei – elterjedtek a későbbi korokban mikrorégióvá integrálódó településcsoport egész területén, kisugárzó szerepük talán távolabbra is. Az Árpád-kor végére Tarcalon is kiépülő szőlő- és bortermelés, az alacsony lejtők szántóművelése, az erdőhasználat és az ártéri övezetet hasznosító extenzív állattartás összességében *polikultúras gazdálkodásként* értékelhető.

A településhatár makro- és mikro-morfológiájához kapcsolódó munkaföldrajzi egységek (a művelési-ágak magassági szintek szerinti elrendeződései, a relief tagoltságához igazodó parcella-alakzatok) az Árpád-kor végére épültek ki.

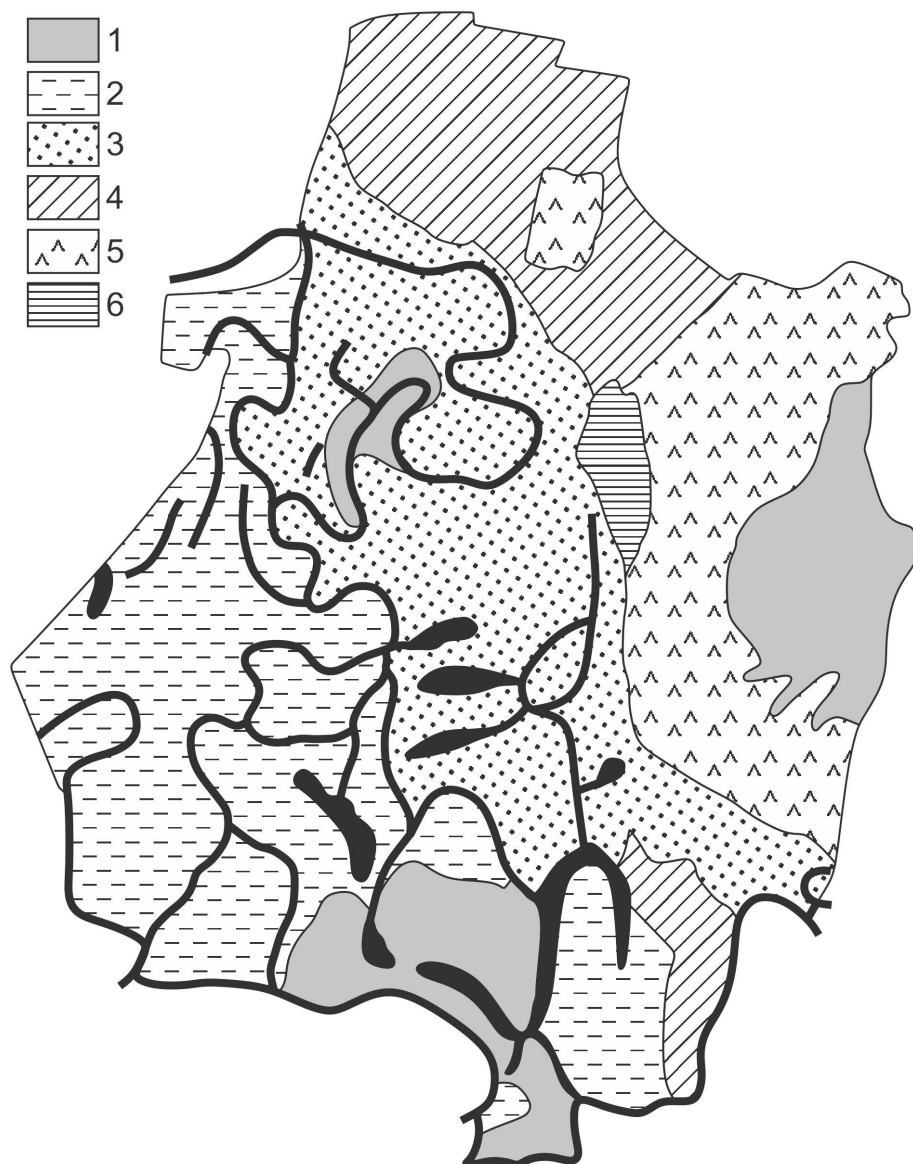
Tarcal tájhasználat a 16. század közepétől a filoxéra megjelenéséig

A 16. században, amikor a törökök elfoglalták a történelmi Magyarország leghíresebb borvidékét, a szerémségi Fruska Gorát, a minőségi bortermelés áthelyeződött az Északi Közép-hegység déli peremövezetébe: a Mátraalja, Eger, Bükkalja és Tokaj-Hegyalja területére.

A Hegyalja (Submontanum) nem tartozott a hódoltság területéhez, azonban mint a puffer-zóna része – időnként és részlegesen – elszenvedte a török hadak pusztításait. A 16. század második felétől kezdődően és a következő évszázadokban is lendületesen fejlődött Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdasága. Fejlődése összefügg a szőlőaszúbor megjelenésével (16. század közepe) és a minőségi borok Lengyel- és Oroszországba irányuló exportjával. Tokaj-Hegyalja a 17-18. században a Kárpát-medence egyik legsűrűbben lakott és egyik leggazdagabb mikrorégiója volt, szőlőkultúrája ez idő tájt élte virágkorát. Szőlő-, bortermelésének döntő hányada a mezővárosokban koncentrálódott. A 15. század közepétől Tarcal is mezőváros (oppidum) volt, a 17. században megerősített hely: belterületét sánc és palánk, erődtemplomát pedig kőfal övezte.

Hazánk településtörténetében a mezővárosok átmenetet jelentenek a parasztfalvak és a szabadkirályi városok között, és mint piachelyek, tájszervező (kis-) központok kisebb-nagyobb vonzáskörzettel rendelkeznek. Fejlődésüket két tényező határozta meg: az alföldi régióban a *nagyállattartás*, a dombsági tájakon a *szőlő- és borgazdaság*. Tarcalon és még néhány (a Bodrogek és a

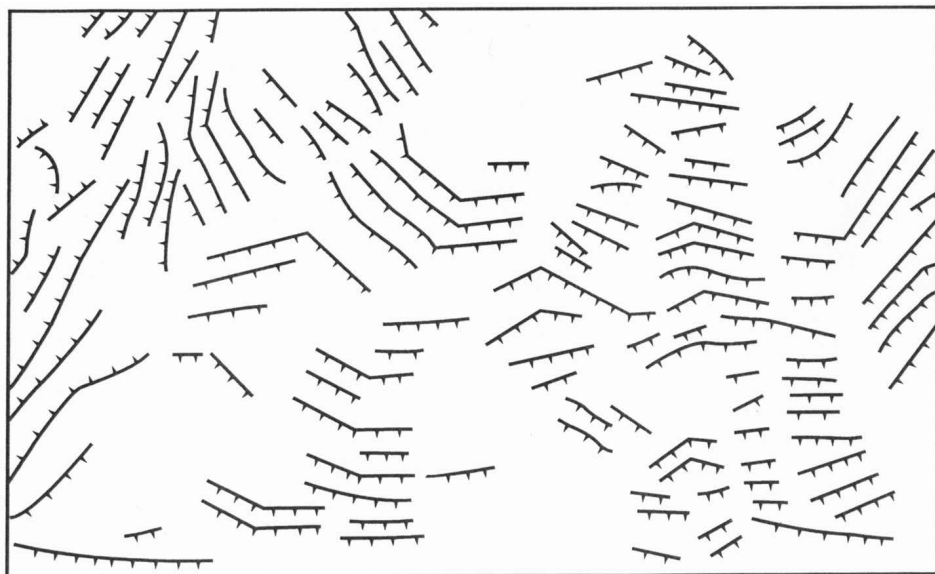
Taktaköz alluviális síkságára is kiterjedő) hegyaljai mezővárosban a 16. század közepéig mindkét ágazatot, a század második felétől már csak a szőlőkultúrát tekinthetjük város- (gazdaság-) fejlesztő tényezőként.

1. ábra. Tarcza tájhasználat 1776-ban (Kneidinger András kéziratós térképe nyomán). Jelmagyarázat: 1= erdő, 2= láp és mocsár, 3= rét és legelő, 4= szántó, 5= szőlő, 6= belterület

Az állattartás – Tarcal hatalmas rét- és legelőföldjeiből következően – a 17-18. században is jelenős volt, melyet a tájhasználat szerkezetén kívül a *település kétbeltelkes jellege*, a nyugati peremén elhelyezkedő major- és szérűskert-övezete is bizonyít (*Orosz 1984, Bencsik 2006*).

A 18. században második felétől a Tisza árvízszint-növekedése és az elöntés korábbinál nagyobb kiterjedése Tarcal rét- és legelőföldjeit is szűkítette. A nagyobb árvizek idején a parasztgazdák kénytelenek voltak máshol bérelni legelőket (Németh et al. 1996, Takács, Udvari 1998, Bencsik 2006). A vizes földek terjeszkedése ellenére a 18. század vége felé a Füzes-ér és a Kengyel-tó között, továbbá az Eresztvény-erdő keleti szegélyén az árvízmentes mikrotérszíneken (parti hátakon) megjelent a szántóföldi művelés is. A két nyomásban művelt dombsági szántóföldek nem tudták biztosítani a helyi élelmiszer szükségletet. Tarcal – a hegyaljai mezővárosi agglomeráció legtöbb településéhez hasonlóan – a 17-18. században agrártermékek behozatalára kényszerült.

2. ábra. Agroteraszok a Tokaji-hegy déli lejtőin, a Szil- és a Murat-völgy között

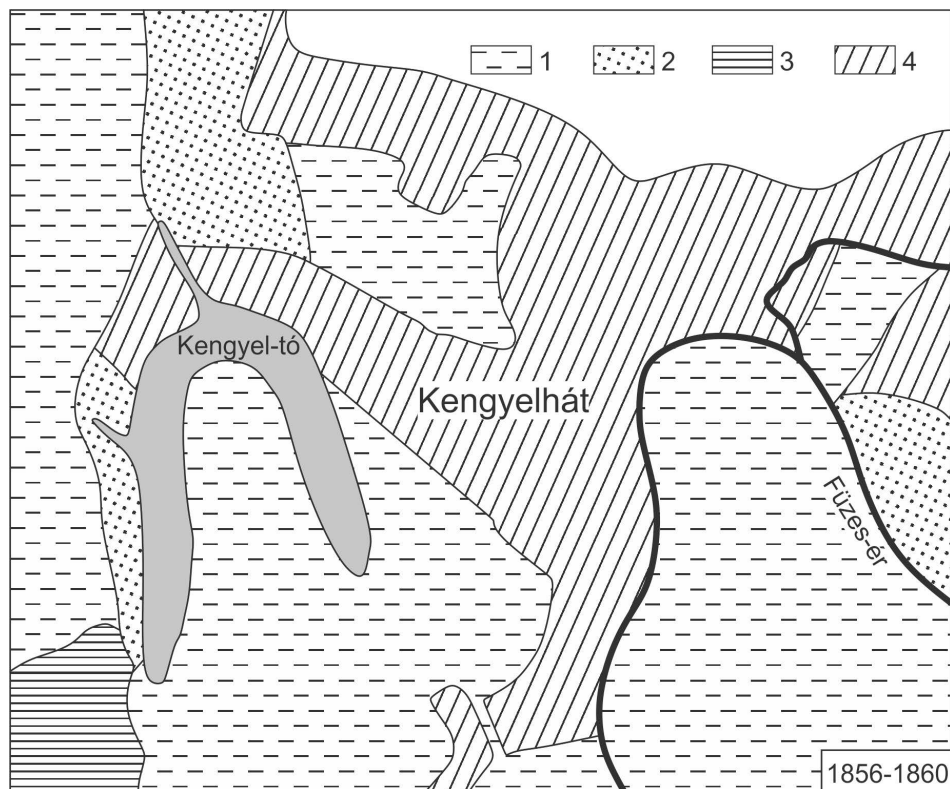
Tarcal szőlő- és borgazdaságának fejlesztése igen jelentős antropogén tájformáló-környezetalakító munkát igényelt. A szőlőhegyek (ültetvények) kialakítása az első szakaszban erdőirtással, majd tereprendezéssel, agroteraszok, hegyi feltáró- és szekérutak, vízelvezető árkok és üledékgyűjtő vagy iszapfelfogó kismedencék (liktorgödrök) létesítésével történt. A Tokaji-hegyet tagoló három – 420-450 m, 300-350 m és 220-280 m magas – lépcső egyes részeit tereprendezéssel széles agroterasszá alakították (*Baráz, Kiss 2007*). A makroteraszokat a szőlőövezet alacsonyabb részein, a mikroteraszokat a

magasabb lejtőszakaszokon építették. Feltételezhető, hogy a terasz-rendszer kiépítése már a 17. században elkezdődött, majd a 18. század elején – írásos dokumentumokkal is igazolhatóan – intenzíven folytatódott (*Balassa 1991*). A makro- és mikroteraszok okszerű térbeli elrendeződését *Boros László* lejtőkategória térképe (1997) is alátámasztja, a 19. század végi topográfiai térképek pedig megjelenítik. A teraszsíkok kialakításához áthalmozott lösz, lejtőüledéket, az átlagosan 1,5-2 m magas támfalak (grádicsok) építéséhez piroxéndácit és riolit tömböket használtak. A teraszlépcsők és támfalakat rendszerét – igen nehéz tereprendező munkával – az erózió (talajpusztulás) megelőzésére-mérséklésére építették ki. A tagolt hegyláb felszínnek hatására jelentős mezo- és mikroklimatikus különbségek jönnek létre, amelyek nagy hatást fejtenek ki a szőlő élettevékenységére (*Justyák 1998*). A promontóriumok a 15-25°-os hegy- és dombláb-lejtőkön átlagosan 300 m, helyenként 350 m, a völgyközi hátaikon 200 m magasságig terjedtek.

A hegyaljai szőlők területi részarányát pontosan csak az 1865. évi helytartótanácsi statisztikai felvételezés alapján ismerjük. Korábban, a 18. században, a hegyi szőlők, szőlőskertek és kerti szőlők legnagyobb kiterjedésekor (14 000 kat.hold = 8050 ha) a borrhéi földaljának 9%-át foglalták el. A gazdaságtörténeti és néprajzi művek a Hegyalja virágkorával kapcsolatosan gyakran említik a szőlő-monokultúrát vagy a monokultúra felé haladó gazdálkodást. A szőlő területi részesedése szerint nem beszélhetünk monokultúráról, azonban a termelési érték alapján, amely átlagosan a ráfordítási költségek négy-ötszöröse is lehet, egyes helyeken és időszakban (pl. Mád, Tállya, Tokaj, Tolcsva) megközelíthette a monokultúra-jelleget. Az első katonai felmérés (1782-1785) térképszelvényei alapján megállapítható, hogy a 18. században *a magassági szintek szerint elhelyezkedő művelési ágak homogén egységei a településközi térben összekapcsolódtak* és egységes rendszert (gazdasági mikrorégiót) alkottak.

Tarcalon 1865-ben a szőlő 9,7%-kal, a szántóföld 17,2%-kal, a rét és legelő 53,3%-kal, az erdő 3,5%-kal és az ún. haszonvehetetlen terület 16,3%-kal részesedett a teljes mezőgazdasági földalpból.

A Tisza-szabályozás és azzal összefüggően a Taktaköz árvízmentesítése Tarcal területhasználatában is fordulópontot jelent: *a mentesített ártéri síkságra behatolt a földműves kultúra és átalakította a gazdasági élet strukturáját*. A szerkezetátalakítás később Tarcal hegyi övezetére is kiterjedt: 1885-ben és a következő években a promontóriumok, a szőlőskertek és a kerti szőlők kb. 1/3-át a *filoxéra* (szőlőgyökér-tetű) elpusztította. *A szőlőföldek rekonstrukciója a hegyláb felszínnek alacsonyabb lejtőszakaszain történt*, a magasabb szinteken nem végeztek felújítást, *az agroteraszok övezete paraggá változott*. A szőlőhegyek alján, ahol korábban is voltak gyümölcsöskertek, most kisebb szántóföldi parcellák is megjelentek.

3. ábra. A földműves kultúra behatolása az ártéri övezetbe (1856-1860).
Jelmagyarázat: 1= láp és mocsár, 2= rét és legelő, 3= erdő, 4= szántóföld

1. táblázat. Tarcal tájhasználat-változásai, 1865-1984 (%)

	1865	1895	1912	1935	1966	1985
szántó	17,2	55,9	58,9	59,0	52,0	40,2
kert,gyümölcsös	-	1,0	1,5	2,0	7,0	5,6
szőlő	9,7	8,0	9,7	5,8	9,5	9,5
rét	26,4	7,2	4,0	3,5	1,0	
legelő	26,9	12,9	14,8	15,2	9,7	22,8*
erdő	3,5	2,7	1,3	1,3	3,8	5,3
nádas	-	-	-	-	0,1	1,3
művelés alól kivont terület	16,3	12,3	9,8	13,2	16,9	15,3
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* 1984-ben a rét és legelő adatai összevontan szerepelnek

Forrás: saját szerkesztés

Az átalakulás folyamatát az 1895. évi statisztika markánsan megjeleníti: három évtized alatt *Tarcal szántóterületeinek részaránya 17,2%-ról 55,9%-ra növekedett*, a rétek és legelők területe több mint felére (=20,1%-ra) csökkent. A szőlők a földalap 8%-át, a kertek és gyümölcsösök 1%-át, az erdők 2,7%-át és a művelésből kivont területek 12,3%-át foglalták el (1. táblázat). A 19. század második felében az agrárium tájhasználat-változásai mellett a kőbányászat és a közlekedési infrastruktúra-fejlesztés (vasútépítés, 1858) környezet átalakító, terep- és vízrendezést igénylő hatásait is meg kell említenünk.

Tarcal tájhasználat változásai a 20. században

Az ármentesítést és a filoxéra-pusztítást követő tájhasználat változások a 20. században is folytatódtak. 1913-ban a szántóterület részaránya már 58,9%-ra növekedett és az agrárium kataszteri tiszta jövedelmének 63,6%-át szolgáltatta, ami egyértelműen jelzi, hogy *Tarcal mezőgazdasága, tradicionális tájhasználatára gyökeresen átalakult*. A másik, továbbra is jellegadó ágazat a szőlő- és borgazdaság területi részesedése 9,7%-ot ért el és Tarcal teljes földjévének (= 71 156 korona) 23,3%-át képezte (2. táblázat).

2. táblázat. Tarcal területe és kataszteri tiszta jövedelemművelési áganként (1913)

	kat.hold	%	tisztajövedelem (korona)	%	átlag (fillér/kat.hold)
szántó	5515	58,9	45296	63,6	821
kert	137	1,5	1599	2,3	1167
rét	380	4,0	2237	3,2	588
szőlő	904	9,7	16595	23,3	1835
legelő	1383	14,8	5264	7,4	380
erdő	118	1,3	165	0,2	140
termő	8437	90,2	71156	100,0	843
terméketlen	916	9,8	-	-	-
összesen	9353	100,0	71156	-	843

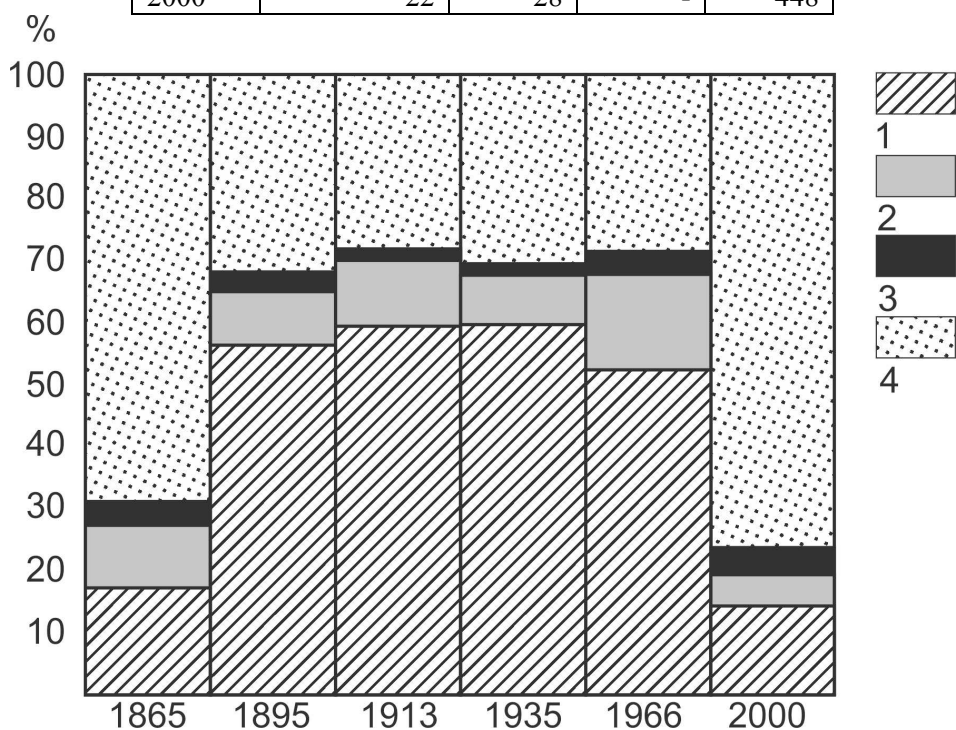
Forrás: saját szerkesztés

A 19. században elinduló és folytatódó tájhasználat-változások iránya és térszerkezete már nem felelt meg a hagyományos tájgazdálkodásnak, amely a természeti (ökológiai) adottságokhoz igazodó, környezetkímélő, energia- és anyagtakarékos eljárás volt. Tarcal területének egyes részein a hemeróbiaszint kedvezőtlen-környeztkárosító (4.) fokozatát is elérte. A hemeróbiaszint a táj antropogén leterhelésének (hatáserősségének) kifejezésére használt fogalom (Csorba 2000). A korábbi tájhasználaton alapuló fenntartható egyensúly-állapot

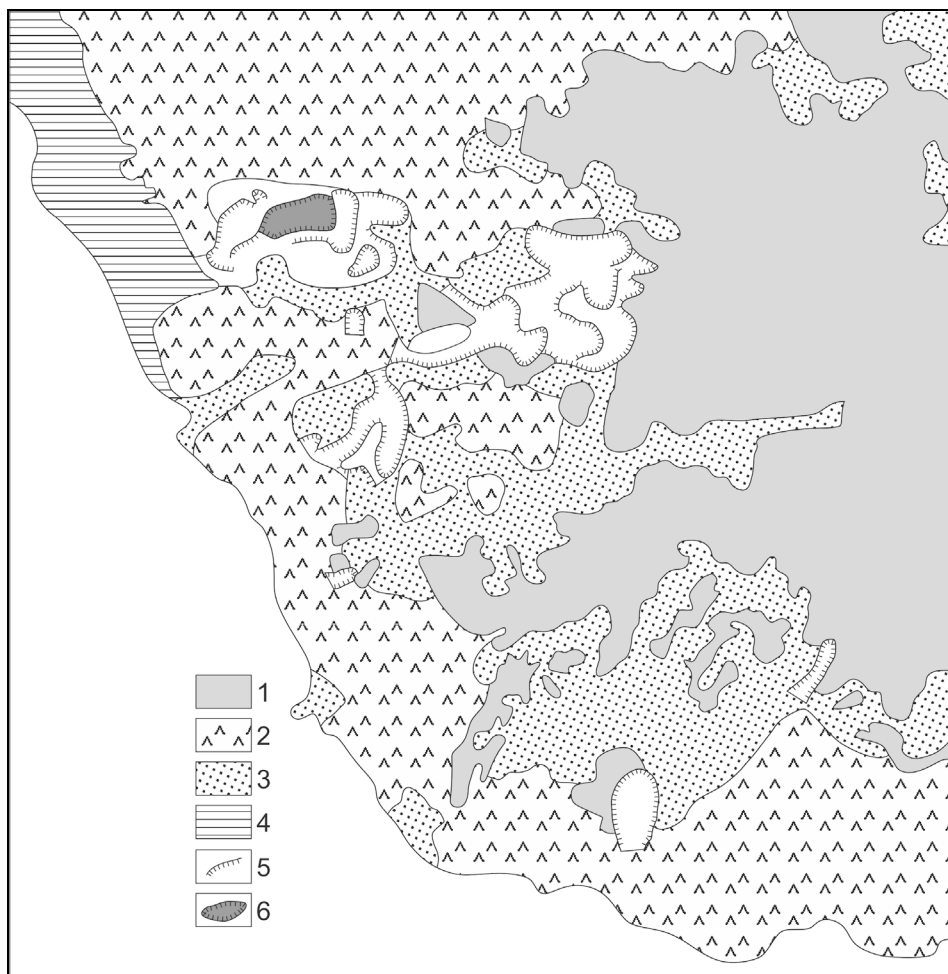
és biodiverzitás felborult, az organikus fejlődés-folyamat törést szenvedett (3. táblázat, 4. ábra).

3. táblázat. Tarcal állatállománya, 1895-2000

	szarvasmarha	ló	juh	sertés
1895	1482	154	669	2786
1911	1295	193	794	1376
1935	1156	138	1561	1603
1942	1445	121	678	1825
1962	802	64	1804	1609
1966	865	43	2640	1526
2000	22	28	-	448

4. ábra. Tarcal tájhasználat változásai (1865-2000). Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= szőlő, kert és gyümölcsös, 3= erdő, 4= rét, legelő és egyéb, 2000-ben használaton kívüli terület

5. ábra. A tarcali szőlőövezet feldarabolódása (19-20. század). Jelmagyarázat: erdő, 2= szőlő, 3= parlag, kisebb erdőfoltokkal, 4= a belterület 100 méternél magasabb része, 5= kőfejtők, meddőhányók, 6= bányató (Az ábrákat tervezte Frisnyák Sándor, rajzolta Tóth Zoltán)

Az ágazati struktúra-változása a tájképben is megjelent. A Tokaji-hegy nyugati felében és taktaközi előterében – magassági szintek szerint – a középhegységi erdő, a parlagföld, a szőlő, alatta a gyümölcsös kert, a heglábi és síksági szántóföld, majd a rét- és legelőföldek sávjai alkotnak munkaföldrajzi övezeteket. Az általánosnak mondható sávos rendszer a 20. századi földhasználat során nem tartotta meg homogén-jellegét, az egyes övezetekbe – izolált területfoltokat alkotva – más művelésági területek is beépültek.

A legnagyobb változás a szocialista rendszer idején következett be, amikor a szőlőövezet felső határa átlagosan 200 m-re vagy még alacsonyabb rétegvonalra csökkent és az alatta elhelyezkedő szántóföldekre (a „szoknya-területre”) is kiterjedt. Kivételt képez Tarczal dombsági területe, ahol a szőlők napjainkban is elérik a 300 m-es szintet. A szőlő és a hegyi erdő közötti parlagsáv (cserjés erdő foltokkal tagolva) kiszélesedett, napjainkban nem vagy alig használt terület. A tarczali szőlőövezet részleges feldaraboltsága több mint száz esztendővel ezelőtt megindult, a promontóriumok felső (orografikus) határán megjelentek a nagyüzemi kőfejtők, később az alacsonyabb szinteken kisebb szántóföldek, veteményes kertek és gyümölcsösök (a 19. század végén megközelítően 23 000, a 20. század közepén több mint 30 000 gyümölcsfa volt Tarczal bel- és külterületén).

A rendszerváltozást követően a tájhasználat fokozatosan átalakult: a síkföldi szőlőültetvények és a szántóföldek területe jelentősen csökkent, a szőlő- és borgazdaság ismét fellendült, termőterületét a magasabb, optimális – gépi művelésre alkalmas – térszínekre is kiterjesztették. A 2000. évi statisztika szerint a szántóföld részaránya 13,5%-ra csökkent, a második helyen álló erdő 4,1%-ot, a szőlőhegyek és kerti szőlők 4%-ot foglaltak el, a többi művelésági formák egyenként nem érték el az 1%-ot. Az *agrarium által használt terület* 1261,06 hektár, 23,4%. Tarczal földjének 76,6%-a használaton kívüli terület, melynek túlnyomó része a taktaközi határészen található (Kecskés 2000).

A változás folyamat, amelynek kedvező jelei a bel- és külterületeken már megfigyelhetők, az élhető jövő kialakítására irányul. A település hegylábi és dombsági területein a területhasználat korrekciójával a hagyományos térszerkezet helyreállítására, a szőlőgazdaság fejlesztésére, a történeti táj ökológiai értékeinek megőrzésére és fenntartható használatára törekszenek. Az alluviális síkság gyepföldjeit (természetes takarmánybázisát) egy következő időszakban a legelőre alapozott állattartással és erdőtelepítéssel kellene hasznosítani.

Összegzés

Tarczal tájhasználat változásai, fejlődés-szakaszai összefüggnek a makrogazdasági és a Tokaj-hegyaljai borvidék egészére jellemző mikro-regionális folyamatokkal. A Hegyalja már a 16-17. században egységes gazdaságföldrajzi kiskörzetként épült be hazánk földrajzi munkamegosztásába. A mikrorégió belül a tájhasználat egyes elemei (a művelési ágak) magassági szintekhez igazodva sávosan rendeződtek el, s ezek szerkezetformáló tengelyét és integratív szerepét a szőlőövezet alkotta. A tarczali szőlőhegyek – a kedvező geotényezőknek és az emberek szaktudásának köszönhetően – a Hegyalja legjobb borát adták és adják ma is.

Irodalom

- BALASSA I. 1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj Hegyaljai ÁG. Borkombinát, Tokaj, 752 p.
- BARÁZ Cs. – KISS G. szerk. 2007 A Zempléni Tájvédelmi Körzet Abauj és Zemplén határán. Bükki Nemzeti Park Igazgatósága, Eger, 399 p.
- BENCSIK J. szerk. 2006 Tarcál története II. Egy polgárosodó hegyaljai mezőváros (1740-1960). Tarcál város önkormányzata. Tarcál, 326 p.
- BOROS L. 1997 Tokaj és környéke (Földrajzi tanulmányok). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Pedagógiai Intézet, Nyíregyháza, 302 p.
- BOROS L. 2005 A természeti potenciál szőlő szempontú értékelése Tarcál esetében. In *Zelenák István* szerk. Zemplén Európában. Tarcál, pp. 27-48.
- BOROS L. 2006 Tarcál földrajzi áttekintése. In: *Bencsik János* szerk. Tarcál története II. Egy polgárosodó hegyaljai mezőváros (1740-1960). Tarcál város önkormányzata, Tarcál, pp. 9-28.
- BOROS L. 2007 Az arany színű szőlővesszők és borok földjén. Földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Tokaj-Nyíregyháza, 256 p.
- BOROVSZKY S. szerk. 1905 Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely R. T. város. Apolló Irodalmi Társaság, Budapest, 567 p. Hasonmás kiadása 2010-ben Kassán jelent meg. *Adam Jan, Balega Alexander, Bauer Edit, Bogoly János, Dám László, Feld István, Frisnyák Sándor, Gál András és Tamás Edit* kiegészítő tanulmányaival (Függelék: pp. 1-78).
- CSORBA P. 2000 Tájökológiai kutatások Tokaj-Hegyalján. Habilitációs tézisek. Debreceni Egyetem Tájföldrajzi Tanszék, Debrecen, 25 p.
- DOBÁNY Z. 2015 A tájhasználat történeti szakaszai a Taktaközben (18-20.század). Nyíregyháza, 178 p.
- DÖVÉNYI Z. szerk. 2010 Magyarország kistájainak katasztere. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Az első kiadást szerkesztette *Marosi Sándor* és *Somogyi Sándor*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 876 p.
- DÖVÉNYI Z. szerk. 2012 A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1351 p.
- FRISNYÁK S. 1995 Contribution to the historical geography of the market towns of the Tokaj-Hegyalja region (16th-19th centuries). *Acta Ethnographica Hungarica*, 40. (1-2). Budapest, pp. 185-202.
- FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. szerk. 2009 A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza-Szerencs, 429 p.
- FRISNYÁK S. - GÁL A. szerk. Tokaj-hegyaljai borvidék – Hazánk első történeti tája. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs, 276 p.
- GÁBRIS GY. 2014 Előzetes jelentés a Taktaköz kialakulásáról. In: *Kókai Sándor – Boros László* szerk.: Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára. Szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 235-247.
- JUSTYÁK J. 1998 Magyarország borvidékeinek éghajlati jellemzése. *Acta Geographica Debrecina* XXXIV. Debrecen, pp. 87-94.

- KECSKÉS Cs. 2000 Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, pp. 50-51.
- KERÉNYI A. 1998 A természet és az ember kapcsolata a Zempléni-hegységben. In *Frisnyák Sándor* szerk.: A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 57-62.
- NÉMETH P. - ULRICH A. - ÁRVA F. 1996 Tarcal története a honfoglalástól 1849-ig. Tarcal Község Önkormányzata. Tarcal, 119 p.
- NOVÁK T. J. - INCZE J. 2012 Kőrákások, kőgátak, támfalak, obalák: a szőlőtermesztés pusztuló emlékei a tokaji Nagy-hegyen. In: *Fülek György*: A táj változásai a Kárpát-medencében – Történelmi emlékek a tájban. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, pp. 172-178.
- OLAJOS CS. 1991 A tarcali koronauradalom építészeti emlékei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII.-XXIX. Miskolc, pp. 73-103.
- OROSZ I. 1984 Településrend és a kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII-XVIII. században. Ethnographia. XCV. 4. pp. 536-556.
- PALÁDI-KOVÁCS A. 1993 A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 452 p.
- PEJA GY. 2000 A Zempléni-hegység kialakulása és mai felszíne. In *Peja Győző*: Észak-Magyarország (Válogatott geomorfológiai tanulmányok). Miskolc-Nyíregyháza, pp. 214-235.
- PINCZÉS Z. 1988 A Tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. Földrajzi Értesítő, XLVII. évf. 3. pp. 379-393.
- PINCZÉS Z. 1988a A Tokaji-hegység kialakulása és geomorfológiai értékei. Földrajzi Közlemények, XXXII. (XLVI.) évf. 1-2. pp. 1-10.
- SIMKÓ GY. 1926 A Tokaji-Nagyhegy (Kopasz) és vidékének földrajzi morfológiája. Karcag, 18 p.
- SZABÓ L. – REMENYIK B. szerk. 2014 Talajvédelem-környezet (táj)védelem. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 322 p.
- TAKÁCS P. - UDVARI I. 1998 Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. III. köt. Periférián Alapítvány, Nyíregyháza, 551 p.
- TAMÁS E. 2012 Tokaj-Hegyalja népessége (1784/87-2001). In: *Frisnyák Sándor - Gál András* szerk. Tokaj-hegylajai borvidék – Hazánk első történeti tája. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs, pp. 207-224.
- TINER L. főszerk. 1998 Borsod-Abaúj-Zemplén megye kézikönyve II. kötet. CEBA Kiadó, h.n. pp. 552-556.
- ULRICH A. 2003 A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. In *Bencsik János* szerk. Tokaj várostörténeti tanulmányok IV. Jósa András Múzeum, Tokaj Önkormányzata, Tokaj, pp. 5-234.
- ZELENÁK I. 2012 A tokaji aszú titkai. Agroinform Kiadó, Budapest, 220 p.

A TISZA–SZAMOS HORDALÉKKÚPJA

Dr. Gábris Gyula

1. Bevezetés

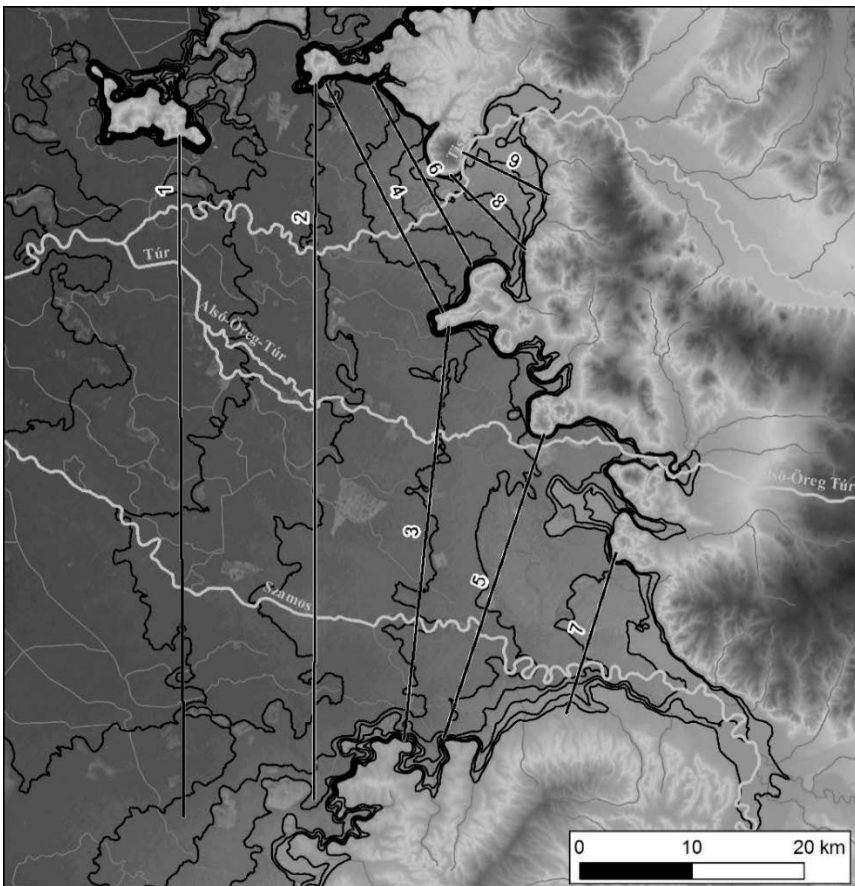
Az Alföld peremén kisebb-nagyobb megszakításokkal végig lehet követni a Kárpátokból lefutó folyók és patakok hordalékkúpjait. Ezek ismertsége a változó mértékű és alaposágú kutatottság miatt szélsőségesen nagy különbségeket mutat. Legkevesbé a Tisza és a Szamos – határainkon kívül eső – hordalékkúpjait ismerjük. A Tiszáról 1942-ben jelent meg *Láng Sándor* leíró jellegű tanulmánya, míg a Szamosról *Fodor Ferenc* (1953), *Borsy Zoltán* (1954, 1959) és *Benedek Zoltán* (1960) hasonlóképpen több évtizede írt munkáiban olvashatunk. A határainkon túli területekről így szovjet-ukrán, ill. romániai kutatók tudósíthatnának, de ilyen közlemények megszerzése – különösen a Tisza vidékéről – komoly nehézségekbe ütközik, így ismereteink nagyon csekélyek. Pedig e két folyó hordalékkúpjának és alföldi felső szakaszainak ismerete alapvető jelentőségű az egész Alföld vízrajzi változásainak, a folyóhálózat fejlődésének meghatározásában. Az alábbiak kísérletet jelentenek ennek nagyvonalakban történő pótlására, egyszerű eszközök igénybevételével néhány fő kérdésre adandó válasz keresésére.

2. Alkalmazott módszerek

A korábbi hasonló jellegű kutatások is részletes topográfiai (katonai) térképek alapján összeállított ősvízrajzi térképek megrajzolásával kezdődtek, de felhasználhatók voltak még a légifényképek és a különböző űrfelvételek is. Jelen esetben pedig kimondható, hogy Magyarországról a kérdéses területekről főképpen térképtanulmányokat lehet végezni, bár itt is nehézségekbe ütközünk. Az egész vidékre vonatkozó és hozzáférhető egységes térképek legutoljára a Monarchia idejében készültek. Jóllehet a harmadik felmérés műszakilag sokkal pontosabb volt, és a két háború között/alatt (1938 és 1944 között a „visszatért területeken” is) tartalmában felújították, mégis a folyószabályozások előtti viszonyokat mutató II. katonai térképezés georeferált lapjaira esett a választás, amelyekből elkészültek az élő- és holtmedreket mutató geomorfológiai vázlatok.

A franciscanus katonai térképeken magassági viszonyokat még nem tüntettek fel, és a területről természetesen frissebb domborzati térképek sem álltak rendelkezésre, de ezen ma már szerencsére segíteni lehet. Az amerikai NASA által létrehozott, ingyenesen elérhető SRTM (Shuttle Radar Topography

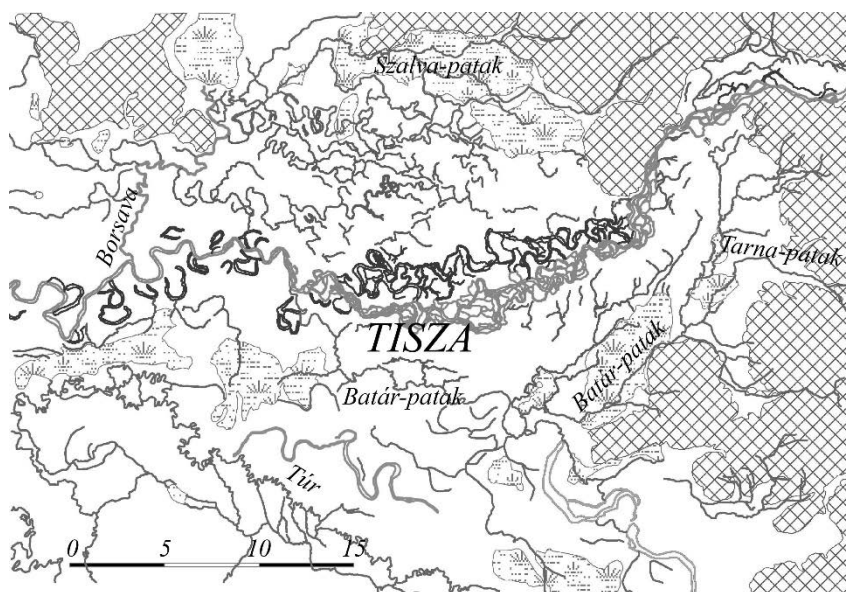
Mission) adatbázis az Endeavour űrrepülőgép radar-interferometriás mérései alapján készült 2000-ben. A világ nagy részére elérhető térkép terepi felbontása 3", azaz kb. 90 m. Az ebből készült modellen a magassági adat a tereptárgyakkal együtt értendő; tehát digitális felszínmodellről van szó (1. ábra). A térképen a növényzet, elsősorban az erdők magasabbnak látszanak a valódi talajfelszínnél, ami a síkvidéken eltérő színű, gyakran szigetszerű foltok eléggé zavaró jelenségét okozzák. A térképből levezetett szelvényeken a fákon kívül töltések, gátak, árkok is jelentkeznek, amelyek elsősorban a szelvények esetében nehezítik a kiértékelést, mert az így módosult „felszín” vonalát hektikusan változó, nehezen követhető vonal jelzi. Az általános jelleg mégis meghatározható belőle.

1. ábra. A Tisza és a Szamos hordalékkúpjának domborzata, a vizsgált szelvények nyomvonalával, számozásával (Telbisz Tamás 2015)
A síkvidéken a fekete vonalak az öt méterenkénti simított szintvonalakat jelzik.

3. A Tisza hordalékkúpja

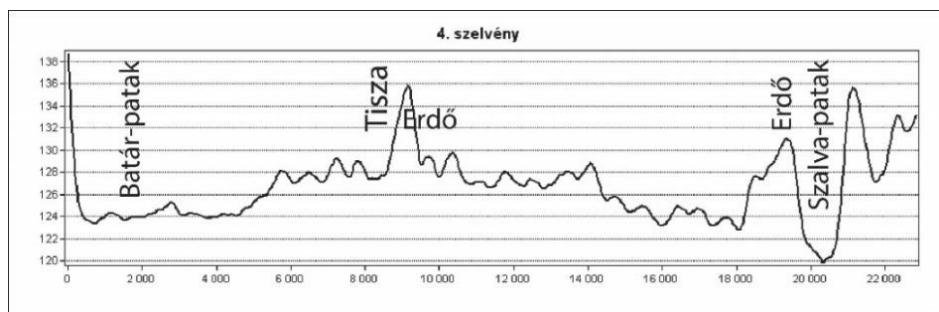
Láng (1942) szerint a Huszti kapuban a folyóvízi felhalmozódás régóta folyamatos, a Tisza teraszai már folyásirányban feljebb lesüllyednek a fiatalabb, főleg pleisztocén végi–holocén hordalékkúp alá és nem nyomozhatók tovább. Az tiszai hordalékkúp vízfolyásairól, ill. holtmedreiről készült térkép (2. ábra) jól kirajzol egy elég szabályos, legyező alakú formát, amely a két hegységhez szorítja a mellékvölgyek patakjait. Különösen a balpart elvonszolt (yazoo) rajzolta jelzi ezt a domborodó felszínt, amelyet az Avas-hegység felől érkező mellékvizek hosszan követnek, és csak több tucat kilométeren át mellette futva képesek a hordalékkúp végén belefolyni a Tiszába. Legjellemzőbb példát a Batár-patak és kisebb mellékvizei (pl. Rákos-, Csarna-, Tarna-patak) mutatják. Ez a morfológiai helyzet hozta létre az Avas-hegység előterében sorakozó vizes-mocsaras területek sorát is. A jobbparton kissé más a helyzet; a hordalékkúp messze északra terjed, sokkal szélesebb övben látszanak az elhagyott medrek, és a mocsarak is a távoli Nagyszőlősi-hegyek lábához szorulnak. Maga a tiszai hordalékkúp is ívesen hajlik észak felé, mintha süllyedéket jelölne. A Szalva-patak és mellékvizei hatalmas kanyart tesznek a Nagyszőlősi-hegy lábánál, és a Batárhoz hasonlóan kiterjedt mocsárvidéket táplálnak a hegység előterében. A Borsava a Tisza hordalékkúpja előtt szintén egyre nyugatabbra szorulva éri el a főfolyót.

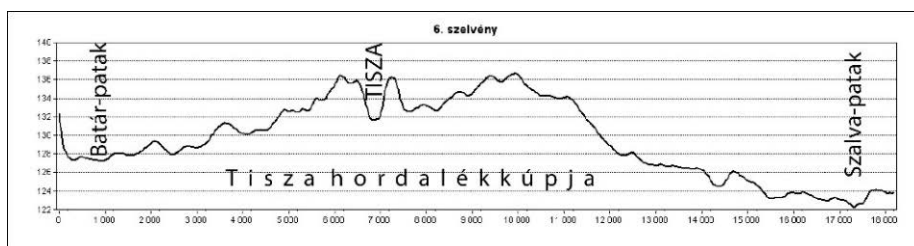
2. ábra. A Tisza hordalékkúpjának élő- és holt vizei, XIX. sz.-i mocsarai
Jelmagyarázat, mint a 3. ábrán

Az elhagyott holtmedrek két generációt képeznek a területen. Az egyiket keskeny, kicsiny kanyarulatokkal jellemzett vízfolyások adják, amelyek valószínűleg a hordalékkúpon szétágazó fonatos, ill. nagyrészt meanderező ágak maradványai. A nagyméretű kanyarulatokat mutató másik rendszer a Tisza közelében húzódik, és a folyó fiatal mederváltozásának tanúja.

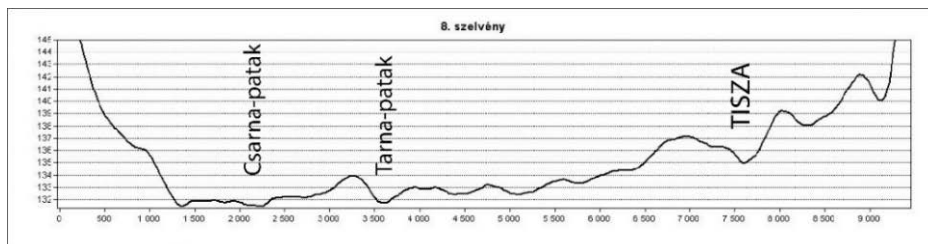
A domborzati szelvények elemzéséből is több következtetés vonható le. Ezek a folyásirányba nézve készültek: a jobb oldalon a jobbpárt, bal oldalon a balpart helyezkedik el; a szelvények helyzete az 1. ábrán látható. A 4. szelvényen szabályosan rajzolódik ki a tiszai hordalékkúp domború felszíne. A legalacsonyabb részek a hegyek előterében húzódnak, ahol vizenyős területek és a fent említett patakok kísérik hordalékkúpot. Az erős szintingadozások nagyrészt az erdők jelenlétére utalnak: a Nagyszőlősi hegyek lábánál nagyobb erdő van, a Tisza mentén ligetek húzódnak.

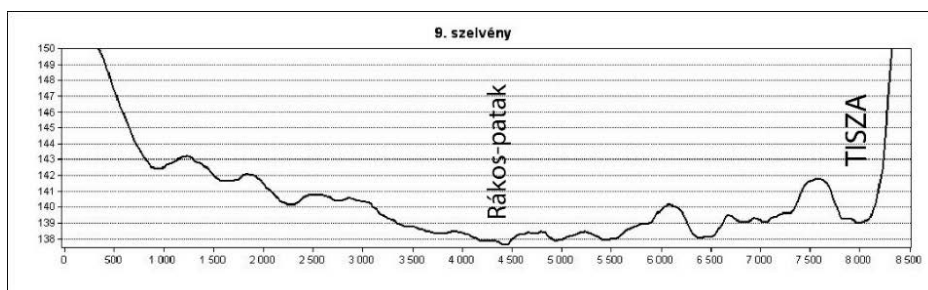
A 6. szelvény a hordalékkúp sajátos aszimmetriáját bizonyítja: a Nagyszőlős mögötti medence jóval alacsonyabb a balparti résznél.

A jobbparti hegyek mellé szorult Tisza az Avas-hegység lábánál vizenyős-mocsaras mélyedéssort alakított ki, benne patakok folynak (8. szelvény).

Királyháza mellett – ahol tulajdonképpen kilép az Alföldre a Tisza – szűkebb értelemben még nem is hordalékkúpról, hanem csak folyóhátról, vagyis medermenti felmagasodásról beszélhetünk. Kiöntései során a Tisza közvetlenül a parton rakja le durvább hordalékát és felmagasodó hátat – ill. a 9. szelvény szerint a medrét változtatva legalább kettőt – képez. A szelvény legmélyebb pontja közepén, vagyis a folyóhát és a hegyperemi hordalékkúpok között található, ahol a Rákos-patak csordogál dél felé a Tiszával párhuzamosan.

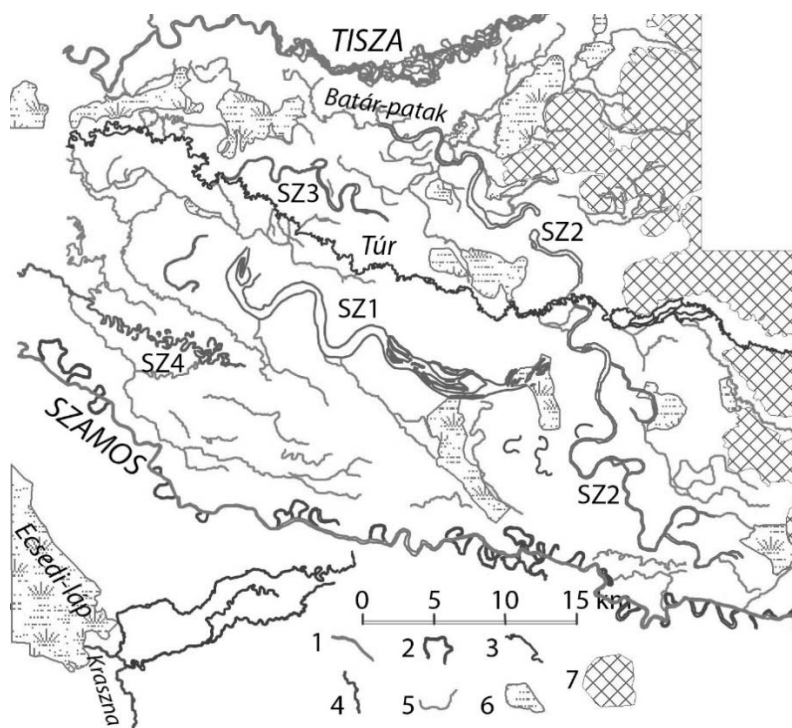

4. A Szamos hordalékkúpja

A Szamos hordalékkúpja sokkal nagyobb területen rajzolódik ki. Érdekes, hogy a mai folyóhoz, mint tengelyhez mérten erősen aszimmetrikus képet mutat: meglepő módon ez is elsősorban észak felé terjed szélesen.

A 3. ábrán jól elkülönülnek a különböző kanyarulatméretekkel – és ehhez igazodva eltérő vízhozamokkal – jellemezhető medergenerációk, amelyek a Szamoshoz kapcsolhatók. Fontos megállapítás, hogy délre tartó Tiszának semmi nyoma nincs a mai felszínen, ami egybevág a Bodrogszék kutatásának koradataival (Borsy et al 1989). A Szamos hordalékkúpja tehát igen régóta épül, mégpedig a lefolyási irányát tekintve szinte állandóan ÉNy felé tartó medrekkel. Csak a Nagy-Éger néven korábban Szamos lefolyásnak felismert (Borsy 1954, 1959), s a térképen SZ 2 jelű meder lefolyási iránya más; meglepő módon csaknem észak felé tart az Avas-hegység lába előtt. Csupán a Tisza közelében tűnik el, folytatását valószínűleg a Batár-patak rombolta, ill. inkább töltötte föl erre felé.

Fodor (1953) ismerte föl, és írta le először a magyar szakirodalomban, hogy a holocén, ill. a pleisztocén végi éghajlat ingadozásai a folyók vízhozamának változásában jelentkeznek, de Borsy használta fel először azt a gondolatot, hogy ebből kifolyólag a kanyarulataik méretében is megjelennek ösvízrajzi kutatások során. Az akkor már ismert holocén klímaingadozásokkal összekapcsolva ezt a felismerést, a Szamos elhagyott medrei korának becslésére is felhasználhatónak vélte. További kormeghatározási lehetőséget a feltöltődött medrek fűrészmagjaiból vett minták pollenanalitikai feldolgozásától remélte. Sajnos ez utóbbi vizsgálatainak nem ismerjük az eredményeit, és az újabb kutatások sem terjedtek túl a határokon. Napjainkban az utolsó 20–30 ezer év klímaváltozásait azonban már sokkal jobban ismerjük, és az Alföld más területein végzett kutatások összekapcsolhatják ezeket a folyók rajzolattípusainak és kanyarulatméreteinek alakulásával (Gábris 1995, Gábris et al 2012). Így megalapozottabb vélemény alkotható ezzel a módszerrel, jóllehet a mára elterjedt különböző független fizikai kormeghatározási módszerek és a palinológia alkalmazására sajnos e kutatás folyamán nem volt lehetőség.

3. ábra. A Szamos hordalékkúpjának élő- és holt vizei, XIX. sz.-i mocsarai
Jelmagyarázat: 1 – Tisza és Szamos; 2 – morotva; 3 – Túr; 4 – Kraszna;
5 – patak; 6 – mocsár; 7 – hegyek

Az SZ 1 jelű medersor lehet a legidősebb. Már csak azért is, mivel az SZ 2 generáció elpusztította a hegység felé eső felső (proximális) szakaszát, s így elvágtta a hordalékkúp csúcsától. Érdekes, hogy ebből a felső szakaszból megmaradt kicsiny darab kifejezetten fonatos rajzolatot mutat, ami ritka jelenség a hazai folyókon. A mai Tisza esetében figyelhető meg Tiszabecs fölötti szakaszán, valamint néhol a Maros hordalékkúpján, legszebben a Galacka ősi medrénél (*Berec B. – Gábris Gy. 2013*).

A SZ 2 meder tulajdonképpen a Nagy-Éger rendszeréhez tartozik. Ez *Borsy 1959-es* munkája szerint fenyő-nyír korú lehet. Sajnos értékelhető kormeghatározásról nincs tudomásom, de más alföldperemi holtmedrek vizsgálata alapján (*Gábris 1995*) ennél idősebbnek tartom: későglaciális bölling-alleröd korú lehet, és ekkor az SZ 1 meder az ezt megelőző meleg szakasz, a glaciális maximumot követő ságvár-lascaux felmelegedés idején képződhetett. A Szamos felső szakaszáról ekkor rengeteg olvadékvíz és vele hordalék is érkezett a helyenként és időnként még periglaciális jellegű hegységidomsági területekről.

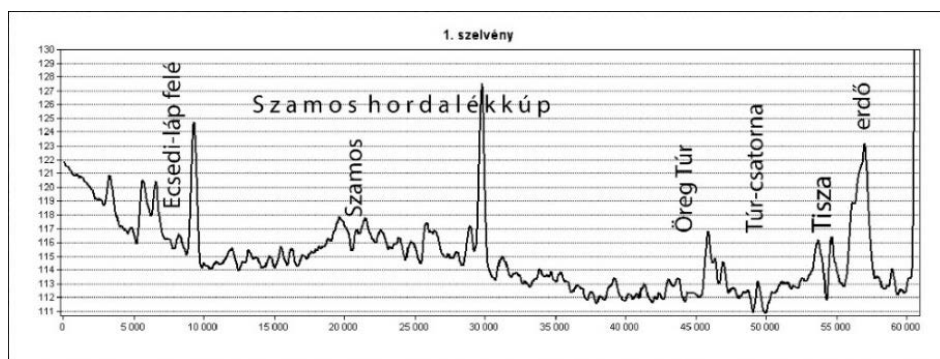
Kérdéses a SZ 3 meder. Méretei kisebbek a két előzőnél, tehát kevesebb vizet szállított ez a folyó s így fiatalabb lehet náluk. Helyzete alapján – a két medergeneráció között, a hordalékkúp alsó részén található – viszont idősebb is lehetne, de kanyargós jellege ellentmond egy szárazabb-hidegebb (LGM) szakasznak. Talán a Túr első önálló megjelenését jelzi a tájon.

Borsy (1959) a legfiatalabb lefolyási iránynak tartotta a Jánk–Majtis–Nagyszékely közötti többé-kevésbé folyamatosan követhető medreket. Ezek mutatják a legkisebb méreteket, s ebből következtette, hogy boreális (mogyoró) korú medrek lehetnek. Azóta már tudjuk, hogy nem ez a fázis, hanem az atlanti második fele lehetett a legrosszabb vízháztartású időszak a holocénben, s akkor ez tekintendő a medrek kialakulási korának is (*Gábris 2003*). Mindenesetre szükség lenne konkrét kormeghatározásokra a kérdés eldöntéséhez.

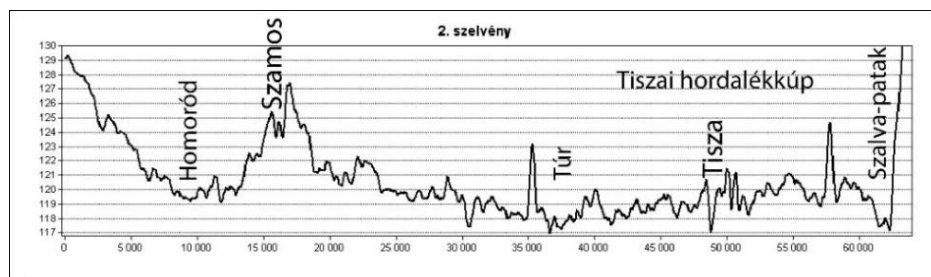
Korábban felmerült egy Ecsedi-lápot tápláló délies lefolyási léte is (*Fodor 1953*). A fenti térképtanulmányok azonban ezt nem támasztják alá. Ide a Szamos felől csak nagyon kis hozamú, apró kanyarulatokat mutató erecskék – amelyek maximum mellékágai lehettek a szétágazó főfolyónak – ill. néhány különálló patak, mint a Homoród, tartanak. Ezzel a megfigyeléssel kérdésessé válik a 40-es évek óta minden ősvízrajzi munkában szereplő, az Érmellék felé tartó Szamos léte. Legalábbis a mai felszínen ennek semmi nyoma nem fedezhető fel. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy nem létezett, csak jóval korábban működhetett, és a felszíni nyomait a későbbi hordalékkúp képződés üledékei eltakarták. Ugyanez fokozottan vonatkozik az Érmellék felé tartó Tiszára. A mai felszínen ennek sem található morfológiai nyoma. Kérdés, hogy az Érmelléken talált nagyméretű kanyarulatok ennek fényében hogyan értékelendők. A megvizsgált holtmedrek az allerödnél mindenképpen idősebbek, kialakulási koruk valószínűleg a ságvár-lascaux interstadiálishoz

kapcsolható (*Félegyházi 1998*), de a legidősebb meder kora (ugyanezen szerző szerint) az utolsó glaciális maximumot megelőző időből származhat. A korábbiakat nem, a legidősebbet azonban feltételesen lehet a Szamosnak tulajdonítani.

Az 1. szelvény az Érmelléktől egészen a Beregszászi-hegyekig húzódva mindkét hordalékkúpot átszeli, és jól mutatja a közöttük levő igen nagy méretbeli különbséget. A főfolyó Tisza jelenlegi feltöltése eltörpül a Szamos hordalékkúpja mellett. Az Avas-hegységben eredő Túr a kettő közötti mélyedésben messze északra folyik és így éri el a Tiszát. Az Ecsedi-láp felé tartó kisebb vizek ebben a szelvényben a Szamos hordalékkúpjának nyugati pereme fölött folynak.

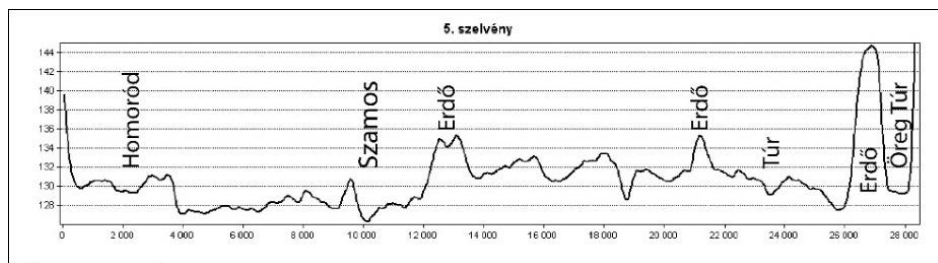

Az előzővel párhuzamosan, de a Nagyszőlősi-hegyek lábáig tartó 2. szelvény annyiban mutat többet, hogy ezen szépen látszik a Szamos hordalékkúpjának fentebb jelzett aszimmetriája, és hogy a folyásirányban felfelé haladva azért a Tisza hordalékkúpja sokkal jelentősebbé válik, de még mindig kisebb a Szamosénál.

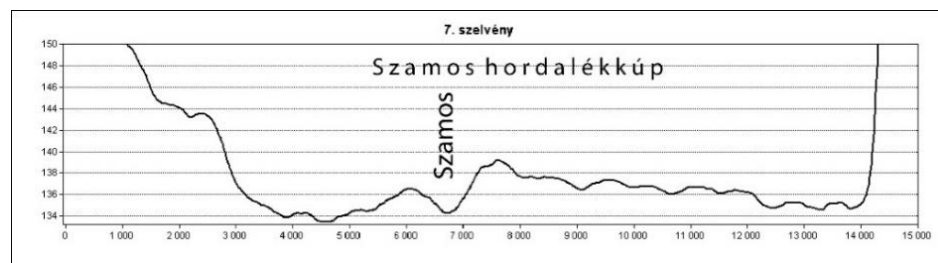

A további domborzati profilok már csak a Szamos hordalékkúpján készültek. Az 5. szelvény mutatja, hogy a folyó, a Túr egészen az Avas lábához szorító

hordalékkúpjának déli szegélyéhez közel folyik jelenleg. A Homoród itt is magasan a Szamos felett helyezkedik el.

A 7. szelvény az Erdélyi-medencéből hegyek között kitörő Szamos hordalékkúpjának többé kevésbé szabályos proximális szakaszát mutatja, a főfolyó dél felé tartó lecsúszásával.

Összefoglalás

A Tisza és a Szamos határainkon túli hordalékkúpjáról nagyon kevés ismeretünk van. A hiányok pótlása valószínűleg csak nemzetközi együttműködéssel és hazánkban másutt már használt modern, elsősorban kormeghatározási módszerekkel történhet meg. Addig is érdemes a topográfiai térképek, valamint a SRTL domborzatmodell segítségével előtanulmányokat végezni a területen. Ennek első eredményeit tartalmazza a tanulmány. Sikertelt kimutatni a két hordalékkúp fő tulajdonságait, pl. az aszimmetriájukat, a vízhálózat elvonszolt jellegét, és meghatározni néhány korábbi lefolyás helyét valamint becstelt korát. Bizonytalanabbá vált azonban a korábban elfogadottnak tekintett tiszai lefolyás és a Szamos Érmellék felé tartó medreinek kérdése.

Köszönet illeti *dr. Telbisz Tamás* docens urat a domborzatmodell és a belőle levezett szelvények elkészítéséért.

Irodalom

- BEREC B. – GÁBRIS GY. 2013: A Maros hordalékkúp bányai szakasza. – in: FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.): Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. - Nyíregyháza–Szerencs, pp. 51-64.
- BORSY Z. 1954: Geomorfológiai vizsgálatok a Bereg–Szatmári-síkságon. – Földrajzi Értesítő 3. pp. 270-279.
- BORSY Z. 1959: A Bereg–szatmári vízrendszer kialakulása. – Közlemények a KLTE Földrajzi Intézetéből. pp. 253-270.
- BORSY Z. – CSONGOR É. – FÉLEGYHÁZI E. 1989: A Bodrogtó kialakulása és vízhálózatának változásai. – Alföldi Tanulmányok 13. pp. 65-81.
- BENEDEK Z. 1960: Geomorfológiai vizsgálatok az Érmelléken és Nagykároly környékén. – Földrajzi Közlemények 9. (84), pp. 141-158.
- FÉLEGYHÁZI E. 1998: Adalékok a Tisza és a Szamos folyóhálózatának alakulásához a felső-pleniglaciális időszakban. – Acta Geographica Debrecina 34. pp. 203-217.
- FÉLEGYHÁZI E. 2001: A Berettyó-Kálló vidék és az Érmellék medertípusainak elemzése. – Földrajzi Konferencia, Szeged, CD–Rom kiadás
- FODOR F. 1953: A Szamoshát ősvízrajza. – Földrajzi Közlemények 77. pp. 193-204.
- GÁBRIS GY. 1995: A folyóvízi felszínalakulás módosulásai a hazai későglaciális–holocén öskörnyezet változásainak tükrében – Földrajzi Közlemények 119. (43) /1-2. pp. 3-10.
- GÁBRIS GY. 2003: A földtörténet utolsó 30 ezer évének szakaszai és a futóhomok mozgásának főbb periódusai Magyarországon. – Földrajzi Közlemények 127 (51), pp. 1-14.
- GÁBRIS GY. – HORVÁTH E. – NOVOTHNY Á. – RUSZKICZAY-RÜDIGER ZS. 2012: Fluvial and aeolian landscape evolution in Hungary–results of the last 20 years research – Netherlands Journal of Geosciences (Geologie en Mijnbouw) 91/1/2. pp. 111-128.
- LÁNG S. 1942: A Huszti kapu és a királyházi öböl terraszmorfológiája. – Földrajzi Közlemények 70. pp. 169-193.

LEVEGŐKÖRNYEZETI VIZSGÁLATOK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN

Dr. Gál András

1. Bevezetés

Borsod-Abaúj-Zemplén megye foglalja magába hazánk egyik legnagyobb összefüggő nehézipari körzetét, a borsodi iparvidéket. Ez az ország legszennyezettebb régiója. Célunk légszennyezés vizsgálatok végrehajtása ebben a régióban. A légszennyezés ugyanis nemcsak világszerte egyre fokozódó gond, s a globális fölmelegedés egyik fontos eleme, hanem jelentős az egészségkárosító hatása is. A levegő szennyeződése rontja az ipari területeken és a nagyvárosokban a higiéniai viszonyokat és az életminőséget – ezáltal különböző betegségek kialakulását idézheti elő – és csökkenti a lakosság egészségi ellenálló képességét. Az emissziókkal szennyezett levegő megfertőzi a talajt, a növényzetet és az állatvilágot. E vizsgálataink – melyek tudásunk szerint a régióra vonatkozóan az elsők között találhatók – hozzájárulhatnak Borsod-Abaúj-Zemplénmegye légszennyezése tér- és időbeli változásainak jobb megismeréséhez, a megye légszennyezés térképének elkészítéséhez.

2. Borsod-Abaúj-Zemplén megye légszennyezettsége

Borsod-Abaúj-Zemplénmegyében található az ország egyik legszennyezettebb ipari területe, a borsodi iparvidék. Ez magában foglalja Miskolcot, Ózdot, Kazincbarcikát, Sajószentpétert és Tiszaújvárost, melyek a megye legjelentősebb ipari városai. A megyében az ipari üzemek jelentős része a Sajó-völgyi agglomerációban helyezkedik el, amely a koncentrált ipartelepítés következtében az ország egyik legszennyezettebb levegőjű térsége. Legkedvezőtlenebb helyzetben az Ózd-Sajószentpéter-Miskolc ipari tengely mentén elhelyezkedő települések találhatók. Igen nagy problémát jelent továbbá, hogy Miskolc területén a nagyipari üzemek jórészt a lakóterületek közé ékelődnek.

2. 1. Emisszió

Borsod – Abaúj – Zemplén megyében a jellemző légszennyező anyagok a következők: SO_2 , por, CO, NO_2 és CH, melyek fő forrásai Miskolcon a Diósgyőri Acélművek, a Pannoncem Cementgyár, a MÁV Előfűtőtelep, az AS Borsodi Energetikai Kft. Borsodi Hőerőműve, a KOALFÉM TRANS Kft, a

MÁV Tiszavas Miskolci Járműjavító, a Miskolci Hőszolgáltató Kft, valamint a Proforg gabonaipari üzem.

Ózdon – a borsodi iparvidéken belül – a legnagyobb légszennyező az Ózdi Kohászati Üzemek voltak. Emiatt a város porterhelése a megengedett értéket messze meghaladta. A por részben toxikus, részben érc tartalmú volt. A kohászat termelésének visszaesésével, a nagy olvasztók leállításával a CO kibocsátásában mára a közúti közlekedés vált meghatározóvá.

Kazinbarcika földrajzi fekvése következtében a légszennyezés itt kevésbé dúsul föl Miskolchoz képest. Sajószentpéter a légszennyeződés szempontjából Miskolccal együtt összefüggő, regionálisan szennyezett területet képez. A fő kibocsátó itt a vegyipar, mely meghatározó szerepet tölt be a megye gazdasági életében. A Borsodchem Rt. és a Tiszaújvárosi Tiszai Vegyi Kombinát Rt. termelése kiegyensúlyozott. Javuló pénzügyi helyzetük következtében jelentős beruházások vannak folyamatban, melyek elsősorban a kapacitásbővítés illetve a szennyezőanyag kibocsátás csökkentését szolgálják. A TVK RT.-nél a nitrogénműtrágya gyár végleges leállításával megszűnt a korábbi évek meghatározó légszennyező forrása, a salétromsav üzemi véggáz kémény NO_x emissziója. Az elmúlt években a TVK Rt. valamennyi területen javította környezetvédelmi teljesítményét. Az 1998-99. év beruházásai során az olefingyár kapacitását növelték, továbbá folytatódott a tartályparki rekonstrukció, így jelentősen csökkent a tartály-légzőkőn az illékony szerves anyagok kibocsátása (VOC). A nyomdaüzemben 1997-ben telepítésre került egy katalitikus oldószer-mentesítő, amelynek célja a szerves oldószerkomponensek leválasztása. A TVK Rt. 1996-ban korszerű forgódobos ipari hulladékégetőt üzemelt be (légszennyezőanyag-kibocsátása határérték alatti) a tevékenysége során keletkező hulladékainak ártalmatlanítására. Az AKZO NOBEL RT. fő profilja a festék-alapanyagok, festékek, lakkok és hígítók gyártása. Különböző beruházásokkal folyamatosan korszerűsítik a termelést, melynek eredményeképpen a szerves oldószer kibocsátása csökkent. A Borsodchem Rt. Közép-Európa egyik legnagyobb PVC előállítója. A társaság 1998-ban jelentős beruházásokat hajtott végre, aminek eredményeképpen a vinil-klorid kibocsátás kb. 30 %-kal csökkent. Az Rt. az elmúlt évtizedben technológiai módosításokkal és kapacitásbővítésekkel párhuzamosan számos olyan beruházást valósított meg, melynek célja a környezet egyre fokozottabb védelme és a kibocsátások csökkentése.

A legjelentősebb VOC-kibocsátók a következők: a festékfelhasználó-, nyomda-, vegy-, gumi-, nyomda- és az olajipar. A VOC-emisszió csökkentése 1995-ben kezdődött pénzügyi támogatással, pályázat útján. Napjainkban számos autófestő-fényező tér át a vizes bázisú festési technológiára, így csökkentve az illékony szerves vegyületek kibocsátását.

A villamosenergia-ipar régióknk legjelentősebb ágazata. Négy nagy hőerőmű üzemel, ebből különösen jelentős a széntüzelésűek határérték feletti légszennyezőanyag-kibocsátása.

A kohászat visszaesésével jelentősen csökkent a CO-szennyezettség az iparvidéken, azonban a még itt folyó tevékenységek légszennyezése még mindig jelentős. Pl. a Diósgyőri Acélművek acélgyártó berendezései a mai napig nagy mennyiségű port bocsátanak ki.

A megye építőanyag-iparának legjelentősebb légszennyezőanyag-kibocsátói közé tartoztak a cementgyárak, azonban a szennyezőanyag-kibocsátás ma már egyetlen komponensre nézve sem haladja meg a kibocsátási határértéket (1. táblázat).

1. táblázat: Légszennyező anyagok kibocsátása (t/év) Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, 1991-1999

Szennyező- anyag neve	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Szilárd	9298	5706	6937	7445	8708	4447	10391	10453	4389
Nitrogén- oxidok	12124	7678	10568	9119	11430	9356	8885	10703	10642
Szén- monoxid	33611	27634	54723	51528	50726	3045	4126	5826	5880
Kén-dioxid	93681	85226	67624	65698	79092	70573	83884	84880	81111

Ha értékeljük a megye légszennyezettségét az 1991-1999 közötti időszakra vonatkozóan, elmondható, hogy a legnagyobb SO₂-kibocsátás 1991-ben és 1992-ben történt, majd jelentős csökkenés következett be 1993-94-ben. Ez a korszerűsítéseknek és az új technológiai eljárásoknak köszönhető. Bár az SO₂-kibocsátás 1997-1999 között kisebb mértékű növekedést mutat, további kedvező irányú változást hozhatna az új, korszerű hőerőművek építése Kazincbarcikán és Tiszaújvárosban, valamint az elavult széntüzelésűek 2005-ig történő leállítására, illetve a meglévők felújítására. A megyében a legnagyobb SO₂-kibocsátók a hőerőművek (Kazincbarcika-Berente; Tiszapalkonya és Tiszaújváros). Az SO₂-kibocsátás szempontjából országos adatok alapján a 3. helyen a lakossági fűtés szerepel. A diagramról leolvasható a CO-koncentráció nagyarányú visszaesése, amely a már említett kohászati termelés visszaesésével és a nagyolvasztók leállításával magyarázható. Az NO-emisszió tekintetében is ma már a közlekedés tölti be a vezető szerepet. Borsod – Abaúj – Zemplén megyében az áthaladó forgalom jelentősen meghaladja az országos átlagot. E tekintetben a legrosszabb a helyzet Miskolcon, ahol a fokozódó gépjárműforgalom, a járművek kora és műszaki állapota, valamint a város forgalmának korszerűtlensége mind hozzájárul a légszennyezés növekedéséhez. Borsod – Abaúj – Zemplén megyében a légszennyező anyagok kibocsátásának

mérése a Környezetvédelmi Felügyelőség feladata. Miskolcon a következő telephelyeken mérik a szennyezőanyagok kibocsátását (2. táblázat).

2. táblázat. Légszennyező anyagok és emissziós forrásaik, Miskolc, 1999, t/év

Telephely	Telephely címe	SO ₂	CO	NO _x	Szilárd	Szerves	Összes
Diósgyőri Acélművek Ipari és Kereskedelmi Rt.	Miskolc, Vasgyári út 43.	0,10	858,74	38,61	125,46		1022,91
Pannoncem Cementipari Rt.	Miskolc, Fogarasi út 6.	3,10	117,30	414,29	31,51		566,19
MÁV Előfűtőtelep	Miskolc, Kandó tér 1.		0,24	2,42	0,06		2,71
AES Borsodi Energetikai Kft.	Miskolc, Lyukóbánya	60,43	18,46	1,21	10,49		90,59
KOALFÉM Trans Kft.	Miskolc, Repülőtéri út 3-5.	1,41	1,19	0,89	0,44		3,92
MÁV Tiszavas Miskolci Járműjavító	Miskolc, Kandó tér 1.		20,15	7,99	0,06	8,33	36,52
Miskolci Hőszolgáltató Kft. Miskolci Fűtőmű	Miskolc, Tatár út 29.		385,21	57,40			442,61
Pannoncem Cementipari Rt., Kőbánya	Miskolc, Mészakőbánya	0,03	0,01	0,08	1,30		1,41
Északerdő Rt. Ládi telep	Miskolc, Ládi		15,08	25,13	36,50		76,70
PROFORG Gabonaipari és Kereskedelmi Rt.	Miskolc, Zsolcai kapu 34.		0,13	0,21	20,85		
a 10 telephely összes kibocsátása		65,06	1416,48	548,22	226,66	8,33	2243,56
Miskolc összes kibocsátása (t/év)		72,05	1565,77	684,48	243,73	13,35	2579,38

A legnagyobb SO₂-kibocsátó a városban a Pannoncem Cementipari Kft. és Lyukóbányán a Borsodi Energetikai Kft. A CO-kibocsátás szintén jelentős mértékű, legnagyobb kibocsátó helyei pedig: a Diósgyőri Acélművek, a Miskolci Hőszolgáltató és a Borsodi Energetikai Kft. Az NO_x-kibocsátás szempontjából a legnagyobb szennyező forrás a Pannoncem, ezt követi a Miskolci Hőszolgáltató és a Diósgyőri Acélművek. A *szilárd* megnevezés magába foglalja a szálló és ülepedő port, amelyek fő kibocsátó helyei a Diósgyőri Acélművek, a Pannoncem, a Gabonaipari Rt. és a Ládi telep. Az összes szerves komponens kibocsátása Miskolcon a MÁV járműfestéséből adódik. Ha Miskolcon az összes kibocsátást tekintjük, a Diósgyőri Acélművek a fő szennyező forrás, majd a Cementgyár és a Hőszolgáltató. Az említett kibocsátó helyek közül a védett II. fokozatnak csak a

MÁV Tiszavas Miskolci Járműjavító felel meg, a többi a védett I. fokozat küszöbértékének tesz eleget (2. táblázat). Miskolcon és a borsodi iparvidéken a legszigorúbb kategóriának, a fokozottan védett emissziós küszöbértékeinek egyetlen kibocsátó sem felel meg. Kazincbarcikán mindkét szennyezőanyag kibocsátó hely, a Borsodchem és a Borsodi Energetikai Kft. Borsodi Hőerőmű emissziója eleget tesz a védett II. kategória határértékeinek. Az említett városban legnagyobb a kén-dioxid kibocsátás, majd a CO és az NO₂, valamint a szilárd por emissziója. Jelentős még az etilén, az 1,2diklór-etán és az ammónia kibocsátás is. E szennyezőanyagok Kazincbarcikán a két fő kibocsátó összesített adataiból származnak. A légszennyezés alakulását jelentősen befolyásolja még a közlekedés és a lakossági fűtés is.

2. 2. Immisszió

Az Országos Immissziós Hálózat 1974 óta működik. A környezeti és települési levegő minőségét az ÁNTSZ B-A-Z Megyei Intézete méri illetve értékeli telepített monitorhálózat segítségével. Az immissziós mérőállomások üzemeltetése 2001-ben átkerült a Környezetvédelmi Felügyelőség hatáskörébe. A hálózatban a mérőállomások két típusa különíthető el.

a. *RIV-hálózat* (Regionális Immisszió Vizsgáló Hálózat): „off-line” mérőhálózat. A mérések kiterjednek a kén-dioxid, a nitrogén-dioxid és a por koncentrációjának a meghatározására.

b. *Phare monitorhálózat*: Az ország nagyobb városaiban és ipari területein, így Miskolcon is a Phare-segélyprogram keretében működik. 1993-ban országosan 14 fix és 5 mérőbusz monitorállomás létesült. Ezek a következő légszennyező anyagok koncentrációit mérik: SO₂, NO_x, CO, O₃ és szálló por. Borsod – Abaúj – Zemplén megyében a következő városokban helyeztek el Phare monitorhálózatokat:

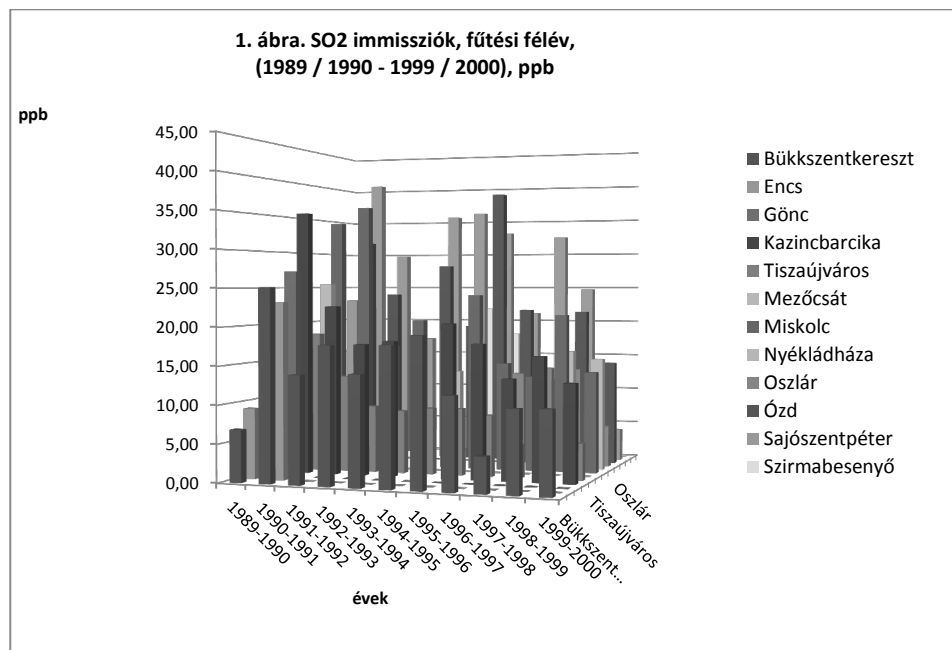
- Miskolc, Búza tér; itt a közlekedés hatásait vizsgálják a következő komponensek koncentrációi, illetve arányai alapján: NO/NO_x, CO, SO₂, O₃, PM₁₀.
- Kazincbarcika, Tardonai út; itt a városi háttérszennyezést vizsgálják az alábbi mért komponensek koncentrációi, illetve arányai alapján: NO/NO_x, CO, SO₂.
- Sajószentpéter, Sport út; itt szintén városi háttérszennyeződést vizsgálnak a CO, SO₂, O₃, NO/NO_x és a szálló por koncentrációk, illetve arányaik alapján.

A levegő minőségének alakulását igen sok tényező befolyásolja. A kéményekből és a gépjárművekből kiáramló légszennyező anyagok, a meteorológiai tényezők, valamint a földrajzi adottságok. Ezek hatása szerint terjednek szét és hígulnak fel a környezetben. Legnagyobb jelentősége a széliránynak és szélsébségnek van. A forgalmas útvonalak melletti gépjárművekből eredő immissziót kis magasságokban (1,5-2 méter) vizsgálják.

A városok felett terjedő légszennyezettséget a magas házak tetején elhelyezett mintavételi eszközökkel végzik. A szálló por mintavételénél a levegőt szilárd szűrőn át szívják, miközben a por a szűrő felületére tapad, végül annak tömegét lemérik. A fémek (pl. ólom, kadmium, nikkel, króm, stb.) mérését az ülepedő és szálló por mintákból végzik. Az ülepedő por mérése gyűjtődényes módszerrel történik havonta. Az ózon mérése problémásabb, hiszen csak néhány monitor állomáson működik ózonmérő készülék. Borsod-Abaúj-Zemplénmegyében Miskolcon, Bükkszentkereszten, Kazincbarcikán, Ózdon, Nyékládházán, Oszlár, Sajószentpéteren, Szirmabesenyőn és Tiszaújvárosban vannak RIV mérőállomások. PHARE monitorhálózat csak Miskolcon, Kazincbarcikán és Sajószentpéteren működik.

Tanulmányunkban külön vizsgáljuk a légszennyező komponenseket a nem fűtési és a fűtési félévben, az 1989-2000 közötti időszakban.

Sajószentpéternek kiugróan magas az SO₂-szennyeződése a következő fűtési félévekben: 1990/91; 1993/94; 1994/95 és 1995/96. Ezekben a fűtési félévekben az SO₂-koncentráció meghaladta a levegőminőségi határértéket, vagyis a 26,22 ppb-t. Szintén ez a jelenség figyelhető meg Miskolcon a következő fűtési félévekben: 1990/91 és 1991/92, Kazincbarcikán 1990/91 és Ózdon 1990/91; 1993/94 és 1995/96. Ózdon azonban a kohászati termelés visszaesésével az 1996/97-es fűtési félévtől kezdve jelentős javulás következett be (1. ábra).

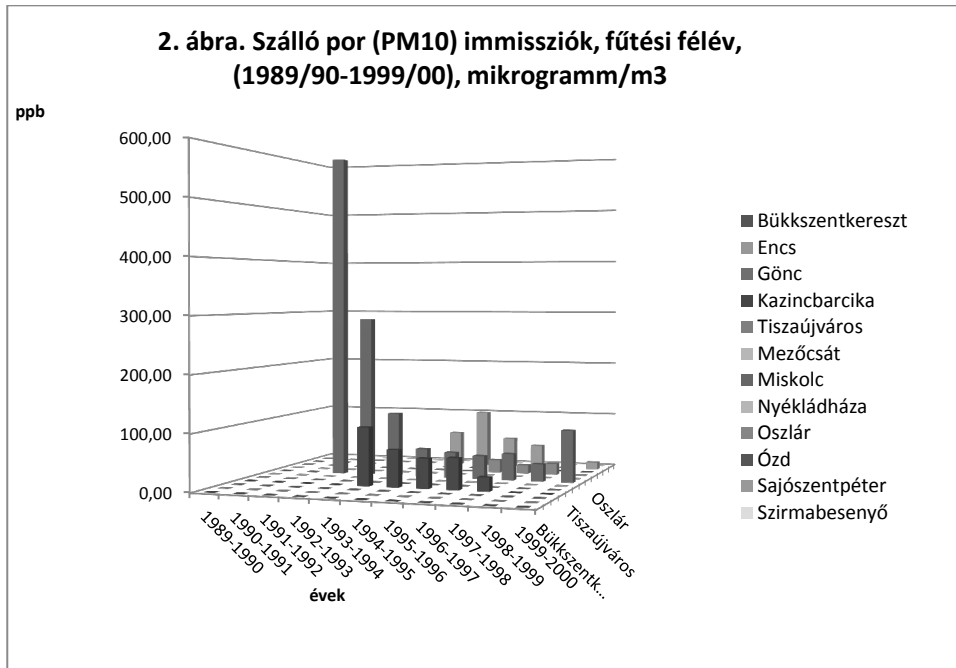

Az NO₂-komponenst vizsgálva megállapítható, hogy e tekintetben határérték túllépés egyik településen sem következett be. Az NO₂ éves határértéke 70 µg/m³, azaz 36,51 ppb.

Az NO_x éves határértéke 100 µg/m³, azaz 52,17 ppb. E tekintetben jelentős túllépések figyelhetők meg Miskolcon az 1995/96, 1998/99 és az 1999/2000-es fűtési félév folyamán. Erősen szennyezett terület volt Sajószentpéter környéke is, ahol 47,7%-os volt a határérték-túllépés! Ez is bizonyítja, hogy a város a Sajó-völgye iparvidék tengelyén fekszik. Tovább fokozza a veszélyt, hogy a települést a 26. számú főközlekedési út kettévágja, amely évszaktól függetlenül zsúfolt és forgalmas. Sajószentpéteren az 1970-es évektől figyelhető meg az ipar környezetszennyező hatása, amit tovább fokozott az a tény, hogy az uralkodó szélirány észak-északkeleti, így a Borsodchem és a Höerőmű szennyezettsége itt dúsult föl. Jóllehet az 1980-as évek végén a gazdasági válság miatt csökkentek a szennyezőanyag emissziók, Sajószentpéter mindmáig az ország egyik legszennyezettebb területének tekinthető.

Az O₃ tekintetében nincs határérték-túllépés. Az O₃-koncentráció egyik városban sem érte el az éves határértéket (50 ppb).

A szén-monoxid tekintetében (éves határértéke 1713,6 ppb) is ugyanaz mondható el, mint az O₃ esetében. Az éves határértékét egyik városban sem érte el a CO-koncentráció.

Ennél a szennyezőanyagnál az éves levegőminőségi határérték $50 \mu\text{g}/\text{m}^3$. E tekintetben sajnos jelentős túllépések tapasztalhatók, főként Miskolcon, ahol az 1991/92-es fűtési félév során a túllépés mértéke 86,4%-os volt! Bár a tendencia egyre javuló, még így is jelentős a túllépés a városban, hiszen 1992/93-ban 67,9%, 1993/94-ben 44% volt az értéke. Kazincbarcika sincs jobb helyzetben, ott 40%-os határérték-túllépés tapasztalható az 1994/95-ben. 1997/98-ban jelentős csökkenés észlelhető, hiszen a határérték-túllépések Miskolcon 5,3%-ra, Sajószentpéteren pedig 1,5%-ra mérséklődtek. 1998-2000 között pedig már csak Miskolcon volt magasabb a szálló por immisszió értéke, mint a megengedett (2. ábra).

Egyszerűbb a nem fűtési félév vizsgálata, hiszen április és szeptember között a légszennyezőanyag komponensek közül csak a szálló por esetében tapasztalható a megengedett határérték túllépése. Kiugró érték ez esetben is csak 1992-ben és 1994-ben lépett föl. Az egyes légszennyező anyagok határértékei a következők:

- SO_2 : $70 \mu\text{g} / \text{m}^3 * 0,3746 = 26,22 \text{ ppb}$
- NO_2 : $70 \mu\text{g} / \text{m}^3 * 0,5217 = 36,51 \text{ ppb}$
- NO_x : $100 \mu\text{g} / \text{m}^3 * 0,5217 = 52,17 \text{ ppb}$
- PM: $50 \mu\text{g} / \text{m}^3$
- O_3 : $100 \mu\text{g} / \text{m}^3 * 0,5000 = 50 \text{ ppb}$
- CO: $2000 \mu\text{g} / \text{m}^3 * 0,8568 = 1713,6 \text{ ppb}$

Légszennyező komponensenként, külön-külön is megvizsgáltuk az adott településeket, ugyanakkor azok csoportjait is. Megkülönböztettük az ipari településeket, vidéki településeket, s végül Bükszentkeresztet, mint háttértelepülést.

Az SO_2 -t tekintve az ipari városok közül Sajószentpéter volt a legszennyezettebb, majd Miskolc és Kazincbarcika következett. Ózd 1995/96-ban nagyobb szennyezettséget mutatott, mint Miskolc, de a következő években fokozatos visszaesés következett be. Az NO_x esetében Sajószentpéter adatai mutattak kiugró eredményeket 1996/97-ben, míg Miskolcon három fűtési félévben is határérték feletti adatok születtek. Az O_3 esetében a legnagyobb koncentrációkat ugyancsak Sajószentpéteren mérték, de ez is jóval a határérték (50 ppb) alatt maradt. 1991-től a szálló por esetében egyértelműen kimutatható a csökkenési tendencia mindegyik vizsgált városnál, viszont Miskolc itt is kilóg a sorból, mivel 2000-ben túllépte a megengedett értékeket. Végül az NO_2 tekintetében szintén Ózd és Miskolc állt a vezető helyen, de határérték alatti koncentrációkkal.

A nem fűtési félévet vizsgálva az ipari településeken, megállapítható, hogy Miskolc és Ózd itt is kimagaslik a többi város közül, bár a mért koncentrációk a határérték alatt maradtak. Miskolcot nézve az előzőekben említettek figyelhetők

meg a CO-nál is. Viszont az SO₂-t vizsgálva Sajószentpéter magasodik ki. A szálló por esetében csökkenő a tendencia, s összehasonlítva a fűtési félévvel, láthatóvá válik, hogy majdnem 50 %-kal kisebb az immiszió értéke a nem fűtési félév folyamán.

A vidéki településeknél csak az SO₂, NO₂ és a szálló por mennyiségét vizsgáltuk, aminek oka, hogy ezeken a helyeken nem mérnek NO_x-, CO- és O₃-koncentrációkat. A fűtési félévben Nyékládháza mutatott kiugróan magas értékeket 1999-2000 során az NO₂ esetében, sőt az itt mért koncentrációk magasabbak voltak, mint az ipari városokban! Ugyanez a tendencia érvényesült a nem fűtési félév folyamán is, bár megjegyzendő, hogy a NO₂-koncentráció nem lépte át az éves levegőminőségi határértékét (36,5 ppb). A többi légszennyező anyagot tekintve látható, hogy kisebb a koncentrációjuk, mint az ipari településeken. Ez alól csak Nyékládháza jelentett kivételt.

Végül az ipari városok és a vidéki települések, valamint Bükkszentkereszt, mint háttértelepülés légszennyezettségi adatait vizsgáltuk tíz éves átlagban városonként, külön-külön, illetve szennyezőanyagonként éves bontásban.

4. Összegzés

Borsod – Abaúj – Zemplén megye levegőminőségét megvizsgálva megállapítható, hogy annak alakulásában döntő mértékben a villamosenergia-ipar, a kohászat, a vegyipar és az építőanyagipar a meghatározó. A légszennyezés alakulását a közlekedés és a lakossági fűtés is jelentősen befolyásolja.

Irodalom

- DÄSSLER, H.G., 1979: A légszennyezések hatása a növényzetre. Mezőgazdasági Kiadó, 1979. 14-39.
- KOPPÁNY, Gy., 1993: Lakható marad-e a Föld? A légkör és az élővilág. Akadémiai Kiadó, Budapest. 48-57.
- MOSER, M. és PÁLMAI, Gy., 1999: A környezetvédelem alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 136-219.
- VÁRKONYI, T., 1977: A levegőszennyeződés. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 18-37.
- VESTER, F., 1982: Az életben maradás programja. Gondolat, Budapest. 67-89.

MÜNCHEN VÁROS A FÖLD HŐJÉVEL KÍVÁNJA MEGOLDANI A TÁVHŐSZOLGÁLTATÁST

Dr. Gööz Lajos

A távhőszolgáltatás a legtakarékosabb és leggazdaságosabb megoldás az egész világon. Erre vonatkozóan már több mint száz éves tapasztalat van.

Van olyan dán város, ahol közel 100 éve a hő ellátását (fűtést és meleg víz szolgáltatását) ilyen formában oldják meg. Magyarországon viszonylag mindez nem tekint nagy múltra (mintegy fél évszázados csak). Nálunk a kezdeti hazai tapasztalatok nem voltak, minden vonatkozásban jók; drága volt, a szabályozhatósági, egyedi mérési lehetőségek sem voltak általánosak. Ma már nem mondhatjuk ezt el, mert számítógéppel vezérelt, szabályozott fűtőművekről van szó. A magyar kormány célkitűzésében a távfűtő-rendszerek fejlesztése első helyre került, az energetikai programokban előnyt élvez. Ez azért is jelentős, mert tulajdonképpen egy ilyen távhő-rendszerben nagyon sok olyan energiafőleség is besegíthet, mint a biomassa, a napenergia, a geotermika, kommunális hulladék hő - akár szimultán felhasználással. Tehát a megújuló energiákat ezekben a rendszerekben gazdaságosan tudjuk alkalmazni.

Ugyanakkor a lakosság számára azért is jelentős, mert nem kell biztonsági problémákkal, kéményekkel, kondenzációs gázkazán cserével, CO2 biztonsági berendezéssel, karbantartással foglalkozni. Hazánkban ma már több mint 650000 távfűtött lakás van, közel másfélmillió ember élvezi ennek előnyeit.

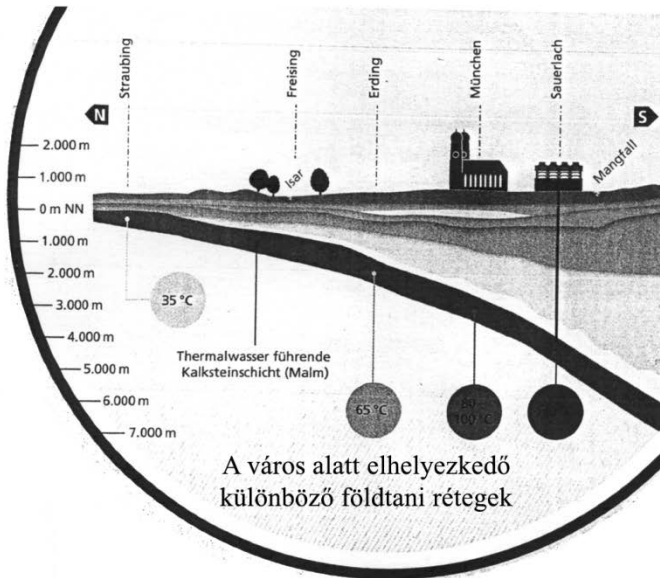
München város úgy döntött, hogy ezt a világszerte ismert legolcsóbb megoldási formát választja az eddigi olajfűtő egyedi kazánrendszerek alkalmazása helyett. München, mint közismert, Bajorország fővárosa, az Isár partján helyezkedik el, és Németország harmadik legnagyobb városa, Berlin és Hamburg után. Mint ismeretes, egyik vezető ipari-, kereskedelmi, pénzügyi-, közlekedési-, sőt kulturális központ. München ipara ma már nemcsak az élelmiszeripar (a sörfőzés, a textil-, élelmiszer-, nyomdaipar) jellegzetes központja, hanem jelentős ipari fejlesztést alakítottak ki (így a BMW, a Siemens, a repülőgépek, rakéták, precíziós műszerek gyártása) és még számos, egyéb, igen jelentős iparág alakult ki, a fizikai kutatóintézetek mellett.

München város távhő ellátása már korábban felmerült, de most jutott abba a stádiumba, hogy a Münchener Egyetem a Technischen Universität München (más néven TUM rövidítve), geotermiával foglalkozó tanszéke Inga Moeck professzor asszony vezetésével kidolgozta a város távhő ellátását. Elsősorban a

geotermális hőre alapozva, abban a formában, hogy a München alatt kb. 3000 méter mélységben elhelyezkedő földtani rétegek, - ami porózus mészkő (melynek hőmérséklete 80-100°C közötti) - szolgáltatassa a hőt a városban létesítendő hőközpont számára.

Ebből a rétegből 92°C-os hőmérséklettel számolnak. Ez a mészkő réteg a földtörténeti középidőben képződött, annak is a jura, pontosabban a felső-jura időszakában, az úgynevezett malm földtani emeletbe sorolható.

A mészkő-réteg elhelyezkedését geofizikai mérések fogják tisztázni. Már most meglehetősen pontosan meghatározható az észak-déli dőlésirány. Münchentől északra Straubingnál ez a réteg még csak kb. 2-500 méter mélységben helyezkedik el, de München alatt már jelentősen mélyül, és még nagyobb mélységben található pl. a régi, RIEM repülőtér alatt, ami ma már München vásárvárosának a központja.

A város alatt elhelyezkedő különböző földtani rétegek

München alatt egy hatalmas termásvíz készlet helyezkedik el. Ez nagymélységben a mészkő rétegekben Észak-Dél irányban tárolódik, a víz hőmérséklete 80-100°C. A mélység függvényében nő a hőmérséklet.

1. ábra.

München a tengerszint felett 650 méterre helyezkedik el. München centrumánál ez az említett mészkő-réteg már 3000 méter mélységben található, majd egy még erősebb dőléssel az Alpok felé 6000 méter mélységig lehet követni. Tehát meglehetősen kis távolságon belül (1. ábra) kb. 12 km-en belül a 0-szinttől 7000 méter mélységig jól követhető.

Az egyetem Geotermia Tanszéke, valamint a városi közművek Stephan Schwarz vezetésével, és a tanszékvezető, Inga Moeck professzor asszony elméleti tervei és gyakorlati kivitelező elképzelései megvalósításával születne meg ez a megoldás. A földhőt tehát a termálvíz képviseli. A termelési folyamatban a termálforrástól távolabb egy másik fűrason keresztül visszajuttatják a lehűlt vizet. A háztartások 90%-át kívánják később a távhő rendszerbe bekapcsolni. Egész München nagy várakozással tekint erre a hatalmas távfűtő rendszerre, amit 2040-ig terveznek kiépíteni. A városi közmű beruházója a SWM (városi közmű) szerint 800 km hosszú fővezeték-rendszer kiépítését tervezi, ez a legnagyobb lenne Európában.

A lakosság örömmel támogatja a tervet. Ebben az évben (2016-ban) már tízezer lakást kívánnának bekapcsolni a rendszerbe. A hőellátás és melegvíz-szolgáltatás nemcsak 4,5 millió tonna fűtőolaj megtakarítást jelentene, hanem így évente közel 1 millió tonna széndioxid kibocsátást is eliminálni tudnak, vagyis megszüntetnek. A fűtőmű kombinált üzeme az igényeknek megfelelően a hőtermelést összekapcsolná a fűtés- és melegvíz-szolgáltatás mellett a villamos áram termeléssel.

Tapasztalatuk már van, mivel első lépcsőben már 2004-ben a régi repülőtér (az említett RIEM területén Európa egyik legnagyobb vásárvárosában), szerencsére az ott feltárt, 94°C-os termálvíznek köszönhetően már ki is építettek egy távhő rendszert. Ugyanezen a területen fekszik a Sauerlach település is (egy külvárosrész tulajdonképpen), ahol 140°C-os vizet tártak fel, ott már az áramtermelést is lehetővé tették, így 16000 háztartást tudnak ellátni villamos energiával is.

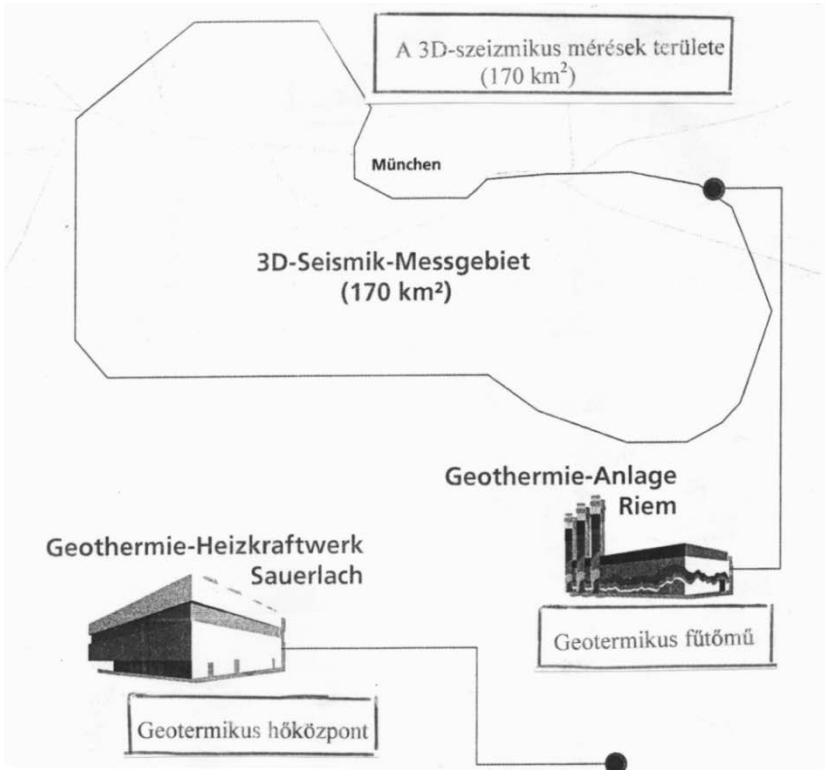
A fejlesztést újabb fűrésokkal kívánják megoldani. Nyugat-Münchenben, valamint a déli városrészben is terveznek távfűtő műveket építeni (2025-re kívánják ezt elkészíteni). Az utóbbi fűtőmű szintén tulajdonképpen a városcentrum alatt elhelyezkedő rétegből kitermelhető termálvízre épülne.

Előzetesen a város területén további szeizmikus méréseket kívánnak tervezni. Mivel nagyon sűrűn lakott városrészeről van szó, a legmodernebb eljárást, ami nem jár környezetkárosítással, az úgynevezett vibroszeiz metódust alkalmazzák. Ezeket a méréseket 2016-ban, májusban indítják.

Ez a szénhidrogén iparban általánosan alkalmazott módszer. A szeizmikus kutatások egyik változata, elektronikusan vezérelt, hidraulikus meghajtással működő önjáró berendezés, ami időben változó frekvenciájú, harmonikus jeleket sugároz a talajba, alkalmazása nem jár roncsolással – mint a robbantásos szeizmika – ezért településeken is használható. A talaj felületéről

rezgéshullámokat előidézve több ezer méter mélységig is behatol, és ezek a behatoló rezgéshullámok visszaverődnek a különböző földtani rétegekből, az úgynevezett érzékelők /geofonok/ ezt a felszínen is észlelhető mozgást felerősítik, és szeizmogramok formájában rögzítik. Az emberi belső szervek vizsgálatánál ez a közismerten alkalmazott ultrahangos vizsgálatokhoz hasonló elven rögzíti a földtani rétegeket.

Ezek a hullámok szinte kirajzolják a mélyben elhelyezkedő geológiai szerkezetet. Mint említettük, ez a mérés már 2016 májusában megindul, úgynevezett 3D szeizmikus módszerként, mintegy 170 km²-es területen. A 2. térkép mutatja azt a területet, ahol ezek a mérések a közeljövőben megindulnak.

2. ábra.

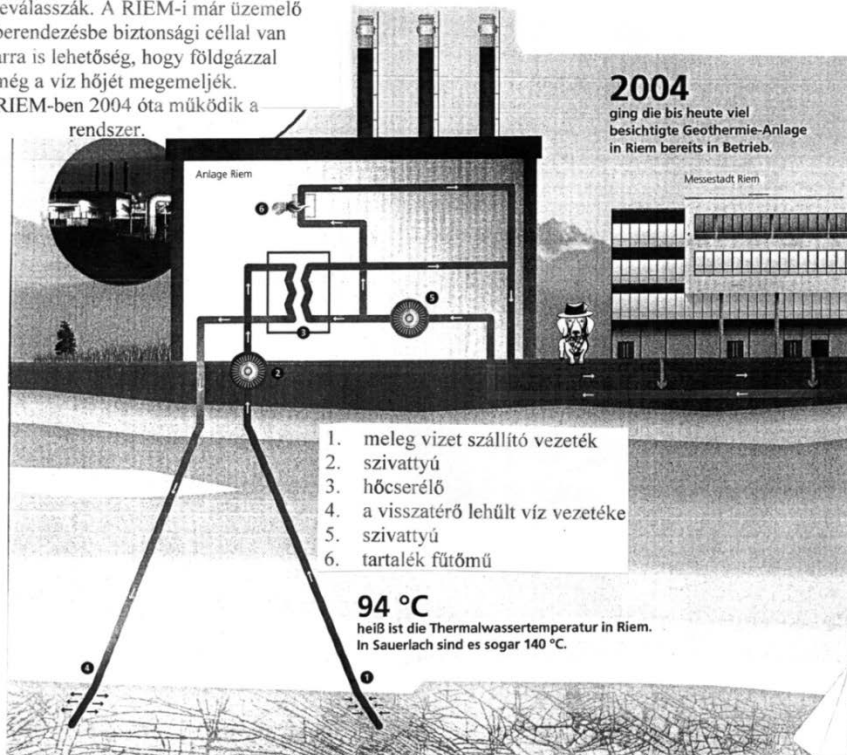
A továbbiakban értékelik a müncheni híres, az 1271-ben épített Miasszonyunk Temploma valamint a régi városháza és az új neogótikus, gyönyörű városháza alatti rész földtani viszonyait. Mint látjuk az ábrán, ott már ez a réteghőmérséklet eléri a 140°C-ot. (Ezek a földtani réteg-hőmérsékletek – ha összevetem a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye források adataival – nem sokban haladják meg azokat az értékeket, amit a területünkön kimutatott

mélyfúrások igazolnak. Így pld. Nyírlugosnál 104°C-os, Nyíracsdánál 108°C-os, Penészleknél 103°C-os, Gacsálnál 104°C-os hőmérsékleteket mértünk a fúrások alkalmával. Sajnos nem München van e források felett, hogy ezeket a rétegeket, ennek a hőjét valamilyen formában – a münchenihez hasonló módon – hasznosítani tudánk).

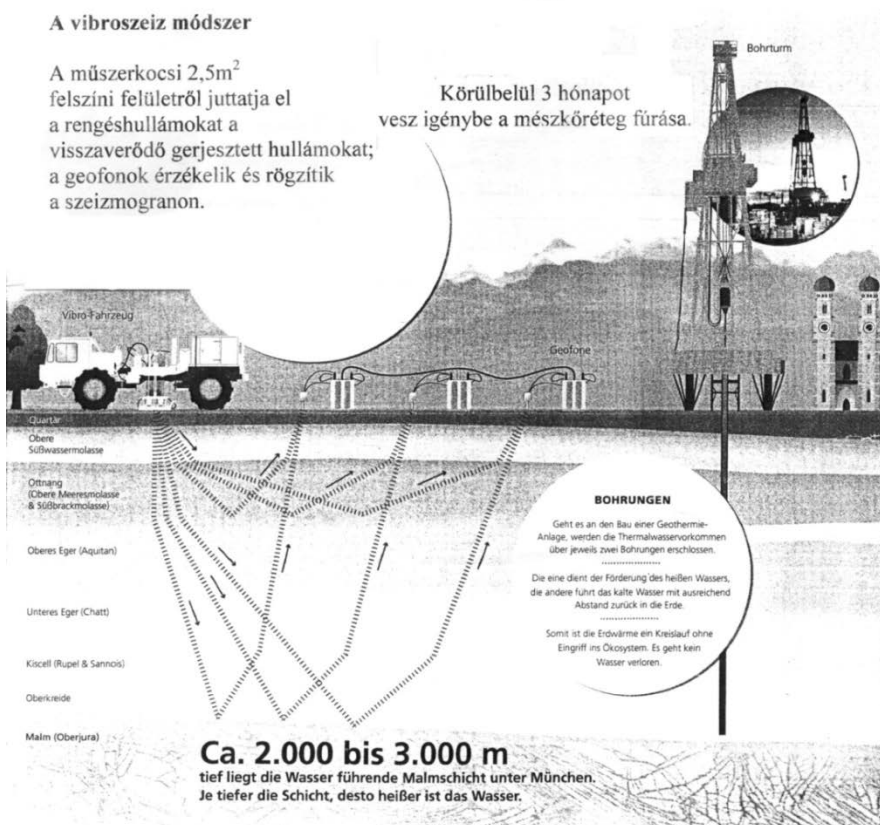
Egy geotermikus létesítmény működési elve

Egy szivattyúval a termálvizet a felszínre hozzák, hőcserélőn keresztül. a távhő-rendszer vizét felmelegítik, az épületekbe vezetik és a lehült vizet visszanyomják ismét több ezer méter mélységbe. Gondoskodnak arról is, hogy a víz mésztartalmát a folyamatban leválasszák. A RIEM-i már üzemelő berendezésbe biztonsági céllal van arra is lehetőség, hogy földgázzal még a víz hőjét megemeljék. RIEM-ben 2004 óta működik a rendszer.

Egymástól távolabb 2 mélyfúrást terveznek, az egyik fúrásból a termálvizet termelik ki, míg a másik fúrásba a hideg, lehült vizet sajtolják vissza ugyanabba a rétegbe

3. ábra.

4. ábra.

Miért tanulságos mindez számunkra?

Egyrészt a Kárpát-medencében sokkal kedvezőbbek a geotermális viszonyok, mint a Bajor-medencében, hiszen nálunk főleg a Dél-Alföldön, több helyen is 220°C-os hőmérsékletekkel is találkozunk 4-5000 méter mélységben, még gőz-kitörésekkel is. Sőt, mint fentebb említettük, még a Szabolcs- Szatmár-Bereg megyében is – amit sokan e tekintetben eddig harmadrendű területnek nyilvánítottak-, találkozhatunk meglepően magas réteghőmérsékletekkel.

Másrészt az EU támogatásával Kelet-Európa legjelentősebb projektje indul el a Dél-Alföldön, hasonló a münchenihez. A hasznosítás annyiban különbözik, hogy a fő célkitűzése nemcsak a távhő rendszert szolgálná, hanem egyéb energiaigényes projekteket is.

Nem szégyenkezhetünk, hiszen egyik legnagyobb geotermikus projektünk, Miskolc-Hejőcsaba-i nemzetközi elismerést is kiváltott, másrészt számos

városunk ma már geotermikus távfűtéssel rendelkezik, így Szentes, Szarvas, Hódmezővásárhely, Csongrád, Nagyatád, Veregyház, Kistelek.

A fentiekben ismertetett projekttel kapcsolatban a szerző észrevételei:

Kíváncsiak volnánk a földi hőáramsűrűségből kitermelhető hő mennyiségére. A $0,11 \text{ Wm}^2$ értéket feltételezve az átáramló energia mennyiségére az energia pótlódására. Mivel a hő csak a földi hőáramból tud pótlódni, a rendszer a környezet hőjét fogja kitermelni, vagyis a környezet le fog hűlni. Ha csak konduktív hővezetés van a vonalforrás környezetében, gyorsan csökkenhet a hőmérséklet. Bár lehetséges, hogy minél jobban lehül a közet, annál erősebb lesz a hő hozzááramlás, de ez az adott terület geológiai viszonyaival (endoterm stb. folyamatokkal) függ össze.

Mint ismeretes a termálvíz hőtartalmának hatékonyabb felhasználása a fűtési rendszerekben akkor lehetséges, ha a lehült termálvíz hőjét hőszivattyú segítségével magasabb hőmérséklet szintre emeljük és az így nyert hőt is felhasználjuk. Ez abból adódik, hogy általában a termál vizek hőtartalmát magasabb hőmérsékletű távhőrendszerekben hasznosítjuk, a termálvízből kinyert hőt t_e/t_v (előremenő és visszatérő) rendszerben. Általános esetben a t_1 hőmérsékletű termálvízáram a $t_1 < t_e$, ezért csak részleges vagy hőszivattyús hasznosításban célszerű gondolkodnunk így primer energiát (villamos vagy földgáz) takaríthatunk meg.

Engedtessek meg nekem, hogy cikkem zárásaként Hanusz Árpád születésnapjára néhány gondolatot megfogalmazzak. Több évtizedes közös munka során megtapasztalhattam Hanusz Árpád nagyon sok jó emberi tulajdonságát, mindezért örökre hálás vagyok neki. Most csak egy tulajdonságát emelném ki, ami kapcsolódik a fenti energia cikk gondolatmenetéhez. Nagyon sok embert ismertem meg, de Ő azon ritka emberek csoportjába tartozik, aki számomra nagyon szimpatikus volt. Árpi matematikus fejjelel gondolkodik, szeret a dolgok végére járni, a természeti, gazdasági folyamatokat számszerűsíteni. Egyszerűen is kifejezve szeret és tud számolni. Mikor a különböző megújuló energiatípusokkal kezdtünk foglalkozni, felkeltették az érdeklődését, és úgy döntött, hogy saját családi hasznosításban, saját háztartásában is kipróbálja. A témának csak az érdekességét tanulmányozó, de gyakorlati tettekben már a megvalósításhoz el nem jutó emberekkel szemben Ő a valóságban tettekkel, számításokkal igazolva volt kíváncsi például a fotovillamos panelek (PV) teljesítményére, beépítési költségeire. Kérésemre szakmai folyóirat számára is publikálható módon tanulmányt készített a hosszú távú megtérülés, beruházási költség, összehasonlító vizsgálatok tárgyában. Számszerűsítette és igazolható adatokkal bizonyította ezeket az elemzéseket. És végre a propagandisztikus véleményekkel szemben reális felmérést készített, nem hallgatta el a beruházás hátrányait sem.

Ez a kis momentum is igazolja Hanusz Árpád életrevaló gondolkodásának, talpraesettségének, minden új iránti nyitottságának meglétét. Ez egész életére, munkájára jellemző volt, és jellemző ma is. Modern gondolkodású ember, tájékozott a különböző szociográfiai változásokban, kiváló előremutató elme. Munkabírása, kitartása példamutató, remélem, hogy mindez a következő években, évtizedekben is így lesz, ehhez kívánok nagyon jó egészséget, és bízom abban, hogy még sok közös munkában vehetünk együtt részt."

Forrásmunkák

- BÜKI G.: Megújuló energiák hasznosítása- irányok és hatások. Magyar Energetika XVII. évfolyam
- LINDHOFF- FLOWER: Syntesisi of Heat Exchanser Network, AIChE Journal, 24. k. 63. sz. (1978)
- BALIKÓ S.: Termálvíz hőjének hasznosítása távhőrendszerben. Energetika: XXII. évfolyam 5- 6. szám
- GÖÖZ L.: Energetika jövő időben, Bessenyei Kiadó

INNOVÁCIÓS ELKÉPZELÉSEK FELHAGYOTT BÁNYATERÜLETEK HASZNOSÍTÁSÁRA

Dr. Horváth Gergely – Dr. Csüllög Gábor

Bevezetés

A táj változása évezredek óta alapvető összefüggésben van a társadalom gazdasági igényei által befolyásolt tájhasznosítás változásával. A bányászat az egyik legősibb és legfontosabb gazdasági tevékenység, hiszen a bányászat számottevő mértékben biztosítja azokat a nyersanyagokat, amelyek feldolgozása és hasznosítása nélkül aligha indult volna meg a korai társadalmakban a technológiai fejlődés. Ez a tevékenység már a korai időszakban is jelentős beavatkozással járt a környezetbe és a tájváltozás egyik legfontosabb antropogén eleme lett. A 19. század második felét megelőző történeti korszakokban a bányászat a legtöbb helyen még csak pontszerűen és lokális keretekben jelent meg a tájalakításban, így a tájváltoztatás mértékét illetően alárendelt volt a települési és az agrárfolyamatok mögött. Azonban a 19. század második felétől az ipari termelés kiépülésével és felfutásával már igen nagy területen jelent meg a bányászati és hozzá sokszor szorosan kötődő az ipari tájátalakítás. Az ipar mellett az urbanizáció következtében ugyancsak gyorsan növekvő energiaigény (a bányászaton túl az erdőket és a folyókat is terhelő) kielégítése is olyan megkérdőjelezhetetlen gazdasági érdekévé vált, hogy kényszerből a táj más értékei hosszú időre háttérbe szorultak.

Közismertek persze a bányászat negatív hatásai (*Dávid L. 2000, Karancsi Z. 2002*): a tájalkotó elemek ember általi megváltoztatása miatt kialakul egy – az eredeti állapothoz képest – elcsúfított mesterséges táj. A kitermelés a köztudatban „tájsebnék” nevezett mesterséges pozitív és negatív formákat (bányagödörök, meddőhányók) hoz létre; tömegmozgásos jelenségek (süllyedés, beomlások, csuszamlások) lépnek fel. Vízbázisok sérülnek, emelkedik vagy süllyed a talajvíztükör szintje, változik a vizek kémhatása; az erős domborzati átalakítás és növényzeti bolygatottság hatására özönnövények terjednek el, eluralkozva a felszínt stb.; egészében természeti-táji konfliktusok alakulnak ki (*Csüllög G. – Horváth G. 2010, Csüllög G. et al. 2012, Csemez A. 2013, Horváth G. 2015*). Elrettentő példákat bőven lehetne hozni; talán elég itt és most hírhedett példaként a Szibériában, Jakutföldön a Mirnij város határában tátongó felhagyott gyémántbánya hengersizű üregére – amelynek mélysége 525 m, átmérője 1250 m – hivatkozni (*I. ábra*). Legalább ilyen elrettentők más ásványkincsek – pl. szén – külszíni fejtései, amelyek akár sok-sok km²-nyi területre is kiterjed-

hetnek. A kialakult antropogén táj elemei még a bányászati infrastruktúra építményei, vagy azok maradványai, mint pl. a bányatáró-bejáratok, aknatornyok, utak, bányavasutak, szállítópályák vagy azok maradványai – többségükben feleslegessé vált építmények, amelyek növelik a tájterhelést.

1. ábra. A Jakutföldön található mirniji gyémántbánya tátongó ürege a város határában

A táj egészségét tekintve az ipari és bányászati létesítmények környezeti, tájképi hatásai meghatározók, mivel a mesterséges és a befolyásolt tájelemeknek nem szükséges a táj teljességét vagy akár jelentős részét uralni ahhoz, hogy a nem kívánt hatások a táj egészére rányomják a bélyegüket. Ezt persze – nem is ok nélkül – hajlamosak vagyunk teljes mértékben károsnak tekinteni, de azt azért le kell szögezni, hogy sok hátrányuk ellenére az ipari, bányászati tájelemek ugyanúgy a táj építőkövei, mint a természeti elemek, nélkülük nem lenne értelme kultúrtájokról beszélni.

Másrészről az is közismert, hogy bányavidékek térségei a bányászat felhagyását követően gyakran mennek át súlyos válságon. Megoldhatatlannak tűnő gondok, társadalmi feszültségek halmozódnak fel, mint pl. a munkaalkalmak megszűnése, a fiatalok és az értelmiség elvándorlása, a helyben maradók részére szervezett átképzések kudarca, mindezek miatt a szakképzett munkaerő hiánya, aminek szinte természetes következménye a befektetések elmaradása, és végül, de nem utolsósorban az adott térségről egy rendkívül rossz közvélekedés kialakulása.

Mindezek következtében a felhagyott bányavidékek olyan sajátos természeti és társadalmi környezetet jelentenek, amelyek különleges környezetgazdálkodást igényelnek. A megbolygatott táj sokszor természeti értékekben gazdag környezete szinte megköveteli a természetes állapot legalább megközelítő visszaállítását, de ellenőrzés nélküli ad hoc alakítása nem oldja meg feltétlenül a tájhasználati problémákat, mivel mind a bányászat, mind a bányászat felhagyása által eredményezett tájproblémák igen összetettek.

Azt is figyelembe kell venni, hogy egykor a bányák az ipar fontos telepítő tényezői voltak, ezért általában a bányavidékek egyúttal jelentős iparvidékekké is alakultak – mondhatni a bányászat és az ipar egyfajta szimbiózisban élt. Ez az együttélés azonban bizonyos szempontból végzetes is volt: egyrészt a gazdasági szerkezetváltás és a technológiai fejlődés a bányászatra rátelepült, leginkább hagyományos nehézipar hol robbanásszerűen végbemenő, hol fokozatosan lejátszódó hanyatlásához és az ipari üzemek felszámolásához vezetett, ami többnyire bányabezárásokat eredményezett. Másrészt sokféle ok – pl. világgpiaci helyzet, technológia elavultsága, készletek kimerülése, gazdasági koncepciók gyökeres változása stb. – miatt a bányászat maga is gyakran vált gazdaságtalanná, ami szintén bányabezárásokhoz vezetett, ez viszont a rátelepült ipar számára volt végzetes. A bányavidékek többségének fentebb említett megoldhatatlannak tűnő gondjait, társadalmi feszültségeit, valamint a tájban megjelenő tájkonfliktusokat az ipar felszámolása tehát további jelentős mértékben fokozta.

A közhiedelemmel ellentétben azonban az ily módon leromlott tájaknak-régióknak is vannak értékei, rendelkeznek természeti és kulturális potenciálokkal, amelyekre alapozva megvalósíthatók a rehabilitáció alapelemei: a funkciótalanság felszámolása, a környezeti veszélyek elhárítása, az új tájhasználat kialakítása és az új gazdasági hasznosíthatóság megvalósítása. A legfontosabb azonban a régió fejlesztését szolgáló kreatív, innovatív ötletek megvalósítása, és persze mindezekhez az anyagi eszközök biztosítása.

Jelenleg a tájban a bányászat következtében keletkező konfliktusoknak nemcsak a megoldása, de sokszor még a megfelelő tudományos háttérű feltárása is elmarad, mivel egyrészt hiányzik az ilyen jellegű tájproblémák országos felmérése és feldolgozása, másrészt várat magára a rövid és hosszú távú kezelési tervek kidolgozása és összehangolása, valamint a szervezeti keretek kidolgozása is. Ahhoz, hogy a bányászat tájban okozott problémái értelmezhetőek legyenek, és megfelelő megoldásokat lehessen kidolgozni, fontos megkeresni és bemutatni azokat a példákat, amelyek sikeresnek mutatkoznak a problémák kezelésében és főleg új hasznosítási formákat valósítanak meg.

A felhagyott bányaterületek kreatív hasznosításának példáit számba véve célszerűnek látszik elkülöníteni azt az esetet, amikor egy nagyobb kiterjedésű bányavidék és környezete teljes, komplex hasznosítására kerül sor, és azt, amikor egy általában kis kiterjedésű bánya esetében egyedi hasznosítási, tájrendezési és területfejlesztési terveket valósítanak meg. E tanulmányunkban most csak az első esetre mutatunk példát két külföldi, németországi innovatív hasznosítási projekt főbb elemeinek bemutatásával.

1. IBA Emscher Park projekt

Nagyobb kiterjedésű bányavidékek, bányaterületek teljes hasznosításának nyilvánvaló alapelve a táj újjáélesztése (revitalizáció) és a tájban megmaradt, a bányászathoz kötődő tájelemek, építmények új funkcióval való ellátása.

Európa több térségében jelentős összeget fordítottak leromlott bánya- és iparvidékek újjáélesztésére, helyenként – pl. Luxemburg, Ruhr-vidék – látványos eredményekkel. Ennek eredményeként több egykori bányászati és ipari telephelyet megmentettek a lebontástól, és ipari műemlékként új funkciót kerestek számukra. A legkézenfekvőbb, ha bányamúzeumként vagy ipartörténeti múzeumként szinte teljes egészében eredeti formájukban őrződnek meg, ilyen esetekben azonban fenntartásuk csak akkor gazdaságos, ha elegendő látogatót tudnak vonzani; ennek viszont egyik feltétele, hogy egymáshoz közel ne legyenek azonos vagy hasonló jellegű turisztikai célpontok. Azaz egy adott bánya- és iparvidéken legfeljebb 1-2 ilyen intézmény létesítésének van létjogosultsága.

Bár nyilvánvaló az egyedi értékek megőrzésének és hasznosításának fontossága, egészében mégis lényegesebb feladat a komplex tájrehabilitáció megvalósítása. Ennek egyik legismertebb példája a Ruhr-vidéken 1989-1999 között 2,5 milliárd euró befektetéssel kivitelezett „Internationale Bauausstellung (IBA) Emscher Park” néven híressé vált tájrehabilitációs program. Közismert, hogy a Ruhr-vidéken a 19. században a Föld egyik legsűrűbben lakott és legnagyobb nehézipari központja alakult ki a jó minőségű, felszín közeli vastag feketekőszén-készletekre települve. Azonban a 20. század végére kevés kivétellel mind a bányákat, mind az ipari üzemeket bezárták, egy gazdaságilag-társadalmilag depressziós hététerű, erősen leromlott antropogén tájat hagyva maga után, ezen segítettek a tájrehabilitációs, tájrendezési megközelítésű beruházások. Az Emscher folyó vízgyűjtő területén, mintegy 800 km²-nyi egykori ipari agglomerációs övezetben olyan egykor jelentős bányászati ipari települések találhatók, mint Duisburg, Oberhausen, Essen, Bochum, Dortmund és Gelsenkirchen. A rendkívül összetett, 120 különálló, de egymással mégiscsak összefüggő projektből álló rehabilitációs program fő elvi alapjait Szántó K. (2003) az alábbiakban foglalta össze: a még meglévő szabad területek beépülésének megakadályozása,

barnamezős beruházások ösztönzése (főként a biológiailag inaktív területek újrahasznosítása céljából). Az épületállomány modernizálása (funkcióváltással összekapcsolva), környezetbarát termékeket, előállító, illetve környezetbarát technológiával termelő vállalkozások, valamint az információs társadalom szolgáltatásai (pl. kutatóhelyek, innovációs parkok, szolgáltató központok, rekreációs szolgáltatások stb.) megtelepedésének ösztönzése. Környezetvédelmi, társadalmi, építészeti és gazdasági célkitűzések együttes megvalósítása révén integrált fejlesztések a természeti erőforrások igénybevételenek minimalizálásával. Természetesen a konkrét kivitelezés egyik legfontosabb része volt a bányaterületek rekultivációja, de a megvalósult 50 projekt ennél jóval átfogóbb célok megvalósítását tűzte ki. A természetközeli állapot visszaállításának fontos része volt a mesterségesen dimbes-dombossá vált tájon a zöldterületek kialakítása, parkok létrehozása, a turizmus feltételeinek megteremtése, ennek részeként kerékpárutak tervezése, egykori ipari épületek kulturális rendezvények, bemutatók vagy sport céljára szolgáló átalakítása stb. De legalább ilyen fontos volt átteteleseleg egyfajta szemléletformálás, a hasonló lepusztult területek számára ötletek és minták adása, a „változás kultúrájának” terjesztése. Ezt értékelte az Európai Unió Tanácsa, amikor az 1985-ben útjára indított „Európa Kulturális Fővárosa” mozgalom keretében 2010-re a címet Németország egyik nagyvárosának, Essennek ítélte, a város azonban a programokat és a hozzájuk kapcsolódó rendezvényeket a Park egészére, sőt az egész egykori Ruhr-vidékre kiterjesztette az „Átalakulás kultúrával – kultúra átalakulással” mottóval. Ahogy Méhes M. (2005) még a pályázat idején írta, „az európai városi problémátípus – az ipari környezet és örökség kulturális újraértelmezésének szükségessége – Essen mellett valójában a Ruhr-vidék minden nagyvárosára, például Bochumra, Dortmundra vagy Wuppertalra is jellemző... Nem véletlen, hogy a pályázatban számos olyan kortárs művészeti installáció szerepel, amely ipari műemlékeket értelmez újra fényel, új anyagokkal vagy funkciókkal. Jó példa erre a már világörökségi helyszíneként számon tartott Zollverein épületegyüttese” (2. ábra). A bányászati tér hasznosításával kapcsolatban pedig kiemeli, hogy az ezer méter mélyen húzódó egykori bányajáratok „a Láthatatlan város – Második város” című projekt keretében a kortárs médiaművészetek egyedülálló földalatti utcájává válnak.

Kétségtelen, hogy az IBA Emscher Park projekt nélkül Essen aligha lehetett volna Európa kulturális fővárosa – ugyanakkor a hatás kölcsönös, hiszen a cím elnyerése és az ehhez kapcsolódó kulturális programok rendezése további lökést adott a Ruhr-vidék tájrehabilitációjának kiteljesítéséhez.

2. ábra. Az ipartörténeti múzeummá átalakított esseni Zollverein az Emscher Park területén

2. IBA Fürst-Pückler-Land projekt

A bányászati elemek már az Emscher Park programban is jelentős szerepet játszottak, de még inkább előtérbe kerültek egy másik IBA-programban, a Fürst-Pückler-Land komplex rehabilitációjában (Kuhn, R.–Scholz, B. 2010, Scholz, B. 2010). A program fő célja az egykori NDK délkeleti részén fekvő lausitzi barnaszén külfejtések területének hasznosítása.

Az óriási kiterjedésű lausitzi külszíni barnakőszén-bányászat a 19. század közepén kezdődött és még ma sem ért véget. Az első bányákat 1850 körül nyitották meg, és a bányákra – különösen a század második felétől kezdődően – jelentős energetikai ipar is települt, a tulajdonképpen inkább a lignitek kategóriájába sorolható harmadidőszaki lausitzi barnaszéneket ugyanis főleg tüzelésre használták, egyrészt nagy hőerőművekben, másrészt a háztartásokban. Az egykori NDK „barnaszén-nagyhatalom” volt, a készleteket 25-40 milliárd tonnára becsülték, a termelés pedig az 1949. évi 137 millió tonnáról indulva a hatvanas-hetvenes években mintegy 250 millió tonnára nőtt, a nyolcvanas években pedig már elérte a 280 millió tonnát. Ez alapvetően két térség, a nyugatabbi Lipcse–Halle–Magdeburg környéki és a keletkebbi alsó-lausitzi bányavidékek között oszlott meg. Előbbit nagyobb kitermelési érték, utóbbit jobb minőség jellemezte. A lausitzi szenekből főleg brikettet állítottak elő, de egyes szénmezőkről kokszolható szenet is kitermeltek; az ezekre a szenekre települt Lauchhammer kokszolóműje évente mintegy 1 millió tonna kohókokszt állított elő. A bányák, erőművek, brikettgyártó- és kokszoló-üzemek mellett téglagyárak, üveggagyárak és textilipari üzemek is megtelepültek a térségben.

A hosszú ideig tartó prosperálás után azonban – különösen a német újraegyesítés után – gazdaságossági és környezetvédelmi szempontokat figyelembe véve rövid idő alatt szinte teljesen felszámolták a kitermelést és bezárták a gyárat, üzemeket; a tervek szerint 2020 végéig még a maradék bányászat és ipari termelés is megszűnik. Mivel azonban a bányászat szinte kizárólag külszíni műveléssel történt, a felszámolást követően egy holdbéli táj maradt vissza, hatalmas méretű bányagödrökkel és meddőhányókkal, tájidegen infrastrukturális elemekkel. Ennek a tájkonfliktusnak a mérséklésére, megoldására született meg a Fürst-Pückler-Land komplex rehabilitációjának terve.

A névadó Hermann Ludwig Heinrich von Pückler-Muskau (1785-1871) porosz gróf, 1822-től herceg, földbirtokos, katonatiszt (altábornagy), író és világotazó volt (járt többek között a ma az UNESCO világörökség részét képező egykori Kush Birodalom székhelyén, a Szudán területén fekvő, akkor még szinte ismeretlen Meroéban). Ugyanakkor emellett a 19. század egyik legnagyobb, máig ható és iskolát teremtő tájépítész is volt, számos – ma főleg Szászországban és Brandenburgban található – kastélypark tervezője, építője. Lausitzhoz való kötődése mellett elsősorban ez a tájtervező-tájépítő tevékenysége játszotta a főszerepet a névadásban. A projekt ugyanis több mint egyszerű rehabilitáció: komplex tájátalakítás, tájépítészeti.

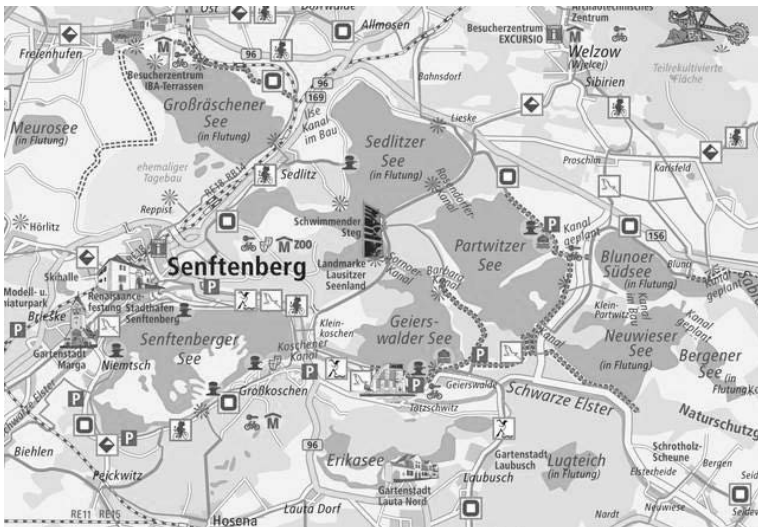
Az átalakítás legfőbb eleme az egykori bányagödrök helyén egy látványos tórendszer, a Lausitzi-tóvidék kialakítása (3. és 4. ábra), amely mára Európa legnagyobb mesterséges tóvidéke lett, kiterjedése kelet–nyugati irányban mintegy 80 km, észak–déli irányban 32-40 km között váltakozik.

A projekt központjában, Grossräschenben létrejött egy látogatóközpont, amelyben részletesen megismerhető a projekt filozófiája – összefoglalóan talán „a bányásztól a tavi emberig” –, és képet nyerhetünk a 30, egymással többé-kevésbé összefüggő alprojektről (amelyek közül az egykori nagy külfejtés partjára épített központ maga is egy ilyen alprojekt). A központnak helyet adó település története jellemző az egész lausitzi bányavidékre. Már 1888-ban megkezdődött a szén kitermelése, amely idővel egyre nagyobb területre terjedt ki; a városka déli részén egészen 1999-ig folyt a hatalmas külszíni fejtés, melynek gödre elszakította a szomszéd várostól, Senfterbergtől, hiszen az odavezető utat, sőt magának Grossräschennek az egész déli részét letarolták a széntermelés érdekében, a lakosokat hatalmas panelházakba kényszerítve a városka északi részén. A hatalmas külfejtés végül mára tóvá alakult, ami azonban 2016 végére fog teljesen feltöltődni; a városka pedig tóparti település lett, amelynek néhány megmaradt régi épületét teljesen felújították, a tóparton pedig 3,9 millió eurós költséggel (3/4-ét az Európai Regionális Fejlesztési Alapja finanszírozta) kiépí-

tették a 270 m hosszú ún. IBA-teraszt, amelyen három modern kockaépületben helyezték el a látogatóközpontot a kiállításokkal és a konferenciatermekkel.

3. ábra. A Lausitzi-tóvidék légifelvétele

4. ábra. A Lausitzi-tóvidék térképe

A program még aktív időszakában Grossräschenben volt az egyes projektek kivitelezésének központja, „agytrösztje” is. Turisztikai célból egy régi épületet négycsillagos hotellé építették át, ezzel is elősegítve a vízi sportok tervezett jövőbeli felfuttatását. Ennek elősegítése érdekében megépült egy csatorna is, amely a Grossräscheni-tavat a szomszédos Sedlitz-tóval köti össze, valamint

épül a kikötő; mindezen beruházások célja az, hogy távlatilag a Berlin–Drezda autópálya közelében fekvő Grossräschen legyen a Lausitzi-tóvidék turisztikai „kapuja”.

5. ábra. Az F60 szállítószalag-híd

A 30 projekt közül kimondottan bányászati emlék a „Fekvő Eiffel-torony” néven illetett egykori szállítószalag-híd (5. ábra), amit a szén felett fekvő vastag meddő rétegek eltávolításakor használtak. 1969-1991 között öt ilyen hatalmas méretű acélszerkezet készült Lauchhammerben a külszíni fejtések számára. Közülük az utolsóként elkészült F60 jelű hossza 502 m, magassága 80, szélessége 240 m, súlya 13 600 tonna; egészében a Földön valaha is készült leghatalmasabb méretű bányászati termelőeszköz. A ma kiállítási tárgyként üzemelő építmény csak alig egy éven át (1991 márciusától 1992 júliusáig) volt működésben, ezalatt 27 millió m³ meddőt szállított el. A mementőként eredeti állapotában megőrzött külfejtés felett átívelő monstrum az IBA-projektnek köszönhetően menekült meg és maradhatott meg eredeti helyén és formájában, a „Lausitzi ipari kultúra energia-örökség útja” nevű tematikus bánya- és ipartörténeti turisztikai útvonal egyik állomásaként a látogatók számára; vonzerejét hang- és fényjátékokkal is igyekeznek növelni.

A további projektek közül kiemelkedően érdekes a bányagödrök területén kialakított új tórendszer hasznosításának egyik futurisztikus módjaként megtervezett „úszóházak” építése. A globális felmelegedés okozta tengerszint-emelkedés következtében várhatóan hatalmas területek kerülnek víz alá, ezért a tenger mai szintje fölé alig emelkedő parti síkságok népességének el kell majd hagyniuk otthonaikat, számukra kínálhatnak megoldást a jövőben az úszóházak. Hajószerű úszóházak persze korábban is léteztek, pl. Amszterdam csatornáin százával láthatók is ilyenek, azonban az új tervezések már lakóház formájú és egy szárazföldi lakáshoz hasonló beosztású úszó épületek létrehozására irányulnak, az egyszerű „családi háztól” a többszintes „társasházig” terjedően. Napjainkban Hamburgban, Amszterdamban, Stockholmban épülnek már egész nagy méretű úszóház-komplexumok, lakóparkok. A menekülési lehetőségként kitalált úszóházak azonban egyfajta jövőbeli életformaként, sőt trendi divatként is kezdenek

népszerűvé válni, erre alapozódtak a lausitzi tervek is, amelyek viszonylag kis-méretű úszó lakóházakat terveztek a tóvidék egyes tavaira (6. ábra).

6. ábra. Úszóházak tervei

Ezen épületek számára a lakófunkciók számára nélkülözhetetlen energiát kizárólag megújuló energiák, valamint korszerű energetikai berendezések – elsősorban a napenergián alapuló hőcserélők, hőszivattyúk, fotovoltaikus rendszerek – szolgáltatják. A megújuló energiahordozók és az említett energetikai berendezések népszerűsítését is szolgálja a Bergheide-tavon, az említett F60-as szállítószalag-híd közelében létrehozott, „A Nap” névre keresztelt kupola formájú nagy úszóház, amely azonban – hogy mint kiállítási központ könnyen megközelíthető legyen – le van horgonyozva. A tervezők külön kiemelték az épület szimbolikáját: egy külszíni fejtés, amelyből egykor fosszilis tüzelőanyagot termeltek ki, ma a megújuló energiák bemutatására, megismertetésére és népszerűsítésére szolgáló „kirakatként” szolgál. Egy másik úszóház-komplexum pedig jól működő búváriskolaként hasznosul. Az az elképzelés azonban, hogy itt úszó házak sokaságából álló vízi települések jönnek létre, egyelőre továbbra is inkább csak terv, de ahogy a térség egyre jobban felértékelődik, talán nem is utópisztikus bízni a kereslet növekedésében.

Táj és megújuló energia kapcsolatára egy fontos további projektet is ki kell emelni, amelynek címe „Welzowi energiatáj – nap, szél, biomassza”, és lényegében nem más, mint megújuló energiaforrásokat hasznosító berendezések telepítése és különböző módszerekkel biomassza előállítása Welzow település határában, egy egykori hatalmas külfejtés mélyedésekkel és meddőhányók hegyeivel tarkított táján. A külfejtés egyes részeit már rekultiválták, de ennek az ugyancsak mesterséges felszínnek a talajai annyira terméketlenek, hogy komoly mezőgazdasági művelés a helyreállított területeken szóba sem jöhet; viszont kiváló kísérleti terepek „energiakertek” kialakítására. Természetesen ezeknek az energiakerteknek a létrehozása gondos integrált tervezést igényel, egyértelmű szakmai és jogi háttérrel, valamint pénzügyi támogatással; ezt szolgálta a

cottbusi Brandenburgi Műszaki Egyetem, a Vattenfall (Európa egyik vezető energetikai vállalata), a Lausitzi és Közép-német Bányavagyonkezelő Kft. (LMBV) és a Terpe-Proschim Ökológiai Gazdálkodási Alapítvány összefogásával kialakított tervezési csoport létrehozása. 2005-ben kezdődött meg különböző domborzati adottságú területeken a gyorsnövésű energiaerdők – elsősorban fehér akác (*Robinia*) – telepítése mintegy 170 ha-on, ezt nyárasok meghonosítása követte, valamint talajjavítási célból lucerna termesztése; de olyan különleges energianövény telepítését is megkezdték, mint a kínai ezüsthű (*Miscanthus x giganteus*). A projektnek összességében egyelőre azonban csak egy kisebb része valósult meg.

Persze van projekt olyan „holdbéli” tájrészlet hasznosítására is, ahol a cél éppen eme holdbéli jelleg megőrzése. Az említett Welzow, valamint Spremberg közötti fejtés egy része egy kis homoksivatagi hatást kelt a látogatókban dűnéivel. A meddő 80-100 m-nyi vastagsága itt ugyanis meghaladta az átlagost, így az egyébként eredetileg sík területen érthetően egy meddőhányó-heggyekkel sűrűn telehintett táj maradt vissza; a turisták a terepet bejárva egy kis sivatagi „filinget” élhetnek át. Bár a szukcesszió idővel benövényesíti a tájat, a „sivatag” megmarad, ugyanis a Welzow-Dél bánya még egy aktív külfejtés, ahol a fejtés előrehaladtával újabb és újabb területek csatolhatók a „sivataghoz”. Ugyanakkor a felhagyott fejtés ilyen „sivatagként” meghagyott formája negatív hatásokkal is jár, pl. erősebb szél esetén megnő a környező településeken a porterhelés, sőt homokverések is gyakran fellépnek.

Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni, hogy a bányavidék egy részén létrehozták egy közös német–lengyel geoparkot is, amelynek hivatalos neve Muskauer Faltenbogen, azaz Muskau-i „ív” (lengyelül Łuk Mużakowa); de „szén-holdsarló” néven is emlegetik, mivel a fő formakincsét alkotó, a dél-brandenburgi Döberntől a szászországi Weiswasseren és Bad Muskaun át a lengyelországi Lubuszig terjedő dombsor egy nagyjából 20 km átmérőjű félhold, vagy talán inkább lópatkó alakú. A táj az eljegesedések során formálódott, leginkább a Saale eljegesedés idején, amikor a jég nyomására a homok-, agyag- és szénrétegek gyűrődésre emlékeztetően feltorlódtak. Itt tehát nem egy klasszikus moréna vidékről beszélhetünk, noha a vonulat beépül a Wartha végmoréna-sánc-vonulatba. Bár az így keletkezett dombsor mára már erősen erodálódott, még mindig jól láthatóan emelkedik ki környezetéből. A feltorlódás magasba emelte a szénrétegeket is, amiket korán felfedeztek; nem véletlenül lett ez a vidék a lausitzi bányászat bölcsője, amit már 1843-ban műveltek, de a jó minőségű részek letermelését követően a műveléssel felhagytak, és egy erdővel, rétekkal, tavakkal telehintett dimbes-dombos táj maradt vissza. Itt is az Európai Regionális Fejlesztési Alap támogatásával ment végbe a tájrehabilitáció és a tájépítés; a Felix-tó partján egy 35 m-es kilátótornyot emeltek, amelyről jól

látható a geológiai szerkezet és a szép táj, Jerischkében egy látogatóközpont épült és az érdeklődő turistáknak négyfajta szervezett tematikus utat kínálnak a táj keresztül-kasul való bejárására: bányászati, üvegipari, geológiai és Neisse-völgyi tanulmányutat – mint látható, ebből több közvetlenül a szénbányászati örökségre is épít. De készült jól kiépített kerékpárösvény is. A geopark további látványosságai Bad Muskauban a projekt névadójának, az említett Pücker hercegnek a kastélya az azt övező kerttel, valamint Kromlauban a Rododendron Park. Persze a geopark még további fejlesztés alatt áll, számos terv – így az ipartörténeti emlékek, köztük a döberni üveggyár és a Klein Közig-i téglagyár teljes rekonstrukciója – csak idővel fog megvalósulni. A geopark fő célja a tájvédelem, a természeti és a kultúrtáj elemek harmóniájának megőrzése és a turizmus révén a térség gazdasági fejlesztése, valamint – nem utolsósorban – a változó és a múlt árnyaival még erősen terhelt német-lengyel kapcsolatok erősítése.

Zárszó

Az IBA Fürst-Pücker-Land további számos projektjét már nem részletezve elmondható, hogy a felhagyott bányaterületek Európa számos pontján és Magyarországon is komoly gondot okoznak környezeti állapotukkal. Ezen leginkább valamilyen új hasznosítási forma kidolgozása segíthet nemcsak a környezeti és gazdasági problémák miatt, hanem a mindennapokra vonatkoztatva is, hiszen a leromlott táj rendszerint egy negatív arculattal is párosul. Ahhoz, hogy a bányászatról alkotott kép pozitívabb és a szükséges tájrehabilitáció eredményes legyen, szükséges tehát az ilyen arculat a megváltoztatása is. Az említett példák megfelelő hozzáállással és anyagi ráfordítással Magyarország korábbi bányavidékein is megoldást adhatnak környezeti, gazdasági, foglalkoztatási problémákra.

Így pl. a Novohrad–Nógrád Geoparkban, Salgótarján környékén is megvalósítható lenne a meddőhányók hasznosítása, a bányászati és ipartörténeti emlékek tematikus utak keretében való vagy ökoturisztikai jellegű bejárása (*Horváth G. et al. 2012a, 2012b, 2012c*), a természeti és a kultúrtáj értékesebb elemeinek megközelítése érdekében az infrastruktúra javítása, és talán olyan innovatív elemek „kitalálása” is, ami éppen e táj sajátosságaira épülhetne.

Köszönetnyilvánítás

A munka elkészültét az OTKA K 112477 nyilvántartási számú „A megújuló energiaforrások alkalmazásának tájvédelmi szempontú vizsgálata hazai mintaterületeken – kihívások és lehetőségek” című kutatási programja támogatta.

Irodalom

- CSEMEZ A. (szerk.) 2013: Óbuda-Békásmegyer táji-természeti értékei. – Budapesti Corvinus Egyetem – Guckler Károly Természetvédelmi Közalapítvány. Budapest, 382 p.
- CSÜLLÖG G.–HORVÁTH G. 2010: Kultúrtájkonfliktusok Salgótarján térségében. – In: Kertész Ádám (szerk.): Tájökológiai Kutatások 2010. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, pp. 43-50.
- CSÜLLÖG G.–HORVÁTH G.–SZABÓ M. 2012: Felhagyott bányaterületek eredményezte tájproblémák. – In: Lóczy Dénes (szerk.): Geográfia a kultúra Fővárosában I. Geographia Pannonica Nova 13. Pécs, pp. 231-236.
- DÁVID L. 2000: A kőbányászat mint felszínalakító tevékenység tájvédelmi, tájrendezési és területfejlesztési vonatkozásai Mátra-hegységi példák alapján. – Doktori értekezés. Debrecen. 75+16 p.
- HORVÁTH G. 2015: A bányák, mint történeti földrajzi és tájtörténeti elemek. – Történeti Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 90-103.
- HORVÁTH G.–CSÜLLÖG G.–KARANCSI Z. 2012a: Az ökoturizmus lehetőségei korábbi bányavidékek leromlott tájainak helyreállításában. – In: Farsang Andrea–Mucsi László–Keveiné Bárany Ilona (szerk.): Táj – érték, lépték, változás. GeoLitera – SZTE TTK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, pp. 211-220.
- HORVÁTH G.–CSÜLLÖG G.–KARANCSI Z. 2012b: A bányászati örökség és az ökoturizmus kapcsolata Salgótarján térségében. – In: Frisnyák Sándor–Kókai Sándor (szerk.): Tiszteletkötet dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 71-88.
- HORVÁTH G.–SZABÓ M.–CSÜLLÖG G. 2012c: A bányászati-ipari örökség terhei és hasznosítási lehetőségei Salgótarján térségében. – In: Horváth Erzsébet–Mari László (szerk.): Természetföldrajzi kutatások Magyarországon a XXI. század elején. CD. Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajz- és Földtudományi Intézet Természetföldrajzi Tanszék, pp. 34-43.
- KARANCSI Z. 2002: Természetes és antropogén eredetű környezetváltozás a Medves-térség területén. – Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem. 131 p.
- KUHN, ROLF–SCHOLZ, BRIGITTE (szerk.) 2010: Neue Landschaft Lausitz. – Jovis Verlag, Berlin. 304 p.
- MÉHES M. 2005: Európai típus és példány – Essen és Görlitz: két jelölt az Európa kulturális fővárosa címre. – Európai Utas 16. 4. (61.) pp. 63-65.
- SCHOLZ, BRIGITTE (szerk.) 2010: Bergbau folge Landschaft. – Jovis Verlag, Berlin. 240 p.
- SZÁNTÓ K. 2003: Fenntartható városias kistérségek. – Doktori (PhD) értekezés. Szent István Egyetem. 135 p.

BUDAPEST KREATÍV TURISZTIKAI KÍNÁLATI ELEMEI

Kiss Diána Dóra – Dr. Nagy Adrienne – Dr. Petykó Csilla

1. Bevezetés

A kreatív gazdaság, a kreatív iparágak egyre erőteljesebb térhódítása a '90-es évek végétől, a 2000-es évek elejétől nyomon követhető a gazdaság és a kultúra különböző területeihez kötődően. Jól mutatják ezt a Creative Economy Report-ban megfogalmazott jellemzők, melyek szerint a kreatív gazdaság jövedelem- és munkahelyteremtő ágazat, amely elősegíti a társadalmi integrációt, a kulturális sokszínűséget és az emberi fejlődést is (UNCTAD 2008).

A kreativitás iránti igény fontos tényezőként jelenik meg a turizmus különböző területeinek működése és működtetése során is. Igényli a turista maga, aki szeretné kreatív tevékenységekkel eltölteni a szabadidejét, de megjelenik elvárásként a szolgáltatókkal szemben is. A kreatív turizmus fogalma elsőként a kulturális turizmushoz kötődően jelent meg, hiszen a kapcsolódás ezen a területen volt a legkézenfekvőbb. Mivel a kulturális turizmus – köszönhetően a sikerességének – egyre inkább a tömegturizmus színterévé vált, ezért a kereslet egyes szegmensei keresni kezdték a niche termékeket a kultúrán belül (*Santa Fe 2008*). Erre az igényre válaszként alakult ki a kreatív turizmus kínálata.

Jelen kutatásunk kiindulópontját részben ezek a gondolatok adták. Részben pedig az a tény gondolkodtatott el minket, hogy a TripAdvisor véleményoldalon 2013-ban több hónapon keresztül egy lőtér vezette a legnépszerűbb helyek listáját Budapesten. Vajon ez egy egyszeri, különleges kínálati elem sikerességét jelenti csupán, vagy arra utal, hogy a szolgáltatók megértették az új kihívást, s ennek következtében növekszik a kreatív szolgáltatási kínálat a fővárosban? Erre a kérdésre keressük a választ.

2. Elméleti háttér

Kutatásunk elméleti háttérének megteremtésekor az első lépést a fogalmak értelmezésének vizsgálata jelentette. Az első meghatározást Richard and Raymond (2000) adta. Az általuk megfogalmazott definíció szerint a kreatív turizmus: lehetővé teszi a látogatók számára, hogy fejlesszék kreativitásukat azáltal, hogy aktív résztvevőivé válnak olyan új tapasztalatok megszerzésének, amelyek a választott úti céljuk egyedi jellegzetességeihez kötődnek. A megvalósítás területei pedig a következők: művészetek és iparművészet, dizájn,

szakácsművészet, gasztronómia és borkészítés, egészség és gyógyítás, nyelvek, spiritualitás, táj és természet, sport és kikapcsolódás. A feltárt szakirodalomból egyértelműen kiviláglik, hogy a fogalom további fejlődése során a témakör kutatóinak gondolkodását alapvetően meghatározta az a kiinduló tétel, mely szerint a kreatív turizmusnak muszáj kapcsolatban lennie a kultúrával, és ez a kapcsolat elsősorban a kreatív iparágakon keresztül valósul meg. A kreatív turizmust immár harmadik generációs turizmusfajtának tekintik, amely során a turisták fő motivációját a helyi lakossággal való találkozás, az élő kultúra személyes, alkotó módon való megtapasztalása jelenti. A 2008-ban Santa Fében megtartott konferencia résztvevői is ezt fogalmazták meg, amikor a következő, napjainkban is elfogadott definíciót alakították ki: „Creative tourism is travel directed toward an engaged and authentic experience, with participative learning in the arts, heritage, or special character of a place, and it provides a connection with those who reside in this place and create this living culture.”

A kreatív turizmus jelentésének értelmezését követően a kutatók természetesen fontosnak tartották vizsgálni, hogy kik is azok a kreatív turisták, milyen demográfiai és szociológiai jellemzőkkel írhatók le, valamint hogy milyen motivációk befolyásolták őket abban, hogy utazásaik során éppen ilyen tevékenységeket végezzenek (*Raymond 2003; Tan–Luh–Kung 2014*). Ezek leírására új terminológiák is megjelentek a szakirodalomban: *skilled consumers* (*Richard–Wilson 2006*), *postmodern tourists* (*Jelinčić–Žuleva 2012*) és *creative tourists* (*Raymond 2003*). Mindezek mellett világosan látszik, hogy a kreatív turizmus kínálatát minden nagyvárosban a saját jellemzőiket hangsúlyozva, azokhoz igazítva értelmezik (pl. Barcelona vagy Párizs). Az általuk létrehozott kategóriákat így értelemszerűen a saját kínálatuk határozza meg. Mivel a kreatív kínálat főként a nagyvárosokra koncentrálódik, ezért az UNESCO 2004-ben létrehozta a Kreatív Városok Hálózatát. A hálózat kialakításának koncepciója azon az elven alapult, hogy a kultúrának kiemelkedő szerepe van a városok megújításában, megújulásában, fenntartható fejlődésében. Jelenleg a világ 54 országának 116 városa tagja a hálózatnak, a kreatív ipar hét különböző területén (literature, cinema, music, craft and folk arts, design, media arts, gastronomy) (*UNESCO 2015*). 2015 decembere óta végre egy magyar város is található a hálózat tagjai között, mégpedig Budapest (Budapest City of Designe).

Összegezve az eddigieket elmondható, hogy a kreatív turizmus témakörében megismert kutatások és tanulmányok túlnyomó részben a fogalmak tisztázására irányultak, valamint a kereslet jellemzőinek elemzésére helyezték a hangsúlyt. A kínálat alakulásának vizsgálatát pedig a kreatív ipar és az egyes nagyvárosok adottságainak szempontjából végezték el.

3. A kutatás jellemzői

Kutatásunk fő célkitűzése Budapest kreatív turisztikai kínálati elemeinek vizsgálata volt, ezen belül pedig elsősorban annak felmérése, hogy létezik-e valóban ilyen kínálat a fővárosban. Ha pedig létezik ilyen kínálat, akkor azok milyen típusú szolgáltatásokat foglalnak magukba.

Eltérően azonban a szakirodalomban találtaktól, kiindulási alapként nem a kreatív ipar által teremtett lehetőségeket kívántuk áttekinteni, hanem arra voltunk kíváncsiak, hogy a főváros hagyományos kínálata mellett milyen további szolgáltatások jelentek meg a piacon, amelyek a turisták részéről kreativitást és aktivitást is igényelnek. Olyan új szemszögből vizsgáljuk tehát a témakört, amely eddig nem szerepelt az általunk elért tudományos igényű átfogó munkákban.

A teljes kutatás több mint egy évet ölel fel, amelynek első szakasza a 2014 szeptembere és decembere közötti időszakban zajlott le. Jelen tanulmányunk ennek a részkutatásnak az eredményeit foglalja össze.

A részkutatás vizsgálati időszakában áttekintettük Budapest főváros turisztikai kínálatának azon elemeit, amelyek a városlátogató turistákat célozzák meg, kiemelten kezelve az aktivitást és kreativitást is igénylő részterületeket. A kutatás részeként terepbejárást végeztünk és személyesen is részt vettünk programokon (color run, exit games, transdance), valamint honlapelemzést végeztünk száz szolgáltatás esetében.

4. Eredmények

A kutatás során számos olyan idegenforgalmi adottságot ismertünk fel és meg, ahol a kreativitás és az aktivitás hangsúlyos eleme a szolgáltatásnak. Vizsgálatunk egyik részeredményét éppen az adta, hogy az áttekinthetőség érdekében különböző szempontok alapján (újdonság és területi elhelyezkedés) rendeztük a felmért kínálatot.

Ennek során a következő kategóriákat hoztuk létre:

- Budapest hagyományos kínálati elemei,
- Budapest új vagy újszerű szolgáltatásainak köre,
 - o hagyományos kínálati elemek új értelmezésben,
 - o teljesen új kínálati elemek,
- Budapest névével fémjelzett, de egyéb közeli helyszínen zajló kreatív szolgáltatások, rendezvények.

A terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmányunkban a háromból egy kategória, Budapest új vagy újszerű szolgáltatásainak elemzési eredményeit mutatjuk be.

Az idegenforgalmi kínálat kreatív oldalának vizsgálatakor fontos azt a lehatárolást megtenni, hogy a hagyományos szolgáltatási elemek sorában is – városnézés, vendéglátás, témaparkok, múzeumok, rendezvények – egyre többször bukkannak fel szokatlan helyszínek, szokatlan közlekedési eszközök vagy új tematikák, tükrözve a szolgáltatók útkeresését, kreativitását. A vendéglátás keretein belül ilyen szokatlan helyszínek voltak egy évtizede Budapesten a romkocsmák vagy a tematikát tekintve a borvacsorák. A témaparkok sorában az Állatkert és a Vidámpark mellett újdonságot jelentettek a nagy fizikai aktivitást igénylő paintball pályák és a kalandparkok. A hagyományos városnézés egyedi lehetőségét kínálták a RiverRide (úszó autóbusz) vagy a segway túrák, illetve a Budapest 100 (az adott évben a fővárosban száz éves korba lépett épületek bemutatására irányuló tematikus városnéző séta, meghatározott időszakban, előzetes jelentkezéssel, a séta keretében az egyébként a nagyközönség előtt zárt épületekbe való bejutás lehetőségével), illetve egyedi túra- és csapatépítési lehetőséget ajánlott a „reték túra” (nevét a barlangokban végzett kúszó-mászó tevékenység miatt kapta) a Mátyás-hegyi-barlangrendszerben.

Ezekből a példák kiindulva, Budapest új vagy újszerű szolgáltatásainak kategóriáját további két csoportra osztottuk fel. Egyrészt megkülönböztettük azokat a hagyományos kínálati elemeket, amelyeket új módon kínálnak a szolgáltatók, másrészt elkülönítettük a teljesen új kínálatot jelentő szolgáltatásokat is.

A hagyományos kínálat új értelmezésben való megjelenésére jó példaként szerepelnek a következő szolgáltatások: az utcai színi előadással egybekötött városnéző séták (ghost tour), a krimi vacsorák, valamint a futóversenyek köréből a color run.

A kínálat teljesen új oldalához azokat a kreatív szolgáltatásokat soroltuk, amelyek előzmény nélkül bukkantak fel a hazai turizmus piacán. Budapest ebből is számos alternatívát kínál, amelyeket az aktivitás mértéke és minősége szerint rendeztünk csoportokba. Az eddigi ismereteink alapján ezeket a szolgáltatásokat három csoportba lehet besorolni, melyek a következők:

Sportversenyek

- városi akadályfutás – „Burger King Brutálfutás Budapest 1.0”, 2014-ben először rendezték meg Budapesten (legelső alkalommal 2012-ben Nyáregyházán került lebonyolításra). Igazi újdonságnak számít az extrém akadályfutás a terep sajátossága és a városi életre jellemző épített akadályok miatt. A nagyszámú jelentkezés miatt, többszöri futambővítés után a résztvevők létszámát 1700 főben maximálták.
- földalatti kerékpárverseny „Mofém – Underworld Kupa”
2010 óta rendezik meg évente Kőbányán, világviszonylatban is egyedülálló helyszínen, a sörgyár pincerendszerében. Öt futam indul, nem és életkor

szerinti csoportokban, futamonként maximum 70 fő részvételével. A verseny 3-8 m széles, kanyargós, részben teljesen sötét földalatti folyosókon zajlik.

Jelentős fizikai aktivitást és szellemi koncentrációt igénylő programok

- fedett szélcsatorna – Skyward,
2013 óta üzemel a Csepel-sziget északi csúcsán. A maga nemében egyedülálló szolgáltatás, Európában mindössze nyolc másik városban található hasonló. A lehetőség a fedett szélcsatornában a szabadesés kipróbálása, 3-60 perces időtartamban. A repülést több mint egy órás felkészítés, gyakorlás előzi meg. Csak kis létszámú csoportok (1-20 fő), előre egyeztetett időpontban vehetik igénybe.
- lézerharc – laserforce,
2011 óta a budapesti pályák száma 11-re bővült. Ezeken a szolgáltatási helyszíneken lézercsata lehetőségét biztosítják speciális felszereléssel. Két csapat játszik egymás ellen, 3-10 fő/csapat létszámmal, 1-2 órás időtartamban. Ilyen pályák található a főváros területén szabadban és használaton kívüli gyáracsarnokokban egyaránt.

Egyéb aktivitást igénylő szolgáltatások

- szabaduló házak – exit games,
2011-ben nyílt meg az első ilyen helyszín, majd 2013-tól számuk jelentősen megemelkedett. Mára (2014) a játékok száma a százat is eléri Budapest-szerte. Többségében zárt helyiségből/helyiségekből, változatos történetekbe ágyazott logikai és/vagy ügyességi feladatok megoldásával lehet a játék célját elérni. Jellemzően kis létszámú csoportok (2-6 fő) részvételével zajlik, és időtartama általában 60 perc.
- transztánc – transdance,
Néhány éve elérhető kínálati elem, alkalmazkodva a spirituális témák iránt megnövekedett érdeklődéshez. A szolgáltatás jellegének következménye, hogy kis csoportokban fogadják az érdeklődőket (maximum 20 fő), általában havonkénti rendszerességgel. A tevékenység célja a látás érzékszervének kiiktatásával, elsősorban a hallásra és a mozgásra helyezett hangsúllyal, különleges tudatállapotba való jutás, amely akár a lélek állapotának javulásához is elvezet. A foglalkozások időtartama 1,5 óra.

A fenti példák már igazolják azt az előzetes feltevésünket, hogy Budapest kínálata folyamatos változáson megy keresztül és közben meg is újul. Az is egyértelmű, hogy ezek a kínálati elemek a résztvevők aktivitását igénylik, valamint, hogy szolgáltatói kreativitást mutatnak. Mindezeket tovább erősítették részletes vizsgálataink, melyek közül jelen tanulmányban a szabaduló házak kínálata és a Brutálfutás jellemzői kerülnek bemutatásra.

4.1. Szabaduló házak – exit games

Több olyan internetes gyűjtőoldal működik (www.szabaduloszobak.hu, www.exitgames.hu, <https://www.exitgames.com>), ahol különböző szempontok alapján rendezett módon elérhetők a szabaduló házak ajánlatai. Ezek az oldalak adták kutatásunk kiindulási adathalmazát, melyek 2014 év második felében 57 különböző budapesti helyszínt tartalmaztak. (Az azóta eltelt időszakban ez a szám jelentősen megemelkedett.) A kínálat részletes elemzése során áttekintettük és rendszereztük az egyes házak által kínált játékok tematikáit, a játékokhoz rendelkezésre álló időtartamot, az engedélyezett/javasolt résztvevői létszámokat és a meghirdetett árkategóriákat. Vizsgáltuk továbbá az egyes házak területi elhelyezkedését a fővároson belül, valamint – ahol erre elegendő információ állt rendelkezésre – a szolgáltatások minőségét is.

Az 57 helyszínen található 99 fféle játék 7 elkülöníthető témakör kategóriába volt besorolható, mely kategóriákat az 1. táblázat mutatja be. Bármely témakör esetén közös vonás, hogy számos változatos, nem ritkán extrém feladat megoldásán keresztül vezet az út az ajtó kinyitásához, azaz a kijutáshoz.

1. táblázat: Budapesti szabaduló házak tematikái, 2014

sorszám	játék témakörök kategóriái	db
1.	kijutás (börtönből, pincéből, hajókabinból, egyiptomi sírkamrából, stb.)	28
2.	nyomozás (gyilkos, rabló, tolvaj, ékszer, eltűnt személy, térkép, irat, valamilyen titok után)	19
3.	film (mese, James Bond, kultfilmek)	12
4.	utazás (körút, dzsungel, világűr, múlt, jövő)	13
5.	erotika és horror (korhatáros)	6
6.	ismeretterjesztés, oktatás (kémia, földrajz, Magyarország)	3
7.	egyéb	18

forrás: www.szabaduloszobak.hu, www.exitgames.hu

A játéktípus nevéhez kapcsolódóan legtöbb esetben (28 db) a feladvány maga a kijutás, nem hétköznapi körülmények közül vagy helyszínekről. A terep mindig a feladatnak megfelelően kerül kialakításra, és borzongató, szűkös, rendezett vagy rendezetlen, sötét vagy világos, zajos vagy csendes, ahogy a történet megkívánja. Szintén gyakran választott téma a nyomozás (19 játéknál), egy bűneset felderítése, mint ahogy a táblázat is mutatja. A megoldandó feladatokat, rejtélyeket számos esetben egy ismert filmhez kapcsolódóan (12 játék esetében) vagy utazási motívum köré (13 esetben) építik fel. Korhatáros témákat szintén találunk a történetek között, a játékok alig több mint fél százalékánál (6 db). A vizsgált helyszíneknél a célzott ismeret-átadás, játszva tanítás mindössze három esetben nevesített témaköre a feladatoknak.

A feladatok megoldásához a játékosok számára rendelkezésre álló idő a legtöbb esetben 60 perc, azonban természetesen vannak ettől eltérő időszavok is. Például egyes helyszínek lehetővé teszik két játék egymásba kapcsolását, vagyis azt, hogy a játékosok egyik játéktérből egyenesen egy másikba jussanak át. Ebben az esetben a játék időtartama is megduplázódik. Más esetekben a megoldandó feladatok időigénye több az átlagosnál, ezért léteznek 80 és 90 perces programok is. A résztvevők száma, igazodva a játékok színteréül szolgáló szobák, illetve helyiségek méreteihez, alacsony, általában 2-6 fő. Nagyobb létszámú csoportok fogadására akkor van mód, ha a szabaduló ház lehetőséget biztosít rá, hogy egy időben egyszerre több szobában is játszassanak a vendégek. Ebben az esetben 24-30 fő egy időben való fogadása is lehetséges, akik azonban csoportonként más-más helyiségekben játszanak.

A vizsgált szolgáltatások árainak vonatkozásában is egységes a kép. A legtöbb esetben csoportonként 10.000.-, illetve 12.000.- Ft a meghirdetett ár az átlagosan 2-6 fős csoportok számára. Ebből az árból azonban több játék helyszín ad különböző nagyságú kedvezményt. Kuponnal, diákigazolvánnyal, vagy rejtvény megoldásával a belépődíj esetenként 20-50%-kal is csökkenthető. Az is jellemző, hogy a játék végeztével a résztvevők kedvezmény kupont kapnak egy következő játék kipróbálására. Áttekintve a vizsgált kínálatot, a legalacsonyabb ár 7.500.- Ft/2-5 fős csoport, a legmagasabb ár pedig 14.900.- Ft/2-6 fős csoport volt. Néhány esetben a szolgáltatók egy fő résztvevő számára határozták meg a belépődíjakat, jellemzően 3.000.- Ft/fő nagyságrendben. Ezek az egy főre jutó árak jelentik a legmagasabb ár kategóriát akkor, ha ezeket a csoportok számára meghirdetett árakkal vetjük össze maximális csoportlétszám esetén.

A turizmus szempontjából lényeges szolgáltatási jellemző az, hogy a játékok közel egyharmada (26 db) angol nyelven is játszható. Jóval magasabb azonban azoknak a szolgáltatóknak az aránya (50%), akik idegen nyelvű, azon belül elsősorban angol nyelvű honlap felületen is kínálják a szabaduló játékokat. Ugyanakkor működik olyan helyszín is a fővárosban, amelyik határozottan csak magyar nyelven játszható, mert a szerepleírások, a szöveges feladványok, a helyzetértékelés, valamint a hozzájuk kapcsolódó információs kártyák és táblák csak magyarul állnak rendelkezésre.

Ebben az új szolgáltatási kínálati csoportban további újdonságot és egyedi vonást mutat, hogy máris megjelentek a piacon az úgynevezett második generációs szabaduló játékok (urban exit). Ezek tematikája valamilyen nyomozási feladatot tartalmaz, rendszerint szerepjátékkal bővített, és a játék nem korlátozódik egy zárt térre, azaz szobára, hanem az utcára, a környező városrészre is kiterjed.

A szabaduló házak kínálatának elemzésekor az is egyértelművé vált, hogy a szolgáltatók nagy része meghatározott keresleti szegmens számára kínálja a programjait. Ilyen azonosíthatóan megcélzott szegmens a legfőbb célcsoportot jelentő fiatalok mellett a gyermekes családok csoportja (családbarát helyszínek

és mesékhez kötődő játék tematikák) és az általános iskolások csoportja (oktatási célú játék tematikák) volt.

Ide kapcsolódik továbbá az a jellemző is, hogy a szabaduló házak szolgáltatói között akadnak a főváros hagyományos kínálatát fémjelző szolgáltatók is, mint amilyen a Gellért Szálló, a Király Fürdő, valamint több romkocsmá is. Úgy gondoljuk, az, hogy a Gellért Szálló és a Király Fürdő szolgáltatási palettáján megjelent ez az új elem, feltétlenül figyelmet érdemel, hiszen fő profiljuktól ez a szolgáltatás határozottan eltér. Az ő példájukon keresztül állítható, hogy a hagyományos szolgáltatók is felfigyeltek a fővárosban elindult változásokra és a turisták igényeinek alakulására. Bekapcsolódásuk pedig bővíti a választási lehetőségeket.

Az eltérő nehézségi szintű játékokat kínáló helyszínek pedig még tovább színesítik a kínálatot.

Kutatásunk során megfigyelhető volt az is, hogy ugyan még egészen új jelenséggel állunk szemben a turizmus piacán, de máris elindult egy értékelő, minősítő folyamat. Ezt, a szolgáltató érdekei mellett, a széles kínálat és a fokozódó érdeklődés is indokolja. Az általunk vizsgált szolgáltatói körből 2014 év végén még csak 13 helyszínen értékelhették a vendégek önkéntesen a játékokat. Egy ötfokozatú Likert-skálán a 'témakör – kreativitás – nehézség' faktorokat lehet minősíteni. A leadott szavazatok száma a néhány darabtól a százat meghaladóig terjed, ami már jelzi a minősítési folyamat elindulását, de még nem elegendő ahhoz, hogy következtetéseket lehessen levonni belőle. Tájékoztató jelleggel a 13 játéknál az alsó értékek a következők voltak: játék/téma – 4,42; kreativitás – 4,33; nehézség – 3,37. A gyors ütemben növekvő kínálat azt is eredményezi, hogy a szolgáltatók igyekeznek magukat megkülönböztetni a többiekől, azaz igyekeznek kiemelni a hozzájuk kötődő egyedi jellegzetességeket és lehetőségeket. A figyelem felkeltése érdekében alkalmazott mottók a következők: Helyezett a TripAdvisor oldalon; "Legnehezebb játék - eddig a csapatok 25%-a jutott csak ki"; „Angolul is játszható”; Legjobb ár-érték arányú szolgáltatás; Osztályok részére is; Csoki fondü-s fogadással egybekötve; Pizzázással egybekötve; Születésnap tűzijátékkal – vállaljuk!; Cél a bejutás.

A figyelem felkeltése és a folyamatos megújulás tehát már ezeknél a szolgáltatásoknál is követelménnyé vált.

4.2. Burger King Brutálfutás Budapest 1.0

A számos fővárosi futóverseny között igazi újdonság a 2014 nyarán Budapesten első alkalommal megrendezett „Brutálfutás”. Ez az extrém akadályfutás új élményelemeket hozott a kínálatba. Célja elsősorban a városi lakosság megmozgatása és a futás népszerűsítése, azonban egyúttal kiváló, fizikai aktivitást igénylő programlehetőséget teremt az itt tartózkodó turisták

számára. A kreatív kínálat részének azért tekinthetjük, mert a pályán kialakított szokatlan akadályok kreatív hozzáállást kívánnak mind a szolgáltató, mind a résztvevő oldaláról. A verseny hossza 4,5 km, amelyen összesen 31 különböző akadályt építettek meg a szervezők. Ezek között stadion lépcsősor, habalagút, csúszda, busz-futás, konténer jeges vízzel, gumi hegy, szlalom, kötélfal, vizes pálya, árok, pad-ugrás, korlátmászás, sötét folyosó és még továbbiak szerepeltek. Az akadályok kialakításánál a szórakoztatás, a városi jelleg és a teljesíthetőség egyaránt fontos szerepet kapott.

Az első fővárosi versenyen több mint 1500 résztvevő indult, melynek 2%-át tették ki a külföldi (szlovén, szlovák, lengyel, ukrán, osztrák, amerikai és török) indulók, és közel 50%-át a vidéki lakosok. Ez utóbbi két csoport foglalja magába a turistákat. Rajtolás fél óránként, 100-as csoportokban történt. A férfiak és a nők aránya 3:2-höz alakult, és az indulók átlagéletkora 30+ volt. 185 fő (12%) indult valamely egyesület színeiben, a további indulók tehát szabadidős tevékenységnek választották ezt a rendezvényt.

A nevezési díj 5.000.- Ft-tól 14.000.- Ft-ig terjedt, a nevezés időpontjától és típusától függően. Kedvezményben a diák és a nyugdíjas résztvevők részesültek. A nevezési díj tartalmazta a chipes időmérés, a frissítők, a befutó csomag és szükség esetén az orvosi ellátás költségeit. Az ár kialakításában a szervezők igazodtak a tömegsport rendezvények díjszabási rendszeréhez.

Jellegéből adódóan a futóversenyek időpontja függ az időjárástól. Ha azonban, mint jelen esetben is, a turisztikai főszezon időszakában kerül megrendezésre a verseny, akkor egyrészt jó eséllyel lehet számítani a szép időre, másrészt pedig akkor már az első rendezvényen is regisztrálható lesz a nemzetközi jelenlét a versenyzők és a szurkolók között egyaránt.

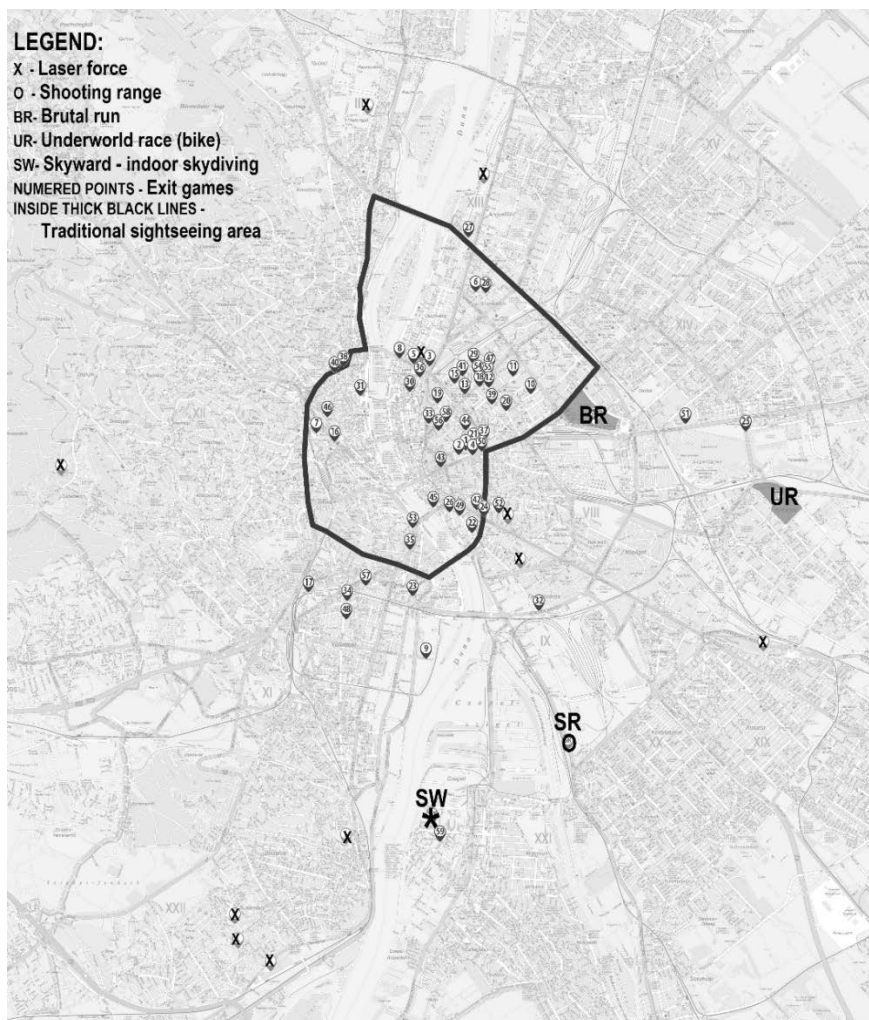
Az elvégzett elemzések alapján látható, hogy a sportrendezvények szervezői is keresik az érdeklődésre számot tartó újdonságokat, növelve ezzel a kreatív és aktív turisztikai kínálati elemek számát a fővárosban.

4.3. Kreatív kínálati elemek térben és időben

A kutatás egyik részfeladatákként elemeztük a főváros kreatív turisztikai kínálatának területi elhelyezkedési jellemzőit is. Ennek során kiemelten vizsgáltuk a teljesen új kínálati kategóriába sorolt szolgáltatási helyszíneket, amelyeket térképen ábrázoltunk (*1. ábra*).

A térképen vastag fekete vonallal keretezett mezőben a hagyományos városnéző túsorok területe és a turisztikailag frekvenciált helyszínek összessége látható, ez a budapesti történelmi városmag. Jól megfigyelhető, hogy a szabaduló játékok (numbered points) helyszíne több mint fele esetben szintén ezen a területen összpontosul. Ez két dologra enged következtetni. Egyrészt arra, hogy használaton kívüli pincék, lakások a belső, történelmi városrészekben is bőséggel állnak rendelkezésre, melyek hasznosítása így megoldottá vált.

Másrészt arra is következtetni lehet, hogy az ötletgazdák törekedtek a turisták által könnyen megközelíthető helyekre telepíteni szolgáltatásaikat. Ezek mellett azonban az is jól látható, hogy a főváros olyan területein is létesültek szabaduló házak, amelyek kívül esnek a központi zónán, tehát új területeket vonnak be a turizmus kínálatába.

1. ábra A kreatív szolgáltatási kínálat területi elhelyezkedése Budapesten a tradicionális városnéző helyszínekhez képest, 2014
forrás: saját kutatás 2014

A szabaduló házak a helyi lakosok számára kevés érzékelhető hanghatással járnak, így nem, vagy csak kevésbé zavarják őket. Nem mondható ez el a

lőterekről (SR) és a szélcsatornáról (SW), melyeket éppen ezért messze a belvárostól, valamikori ipari területekre telepítettek. A lézerharc helyszínének (X), az extrém akadályverseny (BR) és a földalatti kerékpárverseny terepe (UR) szintén a hagyományos turistaközponton kívül található. Ezek a szolgáltatások az általuk generált vendégforgalommal tulajdonképpen ismét eddig használaton kívüli tereket kapcsolnak be a turizmus vérkeringésébe. Például a sörgyári pincerendszer Kőbányán az elmúlt években befogadott több túrát és rendezvényt is, speciális helyszínt és ezzel egyedi élményt biztosítva számukra. Az újdonságot kereső vendégeket a központtól távolabbi helyszín nem rettentí el, erre utalnak a nevezési és foglaltsági információk. A helyi lakosok megismerésének, az új élménynek, a kreatív kínálatnak a helyszín az egyik hangsúlyos eleme. Az oda vezető út pedig lehetőséget teremt ismerkedni a várossal, illetve készülődni a feladatra.

A vizsgált szolgáltatások időbeli jellemzőinek értékelése azt mutatja, hogy az alkalmanként megrendezett versenyeket kivéve egész éves nyitva tartással üzemelnek, tehát bővítik a fővárosban zajló városi turizmus szezontól független kínálatát. A nyári főszezonban a napon és a héten belüli nyitva tartási idő a megnövekedett turistaforgalomnak köszönhetően hosszabb.

A futó- és a kerékpáros versenyek időpontja pedig augusztusra, azaz a nyári főszezonra esik. A szervezés már az előző futamot befejezően kezdetét veszi. A bemutatott kínálati elemek a létszámkorlátozás miatt csak előre bejelentkezéssel vehetők igénybe, mely további adalék az idő-dimenzióhoz.

5. Összegzés

A kreatív turizmus témakörében végzett kutatásunk fő célkitűzése Budapest főváros kreatív turisztikai kínálati elemeinek vizsgálata volt. Első lépésként annak felmérését kellett elvégeznünk, hogy egyáltalán létezik-e valóban ilyen kínálat a fővárosban. Más ismert kutatásokkal ellentétben azonban nem a kreatív iparágak által biztosított lehetőségek elemzését kívántuk elvégezni, hanem ettől eltérő vizsgálati területre helyeztük a hangsúlyt. Azt vizsgáltuk meg, hogy Budapest városi turistáknak célzott kínálata tartalmaz-e kreatív szolgáltatásokat. Olyanokat, amelyek esetében a szolgáltatók kreativitása nyilvánul meg a kialakított kínálatban, valamint olyanokat, amelyek kreatív tevékenységet igényelnek a turisták részéről. S mivel a városlátogató turizmusban az aktív kínálat iránt is erőteljes igény mutatkozik, ezért olyan kínálati elemeket kerestünk, amelyek mindkét elvárásnak megfelelnek, azaz kreatív és aktív kínálatot nyújtanak. Egyértelműen pozitív eredménye a kutatásunknak az, hogy igen széles palettát találtunk, amely eleget tett a vizsgálati szempontoknak. A felmért szolgáltatási kört tehát kategóriákba rendeztük, hogy további részletes elemzéseket végezhessünk. Jelen tanulmányunkban kiemelten kerültek bemutatásra azok a lehetőségek,

amelyeket Budapest teljesen új, előzmények nélküli szolgáltatásainak kategóriájába soroltunk: a szabaduló házak és a Brutálfutás. A szabaduló házak óriási lendületű fejlődést mutattak az elmúlt néhány évben mind számosságukat, mind tematikáikat tekintve. A Brutálfutás pedig extrém városi akadálypályájával jelent igazi újdonságot. A részletes elemzések rámutattak arra, hogy Budapestnek valóban létezik kreatív kínálata, amely egyrészt folyamatosan bővül, másrészt hozzájárul a főváros turisztikai kínálatának megújulásához. További hozadéka volt még a kutatásunknak, hogy az új kínálati elemek területi elhelyezkedése alapján az is megállapítható volt, hogy az új szolgáltatások egy részének köszönhetően új területek kapcsolódnak be a turizmus vérkeringésébe a hagyományos turisztikai központi térségek mellé.

Az eddigiekben felvázolt jellemzők Budapest kreatív turisztikai kínálatának vizsgálatára irányuló kutatásunk első szakaszának eredményeit foglalják össze, amelyek máris igen sokatmondóak, és persze további kérdéseket is felvetnek. A továbbiakban választ szeretnénk találni majd arra a kérdésre is, hogy a kreatív szolgáltatási kínálat bővülése a vendégforgalom bővülésében is mérhető-e, valamint, hogy a bővülő kínálat kreatívvá teszi-e magát Budapestet is, azaz összevetve más fővárosok kínálatával, kiemelkedik-e valamelyik elemében.

Irodalom

- JELINČIĆ, D. A.–ŽULEVA, A. (2012): Facing the challenge? Creative tourism in Croatia. *Journal of Tourism Consumption and Practice*, 4(2), 78-90.
- RAYMOND, C. (2003): Case study - creative tourism New Zealand: Creative tourism New Zealand and Australia council for the arts.
- RICHARD, G.–RAYMOND, C. (2000): Creative tourism. *ATLAS News*, 23, 16-20.
- RICHARD, G.–WILSON, J. (2006): Developing creativity in tourist experiences: a solution to the serial reproduction of culture? *Tourism Management*, 27, 1209-1223.
- SANTA FE 2008: Towards Sustainable Strategies for Creative Tourism. Discussion Report of the Planning Meeting for 2008 International Conference on Creative Tourism. Santa Fe, New Mexico, USA, October 25-27, 2006
- TAN, S-K.–LUH, D-B.–KUNG, S-F. (2014): A taxonomy of creative tourists in creative tourism. *Tourism Management*, 42, 248-259.
- UNCTAD (2008): Creative Economy Report. United Nations Conference on Trade and Development. Retrieved 20 December 2014 from <http://unctad.org/en/Pages/PublicationArchive.aspx?publicationid=945>
- UNESCO (2015): Creative Cities Network, <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/creativity/creative-cities-network/who-are-the-members/> (letöltve: 2015. január 10.)

AZ EURÓPÁT ÉRINTŐ KÖZELMÚLTBELI VÁNDORLÁSOK TERÜLETI JELLEMZŐI

*Dr. Kocsis Károly – Dr. Michalkó Gábor – Szabó Balázs
– Balizs Dániel – Dr. Varga György*

A tavalyi esztendő során a kontinensünket érintő, alapvetően a Földközi-tenger keleti része és a Balkán felől érkező, több mint egymillió bevándorlót érintő, nemzetközi vándorlás néhány hónap alatt rendkívüli mértékűvé nőtt és 2015-öt a migráció évévé tette. Írásunk ennek a migrációs válságnak egyes térbeli sajátosságait kívánja bemutatni és a vándorlókat kibocsátó, illetve az őket befogadó térségek, valamint a vándorlási útvonalak áttekintő feltárását célozza. Kutatásunk az információk összehasonlíthatósága, hitelessége és koherenciája érdekében nemzetközi adatbázisokra támaszkodik, amelyek ugyan alkalmasak a folyamatok tudományos igényű értékelésére, de nem naprakészek. A vizsgálat három, a világhálón szabadon hozzáférhető adatbázist hasznosít:

- UNHCR – The UN Refugee Agency
- FRONTEX – European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union
- EUROSTAT - Statistical Office of the European Union

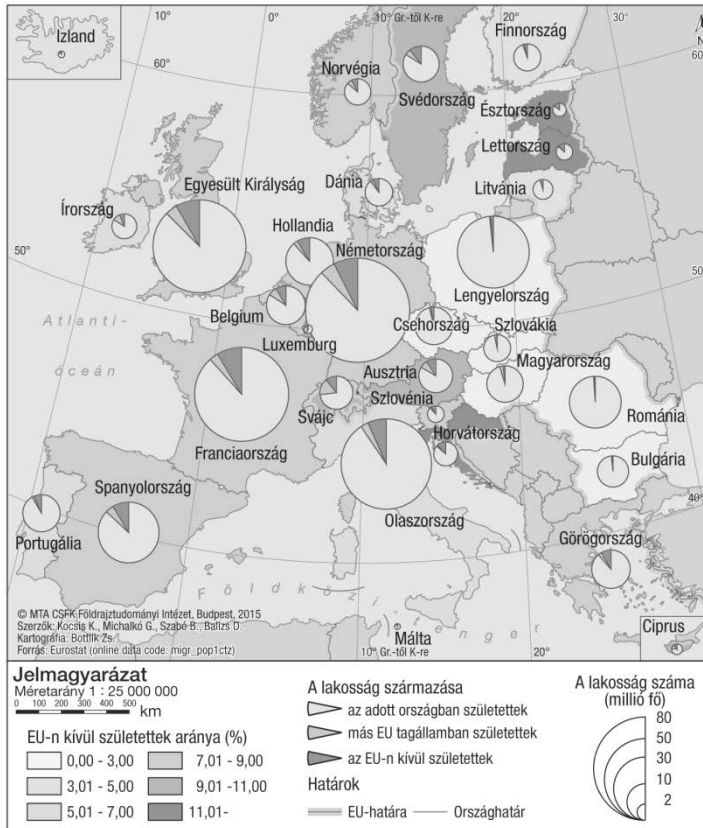
Ahol a rendelkezésre álló információk ezt lehetővé tették, ott a vizsgálat idősíkját a 2011. évi „arab tavaszhoz” igazítottuk, mivel az áttekintett szakirodalom alapján úgy ítéltük meg, hogy az érintett térségben lezajlott forradalmi események jelentős mértékben hozzájárultak a 2015 őszen érzékelhető migrációs válsághoz. Ebből kifolyólag esetenként a 2007–2010 és a 2011–2014/2015 idődimenziókat alkalmaztuk.

A vizsgálat elsősorban az Európai Gazdasági Térséget (azon belül hangsúlyozottan az EU-t) érintő migrációs válság területi vonatkozásainak feltárására vállalkozott, így a vándorlókat kibocsátó és őket befogadó országok lehatárolásakor kitüntetett figyelemmel voltunk az EGT-be érkező menekültek kibocsátó országaira és azon belül is a legintenzívebb mobilitási mutatókkal rendelkezőkre.

Külföldi születettek az EGT-ben

2014 elején az EGT-ben igen jelentős külföldi származású, nem az adott országban született lakos élt (*1. ábra*). 2014-ben az EGT-ben 10,4% (az EU-ban

10,1%) volt a nem az adott országban születettek aránya, a dobogón Liechtenstein (63,1%), Luxemburg (43,3%) és Svájc (26,8%) osztozott. A legkisebb arányú külföldön született lakosságot Romániában (1,1%), Bulgáriában (1,5%) és Lengyelországban (1,6%) regisztrálták. Magyarországon ez a mutató – túlnyomórészt a határon túlról beköltözött magyaroknak köszönhetően – 4,5% volt. A vizsgált területen élő, nem az adott államban születettek közül 64% az EU területén kívül látta meg a napvilágot.

1. ábra. Külföldön született népesség az Európai Gazdasági Térség országaiban (2014. január 1.)

Az EU-n kívül született lakosság száma különösen Németországban, az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Spanyolországban és Olaszországban magas (6 – 4 millió fő).¹ Ezen népesség aránya a Balti- és Fekete-tenger közötti,

¹ Az EU-n kívül születettek körében Németország területén a törökországiak, az Egyesült Királyságban az indiaiak, pakisztániak, Franciaországban az algériaiak, marokkóiak,

volt szocialista országok (Szlovákia, Románia, Bulgária, Lengyelország, Magyarország) területén elenyésző (0,5 – 1,5%). Az EU-n kívül születettek viszonylag magas aránya Észtország, Lettország és Horvátország esetében első sorban nem gazdasági vonzerejűnek, hanem politikai háttérű migrációnak volt köszönhető.²

Az Európába vándoroltak származási helyei

2014. január 1. és 2015. augusztus 31. között az EGT országaiban 1,2 millió menedékkérelmet nyújtottak be, melyeknek 47,1%-a Nyugat- és Dél-Ázsiából érkezett (2. ábra). Az itt érzékelhető, különböző motivációjú migrációs folyamatokban leginkább Szíria, Afganisztán, Pakisztán és Irak a leginkább érintettek (az EGT-ben benyújtott kérelmek 22,4, 9,4, illetve 4 – 4%-ával).

2. ábra. Az Európai Gazdasági Térségben 2014. január 1. és 2015. augusztus 31. között menedékkérelmet benyújtottak megoszlása származási ország szerint

Spanyolországban a marokkóiak, ecuadoriak, kolumbiaiak, Olaszországban az albániaiak és marokkóiak képezik a legjelentősebb csoportot.

² Észtország és Lettország esetében az 1945-1989 közötti, jórészt politikai indíttatású orosz (részben belarusz, ukrán) betelepítés, Horvátország esetében az 1991-1995 közötti délszláv háború idején Bosznia-Hercegovinából és Szerbiából ide menekült horvátoknak tudható be az EU-n kívül születettek magas (12-14%-os) aránya.

A Földközi-tenger és a Himalája között húzódó konfliktustérségben a hazáját elhagyó, külföldön nyilvántartott, szinte teljes egészében muzulmán vallású menekültek az EGT felé irányuló nemzetközi migráció tartós, jelenleg legfontosabb forrását jelentik. Az innét származó menekültek számát tekintve legnagyobb mértékű változás Irak és Szíria esetében mutatható ki. Az Irakból menekültek száma 2007 és 2014 között 2,3 millióról 370 ezerre csökkent, a Szíriából menekülteké 14 ezerről 3,9 millióra (2015. szeptember végén 4,1 millióra) nőtt. Hasonlóan kiugró növekedést regisztráltak a Pakisztánt elhagyók esetében is, ahol ez időszakban a menekültek száma tízszeresére, 336 ezerre nőtt. Az afganisztáni menekültek száma ugyanakkor magas szinten, 2,6 – 3,1 millió között stabilizálódott.

Szíria Európa irányában legnagyobb menekült-kibocsátó ország. A Közel-Kelet éghajlatának változásáról és a szárazságról, valamint ennek társadalmi-politikai hatásairól beszámoló tanulmányok szerint a klímaváltozás fokozza a térség szárazodását és az üvegházhatású gázok növekvő kibocsátásának hatása a Kelet-Mediterráneum klímájának megváltozásában igen jelentős (Gleick 2014, Kelley et al. 2015). Szíria területén az egyre szárazabb évek és a rossz talajvíz-gazdálkodás az elmúlt két évtizedben a mezőgazdasági termelés hanyatlásához vezetett. 2007 és 2010 között a műszeres mérések kezdete óta soha nem látott mértékű hároméves száraz periódust regisztráltak. Mintegy másfél millió, korábban mezőgazdaságból élő munkás vándorolt a városokba, ahol a feszültség csak tovább nőtt. Mindezek arra engednek következtetni, hogy a szíriai polgárháború kitörésének egyéb társadalmi, politikai, gazdasági okai mellé fel kell sorakoztatnunk a környezeti viszonyok megváltozását is. Ennek háttérben a természetes klímacyklusokon túl ott állnak az antropogén hatások is.

A vizsgált időszakban jelentős változások következtek be a szíriai menekültek száma és migrációs célországai tekintetében. 2012-ben a (2011-ben kiobbant) polgárháború miatt főként a szomszédos közel-keleti országokat lepték el a szír menekültek (Törökországban 248 ezer, Jordániában 239 ezer, Libanonban 127 ezer szír menekültet regisztrált az UNHCR). A több mint 4 éve tartó háború elől külföldre menekült szíriaiak száma az UNHCR legfrissebb³ információi szerint 2015-ben elérte a 4 milliót (ebből Törökországban közel 2 milliót, Libanonban 1,1 milliót, Jordániában 629 ezret, Irakban pedig 249 ezret). A hazatérés és a menekülttáborok reménytelensége miatt 2011-2015 között egyre több szíriai kelt útra Európába és folyamodott az EGT-ben menedékkérelemért: 2011-ben 8 ezren, 2014-ben 41 ezren, 2015-ben (augusztus 31-ig) 150 ezren.

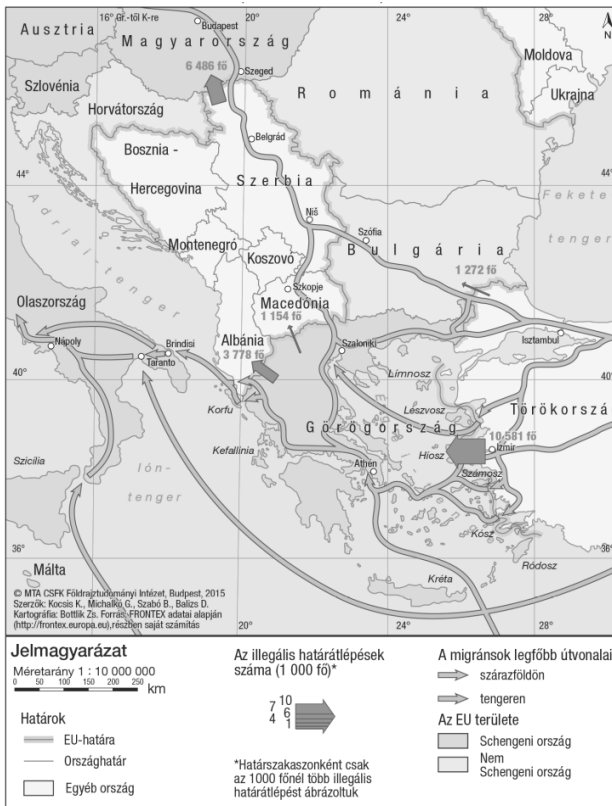
Az EGT-be érkező menedékkérők további jelentős forrásterülete Kelet- és Nyugat-Afrika (a kérelmezők 9,5 illetve 9,1%-ával). Az innét, főként muzulmán területekről érkezők elsősorban Eritreát, Szomáliát, Nigériát és Gambiát

³ <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php> (2015. szeptember 17.)

hagyták el. Az EGT-ben új hazát keresők közel ötöde (18,7%, 220 ezer fő) a Nyugat-Balkánról (főként Szerbiából, Koszovóból és Albániából) érkezett, többnyire muzulmán albán. A több mint 50 ezer Kelet-Európából áttelepült ember elsősorban Ukrajnából érkezett, jelentős részben az országnak az orosz-ukrán polgárháború által érintett részeiből.

Az Európába irányuló közelmúltbeli vándorlás legfőbb útvonalai

A 2014. január 1. és 2015. augusztus 31. között az EGT-ben menedékkérelmet benyújtó, ismert származási helyű személyek közül 53,2% Ázsiából, 20,4% a Nyugat-Balkánról, 26,4% Afrikából érkezett. A származási országok földrajzi fekvése miatt a menedékkérők közel háromnegyede a Balkánon keresztül (illetve eleve onnét származva), negyede (az afrikaiak túlnyomó része) a Földközi-tenger nyugati és középső részén, tengeri úton érkezett az EGT területére.

3. ábra. Regisztrált illegális határátlépések a Kárpát-Balkán térség határvidékein (2014 első felében)

2011 és 2015 között az illegális határátlépések száma a Balkán nyugati és déli részén meredek emelkedést mutatott, miközben irányai és trendjei jelentősen átrendeződtek. Az EU-nak a menekült elismerési gyakorlata, befogadó készsége 2015-ben már éles különbséget tett a nyugat-balkániaiak és a közel-keletiek (pl. szíriaiak) között. Ennek eredményeként a szerbiai-koszovói menedékkérők száma 2015. február és augusztus között a tizedére zuhant, míg a szíriaiaké több mint ötszörösére nőtt. A nyugat- és dél-ázsiai migránsok túlnyomó része Törökországon keresztül érkezett az EU határához, melynek szárazföldi (európai) részén, főként a törökországi Drinápoly (Edirne) közeli szakaszain a görögök és bolgárok műszaki határártat emeltek a növekvő emberáradat feltartóztatására.⁴ A bolgár oldalon most is folyamatosan bővülő határártat kikerülése érdekében a több százezernyi migráns tömeg túlnyomó része fokozódó mértékben választotta a tengeri utat, a török partok és a közeli görög szigetek közötti néhány km-nyi távolság leküzdését (3. ábra). Az évszázadok óta a Kis-Ázsiából Közép-Európa felé vezető (Isztambul-Szófia-Belgrád) főút helyett az ázsiai migránsok fő áramlási útvonala a görög szigetekre át az Athén-Szaloniki-Szkopje-Belgrád útvonalra helyeződött át. A Frontex, az EU határőrizeti szervezeteinek koordinációjáért felelős intézmény adatai szerint a görög-török tengeri határszakaszon 2015. június végéig 78.641, augusztus 28-ig 204.954, szeptember 23-ig 357.065 illegális határátlépést rögzítettek (4. ábra).⁵ Mindez 2014. hasonló időszakához (január-szeptember) képest 12-szeres növekedést jelentett, melynek során a határsértők fele Lészvosz (Leszbosz) szigetén, a többiek főként Hioszonon (Chioszon), Számoson és Kószon léptek be engedély nélkül az EU területére. A görög (egyúttal EU-s és schengeni) területre szinte akadálytalanul bejutó több százezernyi migráns tömeget a minél gyorsabb áthaladás érdekében, jelentős állami segítséggel görög, macedón és szerb területeken át a magyar-szerb határhoz szállították, ahol 2015 első felében közel 75 ezerre (2014 első feléhez viszonyítva itt is 12-szeresére) nőtt a regisztrált illegális határátkelések száma.

2015. szeptember közepe óta a migráns tömegek Németország felé irányuló fő útvonala a műszaki határártattal védett magyar-szerb határról áthelyeződött a horvát-szerb határnak a Duna és Száva folyók közötti, szerémségi részére. Innét 2015 szeptemberében is folyt a vándorlók szervezett, – az ország központi területeit, Zágrábot messze elkerülő – átszállítása a magyar-horvát határra, majd a magyar-horvát határ mentén a magyar határártat elkészülte után, a horvát-szlovén határra, ahonnan szintén szervezett módon, Szlovénián és Ausztrián át folytatták útjukat Németország felé.

Az EGT területére érkezett menedékkérők negyede a Földközi-tengeren keresztül érkezett főként Olaszországba (2015 első felében 67.500-an) és

⁴ <http://bulgaria.bordermonitoring.eu/>

⁵ <http://data.unhcr.org/mediterranean/documents.php?page=2&view=grid>

Spanyolországba (1230-an).⁶ Afrika nyugati és északnyugati részéről a spanyol fennhatóságú Kanári-szigeteken és az afrikai Ceuta, illetve Melilla városokon keresztül jutnak a migránsok az EU-ba. A fekete kontinens északi felének többi részéről azonban a jobb életre vágyók nigeri, líbiai, egyiptomi csomópontokon (Agadéz, Sabhah, Kairó) át a tunéziai és líbiai partokról kísérik meg elérni az olasz Lampedusa szigetét, vagy Máltát.

4. ábra. Regisztrált illegális határátlépések a Kárpát-Balkán térség határvidékein (2015. első felében)

Az Európába irányuló vándorlás legfőbb célországai

A 2014. január 1. és 2015. augusztus 31. között az EGT országaiban 1,2 millió menedékkérelmet nyújtottak be, mely számottevően meghaladhatja a ténylegesen menedéket kérő személyek számát, hiszen egy személy útja során akár több EU-tagállamban is menedékkérőként lehetett regisztrálva (pl.

⁶ <http://www.unhcr.org/5592bd059.html>

Görögországban, Magyarországon és Németországban is). Ebből következik, hogy a kérelmek száma nem csupán a célszágokban, különösen Németországban magas, hanem egyes, a migránsokat regisztráló, a menedékkérelmüket nyilvántartásba vevő, tranzit-országokban (főként Magyarországon) is. A kérelmek megoszlása az egyes kibocsátó térségek, a migránsok érkezési útvonala és céljai szerint nagy területi változatosságokat mutat. A kérelmek közel harmadát kitevő nyugat-ázsiaiakat (túlnyomórészt szíriaiakat és irakiakat) Németországban és Svédországban (illetve útközben Magyarországon és Ausztriában) vették legnagyobb számban nyilvántartásba.⁷

A több mint 200 ezernyi dél-ázsiai (többnyire afganisztáni, pakisztáni) kérelmező harmadát a magyar, a többbit jórészt a német, olasz, osztrák, brit hatóságok regisztrálták. Az észak-afrikai arab menedékkérők száma legnagyobb értéket Német- és Franciaországban ért el, és az Afrikához közeli Máltán is a kérelmek többségét ők alkották. A Fekete-Afrika nyugati részéről érkezők több mint felét Olaszországban, jóval kisebb részét német és francia területen regisztrálták. Kelet-Afrika migránsai (főként az Eritreát és a polgárháborús Szomáliát elhagyók) legnagyobb számban Német- és Svédországban, illetve Svájcban folyamodnak menekült státuszért.

2015 elejéig a Nyugat-Balkánról (főként Koszovóból, Albániából) is sok menedékkérelmet nyújtottak be az EGT területén, túlnyomórészt Németországban (és útközben Magyarországon is). A kelet-európai (főként ukrán és orosz) migránsok kérelmeinek többségét a német és francia célterületeken (és útközben Lengyelországban) regisztrálták.

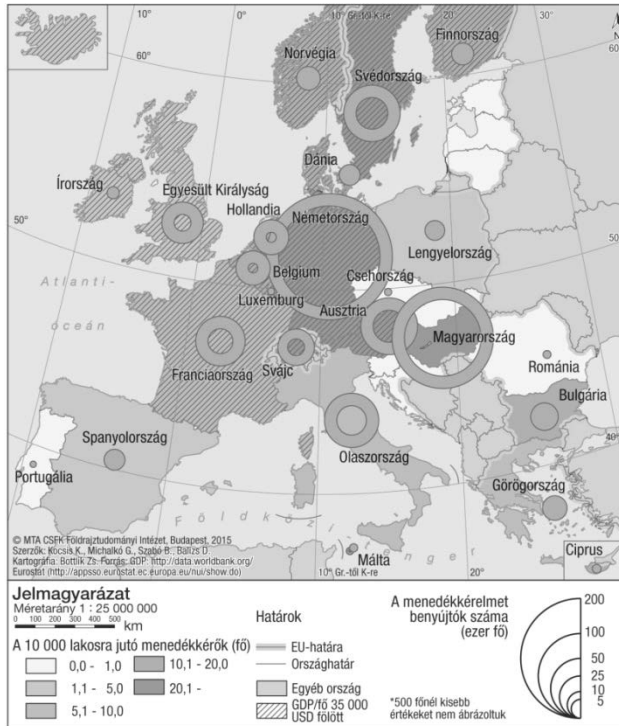
2015 első nyolc hónapjában az EGT területén szinte pontosan annyi (665 ezer) menedékkérőt regisztráltak, mint tavaly egész év alatt. 2014-hez képest legjelentősebb változás, a középső-mediterrán (alapvetően olasz) térségre nehezedő migrációs nyomás enyhülése és a balkáni országokra, illetve ezzel összefüggésben a Magyarországra nehezedő (főként közel-keleti) migrációs nyomás kirobbanó mértékű növekedése (5. ábra). Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az idei év első nyolc hónapjában a Magyarországra illegálisan belépő, és menedékkérelmet benyújtó migránsoknak⁸ 10.000 lakoshoz viszonyított száma kiugróan magas értéket (144,7) képviselt (EGT átlag: 12,8, Ausztria: 52,9, Svédország: 46, Szlovákia, Horvátország, Románia: 0,1 - 0,4).

Az UNHCR (ENSZ Menekültügyi Főbiztosság) és az Eurostat adatai⁹ szerint 2014 végén az EGT területén tartózkodó menekültek vagy a nemzetközi védelem más formáját élvezők, menedékkérők és hontalanok együttes száma 2,2 millió fő volt. 54,1%-a volt menekült, 25,6% menedékkérő, 19,3% hontalan és 1,0% egyéb jogállású volt.

⁷ http://popstats.unhcr.org/en/asylum_seekers_monthly

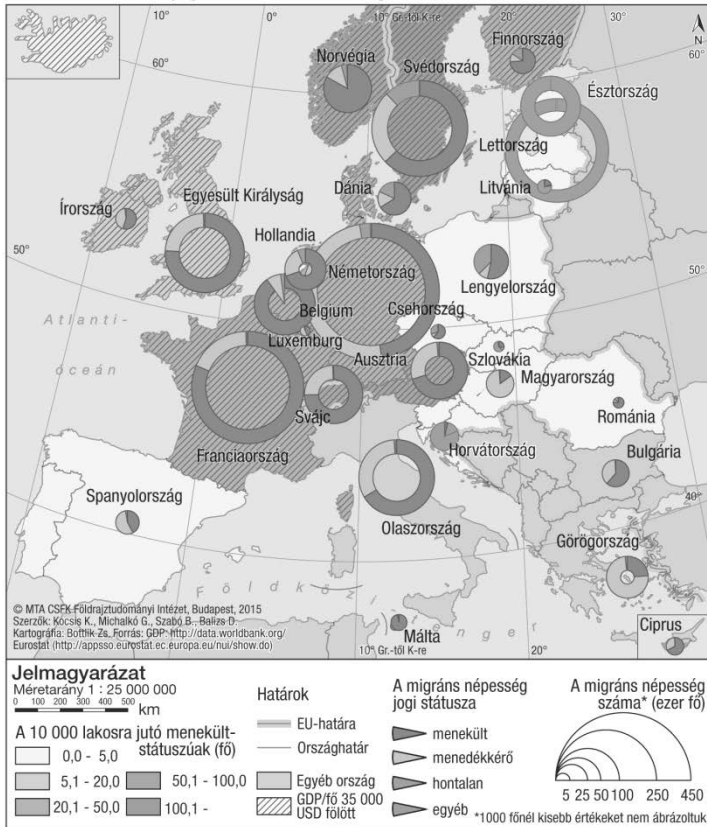
⁸ <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu>

⁹ http://popstats.unhcr.org/en/persons_of_concern és <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu>

5. ábra. Az Európai Gazdasági Térség országaiban menedékkérelmet benyújtottak (2015. január-augusztus)

A menekültek lélekszáma és aránya egyértelműen az EGT legmagasabb jövedelmű, legkedvezőbb életkörülményeket kínáló országaiban, a migránsok elsődleges bevándorlási célterületein (Nyugat- és Észak-Európában) a legmagasabb, ahol az új hazát kereső, túlnyomórészt muzulmán vallású bevándorlók évek során kiépült saját kapcsolati hálókra is támaszkodhatnak (6. ábra). Ezen országokban a 10.000 lakosra jutó menekült státuszú népesség száma 20 fölötti. Ugyanez a viszonyszám az EGT szerényebb jövedelmű, migránsok számára kevésbé vonzó, volt szocialista országaiban és az Ibériai-félszigeten 0 – 5 közötti. A migránsok sajátos kategóriája a lakóhelyéhez ragaszkodó, de állampolgárságot nem kapó, ún. „hontalan” népesség, melynek száma és aránya különösen a balti országokban (főként Lettországbban és Észtországban) különösen magas. Ezen volt szovjet tagköztársaságokban a jelenség mögött az 1945-1989 között betelepített, észt, lett, litván állampolgársággal nem rendelkező oroszok (kisebb részt belaruszok, ukránok) tömeges jelenléte áll.

6. ábra. Az Európai Gazdasági Térség országaiban élő migráns népesség jogi státusz szerinti megoszlása 2014-ben

Az EGT felé irányuló nemzetközi migrációban leginkább érintett országok tartósan kontinensünk legfejlettebb, migrációs szempontból legvonzóbb, nyugati és északi részein, illetve ideiglenes, tranzit jelleggel déli és délkeleti periferiáin (pl. Olaszország, Magyarország és a Nyugat-Balkán) találhatók.

Irodalom

- GLEICK, P. H. 2014: Water, Drought, Climate Change, and Conflict in Syria. *Weather, Climate, and Society* 6. pp. 331–340.
- KELLEY, C. P. et al. 2015: Climate change in the Fertile Crescent and implications of the recent Syrian drought. *Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)* 112. (11) pp. 3241–3246.

ADALÉKOK A DUALIZMUSKORI BÁNSÁG MODERNIZÁCIÓJÁHOZ

Dr. Kókai Sándor

I. Bevezetés

A Bánság olyan társadalmi-gazdasági sajátosságokkal és adottságokkal rendelkező régió, amely a 19. század második felében felgyorsult hazai modernizálódás eredményeként, – a 20. század elejére – a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb területévé vált. A modernizáció könyvtárnyi szakirodalmának elméleti elemeitől eltekintve fontos megjegyezni, hogy egy olyan felzárkózási folyamatról van szó, amely időben és térben szüntelenül változik, s célja a továbbfejlődés feltételeinek biztosítására való képesség megteremtése és elsajátítása is. A modernizáció a fejlettebb társadalmakban kialakult gazdasági, társadalmi és politikai intézmények vagy ezek egyes elemeinek átvételét sugallja, ugyanakkor többet jelent, mint a gazdasági termelés mennyiségi-minőségi növekedése. Beletartozik az iskolai végzettség emelkedése, a társadalom nyitottságának növekedése, a demográfiai viselkedés megváltozása, sőt az emberi viselkedés motívumainak, normáinak, az értékeknek a megváltozása is. A modernizáció fogalmának előnye, hogy érzékelteti: a gazdasági változások sem valósíthatók meg önmagukban, mert társadalmi, kulturális és politikai (elő)feltételei vannak.

A bánsági modernizálódás tradicionális alapjait a Habsburg Birodalom 18. századi felvilágosult abszolutista uralkodói teremtették meg, amelynek egyes elemei (pl. merkantilista gazdaságpolitika, a bányászat, a kohászat, valamint a vonalas infrastruktúra fejlesztése, feudális kötöttségek lazulása stb.) a további fejlődésnek is fontos pilléreivé váltak. Az 1848-as polgári forradalom megteremtette ugyan a korszerűsítés általános kereteit, de nem hozta magával automatikusan a modernizáció feltételeit is. A bánsági modernizáció útja az országos piacba történő új típusú integrálódáson át vezetett. A modern közlekedési-szolgáltatási rendszer és a tőkés hitelviszonyok gyorsított kiépítése nemcsak függvénye, hanem feltétele is volt a mezőgazdaság tőkés átalakításának s a gyáripár kialakulásának.

Tanulmányomban a bánsági modernizáció három olyan szolgáltatási elemét (vasutak, pénzügy, egészségügy) értékelem, amelyek döntő módon befolyásolták a századforduló bánsági társadalmának modernizálódását, életmódját, szemléletmódját, mobilitását és innovativitását, etnikai-nyelvi hovatarozástól függetlenül.

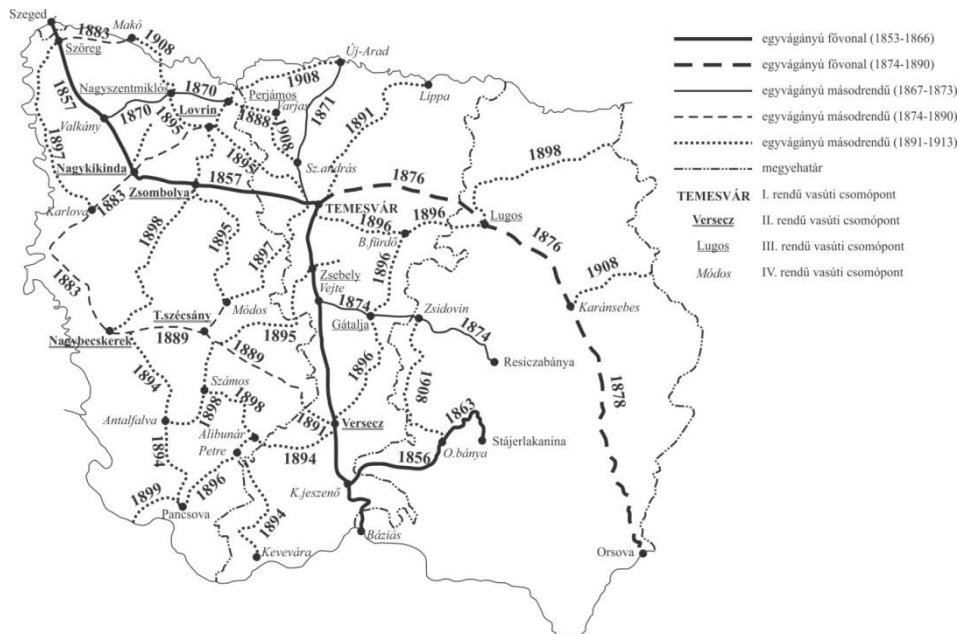
II. A vasútvonalak kiépülése és térszerkezeti-modernizációs szerepe

A tömegközlekedés a 19. század második felében, a vasútépítés forradalmával egyidejűleg vált realitássá a Bánságban. A vasút kiemelkedő szerepe a gazdasági fejlődésben, a gyors és olcsó árumozgatásban és a személyszállításban megkérdőjelezhetetlen. A Bánság a vasútépítések terén is elsőséget vívott ki magának a történelmi Magyarországon, melynek eredményeként a Bánsági-alföldön a legsűrűbb vasúthálózat épült ki a Kárpát-medencében.

A Bánság vasútvonalainak kiépítésében kiemelkedő szerepet kapott az a francia–osztrák konzorcium (Osztrák Államvasút-társaság), amely 1855-ben megvásárolta a Pozsony–Pest–Szolnok–Szeged vaspályát, s ezzel egyidejűleg megvette a Krassó vármegyei állami uradalmakat, az ottani szénbányákat, vasolvasztókat és erdőségeket. A StEG Rt. a telepek nagyarányú fejlesztésével, majd az általa kiépített Szeged–Temesvár–Báziás vonalszakasz révén valóságos államot alkotott az államban, két évtizedre egyik meghatározó tényezője lett a bánsági gazdaságpolitikának is. A koncessziós szerződés összértéke meghaladta a 200 millió francia frankot (értékében egyenlő nagyságrendű a Szezei-csatorna építési költségével), melyből a bánsági területeket (bányák, erdők és kohászati üzemek) 11.123.046 frankra értékelték. A StEG Rt-nek a Bánságban átadott területek 130.083 hektárt tettek ki, ebből 42.578 hektár mezőgazdasági terület és 87.505 hektár erdő volt. Az Osztrák Államvasút-társaság bánsági vonalait a többi vonalával együtt a kormány az 1891. évi XXVI. tc. alapján 1891. január 1-jei hatállyal államosította.

Az országos geopolitikai-katonai érdekeknek megfelelően itt is elsőként a fővonalak épültek meg. Az áruszállítás prioritását mutatja (szén, vas, kő), hogy közel tízéves - többször szünetelő - építkezés után a Bánság első vasútvonalát (Oravicza–Báziás = 62 km) 1856. november 1-én avatták fel, és ekkor indult be a rendszeres személyszállítás is. A STEG 1860-ban már elérte a 100 ezer tonnás évi széntermelést, majd további növekedés után, 1875-től hosszabb időre az országos termelés harmadát adta. A jó minőségű, kokszolható feketeszén bányászata Stájerlakaninát is korán (1863) bekapcsolta a hálózatba. A település 1877-ben 10 ezer főt számlált, s ekkor már 21 gőzgépet használtak 2180 lóerő teljesítménnyel. 1857. november 15-én megnyílt az Osztrák Államvasúttársaság (STEG) által épített Szeged-Temesvár közötti vasútvonal (112 km). Mindez gazdaságilag és stratégiailag egyaránt kiemelkedő fontosságú volt, melynek folytatása (Temesvár-Karasjeszenő-/Báziás/ 1858, Temesvár-Orsova 1875-78) régióinkban is egyértelműen mutatta az országos geostratégiai és geopolitikai prioritásokat (Kelet-Balkán és Kis-Ázsia). A Bánságon haladt keresztül öt évig, a Nyugatot a Kelettel összekötő /Budapest–Szeged–Nagykikinda–Temesvár–Orsova–Bukarest fővonalon/ legendás luxusvonalat, az Orient Expressz (Párizs–Konstantinápoly) is 1883-1888 között (*Kókai S. 2010*).

Az Osztrák Államvasúttársaság Szeged–Báziás fővonalához (206 km) csatlakozóan két mellékvonalat is létesített a Bánságban: a 43 km hosszú Valkány–Perjámos (1870) és a 47 km hosszú Vojtek–Resiczabánya (1874) közötti szakaszokat. Ezen kívül a bányavasútként működő Resiczabánya–Eisenstein keskenynyomtávú vasutat (34 km) is megépítette (1873). Másodosztályú vonalként épült meg 1871-ben az Arad-Temesvár közötti 58 km hosszú vasútvonal is (*1. térkép*).

1. térkép. A Bánság vasútvonal hálózatának kiépülése

E vasútvonalak gyors kiépülése után azonban újabb vasutak építése gazdasági és politikai okok miatt sem jöhetett számításba. Egyrészt nem volt hozzá elegendő tőke, másrészt a várható forgalom sem indokolta ezt, harmadrészt a Balkán egyik kapujának számító Szerbia politikai magatartása is kedvezőtlen volt. Mindezek miatt több milliós kincstári támogatásra sem lehetett számítani, így a vasútépítések egy időre szüneteltek.

A modernizáció egyik értékmérőjének tekintett vasút bánsági hiányosságainak további pótlására, azaz újabb vasútvonalak megépítésére még közel 15 évet kellett – 1888-ig mindössze a Szőreg-Makó és a Nagykikinda-Nagybecskerek HÉV vonal épült meg – várni. A nyolcvanas évek második felében induló új építkezési hullám hozta létre a másodrendű vasútvonalakat. A vasút ekkor már mindenkinek a fejlődés reményét jelentette. Még a lovas fuvarozásra is volt jótékony hatása, hiszen az állomások nagy áruforgalma ellensúlyozta, hogy

egyres vonalakon a távolsági szekerezést a vasút felszámolta (*Frisnyák Zs. 2002*). A bányászi vasutak zöme ekkor – HÉV vonalként – épült ki. Általában olyan területeken, amelyeket a távolsági összeköttetést megvalósító országos jelentőségű fővonalak elkerültek, azonban a helyi igények kiszolgálása céljából megérte a vasútépítés. A tőkét nagybirtokosok, fakitermelők, bányatulajdonosok, gyárak, községek, megyék (néha az állammal együttesen) adták össze. A gazdaságosságra a legjobb példa Nagybecskerek, amely csak HÉV vonalakkal csatlakozott a fővonalhoz, 1910-re azonban így is az ország 33. legforgalmasabb személypályaudvarává vált (*1. táblázat*).

1. táblázat. A Bánság vasútvonal-hálózatának kiépítése (1853-1913)

Mege	1853-1866	1867-1873	1874-1890	1891-1913
Torontál	90	81	233	486
Temes	151	98	151	253
Krassó-Szörény	79	73	139	127
Összesen	320	252	523	866

Forrás: Borovszky S. (1909.; 1911)

A vasútépítés eredményeként Temesvár központú – radiális futású – vasútvonal-hálózat épült ki, s az első világháború előtt a bányásziak az Osztrák-Magyar-Monarchia legsűrűbb vasúthálózatát használhatták. A vasútsűrűség bányászi átlaga (7,2 km/100 km²) magasabb volt az országos átlagtól (6,7 km/100 km²), de jelentős területi differenciákat mutatott. Temes és Torontál vármegyék átlagától (8,2 ill. 8.8 km/100 km²) a történelmi Magyarországon csak Sopron (11,4 km/100 km²), Szabolcs (10,4 km/100 km²), Fejér (10,0 km/100 km²), Békés 10,2 km/100 km²) és Bács-Bodrog (9,2 km/100 km²) vármegyék adatai voltak magasabbak. Míg Krassó-Szörény 3,8 km/100 km²-es vasútsűrűségétől alacsonyabb csak Máramaros (2,9 km/100 km²), Beszterce-Naszód (2,7 km/100 km²) és Udvarhely (2,2 km/100 km²) vármegyékben volt (*Kókai S. 2010*).

A Bánság közlekedési és kommunikációs térszerkezetét tekintve (*1. térkép*) megállapítható, hogy Temesvár a régió és a korabeli Magyarország egyik legjelentősebb vasúti gócpontjává vált. A forgalom nagysága szerint Budapest után következett. A felszálló utasok száma 1910-ben elérte az 1 038 808 főt. Vidéki városaink közül az utasforgalom tekintetében csupán Pozsony, Nagyvárad és Debrecen előzte meg néhány ezer fővel (*2. táblázat*). Nem elhanyagolható, hogy az ország ötven legjelentősebb személyforgalommal rendelkező vasútállomása között hat bányászi is megtalálható volt, s ezt Arad és Szeged Észak-Bánságra is kiterjedő vonzaskörzete még kedvezőbbé tette. Mindez azt is jelentette, hogy a Bánság valamennyi lakóját figyelembe véve (1910: 1582133 fő) átlagosan minimum két-három vasúti utazást tettek évente és akkor a kisebb forgalmú vasútállomások adatait még be sem számítottuk.

2. táblázat. Magyarország és a Bánság legjelentősebb személyforgalommal rendelkező állomásai (1910)

Települések	felszálló utasok				száz lakosra (fő)
	összesen (fő)	helyi	középtávolsági	nagytávolsági	
		forgalomra eső aránya (%)			
1. Budapest	7449776	50,4	46,9	2,7	845
2. Pozsony	1206549	73,8	26,2	-	1555
3. N.várad	1192575	72,2	27,4	0,4	1865
4. Debrecen	1041920	63,2	36,6	0,2	1131
5. Temesvár	1038808	51,3	48,0	0,7	1423
6. Szeged	989155	69,3	30,0	0,7	837
20. Arad	475050	49,2	48,1	2,7	756
31. Lugos	332592	41,9	57,9	0,2	1680
33.N.becskerek	327601	60,0	40,0	-	1262
37. Versec	319910	57,6	41,9	0,5	1173
46. Zsombolya	274501	na.	na.	na.	2520
48. N.kikinda	269534	67,0	32,6	0,4	996
Pancsova	206538	na.	na.	na.	972

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (1910) 227. oldal alapján saját szerkesztés

Frisnyák Zsuzsanna (2002) tanulmányában sokoldalúan elemezte a történelmi Magyarország 121 vasútvonala mentén fekvő 958 vasútállomás átlagos áruforgalmi adatait 1895-re vonatkozóan. A vasútállomások vonzóerejét elsősorban a vasút vonalvezetése, az állomásnak az adott kistérségben vagy régióban betöltött topográfiai helyzete és a kistérség vagy régió termelési struktúrája határozta meg. Egy vasútállomás vonzást csak azokra a településekre képes kifejteni, ahol az áruterelés eléri azt a mértéket (mennyiségi és minőségi), hogy megérje az árucikkeket a helyi, környékbéli piactól távolabb értékesíteni. Az alábbiakban Frisnyák Zsuzsanna Bánságra vonatkozó kutatási eredményeit ismertem:

Torontál megyében országosan is kiemelkedő vonzáskörzettel rendelkező Nagybecskerek vasútállomása, ahová 22 településről (összlakosság: 95 ezer fő) érkeztek a fuvarszekerek. A 169 ezer lakost vonzó Nagybecskerek-Nagykikinda közötti helyi érdekű vasút árufeladásait a Tisza és a Bega vízi útja is befolyásolta. Nagykikinda állomás hat település (34 ezer lakos), Gyertyámos 12 település (28 ezer lakos), Zsombolya pedig 9 település (35 ezer lakos) árufeladását fogadta. Nagyszentmiklósról hat faluból (34 ezer lakos) érkeztek a fuvarszekerek.

Temes megye legnagyobb vonzáskörzetével rendelkező állomása Temesvár. Temesváron két vasútállomás is jelentős vonzáskörzettel bír: a Józsefvárosi

pályaudvarhoz hat település 51 ezer lakója, a Gyárvárosi pályaudvarhoz pedig 15 település 29 ezer lakója tartozott. A megyét hosszanti irányban két mellékvonal szelte át. Az 58 km hosszú Arad-Temesvár közötti vasút vonzaskörzetében 46 ezer ember élt, a Temesvár-Báziás közötti 121 km-es vonalhoz pedig 153 ezer lakos tartozott. Temes és Torontál vármegyei települések egyaránt fuvaroztak a Temesvár-Báziás közötti vasútvonal Delta állomására, melynek vonzaskörzetébe így 15 falu mintegy 26 ezer lakosa tartozott.

Krassó-Szörény és Temes vármegyei falvak (14 db) egyaránt fuvaroztak a Budapest-Orsova-Verciorova fővonalon fekvő Belinc-Kiszető állomásra. Ugyanezen vonal állomása volt Topolovec is, ahová nyolc településről (összslakosság 14 ezer fő) érkeztek a fogatolt járművek.

A bánsági vasúthálózat alapjaiban változtatta meg az utazási szokásokat, áruforgalom volumenét és irányultságát, e tekintetében azonban elgondolkodtató, hogy a Tiszán Szegedtől lefelé egyetlen vasúti híd sem épült, miként a Duna folyón sem.

III. A pénzüzetek alaptökéje és modernizációs szerepe

A bank- és pénzügyi élet kialakulása, fejlődése a modern (tőkés) gazdaság és társadalom egyik legfontosabb „lázmérője”. A társadalmi-gazdasági változásokra a leggyorsabban reagáló pénzügyi szolgáltatások feladata, hogy a gazdaság egyes ágazataiban ideiglenesen jelentkező felesleges erőforrások és pénzeszközök folyamatos átcsoportosítását biztosítsa. A pénz és tőke ilyen jellegű allokációját, így a modern magyar pénzügyi szolgáltatások kialakulását a XIX. század közepétől számíthatjuk. Mindez felgyorsult szelekciót indított el a magyar településhierarchiában is, hiszen a feudális városok gazdasági pozícióját meghatározó kereskedelmi tőke koncentrációja helyett, a városok többségében a pénztőke és a pénzügyi funkciók szélesedő skálája volt a meghatározó, különösen a Bánságban, ahol rövid idő alatt a történelmi Magyarország legsűrűbb bank- és takarékpénztári hálózata alakult ki. Ennek alapját az adta, hogy a gyáripar, a kereskedelem és a szolgáltatások, valamint az igen jó minőségű talajokon kialakult árutermelő mezőgazdaság együttesen váltak a fejlődés meghatározójává. Ez lett a regionális modernizáció fő tőkeforrása, a modern vállalkozási formák elterjesztője, az infrastrukturális fejlesztések révén pedig az urbanizációs jelleg kiemelője.

A kiegyezésig a magyarországi bankok és takarékpénztárak száma csak szerényen nőtt (1848-ig 36 db, 1860-ban 40 db, 1866-ban 66 bank és takarékpénztár működött az egész országban), 1867-től azonban bankalapítási láz tört ki, melynek eredményeként 1870-re a bankok száma 220-ra emelkedett, nagyrésztük (több mint 85%-a) takarékpénztár volt. A takarékpénztárak kezdettől fogva univerzális kereskedelmi bankként működtek, betéteket gyűjtöttek, hiteleket nyújtottak (ingatlanra, váltókra, értékpapírokra). Emellett

támogatták szűkebb környékük ipari-kereskedelmi vállalkozásait, illetve részt vettek azok alapításában.

A Bánság területén e modern szolgáltatás megjelenését az 1845. évben alapított temesvári első takarékpénztár tevékenységétől számítjuk. A magyarországi pénzügyintézetek 1866. évi főkimutatásai alapján (*Hiv. Stat. Közl. 1868.*) megállapítható, hogy a temesvári takarékpénztár az országban a negyedik legerősebb pénzügyintézmény. A betétek és azok tőkésített kamata 2.816.640 osztrák értékű forint volt. Ettől csak a pesti 13.523.379 forint, a budai 7.432.821 forint és a pozsonyi takarékpénztár vagyona – 4.579.706 forint – volt magasabb. Az egy részvény után fizetett osztalék Temesváron 41% volt (Pesten 100%, Eperjesen 80%, Kassán 60%, Nagyváradon 50%), ami országosan az ötödik legjobb hozam. A folyósított kölcsön összegét (1.827.901 forint) tekintve is kiemelkedett a temesvári takarékpénztár, amelynek 80%-át (1.478.621 forint) ingatlanokra adták, a többit váltókra, míg értékpapírra nem nyújtott hiteleket.

Mind a betétek és azok tőkésített kamatait tekintve (Arad: 1.088.017 forint; Szeged: 968.704 forint), mind a folyósított kölcsönök összegét (Arad: 690.110 forint; Szeged: 1.042.734 forint) tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a temesvári takarékpénztár értékeinek alig több mint felét érték el a Bánság északi peremén elhelyezkedő szabad királyi városok. Mindazok ellenére, hogy alap- és tartaléktőkéjük (Szeged: 105 ezer forint; Arad: 120 ezer forint) magasabb volt, mint Temesváron (63 ezer forint).

Az 1865-ben alapított oravicabányai takarékpénztár (alap és tartaléktőke 40 ezer forint, betétek 14.039 forint, a nyújtott hitelek 36.847 forint) lokális jelentőségű (krassói bányavárosok) maradt és egy részvény után mindössze 1% osztalékot fizetett. A takarékbetétesek tőkeerejét tekintve megállapíthatjuk, hogy az 50 Ft feletti betétesek voltak többségben (Szegeden 2600 fő, Temesváron 1776 fő, Aradon 1441 fő, Oravicabányán 48 fő), a kisbefektetőkkel szemben (Szegeden 1266 fő, Temesváron 1445 fő, Aradon 1384 fő, Oravicabányán 28 fő).

A kiegyezés utáni „gründolási és bankalapítási láz” 1869-ben érte el a Délvidéket, ezen belül a Bánságot is. Eredményeként 1873-ra harminc bank és takarékpénztár működött a Bánság három vármegyéjében. Ezek viszonylag szerény forgalmát alapjaiban rendítette meg az 1873. május 9-i („fekete péntek”) bécsi tőzsdekrach. A válság elhúzódott (pl. a hitelintézetek alaptőkéje Magyarországon 160 millió koronáról 116 millió koronára csökkent), a kilábalás 1878-ig tartott. Ettől az időponttól kezdődően viszont a Bánság bank és pénzügyi élete rendkívül látványosan fejlődött és a századfordulóra a történelmi Magyarország legsűrűbb és legtőkeerősebb bank és takarékpénztári hálózata alakult ki, erős területi differenciálódással, nemzetiségi színezetet öltve.

III. 1. A bank- és pénzügyi élet fejlődése 1867-1878 között

1867-ben Nagybecskereken, 1868-ban Versecen jött létre takarékpénztár, 1869-ben azonban kilenc pénzintézetet alapítottak (Csákova, Fehértemplom, Új-Arad, Nagyikinda, Nagyszentmiklós, Törökbecse, Zsombolya, Pancsova és Temesváron a második). A társadalmi-gazdasági fejlettség területi különbségei a Bánságban is markánsan megmutakoztak, mind a pénzintézetek számát (Temes és Torontál vármegyében 6-6 db, míg Krassó-Szörényben 1 db takarékpénztár funkcionált 1869-ben), mind tőkeerejét tekintve. E területi különbségek 1873-ig – az első számottevő magyarországi pénzügyi válságig – semmit sem változtak, hiszen a Bánság 30 működő takarékpénztárát vizsgálva Krassó-Szörény vármegye csak kettő (Oravicabánya, Boksánbánya), míg Torontál 17 db, Temes pedig 10 takarékpénztárral büszkélkedhetett. Nagybecskereken három, Temesváron, Versecen, Dettán és Nagyikindán már két-két pénzintézet működött.

A tőzsdei válság hatására kibontakozó pénzügyi-gazdasági válság és infláció eredménye, hogy 1878-ig a Bánság területén mindössze hat új pénzintézet alakult (Fehértemplom 1874, Orsova 1875, Karánsebes 1877, Resicabánya 1878, Perjámos 1877, Pancsova 1878). Az 1878. december 31-i vagyoni állapotot összesítő adatsorokat ismerjük (*Varga Gy. 1880.*). A 3. táblázat adatai (a boksánbányai, fehértemplomi /1874/, pancsovai /1878/, új-pécsi és resicabányai takarékpénztárak értékei hiányoznak) 31 bank- és takarékpénztár betéteinek és hiteleinek megoszlását tartalmazza.

A temesvári pénzintézetek (több mint 7,3 millió forint vagyon) és a nagybecskereki pénzintézetek (több mint 1,4 millió forint vagyon) együtt nagyobb vagyonnal rendelkeztek, mint az összes többi pénzintézet együttvéve (7.627.754 forint). A Bánság harmadik legjelentősebb pénzügyi központja Versec volt, ahol a hitelbank és a takarékpénztár együttes vagyona az 1,1 millió forintot is meghaladta. Több mint meglepő, hogy Detta két hitelintézete nagyobb vagyonnal rendelkezett (709.741 forint), mint Nagyikinda (698.123 forint) és Oravicabánya (618.950 forint) hitelintézetei, mint ahogy az sem lehet véletlen, hogy a hitelintézetek zöme német lakosságú városokban és falvakban (pl. Nagyteremia, Gyertyámos) alakultak meg (*2. térkép*). E tényt még inkább alátámasztja, hogy a legnagyobb tőkeerő is itt koncentrálódott, olyan, alapvetően naturálgazdálkodást folytató térségek rovására, amelyek nem tudtak bekapcsolódni a tőkés átalakulás folyamatába (pl. Krassó-Szörény megye nagy része, a bányavárosok kivételével).

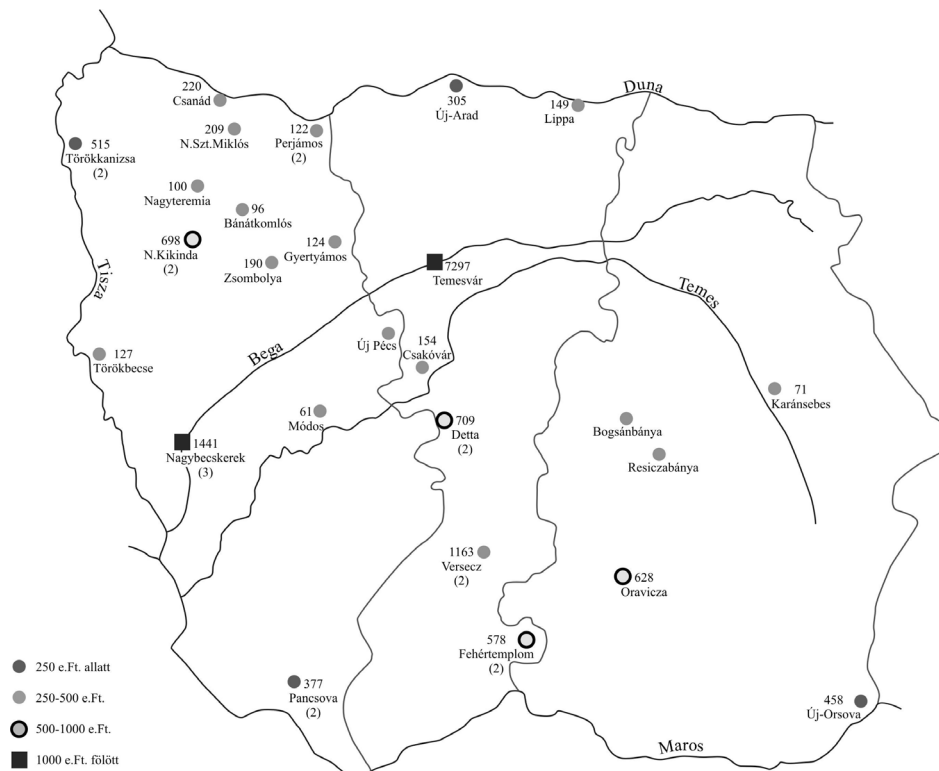
Az intézményhiányos térségek száma függött a kultúrtáj változásától, valamint a román lakosság kisebb felhalmozó képességétől (*Gál Z. 1997*). Ez egy-egy regionális centrum esetében nem jelent mindig hátrányt, ugyanis minél periférikusabb egy adott térség, annál gyorsabb az adaptációs folyamat a tőke számára kedvező feltételeket teremtő helyeken. A centrum tehát annál

eredményesebben dinamizálja környezetét, minél koncentráltabban gyűjtötte be a tőkeforrásokat (*Gál Z. 1997*).

3. táblázat. A bánsági pénzüintézetek jellemzői (1878)

Sor- szám	Hitelintézet Neve	Működés első éve	Összes Vagyon /A/	Összes vagyomból		
				váltótárca	jelzálog	értékpapí r
1.	Dettai takaré- és hitelint.	1872	501311	438713	13750	8889
2.	Fehértemplomi népbank	1869	578137	325989	85213	42551
3.	Nagybecskerek t.p.	1873	615848	382253	87032	-
4.	Pancsovai népbank	1869	377180	328026	-	804
5.	Torontál megyei t.p. (székhelye: N.becskerek)	1867	624195	401566	30968	22104
6.	Verseci hitelbank	1871	210648	114781	23519	3382
7.	Bánátkomlósi t.p.	1873	96243	72069	9700	875
8.	Csakovári t.p.	1869	154818	87625	20714	7350
9.	Dettai t.p.	1872	208430	138362	25560	-
10.	Gyertyámosi t.p.	1871	124776	98934	7569	-
11.	Karánbesi első t.p.	1877	71188	50223	-	-
12.	Lippai t.p.	1870	149052	9002	18984	12233
13.	Nagybecskerek t.p.	1872	202407	181848	900	4835
14.	Nagykikindai első t.p.	1869	451593	392601	13000	8035
15.	Nagykikindai ker. első t.p.	1872	246530	232023	1500	-
16.	Nagyszentmiklósi t.p.	1869	209060	98960	37945	983
17.	Nagyteremiai t.p.	1873	100804	76897	-	-
18.	Csanádi t.p.	1873	220245	196468	-	-
19.	Ó- és Törökkanizsai egy.t.p.	1869	373888	345214	1700	-
20.	Oravicai t.p.	1866	628950	14609	469590	50266
21.	Perjámosi első t.p.	1871	38373	22645	5124	702
22.	Perjámosi-haulikfalvai t.p.	1877	84066	72377	4553	-
23.	Temesi t.p. (székhelye: T.vár)	1869	1437033	487281	145707	38454
24.	Temesvári első t.p.	1846	5860663	501993	2330759	1628981
25.	Törökbecsei t.p.	1869	127060	82121	-	-
26.	Törökkanizsai kerületi t.p.	1873	141973	108350	-	-
27.	Új-aradi t.p.	1869	305754	112982	75454	61088
28.	Új-osrovái t.p.	1875	457959	115597	6759	-
29.	Verseci t.p.	1868	952849	251843	604064	9383
30.	Zsombolyai t.p.	1869	190506	142568	27620	3712
31.	Módosi	1873	61382	60350	-	-

Forrás: Varga Gy. (1913) alapján saját szerkesztés

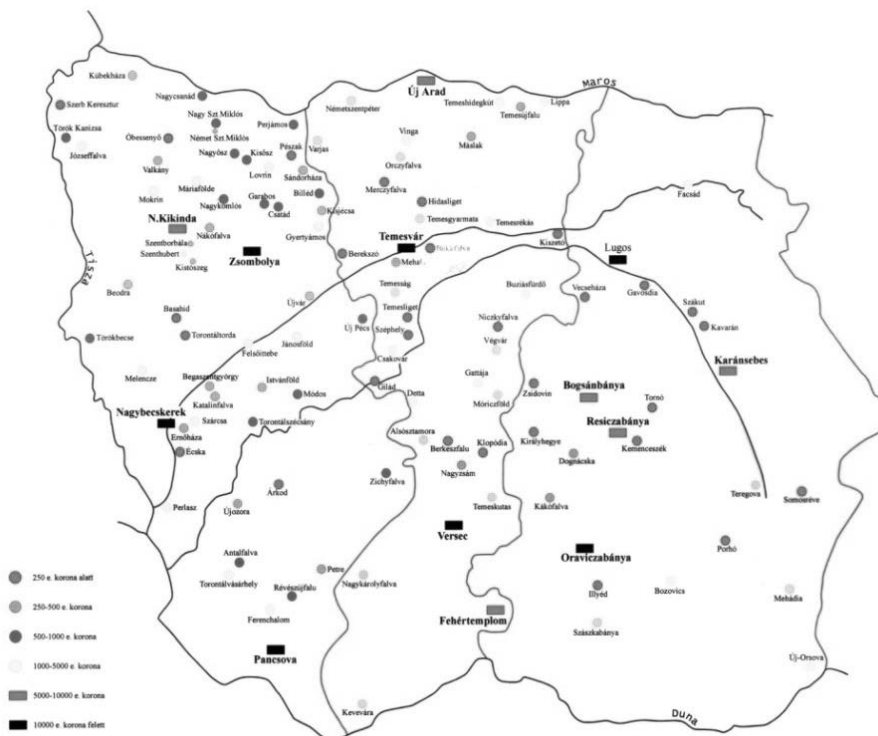
2. térkép. A Bánság bank- és pénzügyi központjai (1878)
 Forrás: Varga Gy. (1913) alapján saját szerkesztés

A hierarchia alacsonyabb szintjein elhelyezkedő centrumok felé is érvényesülő pénz továbbítási folyamat révén újabb kis növekedési gócek alakulnak ki. Ezt a folyamatot még inkább erősítette a vicinális vasútvonalak megépítése (1890-1910 között), amely mint innovációs csatorna, nem csak a városok fejlesztésében, központi szerepkörük erősödésében, hanem a banki finanszírozás modernebb formáinak megteremtésében is jelentős szerepet játszott. Így az 1880-as évektől a helyi hiteligényekre épülő bankok és takarékpénztárak egész sora alakult meg a Bánság területén is.

III. 2. A bank és pénzügyi élet fejlődése 1878-1914 között

Az 1873-as pénzügyi válságból való kilábalás után a Bánság pénzügyi intézetei gyorsuló ütemben gyarapodtak, annak megfelelően, ahogy a lakosság egyre szélesebb rétegei és a gazdaság igényei ezt megkövetelték. A Bánság területén az agrárium egyre inkább üzletet jelentett, melynek hasznát a régió bank- és pénzügyi központjaiban helyezték el. A magyarországi pénzügyi intézetek 1909. évi

főkimutatásait elemezve, egyrészt megállapíthattam a pénzügyi intézetek számának változását (Torontál vármegyében 94 db, Temes vármegyében 78 db, Krassó-Szörény vármegyében 40 db), másrészt tőkeerejük dinamikus növekedését. A Bánság 212 pénzügyi intézete (a történelmi Magyarországon 4800 pénzügyi intézet működött 1909-ben) 117 településen összpontosult (3. térkép).

3. térkép. A Bánság jelentősebb bank- és pénzügyi központjai (1909)
 Forrás: Varga Gy. (1913) alapján saját szerkesztés

Az 1909. évre készült felmérés (Varga Gy. 1913) alapján már könnyebben lehetséges a pénzügyi alapú településhierarchia elkészítése. Egyrészt a pénzügyi intézetek száma és hierarchikus fokozata, másrészt az úgynevezett „jelentőségtöbbség” számítás (Gál Z. 1997) alapján. A pénzügyi központok hierarchizálását tőkeerejük (vagyonuk) alapján készítettem el.

Az elvégzett vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a Bánság területén élő 1.582.133 lakos (1910) számára három elsőrendű pénzügyi centrum állt rendelkezésre. Arad országosan is a legjelentősebb, Budapest után a második legfejlettebb pénzügyi centrum (pénzügyi intézeteinek vagyona 130 millió korona), Szeged, mely az Alföld ötödik legjelentősebb (pénzügyi intézeteinek vagyona 70 millió korona) pénzügyi központja volt, és Temesvár.

Temesvár pénzügyintézeteinek (17 db) vagyona országos viszonylatban a harmadik (120 millió korona), a pénz és hitelügyből élők számát tekintve (460 fő 1910-ben) pedig csak Budapest (9689 fő) előzte meg. A jelentőségtöbblet számítás alapján (*Gál Z. 1997*) is az Alföld harmadik legerősebb pénzügyi centruma volt.

A Bánság másodrendű pénzügyi központjai (8 db) is jelentős pénzügyintézeti vagyont (pl. Versec pénzügyintézeteinek vagyona 23,2 millió korona, Pancsova esetében 16,4 millió korona stb.) és hinterlandot tudtak kiépíteni. A másodrendű központoknak általában négy (Fehértemplom) és nyolc (Lugos) közötti volt pénzügyintézeteik száma és több járásra kiterjedő pénzügyi vonzáskörzettel rendelkeztek. A két megyeszékhely Lugos (vagyona 22 millió korona) és Nagybecskerek (vagyona 25 millió korona) mellett (*3. térkép*) e csoportba került a hasonló fejlettségű és funkciókat „de facto” ellátó Karánsebes, Nagykikinda, Pancsova és Versec is. Nem meglepő, hogy a bánsági németiség négy kiemelkedő másodrendű központja pénzügyi vonatkozásban is ide került (Zsombolya, Fehértemplom, Versec, Pancsova). E pénzügyintézetek vagyona (pl. Zsombolya 10,1 millió korona, Fehértemplom 10 millió korona) magasabb, mint Karánsebes (6 millió korona) vagy Nagykikinda (8 millió korona) esetében.

A harmadrendű pénzügyi központok (38 db) általában 2-3 pénzügyintézettel és 5 millió korona alatti vagyonnal rendelkeztek. Általában a járásszékhelyek (pl. Nagyszentmiklós, Oravicabánya, Kevevára, Antalfalva stb.), valamint a jobb gazdasági feltételek (mezőgazdaság, ipar) és forgalmi helyzetben lévő központok (pl. Resicabánya, Szászabánya, Mehádia, Csákova stb.) kerültek ide. A központok több mint fele a bánsági németek abszolút többségével (pl. Módos, Perjámos, Új-Arad, Német-Sztamora, Lippa, Temeshidegkút, Temesgyarmata, Varjas, Német-Csanád, Nagyósz stb.) is jellemezhető. A központokban működő pénzügyintézetek vagyona (*3. térkép*) már nem volt elegendő a hinterland hiteligényeinek kielégítésére.

A negyedrendű központok (70 db) már csak olyan elemi központok voltak, ahol egy bank vagy takarékpénztár funkcionált, általában 1 millió koronánál kevesebb vagyonnal rendelkezve, szerény betétgyűjtő és hitelnyújtó tevékenységgel saját és néhány környező település lakói számára. E pénzügyi központok „tőkehiányban” szenvedtek, így alig néhány betétes (ipari-, kereskedelmi-, mezőgazdasági vállalkozók) megtakarított pénzét forgatták alacsony kamattal. A csoportba tartozó központokban nagymérvű jelentőségtöbblet hiány alakult ki, a modernizáció olyan elemi csirái lettek, amelyek továbbfejlődését az 1920-as változások hosszú időre megghiúsították.

Az alföldi településhálózattal foglalkozó kutatók közül többen rámutattak a városfejlődés elmaradottságára, az agrárstruktúra konzerváló hatásaira, a modernizációra való képtelenségre, az egész alföldi térstruktúra periférikus helyzetére. A pénzügyintézeti funkciók elterjedésének, jelentőségének vizsgálata is

bebizonyította, hogy a fenti megállapítások nem állják meg a helyüket a Bánságra vonatkozóan, amely régió fejlett és sűrű pénzintézetekkel rendelkezett, de így is jelentős tőkeimportot és innovációt igényelt.

Temesváron – mint a régió legfejlettebb központjában – megindult az ipari és banktőke akkumulálódása és e központnak olyan növekedési pólussá válása, ahonnan megkezdődhetett az innováció terjedése. A modernizáció rövid időszaka miatt (1914-ig, ill. 1920-ig) látványos fejlődést (pénzügyi jellegű központi szerepkört) csak Temesvár, Szeged és Arad magas hierarchiájú centrumokban sikerült elérni, míg a másodrendű centrumok (Versec, Nagyikinda, Nagybecskerek, Zsombolya, Karánsebes, Fehértemplom, Pancsova, Lugos) esetében a behatoló tőke csak bizonyos felszíni modernizációt indukált. Ez viszont a helyi társadalom mikrostruktúráját már nem tudta teljesen átfőrnálni, így az ott élők életformájuk egyes elemeinek részleges átalakításával alkalmazkodtak ehhez a kevert struktúrához. A pénzintézetek száma (4-8 db) elegendő lett volna a modernizációhoz, de ezen intézetek állandó „tőkeimportra” szorultak. Természetesen pénzügyi jellegű központi szerepkört sem fejlesztettek ki olyan mértékben, mint Temesvár.

A harmadrendű pénzügyi központok (2-3 bank és takarékpénztár) távlati modernizációs lehetőségei adottak voltak, amelynek a megvalósulásához hosszabb időre lett volna szükség. A centrumok (pl. Facsád, Resicabánya, Bogsánbánya, Oravicabánya, Csákova, Detta, Nagyszentmiklós, Lippa, Törökbecse, Varjas, Bozovics, Módos, Perjámos, Törökbecse stb.) további fejlődésének potenciális lehetőségei függtek a magyarországi modernizáció távlati kifizetésétől. Időtartama pedig a dinamikusan fejlődő pénzintézeti központok által terjesztett innováció gyorsaságától. Bizonyos modernizáció már ekkor is hatott (pl. közigazgatási, piaci- és közlekedési funkciók révén városi jellegű speciális feladatok és intézményeik, szolgáltatások gyors elterjedése stb.), ez azonban kevesebb volt a szükségéstől.

A bank- és pénzügyi betétek és hitelek forgalmát vizsgálva megállapítható, hogy a harmad- és negyedrendű pénzügyi központok csak távlati modernizációs lehetőségekkel rendelkeztek. Jelen állapotokban tőkeerejük kevesebb volt a szükségéstől és térszerkezeti helyzetük sem stabilizálódhatott a rendelkezésre álló rövid idő alatt. Trianon új térszerkezeti struktúráját eredményezett, periférikus helyzetbe került a központok egy része, s jó néhány gazdaságilag is teljesen ellehetetlenült.

IV. Az egészségügy

A 18. század eleji gyakori járványok miatt a közegészségügyi feladatokat állami intézkedésekkel kezdték Európa szerte megoldani. Az egészségügy kiemelt fejlesztése a felvilágosult abszolutizmus minden uralkodóját jellemezte a Habsburg Birodalomban. A lakosság egészségügyi szükségleteinek

biztosítására figyelemmel már III. Károly uralkodása idején királyi rendeletben szólították fel a vármegyéket, hogy létesítsenek a szegényeknek és a betegeknek kórházakat. A Helytartótanácson belül 1738-ben létrejön az Egészségügyi Bizottság, amely éves jelentéseket kért a vármegyéktől az ispotályok valamint az ellátottak számáról (*Gortvay Gy. 1953*). A Bánságban különösen III. Károly és Mária Terézia tett sokat az egészségügy érdekében (pl. 1720-tól valamennyi bánsági kerület (11 db) köteles volt diplomás orvost vagy sebészt tartani stb.). Az első bánsági kórházat 1737-ben alapították Temesváron 14 kórházi ágygal. A Magyar Királyi Helytartótanács csak 1752-ben rendelte el, hogy minden vármegye köteles diplomás orvost - akkori nevén – physicust, illetve járási sebészt tartani, akinek hatásköre az egészségügy egész területére - gyógyszerár, sebészcéhek, bábák, közegészség és járványügy – kiterjedt. Ekkor kezdődött a kizárólag gyógyító tevékenységet végző medikus doktor, valamint a hatósági tevékenységben részt vevő physicus doktor elkülönítése (*Kapronczay K. 2005*).

A második bánsági kórházat Nagybecskerekken alapították (1769), ez megyei-városi kórház volt, 16 kórházi ágygal. Kiemelkedően fontos volt az ekkor megjelenő „Generale Normativum in Re Sanitatis” (1770), amely elrendelte az orvosok nyilvántartásba vételét, szabályozta az orvosok és bábák működését, elrendelte a külföldi diplomák honosítását, megerősítette a megyei tisztiorvosi rendszert és megyénként egészségügyi bizottságokat kellett alakítani. II. József 1785-ban feloszlatta azokat a szerzetesrendeket, amelyek nem folytattak oktatási vagy betegellátási tevékenységet. A feloszlátott szerzetesrendek vagyonát egyesített közalapba helyezve ispotályok létrehozására kellett fordítani, ezzel segítve a kórházak építésének anyagi alapjait. Kapronczay K. szerint (2008) 1792-ben egy országos felmérés eredményei alapján 181 ispotályt számoltak össze, amelyből azonban kórházi jellegű, a betegellátást elsődleges funkciónak tartó intézmények száma csak 34 lehetett, nagyjából 1590 fő befogadására alkalmas ágyszámmal.

A 18/19. század fordulóján létrejöttek az első világi kórházak, feladatuk elsősorban a szegények ellátása volt. A kórházak fejlődésének üteme rendkívül dinamikus volt a 19. század első felében, eredményeként közel 60 kórház alakult az ország területén (pl. Lugoson 1840-ben, 36 kórházi ágygal, Temesvár izraelita kórháza 1846-ban 16 kórházi ágygal, Zsombolya 1848-ban stb.). A kórházi ágyak száma ebben az időszakban országosan megduplázódott, és kb. 3000 beteg befogadását tette lehetővé.

A szabadságharc bukása után előírták, hogy 5000 lakosonként a községek kötelesek orvost foglalkoztatni, amely községben nincs ennyi lakos, ott több község együttesen köteles ennek a rendelkezésnek eleget tenni. Az orvosok fizetését a Kincstár vállalta magára, azonban ezek a bérek rendkívül alacsonyak voltak, ezért orvoshiány lépett fel a községekben. Elválasztották egymástól a köz- és a magánkórházakat, meghatározták azokat a feltételeket, amelyek megléte esetén a kórház az országos állami alaphoz fordulhat költségeinek

megtérítése céljából. Véglegesen megerősítették a szegényházaknak a kórházaktól történő elválasztását, amely rendelkezések eredményeként az 1850-ben felmért 90 kórház száma a kiegyezés évére ténylegesen 46-re mérséklődött, ezek összesen 4684 betegágygal rendelkeztek.

Az igazi áttörést hozott a modern egészségügy tekintetében az Országos Közegészségügyi Tanács létrejötte, – melynek megbízásából (1869-ben) országos felmérés készült a kórházak helyzetéről, állapotáról –, valamint a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XVI. tc. Ez volt az első olyan egészségügyi törvény, mely az egészségügyi igazgatást és ellenőrzést állami feladattá nyilvánította. Mindezen túl az állam feladatává vált: a járványellenes küzdelem, a fertőző betegek ellátása és az anya-, csecsemő- és gyermekvédelem. A többi területen a „magán egészségügyi” szolgáltatások jelentették a megoldást. A törvény leginkább a kuruzslás országos megtiltásáról vált híressé. A XVI. törvénycikk megteremtette a kórházfejlesztés egyértelmű jogszabályi alapjait is, rendelkezései egészen a II. világháború végéig meghatározták a hazai egészségügy szervezetét, szabályait és igazgatásának reformjait.

A jogszabályi és finanszírozási feltételek átláthatóbbá válásával rendkívül intenzív kórházépítési hullám bontakozott ki, amelynek eredményeként 1869-1890 között az ország területén a kórházak száma három és félszeresére emelkedett (92 helyett 347 kórház állt a betegek rendelkezésére), beleértve a bábaképzők és a börtönök kórházait is. A kórházi ágyak száma huszonegy év alatt 4074-ről 15558-re, azaz több mint háromszorosára emelkedett, a tízezer lakosra jutó kórházi ágyak száma 3,0-ról 10,2-re. Az átlagos ápolási idő 21,1 nap volt 1890-ben. Nem véletlen, hogy Korányi Frigyes az 1890-es években így fogalmazott: „a magyar közegészségügy tulajdonképpen kórházügy.” A fejlődés volumene lehetőséget biztosít arra, hogy áttekintsük és értékeljük a Bánság egészségügyi helyzetét, különös tekintettel az egészségügyi intézmények betegforgalmára. Elemzésemben a kórházakat (*4. táblázat*) és a gyógyszertárakat vettem figyelembe (*4. térkép*).

A Magyar Statisztikai Évkönyv adatai alapján, 1888-ban a történelmi Magyarországon 313 kórház működött, ebből a Bánság 19 településén 31 db. Ekkor az ápolott betegek száma alapján, Magyarországon átlagosan minden századik, a Bánságban minden száznyolcvanadik lakos volt kórházban. A bánsági kórházak zöme (17 db) egy-egy települési (városi, községi), illetve megyei kórházként funkcionált, ezek azonban az ápolott betegeknek csak az egyharmadát fogadták. Sokkal jelentősebb volt az a négy bánsági közkórház (Temesvár, Pancsova, Nagyszentmiklós, Fehértemplom), amelyben a bánsági ápolott betegek közel felét kezelték. Meglepően magas volt a polgári lakosság elől elzárt börtönkórházak száma és a kezelt betegek aránya (minden hetedik Bánságban ápolott beteget börtönkórházban láttak el). A bánsági kórházak

betegforgalma között, miként az ápolási napok számában is jelentős különbségek alakultak ki (4. ábra).

4. táblázat. A magyarországi és a bánási kórházak betegforgalma (1888)

Kórházak	ápolt betegek (fő)	meggyógyult (fő)	javult (fő)	meghalt (fő)	Ápolási idő (nap)	1 betegre ápolási idő (nap)
Országos kórházak (3db)	7898	4941	1663	625	216054	27,4
Közkórházak (50 db)	75113	49475	10563	6310	1846829	24,6
- ebből bánási (4db)	3420	1213	487	311	73934	21,6
Megyei-, városi-, községi-, magánkórházak és gyógyintézetek (143 db)	24246	15410	3467	2388	677785	28,0
- ebből bánási (17db)	2733	1677	325	207	41933	15,3
Országos tébolydák (3db)	2045	145	186	387	456006	223,0
Bujasenyvi kórház (4 db)	1230	1018	71	17	41655	33,9
- ebből bánási (1db)	347	283	32	6	8613	24,8
Irgalmasrend kórodái (13 db)	8547	7181	-	614	272890	31,9
- ebből bánási (1db)	112	102	-	6	2466	22,0
Fegyintézeti kórházak (10 db)	3035	2168	307	303	103490	34,1
Börtönkórházak (82 db)	9873	8171	778	283	205821	20,8
- ebből bánási (8 db)	1168	1028	47	31	26562	22,7
Bányakórházak (5 db)	3645	3452	-	35	42591	11,7
Magyarország (313 db)	135632	91961	17035	10962	3863121	28,5
- ebből Bánáság (31 db)	7780	4303	891	561	153508	19,7

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (1888) alapján saját szerkesztés

A legnagyobb betegforgalommal a temesvári városi közkórház rendelkezett (2134 beteg, 44884 ápolási nap), a legkisebbel az oravicabányai iparosok kórháza (5 beteg, 108 ápolási nap) és a vingai községi kórház (7 beteg, 101 ápolási nap) volt. Az egy betegre eső ápolási idő – érthető okok miatt – a börtönkórházakban (8db) volt a leghosszabb, e tekintetben az abszolút csúcst a nagykikindai börtönkórház tartotta, ahol egy ápoltra átlag 74,7 nap jutott (36 beteg, 2689 ápolási nap), de a karánsebesi börtönkórházban is 42 nap. A börtönkórházak adatait kihagytam elemzésemből, mindazok ellenére, hogy az ott dolgozó orvosok nem csak a börtönben gyógyítottak, azaz közvetve emelték az adott település egészségügyi ellátásának színvonalát.

Az egészségügyi hierarchiát a civil lakosság számára elérhető kórházakban ápolott betegek alapján készítettem el (4. ábra), amely alapján öt kategóriába soroltam a településeket. Temesvár kiemelkedő szerepét mutatja, hogy két kórházában 2246 beteget ápoltak (ez a bánsági betegek közel egyharmada), de jelentős egészségügyi központnak számított az évi ötszáz feletti beteget ápoló Pancsova, Lugos, Fehértemplom és Nagybecskerek is. Meglepően magas ápolott betegszámmal rendelkezett a községi jogállású Nagyszentmiklós, Resicabánya és Stájerlakanina, különösen akkor, ha Versec törvényhatósági jogú város kórházi forgalmához viszonyítjuk az értékeiket. Az egészségügyi ellátás kórházi szintje azonban ekkor még csak a Bánság városi lakosságát érte el, viszont a gyógyszerterek tömeges megjelenése alapjaiban változtatta meg a tradicionális falusi gyógyítás lehetőségeit is.

A gyógyszerterek szerepe legalább olyan fontos volt a modern gyógyításban (no és persze a kuruzslás és a vajákosok visszaszorításában), mint másfél évszázaddal korábban a hivatásos orvosok megjelenése. A patikák jelentőségét az 1876. XIV. tc. 16. fejezetének 124. szakasza is kiemelte, mely szerint „a gyógyszerár, mint közegészségi intézmény az állam felügyelete alatt áll”. Ezen felügyelet kiterjed továbbá: a gyógyszerészeti személyzet tudományos képzettségére, a gyógyszerterek kezelésére, az államilag meghatározott árszabályzat megtartására, a berendezésre, felszerelésre stb. Gyógyszertárt csak az kezelhet, ki az ország területén érvényes gyógyszerésztudori vagy gyógyszerészmesteri oklevéllel van felruházva. Mindazok ellenére áttörésként kell értékelnünk a patikák tömeges megjelenését, hogy a gyógyszerek drágák voltak, mert alapvető szemléletbeli változást hordoztak. A dualizmus idején a betegségek gyógyszeres kezelése és megelőzése terén napjainkig ható változások indultak el, az addig nagyrészt az empíriára épülő kezelésből álló gyógyászat kezdett gyógyszeres terápiává átalakulni. A bánsági közegészségügyi modernizáció második alappilléret jelentő gyógyszerterek száma (109 db) országosan is kiemelkedő (5. táblázat).

5. táblázat. A gyógyszerárak számának változása Magyarországon és a Bánságban (1888-1910)

Megyék/városok	Gyógyszertárak száma				
	1888	1895	1900	1905	1910
Torontál vm.	50	85	95	96	100
Pancsova	3	3	3	3	3
Temes vm.	25	45	47	48	53
Temesvár	7	10	10	12	14
Versec	4	4	4	4	4
Krassó-Sz. vm.	20	38	43	42	42
Bánság	109	185	202	205	216
Magyarország	1153	1956	2070	2195	2341

Forrás: Gyógyszerészi Közlöny (1888) és Magyar Statisztikai Évkönyv (1890-1910) alapján saját szerkesztés

A Bánságban Temesvár hét gyógyszerháza, valamint a 10000 főnél népesebb települések 2-4 db gyógyszerháza (csak Stájerlakanina kivétel) jelzi, hogy a népesebb településeken 5-8000 főre jutott egy-egy gyógyszerháza. Ez azért is figyelemre méltó, mert napjainkban is kb. 4000 lakos /gyógyszerháza arányok a jellemzőek városainkban. A Bánság összes települését (801 db) tekintve megállapítható, hogy minden kilencedik településen volt gyógyszerháza 1888-ban (4. ábra). Az a 91 település, amely gyógyszerházzal rendelkezett, területileg markáns eloszlásbeli differenciákat jelentett. A legkedvezőbb helyzetben Torontál vármegye volt, ahol minden ötödik településen volt gyógyszerháza (213 településből 46 településen), Temes vármegyében már csak minden tizedik településen (225 településből 27 településen), míg Krassó-Szörény vármegyében minden huszadik településen (363 településből 18 településen). A vármegyék 1890. évi népességszámát tekintve (Torontál 588460 fő, Temes 440854 fő, Krassó-Szörény 409362 fő) megállapítható, hogy Torontálban 11.104 lakosra, Temesben 12.246 lakosra, míg Krassó-Szörényben 20.468 lakosra jutott 1 gyógyszerháza. Összehasonlításként a belügyminiszter 1887. évi jelentése szerint Szabolcs vármegyében 246 km²-re, illetve 11.387 lakosra jutott 1 gyógyszerháza (Fazekas Á.).

A gyógyszerházi hálózat kiépülése-fejlődése robbanásszerű volt (5. táblázat), azonban az ehhez szorosan kapcsolódó hazai gyógyszeripar még csak a kezdeti lépéseket tette meg. A helyzetet jelzi, hogy a gyógyszerházakban kapható gyógyszereket még a külföldi készítmények túlsúlya jellemezte. 1910-ben 589 gyógyszer volt forgalomban Magyarországon, ebből mindössze 25 magyar termék.

Adalékok a dualizmuskori Bánság modernizációjához

4. térlép. Kórházak és gyógyszerárak a Bánságban (1888)

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (1888) alapján saját szerkesztés

V. Összegzés

A Bánság dualizmuskori gazdasági fejlődésének egyik sajátossága, hogy a primer és a szekunder ágazatok mellett markánsan átformálta a szolgáltatásokat is, ezzel elősegítve a társadalom modernizálódását, megvalósítva a vertikális társadalmi-gazdasági integrációt és modernizációt. Mindez a többnyelvűséget és a teljesítményelvűséget természetes adottságként kezelő bánsági társadalomban máig ható egyedi regionális normákat alkotott meg. A nivellálódás irányába ható térfejlődést és modernizációt a Trianonban megrajzolt új határok teljesen felborították és a továbbfejlődést megakadályozva, a társadalmi-gazdasági ellehetetlenülés stádiumába taszították a bánsági társadalom gyakran több százezres etnikai csoportjait. A régió térszkizofréniája mind a mai napig tart, a határok menti települések és lakóik periférikus helyzetbe kerültek, meghosszabbítva ezzel a Bánság fejlődésének évszázados szindrómáit.

Irodalom

- BOROVSKY S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- BOROVSKY S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
- FAZEKAS Á.: Szabolcs vármegye patikái a XIX. század végén. (internetes elérhetőség: 2015. dec. 30.)
- FRISNYÁK Zs. (2006): A Délvidék árutermelő kistérségei és a vasúthasználat területi sajátosságai (1895). In: A Délvidék történeti földrajza. (szerk. Kókai S.) Nyíregyháza, pp. 45–54.
- FRISNYÁK Zs. (2002): Szekerezés a vasutakhoz. A magyarországi vasútállomások vonzaskörzetei, 1895. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLI. Miskolc, pp. 147–169.
- GÁL Z. (1997): A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón. /Kézirat/ Pécs.
- GORTVAY Gy. (1953): Az újabbbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Bp. Ak. Kiadó.
- KAPRONCZAY K. (2005): Az ápolás-, ápolóképzés és kórházügy története Magyarországon. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. Budapest, p.
- KÓKAI S. (2002): A bank és pénzügyi élet fejlődése a Bánátban 1845-1914 között. MTA Szabolcs Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testület 10. jubileumi Közgyűléssel egybekötött Tudományos Ülésének előadásai I-II. köt. Nyíregyháza, pp. 161-166.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 422.
- VARGA Gy. (1913): Magyarország hitelintézeti statisztikája 1894-1909. Bp. In: Hiv. Stat. Közl. pp. 1-399.
- VARGA Gy. (1880): Magyarország hitelintézetei. In: Hivatalos Statisztikai Közlemények. Bp. pp. 1-95.
- Magyarországi takarékpénztárak főkimutatásai 1866-ban. In: Hivatalos Statisztikai Közlemények 1868. I. évf. 3. sz. pp. 121-123.
- Magyar Statisztikai Évkönyv (1888) II. füzet. pp. 4-30.
- Gyógyszerészeti Közlöny 1888. Bp. pp. 3-16.

KUTATÓMUNKA ÉS KUTATÓTANÁRI TEVÉKENYSÉG, MINT ÚJ ELEM ÉS LEHETŐSÉG A PEDAGÓGUS ÉLETPÁLYARENDSZERBEN AZ ÁLTALÁNOS- ÉS KÖZÉPISKOLÁBAN

Dr. Komáromi István

I. Bevezetés

A tudományos tevékenységet, a kutatást és a kutató fogalmakat általában a felsőoktatáshoz, az akadémiai, az egyetemi, illetve a doktori iskolai tevékenységhez kapcsolja a szakmai közvélemény. Folyhat-e tudományos igényű kutatómunka köznevelési/közoktatási intézményben? Végezhet-e ilyen jellegű tevékenységet egy pedagógus mindennapi köznevelési/közoktatási feladatainak ellátása mellett egy általános vagy középiskolában? Igaz, hogy nem általánosan, de korábban sem volt teljesen idegen - például egy-egy magas színvonalon képző rangos középiskolában vagy felsőoktatási intézmény által fenntartott gyakorlóiskolában -, a kutató vagy kutatásban résztvevő pedagógus jelenléte. Mégis újszerűen jelent meg és hatott néhány évvel ezelőtt a köznevelés/közoktatás területén bevezetett életpályamodellhez kapcsolódóan a „Kutatótanár” fogalmának és kategóriájának bevezetése, illetve tartalmi vonatkozásainak távlatos életre hívása. A dolgozat ennek jogi és elméleti vonatkozásait foglalja össze és rendszerezi.

II. A köznevelési intézményben életre hívott „Kutatótanár” kategória és a kutatási tevékenység jogszabályi alapjai

A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXC. törvényben vonatkozóan az alábbiak jelennek meg:

„64. §(4)A pedagógus-munkakörben foglalkoztatott az általa megszerzett legmagasabb, a munkakör ellátásához e törvényben előírt iskolai végzettség, valamint állam által elismert szakképesítés, szakképzettség, továbbá a nevelő, oktató munkája ellátásához közvetlenül kapcsolódó, azt közvetlenül segítő doktori cím, tudományos fokozat, valamint akadémiai tagság, szakmai gyakorlat, publikációs tevékenység, minősítő vizsga és a minősítési eljárás

keretében elnyert minősítés alapján) Gyakornok, b) Pedagógus I., c) Pedagógus II., d) Mesterpedagógus, e) Kutatótanár fokozatokat érheti el.”¹

A pedagógusok előmeneteli rendszeréről és a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvény köznevelési intézményekben történő végrehajtásáról szóló 326/2013. (VIII. 30.) Korm. rendeletben az alábbiak szerepelnek:

„5. § (1) Az a Pedagógus II. vagy az a Mesterpedagógus fokozatba besorolt pedagógus, aki a munkaköre ellátásához szükséges végzettséghez és szakképzettséghez kapcsolódó szakterületen szerzett tudományos fokozattal, vagy 1984. szeptember 1-je után szerzett egyetemi tudományos fokozattal (dr. univ.) rendelkezik, rendszeres szakmai publikációs tevékenységet folytat, valamint rendelkezik tizennégy év szakmai gyakorlattal, a Kutatótanár fokozatba lépéshez szükséges minősítési eljárásban vehet részt. A minősítési eljárást sikeresen teljesítő pedagógust Kutatótanár fokozatba kell besorolni.

(2) A Kutatótanár fokozatba lépéshez szükséges minősítési eljárás megismétlésére a 3. § (3) bekezdésében foglaltak szerint kerülhet sor.

(3) Kutatótanár fokozatba a) az összes köznevelési intézményben pedagógus-munkakörben, valamint b) az összes Gyvt. hatálya alá tartozó intézményben pedagógus-munkakörben foglalkoztatottak legfeljebb egy-egy százaléka sorolható be.”

„8. § (3) A Kutatótanár fokozat eléréséhez szükséges minősítési eljárás részei: a) a Kutatótanári pályázat elkészítése, valamint b) a Kutatótanári pályázat bemutatása és védése.”

(4) A Mesterpedagógus, a Kutatótanár fokozat eléréséhez szükséges minősítési eljárás része a pályázati információk értékelése, felkészülés a bemutató portfólióvédés lebonyolítására, ennek során – a minősítő bizottság által – a feltöltött bemutató portfólió alapján megfogalmazott kérdéseknek a portfólióvédés előtt legalább öt nappal a pedagógus részére történő eljuttatása.

(5) A Mesterpedagógus és a Kutatótanár fokozatot szerzett pedagógusnak – kivéve az országos pedagógiai-szakmai ellenőrzésben, a pedagógusok minősítő vizsgáján vagy minősítési eljárásában szakértőként részt vevő, szaktanácsadói feladatokat ellátó, vagy pedagógiai szakmai szolgáltatási feladatot ellátó pedagógust – a Mesterpedagógus vagy Kutatótanár fokozatba sorolásától számított 5 év elteltével – az adott fokozat megerősítése érdekében – a Mesterpedagógus, illetve Kutatótanár pályázatát meg kell újítani. A megújítás

¹http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=139880.293985: 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről, „36. A pedagógusok előmeneteli rendszere”, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, (A letöltés ideje: 2016. január 15.)

keretében a pedagógusnak a pályázata megvalósulását kell értékelnie, illetve bemutatnia.

(6) Ha a Mesterpedagógus és a Kutatótanár fokozatot szerzett pedagógus a pályázatát nem újítja meg, őt vissza kell sorolni a Mesterpedagógus és a Kutatótanár fokozatba történt besorolását megelőzően elért legmagasabb fokozatba és a fizetési kategória megállapításához figyelembe vehető jogviszonyának megfelelő kategóriába kell besorolni.”

„9/B. § (4) A Mesterpedagógus és a Kutatótanár fokozat megszerzésére irányuló minősítési eljárás keretében feltöltött pályázat tartalmazza: a) a szakmai önéletrajzot, b) a pedagógus pályázata és a bemutató portfóliója tekintetében, azok eredetiségéről szóló nyilatkozatot, c) intézményvezető esetében a foglalkoztatási jogviszony fennállásáról szóló munkáltatói igazolást, d) a szakmai életút bemutatását és elemzését, e) a bemutató portfóliót, f) a Mester-, illetve Kutatóprogramot, g) az együttműködési szándéknyilatkozatot.

(5) A Mesterpedagógusi és a Kutatótanári pályázat bemutatása és védeése alkalmával a pedagógus a pályázatban szereplő dokumentumok alapján bemutatja a szakmai életútját, annak elemzését, bemutató portfólióját, Mester-, illetve Kutatóprogramját, valamint reflektál a minősítő bizottság 8. § (4) bekezdésében foglaltak szerint feltett kérdéseire.”²

III. A „Kutatótanár” kategória és kutatási tevékenység néhány elméleti aspektusa

Egy köznevelési intézményben, általános vagy középiskolában oktató, kiváló szakmai munkát végző, s pedagógiai munkásságában folyamatos fejlődést mutató tanár, amennyiben mindennapi tevékenysége mellett motivált abban, hogy innovatív, tudásmegosztó és kutató tevékenységet végezzen, lehetősége van arra, hogy, kutatótanári pályázat alapján „Kutatótanár” fokozatba kerüljön és érdemi kutatási tevékenységet végezzen. A kutatótanári pályázat tartalmi elemei a jelenleg hatályos és vonatkozó jogszabályi feltételek mellett az alábbiak:

- Önéletrajz, publikációs listával
- Szakmai életút bemutatása, elemzése
- Bemutató portfólió
- Kutatóprogram
- Együttműködési megállapodás
- Eredetiségnyilatkozat

²http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=162771.291860:326/2013. (VIII. 30.) Korm. rendelet a pedagógusok előmeneteli rendszeréről és a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvény köznevelési intézményekben történő végrehajtásáról, „3.A minősítő vizsga és a minősítési eljárás tartalma” Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, (A letöltés ideje: 2016. január 15.)

Önélet-rajz, publikációs listával: Egy kutatóspiráns kutatótanári pályázatának első fontos eleme az önéletrajza és szakmai tevékenységéhez kapcsolódó publikációs jegyzéke. Az önéletrajzban-mely célszerűen az ún. „Europass” sablon alapján készített dokumentum - a legfontosabb hiteles személyi adatok szerepelnek a jelölt végzettségével, szakképzettségével/ szakképzettségeivel, szakmai tapasztalatainak, eddigi munkahelyeinek feltüntetésével, személyes készségeinek és kiemelkedő szakmai tevékenységeinek felsorolásszerű bemutatásával. A publikációs jegyzékben a pályázó aspiráns szakmai tevékenységéhez kapcsolódóan kaphatnak helyet azok az írások, cikkek, tanulmányok, könyv/könyvek, stb., amelyeket célszerű egy tematikus elrendezésben a szerző saját gyakorlata alapján egy lehetséges megoldásként rögzíteni (pl. „Könyvek, önálló kiadványok”, „Pedagógiai-tantárgypedagógiai írások”, „Földrajzi ismeretterjesztő cikkek, írások”, „Turizmus-földrajzi írások”, „Szerkesztett kiadványok, bemutató írások” stb.). Az egyetemeken működő doktori iskolák szabályzataikban külön rögzítik azoknak a folyóiratoknak a nevét, listáját - ún. „jegyzett folyóiratok” -, amelyet a publikációk megjelenési helyeként elfogadnak. Ugyancsak elvárás a doktori iskolákban a nemcsak a hazai, hanem a határokon túl, külföldön megjelenő periodikákban való publikálás is. A különböző szakmai elismerések, díjak és kitüntetések is e dokumentumban kaphatnak helyet.

Szakmai életút bemutatása, elemzése: A pályázat e részében a kutatótanár-aspiráns saját eddig végzett szakmai és kutatói tevékenységének szubjektív módon történő bemutatása, elemzése kap helyet. Ez egy olyan szakmai önértékelés, amely során a jelölt szakmai és kutatói életútjának legfontosabb, a kutatópedagógusi tevékenységéhez köthető elemeit és legfontosabb eredményeit történetiségében, fejlődésében, valamint saját intézményi környezetében és kiemelten a közoktatás/köznevelés kontextusában érzékelteti. Szerepet kap ebben a dokumentumelemben a jelölt szakmai pályájának fejlődését, eddigi kutatói tevékenységét befolyásoló és meghatározó személyes motivációja, valamint azoknak a társadalmi és intézményi körülményeknek, tényezőknek a kiemelése is, amelyek a szakmai fejlődését befolyásolták, meghatározták.

Bemutató portfólió: A köznevelésben, az általános- és középiskolákban nevelő-oktató munkát végző tanárok általában olyan innovatív pedagógusok, akiknek a kutatási tevékenysége igen széles skálán mozoghat. E kutatói spektrum a nevelési-oktatói témaköröktől, az egyes tantárgyakon, a pedagógusok szakterületéhez kapcsolódó témákon át a gyakorlati és elméleti, tudományos igényű megközelítésekig, gyakorlóiskolákban például a módszertani-tantárgypedagógiai tantárgyakig terjedhet.

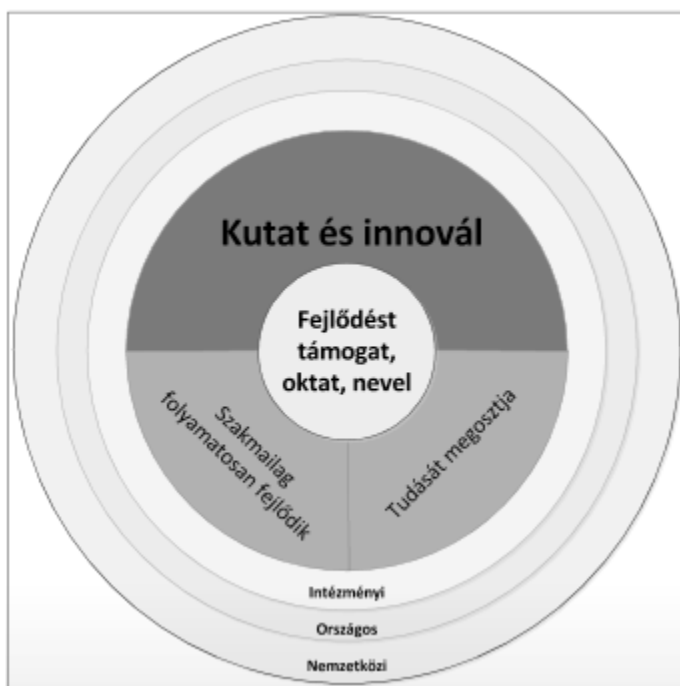
A „Bemutató portfólió” a kutatótanári pályázatnak egy olyan összetett eleme, amely a kutatótanár/kutatópedagógus három alaptevékenységére, az innovációs-kutatói, a tudásmegosztó és a folyamatos szakmai fejlődésére helyezi a hangsúlyt. A „Bemutató portfólió” célja annak megalapozott és

szakszerű bemutatása, hogy a kutatópedagógusnak mit, hogyan és miért sikerült elérnie, ezzel pedig annak a bizonyítása, hogy a kutatóprogramja, kutató-fejlesztő tevékenysége mivel és milyen módon járul hozzá saját intézménye, illetve a köznevelés fejlődéséhez. A kutatóaspiránsnak a „Bemutató portfólió” – ját szakmai eseményen saját egyéni szakmai, kutató-fejlesztő tevékenységének fejlődésén keresztül kell úgy bemutatnia, hogy abban kiemelt és hangsúlyos szerepet kapjon a fejlesztésének, eredményeinek az intézményi hasznosulása is.

A „Bemutató portfólió” három fő része: a kutatóaspiráns szakmai életútjának a tevékenységét bemutató dokumentum-együttes (1), a befogadó szakmai közösség, intézmény, valamint a szakmai-kutató partner visszajelzései, értékelése (2), valamint a jelölt összegző elemzése, önreflexiója (3). Az első komplex dokumentumelemben az elmúlt tíz év kutatótanári tevékenységéhez kapcsolódó innovációs-kutató, tudásmegosztó és a szakmai fejlődést bizonyító kompetenciáknak kell megjelennie. A második elemben az aspiránsjelölt saját intézményi szakmai közösségének és az együttműködő szakmai-kutató partnernek/partnereknek van arra lehetősége, hogy értékelésével visszajelzést adjon a kutatótanár számára. Ennek az értékelésnek a fő célja annak hangsúlyozása, hogy a kutatópedagógus saját intézménye hogyan támogatta őt munkájában, de megjelenhetnek ebben a visszajelzésben olyan javaslatok és kérdések is a kutatópályázattal kapcsolatosan, amelyeket a jelölt fel is tud majd használni szakmai munkájában. A szakmai-kutató partner olyan együttműködő szakmai közösség, szervezet (intézet, egyetemi-főiskolai tanszék, kutatócsoport, doktori iskola), amely a kutatópedagógusnak nyújt/nyújthat szakmai segítséget kutatási-fejlesztő tevékenysége során. A harmadik elem a kutatóaspiráns szakmai életútját bemutató dokumentumokra épülő összegző elemzés, reflexió. Ennek középpontjában a kutatópedagógus szakmai-kutató munkájának a fejlődési folyamata, elemzése, erősségeinek és a további fejlesztés lehetőségeinek a kiemelése, illetve eredményei, annak megosztása, valamint az az intézmény számára is hasznosítható tevékenysége áll.

Kutatóprogram: Az a dokumentum, amelyben a kutatótanár-aspiráns egyrészt saját szakmai közösségébe ágyazottan, másrészt pedig a köznevelés problémáira reagálva fogalmazza meg és rögzíti kutatási tervét. A kutatási program két szinten – egy 5 évre vonatkozó általános vagy ugyanilyen időkeretben egy részletesen kimunkált szinten kerülhet megfogalmazásra. Az első megoldás során ahhoz további, maximum 2 konkrét kutatási projektet szükséges kidolgoznia a jelöltnek. E projektek/program cél és tartalomrendszerét fontos összehangolni, de a kutatótanár-jelöltnek lehetősége van - különböző befogadó-együttműködő szakmai-kutató partnerrel egyénileg vagy együttműködésben is - különálló kutatási-fejlesztési projekteknek a megvalósítására. Az 5 éves részletesen kidolgozott kutatóprogram esetében - a pályázati és kutatási kontextus változékonysága miatt - lehetősége van a

kutatótanárnak indokoltan vagy különösen indokoltan egyszer, illetve esetleg kétszer módosítani a programján.

1. ábra: A kutatópedagógusok háromdimenziós (3D) tevékenységmodellje
(Az ábra forrása: „Forrás- és irodalomjegyzék”/3., p 18.)

A kutatóprogram céljában a kutatási-fejlesztési problémának a kijelölése, annak indoklása, a projekt céljainak a meghatározása és a kutatási-fejlesztési folyamat módszerekkel, eszközökkel és a tudásmegosztás folyamatával együtt részeiben és komplexitásában megtervezett megfogalmazása, rögzítése. A részletesen kidolgozott 5 évre szóló kutatási vagy az ugyancsak 5 évre tervezett általános szintű, s több részletesen megfogalmazott kutatási projekttel rendelkező kutatási tervtől függően változhat arányaiban az egyes egymásra épült részek kidolgozottsága az alábbiak szerint:

1. A kutatás jellegének és céljainak a meghatározása, kitézése
2. A kutatási-fejlesztési probléma és a kutatás kérdéseinek a meghatározása, illetve megfogalmazása
3. A kutatás-fejlesztés folyamatának és tevékenységeinek, valamint a választott módszereknek és eszközöknek a terve
4. A kutatás eredményeinek az elemzése, a fejlesztés szempontjából levonható következtetések-következmények terve (visszacsatolás)

5. A kutatás-fejlesztés folyamatának, eredményeinek és tapasztalatainak tanulságainak a közreadása, megosztása

A kutatóprogram tartalmát tekintve abban az alábbiak meghatározása, kidolgozása és rögzítése jelenik meg:

1. A kutatás jellegének meghatározása és céljának kitűzése
2. A kutatási probléma meghatározása és a kutatás kérdéseinek megfogalmazása
3. A kutatás, fejlesztés-kutatás folyamatának és tevékenységeinek terve (módszerek, eszközök)
4. Az eredmények elemzésének, a fejlesztés számára levonható következményeknek és a visszacsatolásnak a terve
5. A kutatás eredményeinek, folyamatainak és tanulságainak megosztása

A kutatás jellegének meghatározását és céljának kitűzését tekintve a közoktatásban/köznevelésben dolgozó pedagógus témaérzékenysége és választás, illetve motivációja többirányú lehet, mely a pedagógiai-pszichológia kutatásoktól a szaktudományi kutatásokon át a tantárgy-pedagógiai, módszertani kutatásokig, illetve ezeknek a kombinációjáig is terjedhet. Az önálló vagy a kombinatív témaválasztás esetén egyaránt fontos szempontként jelenik meg az adott terület tudományos követelményeinek a figyelembe vétele. A kutatópedagógusi modell támogatja a közoktatásban/köznevelésben dolgozó pedagógusnak a különböző típusú - alap, alkalmazott, gyakorlatorientált és fejlesztésalapú - kutatásban való részvételét annak a lényeges kritériumnak az elvárt teljesülésével, hogy a kutatás kérdése/kérdései (hipotézis) és annak eredménye a köznevelési rendszer számára hasznosítható legyen. Ez az elvárás már a kutatás céljainak a meghatározáskor is lényeges elemként jelenik meg.

A célok tervezésének három fontos megközelítése (aspektus):

1. A kutatójelölt személyes céljainak a meghatározása
2. A jelölt kutatópedagógusi pályázatának az intézményi vagy szakmai közösségéhez kapcsolódó célokkal való azonosítása
3. A kutatópedagógusi fokozattal szemben megfogalmazott elvárásoknak az áttekintése

A kutatótanári fokozat elérésére pályázó jelölt e folyamat során alternatív utak közül választhat. Áttekintheti például a kutatótanári fokozathoz tartozó tevékenységek és kompetenciák rendszerét és ennek alapján fogalmazza meg az egyéni és a szakmai közösséget egyaránt támogató céljait. Átgondolhatja például saját eddigi kutató-fejlesztő tevékenységét és arra építve fogalmazza meg céljait úgy, hogy azt/azokat vagy a saját intézménye vagy más szakmai szervezet céljaihoz, tevékenységéhez kapcsolja. Felmérheti saját intézménye és szűkebb szakmai közössége pedagógiai problémáit is, és erre a diagnózisra építve határozza meg hasznosítható kutatópedagógusi tevékenységének céljait.

A kutatóaspiráns - korábbi innovációs és kutató-fejlesztő tevékenysége révén – meghívás alapján kapcsolódhat egy már éppen folyó kutatáshoz is.

A kutatótanár- jelölt pedagógus a fokozat megszerzése céljából indított tevékenysége előtt általában rendelkezik olyan szakmai előélettel és munkássággal, amely feltételezi a saját intézménye, szakmai közössége és/vagy a szakmai-kutató partnerrel való együttműködését, innovációs tevékenysége során a folyamatos együttgondolkodást valamint párbeszédet. Ez olyan folyamat, amelyen belül a kutatótanár-jelölt pályázatának konkrét céljait olyan szempont/szempontok figyelembevételével fogalmazza meg, amelyben a kutatópedagógusi terv, produktum a közvetlen vagy tágabb környezetében is felhasználhatóvá válik, felhasználásra kerül.

A kutatási probléma meghatározása és a kutatás kérdéseinek megfogalmazása olyan, a gyakorlati tevékenység, kutatómunka során megfogalmazott probléma vagy elméleti síkon megjelenő ellentmondás, a szakirodalomban nyitva hagyott kérdés vagy eredmény, amelyre választ keresünk. A kutatótanár-jelölt által megfogalmazott kutatási probléma (hipotézis) egy olyan, a tudományos-elméleti megközelítések és a mindennapi pedagógiai-intézményi gyakorlat elemzésére alapozó összegzés, amely kijelöli a kutatás célját/céljait és megfogalmazza annak kérdéseit. A kutatási terv/program problémafelvetése, akkor „jó”, ha az kutatható, vizsgálható és elemezhető, illeszkedik a kutatójelölt képzettségéhez, felkészültségéhez és lehetőségeihez, időszerű, aktuális és a köznevelés gyakorlata számára releváns problémát jelöl meg, aktuális és korszerű szakirodalomra alapozott, hozzájárul az elméletitudás bővítéséhez, a tudományos megközelítésekhez, azok fejlődéséhez és várhatóan lesz, van gyakorlati, s a köznevelés számára értelmezhető eredménye és haszna, illetve újabb kutatásokhoz és annak eredményeként fejlesztésekhez vezet. A kutatási probléma meghatározása alapján, a kutatás jellegétől és típusától függően szükséges lehet további kutatási kérdéseknek a megfogalmazása is. Egyes kutatási típusok esetében szükségessé válik a hipotézis/hipotézisek megfogalmazása. (Az olyan 5 évre szóló kutatóprogram esetében -, amely további kutatási tervek, programokra tagolódik -, a kutatás kérdéseinek megfogalmazása az egyes kutatási tervek, projektek részeként is megfogalmazásra kerülhet.)

A kutatás, fejlesztés-kutatás folyamatának és tevékenységeinek terve (módszerek, eszközök) a kutatóprogram egy vagy - több kutatási terve esetében – több kérdés-, illetve problémakör köré koncentrálódik, s e tervben a kutató-jelöltnek a kutatás vizsgálatának a stratégiáját, folyamatát és tevékenységeit, valamint a kutatásban alkalmazni tervezett módszereket és eszközöket is rögzítenie kell. A közoktatásban/köznevelésben oktató-nevelő munkát végző kutatópedagógus-jelölt számára elméletileg számos lehetséges kutatási irány, illetve terület jelenhet meg, s választható az aspiráns motivációja és érdeklődése

alapján. A teljesség igénye nélkül ilyen kutatási irányok és témák lehetnek az alábbiak:

- a köznevelési rendszer aktuális kérdéseivel, problémáival összefüggő feltáró, gyakorlatorientált és gyakorlati kutatás, akciókutatás, tanórákutatás,
- innovatív programok, módszerek, eszközök alkalmazásával és bevalásával foglalkozó kutatások,
- köznevelési tevékenység hatás- és hatékonyságmérése (pl. tudásszint-tesztek, kommunikációs képességtesztek, összehasonlító vizsgálatok és mérések, esettanulmány),
- tantárgy pedagógiai kutatások, pedagógiai, tantárgy pedagógiai fejlesztéseket megalapozó, követő kutatás (pl. módszertani, eszközfejlesztések), fejlesztésen alapuló kutatás és/vagy olyan szaktudományi kutatások, melyek eredményeikkel támogatják a köznevelés eredményességét és fejlődését,
- az iskolahasználók, gyerekek/diákok, szülők és pedagógusok, a helyi társadalom világának megismerését célul tűző és szolgáló feltáró kutatások,

A kutatópedagógus-jelölt, illetve aspiráns számára a választott kutatásának célja és jellege fogja azt meghatározni, hogy munkája során milyen kutatási, kutatási-fejlesztési módszereket és eszközöket választ, illetve használ, valamint azt is, hogy milyen mintát alkalmaz. A választott módszernek és eszköznek az értékelés szempontjából alkalmasnak kell lennie a kutatási probléma megalapozott vizsgálatára, s ugyancsak fontos az is, hogy a kutatóprogram vagy kutatási tervek, projektek alkotta résztervek kutatási lépései és tevékenységei szakszerűen, megvalósíthatóan legyenek megtervezve. Az egyéni melletti csoportos kutatás esetén külön is szükséges azt tervezni, hogy a kutatópedagógus vagy aspiráns a kutatómunka milyen elemében vesz részt, milyen szerepet tölt be abban és milyen feladatokat lát el.

A kutatási eredmények elemzésének, eredményeként pedig a fejlesztés számára levonható következményeknek, a visszacsatolásnak a terve a kutatóprogramnak az a része, amely a leginkább előrevetíti a kutatás, a kutatás-fejlesztés eredményességét és annak várható hasznosulását. A kutatóprogram e részében szükséges azt megjelölni, hogy a projekt mivel és hogyan járul hozzá a szűkebb intézményi és a tágabb köznevelési miliő fejlődéséhez, eredményességének a javulásához. A kutatópedagógus-aspiráns számára fontos itt annak figyelembe vétele is, hogy milyen mértékben tud támaszkodni saját korábbi és/vagy mások által folytatott kutatásoknak az eredményeire és tapasztalataira, azok tanulságaira. A kutatópedagógusnak a saját intézménye működésének és pedagógiai tevékenysége szempontjából konkrétan is meg kell

terveznie a kutatóprogramjának a visszacsatolását. Célszerű a visszacsatolást a kutatópedagógus tevékenység egész időszakán belül több alkalommal is tervezni és érvényesíteni.

A kutatás eredményeinek, folyamatainak és tanulságai megosztásának a tervezését már a kutatóprogramban célszerű és szükséges rögzíteni. A kutatási eredmények megosztásának, közreadásának számos formája lehetséges és a kutatótanárnak célszerű arra törekednie, hogy ez többféle és sokszínű legyen. A kutatás eredményei megosztásának különböző lehetőségei és formái közül az ismeretterjesztés, az eredményeknek egy szélesebb közösgéssel, a társadalommal való megismertetése, az intézményi körökben történő megosztás és a tudományos fórumokon, közösségekben történő ilyen jellegű tevékenység (disszemináció) emelhető ki. A kutatóprogram, a projekteredményeinek közreadása és közvetítése mindegyik esetben - pl. konferencián/konferenciákon – lehet formális, vagy közös - pl. intézményi szakmai-kutató műhely létrehozásával - tevékenységre épülő, illetve informális is. (Utóbbi kevésbé tervezhető.) A kutatás eredményeinek a közreadása és megosztása során a kutatótanár számára fontos feladat e tevékenysége időbeli ütemezése is, valamint annak megtervezése - pl. a kutatóprogramban általános szinten vagy az egyes kutatási tervekben, projektekben részleteiben -, hogy ezt egyénileg vagy együttműködésben végzi-e majd el.

A kutatási tevékenység, a kutató-fejlesztő munka eredményei közreadásának, a kutatótanár tudásmegosztó tevékenységének számos lehetősége és formája van, amelyek közül az alábbiak lehetnek egy - nem kizárólagosságra törekvő - változatos „ajánlati lista” elemei:

- a kutatótanár informális tudásmegosztást végez a saját intézményén, iskoláján belül,
- a kutatótanár ismeretterjesztő és népszerűsítő tevékenységet végez, ilyen jellegű munkákat készít, valamint aktívan részt vesz olyan diáktáborokban és diákversenyeken ahol a friss kutatási eredményeit, kérdéseit felhasználja,
- a kutatótanár magyar vagy idegen nyelvű konferenciákon, műhelyekben, workshopokon, kerekasztal-beszélgetéseken, szakmai vitákon és fórumokon stb. végez tudásmegosztó tevékenységet,
- a kutatótanár magyar vagy idegen nyelvű szakmai publikációkat, monográfiát, tanulmányt, folyóiratcikket, stb. ír
- a kutatótanár szakmai képzések- és továbbképzések során felhasználja, alkalmazza az aktuális és saját kutatási-fejlesztési eredményeit

A kutatótanárnak a hazai és nemzetközi fórumokon, projektekben történő szakmai kommunikációban való aktív részvételére, tapasztalatcserére az alábbi lehetőségek jelenthetnek alternatívákat:

- a kutatótanár kutató-fejlesztő társakat, partnereket toboroz, szakmai műhely/műhelyeket hoz létre, kutatócsoportot (team) vezet,
- a kutatótanár a kutatásban-fejlesztésben másokkal együttműködik és részt vesz kutatócsoport (team) munkájában,
- a kutatótanár a kutatás-fejlesztés területén nemzetközi együttműködésben vesz részt,
- a kutatótanár szakmai kommunikációt, szervező tevékenységet folytat és aktívan vesz részt hálózatokban,
- a kutatótanár kutatási-fejlesztési szempontból véleményez, értékkel és tanácsot ad szakmai projekteket, pályázatokat

A kutatótanár a közoktatás/köznevelés világában az egyéni, közösségi és a kölcsönös tanulási folyamatok kezdeményezésében, támogatásában az alábbiak szerint vehet részt:

- a kutatótanár intézményi kutató-fejlesztő műhely/műhelyeket szervez,
- a kutatótanár intézményi változásokat értelmez, tényeken alapuló elemzéseket végez,
- a kutatótanár az intézményen belül új kutatási-fejlesztési eredményeket, szakirodalmakat oszt meg, elemez,
- a kutatótanár kutatás-alapú tanulást tervez, szervez a saját pedagógiai munkája során,
- a kutatótanár diákjait felkészíti tudománynépszerűsítő és/vagy kulturális öntevékenységre (pl. diákok részvétele cikkpályázaton, táborok aktív diákkutatói programokkal, tudományhoz kapcsolódó utcaszínházi diákelőadás, stb),
- a kutatótanár támogatja a kollégái kutatás-módszertani felkészültségét,
- a kutatótanár kutatási mentortevékenységet, témavezetést, konzultációt végez,
- a kutatótanár rendszeresen részt vesz hálózatokban és ott tapasztalatot oszt meg,
- a kutatótanár a kutatási-fejlesztési projektekhez kötődően a felsőoktatás és a munka világával való együttműködést kezdeményez

Együttműködési megállapodás: A kutatópedagógus minősítési és fokozatmegújítási eljárási folyamatának a tervező szakaszához kapcsolódó, s a kutatóprogramhoz kötődően megfogalmazódó kötelező dokumentum. Az együttműködési megállapodás egy olyan szakmai egyeztetést záró és rögzítő dokumentum, amelyben a kutatótanár-jelölt és az őt támogató, befogadó, s

eredményeit felhasználó szakmai közösség - pl. saját iskolája, intézménye (1), külső szakmai partner, felsőoktatási kutatóhely, kutatócsoport, szakmai szervezet (2) - között jön létre. Az együttműködési megállapodásban az együttműködő partnerek azt a közös vállalat, illetve annak tartalmát rögzítik, amelyben a kutatópedagógus egyéni kutatóprogramja és a szakmai közösség céljainak, elképzeléseinek, elvárásainak tisztázása, illetve egymáshoz közelítése jelenik meg abból az aspektusból, hogy a kutatótanár-jelölt tevékenysége a szakmai közösség részévé váljon, s ennek eredményeként hozzájáruljon a szakmai közösség munkájának eredményességéhez és fejlődéséhez. Az együttműködési megállapodásban a partnerek az alábbiakat rögzítik:

- a kutatópedagógus a kutatóprogramjában milyen tevékenységeket és milyen ütemezésben fog majd elvégezni,
- a szakmai közösség, az iskola/intézmény nevelőtestülete és a szakmai partner számára és szempontjából az elkövetkező 5 év során hogyan fog hasznosulni a kutatópedagógus tevékenysége és munkájának eredménye,
- mi a szerepe a szakmai közösségeknek, vezetőinek a felkészülési és/vagy megvalósítási szakaszban és mivel tudja támogatni a kutatópedagógus vagy aspiráns kutatóprogramjának megvalósítását.

(Az együttműködési megállapodást a kutatópedagógus aspiráns, az intézményvezető és a külső szakmai partner, annak vezetője/delegált képviselője hitelesíti aláírásával! Az együttműködési megállapodás az 5 éves kutatóprogram egészére szól, de az egyes kutatási tervekhez, projektekhez más szakmai együttműködő partner is megadható. A kutatóprogram során az együttműködési megállapodás egyszer - indokolt esetben kétszer -, az együttműködő felek közötti konszenzussal, s a kutatóprogram módosításával változtatható!)

Eredetiségnyilatkozat: A kutatótanári pályázat dokumentum-együttesének olyan kötelező eleme, amelyben a kutatótanár-jelölt igazolja - és büntetőjogi felelősségének a tudatában kijelenti -, hogy a kutatótanári pályázatban szereplő dokumentumok saját önálló szakmai munkájának/munkásságának a részét képezik. E dokumentumban nyilatkozik a kutatóaspiráns arról is, hogy az általa a pályázati munkájában a hivatkozott nyomtatott és elektronikus források - pl. tankönyvek, feladatlapok, web-lapok (honlap), stb. - felhasználása a szerző jog általános szabályainak a betartásával megfelelően történt. Ezzel egyetemben a kutatótanár-jelölt tudomásul veszi azt, hogy plágiumnak számít más dokumentumainak megfelelő hivatkozás nélkül történő felhasználása és mások - pl. tankönyvekben, tesztkönyvekben, feladatlapok közreadása során vagy web - lapokon (honlap) publikált - gondolatainak, szakmai anyagainak forrásmegjelölés nélküli felhasználása.

(A Kutatóprogram információtartalma a meghatározó! A kutatóprojekt/pályázat táblázatos formában is elkészíthető, melynek ajánlott terjedelme kb. 10-15 oldal.)

IV. Összegzés

A magyar közoktatás/köznevelés régmúltban gyökerező és a legújabb hagyományaihoz kapcsolódóan egyaránt jelen voltak és vannak azok a kiváló pedagógiai és szakmai felkészültséggel rendelkező általános- vagy középiskolai tanárok, akik -érdeklődésükből, motiváltságukból és innovatív szellemiségükből adódóan - a mindennapi oktató-nevelő munkájuk színvonalas ellátása mellett a iskolájukban vagy azon kívül szívesen újítanak, fejlesztenek, tapasztalataikat rendszeresen közreadják különböző publikációk formájában, könyvet/könyveket/tankönyveket írnak, felsőoktatási intézmények vendég-, illetve óraadótanárai,előadóként konferenciák aktív résztvevői, nemzetközi kapcsolatokat ápolnak, mindemellett gyakorlatorientált munkát végezve tudományos minősítéssel, fokozattal is rendelkeznek. Az elmúlt években Magyarországon bevezetett pedagógus életpályamodell részeként intézményesült formában nyert létjogosultságot a különböző pedagógus fokozatokat - „Gyakornok”, „Pedagógus I.”, „Pedagógus II.”, „Mesterpedagógus” és „Kutatótanár” - magába foglaló rendszer részeként, annak legmagasabb fokú elemeként a kutatópedagógusi kategória.

Irodalom

- www.njt.hu (2016) : 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről, „36. A pedagógusok előmeneteli rendszere”, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest,
- www.njt.hu (2016):326/2013. (VIII. 30.) Korm. rendelet a pedagógusok előmeneteli rendszeréről és a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvény köznevelési intézményekben történő végrehajtásáról, „3.A minősítő vizsga és a minősítési eljárás tartalma”Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest,
- A pedagógusminősítési rendszer kiegészítése, kipróbálása és korrigálása a TÁMOP-3.1.5/12-2012-0001 azonosító számú projekt keretében/5. sz. részteljesítés, 1. sz. korrekció/2.1.5 A mesterpedagógusi és a kutatótanári fokozatba lépés értékelési rendszerének kidolgozása/Útmutató a kutatótanári fokozat minősítési eljárásához – 1. verzió/PR17, ELTE PPK/Közreműködők: T-TudokZrt., Expanzió Kft., NymE PSZK, Qualitas T&G Kft./Dr.Szivák Judit szakmai vezető, Budapest, 2015., pp. 1-95.
- Tájékoztató az elkészítendő dokumentumokról kutatóaspiránsoknak/A pedagógusminősítési rendszer kiegészítése, kipróbálása és korrigálása a TÁMOP-3.1.5/12-2012-0001 azonosító számú projekt keretében/5. sz. részteljesítés, 1. sz. korrekció/2.1.5 A mesterpedagógusi és a kutatótanári fokozatba lépés értékelési rendszerének kidolgozása/Útmutató a kutatótanári fokozat minősítési eljárásához – 1. verzió/PR17, ELTE PPK/Közreműködők: T-TudokZrt., Expanzió Kft., NymE PSZK, Qualitas T&G Kft./Dr.Szivák Judit szakmai vezető, Budapest, 2015., pp. 1-95.
- KOMÁROMI I. (2015): Kutatási terv/Kutatótanári pályázat (Kézirat), Nyíregyháza, pp. 1-15.,

NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK ALAKULÁSA AZ IBRÁNYI JÁRÁSBAN 1949 UTÁN

Dr. Kormány Gyula

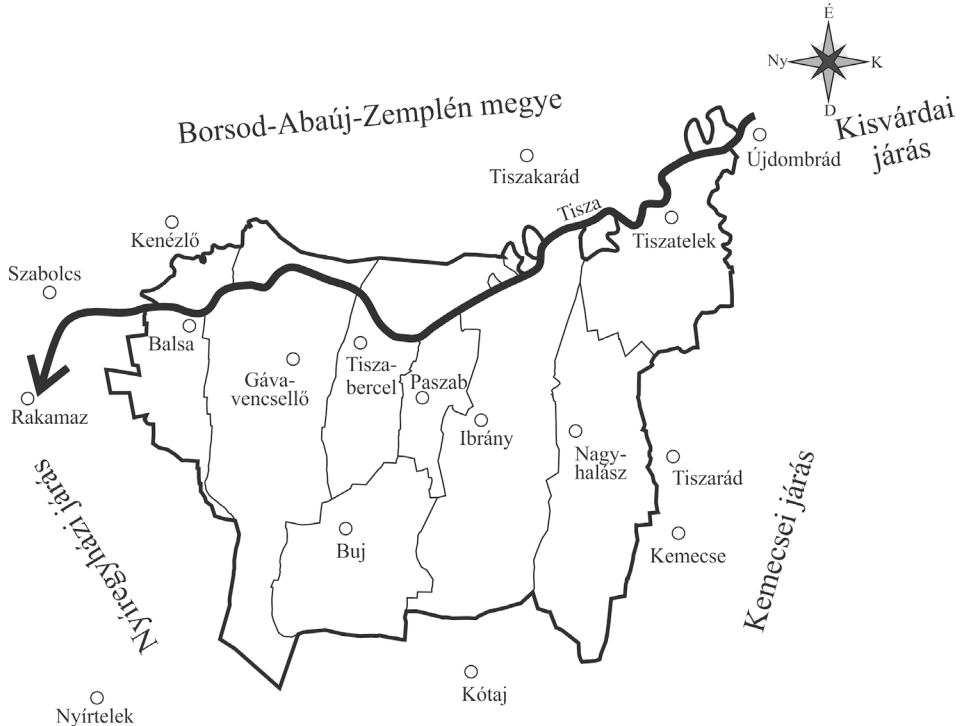
1. Bevezetés

Ibrány az 1993.évi várossá válása után megerősítette társadalmi-gazdasági pozícióit, s ennek köszönhetően 2004. január 1. hatállyal az Ibrány-Nagyhalászi kistérség központjává vált, melyhez rajta kívül 16 település tartozott. 2013. január 1-vel az újonnan létrehozott Ibrányi Járás székhelye lett. Ibrány korábban soha sem töltött be járási székhely szerepet. Az 1950-es közigazgatás reformját követően Szabolcs vármegye Dadai felső járásához tartozott, központja Gáva volt. 1950- 1983. december 31-ig a Nyíregyházi Járás része.

Jelen tanulmányban az Ibrányi Járás demográfiai folyamataival kívánunk foglalkozni. Arra keressük a választ, hogy a II. világháború utáni évtizedekben a népesség száma milyen mértékben változott és hogyan alakultak a népmozgalmi folyamatok. A téma elemzéséhez a KSH népszámlálási adatbázisát, statisztikai kiadványait és a kapcsolódó szakirodalmat használtuk. A vizsgált időszak demográfiai folyamatainak vizsgálatához nélkülözhetetlenek a korábbi évtizedek adatainak a felhasználása, ezért a negyvenes éveket megelőző évtizedek statisztikai adataira is támaszkodunk.

2. Az Ibrányi Járás földrajzi helyzete, térszerkezete

Az Ibrányi Járás Szabolcs- Szatmár- Bereg megyében a Tisza mentén, a Rétköz nyugati részén helyezkedik el (*1. ábra*). Területe 305 km², a megye területének mindössze 5,1 %-át foglalja el. Lakónépessége 2013. év végén 23701 fő volt, amely a megye lakosságának 7,5 %-át adja.

1. ábra. Az Ibrányi járás földrajzi helyzete

A járást 8 település, melyből 2 város / Ibrány, Nagyhalász /, és a lakosság száma szerint 1 kisközség, 4 közepes nagyságú falu és 1 nagyközség alkotja (1. táblázat).

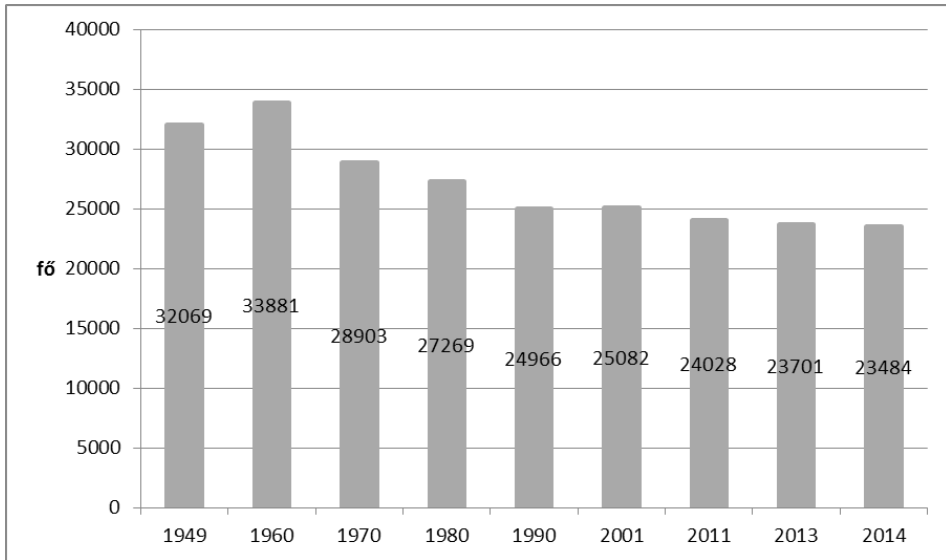
1. táblázat. A települések száma népességnagyság szerint (2013)

Megnevezés	Település		Ebből város	A népesség nagysága						
				-199	200-499	500-999	1000-1999	2000-4999	5000-9999	10000-
Ibrányi járás	Száma	8	2	0	0	1	3	2	2	0
	%-a	100	25	0	0	12,5	37,5	25	25	0

A táblázat adataiból jól kivehető, hogy a járás területén legnagyobb arányban (37,5 %-ban) közepes lélekszámú községek találhatók. A legkisebb település a járás nyugati részén elhelyezkedő Balsza, ahol a lakosság száma 1990-től nem éri el az ezer főt sem. A legnagyobb település Gávavencsellő nagyközség, 3514 (2013) fővel. A lakoságnak több mint a fele (52,7- %-a) két kis lakosságú városban él.

3. A népesség száma és jellemzői

Az Ibrány Járás településeinek a népesség számáról, változásairól az első hivatalos magyar népszámlálástól (1869) vannak viszonylag megbízható adataink, melyből kitűnik, hogy közel százötven év (146 év) alatt a települések népessége közel háromszorosára (2,9) növekedett. A lakónépesség folyamatos gyarapodása 1960-ig tartott, s ezt követő évtizedekben (társadalmi-gazdasági hatásokra) hol lassú, hol intenzívebb népesség szám csökkenés tapasztalható (2. ábra).

2. ábra. A népesség számának alakulása 1949-2014 között

A II. világháború után az első népszámlálás 1949. év tavaszán történt. Ekkor a járás lakossága 32069 fő. A legnagyobb gyarapodás a negyvenes évtizedben 1945-1949 közötti volt. Öt év alatt nemcsak pótolta a háború okozta embervesztést, hanem 4,8 %-kal növelte az az 1941. évihez viszonyítva a népesség számát. Ez az örömdetes növekedés köszönhető a háború utáni konszolidált életkörülményeknek, melyek következtében a házasságkötések és a születések tekintélyes mértékben emelkedtek, lényegesen csökkent a halandóság, gyarapodott a fiatalok aránya. A negyvenes évek második felében tapasztalt energikus népességyarapodás az ötvenes évek elején (1951-1953 között) csökkenő tendenciába hajlott. Az országos jelenség ellensúlyozására adminisztratív intézkedéseket hoztak. A születések csökkentésének megakadályozása érdekében abortusztilalmat rendeltek el. Az intézkedések hatására a születések aránya ismét növekedni kezdett, s ennek következtében a népesség száma 1949-1960 közötti években 1820 fővel gyarapodott, ami a járás

településeinek történetében a legnagyobb lakosság számot jelenti. A korlátozások hatása azonban csak átmeneti volt, 1956 után fokozatosan apadt az élve-születések száma.

1960-tól a fiatal korosztály nagymértékű elvándorlása, az élve-születések visszaesése miatt jelentős mértékben csökken az össznépesség. E kedvezőtlen demográfiai folyamatot mérsékelte az 1967-ben életbe lépet népessépolitikai intézkedések, melyek hatására átmenetileg javult a születési arány.

Az 1970-es évtizedben a termékenységi mutatók, valamint a születési arányszámok szerény mértékben javultak. Az 1973-ban hozott újabb népesedéspolitikai intézkedések ugyan 1974-1977 között 1,3 %-ra növelték a születési rátát, de ez nem pótolta a 23,1 %-os vándorlási veszteséget, s ennek következtében a lakosság szám tovább csökken. Az 1980-as években folytatódik a lakosság számának csökkenése. Ez egyenes következménye az élve-születések csökkenésének, illetve a halálozási és az elvándorlási ráta növekedésének (2. táblázat).

2. táblázat. A népességszám alakulása (1949-2014)

Település	Terület (km ²)	1949	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2013	2014
		Jelenlévő népesség	Lakónépesség							
Balsa	22,5	1842	1954	1354	1182	972	940	851	854	838
Buj	32,8	3702	3903	3172	2852	2531	2500	2307	2291	2287
Gávavencsellő	66,8	6976	7016	5779	5045	4226	3958	3584	3514	3481
Ibrány	60,4	7173	7464	6732	6696	6393	6891	6888	6786	6751
Nagyhalász	44,3	6251	6848	6214	6077	5922	5934	5771	5705	5676
Paszab	13	1361	1366	1274	1279	1214	1310	1252	1268	1232
Tiszabercel	31,4	2713	2891	2429	2430	2207	2050	1933	1863	1819
Tiszatelek	33,8	2051	2439	1949	1708	1501	1499	1442	1420	1400
Összesen	305	32069	33881	28903	27269	24966	25082	24028	23701	23484

A járás népesedésének alakulását az 1990-es és az ezredforduló utáni években az előző időszakban kialakult kedvezőtlen tendenciák jellemzik. A népességfogyás 1990-től 241 fő (9,8 %), 2001-től 2013-ig a csökkenés 1020 főt tett ki (4,1 %). A járásban 2011. október 1-én 24028 fő élt, 2,8 százalékkal kevesebb, mint 2001. évi népszámláláskor. A népességfogyás túlnyomó részét a vándorlási veszteség, valamint a születések mérséklődése idézte elő. 2001-2011 között a járás 8 településéből csupán kettőben, 25 %-ában (Ibrány, Tiszatelek) emelkedett (8,7-9,8 %-kal) a lakosság száma, a települések többségében (75 %-ában) pedig kisebb-nagyobb mértékű apadás következett.

2011-2014 között Balsa és Paszab kivételével továbbra is csökken a járás össznépesége, 3 év alatt 1,4 %-kal. Amennyiben összevetjük az 1960. és a 2014. évi adatokat abból kitűnik, hogy a járás népességvesztesége elszomorítóan magas, 54 év alatt 41,8 %. E kedvezőtlen népesedési folyamat az alacsony az élve-születések, magas halálozások és a tetemes elvándorlók rátájának következménye.

4. A népmozgalmi folyamatok jellemzői

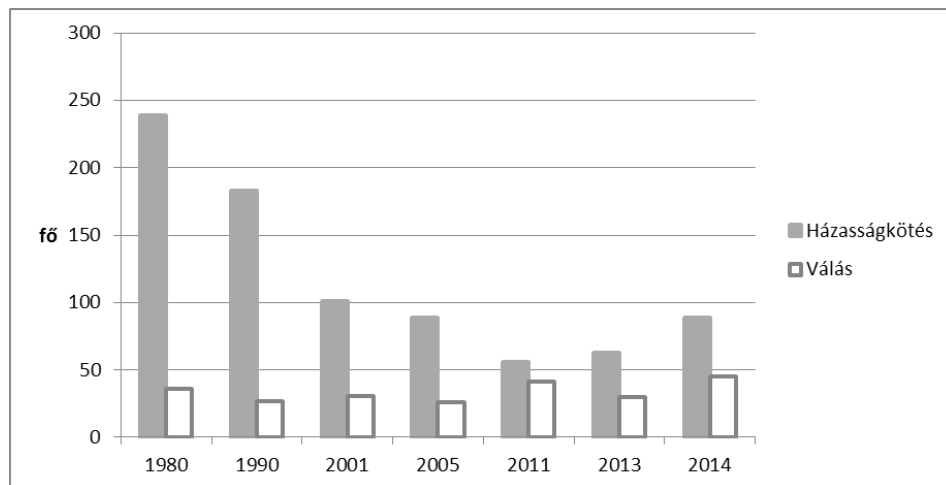
A népesség számszerű alakulásában igen fontos tényező: a házasságkötések, születések, halálozások, vándorlások aránya. Ezeknek a demográfiai jelenségeknek külön-külön történő vizsgálata is célszerű, mivelhogy a lakosság számának változásában kifejezésre jutó okokat megismerjük.

4.1. A házasságkötések és válások alakulása

Bár a házassági szokások minden társadalomban erősen kötődnek a hagyományokhoz, nemzedékről-nemzedékre átöröklődnek. A vizsgált időszakban azonban jelentős változásokat tapasztaltunk. *Járásunk hosszú évszázadokon keresztül azon hazai térségek közé tartozott, ahol igen gyakori és természetes volt a házasságkötés és viszonylag fiatal életkorban kötöttek házasságot.* Térségünk társadalmá családcentrikus. Az elmúlt félévszázad alatt, egyrészt az oktatásrendszer fejlődésének köszönhetően, másrészt a pályakezdés, a családalapítás egyre nehezebb gazdasági feltételek miatt csökkent a házasságkötések gyakorisága és kitolódott az átlagos házasságkötési kor, viszont emelkedett az elváltak aránya. A házasodási kedv hanyatlása különösen a 25 éves és idősebb nem házas férfiakra, valamint nem házas nők valamennyi korcsoportjában jellemző magatartás forma (KSH. Népszámlálás, 2011.3. Területi adatok 16. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye).

A két világháború között évi átlagban ezer lakosra számítva 9-12 pár kötött házasságot. A második világháború utáni években 1949-ig a házasságkötések és a születések száma folyamatosan emelkedett. Ebben az időszakban a házasságkötések évi átlaga meghaladta az 500-600-at, ami jóval felülmúlta az 1941 előtti évi átlagot. 1949-től viszont mérséklődött, 1949-1959 között évi átlagban 350-400 házasságot kötöttek, ezer lakosra vetítve évenként változóan 10-11 házasság jutott. Az 1960-as években 9,8 és azt követő népszámláláskor (1970) 9,7, majd 1980-1990 között már csak 8,1 volt az ezer lakosra eső házasságkötések évenkénti átlagos száma. A házasságkötések csökkenése az 1990-es évek után még lendületesebben folytatódik, évenként 1000 lakosra csupán 7-8 házasságkötés jut, mintegy 31,8 %-kal kevesebb, mint 1949-1959 között. A XX. században az Ibrányi Járás településeiben ennél kevesebb házasságot csak az első világháború idején kötöttek. A XXI. század első

évtizedében a házassodási kedv visszafogottsága tovább folytatódik (3. ábra), 2001-ben 1000 lakosra mindössze 4,5 házasságkötés jut. 2011-Ben 35,6 %-kal házasságkötésre került sor, mint 2001-ben. A zuhanásszerű visszaesés 2012-ben megtorpant, s ettől kezdve növekedett a házassodási kedv. 2014. év folyamán 89 pár állt anyakönyvvezető elé, 14,6 %-kal többen, mint egy évvel korábban, így a járásban az 1000 lakosra jutó házasságkötések száma 11,2 ami tekintélyes mértékben meghaladja mind a megyei / 3,2 /, mind az országos átlagot / 3,6 /.

3. ábra. Házasságkötések, válások

A házasság visszaszorulása és egyéb együttélési formák előretörése csökkenti a gyermekvállalási hajlandóságot. Egy távkapcsolat vagy élettársi kapcsolat ritkán adja meg azt a stabilitást és kiszámíthatóságot, ami egy gyermekvállaláshoz szükséges. Mindezek ismeretében fontos megjegyeznünk, hogy a párkapcsolatokon belül a járásban a hagyományos házaspári kapcsolatok dominálnak, így az élettársi kapcsolatok szerepe a járásban 7,7%-kal sokkal kisebb az országos 15%-nál.

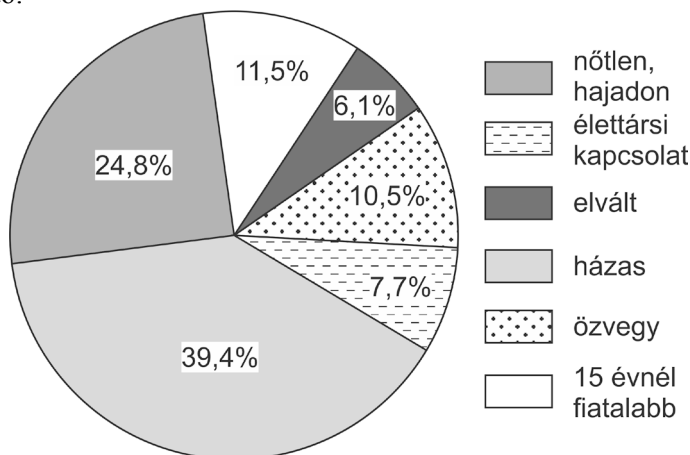
Érdekes jelenség, hogy az első házasságkötés időpontja nyolc évvel kitolódott, 2013-ban a nők 29 évesen, a férfiak 39 évesen kötötték meg az első házasságukat. 30-50 év közötti nők 29,6 %-a semmilyen párkapcsolattal nem rendelkezik, de mindössze 3%-uk szingli, vagyis aki önszántából tudatosan vállalta az egyedülállóságot és a gyermektelenséget, karrier vagy egyéb okokból (Hajnal B. 2015).

A népesség családi állapot szerinti összetétele lényegesen módosult. Az elmúlt évtizedekben mind a férfiak, mind a nők körében csökken a házások aránya, ugyanakkor emelkedett a nőtlenek, hajadonok, özvegyek és elváltak hányada (3. táblázat).

3. táblázat. A népesség családi állapot szerinti összetétele

Terület	Nőtlen, hajadon	Házás	Özvegy	Elvált	Összesen	Közülük élettársi kapcsolatban él
Megye	142545	223772	55741	39980	461988	40137
Ibrányi járás	5965	9480	2515	1476	19436	1864
%	24,8	39,4	10,5	6,1	80,8	7,7
Balsa	214	320	82	94	710	84
Buj	588	853	253	203	1897	198
Gávavencsellő	837	1384	480	251	2952	291
Ibrány	1695	1852	649	329	5525	447
Nagyhalász	1439	1339	560	305	4643	429
Paszab	331	420	110	80	941	141
Tiszabercel	499	724	217	114	1554	166
Tiszatelek	362	588	164	100	1214	108

2011-ben a 15 éves és az idősebb népesség átlagban 24,8 %-a volt nőtlen és hajadon, a házasságban élők 39,4 % volt. Az özvegyek aránya 10,5 %, a törvényesen elváltaké 6,9 % (4. ábra). Az elvált nők aránya az elmúlt évtizedekben mindig magasabb volt a férfiakénál. A nőknél 0,4-től 7,5 %, a férfiaknál 0,3-tól 6,1 % volt az elvált. A válások számának és arányának nagymérvű növekedése mindenképpen kedvezőtlen jelenség, ami főleg a fiatalkorban felszínes ismeretség alapján kötött házasságnál gyakori. A válások arányszáma az utóbbi évtizedekben az országostól 1-2 %-kal kisebb. Az özvegy nők magas aránya (12,5-20,1 %) a házasságok nagyfokú halandóságával indokolható.

4. ábra. A 15 éves és idősebb népesség családi állapot szerinti, 2011

4. 2. Az élve-születések alakulása

1945. év után a születések aránya az Ibrányi Járás településeiben a Szabolcs-Szatmár- Bereg megyei és az országos értékekhez hasonlóan változott. A XIX. században még igen népes évjáratok születtek, a gyermekáldás aránya 30-40 ‰ felett volt. A csökkenő tendencia az I. világháború éveiben elkezdődött, és az átmeneti időszakokat nem számítva lényegében még napjainkban is tart (4. táblázat).

4.táblázat A természetes népmozgalom főbb adatai 1949-2014 között (fő, ‰)

Évek	Élveszületések		Halálozások		Természetes szaporodás, fogyás	
	Fő	‰-a	Fő	‰-a	Fő	‰-a
1949	821	2,6	301	0,9	520	1,6
1960	686	2	253	0,7	433	1,3
1970	520	1,8	326	1,1	194	0,7
1980	411	1,6	356	1,3	55	0,2
1990	359	1,4	336	1,3	20	0,1
2001	285	1,1	362	1,5	-77	-0,3
2011	241	1	292	1,2	-51	-0,2
2014	245	1	297	1,3	-52	-0,2

Az 1941. évi statisztikai adatokhoz viszonyítva 1942-1945 közötti években a háborús események következtében kevesebb gyermek született, évi átlagban 205 fő. Ennél kevesebb csak az 1915-1919 közötti, majd az 1960 utáni években volt. 1946-tól tíz éven át ismét tekintélyes mértékben nőtt az élve-születések száma. A II. világháború után egy évtized sem kellett ahhoz, hogy a háborús évek veszteségei pótlódjanak. 1946-1956 között évenként átlagosan 758, a hatvanas években 686, a hetvenesekben 520 volt az élve-születettek száma. 1980-1990 között ez a szám 359 főre mérséklődött. A trend az ezredforduló után sem változik, az élve-születések száma 2001-ben 285 főre esett vissza. A „Ratkó unokák” szülőkorba lépésének köszönhetően 2011-től néhány évben (2002, 2005, 2006) 15-25 fővel emelkedett az élve-születések száma. 2009-től azonban változó intenzitással mérséklődés következett. 2001-2011 között a születések száma 285 főről 241-re csökkent. 2014-ben 33-mal kevesebb gyermek született, mint 2011-ben, így valószínű, hogy a következő években sem gyarapszik az újszülöttek száma.

A születések számának alakulására jelentősen hat az évtizedek óta tartó folyamat, hogy a nők egyre későbbi életkorban vállalnak gyermeket. A szülő nők átlagos életkora 1980-ban 24,9 év volt, mely napjainkra közel négy-öt évvel emelkedett. 1980-ban az első gyermek születésekor a nők átlagos életkora 22,8 év

volt, 2007-ben már négy és félévvel több. Napjainkban a 25-29, illetve 30-34 éves korosztály termékenysége jóval meghaladja a fiatalabb korosztályokét, kivétel a roma kisebbséget, ahol a szülő nők átlagos életkora 19,8 év. Feltételezhető, hogy az alacsonyabb életkorban „elmaradt” születések alakulásában egyrészt szerepet játszik az iskoláztatás hosszabb időtartama (a szakképzés átalakításával a képzési idő növekedett és a felsőoktatásban töltött idő is hosszabb lett), másrészt az élettársi kapcsolat döntően a fiatalabb korosztályra jellemző együttélési forma, ahol alacsony a született gyermekek aránya.

A gyermekek többsége házasságban születik, de gyorsan nő a házasságon kívül születettek számaránya. A házasságon kívül született gyermekek döntő többsége hajadon családi állapotú anyától származik. Korösszetételüket tekintve a házas anyáknál fiatalabbak, egyharmada 20 éven aluli, 70 %-uk 30 év alatti. A 15-19 és főként 20-24 éves nőknél több gyermek született élettársi kapcsolatban, mint házasságban. A házas nők legnagyobb gyakorisággal két gyermeket szültek, és nagyjából azonos arányban fordul elő az egy, illetve három gyermeknek életet adók. Az elvált nők, és élettársi kapcsolatban élők körében a házas családi állapothoz képest magasabb a gyermektelenek aránya. A születésszám érzékelhető növekedésére azért sem gondolhatunk, mert a gyermektelenek növekvő aránya mellett emelkedik az egygyermekesek részaránya, csökken a kétgyermekeseké, illetve alig változik a három és a több gyermekeseké.

Egy nőre jutó élveszületések száma 2011-ben 1,4 (gyerek), de ez a 2001-es 1,25-ös értékről azért tudott emelkedni, mert sajnos csökkent a szülő korban lévő nők száma. Vagyis nem gyerek lett több, hanem potenciálisan anya lett kevesebb. A gyermektelenség terjedéséért főleg a bizonytalanság, a munkanélküliségtől való félelem, az alacsony jövedelem, a lakáshiány, a partnerkapcsolati problémák, a házasságok mellőzése stb. miatt kell keresnünk az okokat. Az élve-születések számának mérséklődése különböző jogállású települések közül a kis községekben erőteljes, a többi községben, illetve a városokban kisebb mértékű.

4. 3. A halálozás alakulása

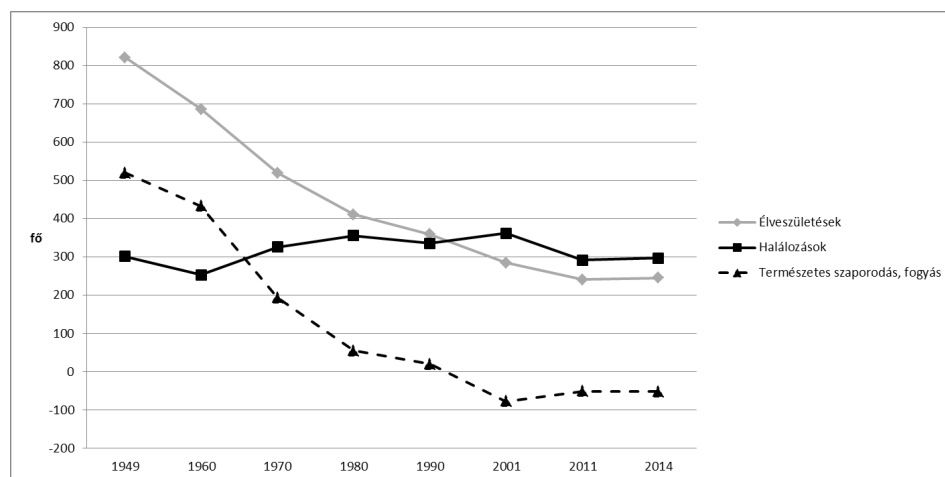
Térségünkben a két világháború között, különösen a harmincas években a halálozási arány az országosnál kedvezőbb. A II. világháború alatt és még néhány évig utána is a halálozási mutató a hazai átlagot meghaladta. A halálozások trendje az 1940-es évek végétől irányt változtatott és jelentősen csökkenni kezdett 1960-ig, majd a hetvenes évtizedtől megfordult az irányzat, 2001-ig a meghaltak száma évenként 25-35 fővel emelkedett. A halálozások nagysága 2000-ben volt a II. világháború után a legtöbb (369 fő). Az ezredfordulót követő években újabb csökkenés figyelhető meg 2011-ig, majd újabb kisebb emelkedés következett 2012-ig.

Ismeretes, hogy a legnagyobb a halálozási arány a csecsemő és a hatvan éven felüli korban. A csecsemőhalandóság és a halvaszületések számának csökkenése az 1950-es évektől tapasztalható, köszönhető az egészségügyi intézkedéseknek, mindenekelőtt az anya-és csecsemőgondozói hálózat kiépítésének és működtetésének.

A felnőtt és időskorúak halálzásának okát mindenekelőtt a népesség öregedésében kell keresnünk, mivelhogy idős korban jóval magasabb a halandóság, mint fiatalabb korban. A halálozások közül a keringési rendszerek betegségei a leggyakoribbak, a halálozások több mint fele emiatt következik be, ezt követik a daganatos megbetegedések 21-25 %-kal, melyek egyre agresszívebb módon a mindinkább a fiatalabb korosztályt támadják meg, s egyre többen halnak meg közúti baleset következtében.

4. 4. A természetes szaporodás/fogyás alakulása

Területünkön a II. világháború utáni években az élveszületések száma nő, a halálozásoké pedig csökken. Ebből a kedvező demográfiai folyamatból adódik a természetes szaporodás növekedése. *Az emelkedő természetes szaporodás az 1950-es évek közepéig tart, majd az ezt követő években, évtizedekben zuhanásszerű és mérsékelt ütemű csökkenés mutatkozik (5. ábra).* A hetvenes évek derekától ismételten, szinte elkésérítő visszaesés következett be, amely napjainkban is tart.

5. ábra. Természetes szaporodás

Az Ibrányi Járásban a természetes szaporodás csakúgy, mint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1949-1990-ig mindegyik népszámláláskor felülmúlta az országos átlagot. Ez azért érdemel különös figyelmet, mert az elvándorlás

nagyságával is vezet mindegyik évtizedben. Annak ellenére, hogy az elvándorlók zömét fiatal szülőképes korosztályok alkották, s mindig maradt akkora produktív népesség a területen, amely a természetes szaporodást jóval az országos átlag fölött tartotta.

A járás népességének számbeli alakulását az utóbbi három évtized óta kedvezőtlen tendenciák jellemzik, amely nem elszigetelt jelenség, hasonlóságot mutat a megyében és az országban lejátszódó folyamatokkal. E kedvezőtlen jelenség számos eredőből származik. Ezek közül kiemelkedő a népesség előregedése, az általános családnagyság (4-5 fő) csökkenése, a házassági és születési arányszámok ingadozása, halandóság emelkedő irányzata, a magas válási arány folyamatos növekedése, valamint az aktív korosztálybeliek növekvő elvándorlása.

4. 5. A népesség kor szerinti összetétele

A népesség kor szerinti összetételét egyrészt demográfiai folyamatok, másrészt gazdasági, szociális tényezők alakítják. A magas termékenység és a magas halandóság növeli a gyermekkorúak- 15 éven aluliak- és zsugorítja az idősebbek-60 évnél öregebbek- arányát. Az ilyen fiatal társadalomban 30-40 % a 14 éven aluli népesség hányada, a 60 éven felülieké pedig 6-8 % körül ingadozik. Ha a termékenység hanyatlik és a halandóság csökken, akkor növekszik az idősek aránya, s a társadalom „előregszik”.

A mai járás területén az 1949-es népszámlálás adatai szerint a fiatalkorúak (0-14 évesek) aránya 31,2 %-ot tett ki. A munkaképes korúak csoportján belül (15-59 évesek) a fiatalabbak (15-39 évesek) nagyobb arányt, 39,6 %-ot képviseltek, mint az idősebbek (40-59 évesek) 20,5 %-ot. Megyei viszonylatban ehhez hasonló arányokat regisztráltak. Az elkövetkező évtizedek demográfiai folyamatai lényegesen átalakították mind az országos, mind a megye korstruktúráját, főként az 1970-es évektől kezdődően.

Az 1960-as népszámlálás időpontjában a járás lakosságának 33,2 %-a számított fiatalkorúnak (az országos érték 25,4 %, a megyei átlag 32,4 % volt ekkor), ami arányát tekintve alig maradt el az 1940-es évek második felének értékeitől. Köszönhetően elsősorban annak, hogy a korábbi magasnak mondható élveszületési arányszám közelében tudták tartani a mutatókat az 1950-es évek direkt népesedéspolitikai intézkedései, nevezetesen az abortusztilalom. A fiatalkorúak arányának- ekkor még kismértékű- csökkenése maga után vonta az idősek arányának növekedését, 1960-ra mind Szabolcs-Szatmár megye, mind az egész ország viszonylatában jelentősen megnőtt az időskorúak aránya (11,4, illetve 13,7 %), nem utolsósorban a jobb egészségügyi ellátás hatására megnövekedett születéskor várható élettartamnak köszönhetően. A két tendencia eredőjeként jelentősen csökkent a munkaképes korú lakosság aránya.

1960 – ban a járás népességéből már csak 55,5 %-ot tett ki a 14-59 év közöttiek aránya / az országos érték ekkor 60,9 %/.

Az 1980-as népszámlálás során regisztrált adatok részben hasonló megoszlást mutatnak, mint egy évtizeddel korábbi felmérés eredményei. A fiatalok aránya ekkor a járásban 23,8 % volt, a megyébe 28,3 %, köszönhetően elsősorban annak, hogy az ötvenes években (Ratkó korszakban) született nők többsége ekkorra érte el a szülőképes kort, ami gyermekszám növekedését eredményezte. Mind országos viszonylatban, mind Szabolcs-Szatmár megyében megfigyelhető volt az ugyancsak az időskorúak arányának 1970-hez viszonyított csökkenése. Elsősorban annak köszönhetően, hogy a XX. század elején születettek 1980-ra érték el az időskort. A járásban a lakosság 16,7 %-a volt ekkor 60 évnél idősebb, 1970-hez viszonyítva arányuk 0,6 %-kal emelkedett. 1980-ban a munkaképes korúak aránya megközelítőleg azonos értéket mutatott 1970-hez viszonyítva.

Az 1980-as években tovább folytatódott az 1970-es évek elejére is jellemző tendenciák, vagyis ismét fogyni kezdett a fiatalok és növekedni az időskorúak részaránya, aminek következtében 1990-ben az előbbieket 21,3 %, míg az utóbbiaké 21,2 % volt a járásban. Hasonlóan a megyei értéktől, ahol a fiatalok aránya 2,2 %-kal csökkent, a 60 éven felülieké ugyanannyival növekedett.

Az 1990-es években is továbbhaladt a korábbi évtizedek tendenciája, így 2001-ben a járásban 5132 fiatalot regisztráltak, amely a járás össznépességének már csak 19,8 %-át jelentette, 2011-ben 17,9 %-át, 2013-ban pedig 17,2 %-át adták.

A korösszetétel területi viszonyait tekintve figyelemre méltó kép rajzolódik ki. A járás területállomány döntő többsége az országos átlagnak megfelelő előregedő korstruktúrával jellemezhető, addig Ibrány (17,8 %), Paszab (29,2%), Tiszabercel (18,4 %) fiatalok aránnyal büszkélkedhet.

A járás településeinek 2011. évi kormegoszlását a 5. táblázat mutatja, melyből kitűnik, hogy a fiatal lakosság aránya folyamatosan csökken, az időskorúaké viszont növekszik. Az időskorúak területi megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy két település kivételével 18 %-nál nagyobb a 60 éven felüliek aránya. Elkeserítő Balsa lakosságának korösszetétele, amely a nagymértékű népességcsökkenéssel párosul.

5. táblázat. A népesség megoszlása korcsoportok szerint (1949-2013)

Koreloszlás	1949	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2013
	az össznépesség százalékában							
0-14	31,2	33,2	24,8	23,4	21,3	19,8	19,8	17,2
15-39	39,6	37,6	34,1	33,5	32,8	32,9	32,9	63,1
40-59	20,5	19	25	26,4	24,7	25,1	27,6	
60-	8,7	10,2	16,1	16,7	21,2	22,2	20,4	19,7
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Figyelemre méltó az öregedési index alakulása is,- amely 100 gyermekkorúra jutó idős korúak arányát jelzi. 1949-ben 46,5 volt, 1990-ben 69,5, 2011-ben már 149,4 értéket mutatott. Tanulságosak a 6. táblázat mutatói is amelyből kitűnik, 100 aktív korúra mennyi gyermek- és idős korú jut.

6. táblázat. Az öregedési index alakulása az Ibrányi Járásban (2011)

Település	Száz aktív korúra jutó			Száz gyermekkorúra jutó idős korú
	Gyermekkorú	Idős korú	Gyermek és idős korú	
Balsa	28	48	76	172
Buj	27	32	59	123
Gávavencsellő	30	45	75	147
Ibrány	30	30	60	100
Nagyhalász	27	30	57	107
Paszab	37	24	61	65
Tiszabercel	30	37	67	123
Tiszatelek	24	31	56	130
A járási átlag	29	33	62	114

A férfi- nő megoszlást tekintve az általános tendencia a következő: a fiatal generációk körében férfitöbbség van (genetikai okok: több fiú születik, mint leány), ez 40-50 éves korosztálynál kiegyenlítődik, majd az e feletti korosztályt tekintve nők vannak többségben (a nők hosszabb, illetve a férfiak rövidebb élettartamának köszönhetően). A népességen belül a nők aránya több év átlagában 3-4 %-kal magasabb a férfiakénál. Hasonló arányok figyelhetők meg a megyei és az országos nemek szerinti struktúrában is.

A fentiek alapján megállapítható, hogy az Ibrányi Járás népességének korstruktúrája az elmúlt ötven év alatt kedvezőtlen irányban változott, a fiatalok aránya – az országos szinten jellemző demográfiai folyamatok hatására – jelentősen csökkent, ugyanakkor a 60 éven felülieké gyarapodott.

5. Összegzés

A járás népessége- - az ország egészéhez hasonlóan, ha nem is olyan mértékben—az 1960-as évek óta csökkenő tendenciát mutat, egyrészt a természetes fogyás, másrészt az elvándorlás következtében. A járás népességvesztése 1960-2014 között (54 év alatt) 10397 fő, 30,7 %.

E kedvezőtlen demográfiai helyzet kialakulásához a tényleges szaporodáson kívül hozzájárul: a házasság visszaszorulása és egyéb együttélési formák előretörése. Mind a férfiak, mind a nők körében csökken a házasság aránya, ugyanakkor emelkedik a nőtlenség, hajadonok, özvegyek és elváltak hányada.

A lakosság kor szerinti összetételében a XX. század közepéig a 15 évnél fiatalabb korosztály a népesség 31-33 %-át adta, az idősebbek aránya 7-8 %

volt. Az utóbbi évtizedekben a trend megváltozott, a 15 évnél fiatalabbak rátája apad, a 60 évnél idősebbeké viszont emelkedik. 1949-hez képest a gyermekkorúak száma és aránya évtizedenként 1-1,5 %-kal csökken, az időskorúaké 1-4,5 %-kal nő. Ezek az arányok kedvezőbbek, mind az országhoz, mind a megyeihez viszonyítva, de ennek ellenére folytatódik a járás népességének elöregedése.

Irodalom

- BARABÁS I-né- KORMÁNY Gy.- SZILÁGYI I./1998/: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népessége. Szabolcs- Szatmár-Bereg megye Monográfiája 2. Társadalom és gazdaság. Nyíregyháza, pp 14-31,45-49.
- HAJNAL B./2015 /: A rendszerváltás gyermekei. Kelet-Magyarország, LXXII. Évfolyam, 91.szám. pp.2.
- KORMÁNY GY. /2011/: Szabolcs-Szatmár –Bereg megye népesség-, település-, és agrárföldrajzi sajátosságai 1941-2006 között. Észak-keletmagyarországi Gyümölcs Kutatás Fejlesztési alaptvány és a Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza, pp.13-26.
- <http://www.jaras.hu/lap/ibrany/jaras>
- Népszámlálási adatsorok 1949-2011-ig. KSH, Budapest
- Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Statisztikai Évkönyvek adatbázisa /1990-2011-ig./

A SPORT HELYE A HELYI ÖNKORMÁNYZATOK POLGÁRMESTERI HIVATALAIBAN

Dr. Kozma Gábor

1. Bevezetés

A sport elmúlt évtizedekben megfigyelhető növekvő népszerűségének hatására a helyi önkormányzatok mind Európában, mind pedig az Amerikai Egyesült Államokban egyre nagyobb figyelmet szenteltek ennek a területnek (*Essex – Chalkley 1998, Chalkley – Essex 1999, Weed 2001, Gratton et al. 2005, Houlihan 2005, Gold – Gold 2008, Maenning – du Plessis 2009*).

A tanulmányok ugyanakkor felhívták a figyelmet arra is, hogy a helyi önkormányzatok sportban való sikeres tevékenységének elengedhetetlen feltétele a megfelelő szervezeti háttér kialakítása (*Kluka et al. 2005, Hoye – Cuskelly 2007, Hums – MacLean 2009, King 2009*), amely különösen fontos az egyes települések életében kiemelkedő szerepet betöltő sportesemények (pl. olimpiai játékok, Európa- és világbajnokságok) megrendezése során (*Westerbeek et al. 2005, Emery 2010*).

1. 1. A téma kutatásának fontossága

A nemzetközi trendeknek megfelelően az 1990-es évek végétől Magyarországon is megfigyelhető a helyi önkormányzatok sport irányába tanúsított növekvő érdeklődése (*Hajdú 2000, Bukta, 2003*), amelynek a háttérében több, egymással szorosan összefüggő tényező állt. Egyrészt a központi erőforrások csökkenése, valamint a rendszerváltást követő gazdasági visszaesés által okozott vállalati támogatás-csökkenés miatt (*Bakonyi 2007*) a helyi önkormányzatok egyre inkább rákényszerültek arra, hogy saját pénzeszközeikkel is támogassák a sport fennmaradását és fejlődését (*1. táblázat*). A táblázat jól mutatja a helyi önkormányzatok államháztartáson belüli fontos szerepét, az új évtizedben a központi költségvetéshez kötődő kiadások növekedése mögött elsősorban a nagy infrastrukturális beruházások – pl. debreceni és ferencvárosi stadion – álltak.

Másrészt a helyi lakosság sportolási, kikapcsolódási és szórakozási igényeinek a növekedése is szükségessé tette a helyi önkormányzatok korábbinál aktívabb szerepvállalását. Harmadrészt a rendszerváltás következtében, különösen az 1990-es évek végétől, Magyarországon is egyre élesebbé vált a városok között verseny, és place marketing tevékenységének

keretében több település is a sporttal összefüggő ágazatokban (pl. a sportrendezvényekhez kapcsolódó turizmus) látta a fejlődés egyik lehetőségét (Smith 2005, Rein – Shields 2007, Kozma 2010, Kozma et al. 2012).

1. táblázat. A sporttal kapcsolatos államháztartáson belüli kiadások abszolút értéke (millió Ft) és megoszlása (%) az egyes alrendszerek között (2005-2014)*

	Államháztartás (millió Ft)	Központi költségvetés (%)	Helyi önkormányzatok (%)
2005	67.852,4	35,0	67,5
2006	76.736,4	38,2	61,6
2007	70.255,8	33,3	66,7
2008	69.818,7	30,0	70,0
2009	68.710,6	30,9	69,1
2010	68.081,8	31,5	68,5
2011	61.955,7	35,9	64,1
2012	69.202,7	40,7	59,3
2013	110.213,0	64,6	35,4
2014	148.442,6	66,1	33,9

* - az adatok az egyes évek zárszámadási törvényeinek F08.a Sport és szabadidős tevékenységek és szolgáltatások (A sportintézmények, sportlétesítmények szolgáltatásai, a verseny- és élsport, a diáksport, az aktív vagy passzív sportolási lehetőségek és rekreációs elfoglaltságok és események támogatása) funkcióra kiadott összegeit tartalmazzák

Forrás: az egyes évek zárszámadási törvényjavaslatai

1. 2. A sport és a helyi önkormányzatok közötti kapcsolat magyarországi jogi háttere

A helyi önkormányzatok (ebbe a körbe tartozik a fővárosi önkormányzat, a fővárosi kerületi önkormányzatok, valamint a települési és a megyei önkormányzatok) sporttal kapcsolatos feladatait két jogszabály-csoport (helyi önkormányzatokkal illetve a sporttal kapcsolatos törvények) is megfogalmazza, amelyek esetében a rendszerváltás óta eltelt időszakban nagyobb változatosságot nem lehet megfigyelni. Egyrészt az 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról 8. paragrafusa a települési önkormányzatok feladatai között említi a sport támogatását, és ugyanezt tartalmazza a 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól 13. paragrafusa is, amely a helyi közügyek, valamint a helyben biztosítható közfeladatok körében ellátandó helyi önkormányzati feladatok között sorolja fel a sportügyeket.

Másrészt a sportról szóló jogszabályok (1996. évi LXIV. törvény a sportról, 2000. évi CXLV. törvény a sportról, 2004. évi I. törvény a sportról) közös sajátossága, hogy valamennyi helyi önkormányzat számára kötelezővé tesznek

néhány feladatot, emellett pedig a megyei jogú városi, a fővárosi és a megyei önkormányzatok esetében további kötelezettségeket írnak elő.

A Polgármesteri Hivatalok felépítését és működését a helyi képviselőtestület által megalkotott Szervezeti és Működési Szabályzat tartalmazza. Ennek tartalmáról, és így a hivatal felépítéséről (pl. nagysága, a szervezeti egységek elnevezése) központi jogszabály nem rendelkezik, a képviselőtestületek szabadon dönthetnek erről a kérdésről (*Belányi et al. 2010, Árva et al. 2012*).

A fentiek szellemében kutatásunk a Polgármesteri Hivatal vonatkozásában az alábbi kérdésekre kereste a választ:

- a hivatal mely szintjén jelenik meg a sport kifejezés?
- hány fő foglalkozik a hivatalban a sporttal?
- az érintett személyek csak a sporttal foglalkoznak, vagy egyéb területek (és melyek) is a feladatkörükbe tartoznak?
- milyen tényezők befolyásolják a sport hivatali struktúrában történő megjelenését?

2. A felhasznált adatbázis és a kutatási módszerek

A kutatás Magyarország 10.000 főnél népesebb településeire terjedt ki, és a 141 településből 110 hivatalról sikerült információt szerezni. Az adatgyűjtés során többfajta módszer került felhasználásra. Az elsődleges adatforrást a hivatal Szervezeti és Működési Szabályzata jelentette (ezt részben a település honlapjáról részben a Nemzeti Jogtár Önkormányzati rendeletek részéből került letöltésre), amely a sporttal foglalkozó szervezeti egységek hivatalon belüli elhelyezkedéséről szolgáltatott információt. Emellett levélben fordultunk az érintett helyi önkormányzatok jegyzőihez/osztályvezetőihez, és felvilágosítást kértünk a sporttal foglalkozó köztisztviselők számáról, a hivatalon belüli helyükről és egyéb feladataikról.

Az adatok feldolgozása során elsősorban kereszttáblázatokat készítettünk, és ezek segítségével igyekeztünk meghatározni a sport fontosságára utaló adatokat/mutatókat (lásd a későbbi alfejezetek), valamint feltárni a mindazon tényezőket, amelyek befolyásolják a sport jelenlétét az egyes szervezetekben.

3. A sport és a települési önkormányzatok Polgármesteri Hivatala

A vizsgált települések Polgármesteri Hivatala szervezeti felépítésének összetettségét vizsgálva a település nagyságának hatása mutatható ki (2. táblázat): a nagyobb településeken sokkal nagyobb gyakorisággal találhatók két- és háromszintű szervezettel rendelkező hivatalok (pl. főosztály/iroda – osztály – csoport), míg a kisebb településeken inkább az egyszintű struktúra jellemző (a hivatalban a jegyző irányítása alatt csak osztályok vagy irodák

működnek). Ennek hátterében két tényező áll: egyrészt a nagyobb településeken többfajta feladat merül fel, amelyek magas színvonalú megoldása több foglalkoztatottat kíván, és az munkájuk megszervezése bonyolultabb szervezeti forma kialakítását teszi szükségessé, másrészt a nagyobb települések sokkal több anyagi erőforrással rendelkeznek egy nagyobb hivatal fenntartásához.

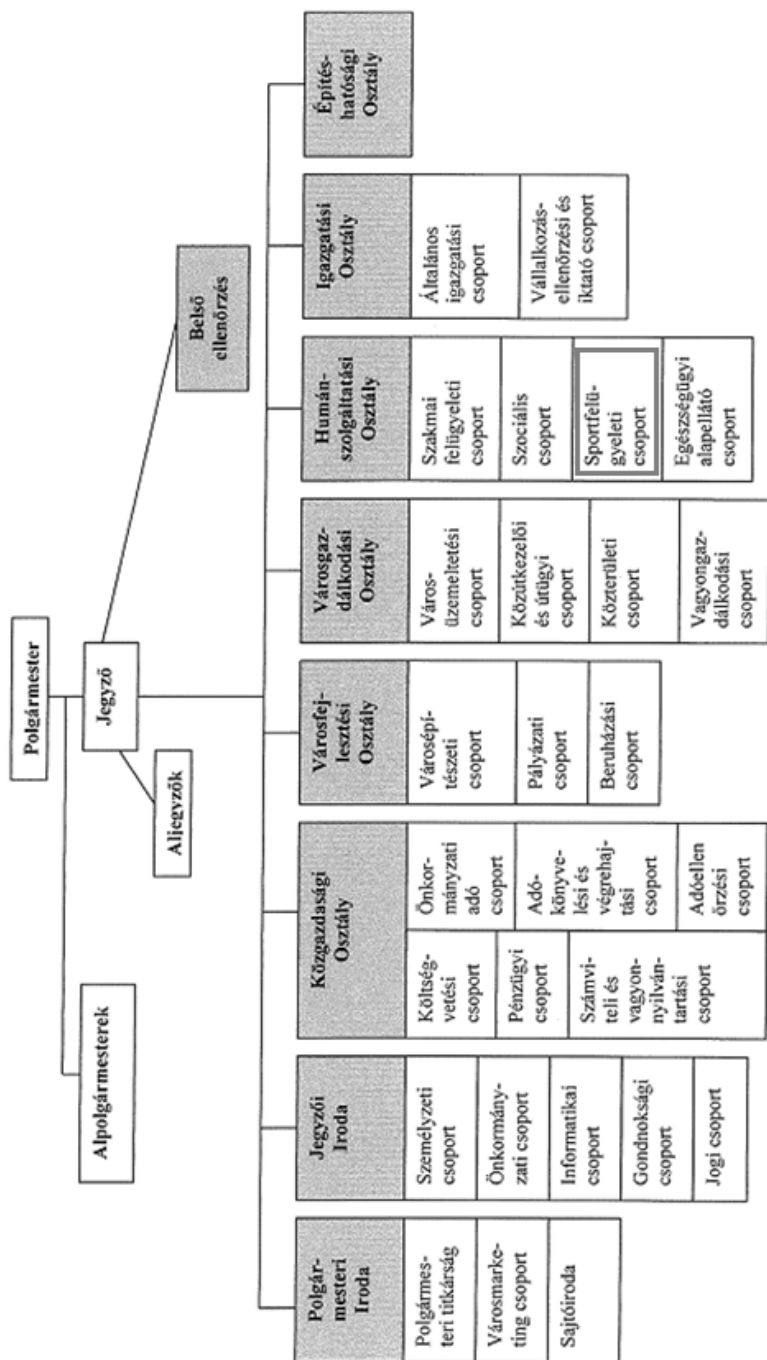
2. táblázat. A vizsgált települések nagysága és a Polgármesteri Hivatal szervezete közötti kapcsolat (%)

	egyszintű struktúra	kétszintű struktúra	három- szintű struktúra	átlagos szint- szám
10.000 és 25.000 fő közötti települések	63,4	36,6	0,0	1,37
25.000 és 50.000 fő közötti települések	35,7	60,7	3,6	1,68
50.000 főnél népesebb települések	0,0	66,7	33,3	2,33
a teljes vizsgált települési kör (10.000 főnél népesebb települések)	49,6	45,3	5,1	1,55

Forrás: az érintett települések Polgármesteri Hivatalának Szervezeti és Működési Szabályzata

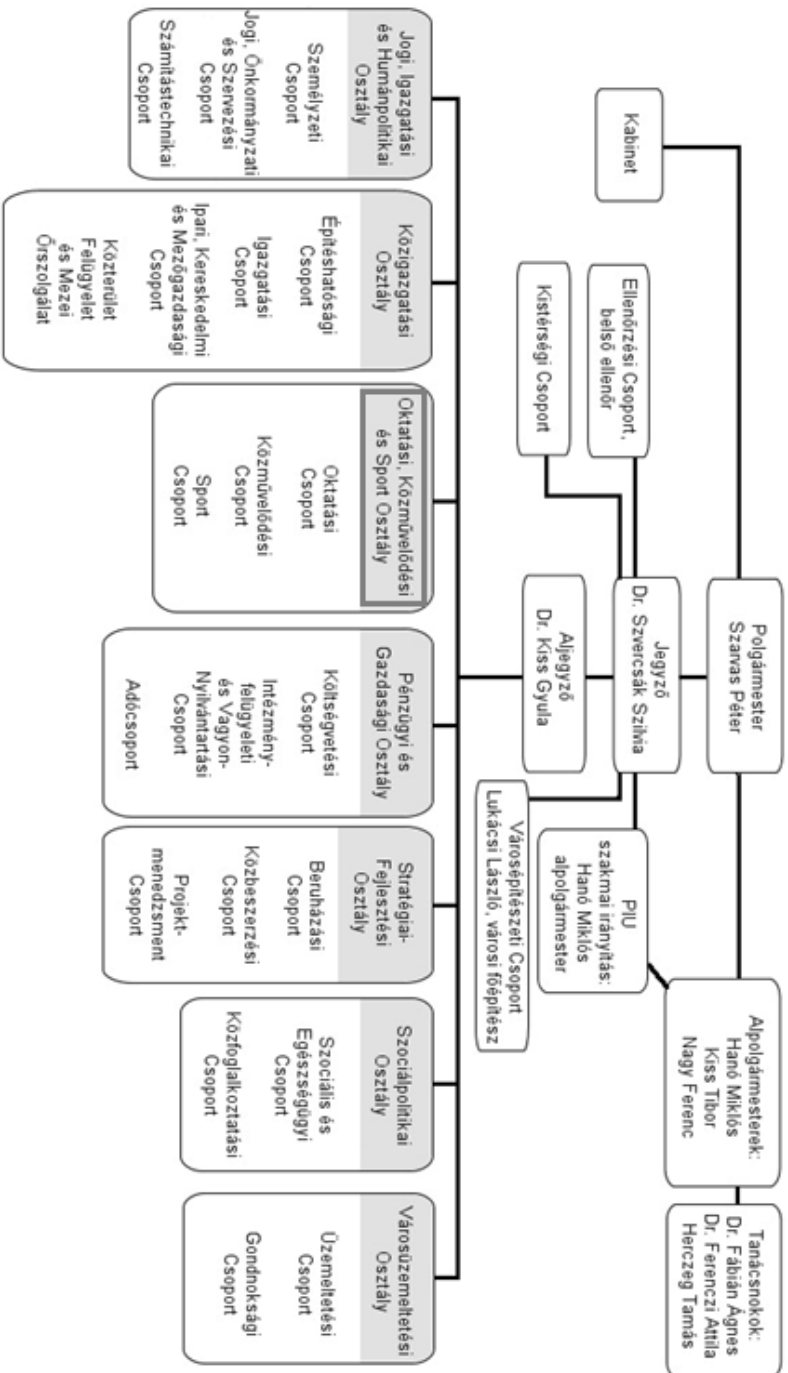
A sport Polgármesteri Hivatali struktúrában történő megjelenését tekintve az első fontos kérdés, meg van-e említve a sport a szervezeti egységek nevében, és ha igen, akkor az adott egység a hivatal mely szintjén található. Az érintett hivatalok vizsgálatának eredményeként a településnagyság egyértelmű determináló hatása említhető meg: a vizsgált települések közül a sport kifejezés csupán 12 esetben szerepelt szervezeti egység nevében, amelyek közül 10 város lakosság száma meghaladta az 50.000 főt (a két kivétel Tiszaújváros és Balatonfüred), és ezek az adott település-kategória 55,6%-át alkotják.

Az adott szervezeti egység Polgármesteri Hivatalon belüli helyét tekintve általánosnak tekinthető a második/harmadik szint (*1. ábra*), ettől eltérő helyzet (a sport kifejezés legfelső szinten történő megjelenése) csak három településen fordult elő (Győr, Tiszaújváros, Békéscsaba – *2. ábra*), amelyek esetében az is megfigyelhető, hogy a sport kifejezés az egyvel lentebbi szervezeti egység nevében is ott szerepel.

1. ábra. A Soproni Polgármesteri Hivatal szervezeti felépítése
 Forrás: www.sopron.hu

Békéscsaba Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala

2. ábra. A Békéscsaba Polgármesteri Hivatal szervezeti felépítése

Forrás: www.bekescsaba.hu

A sport Polgármesteri Hivatalon belüli szerepét tekintve a második fontos kérdéskört a hivatal személyi állományán belüli helyzetének elemzése jelentette. Ebből a szempontból alapvetően kedvező viszonyok figyelhetőek meg (3. táblázat): a vizsgált települések több mint 80%-ban a hivatalon belül volt olyan köztisztviselő, akinek a feladata a sportügyek intézése volt. A településnagyság szerinti elemzés segítségével kimutatható, hogy az igazán nagy törés a 25.000 főnél kisebb és nagyobb települések között állapítható meg: az előbbi esetben a hivatalok közel 25%-a nem alkalmazott olyan köztisztviselőt, aki a sporttal foglalkozott volna.

A sporttal foglalkozó köztisztviselők számát tekintve a településnagyság szintén igen fontos determináló tényező, az éles határvonal ebben az esetben ugyanakkor az 50.000 fő lakosságszámnál húzódik. Ezen lakosságszám alatt mindössze egy olyan település (Dunaújváros) van, amely Polgármesteri Hivatalában egy főnél több köztisztviselő intézi a sport ügyeit, míg az 50.000 főnél népesebb települések 47,1%-ra érvényes ez.

3. táblázat. A Polgármesteri Hivatalban sporttal foglalkozó köztisztviselők jellegzetességei a vizsgált településeken

	A	B
10.000 és 25.000 fő közötti települések	74,6	1,00 fő
25.000 és 50.000 fő közötti települések	95,6	1,05 fő
50.000 főnél népesebb települések	100,0	1,59 fő
a teljes vizsgált települési kör (10.000 főnél népesebb települések)	83,8	1,17 fő

A – a sporttal foglalkozó köztisztviselőket foglalkoztató Polgármesteri Hivatalok aránya a teljes települési körben (%), B – a sporttal foglalkozó köztisztviselők átlagos (egy Polgármesteri Hivatalra eső) száma (fő)

Forrás: az érintett települések Polgármesteri Hivatalának Szervezeti és Működési Szabályzata, az érintett települések adatszolgáltatása

A sport ugyanakkor olyan szempontból nem tartozik a kiemelt területek közé, hogy az ezen a területen dolgozó köztisztviselők jelentős része (72,3%-a) a sport mellett egyéb ágazatok ügyeit is intézi (4. táblázat), és csak a legnagyobb, 50.000 főnél népesebb településeken lehet azzal a helyzettel találkozni, hogy a Polgármesteri Hivatalban alkalmaznak csak a sportért felelős személyeket. A sport mellett egyéb ügyekkel is foglalkozó köztisztviselők átlagosan közel két ágazatért felelnek, és ebben az esetben is jól megfigyelhető a településnagyság hatása.

A vizsgált Polgármesteri Hivatalokban a sporttal foglalkozó köztisztviselők feladat- és munkakörébe még 15 egyéb ágazat tartozik, amelyek közül ugyanakkor hétnek (Public Relations, nemzetközi ügyek, szabadidő, közbiztonság, turizmus, kereskedelem, turizmus) a részesedése nem éri el az 5%-t, így szerepük elhanyagolhatónak tekinthető. A többi ágazatot (5. táblázat)

három nagyobb csoportba lehet besorolni. A legfontosabb szerepet a kultúra/közművelődés, az ifjúság és a köznevelés/oktatás játssza, a középső kategóriába sorolható a civil és a szociális szféra, míg a legkisebb mértékű a kapcsolódás a pályázati, az egészségügyi és a személyzeti ágazathoz.

Az átlagos adatok mögött ugyanakkor a különböző nagyságú települések esetében eltérő értékeket lehet megfigyelni. Az ifjúság és a civil szféra, mint a sporthoz kapcsolódó ágazatok szerepe a 25.000 és 50.000 fő közötti településeken tekinthető átlagon felülinek, míg a másik három ágazatról a 25.000 főnél kisebb településeken mondható el ugyanez.

4. táblázat. A Polgármesteri Hivatalban sporttal foglalkozó köztisztviselők kapcsolódása egyéb területekhez

	A	B
10.000 és 25.000 fő közötti települések	95,5	1,65
25.000 és 50.000 fő közötti települések	77,3	1,81
50.000 főnél népesebb települések	5,9	-*
a teljes vizsgált települési kör (10.000 főnél népesebb települések)	72,3	1,75

A – a sporttal foglalkozó köztisztviselők közül egyéb területekkel is foglalkozók aránya (%), B – a sporttal foglalkozó köztisztviselők által kezelt egyéb területek átlagos száma (db)

* - az alacsony elemszám miatt nem számítható

Forrás: az érintett települések Polgármesteri Hivatalának Szervezeti és Működési Szabályzata, az érintett települések adatszolgáltatása

5. táblázat. A Polgármesteri Hivatalban a sport mellett a köztisztviselők feladatkörébe tartozó ágazatok előfordulási gyakorisága (%)

ágazat	A	B	C
kultúra/közművelődés	38,3	29,4	42,9
ifjúság	36,7	47,1	33,3
köznevelés/oktatás	31,7	23,5	35,7
civil	18,3	23,5	16,7
szociális	15,0	11,8	16,7
pályázat	6,7	-*	-*
egészségügy	6,7	-*	-*
személyzeti ügyek	5,0	-*	-*

A – az előfordulási gyakoriság a teljes vizsgált körben, B – az előfordulási gyakoriság a 25.000-50.000 fő közötti lakosságszámú települések Polgármesteri Hivatalaiban, C – az előfordulási gyakoriság a 25.000 főnél kisebb lakosságszámú települések Polgármesteri Hivatalaiban

* - az alacsony elemszám miatt nem számítható

Forrás: az érintett települések Polgármesteri Hivatalának Szervezeti és Működési Szabályzata, az érintett települések adatszolgáltatása

A sport Polgármesteri Hivatalon belüli helyét tekintve az utolsó fontos kérdésnek tekinthető, melyik szervezeti egység feladatkörébe tartozik, azaz az érintett köztisztviselők mely szervezeti egység munkatársainak számítanak. A vizsgált önkormányzatok esetében 16 különböző szervezeti egységet lehet megállapítani, ezek közül azonban 8 terület (pl. népjóléti/szociális, egészségügyi, közszolgálati, pénzügyi-költségvetési, kulturális, lakosságszolgálati, koordinációs) szerepe minimálisnak tekinthető (maximum két alkalommal tartozik a sport ilyen elnevezésű szervezeti egységbe).

Az adatokat elemezve három nagyobb csoport különíthető el (6. táblázat): az elsőbe tartozik a polgármesteri kabinet és a humán ágazat, a másodikba az önkormányzati és szervezési terület, míg a harmadikba a jegyzői kabinet, a hatósági, az intézményfelügyeleti, a (köz)igazgatási és a jogi ágazat. A különböző lakosság számú települések között ugyanakkor igen jelentős különbségek figyelhetők meg.

6. táblázat. A sporttal foglalkozó köztisztviselők Polgármesteri Hivatalon belüli szervezeti egységének (főosztály, osztály, iroda) neve^a

ágazat	A	B	C	D
polgármesteri kabinet	28,8	32,6	33,3	12,5
humán	26,3	7,0	23,8	81,3
önkormányzati	12,5	14,0	19,0	0,0
szervezési	11,3	20,9	0,0	0,0
jegyzői kabinet	7,5	-*	-*	-*
hatósági	6,3	-*	-*	-*
intézményfelügyeleti	6,3	-*	-*	-*
(köz)igazgatási	6,3	-*	-*	-*
jogi	5,0	-*	-*	-*

A – az előfordulási gyakoriság a teljes vizsgált körben (%), B – az előfordulási gyakoriság a 10.000-25.000 fő közötti lakosság számú települések Polgármesteri Hivatalaiban (%), C – az előfordulási gyakoriság a 25.000-50.000 fő közötti lakosság számú települések Polgármesteri Hivatalaiban (%), D – az előfordulási gyakoriság a 50.000 főnél nagyobb lakosság számú települések Polgármesteri Hivatalaiban (%)

a – abban az esetben, ha a névben több dolog is szerepelt – pl. Szervezési és koordinációs –, akkor mind a két elnevezés figyelembe lett véve, a többszintű Polgármesteri Hivatalok esetében a legfelső szint elnevezése került be a táblázatba, a táblázatban csak azon elnevezések szerepelnek, amelyek legalább a Polgármesteri Hivatalok legalább 5%-nál előfordultak

* - az alacsony elemszám miatt nem számítható

Forrás: az érintett települések Polgármesteri Hivatalának Szervezeti és Működési Szabályzata, az érintett települések adatszolgáltatása

Az 50.000 főnél népesebb településeken döntő mértékben a Humán elnevezésű szervezeti egységekhez tartozik a sport, amely mögött elsősorban az áll, hogy ezeken a településeken az adott szféra még a helyi önkormányzatok feladat- és hatáskörének szűkítése (pl. az oktatási egységek Klebelsberg Intézményfenntartó Központhoz való átkerülése, egészségügyi intézmények államosítása) után is jelentős szerepet tölt be, és létrehozta ilyen elnevezésű egységet, amely a szociális, az oktatási, az ifjúsági és egészségügyi ágazat mellett a sportot is magában foglalja. Ezzel szemben a kisebb településeken (és ez különösen igaz a 10.000 és 25.000 fő közötti településekre) az érintett ágazatok súlya olyan kicsi, hogy a Polgármesteri Hivatalon belül nem szükséges külön ilyen feladatköröket ellátó szervezeti egységet felállítani.

A fenti ténnyel függ össze a sport helye a kisebb lakosságszámú települések Polgármesteri Hivatalaiban. Ezen településeken – mint már utalás történt rá – nem hoztak létre külön humán területtel foglalkozó szervezeti egységet, és ezért a sportot más elnevezésű egységekbe sorolták be: ez egyrészt a Polgármesteri kabinetet jelenti, amely részben utal arra, hogy a vezetők igen fontosnak tartják a közvetlen ellenőrzést (bizonyos mértékig ide sorolható a jegyzői kabinetbe való besorolás is, amely szintén a kisebb lakosságszámú településekre jellemző). Másrészt több alkalommal is lehet találkozni az „önkormányzati” elnevezésű szervezeti egységgel is, amely mögött az a tény áll, hogy az adott településeken az érintett egységek (pl. irodák, osztályok) foglalkoznak az egykor sokkal szélesebb önkormányzati feladat- és hatáskör maradványaiból itt maradt, a humán körnél ugyanakkor szélesebb spektrumot felölelő tevékenységi körrel.

4. Összefoglalás

A tanulmány legfontosabb megállapításai az alábbiakban foglalhatóak össze:

- A vizsgált települések Polgármesteri Hivatalaiban alapvetően jelen van a sport, és a szervezeti struktúrában elfoglalt helyzetét nagymértékben meghatározza a település nagysága.
- A települések döntő részénél ugyanakkor a sporttal foglalkozó köztisztviselők egyéb ágazatokért is felelősek, amelyek közül kiemelkedő szerepet tölt be a kultúra/közművelődés, az ifjúság és a köznevelés/oktatás.
- A vizsgált településeken Polgármesteri Hivatal szervezeti felépítésében a sport elsősorban a Polgármesteri kabinethez és a humán egységekhez (főosztály, osztály iroda) tartozik, a besorolást azonban jelentős mértékben befolyásolja a település nagysága.

Irodalom

- ÁRVA ZS.–BALÁZS I.–BARTA A. –VESZPRÉMI B. (2012): Közigazgatás-elmélet. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, p. 299
- BAKONYI T. (2007): Állam, civil társadalom, sport. Kossuth Kiadó, Budapest, p. 179.
- BELÁNYI M.–CSALLÓ K.–FEIK CS.–FOGARASI J.–TÁBI R. (2010): A helyi önkormányzatok. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, Budapest, p. 685
- BUKTA ZS. (2003): Az önkormányzatok és a sport egy felmérés tükrében. In Földesiné Szabó Gy.–Gál A. (eds): Sport és társadalom – válogatás a doktoranduszok írásaiból, Magyar Sporttudományi Társaság, Budapest, pp. 99-115.
- CHALKLEY B.– ESSEX S. (1999): Urban development through hosting international events: a history of the Olympic Games. *Planning Perspective*, 14. évf., pp. 369-394.
- ESSEX S.–CHALKLEY B. (1998): Olympic Games: catalyst of urban change. *Leisure studies*, 17. évf., pp. 187-206.
- EMERY P. (2010): Past, present, future major sport event management practice: The practitioner perspective. *Sport Management Review*, 13. évf., pp. 158-170.
- GOLD J.R.–GOLD M.M. (2008): Olympic Cities: Regeneration, City Rebranding and Changing Urban Agendas. *Geography Compass*, 2. évf., pp. 300-318.
- GRATTON C.–SHIBLI S. –COLEMAN R. (2005): Sport and Economic Regeneration in Cities. *Urban Studies*, 42. évf., pp. 985-999.
- HAJDÚ P. (2000): Önkormányzati sportirányítás a rendszerváltás után és a fejlődés lehetőségei. *Magyar Közigazgatás*, 50. évf. pp. 120-123.
- HOULIHAN B. (2005): Public sector sport policy: Developing a framework for analysis. *International review for the sociology of sport*, 40. évf., pp. 163-185.
- HOYE R.–CUSKELLY G. (2007): Sport governance. Routledge, London and New York, p. 248.
- HUMS M.A.–MACLEAN J.C. (2009): Governance and policy in sport organisation. Holcomb Hathaway Publishers, Scottsdale, p. 400
- KING N. (2009): Sport Policy and Governance. Butterworth-Heinemann, Oxford, p. 319.
- KLUKA D.–STIER W.JR.–SCHILLING G. (2005): Aspects of Sport Governance. Meyer & Meyer Sport, Oxford, p. 200
- KOZMA G. (2010): Sport as an element in the place branding activities of local governments. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 3. évf., pp. 133-143.
- KOZMA G.–RADICS ZS.–TEPERICS K. (2012): The new role of sport: the use of sport in place branding activity of local government of Debrecen (Hungary). *Journal of Physical Education and Sport*, 12. évf., pp. 507-513.
- MAENNING W.–DU PLESSIS S. (2009): Sport Stadia, Sporting Events and Urban Development: International Experience and the Ambitions of Durban. *Urban Forum*, 20 évf., pp. 61-76.
- REIN I.–SHIELDS B. (2007): Place branding sport: Strategies for differentiating emerging, transitional, negatively viewed and newly industrialised nations. *Place Branding and Public Diplomacy*, 3. évf., pp. 73-85.
- SMITH A. (2005): Reimagining the city: the value of sports initiatives. *Annals of Tourism Research*, 32. évf., pp. 217-236.

- THEEBOOM M.–DE KNOP P. (2001): Sport policy research in the city of Antwerp. In Grattom C.–Henry I. (eds): Sport in the city, Routledge, London and New York, pp. 279-285.
- WEED M. (2001): Towards a model of cross-sectoral policy development in leisure: The case of sport and tourism. Leisure studies, 20. évf., pp. 125-141.
- WESTERBEEK H.–SMITH A.–TURNER P.–EMERY P.–GREEN C.–VAN LEEUWEN L. (2005): Managing sport facilities and major events. Allen & Unwin, Crows Nest, p. 288.

A MISKOLCI AGGLOMERÁCIÓ KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

Kristóf Andrea

I. Bevezetés

A magyar településrendszer fejlődésének egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó folyamata az agglomerációk kialakulása és változása. A tágabban értelmezett urbanizáció, a leglátványosabb változást a nagyobb városok és környezetük viszonylatában zajló centralizáció (agglomeráció) és decentralizáció (szuburbanizáció) révén valósítja meg. A hazánkban kialakult agglomerációkban lezajló változások kutatásához kapcsolódó tanulmányok markáns színtereiként a főváros és térsége, valamint a dinamikus gazdasági fejlődés által leginkább érintett nagyvárosaink (pl. Győr, Pécs, Miskolc stb.) és térségeik nevezhetők meg. A hazai agglomerációs-vonzáskörzeti kutatások (pl. *Tóth J. 2004, Lőcsei H. 2004, Kőszegfalvi Gy. 1999, Timár J. 2006, Schuchmann J. 2008, Kovács T.–Tóth G. 2003, Bajmócy P. 2009 stb.*) mindegyike rávilágít arra, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok súlypontjai a miskolci agglomeráció esetében is megváltoztak. Mindez a miskolci agglomerációs tér átstrukturálódását, településeinek társadalmi, demográfiai, gazdasági és funkcionális differenciálódását eredményezte. E tekintetben elegendő arra utalni, hogy önmagában Nagy-Miskolc létrehozása is sajátos térszerkezetet eredményezett (pl. *Enyedi Gy. 1984, Kovács T. 2003 stb.*).

A Miskolchoz kapcsolódó agglomerálódás kezdő időpontját, a fejlődés dinamikáját és szakaszait tekintve azonban nincs konszenzus a kutatók között (pl. *Tóth J. 2004, 2006, Kőszegfalvi Gy. 2006, Kovács T. 2003 stb.*). Az okok között szerepelhet az extenzív (pl. népességszám gyarapodás, jelentős lakásépítési tevékenység, alapinfrastruktúra kiépülése stb.) és az intenzív agglomerálódási folyamat (melynek eredményeként összefüggő, fizikailag egybeépült településtest alakul ki, s a közvetlen szomszédságban lévő települések egymással összenőhetnek, illetve a vonalas infrastruktúra-rendszerek átfogják és összefogják az agglomeráció egész területét) szakaszainak eltérő értelmezése is. Az agglomerációk területi lehatárolása geográfusaink szerint különböző, illetve az egyes tudományágak sajátos fogalom-készlete is eltérő értelmezésekre nyújt lehetőséget (pl. *Timár J. 2006, Nagy G. –Timár J. 2010 stb.*). Az elmúlt évtizedek kutatásainak egyik neurálgikus pontja az agglomerálódási folyamat történeti szakaszainak és sajátosságainak egzakt feltárása a miskolci agglomerációs térben. Az eddigi kutatások egy-egy adott időpontra koncentráltak és nem foglalkoztak azzal,

hogy időben hogyan változtak az agglomerálódást előidéző tényezők, illetőleg változott a miskolci agglomeráció területi kiterjedése.

Tanulmányom célja annak bemutatása, hogy az elmúlt másfél évszázad társadalmi-gazdasági fejlődése hogyan hatott Miskolcra és a szűkebb társadalmi-gazdasági hinterlandjában elhelyezkedő településekre. E fejlődés a településeggyüttes, illetve az 1970-es évektől agglomeráció, vertikális kapcsolatainak és horizontális kiterjedésének változásaira is hatással volt, az egyszerűbb migrációs folyamatoktól az intenzív agglomerálódásig.

II. Miskolc fejlődése és hatása a környező településekre (1880-1945)

Miskolc a Bükk hegység és a Cserehát találkozásánál helyezkedik el (un. Miskolci-kapu és tágabb környéke), földrajzi energiái, gazdaságföldrajzi helyzete, településszerkezete napjainkig meghatározzák az itt élők életlehetőségeit. A 19. század második felétől a város fejlődése felgyorsult, részben a kiegyezés utáni kedvező politikai helyzet, részben a vasútvonal hatására. Fontos volt, hogy 1867. május 16-án kihirdették: Miskolc az 1848/24. tc. értelmében rendezett tanácsú város lett. Miskolc és szűkebb hinterlandja az 1880-as évektől a történelmi Magyarország egyik legdinamikusabban fejlődő ipari térségévé vált. Az iparosítás számtalan jele közül az alábbiak emelhetők ki: Diósgyőrben nagykohó épült /a második legnagyobb az országban/, nehéz-, könnyű- és élelmiszeripari gyárak, üzemek jöttek létre, bányászat fejlődése stb. Miskolc első gyára az 1833-ban alapított Kőedénygyár volt. 1864-ben jött létre a később országos jelentőségre szert tevő Borsod-Miskolci Gőzmalom. Az újmassai őskohó 1866-ban szüntette be termelését, s innen költözött át a gyár – helyszűke miatt – Diósgyőr-Vasgyárba 1870-ben. A gyár egyre korszerűbbé vált, 1879-ben bevezették a Siemens–Martin-, 1882-ben a Bessemer-acélgyártást.

A mikrorégió települési szerkezetének kialakulásában meghatározó szerepe volt a központi település szerkezetének (pl. morfológiai adottságok és magassági szintek stb.), a környező tájak természetföldrajzi viszonyainak (pl. domborzati adottságok, vízrajzi helyzet stb.) és a vonalas infrastruktúrarendszer területi-földrajzi elhelyezkedésének. Miskolc mai városképe – középkori alapokon – az 1860–1880-as évektől, minőségi változásokat eredményező fejlesztések eredményeként kezdett kialakulni. A város bekapcsolódott a vasúti forgalomba (1859). Elindult a villamosforgalom, elkészültek a belváros arculatát meghatározó legfontosabb építmények (pl. Városháza, Megyeháza, Népkert, Közkórház stb.).

A megyeszékhely az 1880-as évekre vasúti csomóponttá vált, amely az első világháborúig tovább erősödött (pl. abaúji és a gömöri vonalak stb.). A helyi közlekedésben a villamos kapta a főszerepet, az autóbuszjáratok 1903-ban

indultak el először – ekkor még csak rövid időre –, az állandósult autóbusz-közlekedés később (1926) indult be.

Miskolc belterülete a 19. század első felétől a 20. század elejéig megduplázódott, 1912-ben a belső lakott terület 10,3 km² volt, ahol közel 50 000 ember élt (1. táblázat). A város lakossága 1870-1910 között közel két és félszeresére emelkedett, a mai városterületen lévő egykori önálló települések dinamizmusa is hasonlóan alakult. A robbanásszerű lakónépesség változás az ipar fejlődésével mutat párhuzamot. Az egyik legjelentősebb a Vasgyár, amelynek felépítésére vonatkozó állami elhatározás 1867 végén született meg, és a Diósgyőr közigazgatási területére telepítendő gyár mellett már az első tervrajzon is feltüntették a kolóniát, azt a lakótelepet, ahol a gyári dolgozók és családjaik élhettek. A házakat zömmel vörös téglá falazattal látták el, elhelyezésüknél pedig a legcélszerűbb, sakktablás megoldást választották. Az építkezés – a gyári munkáslétszám növekedéséhez igazodva – a második világháborúig tartott. 1886 végén már 800 ház állt készen. A felépített házak egy- vagy kétemeletesek voltak, és négy-négy lakást tartalmaztak. Az építkezéseken közreműködőkön kívül a vas- és acélgyárnál 1230 ember dolgozott 1878-ban.

1898 végén már 219 munkáslakóházban 498 család élt, de emellett felépült 28 munkáslakóház 56 munkavezető, 28 munkáslakóház 44 hivatalnok és 2 munkáslakóház nőtlen munkások részére. Az alkalmazásban álló munkásoknak azonban csak fele lakott – a Pallas Nagy Lexikona szerint - a felsorolt házakban, a másik része a szomszéd falvakban élt (*A Pallas Nagy Lexikona 1900*). A helyzet később sem oldódott meg, mert 1908-ban a több mint 6300 munkásból már 5000 a telepen kívül, drága lakásokban lakott. Az első időben „gyarmat”-nak nevezett lakótelepen széleskörű intézményhálózat is megvalósult. Építettek óvodát és iskolákat, korszerű kórházat, gyógyszertárat, közfürdőt, postát, munkáséttermet, könyvtárt, olcsó beszerzést biztosító kereskedelmi létesítményeket és templomokat. Nem maradtak el az infrastrukturális fejlesztések sem: 1900-ban bevezették a villanyt a telep házaiba, és az utcákat is villanyvilágítással látták el, valamint bevezették az egyik Szinva-forrás vizét a kolóniára. A kolónia 1900-ban az Osztrák-Magyar-Monarchia legkorszerűbb lakótelepének számított.

A Vasgyár népességkoncentráló szerepét és jelentőségét több tényező is mutatja. Egyrészt Diósgyőr-Vasgyár különválási törekvése Diósgyőrtől többször lendületet kapott, ezekből az iratanyagokból ismert, hogy az új önálló település része lett volna a Vasgyár mellett fekvő Újdiósgyőr, Poczogó, Nyírjes és Szarka-hegy telepek, valamint a percesi bányatelep. Másrészt a Vasgyár jelentős munkaerő szükségletét csak úgy tudta biztosítani, hogy a mikrorégió közeli településein is jelentős számú gyári munkás élt. Mindez lehetőséget biztosít számunkra, hogy a Vasgyár és Miskolc korabeli vonzáskörzetét – a népességszám változás alapján – vázlatosan értékeljük (1. táblázat).

1. táblázat. Nagy-Miskolchoz kapcsolt települések népességszámának változása (1870-1949)

Település	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949
Miskolc	21535	24319	30408	40833	49182	56982	61559	77362	103690
Diósgyőr	4312	4630	6537	11520	17204	19236	20854	26539	na.
ebből: Vasgyár és Újdiósgyőr	na.	kb. 2000	na.	6300	7771	na.	6187 +3479	6886 +2452	na.
Pereces	na.	na.	na.	na.	2312	na.	3007	2902	na.
Görömböly	1175	1160	1482	1604	1840	1930	2296	2845	2177
Hejőcsaba	1542	1570	1808	2490	3184	4455	6356	5036	na.
ebből: Martintelep	na.	na.	na.	na.	493	na.	1935	1331	na.
Hámor	1011	827	953	1042	978	1007	1053	1030	1321
Szirma	1114	1163	1315	1452	1545	1568	1794	1899	1958
Összesen	30689	33669	42503	58941	73933	85178	93912	114711	109146

Forrás: Népszámlálások (1870-1949) adatai alapján, saját szerkesztés

A fenti táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a népességyarodás egyik pólusát jelentő Vasgyár hatása a szűkebb települési térre is csak differenciáltan terjedt ki. Robbanásszerű népességnövekedés jellemezte Perecest és Diósgyőrt (lakossága negyven év alatt megnégyszereződött), ugyanakkor például Ómassa (167 lakos 1910-ben) vagy a Tatárdomb (155 lakos 1910-ben) népességszáma nem változott érdemben. A Hámorok (Alsó-, Közép-, Felső-) esetében hasonló volt a helyzet, népességszámuk 800-1000 fő között ingadozott. A Papírgyárhoz kapcsolódó munkaerővonzás is viszonylag alacsony lehetett, külterületi lakott helyként 1910-ben mindössze 93 főt írtak itt össze.

A diósgyőri Vasgyár mellett azonban Miskolc társadalmi-gazdasági fejlődése is egyre jelentősebb tényezővé vált, különösen az 1880-as évektől. Görömböly, Hejőcsaba és Szirma népességszám gyarapodása (1. táblázat) már ekkor is meghaladta a környező települések (a korabeli miskolci járás 31 településének) népességnövekedési átlagát (66,3%), miként Alsó- és Felsőzsolca, valamint Bükkzentkereszt is. Jelentősen módosul a miskolci járás településeinek átlagos népességszám gyarapodása 1870-1910 között, ha eltekintünk Diósgyőr adataitól (negyven év alatt 12892 fős gyarapodás, ez a járás népesség gyarapodásának 61,7%-a). E tekintetben a miskolci járás fennmaradó harminc településén a gyarapodás negyven év alatt mindössze 8003 (38,3%) fő volt.

Mindez azért is fontos, mert a dinamizálódó miskolci gazdaság elsősorban a környező borsodi településekre gyakorolt jelentős népesség vonzó hatást (2. táblázat). Mutatja ezt az is, hogy Borsod megye 1870-1910 közötti népességyarapodása (66050 fő= 38,36 %) sem volt magasabb, mint a miskolci járásé. E vonatkozásban megállapítható, hogy Arnót és Bükkzentlászló népesség-gyarapodása is Miskolc pozitív hatása alá került. Bizonytalan és további kutatást igényel, annak eldöntése, hogy az 5,6-22,7% közötti

népességnövekedéssel jellemezhető települések járási és megyei átlagtól alacsonyabb értékei, a Miskolcra történő bevándorlásból vagy más demográfiai folyamatokból adódnak-e? Az mindenesetre tény, hogy Miskolc és Diósgyőr, valamint a hozzájuk kapcsolódó települések szoros gazdasági-térszerkezeti kapcsolatrendszerbe kerültek. Ezt mutatja, hogy Miskolc 1909. jan. 01-től törvényhatósági jogú várossá vált, s ez felgyorsította a városépítést. Az első villamos fővonal a Tiszai pályaudvar és a Szent Anna-templom között, a szárnyvonal a Búza tér és a Népkert között húzódott. A fővonalat 1905-ben Diósgyőrig, a mellékvonalat pedig 1910-ben Hejőcsabáig hosszabbították meg. 1910-ben megkezdődött az egységes városi vízvezeték- és csatornahálózat kiépítése, a Népkert és a kórház között új villanegyed épült, a Szentpéteri kapuban területet vásárolt a város az új köztemető számára.

2. táblázat. Miskolchoz kapcsolódó települések népességszám változása (1870-1949)

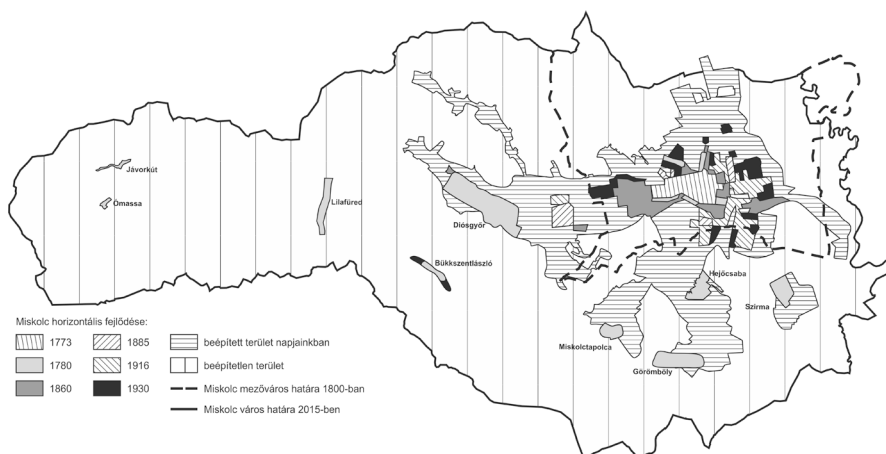
Település	1870	1880	1890	1900	1910	Vált. (%) 1870-1910	1920	1930	1941	1949
Alsózsolca	1013	1158	1393	1546	1931	190,6	2030	2504	2899	3093
Arnót	707	735	905	968	987	139,6	1141	955	940	894
Bükkaranyos	1017	968	1084	1118	1161	114,2	1256	1302	1448	1366
Felsőzsolca	946	1137	1348	1627	1982	209,5	2048	2532	2939	2932
Harsány	1728	1869	1802	1832	1825	105,6	1955	1972	2002	1988
Kisgyőr	1422	1472	1492	1601	1735	122,0	1691	1699	1684	1698
Kistokaj	661	608	648	682	703	106,4	721	856	887	839
Mályi	655	552	562	621	743	113,5	836	1053	1117	1138
Nyékládháza	969	959	1018	1236	1404	144,9	1620	2138	2209	2369
B. szentlászló	400	447	505	607	596	149,0	610	662	723	717
Répáshuta	361	435	441	376	443	122,7	467	555	618	507
Szirmabesenyő	1219	1366	1420	1406	1445	118,5	1572	1738	2671	2589
B. szentkereszt	476	629	689	857	1007	211,5	1091	1341	1685	1154
Miskolci járás (fő)	31528	32297	36334	44210	52423	+20895 fő	57425	62797	71764	70324
(%)	100	102,4	115,2	140,2	166,3	166,3	182,1	199,2	227,6	223,1

Forrás: Népszámlálások (1870-1949) adatai alapján, saját szerkesztés

A dél-borsodi településekkel egyre intenzívebb kapcsolatot tartó Miskolc helyzete és szerepe alapvetően megváltozott a trianoni döntéssel. Trianon előtt a történelmi Magyarország 12. legnépesebb városa volt, utána a trianoni Magyarországon a hatodik. Miskolc a régió - vetélytárs nélküli (Kassa) - vezető nagyvárosává vált, Észak-Magyarország ipari, kereskedelmi, pénzügyi és kulturális központja lett. Miskolc hosszú időre meghatározó rendezési terve 1921-ben készült el. Miskolc és a környező települések szoros kapcsolatrendszerét a két világháború közötti további dinamikus népességyarapodás is jelzi. A város lakosság száma Diósgyőrrel együtt már 1941-ben

100 000 fölé emelkedett (1. táblázat), s csak rövid idő kérdése volt, hogy a funkcionálisan egybekapcsolódott városrészek jogi egyesítésére mikor kerül sor.

Nagy-Miskolc létrehozásának gondolata már a 19/20. század fordulóján felmerült, de az első világháború miatt nem történhetett előrelépés ez ügyben. Nagy-Miskolc – első lépésben – végül csak 1945-ben jött létre: Diósgyőr, Hejőcsaba és a Görömbölyről leválasztott Tapolca hozzácsatolásával. 1950-ben Görömböly, Hámor és Szirma területével és népességével tovább bővült a Miskolc, ezzel az ország második legnépesebb városává vált (1. táblázat, 1. térkép).

1. térkép. Miskolc térbeli növekedése, a beépített terület változása (1773-2015)
 Forrás: Korabeli térképek alapján saját szerkesztés

Diósgyőr, Görömböly és Szirma dinamikus népességyarapodása mellett tovább folytatódott a településegüttes (pl. Alsó- és Felsőzsolca, Szirmabesenyő, Bükkszentkereszt, Nyékládháza stb.) népességszámának emelkedése (1. táblázat). A fentiek figyelembevételével Miskolc vonzáskörzetébe tartoztak már a második világháború előtt e települések. Mindazok ellenére ez a véleményem, hogy a város történetével foglalkozó kutatók egy csoportja azt hangsúlyozza, hogy például a Vasgyári-kolónia 1945-ig sem városszerkezeti, sem közösségi szempontból nem integrálódott a miskolci társadalomba. A környező települések évtizedekig csak remélték, hogy számukra is fellendülést hozhat a Vasgyár jelenléte (Dobák Judit: *Miskolc ipari társadalmának...*).

A társadalmi-gazdasági kapcsolatok fejlettsége és mélysége a második világháború előestéjén elérhette – mai fogalomhasználattal – a településegüttesek szintjét. A miskolci agglomeráció előzményeit – a sajátos adottságok miatt is – elsősorban ebben a településegüttesben kell keresnünk. Mindezt alátámaszthatja, hogy a Magyarország a XX. században c. ötkötetes könyvsorozat második kötetében, a szerzők véleménye szerint az agglomerálódás

– a két világháború között – lényegében Budapestre és környékére korlátozódott. A városhálózat többi eleménél nem történt látványos változás, de bizonyos agglomerálódás megfigyelhető volt néhány vidéki város (pl. Miskolc, Szombathely, Pécs) körül is (*Magyarország a XX. században. II. kötet*).

III. Miskolci településeggyüttes vagy agglomerálódó térség (1945-1970)

A második világháború után a településpolitika elsődleges célja az iparosítás településhálózati feltételeinek megteremtése, ugyanakkor a településfejlesztés legfontosabb eszköze is az iparosítás volt. E tekintetben Miskolc kiemelt fejlesztési forrásokban és politikai figyelemben részesült. Mindezek ellenére az 1960-as évekig bizonytalan Miskolc és hozzá szorosan kapcsolódó települések közös elnevezése, ill. besorolása. Nem meglepő ez a hezitálás, fontos hangsúlyozni, hogy az agglomerációk kialakulása nem egyik pillanatról a másikra történik, hanem hosszú fejlődési ívet írnak le (*Tóth J. 2006*). Az agglomerációk történeti kutatásának egyik alapvető feladata napjainkban is az, hogy ezt a fejlődési irányvonalat meghatározza, és vizsgálja azokat a tényezőket, amelyek az egyes agglomerációk kialakulásához elvezettek.

Az agglomerációk kialakulásának kérdésköre hosszú múltra tekint vissza hazánkban. Intenzív kutatása a hatvanas években kezdődött el, az Országos Tervhivatal irányításával. A településeggyüttesekhez kapcsolódó kezdeti magyarországi kutatások (pl. *Fórizs M. 1967, Perczel K. 1964 stb.*) megállapították, hogy az agglomerációk kialakulásakor a termelőerők koncentrációja játssza a legmeghatározóbb szerepet. Fórizs Margit négy tényező (egészségügyi, középiskolai, kiskereskedelmi, ipari ingázók) alapján a miskolci településeggyüttesbe 35 települést sorolt. Különös hangsúlyt fektetett az ipari ingázók arányára, s megállapította, hogy Budapestre az együttesét alkotó 31 községből valamivel több, mint 21.500 ipari dolgozó érkezett naponta. A 31 községen kívüli településekről még 50 ezer fő ingázott napi rendszerességgel, jelezve Budapest nagyon erős munkahely-központi szerepét. Budapestre az 1960. évi népszámlálás adatai alapján 139.402 fő járt be, napi, heti vagy hosszabb időintervallumot tekintve. A vidéki központokba (Ózd, Miskolc, Sopron, Salgótarján, Győr, Székesfehérvár) naponta csaknem 28.000 ipari dolgozó áramlott, akik nagy része (16.500 fő) a hozzájuk kapcsolódó településeggyüttesekből érkezett.

Az ingázók/bejárók gazdasági ágazatok szerinti csoportosításától eltekintve, az 1960. évi népszámlálás alapján megrajzolható Miskolc munkaerővonzása is. Az országos adatok alapján megállapítható, hogy Miskolcra – Budapest után – az ország településeit tekintve a legtöbb bejáró érkezett. Miskolc 73.918 helyben lakó foglalkoztatottjához 24.197 bejáró (24,6%) is érkezett (ugyanekkor Miskolcra mindössze 1.280 fő járt el más településre dolgozni, ebből a miskolci járás településeire egyetlen munkavállaló sem, de Borsod-Abaúj-Zemplén megyén kívülre is csak 93 fő!), azaz közel 100.000 munkahely

volt hazánk második legnépesebb nagyvárosában (3. táblázat). Ugyanekkor Pécsre 8.896, Szegedre 8.518, Debrecenbe 7.900 foglalkoztatott járt be.

Miskolcra minden negyedik munkavállaló vidékről érkezett, Borsod-Abaúj-Zemplén megye 306 településéről és más megyék 171 településéről. A bejáró dolgozók lakóhelyét tekintve abszolút számokban Mezőkövesd (1620 fő) és Felsőzsolca (1026 fő) értékei voltak a legmagasabbak, de még kilenc településről érkezett 500 fő feletti dolgozói létszám (3. táblázat). Az első csoportba az a három település került, ahonnan a helyben lakó aktív keresők több mint hatvan százaléka Miskolcra járt, a második csoportba az 30,9–48,8% közötti (11 település), míg a harmadik csoportba (18 település) a 22,9–29,6% közötti értékkel rendelkező települések kerültek. Hús százalékos alatti értékkel rendelkezett a 80 főnél nagyobb Miskolcra ingázó aktív keresőt kibocsájtó környező települések közül Sajóecseg (86 ingázó=19,3%), Bükkaranyos (113 ingázó=17,5%), Sajóvamos (124 ingázó=10,2%), Boldva (120 ingázó=12,2%) és Sajószentpéter (224 ingázó=4,4%). Az ingázók 67,3%-a 20 km-en belüli távolságról utazott, az utazási átlag 15,3 km volt.

3. táblázat. Miskolcra ingázók az aktív keresők százalékában (1960)

Település	ingázó	aktív k.	%	Település	ingázó	aktív k.	%
<i>Hejőbába</i>	519	768	67,6	Szikszó	790	3072	25,7
<i>Sajóbábony</i>	975	1497	65,1	Vatta	140	552	25,4
<i>Felsőzsolca</i>	1026	1695	60,5	B.szt.lászló	95	375	25,3
<i>Szirmabesenyő</i>	710	1454	48,8	Taktaharkány	448	1790	25,0
<i>Alsózsolca</i>	792	1752	45,2	Mályi	195	796	24,5
<i>Kistokaj</i>	225	500	45,0	Emőd	631	2597	24,3
<i>Nyékládháza</i>	567	1353	41,9	Gesztely	226	942	24,0
<i>Arnót</i>	188	492	38,2	Ónod	268	1125	23,8
<i>M.nyárad</i>	306	818	37,4	Aszaló	253	1066	23,7
<i>Onga</i>	571	1607	35,5	Sajópetri	153	669	22,9
<i>Tiszalúc</i>	658	1860	35,4	Sajóecseg	86	446	19,3
<i>Hejőkeresztúr</i>	159	451	35,3	B.aranyos	113	647	17,5
<i>Sajókeresztúr</i>	187	589	31,7	Taktaszada	175	1039	16,8
<i>Berzék</i>	147	476	30,9	M. keresztés	467	2785	16,8
Sajólad	311	1050	29,6	Mezőkövesd	1620	9670	16,8
Halmaj	218	749	29,1	F. dobsza	111	800	13,9
Bócs	335	1156	29,0	Mezőcsát	440	3222	13,7
S.pálfala	99	342	28,9	Boldva	120	987	12,2
B.szt.kereszt	157	543	28,9	B.ábrány	114	938	12,2
Hernádnémeti	448	1588	28,2	Sajóvamos	124	1221	10,2
Harsány	266	970	27,4	Szerencs	251	4054	6,2
Kisgyőr	244	935	26,1	Sajószentpéter	224	5073	4,4

Forrás: Népszámlálás (1960) adatai alapján, saját szerkesztés

A magyarországi agglomerálódás erősségét kutatók számára e folyamat leginkább szembetűnő jellemzője ekkor a gyors népességnövekedés és a kiterjedt ingázás lett, bár ezek – főként az előbbi – az 1980-as évek végétől sokat veszítettek intenzitásukból. Az 1950-es és 1960-as években a magyar falvakból több mint egy millióan vándoroltak el, jelentős részük a városokban telepedett le. A városokba irányuló migráció meghatározó szerepet játszott abban, hogy az 1960-as években a főváros népessége mintegy 200 ezer, a többi városé pedig 700 ezer fővel gyarapodott. E tényezőkön túlmenően az ipari termelés területi koncentrációja, a népességtömörülés és az infrastruktúra-fejlesztés is az agglomerációk kialakulását segítette elő (*Kőszegfalvi Gy. 1979*).

E tekintetben elegendő arra a tényre utalnom, hogy 1949-1960 között Miskolcra több mint harminc ezren (30.479 fő) vándoroltak be, ami Budapest (267.663 fő) és Pécs (30.596 fő) után a harmadik legmagasabb érték volt az ország városait tekintve. Miskolc regionális vonzásintenzitását jelzi, hogy a bevándorlók 48,3%-a saját megyéjéből, 27,5%-a a szomszédos megyékből, 15,3%-a más megyékből, míg 8,9%-a Budapestről érkezett. A fenti adatok egyértelműen arra mutatnak, hogy az agglomerálódási folyamat első lépcsőjét (a települések funkcionális kapcsolatainak fejlődése, mint például a lakóhely és a munkahely közötti ingázás) Miskolc az 1960-as évekre teljesítette, azaz nem kétséges, hogy Miskolc és a környező települések együtt agglomerálódó térséggé váltak.

A továbbfejlődés lehetőségét az 1960-as években kibontakozó, majd az 1970-es években kiteljesedő társadalmi-gazdasági viszonyok (pl. kollektivizálás, iparfejlesztés, infrastrukturális beruházások stb.) és politikai viszonyok (pl. új gazdasági mechanizmus stb.), valamint az Országos Településhálózatfejlesztési Konceptió (OTK) teremtette meg.

IV. A miskolci agglomeráció fejlődése (1970-1990)

Az agglomerálódás második fejlődési szakaszában következik be a települések területi összefonódása, majd összenövése (például közös infrastrukturális hálózati rendszerek kialakításával). Ha mind a funkcionális, mind pedig a területi kapcsolatok kialakultak, akkor lehet agglomerációról beszélni. Ebben az értelemben, az 1970-es évek végén, csak a budapesti és a miskolci agglomerációt tekintették kialakultnak (*Kőszegfalvi Gy. 1979, Süli-Zakar I. 1985, Tóth J. 1988*).

Miskolc és a környező települések vonzásintenzitásának vizsgálatára több kutatás is született, melyek közül néhány (pl. *Koleszár I. 1980, Lukács J.-né – Perger F.-né 1975, Süli-Zakar I. 1985 stb.*) egy-egy központi kérdésre fókuszált (mint például a demográfiai mutatókra, a munkaerő-ingázásra vagy a kereskedelmi vonzásra). A kutatók egy másik csoportja pedig komplex mutatók

alapján határolta le a miskolci agglomeráció térségét (pl. Szántó Zs. 1979, Süli-Zakar I. 1989 stb.).

Lukács J.-né – Perger F.-né 1975-ben megjelent tanulmányukban 23 mutató alapján (pl. termelőerők koncentrációja, népesség koncentrációja és ellátottsági mutatói stb.) végezték el a miskolci agglomeráció lehatárolását. Az agglomerációba azokat a településeket sorolták, amelyek a legjobban megközelítették Miskolcnak, mint viszonyítási alapnak az értékeit, míg a minimumot a megyei községek átlaga jelentette. A mutatók súlyozása után három kategóriát állítottak fel (külső, középső és belső övezet), s ez egyben a vonzásintenzitást is jelezte.

Miskolc ipari központként hatalmas termelőerő-koncentrációt tudhatott magáénak, amely alapvető feltétele volt az agglomeráció kialakulásának. Külön ki kell emelni a Lenin Kohászati Műveket, valamint az egyéb nehézipari vállalatokat, amelyek az 1980-as évek elején a miskolci ipari foglalkoztatottak mintegy háromnegyedét adták. A város 1980-ban több mint száz ipartelepellel rendelkezett, amely egyharmada volt a megyei összesnek. Az LKM mellett meg kell említeni a Szerszámgépipari Műveket, a Miskolci Szeszzipari Vállalatot, a Miskolci Olajgyárat, a Budalakk Festék és Műgyantagyár Miskolci Gyárat, valamint a Miskolci Házépítő Kombinatot, mint a térség akkori legnagyobb munkaadóit (Süli-Zakar I. 1989). Miskolc extenzív ipari növekedése területi terjeszkedéssel is együtt járt (1. térkép), 1950 és 1981 között számos települést csatoltak hozzá (pl. Lyukó, Bükkszentlászló, Garadna, Lillafüred, Perces, Ó- és Újmassa stb.) és ezzel, illetve az iparosodáshoz kapcsolódóan Miskolc az ország egyik legnagyobb területű iparvárosává fejlődött (224 km²).

Miskolc szocialista nehézipari központtá fejlődésében, mely az 1980-as évek közepén tetőzött, a több mint 18.000 főt foglalkoztató Vasgyár (LKM) termelése meghaladta az évi egymillió tonnát. A város lakossága ekkor érte el a rekordot, több mint 211.000 lakos, a munkaképes korúak több mint kétharmadának a nehézipari cégek adtak munkát. Miskolc népességének jelentős számszerű növekedése a természetes szaporodáson kívül a pozitív bevándorlással és a közigazgatási rendezéssel megnövelt városterülettel függött össze. Miskolc népessége 1970-ben 181.398 fő, 1980-ban pedig 208.103 fő volt (4. táblázat).

Az 1970-es években markánsabb lett a településrendszer strukturális átalakulása is, különféle településstruktúrák alakultak ki, és felgyorsult a fejlődésük. A budapesti agglomeráció mellett kialakult a Miskolc–Sajó-völgyi és a balatoni agglomeráció (Kőszegfalvi Gy. 2009). Koleszár I. (1980) szerint Miskolc vonzáskörzeti funkciója sokrétű, ugyanakkor kétségkívül az egyik legjelentősebb vonzástényező a munkaerőigény volt. Egy ipari város esetében – különösen az 1960-es és 1970-as évek extenzív iparosítási és beruházási időszakában – ez nem vitatható. Koleszár I. a munkaerő-vonzáskörzetet az

ingázók arányával és a foglalkozási szerkezet átalakulásával mérte Miskolc esetében, következtetéseket levonva az agglomeráció határvonalairól.

Szántó Zs. 1979-ben megjelent tanulmányában, a termelőerők koncentrációját 45 faktor segítségével vizsgálva megállapította, hogy Magyarországon a budapesti agglomeráción kívül, a pécsi, a miskolci, a balatoni és a komáromi agglomerálódó térségek, valamint potenciális agglomerációk (pl. veszprémi) és településcsoportok (pl. nyíregyházi) határolhatók el.

A fentiek alapján néhány gondolatban feltétlenül fontos megemlítenem, hogy az 1980-as években komoly polémia bontakozott ki a magyar geográfusok körében a településegységek fejlődési stádiumait tekintve. Tóth József professzor 1985-ben megjelent tanulmányában három stádiumban határozta meg ezt a fejlődési ívet: „Felfogásunk szerint tehát a településcsoportok, a település-egységek és az agglomerációk egy, az urbanizációs folyamat során megvalósuló, az azzal együtt járó területi koncentrálódás által életre hívott fejlődési elemei, amelyeken túl csupán formai elemek alapján különböztethetünk meg különböző településképződményeket”

Köszegfalvi György professzor munkássága nyomán (1979) ismertté vált településképződmények (32 db) közül három agglomerációnak, öt agglomerálódó térségnek, három urbanizálódó térségnek, nyolc kisebb és nyolc nagyobb városkörnyéki település-egységet, öt pedig várospárnak, illetve városhármasnak minősített. A Központi Statisztikai Hivatal is ez alapján – először az 1980-as évek elején – határozta le hivatalosan a településegységeket (*Pálné Kovács I. – Rechnitzer J. 1982*). A KSH mintegy negyven válogatott adat, illetve mutató közzétételével 1985-től megkezdte a településképződmények bemutatását, fejlődésük és változásuk nyomon követését. A lehatárolási problémák ellenére (pl. közigazgatási egységek és településegységek határainak eltérései, gazdasági tömörülés határa és a szolgáltatási-ellátási terület határainak különbözősége stb.) a miskolci agglomeráció jól lehatárolható egységet jelentett (*Matheika M. 1979*) az 1980-as években.

A miskolci agglomeráció komplex vizsgálatának egyik módszere az 1980-as évek elején a klaszteranalízis volt. Ennek az elemzésnek a kiindulópontját a Miskolc környéki települések adták, amelyekre összevont mutatószámokat dolgoztak ki, a demográfiai jellemzők, az ipari termelőerők koncentrációjának elemei és az urbanizációt, infrastruktúrát jellemző ismérvek alapján.

Valér Éva (2010) harminc társadalmi-gazdasági mutatót (pl. demográfiai, ingázási, népsűrűségi, infrastrukturális stb.) faktoranalízissel vizsgálva, megállapította a magyarországi agglomerálódás folyamatának sajátosságait és területi változásait 1970-1990 között. Megállapítása szerint a 30 mutatóból legalább öt meg kellett, hogy haladja az országos átlagot és minimum öt egymás melletti településen, akkor agglomeráció vagy agglomerálódó térségről lehet

beszélni. Véleménye szerint az 1970-es években az igen erőteljesen a városok felé irányuló migráció és a városok preferált fejlesztése nem kedvezett az agglomerálódásnak, annak területi és tartalmi kiterjedése 1980-ra számos térségben csökkent. Ezzel ellentétben – szerinte – a nyolcvanas éveket az agglomerálódás fokozódása jellemezte. Nemcsak a területi koncentrációt hordozó települések száma nőtt dinamikusán, hanem az egyes településekben is fokozódott a területi koncentráció mértéke, valamint az egyes térségeken belül a nagy területi koncentrációt képviselő települések aránya. Mindez Valér Éva szerint a miskolci agglomerációt úgy érintette, hogy oda 1970-ben és 1980-ban 33-33 település tartozott, míg 1990-ben már 55 település.

Süli-Zakar István professzor 1981-ben és 1985-ben megjelent tanulmányaiiban megállapította, hogy a miskolci ipar vonzáskörzetének átrétegződő falvai borsodi, abaúji és zempléni térségekre terjednek ki. A foglalkozási átrétegződési folyamatban a földrajzi tér, a várostól, az ipartól való távolság, a város és a vidéki települések közötti közlekedési adottságok kiemelkedő szerepet játszottak. Vizsgálatai során az 1970. és az 1980. évi foglalkozási megoszlásra vonatkozó adatok alapján településenként került feltüntetésre a mezőgazdasági, az ipari és az egyéb ágazatokban foglalkoztatottak megoszlása. Az 1985-ig lejátszódó társadalmi-gazdasági átrétegződés a Borsodi Iparvidéken Miskolc agglomerációjának két, egymástól élesen elkülönülő területi típusát alakította ki. A városhiányos és közlekedés-földrajzi árnyékban fekvő településeken a mezőgazdaságban kihasználatlanul heverő munkaerő – a helyben történő iparosítás hiányában – a megye ipari zónái felé migrált. A legerősebb népesség-kibocsátó területek az Abaúj-tornai és a zempléni kevés hasznosítható földdel rendelkező falvak, valamint a Borsodi Mezőség korábban igen magas agrár-népsűrűségű falvai voltak. Az 1980-es népszámlálás adatai alapján az iparosodott területek övezetei tovább szélesedtek, és a miskolci agglomerációban egyre határozottabban jelen voltak, míg az agrárjellegű, népesség-kibocsátó területek összezsugorodtak, és a korábbi, összefüggő agrárterületek felbomlottak. Csupán a Borsodi Mezőség déli részén maradtak egységes agrárzónák (*Süli-Zakar I. 1981, 1985*). A városba történő munkaerő-áramlás pedig nemcsak a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei lakosságot érintette, hanem a Heves megyeiket is. Az 1980-as években végzett felmérés azt igazolta, hogy a városhoz közeli, a fő közlekedési útvonalak mentén fekvő települések esetében volt a legintenzívebb a foglalkozás-szerkezeti átrétegződés: az itt lakók egyre nagyobb hányadát tették ki a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak.

Természetesen komplex agglomerációs vizsgálatnak tekinthető a miskolci térségre vonatkozóan a Központi Statisztikai Hivatal által elvégzett kutatás is. Miskolc gyors fejlődése jelentős agglomerálódási folyamatot váltott ki a Sajó völgyében, szoros kapcsolat alakult ki a szomszédságában fekvő településekkel, bányászfalvakkal. E folyamat következményeként többpólusú településstruktúra

kialakulásával számoltak. A hazai gazdaság helyzetét, fejlődését kikezdő válságjelenségek az 1980-as évek elején elsőként Miskolc térségében jelentkeztek. Ezek mélyreható változásokat okoztak a város és a vele agglomerálódott települések helyzetében, fejlődésük – helyesebben inkább stagnálásuk – feltételeiben. A korábban az agglomeráció társközpontjaiként feltételezett városok (Kazincbarcika, Tiszaújváros) pályája elvált a Miskolc körüli, vele összefonódó településektől (4. táblázat).

4. táblázat. A miskolci-agglomeráció településeinek népességszáma(1949-2015)

Település	1949*	1960*	1970**	1980**	1990**	2001**	2011**	2015**
Miskolc	109841	144741	181398	208103	196442	184125	167754	159554
Alsózsolca	3093	3819	5116	5590	5723	6044	5766	5683
Felsőzsolca	2932	3647	5026	6125	6939	7027	6613	6521
Onga	2515	3070	3456	3616	4042	4761	4858	4746
Arnót	894	962	1143	1560	2082	2557	2597	2420
Kistokaj	839	1044	1157	1245	1489	1868	2078	2084
Mályi	1138	1690	2080	2500	3353	4152	4124	4016
Sajóbáony	867	2697	3117	3416	3291	3137	2887	2786
Sajóecseg	689	943	1148	1201	1062	1065	1051	1040
Sajókeresztúr	818	1285	1 462	1 520	1 506	1 513	1 549	1483
Sajópálfala	605	626	646	725	732	786	744	728
Sajóvámos	1856	1944	2 084	2 201	2 171	2 227	2 185	2122
Szirmabesenyő	2589	3210	4 347	4 769	4 836	4 729	4 438	4181
Összesen	18835	24937	30782	34468	37226	39866	38890	37810
Miskolci járás	164785	209373	252613	283878	274953	268437	250530	240279

* jelenlévő népesség

** lakónépesség

Süli-Zakar István (1989) újabb tanulmányában agglomerációs szempontból azokat a településeket emelte ki, ahol az ott élő aktív keresők 40–60%-a az iparban dolgozott, és a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya 20% vagy az alatti volt. A helyi ipar hiánya miatt azt a következtetést vonta le, hogy a nem agrár-dolgozók nagy többsége ingázóvá vált. Éppen ezért nem volt véletlen az sem, hogy a Miskolc környéki, kedvező fekvésű településeken talált a központi városhoz hasonló foglalkoztatási struktúrát. Miskolc, mint a legerősebb gazdasági pólus körül az agglomerálódás belső zónájában 14-15 településre vonatkozóan kialakult agglomerációt határolt le. Ugyanebben a tanulmányban a régió várható munkaerő-helyzetének vizsgálata során megállapította, hogy a miskolci agglomeráció gazdasága nem problémamentes (pl. nehézipar 80-90%-os részaránya, ipari foglalkoztatottak egyoldalú ágazati struktúrája és az ebből is fakadó vándorlási veszteség stb.). A bázisiparágak gazdasági nehézségei már

ekkor visszatükröződtek a miskolci agglomeráció demográfiai folyamataiban. Véleménye szerint a gazdasági szerkezetátalakulás vontatottsága és a tényleges fogyás elemei (természetes fogyás, vándorlási veszteség) miatt különösen nehéz lesz a jövőben megteremteni a gazdaság és a településhálózat egyensúlyát. A ún. „gyárkapukon belüli munkanélküliség” nem lesz fenntartható sokáig. A szolgáltató ágazatok fejlesztését is a térségben a tőkehiány akadályozza – más ágazat pedig nem lesz képes az iparban feleslegessé váló munkaerőt megkötni – , ezért mindez a Borsodi Iparvidék és a miskolci agglomeráció nagyarányú népességfogyását, s az agglomerálódási folyamat lefékeződését eredményezheti (*Süli-Zakar I. 1989*). Mindazok ellenére, hogy az agglomerálódási folyamat előrehaladtával a települések egyre inkább nem agrárjellegűvé válhatnak, de az ipar is hiányzik, így a munkaerő szempontjából jelentősen megnő a jövőben a mobilitás szerepe.

V. A miskolci agglomeráció 1990-től

Az elmúlt két és fél évtizedben a miskolci térségre vonatkozóan a szuburbanizációs jelenségek vizsgálata kapcsán is találkozhatunk agglomerációs lehatárolási módszerekkel (*pl. KSH 1998 és 2003, Bajmócy P. 2009, Kovács T.–Tóth G. 2003 stb.*), eredményét tekintve azonban sem az agglomerációs kritériumokat tekintve (*pl. Kőszegfalvi Gy. 1999, Bajmócy P. 2009, Szalkai G. 2010, Kovács T.–Tóth G. 2003 stb.*), sem az oda tartozó települések körét tekintve nem született konszenzus.

A Központi Statisztikai Hivatal egy évtizednyi adatközlés után 1996-ban 23-ra redukálta a hazánkban megfigyelt település-képződmények számát, ami azt jelentette, hogy azok országosan, a korábbi 646-tal szemben 1996-tól 517 települést foglaltak magukba. A miskolci agglomerációba sorolt települések száma 16-ra redukálódott. Összevonások történtek a megmaradt képződmények elnevezésében is, igaz ez a miskolci agglomerációt nem érintette.

VÁTI Kht. vizsgálatai (2001) a KSH lehatárolást támasztották alá, tömör jellemzését adták az ezredfordulós helyzetnek, mely szerint: „Az 551,6 km² területű miskolci agglomeráció az ország területének 0,6 %-án helyezkedik el. A lehatárolásakor 16 település alkotta. A vonzasközpont Miskolcon kívül társközpontként még Kazincbarcika is beletartozott. A vizsgált időszakban az agglomeráció lakosság száma és népsűrűsége növekedett, míg a lakásállomány szinte változatlan maradt. Miskolc lakossága, a szuburbanizáció eredményeként, folyamatosan csökkenő tendenciát mutat, ami részben az elvándorlásnak, részben a városból való kiköltözésnek tulajdonítható. Az agglomerációs települések többségében nőtt a lakosság szám, ahol csökkent a népesség száma, ott elsődleges okként a kevésbé vonzó lakókörnyezet szerepel. Jelentős előrelépés történt a csatornázottság terén, a lakások több mint 81%-a 2002-ben már csatornahálózatra csatlakozott. Némileg csökkent viszont az 1998 és 2002

közötti időszakban a szilárd hulladékgyűjtésbe kapcsolt lakások aránya, de még így is igen magas (96,2 %). Az 1998-as lehatárolás szerinti agglomerációban Miskolcon, Kazincbarcikán működnek ipari parkok. A miskolci agglomeráció ipara mindig is több lábón állt, s ezért a kohászat visszaszorulása nem érintette olyan súlyosan, mint Észak-Magyarország más iparvidékeit, azonban a térség ipari területei a termelés örökségeként elszennyeződtek...”

A Központi Statisztikai Hivatal újabb besorolása szerint 2003-2014 között 13 db település alkotta a miskolci agglomerációt. A társadalmi-gazdasági mutatókból a szórásterjedelmek osztályközökre bontásával komplex mutatókat alakítottak ki az egyes településekre vonatkozóan. A lehatárolás során ezeket a komplex mutatókat vették figyelembe, azzal a feltétellel, hogy csak azok a települések kerülhettek a lehatárolandó térséghez, amelyek a központi településtől 25 percnél nem fekszenek távolabb közúton. A KSH 2003. évi lehatárolása alapján országosan 21 településeggyüttest határoltak le, s ebből a miskolci agglomerációhoz 13 település tartozott (2. térkép). 2014-től – igaz új besorolási-metodikai szempontok szerint – 36 településre nőtt a miskolci agglomerációt alkotó települések köre (982 km², a megye területének 14%-a és 256.713 fő, a megye népességének 38%-a). Az új agglomeráció népességének 63%-a a központban, 37%-a a vonzáskörzetben élt 2013. január 1-jén.

2. térkép. A miskolci agglomeráció területi változásai (2003-2015)

Forrás: Népszámlálás 2001, ill. 2011. évi alapján saját szerkesztés

Zábrádi Zsolt tanulmányából (2006) kiderült, hogy az egyes települések besorolását tekintve az egyszerűség mellett a bonyolultabb statisztikai-matematikai műveletek mentességére is törekedtek, rádőbbenve, hogy azok nem adnak jobb lehatárolást. A településegységek központjaiból, mint az agglomerálódás gócpontjaiból indultak ki, s nem az országos átlaghoz, hanem az adott központ átlagához viszonyították az értékeket, ezzel részben visszatértek a 30 évvel korábbi (*Lukács J.-né – Perger F.-né 1975.*) lehatárolási módszerhez. Az országos lehatárolás 23 településcsoportot eredményezett, melyből hat minősült agglomerációnak, nyolc agglomerálódó térségnek és kilenc település-együttesnek. A miskolci agglomerációhoz 15 település került besorolásra: Miskolc, Alsózsolca, Arnót, Böcs, B. szentkereszt, Felsőzsolca, Hernádkak, H. németi, Kistokaj, Mályi, Nyékládháza, Onga, Sajólád, Sajópetri, Szirmabesenyő.

Bajmócy Péter várostérség lehatárolása (2009) szerint a Miskolc-Kazincbarcikai agglomerációt 2 központ és 22 agglomerációs település alkotja. A lehatárolás problémáit jelzi, hogy a fentiekén túlmenően 53 átmeneti települést is elkülönített, amelyek hovartartozása jó néhány mutató tekintetében erősen kétséges.

A miskolci agglomerációban zajló szuburbanizációs folyamatok feltárása során 10 mutató alapján mi is megkíséreltük lehatárolni a vizsgált területet. A nehézségek ellenére ez egy funkcionális, valós térkapcsolati rendszeren alapuló lehatárolás, azonban az agglomerációkban zajló folyamatokat sem időben, sem térben nem tudtuk csak a statisztikai adatok alapján szétválasztani, a tekintetben hogy melyek mutatják kizárólag az agglomerációs és melyek a szuburbanizációs tendenciákat (pl. egy település lakónépessége egyaránt növekedhet agglomerációs és a szuburbán hatásra is). A tíz mutató alapján vizsgált 43 településből a miskolci agglomeráció településeinek számát 14-24 közé tettük, amelyből hét település biztos szuburbán sajátosságokat mutat, további 17 esetében azonban bizonytalan a szuburbanizációs besorolás (*4. táblázat*), 19 településről pedig egyértelműen bebizonyosodott, hogy elkerülte ez a folyamat (*Kristóf A. - Kókai S. 2015*). Megállapítható, hogy a vizsgált települések népességszámának változása szinte teljes mértékben a vándorlás függvénye. A jó minőségű, gyors eljutást biztosító útvonalak felértékelődtek, mert a munkahelyek és a szolgáltatások igénybevételenek nagy aránya a kiköltözés után is jellemzően Miskolcra koncentrált, ami azt jelenti, hogy a kiköltözők továbbra is erősen kötődnek a központi településhez. A környező, agglomerációs-szuburbán települések funkcionálisan összefüggenek a központi várossal, térben annak folytatásának számítanak. Mindezek ellenére a magyarországi nagyvárosokhoz kapcsolódó agglomerációk az egyik legfontosabb alappillérei – az agglomeráció települései a szuburbanizáció fő célterületei – a szuburbanizációs vizsgálatoknak is (*pl. Hardi T. 2012, Bajmócy P. 2003, Kókai S. 2006 stb.*).

VI. Összegzés

Az agglomerációs folyamat társadalmi-gazdasági és infrastrukturális-környezeti hatásainak történeti fejlődése napjainkig feltáratlan a miskolci régióban. Nem történt meg az agglomerációs folyamat miskolci specifikumainak mélyreható vizsgálata és ezek horizontális, illetve vertikális kiterjedésének egzakt elhatárolása sem. Az agglomeráció településeinek további fejlődése nagyrészt Miskolc fejlődésének függvénye, elsősorban munkaerő-felhasználás, ingázás és lakóterület vonatkozásban. A miskolci agglomeráció településeinek kettőssége – véleményem szerint – a jövőben is tartósan fennmarad, s a várható társadalmi-gazdasági folyamatok csak a további differenciálódás mértékét, sebességét és ütemét fogják befolyásolni.

Irodalom

- BAJMÓCY P. (1999): A szuburbanizáció sajátosságai Pécs környékén. Földrajzi Ért. 1–2. pp. 127–138.
- DOBÁK J: Miskolc ipari társadalmának kialakulása a befogadó települések tükrében (esettanulmány). p. 8. (Internetes elérés: 2015. XII. 20.)
- ENYEDI GY. (1984): Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FEJES L.-SZABÓ ZS.(2003): A nagyvárosok belső tagozódása: Miskolc. KSH. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazgatósága. p. 131.
- FÓRIZS M. (1967): Városok körül kialakult településegységek Magyarországon. In.: Demográfia, 1967/1. sz. pp. 55-70.
- HARDI T. (2012): Győr, Pécs és Miskolc agglomerációja a vidéki szuburbanizációban. In. Somlyódy né Pfeil E. (szerk.) Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései. Pécs, pp. 15-41.
- KÓKAI S. (2006): Adalékok a nyíregyházi településegységek szuburbanizációs folyamatainak vizsgálatához. Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.) Agglomerációk és szuburbanizáció Magyarországon. Savaria University Press, Szombathely, pp. 168-188.
- KÖSZEGFALVI GY. /2010): Településrendszerünk strukturális változásának tendenciái. In. Területi Statisztika 2010/3. pp. 268-278.
- KÖSZEGFALVI GY. /2009): Törekvések a magyarországi településrendszer tudatos fejlesztésére. Területi Statisztika. pp. 571-584.
- KÖSZEGFALVI GY. (1999): Nagyvárosaink. Területi Stat. 2. (39.) évf. 1. sz. pp. 24–42.
- KÖSZEGFALVI GY. (1979): Az agglomerálódási folyamat kritériumai. Az agglomerációk szerkezetének néhány jellemző sajátossága. In. Pálné Kovács I.–Rechnitzer J. (szerk.): Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései. Pécs. MTA DTI, pp. 67-71.
- KOVÁCS T.–TÓTH G. (2003): Agglomerációk, településegységek a magyar településrendszerben. Területi Statisztika. 6. (43.) évf. 4. szám. pp. 387–391.
- KOVÁCS T. (SZERK.) (2003): Miskolci agglomeráció. KSH, Miskolc. p. 82.
- KRISTÓF A. (2014): A miskolci agglomeráció kisvárosai. In. : Településföldrajzi Tanulmányok. pp. 81-96.

- KRISTÓF A. –KÓKAI S. (2015): Adalékok a miskolci szuburbia lehatárolásához. In: Településföldrajzi Tanulmányok. 2015. különszám. pp. 26-42.
- LŐCSEI H. (2004): A vidéki városi agglomerációk fejlődési pályája. (műhelytanulmányok) MT.DP. 2004/24, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Bp.
- LUKÁCS J.-NÉ - PERGER F.-NÉ (1975): Egy változat az agglomeráció jelenlétének és körének kimutatására Miskolc és környékének adatai alapján. Területi Stat. pp. 24- 31.
- MATHEIKA M. (1979): A települések valódi területi meghatározásának módszere Pécs és Miskolc példáján. In: Pálné Kovács I. – Rechnitzer J. (szerk.) Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs. pp. 97–104.
- NAGY G.-TÍMÁR J. (2010): Városrégiók a hazai térkutatásokban. p. 30. (Internet elérés: 2015. XII. 20.)
- PERCZEL K. (1964): A regionális tervezés és városrendezés fejlődése Magyarországon 1945-től napjainkig. In: Városépítés, 1964/1. sz. pp. 4-7.
- PERCZEL K. (1981): Az urbanizáció minőségi tényezői. In: Településfejlesztés, 1981/1-2. pp. 93-100.
- SCHUCHMANN J. (2008): Városiasodó községek és nagyközségek az agglomeráció peremén. In: Csapó T.–Kocsis Zs. Nagyközségek és kisvárosok a térben. IV. Településföldrajzi Konferencia. Savaria University Press, Szombathely. pp. 293–305.
- SÜLI-ZAKAR I. (1981): Demográfiai változások Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti részén 1970-1980 között. In: Borsodi Szemle 26/2. pp. 57-75.
- SÜLI-ZAKAR I. (1985): Az agglomerálódás népességföldrajzi vonatkozásai a Borsodi Iparvidéken. In: Borsodi Földrajzi Évkönyv. Miskolc. pp. 47-66.
- SÜLI-ZAKAR I. (1989): Agglomerationsprozesse und ihre fragezeichen in demBorsoder Industriegebiet. In: Acta Geographica Debrecina. Tomus XXIV_XXV. Debrecen, pp. 199-211.
- SZÁNTÓ ZS. (1979): Funkcionálisan együttélő településcsoportok. In: Településtud. Közlemények. 1. pp. 41-60.
- TÍMÁR J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „Tértermelés” a poszt szocialista Magyarországon. In: Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon (szerk. Csapó T. - Kocsis Zs.), Szombathely. pp. 35-51.
- TÓTH J. (1985): Az urbanizációs folyamat néhány elméleti kérdése, különös tekintettel az Alföldre. In: Alföldi Tanulmányok. IX. Békéscsaba, pp. 123-138.
- TÓTH J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. MTA Doktori Disszertáció.
- TÓTH J. (2006): Az agglomerálódás stádiumai. In.: Agglomerálódás és szuburbanizációk Magyarországon (szerk. Csapó T.-Kocsis Zs.). Szombathely. pp. 6-14.
- VALÉR É. (2009): A magyarországi agglomerálódás folyamatának alakulása. OTKA. Kutatási zárójelentés. p. 12. (Internet elérés: 2015. XII. 20.)
- VIGA GY. (1982): A Bükk-vidéki falvak 19. századi életmódjához. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI. Miskolc, pp. 231–239.
- ZÁBRÁDI ZS. (2006): A hazai agglomerációk lehatárolásának egy módszere. In.: Agglomerálódás és szuburbanizációk Magyarországon (szerk. Csapó T.-Kocsis Zs.). Szombathely. pp. 91-111.
- MISKOLC ITS –III. Helyzetértékelés. Miskolc, 2013.
- A PALLAS NAGY LEXIKONA 1900.
- MAGYARORSZÁG A XX. SZÁZADBAN II.kötet. (főszerk. Kollega Tarsoly I.) p.
- VÁTI KHT. (2001): Miskolc hipotetikus agglomerációjának lehatárolása. VÁTI Kht..

A TURIZMUS TERMÉSZETFÖLDRAJZI ALAPJAI SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYÉBEN

Dr. Lóki József

1. Bevezetés

A turizmus a gazdasági élet rendkívül gyorsan fejlődő ágazata. A szakirodalmak (*Bácskainé Pristyák E. 2008, Frisnyák S. 2002, Hanusz Á. 2001, 2008, Kókai S. 2008, 2009, Kormány Gy. 2008, Kulcsár D. 2013, Michalkó G. 2007, Mezei I. 2012, Priszinger K.–Pénzes E. 2009, stb.*) nagyon különböző (földrajzi, gazdasági, társadalmi, politikai stb.) szempontból vizsgálták, értékelték egy ország, táj, terület turizmussal kapcsolatos jellemzőit. Azt senki sem vitathatja, hogy a turizmus tárgyalásánál nem kerülhető ki a természetföldrajzi vonatkozások ismerete. A természeti környezet a turisztikai kínálat tényezői között fontos helyet foglal el. A turisztikai fejlesztéseket jelentősen befolyásolják a természeti adottságok.

Hajdanán a turizmus a könnyen elérhető természeti környezetet, természetjárást jelentette, de ez napjainkra jelentősen megváltozott. A természet adta lehetőségek mellett számos gazdasági, társadalmi, vallási, sport, stb., illetve szubjektív tényező is hatással van a turizmus kialakulására és változására.

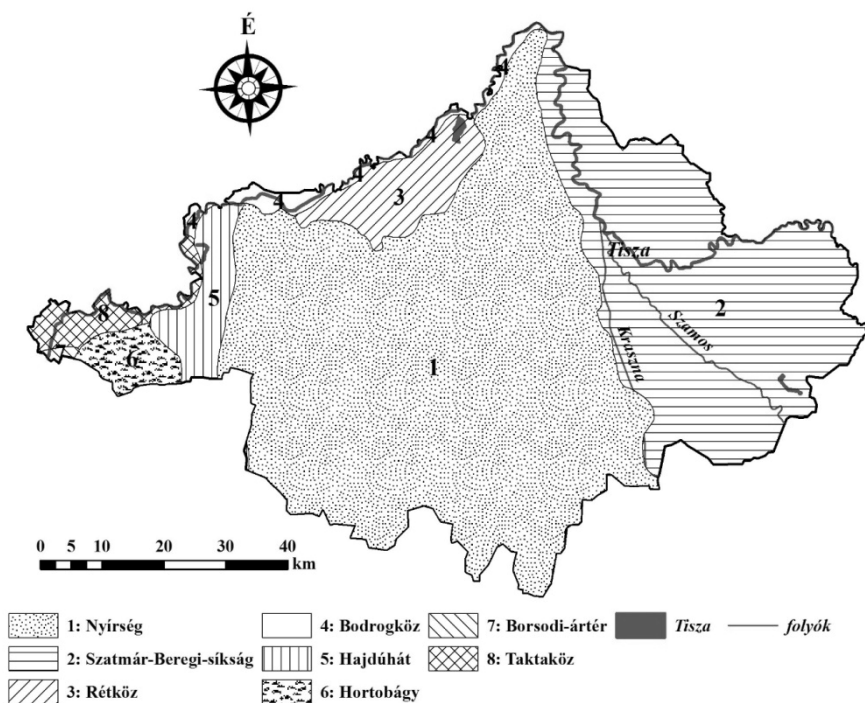
A természeti tényezők fel-, vagy leértékelése függ a helytől és a gazdasági, politikai tényezőktől. A természeti környezet önmagában is jelentős lehet turisztikai szempontból, de a terület gazdasági fejletlensége (pl. úthálózat, szolgáltatások hiánya, stb.) csökkenti a turisztikai értékét. A természeti értékek időtállóbbak, hosszabb ideig stabilitást mutatnak, a társadalmi–gazdasági helyzet pedig gyorsabban változik. Egy területet érintő kedvező gazdasági, politikai változások növelhetik a turisztikai vonzerőt.

Az ország egyes területeinek gazdasági fejlettsége nagyon eltérő, ezért az azonos természeti adottságokkal rendelkező területek turisztikai értékeiben is jelentős eltérés tapasztalható. Természetesen a természeti tényezők vonzereje is nagyon eltérő (pl. hegyvidék–alföld, dombság–síkság), de a kevésbé „látványos” helyeket is vonzóbbá lehet tenni a helyi természeti és társadalmi adottságok megismertetésével.

Ennek a rövid tanulmánynak az a célja, hogy a megye természeti adottságairól olyan képet adjon, amely segítheti a turizmus fejlesztését. Ez a fejlődés – ahogy fentebb jeleztem – jelentősen függ a területet érintő gazdaságpolitikai intézkedésektől is.

2. A megye természeti képe

A közel 6000 km² kiterjedésű megye az ország ÉK-i részén található. Magyarország tájbeosztása (Dövényi Z. 2010) szerint nyolc kistáj (1. ábra) területét érinti, amelyek közül a többségében futóhomokkal borított Nyírség a legnagyobb kiterjedésű. A Tiszántúl síkjából 20–50 m-re kiemelkedő középtáj legmagasabb pontja a Hoportyó (183 m Bf.). A megye nyugati szélé benyúlik a Hajdúhát, Hortobágy, Borsodi-ártér és a Taktaköz területére. É-on a Rétköz, K-en pedig Szatmár-Beregi-síkság teljes egészében a megyéhez tartozik. É-on érinti a Bodrogek köz területét. A megye legmagasabb pontja (240 m) az ukrán határ közelében található, vulkánikus eredetű Kaszonyi-hegy.

1. ábra. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kistájai
(Dövényi Z. szerk. 2010. alapján)

2.1 A felszín kialakulása

A megye természeti adottságainak értékeléséhez nélkülözhetetlen a felszín kialakulásának az ismerete. A terület geológiai múltjával számos kutató foglalkozott, amelyek közül *Sümeghy J. (1944)* munkássága napjainkban is kiemelkedő jelentőségű.

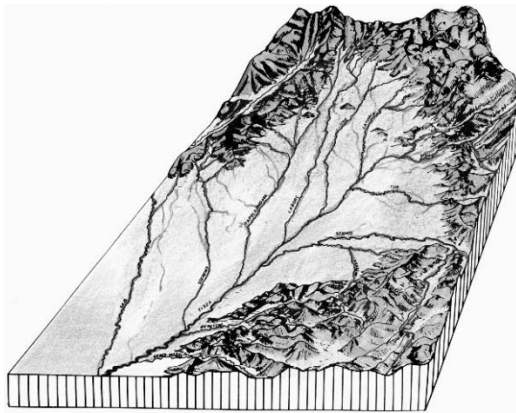
A felső-miocén szarmata emeleti vulkánosságot követően az Alföld ÉK-i része süllyedni kezdett és a területet elöntötte a tenger. A lesüllyedt vulkáni hegyek maradványai (Tipet-hegy, Tarpai-hegy, stb.) kiemelkednek a Beregsíkság területén. A felsőpannóniai emeletben az ország jelentős részét borító beltenger fokozatosan kiédesedett és beltóvá alakult. Az Alföld ÉK-i részén a felsőpannon beltóba az ÉK-i Kárpátokból és É-Erdélyből érkező vízfolyások sok üledéket szállítottak.

A tó a felsőpannóniai emelet végére töltődött fel, majd a szárazzá vált felszínen fokozatosan indult meg az új vízhalózat kialakulása. Abban az időben az ÉK–Alföldön a vízfolyások É–D-i, illetve ÉK–DNy-i futásúak voltak és a legéresebben süllyedő Körös–vidék irányába tartottak (Borsy Z. 1994).

A földtörténeti negyedidőszak beköszöntése (2,5 millió évvel ezelőtt) jelentős változásokat hozott a terület fejlődéstörténetében. A folyóvízi feltöltődéssel nagyjából kiegyenlített felszint újabb süllyedések érték. A hegyvidékről érkező vízfolyások – az alföldi szakaszon – sok durvaszemű üledéket raktak le. A kavics még a Nyírség É-i, ÉK-i részére is eljutott. A nyíregyházi határban azonban ebben az időszakban is csak durva- és közepes szemű homok rakódott le, amelyet az Ős–Tapoly–Ondava és esetleg a Laborc szállított.

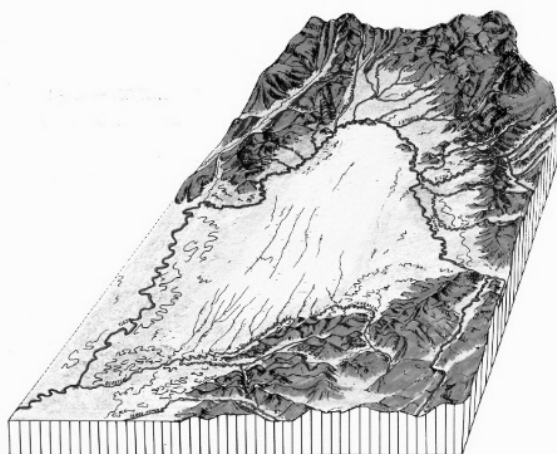
A középleisztocént a finomszemű üledék (apró- és közepes szemű homok, iszap, agyag) felhalmozódása jellemezte. A sok apró- és közepes szemű homokot tartalmazó rétegsorból képződött később a futóhomok.

70–80 000 évvel ezelőtt (a würem elején) az Alföld ÉK-i részén az ÉK-i Kárpátokból és az É–Erdély felől lefutó vízfolyások még É–D-i, illetve ÉK–DNy-i irányban a Körös–vidék felé folytak (2. ábra). A megye területén ezeknek a medreknek a maradványai napjainkban is megfigyelhetők.

2. ábra. Az Alföld ÉK-i részének folyóhálózata a würemben (Borsy Z. – Félegyházi E. - 1982 – nyomán)

Az első jelentősebb változás 45–50 000 évvel ezelőtt következett be, amikor a Tisza és a Szamos a hordalékkúp keleti peremére, a mai Ér-völgy környékére, tolódott, de az Ős–Tapoly–Ondava és Laborc egy ideig még keresztülfolytak a Nyírségen. A felső-pleniglaciális időszak közepén a Bereg–Szatmári-síkság és a Bodrogek süllyedni kezdett, és ennek hatására a Tisza 20 000–22 000 évvel ezelőtt elhagyta az Ér-völgyet, és a Huszti-kapu után a Beregszászi hegyeket megkerülve ÉNy-ra fordult a Bodrogek irányába. Innen a Tokaji-kapu kialakítása után nyílt meg az útja az Alföld belseje felé (3. ábra). A peremterületek süllyedésekor a Nyírség középső része megemelkedett és Hajdúhadház–Nyírbátor–Vásárosnamény irányában kialakult a vízválasztó.

3. ábra. Az Alföld ÉK-i részének folyóhálózata a későglaciálisban
(Borsy Z. – Félegyházi E. - 1982 - nyomán)

A Tisza folyásirányának ÉNy-ra váltása azt eredményezte, hogy az É-ről érkező vízfolyások már nem juthattak el a Nyírség területére. A felső-pleniglaciálisban a hideg, száraz éghajlaton, a növényzettel kellően nem védett felszínen megindult a futóhomok formáinak kialakulása. A felszín átformálása közben a szél a korábbi vízfolyások elhagyott medreit több helyen homokkal temette be. A legjelentősebb homokmozgás a felső-pleniglaciális időszak első hideg maximuma idejére (26 000–20 000 év BP.) tehető (Borsy Z. et al 1981). A mozgó homokból kifújó poranyag az alacsonyabban fekvő, megkötött buckás felszíneken rakódott le. A lerakódott poranyagból a diagenézis során lösz képződött. A löszös takaró elsősorban a Nyírség ÉNy-i részének buckáit, másrészt a Hajdúhát és Hajdúság területét borította be. A későglaciálisban enyhébb nedvebb, és szárazabb hidegebb időszakok váltogatták egymást. Ennek megfelelően a feltárások rétegsorában az eltemetett talajok és futóhomok rétegek váltakozása

figyelhető meg. A holocén kezdetét (11 200 éve) a melegebbé váló éghajlat jelzi. Az enyhébb, nedvesebb éghajlaton kialakult növényzet egyre jobban védte a felszínt, ezért a homokmozgás fokozatosan megszűnt. A történelmi időben az antropogén hatásra többször bekövetkezett homokmozgás csak kisebb területre kiterjedő felszínátalakulást eredményezett (*Lóki J. 2006*).

2.2. A megye geomorfológiája

A megye tájbeosztása is arra utal, hogy a terület nem egységes arculatú. Geomorfológiai, éghajlati, vízrajzi, talajtani és a vegetáció szempontjából is jelentős eltérések tapasztalhatók. Még a legnagyobb területet képviselő Nyírségen belül is jellegzetes formakincssel rendelkező részek különíthetők el. Ennek megfelelően eltérő turisztikai vonzerőt képviselnek.

A Nyírség ÉK-i részén – ahol a felsőpleniglaciális követően a dryasban és a holocénben is mozgott a homok – a legnagyobb méretű buckák képződtek. Ezzel szemben a Nyírség ÉNy-i részén a buckák többségét napjainkban is löszös üledék borítja. Ez arra utal, hogy ezeket a lösz jól megvédte a későbbi homokmozgási periódusokban, tehát a legidősebbek közé tartoznak. A terület másik fő jellemzője, hogy itt nagyon kevés elhagyott folyómedret lehet látni, tehát az egykori medrek részben, vagy teljes egészében a futóhomokmozgás korai időszakában betemetődtek, illetve feltöltődtek. A Nyírségnek ez a része átmenetet jelent a löszös Hajdúhát irányába, amelynek északi részére a kisméretű homokos lösszel takart buckák a jellemzőek. Tulajdonképpen a két kistáj közötti határt itt nagyon nehéz pontosan meghatározni.

A Nyírség középső részére a szélbarázdák, garmadák és maradékgerincek a jellemzőek, de a formák méretében eltérést tapasztalunk a Nyíregyháza–Máriapócs vonaltól É-ra és D-re. Az említett vonaltól É-ra a nagyobb, D-re a kisebb méretű formák a jellemzőek. A Nyírség középső részén még azt is megfigyelhetjük, hogy É–D-i irányú szélesebb-keskenyebb sávban váltakoznak a löszös és homokos területek. Ezen a területen, több helyen megmaradtak a hordalékkúp vízfolyásainak a medrei. Egyes szakaszokon (pl. Hajdúhadház–Nyíregyháza között a 4-es főút mellett) az elhagyott medreket nád borítja, illetve a mélyebb – kevésbé feltöltött – részeken sekély tavak találhatóak.

A megye DK-i része (Nyírbátor–Piricse–Ömböly vonaltól K-re) a formakincs tekintetében a leglátványosabb. Itt alakultak ki a fejletlen nyugati szárú parabolabuckák, amelyek ÉÉK–DDNy-i irányba rendeződtek. Itt lehet látni a nyírvizek mentén a szegélybuckákat, amelyek szintén fejletlen szárú parabolabuckák. A buckasorok között DNy-i irányba tartanak a vízvásztó kiemelkedése után kialakult patakok.

A megye K-i részén található Szatmár-Beregi-síkság arculata teljesen eltér a Nyírségétől. A Tisza, a Szamos és mellékfolyói formálták a felszínét. Az ármentesítések előtt a folyók áradásakor nagy területeket borított a belvíz. A víz-

ből csak a folyóhátak (a Szamoshát, a beregi Tiszahát, a Krasznahát, a Túrhat), a homokszigetek és a Beregi-síkság vulkánikus „hegyei” emelkedtek ki. A Szamoshát és a Nyírség között terül el az Ecsedi láp. Ezen a területen a turisztikai vonzerőt természetföldrajzi szempontból a folyók (Tisza, Szamos, Túr), a morotvatavak, a mocsaras, lápos elhagyott medrek és a vulkánikus kőzetekből felépülő, környezetükből kiemelkedő hegyek (a barabási Típet – 179 m, és a tarpai Nagy-hegy – 164 m Bf.) jelentik.

A megye É-i részén a Nyírség és a Tisza között a Rétköz található. Kialakulása szorosan összefügg a Bodroghözével. Tulajdonképpen a Tisza jelenlegi folyásirányának köszönhető a két kistáj elkülönítése. Felszínfejlődésük és formakincsük is hasonló. A besüllyedő területre érkező Tisza a hajdani hordalék-kúp felszínét bekalandozta, a korábban kialakult futóhomok felszínek jelentős részét letarolta és öntésiszappal, agyaggal borította be. A kistáj Ny-i fele lapos, sík vidék, amelybe D-ről félszigetszerűen nyúlnak be futóhomokformák a magasabb nyírségi területről. A Rétköz K-i felén – hasonlóan a Bodroghözéhez – nagyobb területeket borít futóhomok, de a formák ott kis méretűek.

A megye Ny-i szélén a löszös Hajdúhát szomszédságában kis területen pillanthatunk be a Hortobágy, Taktaköz és a Borsodi-ártér területére, amelyek turisztikai szempontból megyei szinten nem jelentősek.

3. A természet turisztikai vonzereje a megyében

A természetföldrajzi környezetnek a turizmusra gyakorolt hatása lehet közvetlen és közvetett. A továbbiakban csak azokat emeljük ki, amelyek közvetlenül (önmagukban) is hatással vannak a vendégforgalomra. A megye domborzata, vízrajza, éghajlata és élővilága rendelkezik olyan adottságokkal, amelyek jelentősek lehetnek a turizmus fejlesztésének tervezésekor.

A megye földrajzi helyzete, felszínének ki- és átalakulása meghatározza azokat a sajátosságokat, amelyek a turisztikai vonzerő szempontjából figyelemre méltóak. Megállapítható, hogy a megyén belül is jelentős eltérések vannak a szabolcsi (nyírségi) és a bereg-szatmári területrészek között.

3.1. A domborzat hatása a turizmusra

A domborzat vonzereje nagyon jelentős a turizmusban. Elsősorban a hegyvidéki területeket szokták emlegetni, de alföldi viszonylatban a nagyon változatos felszínű Nyírség is figyelemre méltó. Ahogy a hegyvidéki területről az alföldi területre érkezőnek nagy élményt jelent az asztallap simaságú táj, ugyanúgy a környezete fölé emelkedő Nyírségben a különböző alakú homokbuckák, elhagyott folyóvölgyek és a buckaközi mélyedések, amelyekben a lecsapolás előtt tavak vize csillogott jelentős természeti vonzerőnek tekinthető. Túrautak tervezhetőek a megye DK-i részén kialakult aszimmetrikus parabola buckákhoz,

amelyek helyenként 14–16 m-re emelkednek a gazdag, egyedi növényvilággal rendelkező, még ma is helyenként pangó vizes, lápos, mocsaras buckaközi mélyedések fölé. A megye ÉK-i részén Mezőladány térségében alakultak ki a Nyírség legmagasabb buckái, amelyek szomszédságában a Beregi-síkság Ny-i határán folyik a Tisza. A Nyírség peremén húzódó buckasorról szép kilátás nyílik az ártérre és a mélyebben fekvő Beregi-síkságra.

A megye déli részén Hajdúhadház–Nyírbátor–Vásárosnamény irányában húzódik a Nyírség vízválasztója, amelyen található az Alföld legmagasabb pontja a Hoportyó (183 m Bf.). Sajnos csak turistaúton, erdőben közelíthető meg, és magassági pont jelzi. A nyírségi buckákra szép kilátás nyílik Nyírlugoson, ahol a temetővel szemben található parkban a bucketetőre magas kilátót építettek.

A megye K-i részén a Szatmár-Beregi-síkság területét az elhagyott folyóvölgyek, morotvatavak, csatornázott patakok teszik változatossá. A környezetből kiemelkedő lesüllyedt vulkánok elsősorban a geológiai iránt érdeklődőknek jelentenek vonzerőt, de a tetejükről jó kilátás nyílik a környékre. Anticiklonális, tiszta időben az ÉK-i Kárpátok hegyei is láthatók.

3.2. A vízrajz turisztikai hatása

A vízföldrajzi adottságokat a turizmus egyik legfontosabb vonzó tényezőjének tekinthetjük. Meg kell különböztetnünk a felszíni és a felszín alatti vízrajzi adottságokat. A felszíni vizeknél külön kell választani a vízfolyásokat és a tavakat, továbbá a korábban vízzel borított, de napjainkban már elmocsarasodott területeket. A felszín alatti vizek közül a gyógy-, illetve hévizek turisztikai vonzereje jelentős.

A megye legjelentősebb folyója a Tisza, amely Tiszabecsnél érkezik a megye területére, majd Tiszadobnál hagyja el. A 235 km-es itteni szakaszon kanyarogós, középszakasz jellegű vízfolyás. A folyót mindkét oldalon feltöltődő holtágak és morotvák kísérik. A meanderek övzátányokból épülő sekély partszakaszai strandolásra kiválóan alkalmasak.

A Szamos 53 km-es hazai szakasza teljes egészében a megye területére esik, és Vásárosnamény határában ömlik a Tiszába. A Tisza eddig aprókavicsos, homokos üledéket szállít, majd a Szamos iszapos hordalékától válik „szőkévé”.

A Kraszna régen az Ecsedi-lápon áthaladva Olesvánál folyt a Szamosba. Az Ecsedi-láp lecsapolásával egyidejűleg a Kraszna is csatornázták, és Vásárosnamény alatt közvetlenül a Tiszába vezették.

A megye további vízfolyásai (Paládi-víz, Sár-Éger, Nagy-Éger, Túr, Batár, Szenke, Csaronda, Szipa, stb.) kis patakoknak tekinthetők. A Nyírség É-i részének vizeit a Lónyai-csatorna gyűjti össze.

A megye vízfolyásai a természeti vonzerejükön túl a vízi sport, pihenés (strand), halászat kedvelőinek jelentenek vonzerőt. A Szatmár-Beregi-síkság területét sokszor árvizek fenyegették, amelyek az utóbbi évtizedekben a Tiszán

és a Szamoson többször jelentkeztek. Ilyenkor a katasztrófa turizmus is megfigyelhető volt a térségben.

A Nyírség deflációs mélyedéseiben, valamint a hordalékkúpot építő folyók elhagyott medreiben, ahol a futóhomok nem töltötte fel a felszint, tavak, mocsarak és lápok alakultak ki. A megye kis mélységű tavainak (Nagy-Vadas-tó, Szelkó-tó, Fehér-szik-tó, Sóstó, Királyteleki-tó, kállósemjéni Mohos-tó) a kiterjedése a lehulló csapadék mennyiségétől függően széles határok között változik. Az elhagyott medrekben több helyen (Császárszállás, Nagykálló, Érpatak, Laskod, Levelek, Rohod és Vaja térségében) kisebb-nagyobb víztárolót létesítettek. A tavak partja kellemes kikapcsolódást nyújt nemcsak a halászoknak, hanem a családtagok számára is. A Felső-Tisza-vidék vizeiben mintegy 45 halfaj (pl. ponty, compó, dévérkeszeg, sügér, fogassüllő, kősüllő stb.) előfordulása ismert.

A megyében régebben sokkal több tó volt, de a sekély tavak lassan feltöltődtek, mocsaras, lápos területekké alakultak. A XIX századtól kezdődően a lecsapoló munkálatok során is sok tó eltűnt a területről, amelynek következtében megváltozott ezeknek a helyeknek az élővilága és a mikroklimája. A megmaradt védett lápos-mocsaras területek turisztikai vonzereje figyelemre méltó. Ezek bemutatását az élővilág alfejezetben térünk ki.

A felszínalatti vizek közül a rétegvizek készlete jelentős a megyében. Ez a hordalékkúp pleisztocén rétegsorának köszönhető. A negyedidőszaki rétegek alatti pannon-tengeri üledékek 800–1000 m mélységű kútjaiból 55-65 °C-os hévizet nyernek, amelyet balneológiai, ipari és mezőgazdasági célokra hasznosítanak. Fehérgyarmat, Nyíregyháza, Nyírbátor, Kisvárd, Mátészalka, Nagykálló, Tiszadada, Tiszavasvári és Vásárosnamény termál- és gyógyvize a gyógyturizmus szempontjából nagyon fontos.

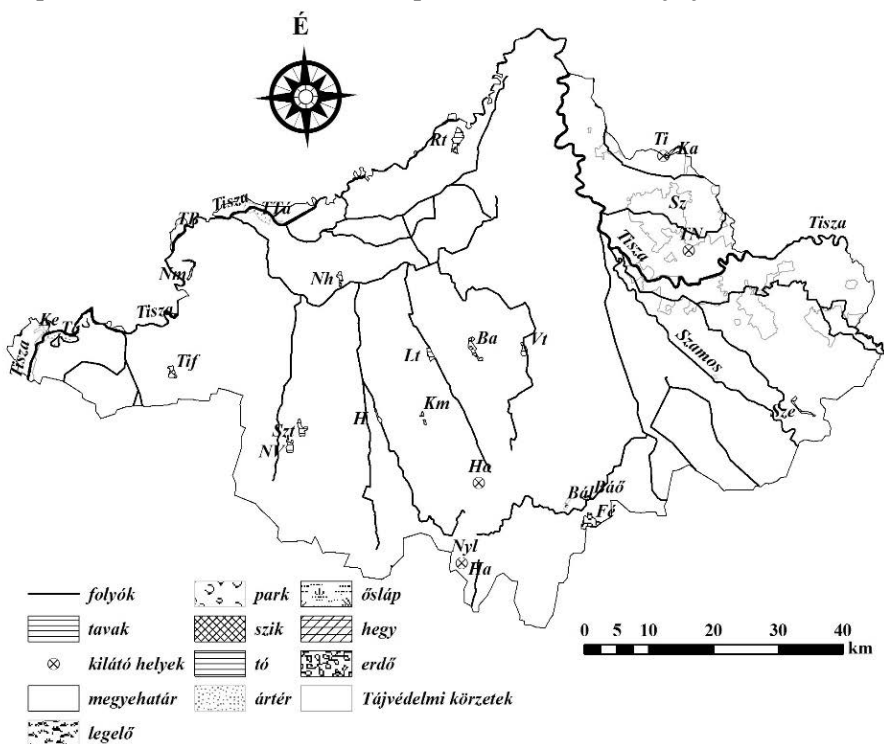
3.3. Az éghajlat hatása a turizmusra

A megye éghajlata hűvösebb, mint az Alföld délebbre fekvő területein. Az évi középhőmérséklet a középső és déli részeken még eléri a 10 °C-ot, de Nyíregyháza térségében 9,5 °C, majd ÉK-re haladva a Nyírségben és a Beregsíkságon 9 °C-ra csökken. Az Alföldön a Nyírségben és a Felső-Tiszavidéken a leghosszabb és a leghidegebb a tél, és a tavasz is később köszönt be. A nyár viszont enyhébb, mint az Alföld belső területein. A csapadék az Északkeleti-Kárpátok hatására a Szatmár-Beregsíkságon, a Rétközben és a Nyírség ÉK-i részén eléri a 650–700 mm-t. Ez alföldi viszonylatban magas értéknek számít. A szeles márciust és áprilist követően a késő tavaszi és kora nyári időszakban várható a csapadék maximuma. A fentiek alapján megállapítható, hogy a megye éghajlata egy ÉNY-DK irányú választóvonal mentén két részre tagolható. Az ÉK-i fele mérsékeltén hűvös és mérsékeltén száraz, a DNY-i része pedig mérsé-

kelten meleg és mérsékelt száraz. A természetjárást kedvelő turistáknak a megye éghajlati adottságait célszerű figyelembe venni.

3.4. Az élővilág hatása a turizmusra

A megyében a legtöbbet a Szatmári- és a Beregi-síkság őrzött meg a természetes növény- és állatvilágból, amelyet egykor hatalmas mocsár- és lápfoltokkal átszőtt erdőtakaró borított. Az eredeti növénytakaró a vízrendezések hatására kisebb darabokra szakadt, melyeket tájvédelmi körzetté (4. ábra) nyilvánították. A Nyírségben az élővilág Bátorliget térségében a leggazdagabb. Turisztikai szempontból az erdők és mocsaras-lápos területek vonzereje jelentős.

4. ábra. A turizmus természeti értékei a megyében

Ba:Baktalórántházi erdő; **Bál:**Bátorligeti legelő; **Bád:**Bátorligeti ősláp; **Cé:**Cégyéndágányi park; **Fé:**Fényi erdő; **H:**halastó; **Ha:**Hajdúsági TK; **Ho:**Hoportyó; **Ka:**Kaszonyi hegy; **Ke:**Kesznyéteni TK; **Km:**Kállósemjényi Mohos-tó; **Lt:**Leveleki tározó; **Nh:** Nagyhalászi halastó; **Nm:**Nagy-morotva; **NV:**Nagy Vadas-tó; **Nyl:**Nyírlugosi kilátó; **Rt:**Rétközi-tó; **Sz:**Szatmár-Beregi TK; **Szt:**Szelkő-tó; **Tá:**Tizadobi ártér; **Ti:**Tipet-hegy; **TN:**Tarpai Nagy-hegy; **TTá:**Tiszatelek-Tiszabercel ártér; **Tif:**Tizsavasvári Fehér-szik; **Vt:**Vajai-tó

3.4.1. Erdők

A megye erdősültsége alföldi viszonylatban kiemelkedő. Jelenleg a homokbuckákat az akác védi a széleróziótól, de a XVIII.-XIX. század erdőirtásai előtt a gyöngyvirágos és a gyertyános tölgyes volt jellemző.

Napjainkban a megye déli részén Bátorliget határában, a 297 ha területű **Fényi erdő**ben a homokbuckákon tölgyesek, a homokbuckák közötti mélyedésekben és az egykori folyómedrek közötti lefolyástalan, hűvös részeken gyöngyvirágos tölgyes, kőris, égeres-nyíres ligeterdő és nyírláp található.

A Nyírség közepén Baktalórántházától Ny-ra található a **Baktalórántházi erdő** 341 ha-os védett területe, ahol a homokbuckák mélyedéseiben a pangóvízes részekben páras, hűvösebb mikroklíma a jellemző. A viszonylag magas páratartalomnak köszönhető, hogy a középhegységekre jellemző gyertyános-tölgyes és a nedves mikroklímát igénylő gyöngyvirágos tölgyesek alakultak ki. Ez a védett terület a kijelölt turista utakon szabadon látogatható.

A barabási Típet és a tarpai Nagy-hegy környékén a cseres-tölgyes erdőrészek mellett a kocsányos tölgy is előfordul. Ilyen erdőrészek a Vámosatya melletti **Bockereki erdő**ben is található. Területén védett állatok (fekete gólya, keresztes vipera) és növények található. Fokozottan védett Tarpa határában a **Téb-erdő** és a **Nagyverdő**.

A Szatmár-Beregi síkság magasabb ártereire (Fehérgyarmat, Jánkmajtis, Túrricse, Csaroda, Tarpa közelében) a kőris-szil ligetek a jellemzők, amelyekben a kocsányos tölgy, magyar kőris, mezei szil mellett a szürke nyár is előfordul. Beregdaróc határában a **Dédai erdő**ben, ahol a talajvíz közel van a felszínhez, a gyertyános-tölgyesek között a bükk is megjelenik.

A megye Ny-i szélén **Tiszadobon** található az Andrassy kastély, amelyet öt-száz hektárnyi **parkerdő** vesz körül. Az erdőt övező Holt-Tisza melletti védett területen a holtágak mellett, az ártéri erdők és a füves puszták is látogathatók.

A megye erdőségeinek jelentős vadászati értéke a gímszarvas, a vaddisznó és az őz. A nyúl és a fácán is igen gyakori.

3.4.2. Lápok

A pleisztocén végén a felszín eolikus átalakulásakor a hordalékkúp vízfolyásainak medrét a futóhomok szakaszosan beborította. A feltöltődésből kimaradt részeken lefolyástalan tavak vize csillogott. A nedvesebb, melegebb periódusokban a buckákat tölgyerdők borították be, amelyek a buckák közötti mélyedéseket megvédték a melegebb áramlatoktól. A vízzel borított mélyedésekben nedves, hűvös élőhelyek alakultak ki.

A megyében a lápnövényzet a leggazdagabban Bátorligeten maradt fenn 53 hektár területen. Felszínét sűrű erdő borítja és változatos domborzati, illetve mikroklimatikus viszonyok jellemzik. A **Bátorligeti ősláp** fokozottan

védett természeti értékeink közé tartozik, ezért csak engedéllyel, kísérővel járható be a kijelölt tanösvényeken.

Kállósemjéntől északra található a 41 hektár kiterjedésű **Mohos-tó** úszó lápi szigetvilága, melyen ritka ősi mocsári növények, tőzegpáfrány, moszat-fajok tenyésznek. Nevét a felszínét ellepő "villás májmoha"neve után kapta.

A Csaroda határában található tőzegmohalápok (**Nyíres-tó, Bábtava**) különleges botanikai értéket képviselnek. Az itteni lápok a Tisza lefűződött morotvaiban alakultak ki. A lápsziget felső vékony (5-10 cm-es) élő rétege alatt elhalt tőzegmoha (2-7 m vastagságú tőzegréteg) található.

3.4.4. Szikes puszta, legelő

A madárvilág kedvelői a tiszavasvári közelében a Keleti-főcsatorna bal partján található **Fehér-szik** tájvédelmi területre látogathatnak. A felszint a sziki kákás élőhelyek, szikpusztai gyepek és a vakszik-foltok teszik változatossá. A terület természeti értékét növelik a madárátvonulások (gémek, kócsagok).

A 23 hektárnyi védett **Bátorligeti legelőn** homokpusztai gyeptársulások; törpefüves homoki gyepek alakultak ki, sok ritka növényféle társaságában.

4. Összefoglalás

A megye természetföldrajzi adottságai (homokbuckák, deflációs mélyedések, elhagyott folyómedrek tavai, mocsarai, folyó- és gyógyvizsei, gazdag élővilága, stb.) miatt kiválóan alkalmas a természetet kedvelő turistautak szervezésére. A megye természetvédelmi területei, tájvédelmi körzetei kiemelkedő értékei jelentős turisztikai vonzerőt jelentenek.

A jelenlegi turisztikai ajánlatok (kulturális és egyéb rendezvények) mellett, vagy ezekkel társítva ki kellene bővíteni a természeti adottságok kínálatával.

Irodalom

- BÁCSKAINÉ PRISTYÁK E. (2008): A beregi térség TDM modellje. In.:A turizmus szerepe a kistérségek és a régiók gazdasági felzárkóztatásában. A Nyíregyházán 2008. május 22-23.-án megtartott konferencia előadásai. pp.33-47.
- BORSY Z.–CSONGOR É.–FÉLEGYHÁZI E.–LÓKI J.–SZABÓ I. (1981): A futóhomok mozgásának periódusai a radiocarbon-vizsgálatok tükrében Aranyosapáti határában. Szabolcs-Szatmári Szemle Nyíregyháza 1981 május XVI. évfolyam 2. szám pp. 45-50.
- BORSY Z.–FÉLEGYHÁZI E. (1982): A vízhálózat alakulása az Alföld északi részében a pleisztocén végétől napjainkig. Szabolcs-Szatmári Szemle 3. pp. 23-32.
- BORSY Z. (1987): Az Alföld hordalékkúpjainak fejlődéstörténete. Nyíregyházi Főiskola Füz. pp. 5-37.
- DÖVÉNYI Z. (szerk. 2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Budapest. p.876.

- FRISNYÁK S. (2002): A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Nyíregyháza. p. 270.
- HANUSZ Á. (2001): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye falusi turizmusának helyzetfeltárása. In.: A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai Nyíregyháza, 2000. november 20-23. Nyíregyháza pp. 51-94.
- HANUSZ Á. (2008): Turisztikai programok, mint a vidékfejlesztés lehetséges eszközei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In.: A turizmus szerepe a kistérségek és a régiók gazdasági felzárkóztatásában. A Nyíregyházán 2008. május 22-23.-án megtartott konferencia előadásai. pp. 63-82.
- KÓKAI S. (2008): A szolgáltatási szféra és a turizmus kapcsolata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In: A turizmus szerepe a kistérségek és a régiók gazdasági felzárkóztatásában (szerk.: Hanusz Á.) Nyíregyháza, 2008. pp. 83-96.
- KÓKAI S. (2009): Az emberi erőforrások szerepe Szabolcs-Szatmár-Bereg megye turizmusában. In: Turisztikai desztináció, „desztinációs menedzsment”. (szerk.: Hanusz Á.) Nyíregyháza, 2009. pp. 77-94.
- KORMÁNY GY.(2008): A Bereg-Szatmári-síkság természeti, társadalmi-gazdasági erőforrásai, fejlesztési lehetőségei. Nyíregyháza. p. 342.
- KULCSÁR D. (2013): Turizmusföldrajz. In: Jeney L.– Kulcsár D.– Tózsza I. (szerk.) Gazdaságföldrajzi tanulmányok közgazdászoknak. VII. fejezet Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék Budapesti Corvinus Egyetem pp. 153-173.
- LÓKI J. (2006): Holocén felszínváltozás a hazai futóhomok területeken III. Földrajzi konferencia Budapest CD kiadvány ISBN 963–9545–120
- MICHALKÓ G. (2007): Magyarország modern turizmusföldrajza. Dialóg-Campus Kiadó Budapest-Pécs p. 288.
- MEZEI I. (2012): Az idegenforgalom földrajza. Tomori Pál Főiskola jegyzete, Kalocsa-Budatétény. p. 30.
- NYÍREGYHÁZI FŐISKOLA HU0013/NA/49.pályázatának a jelentése (2009): Egységes határregiós turisztikai kínálatfejlesztés. Nyíregyháza. p. 321.
- PRISZINGER K. – PÉNZES E. (2009): Fogyasztói magatartás a termálvízre alapozott turisztikai szolgáltatások tekintetében. A Miskolci Egyetem Közleménye, A sorozat, Bányászat, 77. kötet pp. 141-150.
- SÜMEGHY J. (1944): A Tiszántúl. Magyar tájak földtani leírása. 6. p. 208.

INTERNET:

- http://www.nyf.hu/norveg2009/pdf/karpatalja_szszb_vonzeroleltar.pdf
https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabolcs-Szatmár-Bereg_megye
<http://www.hnp.hu/hu/szervezeti-egyseg/termeszvetvedelem>

NEW CLIMATE CHANGE RELATED FORCES IN CENTRAL EUROPE ON THE EXAMPLE OF ALLERGENIC TAXA

*Dr. Makra László¹ – Dr. Gál András² – Dr. Matyasovszky István³ –
Dr. Bodnár Károly¹ – Dr. Tusnady Gábor⁴*

Abstract

The aim of the study is to analyse trends of the pollination season with its duration, start and end dates, as well as trends of the annual total pollen count and annual peak pollen concentration for the Szeged agglomeration in Southern Hungary. The data set covers an 11-year period (1997-2007) including 19 taxa and seven daily climate variables. Trend analysis is performed on both annual and daily bases. The latter approach provides information on annual cycles of trends. The strength of the relationship between the annual cycle of the slope of a pollen concentration trend and the annual cycles of slopes of climate variable trends is quantified by an association measure and a multiple association measure. Individual taxa are sorted into three categories according to their climate sensitivities. These are compared with two novel climate change related indicators, namely risk potential and expansion potential due to the climate change. The total annual pollen count and annual peak pollen concentrations indicate a small number of changes when using ordinary linear trends, while the total annual pollen count calculated via daily linear trends show significant trends (70% of them positive) for almost all taxa. However, except for Poaceae and Urtica, there is no significant change in the duration of the pollination season. The association measures perform well when compared to the climate change related forces. Remarkable changes in pollen season characteristics are also in accordance with the risk potential and expansion potential due to climate change.

Keywords:

pollen, pollen season, trend, ecological indicator, climate change, respiratory allergy,

¹ Institute of Economics and Rural Development, Faculty of Agriculture, University of Szeged, HU-6800 Hódmezővásárhely, Andrassy út 15, Hungary; E-mail: makra@geo.u-szeged.hu; bodnar@mgk.u-szeged.hu;

² István Bocskai Secondary and Technical School, H-3900 Szerencs, Ondi út 1, Hungary; E-mail: gimii@big.szerencs.hu;

³ Department of Meteorology, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; E-mail: matya@ludens.elte.hu;

⁴ Mathematical Institute of the Hungarian Academy of Sciences, HU-1364 Budapest, P.O.B 127, Hungary; E-mail: tusnady.gabor@renyi.mta.hu;

1. Introduction

Recently, the earth's ecosystem is experiencing a global warming. Climate change is responsible for the observed northward and uphill distribution shifts of many European plant species. By the late 21st century, distributions of European plant species are projected to have shifted several hundred kilometres to the north; forests are likely to have contracted in the south and expanded in the north. The rate of change will exceed the ability of many species to adapt. Concerning plant phenology, the timing of seasonal events in plants is changing across Europe due to changes in climate conditions. Between 1971 and 2000, the average advance of spring and summer was 2.5 days per decade. The pollen season starts on average 10 days earlier and is longer than 50 years ago (*Feehan et al. 2009*).

A recent warming is associated with an earlier onset (*Frei 2008; Rodriguez-Rajo et al. 2011*), an earlier end date (*Stach et al. 2007; Recio et al. 2010*), a longer pollen season (*Stach et al. 2007; Ariano et al. 2010*), an increase in the total annual pollen load (*Cristofori et al. 2010; Ariano et al. 2010*), furthermore an increase of patient number sensitized to pollen throughout the year (*Ariano et al. 2010*).

The scope of the studies is generally limited to only one taxon (*Alcázar et al. 2011; Peternel et al. 2006*), or a very small number of taxa (*García-Mozo et al. 2010; Kaminski and Glod 2011; Rodriguez-Rajo et al. 2011*). A comprehensive spectrum of the regional pollen flora was only analysed in three studies, namely in *Clot (2003, 25 plant taxa)*, *Damialis et al. (2007, 16 plant taxa)* and *Cristofori et al. (2010, 63 plant taxa)*, respectively. An overall analysis of pollen season characteristics for a given source area provides a more reliable picture of the climate sensitivity for each taxon studied based on their different optimum environmental conditions.

Precognition of pollen season characteristics is important for those people suffering from pollen-induced respiratory diseases, who can prepare in due time for days of extreme high pollen load. At the same time, climate change can affect pollen characteristics of different taxa diversely. The object of this paper is to study an extended spectrum of airborne pollen characteristics (19 plant taxa) for Szeged region in Southern Hungary. Trends of both quantity-related and phenological pollen season characteristics are calculated for each taxon. Furthermore, a multiple association measure (MAM) is introduced that describes how well the annual cycle of the slope of a pollen concentration trend can be represented by a linear combination of annual cycles of slopes of climate variable trends

In addition, two novel climate change related forces, namely risk potential (RP) and expansion potential (EP) due to the climate change are also introduced and these forces are evaluated for each taxon.

2. Materials and methods

2.1. Location and data

Szeged (46.25°N; 20.10°E), the largest settlement in South-eastern Hungary is located at the confluence of the rivers Tisza and Maros. The area is characterised by an extensive flat landscape of the Great Hungarian Plain with an elevation of 79 m above sea level. The city is the centre of the Szeged region with 203,000 inhabitants. The climate of Szeged belongs to Köppen's **Ca** type (warm temperate climate) with relatively mild and short winters and hot summers (Köppen 1931).

The pollen content of the air was measured using a 7-day recording "Hirst-type" volumetric trap (Hirst 1952). The air sampler is located on top of the building of the Faculty of Arts at the University of Szeged approximately 20 m above the ground surface (Makra et al. 2010). Meteorological variables include daily values of minimum (T_{\min} , °C), maximum (T_{\max} , °C) and mean temperature (T , °C), total radiation (TR, $W \cdot m^{-2}$), relative humidity (RH, %), wind speed (WS, $m \cdot s^{-1}$) and rainfall (R, mm). They were collected in a meteorological station located in the inner city area of Szeged. The data set consists of daily pollen counts (per m^3 of air) of 19 taxa taken over the period 1997-2007. With their Latin (English) names they are: *Alnus* (alder), *Ambrosia* (ragweed), *Artemisia* (mugwort), *Betula* (birch), *Cannabis* (hemp), Chenopodiaceae (goosefoots), *Juglans* (walnut), *Morus* (mulberry), *Pinus* (pine), *Plantago* (plantain), *Platanus* (plane), Poaceae (grasses), *Populus* (poplar), *Quercus* (oak), *Rumex* (dock), *Taxus* (yew), *Tilia* (linden), *Ulmus* (elm) and *Urtica* (nettle). The 19 taxa studied produce 93.2% of the total pollen amount for the given period. Taxa with the highest pollen levels include *Ambrosia* (32.3%), Poaceae (10.5%), *Populus* (9.6%) and *Urtica* (9.1%), which together account for 61.5% of the total pollen production.

As regards the taxa with the highest pollen concentrations, *Ambrosia* genus has only one species, namely *Ambrosia artemisiifolia* (Common Ragweed) in Szeged region that appears both in the urban environment and in the countryside. Ragweed occurs especially frequently west of the city. The ruling north-western winds can easily transport pollen into the city. Since in the sandy region, northwest of Szeged, stubble stripping is not necessary for ground-clearance due to the mechanical properties of sandy soils, *Ambrosia* can spread unchecked. Owing to newly-built motorways around Szeged, several farmland areas have been left untouched for a long time that also favour the expansion of *Ambrosia*. Several species of Poaceae family, namely *Agropyron repens* (Common Couch), *Poa trivialis* (Rough Meadow-grass), as well as *Poa bulbosa* (Bulbous Meadow-grass) over untouched areas, furthermore *Poa angustifolia* (Narrow-leaved Meadow-grass) and *Alopecurus pratensis* (Meadow Foxtail) in floodplain, and along the dyke surrounding Szeged region represent a

substantial proportion in the city. Along the urban lakesides *Phragmites australis* (Common Reed) is the most frequent Poaceae. Furthermore, on short grass steppes of sand, loess and saline areas *Festuca pseudovina* and *Festuca rupicola* also occur. For *Populus* genus, natural species of *Populus alba* (White Poplar) and *Populus canescens* (Grey Poplar) are the most frequent in the city and are characteristic in floodplain forests along the Tisza and Maros Rivers. In addition, cultivated poplars such as I-273 Poplar and *Populus x euroamericana* (Canadian Poplar) and its variants are frequently planted in urban parklands, public places, as well as along roads in peripheries. At the same time, *Urtica* genus with its only species of *Urtica dioica* (Common Nettle) in Szeged region has a high frequency in the floodplain forest underwood of the Tisza and Maros Rivers, road-, and channel-sides and in locust-tree plantations around the city. *Urtica* also occurs in neglected grassy areas of the city area.

The remaining species seldom occur here. *Alnus* species are only found in the Botanical Garden of Szeged. Pollen of *Artemisia*, *Cannabis*, Chenopodiaceae and *Rumex* can come from neglected areas of both the city and its surroundings, as well as from stubble pastures. *Juglans*, *Pinus*, *Platanus*, *Taxus* and *Tilia* species have been planted exclusively in public places and gardens; they have no natural habitats in the Szeged region. However, since the 1960s *Pinus* species have been extensively planted in the sandy regions north-west of Szeged within the framework of an afforestation programme. Their pollen can easily reach Szeged via north-western winds. *Morus* is planted along avenues and in public places. *Plantago* species occur in natural grassy areas of both the city and its surroundings. Natural and domesticated species of *Populus* are characteristic in the shallow and poplar floodplain woods along the Tisza and Maros rivers, forming continuous green corridors there. Furthermore, these species are frequently planted in public places and outside the city along public roads as wooded belts. *Quercus* species are planted along the embankment surrounding the city, as well as north of the city (Horváth et al. 1995; Parker and Malone 2004).

The pollen season is defined by its start and end dates. For the start (end) of the season we used the first (last) date on which 1 pollen grain m⁻³ of air is recorded and at least 5 consecutive (preceding) days also show 1 or more pollen grains m⁻³ (Galán et al. 2001). For a given pollen type, the longest pollen season during the 11-year period was considered for each year.

2.2. Methods

2.2.1. Trend analysis

A common way of estimating trends in data is linear trend analysis. The existence of trends is examined generally by the *t*-test based on the estimated slopes and their variances. This test, however, may be used for normally distributed data. Data having probability distributions far from the normal one

can be tested against monotone trends by the Mann-Kendall (MK) test (*Önöz and Bayazit 2003*). Therefore, this method is used here, although the slopes have also been calculated.

It may happen that some trends might have overly complex forms to be well approximated by global linear fits, so nonparametric methods are preferable. Nonparametric methods assume some smoothness of trends to be estimated. Each version of these techniques results in linear combinations of observations lying within an interval around the points where the trends are estimated. The size of this interval is controlled by a parameter called the bandwidth. There are several versions of such estimators, but local linear fittings have nice properties (*Fan 1993*). When estimating the trends, the choice of the bandwidths has a crucial role in the overall accuracy. A large bandwidth provides small variances with large biases of the estimates, while a small bandwidth results in large variances with small biases. Thus, an optimal bandwidth producing relatively small variances and small biases has to be found. A technique proposed by *Francisco-Fernández and Vilar-Fernández (2004)* is used here for the purpose. Note that the local linear fits become globally linear with infinite bandwidths.

2.2.2. Taxon-specific ecological indicators as a basis for introducing new climate change related forces

In order to evaluate the response of plants to climate change, two indicators were introduced: risk due to the climate change (RP) and expansion potential due to the climate change (EP). Both indicators were determined for a specific taxonomic group (genus, family) of the most allergenic plants. The species-pool of the Hungarian vegetation was collected according to the Flora Database of Hungary (*Horváth et al. 1995*). The above mentioned two new terms were determined on the basis of four main ecological indicators of the taxa examined, collected from this database. The selected parameters were: temperature requirement due to Zólyomi (TZ-value) (*Zólyomi and Précsényi 1964*), temperature requirement due to Soó (TS-value) (*Soó 1964-1980*), heat supply of species interpreted with the climate of the vegetation belts due to Borhidi (TB-value) (*Borhidi 1995*), as well as degree of continentality and climate extremity tolerance according to the distribution of species due to Borhidi (CB-value) (*Borhidi 1995*). Substitution of species within a taxon and habitat-shifts were also considered (*Table 1*). In order to calculate the new climate change related forces, besides the above-mentioned ecological indicators, local effects of the awaited changes predicted by recent climate models were also considered. These models count with a 2°C increase in annual temperature, higher mean temperature and lower rainfall total in the summer season and a more extreme rainfall distribution throughout the year for a 100-year time scale until the end of the century (*Láng et al. 2007; Czúcz 2009*).

Table 1. Change in the total annual pollen count (TAPC) (pollen grains·m⁻³ / 10 years), annual peak pollen concentration (APP) (pollen grains·m⁻³ / 10 years), start, end and duration of the pollen season (days / 10 years) calculated by using linear trends. Significant values on annual basis are denoted by *** (1%), ** (5%) and * (10%). Significant values on daily basis are denoted by +++ (1%), ++ (5%) and + (10%).

Taxa	Mean total annual pollen counts	TAPC	APP	Pollen season		
				Start	End	Duration
<i>Alnus</i>	505	-214	-59*	18	16	-2
^a<i>Ambrosia</i>	7826	-1170	230	14*	-9	-22
<i>Artemisia</i>	772	-61	-133	-4	15	19
<i>Betula</i>	901	-60	0	-1	2	3
<i>Cannabis</i>	432	47 +	-4	8	36**	28
Chenopodiaceae	854	-175 ++	-9	-2	3	5
<i>Juglans</i>	284	253 +++	30*	-8	-7	1
<i>Morus</i>	667	400 +++	44	-7	-4	3
<i>Pinus</i>	500	-194 +++	-20	-2	-1	0
<i>Plantago</i>	409	91 ++	3	-23**	-19	4
<i>Platanus</i>	400	271 ++	48	-7	-3	4
^aPoaceae	2552	176	43	-10	17*	27***
^aPopulus	2322	2981** +++	610**	-2	3	4
<i>Quercus</i>	423	236 +	25	4	9	5
<i>Rumex</i>	462	-505 +++	-45	-11**	3	15
<i>Taxus</i>	572	697* +++	59	-4	29***	32
<i>Tilia</i>	225	-65 +	-1	-4	-1	3
<i>Ulmus</i>	260	-160 +++	-12	5	-13	-18
^aUrtica	2200	1183* +++	25	-13**	18**	31***

^a**Bold:** taxa with the highest pollen levels

2.2.3. Risk potential (RP) and expansion potential (EP) as new forces due to climate change

RP describes the endangerment of the species of different taxa in their present habitats indicating survival potential of the species with 3 categories. Non-endangered taxa (*) can survive climate change since they contain species for warmer and drier conditions, whereas the climatically endangered taxa (***) have no species in the present flora for the awaited changed conditions. In the first case, change of species within a taxon in a certain landscape could help adaptation of the taxon to the global warming, whereas in the latter case the lack of warm-tolerant species can lead to the disappearance of a given taxon. The wider tolerance-range (the more values) and the more species (especially warm and dry-tolerant species) a taxon has, the less exposure to climate change it has.

Moderately endangered taxa (**) could survive partly in their places, but populations of some species may decrease regionally.

Three variables must be considered for a given taxon: (1) the number of species within a taxon, (2) the value-range of the ecological indicators of the species within a taxon and (3) the number of warm- and dry-tolerant species within a taxon (this is the most important factor). For example, grasses (Poaceae) have a lot of species [see: (1)] with a wide value-range of the ecological indicators of their species [see: (2)], and many of them are warm-tolerant [see: (3)], so they will have enough species to adapt to the changes. However, the answer of species can be different to the climate change (all three categories of RP can occur for Poaceae). If a taxon contains mainly warm- and dry-tolerant species (e.g. *Ambrosia*, *Juglans* and *Platanus*) less species need adaptation, decreasing RP due to the climate change (*). If a taxon has only a few species and neither of them favours warmer and drier conditions, RP of extinction is significantly high (***) (e.g. *Betula* and *Alnus*) (Table 1).

EP shows the capability of the species to move in the landscape, so this term measures the rescue effect. If a taxon belongs to several categories of RP due to the climate change, these categories can be grouped into different classes on the basis of field experiments. As a result, this feature is described with 5 classes as a wide range of responses are awaited due to the different climate-tolerance of the species-pool of taxa. These classes are as follows. (0): Taxa non-influenced by global warming. They could survive and their distribution area will remain about the same. (1): Taxa non-influenced by global warming, but for some species area-increase and for some others area-decrease is possible. They can rather survive the changes through moving in the landscape, but their expansion is limited although possible. (2): Taxa significantly influenced by global warming. For some species area-increase is expected. They show the best adaptation to the climate change as they will not just survive but can spread well in the landscape. (-1): For some species regional area-decrease is possible. They can survive in a few places, their spread in the landscape is limited and area-decrease is awaited. (-2): Taxa significantly influenced by global warming. For the majority of species area-decrease is expected. They have the smallest adaptation capability; they will gradually disappear and even the rescue effect in some refuges is doubtful (Table 1).

The above-mentioned five categories can be useful not only to evaluate the future distribution of allergenic species groups but they can also help to reveal the possible changes in endangered plant groups and invasive species (nature conservation aspect), as well as the spread of weeds (agricultural aspect).

2.2.4. Multiple association measure (MAM) as a newly introduced measure and its association with RP and EP

Beside RP and EP as climate change related forces, a multiple association measure (MAM) was also introduced that describes how well the annual cycle of the slope of a pollen concentration trend can be represented by a linear combination of annual cycles of slopes of climate variable trends (Table 3). However, the multiple association measures (MAMs) do not necessarily harmonize with RP and EP for given taxa. EPs were determined using RPs based on the ecological indicators of the species-pool; hence, these forces are in strong association. These latter two plant associated forces count (a) with the intra-taxonic species change, (b) with a higher range of species (species in and around the Carpathian-basin), (c) with transformation of abiotic features of habitats, (d) with the moving capability of species and (e) with the rescue effect of habitats due to special microclimates. While, MAMs consider climate sensitivity of the taxa for a given time period, area and their species-pool only. Furthermore, RP and EP are suitable to detect regional changes for longer (centuries, millennia) time periods, whereas MAMs can be used for observing local changes for shorter (decades) periods (Table 1, 3, 4).

3. Results

3.1. Trend analysis

Only a few trends have been clearly identified compared to the total number of MK tests performed (Table 2). It is not surprising as the interannual variability of the characteristics studied is quite high, while the size of the data sets is quite small. Therefore, MK tests are performed and linear trends are estimated for each particular day of each pollen season of all 19 taxa considered using 11-element pollen concentration data sets corresponding to the 11-year study period. This kind of trend analysis provides information on the annual cycles of trends. In the absence of a trend for each day of the pollen season, the MK test values are distributed normally with zero expectation and unit variance. Therefore, deciding on the existence of a trend is identical with the problem of deciding whether the annual mean of daily MK test values corresponds to the expectation zero. The classical *t*-test has been simplified for the purpose as the variance is known (unit), but modified based on the autocorrelations among the consecutive MK test values. First order autoregressive (AR(1)) models are used to describe these autocorrelations. Averaging values of daily slopes of linear trends over the pollen seasons gives rates of change of the total annual pollen counts (Table 2). Note that trend analysis on daily basis detects much more significant trends of total annual pollen counts (TAPC) than trend analysis on annual basis.

Table 2. The values of the ecological indicators and the climate change related forces for the most common allergenic taxa for Hungary

Taxa	TZ-value	TS-value	TB-value	CB-value	Risk potential due to climate change (RP)	Expansion potential due to climate change (EP)
<i>Alnus</i>	2, 3, 6	1, 2	3, 4, 5	4	***	-2
³ Ambrosia	0	0	8	6	*	2
<i>Artemisia</i>	5, 6, 7,	2, 3, 4,	6, 7, 8,	5, 6, 7,	*	2
		5	9	8, 9		
<i>Betula</i>	3	1, 2	3, 4	3, 4	***	-2
<i>Cannabis</i>	5	0	7	7	*	0
Chenopodiaceae	0, 5, 6,	0, 2, 3,	5, 6, 7,	0, 2, 3,	*	
	7	4, 5	8, 9	4, 5, 6,	** (few taxa)	1
				7, 8, 9		
<i>Juglans</i>	5	4	8	2, 5	*	2
<i>Morus</i>	–	–	7	5	**	-1
<i>Pinus</i>	3	1, 2, 4	4, 8	4, 7	**	-1
<i>Plantago</i>	5, 6, 7	0, 2, 3,	5, 6, 7,	0, 1, 3,	*	
		4	8	6, 7, 8	** (few taxa)	1
<i>Platanus</i>	5, 6, 7	4	6, 7, 8,	6	*	2
			9			
³ Poaceae	0, 3, 4,	0, 2, 3,	3, 4, 5,	2, 3, 4,	*	
	5, 6, 7	4, 5	6, 7, 8,	5, 6, 7,	** (few taxa)	1
			9	8, 9	*** (few taxa)	
³ Populus	3, 5	3, 4	5, 7, 8	5, 6, 7	*	1
					** (few taxa)	
<i>Quercus</i>	5, 6	3, 4	6, 7, 8	4, 5, 6,	*	
				7	** (few taxa)	1
<i>Rumex</i>	0, 5	0, 2, 3, 4	4, 5, 6,	2, 3, 5,	*	
			7, 8	6, 7, 8	** (few taxa)	1
<i>Taxus</i>	5	2	5	2	***	-2
<i>Tilia</i>	5, 6	3, 4	5, 7	2, 4, 7	*	
					** (few taxa)	1
<i>Ulmus</i>	5	2, 3, 4	5, 6, 7	3, 5, 6	*	
					** (few taxa)	1
³ Urtica	5, 6	0, 4	6, 7	4, 6	*	1
					** (few taxa)	

TZ-value: temperature requirement due to Zólyomi (Zólyomi and Précésényi 1964; Horváth et al. 1995);

TS-value: temperature requirement due to Soó (Soó 1964-1980; Horváth et al. 1995);

TB-value: heat supply of species interpreted with the climate of the vegetation belts due to Borhidi (Borhidi 1995; Horváth et al. 1995);

CB-value: degree of continentality and climate extremity tolerance in association to the distribution of species due to Borhidi (Borhidi 1995; Horváth et al. 1995);

¹**Risk Potential due to climate change (RP):**

* non-endangered taxa; ** moderately endangered taxa (population of some species may decrease regionally); *** endangered taxa;

²**Expansion Potential due to climate change (EP):** 0: unaffected by global warming; 1: for some species there is an area-increase, while for some others an area-decrease is possible; 2: significantly influenced by global warming; for some species area-increase is expected; -1: for some species regional area-decrease is possible; -2: significantly influenced by global warming; for the majority of species an area-decrease is expected; (The effect of global warming is indifferent to or mostly favourable for families and a genus grouped in categories 0, or 1 and 2, while for those placed into categories -1 and -2 the changes are unfavourable. Taxa grouped into categories 0, 1 and -1 are not substantially affected, but those in categories 2 and -2 are significantly affected by global warming.)

³**Bold:** taxa with the highest pollen levels;

Needless to say, the daily MK test statistics have a big variability. Therefore, daily MK test values are smoothed with the nonparametric regression technique outlined in Section 2.2.1. In the absence of a trend for each day the estimated bandwidth is extremely large (practically infinite) producing a line close to zero because the local linear approximation to the annual cycle of the daily trends becomes globally linear. Hence, well-defined finite bandwidths obtained for every taxon indicate trends even for *Alnus*, *Ambrosia*, *Artemisia*, *Betula* and Poaceae, the 5 taxa not exhibiting overall trends on yearly basis at even 10% significance level. The nonparametric regression technique was used also to estimate annual cycles of the slopes of daily trends.

Alnus and *Betula* occur around Szeged with very little populations (especially *Alnus*). According to the tolerance range of these taxa, increasing temperature and drying climate do not favour them, so their decreasing pollen trend is not surprising as *Alnus glutinosa* – the only representative of this taxon appearing just in few bogs in the Great Hungarian Plain and parks in Szeged – and *Betula pendula* (planted in parks) like a wetter, more humid, equalized climate. Due to their low occurrences, the decrease of their pollen counts cannot be significant in the trends.

Pinus show a clear decreasing trend as a result of non-suitable choice of species, as foresters and gardeners plant non-warm-tolerant *Pinus* species in many cases. In the forest plantations of Kiskunság sand-ridge the co-plantation of *Pinus sylvestris* favouring a wetter, cooler climate and the more warm-tolerant sub-Mediterranean *Pinus nigra* is common. The increasing temperature and the lack of water especially in summer does not suit for *Pinus sylvestris*, hence a substantial decrease of TAPC for *Pinus* can only be partially compensated by an increase of pollen counts of *Pinus nigra*.

Total annual pollen counts for *Tilia* show a slight decreasing tendency. This species is not widely represented in the forests of the Great Hungarian Plain, but it is quite common in the parks and gardens of Szeged city. Among its species *Tilia platyphyllos* are planted many times that stands the warmer and drier climate less compared to *Tilia cordata* and *Tilia tomentosa*, which are more warm-tolerant, especially the latter species. *Tilia tomentosa* is awaited to show a remarkable spread in the future if warming will be continued as it is a sub-Mediterranean plant. *Tilia tomentosa* is represented along the Illyrian-Dacical pincers, being a route for sub-Mediterranean species approaching the Carpathian-basin from the south. In this way, its nearest appearance to Szeged can be found in Mecsek and Fruska Gora mountains, or in the southern slopes of the mountains of Partium, as well as the sand-ridge of Nyírség

The lack of humidity and the increasing temperatures can be a limiting factor for *Ulmus* too, as a notable decrease in its annual pollen counts was observed. Stocks of its most common species, *Ulmus minor* grow in dry places without shading trees like oak; they appear several times alone alongside roads and

channels. This species together with *Ulmus laevis* can be found in the hardwood floodplain forests, as well. These taxa can also occur in parks, where *Ulmus glabra* is rarely planted. In dry places the lack of shading trees, while in floodplains the absence of floods and the lower level of the summer groundwater can limit their pollination.

Change of TAPC for *Artemisia*, Chenopodiaceae and *Rumex* calculated on yearly basis is not significant. However, Chenopodiaceae and *Rumex* show remarkable decreasing trends when calculating on daily basis that are due to changes in land use. These plants are typical species of young fallows, which appeared after the change of political system at the beginning of 1990s, especially in sand landscapes. However, due to spontaneous regeneration facilitated by grazing and mowing, these new stocks began to disappear as these sand fallows turned into sand steppe grasslands (Deák 2010) and only the populations associated with natural habitats or settlements remained. At the same time, the abandonment of arable lands have decreased during the last 10 years, as the extension of fallows was reduced by in-buildings and forest plantations, respectively. Strong decrease of *Rumex* can be explained by the drier years resulting in the lack of inland waters as *Rumex* species are typical plants of inland water affected arable lands situated in depressions.

In contrast, TAPC of *Plantago* show a clear increase, which can also be explained by the above-mentioned regeneration processes of fallows. *Plantago* species (especially *P. media* and *P. lanceolata*) are typical plants of old fallows regenerating into sand steppe grasslands, but also occur frequently in urban grasslands. It is typical that weeds of *Artemisia*, Chenopodiaceae and *Rumex* disappear in the later stages of fallow-succession as steppe species like *Plantago* appear especially in the treated (mown, grazed) fallows. The fallows of the sand-ridge around Szeged have reached the stage when *Plantago* became more frequent, so its significance is much higher, which refers to a stronger trend.

Duration of the pollen season of Poaceae is significantly increasing due to the warming climate, but TAPC exhibits no significant trend, which can also be in association with the regenerating fallows. The elder fallows are all characterized by a huge coverage of grasses, so fallow regeneration led to a slight extension of grasslands during the last 10 years. The Poaceae family contains different species which are dominating a several type of grassland habitats. Namely *Agropyron repens* (Common Couch), *Poa trivialis* (Rough Meadow-grass), *Cynodon dactylon* (Bermuda grass), *Bromus* species (Brome species), as well as *Poa bulbosa* (Bulbous Meadow-grass) and *Poa angustifolia* (Narrow-leaved Meadow-grass) are typical rather on weedy dry grasslands, while *Echinochloa crus-galli* (Cockspur) in wet weedy grasslands of the inland-water covered depressions incorporated into arable lands. Several natural grasslands remained around Szeged in both sand and loess and floodplain

landscapes mainly associated with depressions. *Alopecurus pratensis* (Meadow Foxtail) is the main grass of floodplain meadows, which covers also the dykes around Szeged, whereas *Molinia hungarica* (Hungarian Purple Moor-grass) forms the rare *Molinia* fens situated in the groundwater's upwelling-zones of the depressions of Kiskunságian Sandland. *Agrostis stolonifera* (Creeping Bent) is the main grass of the sandland-type saline meadows, whereas *Puccinellia limosa* (Common Saltmarsh Grass) forms the *Puccinellia* swards, a grassland with surface salt-accumulation, appearing mainly in the Kiskunságian Sandlands. *Festuca* species (mainly *Festuca pseudovina* and *Festuca rupicola*) are dominating the sand, loess and short-grass alkali steppe grassland types, but in these habitats *Dactylis glomerata* (Cocksfoot) and *Botriochloa ischaemum* (Yellow Bluestern) are also common. Swamps, artificial lakes, oxbow lakes, channels are surrounded by *Phragmites communis* (Common Reed). Furthermore, cereals [wheat (*Triticum aestivum*), maize (*Zea mays*) and barley (*Hordeum vulgare*)] also belong to Poacea, which cover a huge proportion of the landscape surrounding Szeged as arable lands are the most common habitats of all landscape types in this region.

Populus indicates a substantial increase of TAPC. This can be the result of its wide climate tolerance as both wet- (e.g. *P. nigra* and *P. canescens*) and dry-tolerant species are represented in the landscape. Especially *Populus alba* shows a great adaptation potential which lives in floodplains, sand lands and parks, as well. *Populus* (both wild and cultivated types) were planted widely in the sand lands west from Szeged and in the floodplains. Plantation of these species has not yet stopped during the last 10 years. Besides the locust-tree (*Robinia pseudo-acacia*) they are the most favoured trees for plantation of forests. The stocks planted in the last decades are in mature state, so they can pollinate on high level.

Quercus (mainly *Quercus robur*) was not planted so widely during the last 10 years, but in the 1960-1980s significant oak plantations appeared southeast from Szeged in the saved-side floodplains and in the active floodplain of river Maros. The stocks became more and more mature during the last decades, so they are on the level of their full pollination potential. As *Quercus robur* is a continental species with wide climate tolerance the increasing temperature can help its generative processes until a limit of available water.

Surprisingly, TAPC of *Taxus* showed an increase during the last 10 years. This species does not appear in natural communities around Szeged but is found just in parks and gardens. *Taxus baccata* – as a representative of this taxon in Szeged – is a Western European species favouring a more humid, equalized oceanic climate, which is warmer in the winter and springtime compared to the continental climate of Hungary. However, urban heat island of Szeged could influence its trend.

Highly significant increase was observed for TAPC and the duration of the pollen season of *Urtica*. *Urtica dioica*, the only representative of this species around Szeged, has a wide climate tolerance. It can be found both in dry and wet habitats. Under-use of urban habitats, huge plantation of locust-tree (*Robinia pseudo-acacia*) and increasing level of fallows also contributed to the expansion of their population. Their pollination is also promoted by increasing maximum temperatures facilitating an earlier start and later end of its pollen season.

Growing trends were observed for all warm-tolerant, non-endemic taxa. TAPC of *Cannabis* shows a slight increase. As this taxon is originated from South Asia, it is more warm-tolerant and hence increasing temperature could promote its pollination. Much stronger increase was observed for *Juglans*, *Platanus* (originating from the Mediterranean) and *Morus* (originating from East Asia) favouring a warm-temperate climate.

Ambrosia (represented only with one species) show no significant trend as a moderate warming is favourable for this taxon, but the lack of available water during the hottest summer period can limit its pollination as the plant concentrates on preserving water and maintaining its vegetative life functions despite the generative. *Ambrosia* appears year by year in stubble fields, especially in sand landscapes and in abandoned places around settlements. The populations of young fallows represent just a smaller part of their population in the landscape.

3.2. Analysis of individual taxa based on MAM, RP and EP

Alnus, *Betula* and *Taxus* are endangered species according to their RP (***) , as well as they are highly sensitive according to their MAM values (+++). This is because they favour a wetter, cooler and more equalized climate and they live on the edge of their distribution area in Hungary. Hence, global warming can affect them negatively, since they cannot stand warm and dry climate for longer time and they can extinct in several habitats and other competitors can be more successful.

Ambrosia is unaffected according to its MAM value. However, its higher potential increase is awaited due to its ecological indicator values and high climate-tolerance. Namely, this genus can adapt well to dry and hot conditions, but is highly influenced by future land use. If more fallows and abandoned human habitats appear in the landscape its further increase is awaited especially on sand soils.

Artemisia species are warm-tolerant so their EP is high: even Mediterranean and more continental species could appear in the Carpathian-basin. EP of agricultural weeds can be high on fallows that can appear fast in landscapes due to unfavourable weather conditions for farming. This is land use dependent since the last 10-year decrease in pollen dispersion can be explained by fallow-

succession. A major part of *Artemisia* pollen samples are produced by *Artemisia santonicum*, a natural dominant species of *Artemisia short grass alkali steppes* – main habitats of saline grasslands formed on loess – that are characterized by near-to-surface salt-accumulation (Deák 2010). These habitats and, in this way, this species are proved to be very climate-sensitive – in contrast with *Artemisia* weeds – as their out-leaching is remarkable, which is enhanced by the decrease of rainfall resulting in the decrease of salty groundwater-table. The ratio of *Artemisia santonicum* can be high in the samples since near to Szeged many of these habitats still exist.

Cannabis is a warm-tolerant species but cannot stand a major decrease of temperature, so is climate-sensitive to cold weather (Table 3). As cooling is not awaited it is not endangered by the expected climate change. Too high maximum temperatures, however, can be a limit for its pollen production as a result of water shortage (Table 4).

Table 3. Association measure (^aAM) between the annual cycles of the daily slopes of pollen concentration trends and the annual cycles of the daily slopes of climate variables trends

Taxa	T _{min}	T _{max}	T	R	TR	RH	WS	^b MAM
<i>Alnus</i>	0.718*	0.775*	0.742*	0.313	-0.028	-0.620*	-0.455	0.992
^c <i>Ambrosia</i>	0.100	0.207	-0.641*	0.398	0.049	0.087	0.223	0.827
<i>Artemisia</i>	-0.249	0.676*	-0.486	0.140	-0.004	-0.230	-0.049	0.998
<i>Betula</i>	-0.689*	-0.192	-0.544*	-0.663*	-0.006	0.542*	0.070	0.973
<i>Cannabis</i>	0.602*	-0.559*	0.763*	-0.531*	-0.152	0.106	-0.147	0.993
<i>Chenopodiaceae</i>	0.071	0.306	-0.869*	0.644*	0.047	0.112	0.307	0.965
<i>Juglans</i>	0.271	-0.392	-0.466	0.613*	-0.129	-0.726*	0.452	0.925
<i>Morus</i>	0.329	-0.668*	-0.874*	0.821*	-0.216	-0.893*	0.684*	0.978
<i>Pinus</i>	0.093	0.144	0.241	-0.269	-0.160	-0.294	-0.079	0.963
<i>Plantago</i>	0.183	-0.642*	-0.093	0.337	-0.131	0.371	0.490	0.947
<i>Platanus</i>	0.308	-0.265	-0.354	0.368	-0.020	-0.576*	0.328	0.948
^c <i>Poaceae</i>	-0.088	-0.649*	-0.816*	0.826*	-0.057	0.309	0.643*	0.959
^c <i>Populus</i>	0.361	0.358	0.395	0.407	-0.093	-0.378	-0.349	0.869
<i>Quercus</i>	-0.046	0.165	0.360	0.616*	-0.076	-0.640*	-0.062	0.911
<i>Rumex</i>	-0.093	-0.026	0.450	-0.244	-0.060	-0.365	-0.087	0.979
<i>Taxus</i>	0.618*	0.305	0.428	0.446	0.010	0.009	-0.264	0.985
<i>Tilia</i>	0.284	-0.378	-0.171	0.327	0.062	-0.106	0.428	0.973
<i>Ulmus</i>	0.381	0.565*	0.462	0.063	-0.069	-0.766*	-0.256	0.934
^c <i>Urtica</i>	-0.467	0.612*	0.451	-0.396	0.076	-0.580*	-0.705*	0.827

T_{min}: minimum temperature (°C), T_{max}: maximum temperature (°C), T: mean temperature (°C), R: rainfall (mm), TR: total radiation (W·m⁻²), RH: relative humidity (%), WS: wind speed (m·s⁻¹);

^aAM: association measure;

^bMAM: multiple association measure;

^c**Bold**: taxa with the highest pollen levels;

*AM > |0.5| indicates a strong association;

Sensitivity classes

(1) high sensitivity: MAM > 0.950, 11 taxa; *Artemisia*, *Cannabis*, *Alnus*, *Taxus*, *Rumex*, *Morus*, *Betula*, *Tilia*, *Chenopodiaceae*, *Pinus* and *Poaceae*;

(2) medium sensitivity: 0.900 < MAM ≤ 0.950, 5 taxa; *Platanus*, *Plantago*, *Ulmus*, *Juglans* and *Quercus*;

(3) indifferent: MAM ≤ 0.900, 3 taxa; *Populus*, *Ambrosia* and *Urtica*;

Table 4. Climate change related forces and significance of the different pollen season characteristics for each individual taxon

Taxa	¹ RP	² EP	³ MAM	⁴ TAPC by linear trend	⁵ APP	⁶ Pollen season			⁷ TAPC via daily linear trend
						onset	end	duration	
<i>Alnus</i>	***	-2	+++		(-10)				
⁸ <i>Ambrosia</i>	*	2	+			(+10)			
<i>Artemisia</i>	*	2	+++						
<i>Betula</i>	***	-2	+++						
<i>Cannabis</i>	*	0	+++				+5		(+10)
Chenopodiaceae	** (few taxa)	1	+++						-5
<i>Juglans</i>	*	2	++		(+10)				+1
<i>Morus</i>	**	-1	+++						+1
<i>Pinus</i>	**	-1	+++						-1
<i>Plantago</i>	** (few taxa)	1	++			-5			+5
<i>Platanus</i>	*	2	++						+5
⁸ Poaceae	** (few taxa)	1	+++				(+10)	+1	
	*** (few taxa)								
⁸ <i>Populus</i>	** (few taxa)	1	+	+5	+5				+1
<i>Quercus</i>	** (few taxa)	1	++						(+10)
<i>Rumex</i>	** (few taxa)	1	+++			-5			-1
<i>Taxus</i>	***	-2	+++	(+10)			+1		+1
<i>Tilia</i>	** (few taxa)	1	+++						(-10)
<i>Ulmus</i>	** (few taxa)	1	++						-1
⁸ <i>Urtica</i>	** (few taxa)	1	+	(+10)		-5	+5	+1	+1

¹**Risk Potential due to climate change:** * non-endangered taxa; ** moderately endangered taxa (population of some species may decrease regionally); *** endangered taxa;

²**Expansion Potential due to climate change:** 0: unaffected by global warming; 1: for some species there is an area-increase, while for some others an area-decrease is possible; 2: significantly influenced by global warming; for some species area-increase is expected; -1: for some species regional area-decrease is possible; -2: significantly influenced by global warming; for the majority of species an area-decrease is expected; (The effect of global warming is indifferent to or mostly favourable for families and a genus grouped in categories 0, or 1 and 2, while for those placed into categories -1 and -2 the changes are unfavourable. Taxa grouped into categories 0, 1 and -1 are not substantially affected, but those in categories 2 and -2 are significantly affected by global warming.)

³**MAM (multiple association measure):** + low sensitivity; ++ medium sensitivity; +++ high sensitivity;

⁴**TAPC by linear trend:** change in the total annual pollen count calculated by using linear trends;

⁵**APP:** change in the annual peak pollen concentration calculated by using linear trends;

⁶**Pollen season:** change of start, end and duration of the pollinations season calculated by using linear trends;

⁷**TAPC via daily linear trend:** change in the total annual pollen count calculated by using daily linear trends;

^{4, 5, 6, 7:} ± 1 , ± 5 : a significant increasing/decreasing trend at the 1%, 5% probability levels; (± 10): a tendency of trend at the 10% probability level;

⁸**Bold:** taxa with the highest pollen levels;

Chenopodiaceae family is highly influenced by land use (presence of fallows and their degree of regeneration). MAM indicates high sensitivity, but its response to climate change varies according to its species as it has a wide range of species-pool. Both increase and decrease of its species-pool are awaited. These plants frequently appear in areas affected by inland water around Szeged that can disappear due to a drying climate (Table 3). A decrease of its pollen counts can be explained also by changes in land use (Table 2).

Juglans, being warm-tolerant, shows a potential increase due to warming and, according to MAM, has medium climate sensitivity. Rainfall is a major limiting factor for it. Global warming can help this species – as it happened in interglacial times – but a certain minimum rainfall is required; this species cannot be seen over the driest areas of the Mediterranean. However, it has still a larger EP in Hungary.

Morus is assigned to the moderately endangered category (**). Lack of rainfall and too high temperature are a barrier for their pollen production. Its AM and MAM values emphasize that decreasing rainfall can decrease their population intensely.

Pinus is endangered moderately according to RP (***) and rather decrease of their population is awaited. On the contrary, MAM shows much higher sensitivity (+++). It can be explained by its present species composition around Szeged, where *Pinus sylvestris* is still represented in a huge number in forests. This species cannot tolerate warming climate because it likes more humid, cooler conditions. However, change in species composition, plantation and appearance of Mediterranean species can make this genus more adaptive for awaited changes.

Plantago, *Quercus* and *Ulmus* have medium sensitivity (++) according to their MAM values and due to their diversified species-pool they can react well to climate change with intra-taxonic species changes. They can mainly stand warmer and somewhat drier conditions. According to their RP they are moderately endangered or not endangered, and for warm-tolerant, sub-Mediterranean or continental species further expansion can be awaited at the expense of present species. It can mostly be observed for genera *Ulmus* and *Quercus*, where more warm-tolerant species also exist in the landscape or around the Carpathian-basin.

A medium sensitivity indicated by MAM (++) is observed for *Platanus*. It stands warm climate, but a shortage of water can be a limiting factor. This species appears mainly in mountain valleys alongside streams in the Mediterranean, where a certain amount of water is available. It has a potential for expansion in Hungary but not in every landscapes.

Poaceae show high sensitivity according to MAM (+++) as the available water and high temperatures can mean limits for them and can cause regional decrease. However, the species-pool of this family is the widest among the

studied plant groups, so there will be species to substitute the actual grasses and even species from the Mediterranean and the more continental areas can reach the Carpathian-basin in the future. This means a high risk for the present species, but intra-taxonic re-assembly could happen. Shortage of water and too high temperatures can cause lower pollen production in natural grasslands and also in crops produced in arable lands. This is why certain species in certain time periods and places can suffer from climate change, but the change in species composition will give good chance for the survival of this family. Rather diverse response of this family is given in Table 4.

Rumex can give a wide response to climate change according to its species-pool. For some species extension, while for some others potential area decrease is awaited. Since *Rumex* species around Szeged live rather in semi-humid conditions favouring inland water covered areas (see *Rumex crispus*, the most common *Rumex* species around Szeged), climate change could affect them intensely due to water-shortage. *Rumex* in Szeged region is rather moderately endangered (**).

Tilia genus can give a wide range of response according to its species-pool. Potential increase, especially for *Tilia tomentosa*, is awaited in the Great Hungarian Plain, but this warm-tolerant species occurs just in the parks of Szeged. The existing species-pool is not favourable for the awaited climate changes. Especially *Tilia platyphyllos* characterized by high sensitivity according to its MAM (+++) will not stand the warming. *Tilia cordata* could survive better, but its natural stock is very small.

Urtica and *Populus* have a wide climate-tolerance, so they are not climate-sensitive according to MAM (+). Both genera could increase their population in the future. They are not endangered by global warming (*) or just certain species are moderately endangered (**). *Urtica dioica* is not endangered according to its RP (*) and even population increase is awaited. For the extremely rare *Urtica kioviensis* living in boggy wetlands further major decrease is awaited in the Carpathian-basin. The better climate tolerance of *Populus* can be explained by wide adaptation of its different species (Table 3, 4).

4. Discussion and Conclusions

Climate change can modify the pollen season characteristics of different allergenic taxa in diverse ways and can exert a substantial influence on habitat regions. In our best knowledge, only three previous studies (*Clot 2003; Damialis et al. 2007; Cristofori et al. 2010*) analysed comprehensive spectra of the regional pollen flora. The present study analyses one of the largest spectra with 19 taxa. Our study can be considered unique in the sense that trends of pollen concentration data for each taxon and those of all seven climate variables

are calculated on a daily basis. This kind of trend analysis provides information on annual cycles of daily slopes of trends.

On a yearly basis only *Populus*, *Taxus* and *Urtica* show a significant increase of the annual total pollen count. *Populus* and *Juglans* display the most important increase, while *Alnus* exhibits the biggest decrease of the annual peak pollen counts. Poaceae and *Urtica* show a significant increase in the duration of the pollen season. Based on the 5% level, 11 of the 19 taxa indicated significant trends of the total annual pollen count, and 7 of these 11 trends is increasing on a daily basis (Table 2).

Ambrosia shows a decrease of daily pollen counts that can be explained by the lack of available water during the hottest summer period (Fig. 1). A decrease in pollen counts can be accounted for by the disappearance of younger fallow areas – a former important habitat – due to their succession, grazing, moving, afforestation and in-building, as well as regular reaping. Poaceae is characterized by increasing and decreasing stages of its trend within the year. When warming is moderate and precipitation increases (till the middle of June) pollen concentrations are growing, but then decreasing during the rest of the pollen season due to the too intense warming and shortage of rainfall (Fig. 1). *Populus* displays a substantial increase in pollen count trends coinciding with the period of moderate warming and rainfall growth. More importantly, the stocks planted during the last decades have grown up, so they can substantially pollinate. A noticeable increase in the annual pollen counts of *Urtica* can be accounted for by (1) under-use of urban habitats, (2) an increasing number of fallow areas, (3) huge plantations of locust trees (*Robinia pseudo-acacia*) due to their nitrogen production, which contributes to the development of *Urtica*, as well as by (4) increasing maximum temperatures facilitating an earlier start and later end of the pollen season (Haraszty 2004) (Table 2, 3, Fig. 1).

Based on an association measure (AM) – introduced to characterise the strength of the relationship between annual cycles of daily slopes of pollen concentration trends and those of climate variables trends – the individual taxa were placed into three categories according to their climate sensitivity defined by a multiple AM (MAM). These are: (1) high sensitivity: $MAM > 0.950$, involving 11 taxa (*Artemisia*, *Cannabis*, *Alnus*, *Taxus*, *Rumex*, *Morus*, *Betula*, *Tilia*, Chenopodiaceae, *Pinus* and Poaceae); (2) medium sensitivity: $0.900 < MAM \leq 0.950$, including 5 taxa (*Platanus*, *Plantago*, *Ulmus*, *Juglans* and *Quercus*); (3) low sensitivity: $MAM \leq 0.900$, comprising 3 taxa (*Populus*, *Ambrosia* and *Urtica*) (Table 3).

Risk potential (RP) and expansion potential (EP) due to the climate change are compared to the MAM for each taxon (Table 3, 4). The association measure alone cannot contain or express the climate change related forces. However, all three taxa (*Ambrosia*, *Populus* and *Urtica*) having the lowest climate sensitivity (+) are non-endangered (*) and, except for *Ambrosia*, are characterized by a

moderate EP. At the same time, for all endangered taxa (***) (even if just one species is endangered within a given taxon) MAMs indicate high sensitivity (+++). Accordingly, the association measures follow well the climate change related forces indicating that climate parameters are important elements of the environment for the taxa examined (Table 3, 4).

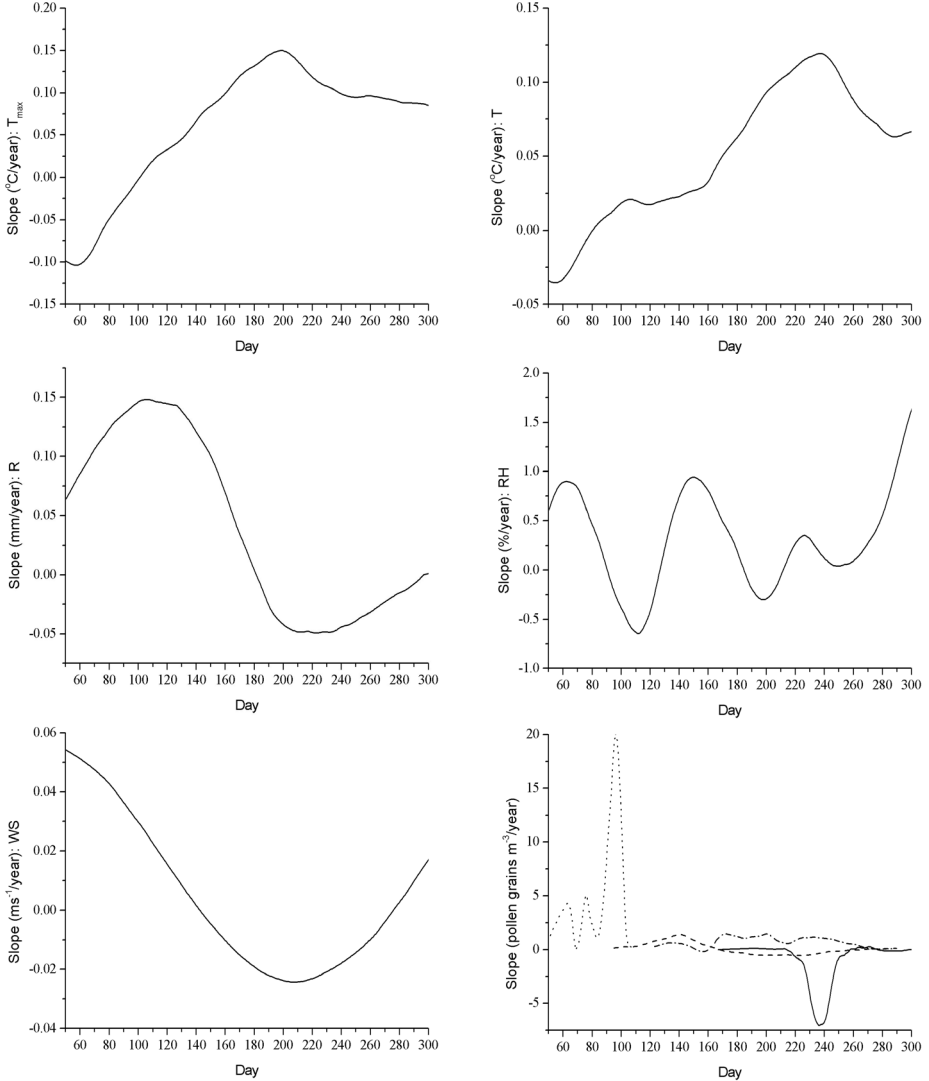

Fig. 1. Annual cycles of the slopes of daily linear trends for the maximum temperature (T_{max}), mean temperature (T), rainfall total (R), relative humidity (RH) and wind speed (WS) for *Ambrosia* (solid), *Poaceae* (dash), *Populus* (dot) and *Urtica* (dash dot)

Annual pollen counts display strong increasing trends for a number of taxa. Nevertheless, phenological characteristics (onset, end and duration of the pollen season) show changes only in 8 (10) out of 57 cases (19 taxa x 3 phenological characteristics) at 5% (10%) significance level. Here Poaceae and *Urtica* are the most important with notable changes of at least two characteristics. Our conclusions are in good agreement with those of several previous researches. For Thessaloniki (Greece), the total annual pollen counts, as well as daily peak pollen counts show significant increasing trends for the majority of taxa, but there are no important changes for the phenological characteristics (*Damialis et al. 2007*). Looking at a bigger region of Central Europe, for Zurich, Switzerland (Frei 2008, *Betula*), as well as for Vienna, Austria (*Jäger et al. 1996, Alnus, Corylus, Betula, Pinus* and *Ulmus*) the pollen concentrations for most of the pollen types have been increasing. Furthermore, for Zurich (Frei 2008, *Betula*), Poznań, Poland (*Stach et al. 2007, Artemisia*) and Vienna (*Jäger et al. 1996, Alnus, Corylus, Betula, Pinus* and *Ulmus*) the pollen season starts earlier, the daily maximum pollen concentration has increased (Frei 2008, *Betula*) and the days of peak pollen counts occur earlier (*Stach et al. 2007, Artemisia*).

Note that all taxa examined in the study are families or genera involving a number of species. Accordingly, analysing pollen season and phenological characteristics of a family or genus instead of given species involves a high variability of pollen season data. An observed trend in the above characteristics incorporates the variability of a given parameter for all species belonging to a given taxon, but this variability is influenced by meteorological variables. The important role of total radiation is stressed here, since its high values enhance pollen production (*Valencia-Barrera et al. 2001; Kasprzyk and Walanus 2010*). We found increasing trends (at 5% significance level) in the total radiation, relative humidity and wind speed. Temperature and rainfall do not display overall significant trends, but smoothing of daily MK test values shows stages of positive and negative trends within the year for these latter two variables, too.

As the ratio of local and medium-range transport in the total pollen concentration is higher than the ratio of long-range transport (*Makra et al. 2010*) other factors of local pollen production for Szeged region should also be considered. Besides meteorological variables, pollen concentrations are influenced as well by agricultural and social factors (*Makra et al. 2005*) including urbanisation, so-called “green meadow investments” (new investments in former agricultural areas) and newly built motorways. Land eutrophication facilitating higher pollen production is not characteristic in an agricultural area consisting of small private plots for the Szeged agglomeration. A more important factor is that large industrial areas have come into use; housing estates as well as motorways were constructed in the region during the period investigated. Stripping agricultural lands for building purposes could

mean an expansion of neglected areas that contributes to an increase of habitat regions of weeds and hence to an increase in pollen production.

Acknowledgements

The authors would like to thank Gábor Motika (Environmental Conservancy Inspectorate, Szeged, Hungary) for providing meteorological data of Szeged and Miklós Juhász (University of Szeged) for providing daily pollen concentration data of Szeged. The European Union and the European Social Fund provided financial support for the project under the grant agreement no. TAMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003, TAMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005 and TAMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012.

References

- ALCÁZAR P, GARCÍA-MOZO H, TRIGO MD, RUIZ L, GONZÁLEZ-MINERO FJ, HIDALGO P, DE LA GUARDIA CD, GALÁN C., 2011: *J Environ Monitor* 13. évf., pp. 2502–2510.
- ARIANO R, CANONICA GW, PASSALACQUA G., 2010: Possible role of climate changes in variations in pollen seasons and allergic sensitizations during 27 years. *Ann Allerg Asthma Im* 104. évf., pp. 215–222.
- BORHIDI A., 1995: Social behaviour types, the naturalness and relative ecological indicator values of the higher plants in the Hungarian Flora. *Acta Bot Hung* 39. évf., pp. 97–181.
- CLOT B., 2003: Trends in airborne pollen: an overview of 21 years of data in Neuchâtel (Switzerland). *Aerobiologia* 19. évf., pp. 227–234.
- CRISTOFORI A, CRISTOFOLINI F, GOTTARDINI E., 2010: Twenty years of aerobiological monitoring in Trentino (Italy): assessment and evaluation of airborne pollen variability. *Aerobiologia* 26. évf., pp. 253–261.
- CZÚCZ B., 2009: *Élővilág és éghajlatváltozás. (Biosphere and climate change.) Tudomány az élő természetért 1. (Science for the biosphere 1.)* Vácrátót: MTA-ÖBKI; (in Hungarian)
- DAMIALIS A, HALLEY JM, GIOULEKAS D, VOKOU D., 2007: Long-term trends in atmospheric pollen levels in the city of Thessaloniki, Greece. *Atmos Environ* 41. évf., pp. 7011–7021.
- DEÁK JÁ., 2010: *Csongrád megye kistájainak élőhelymintázata és tájökológiai szempontú értékelése. (Habitat-pattern and landscape ecological evaluation of the micro-regions of Csongrád County.)* PhD Dissertation, Szeged: University of Szeged; (in Hungarian)
- FAN J., 1993: Local linear regression smoothers and their ninimax efficiency. *Annal Stat* 21. évf., pp. 196–216.
- FEEHAN J, HARLEY M, VAN MINNEN J., 2009: Climate change in Europe. 1. Impact on terrestrial ecosystems and biodiversity. A review (Reprinted). *Agron Sustain Dev* 29. évf., pp. 409–421.
- FRANCISCO-FERNÁNDEZ M, VILAR-FERNÁNDEZ JM., 2004: Weighted local nonparametric regression with dependent data: study of real private residential fixed investment in the USA. *Stat Infer Stoch Process* 7. évf., pp. 69–93.

- FREI T., 2008: Climate change and its impact on airborne pollen in Basel, Switzerland 1969-2007. *Allergologie* 31. évf., pp. 165–169.
- GALÁN C, CARIÑANOS P, GARCÍA-MOZO H, ALCÁZAR P, DOMÍNGUEZ-VILCHES E., 2001: Model for forecasting *Olea europaea* L. airborne pollen in South-West Andalusia, Spain. *Int J Biometeorol* 45. évf., pp. 59–63.
- GARCÍA-MOZO H, MESTRE A, GALÁN C., 2010: Phenological trends in southern Spain: A response to climate change. *Agr Forest Meteorol* 150. évf., pp. 575–580.
- HARASZTY Á, editor, 2004: *Növény szerkezettan és növényélettan. (Plant Anatomy and Plant Physiology.)* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó; (in Hungarian)
- HIRST JM., 1952: An automatic volumetric spore trap. *Ann Appl Biol* 39. évf., pp. 257–265.
- HORVÁTH F, DOBOLYI ZK, MORSCHHAUSER T, LÖKÖS L, KARAS L, SZERDAHELYI T., 1995: Flóra adatbázis (Flora Database) 1.2. Vácrátót: MTA-ÖBKI (in Hungarian)
- JÄGER S, NILSSON S, BERGGREN B, PESSI AM, HELANDER M, RAMFIJORD H., 1996: Trends of some airborne tree pollen in the Nordic countries and Austria, 1980-1993 – A comparison between Stockholm, Trondheim, Turku and Vienna. *Grana* 35. évf., pp. 171–178.
- KAMINSKI U, GLOD T., 2011: Are there changes in Germany regarding the start of the pollen season, the season length and the pollen concentration of the most important allergenic pollens? *Meteorol Z* 20. évf., pp. 497–507.
- KASPRZYK I, WALANUS A., 2010: Description of the main Poaceae pollen season using bi-Gaussian curves, and forecasting methods for the start and peak dates for this type of season in Rzeszow and Ostrowiec Sw. (SE Poland). *J Environ Monitor* 12. évf., pp. 906–916.
- KÖPPEN W., 1931: *Grundriss Der Klimakunde*. Berlin: Walter De Gruyter & Co.
- LÁNG I, JOLÁNKAI M, CSETE L, editors, 2007: *Globális klímaváltozás: hazai hatások és válaszok – a VAHAVA jelentés. (Global climate change: effects and responses for Hungary – VAHAVA report.)* Budapest: Szaktudás Kiadó Ház
- MAKRA L, JUHÁSZ M, BÉCZI R, BORSOS E., 2005: The history and impacts of airborne Ambrosia (Asteraceae) pollen in Hungary. *Grana* 44. évf., pp. 57–64.
- MAKRA L, SÁNTA T, MATYASOVSZKY I, DAMIALIS A, KARATZAS K, BERGMANN KC, VOKOU D., 2010: Airborne pollen in three European cities: Detection of atmospheric circulation pathways by applying three-dimensional clustering of backward trajectories. *J Geophys Res-Atmos* 115. évf., D24220.
- MEYER CD., 2001: *Matrix Analysis and Applied Linear Algebra*. Philadelphia: Society for Industrial and Applied Mathematics
- ÖNÖZ B, BAYAZIT M., 2003: The Power of Statistical Tests for Trend Detection. *Turk J Eng Environ Sci* 27. évf., pp. 247–251.
- PARKER J, MALONE M., 2004: *Flora I-II*. Willoughby: Global Book Publishing Pty Ltd.
- PETERNEL R, CULIG J, HRGA I, HERCOG P., 2006: Airborne ragweed (*Ambrosia artemisiifolia* L.) pollen concentrations in Croatia, 2002-2004. *Aerobiologia* 22. évf., pp. 161–168.
- RECIO M, DOCAMPO S, GARCÍA-SÁNCHEZ J, TRIGO MM, MELGAR M, CABEZUDO B., 2010: Influence of temperature, rainfall and wind trends on grass pollination in Malaga (western Mediterranean coast). *Agr Forest Meteorol* 150. évf., pp. 931–940.

- RODRIGUEZ-RAJO FJ, AIRA MJ, FERNANDEZ-GONZALEZ M, SEJO C, JATO V., 2011: Recent trends in airborne pollen for tree species in Galicia, NW Spain. *Climate Res* 48. évf., pp. 281–291.
- SOÓ R., 1964–1980: *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve, I-VI.* (Taxonomical and plant geographical handbook of the Hungarian flora and vegetation.) Budapest: Akadémiai Kiadó
- STACH A, GARCÍA-MOZO H, PRIETO-BAENA JC, CZARNECKA-OPERACZ M, JENEROWICZ D, SILNY W, GALÁN C., 2007: Prevalence of *Artemisia* species pollinosis in western Poland: Impact of climate change on aerobiological trends, 1995–2004. *J Invest Allerg Clin* 17. évf., pp. 39–47.
- VALENCIA-BARRERA RM, COMTOIS P, FERNÁNDEZ-GONZÁLEZ D., 2001: Biogeography and bioclimatology in pollen forecasting – An example of grass in Leon (Spain) and Montreal (Canada). *Grana* 40. évf., pp. 223–229.
- ZÓLYOMI B, PRÉCSÉNYI I., 1964: Methode zur ökologischen Charakterisierung der Vegetationseinheiten und zum Vergleich der Standorte. *Acta Bot Hung* 10. évf., pp. 377–416.

A DÉL-ALFÖLDI TEHETSÉGEK LEHETŐSÉGEI

Dr. Malatyinszky Szilárd – Dr. Becsei József

Bevezetés

Miért fontos ma a tehetség? Fontos-e a tehetség? Megbecsüljük-e a tehetségeket? Ki számít tehetségesnek? Akik az újságok oldalain megjelennek és a kereskedelmi televízió felkarolja, az valóban tehetség? Kell-e tehetség ahhoz, hogy érvényesíteni tudja valaki a képességeit? Ilyen és ehhez hasonló kérdések kavargtak bennem, amikor írásom céljait megfogalmaztam. Természetesen a fenti kérdésekre nem fogok tudni teljes mértékben választ adni, de néhány apró mozaikot – ha csak gondolatébresztő gyanánt is, de – igyekszem összeilleszteni.

A tehetségekkel már igen régen foglalkoznak és napjainkban is a pszichológia, szociológia, közgazdaságtudomány, orvostudomány, genetika újabb és újabb felfedezéseket szül a területtel kapcsolatban. E rövid kutatás nem vállalkozik másra, mint a tehetséget területi szinten feltárni a társadalomföldrajz egy-két eszköze segítségével és a Dél-Alföld tehetségeinek lehetőségeit bemutatni néhány mutatón keresztül. Fontosnak tartjuk, hogy itt az ország kevésbé fejlett térségében feltárjuk és adjunk lehetőséget a jobb képességgel megáldott szerencséseknek is a boldogulásra.

Irodalmi áttekintés

A tehetség fogalma meglehetősen sokszínű. Tanulmányomban nem törekedtem arra, hogy a tehetséget pszichológiai aspektusából közelítsem meg, mégis szükségszerű a meghatározása, a teljesség igénye nélkül. A tehetséget nem lehet tömören leírni, így több, mint 100 definíció született. Harsányi István szerint „biztos, hogy nincs tökéletes definíciónk, akkor nem megyünk semmire. ... Biztos, hogy nincs egyetlen és tökéletes megoldás, de az is többféle lehet.”¹ A tehetségnek minden bizonnyal van genetikai alapja. Czeizel Endre több évtizeden át tartó kutatása szerint a veleszületett adottság képességgé, teljesítménnyé válásához számos más személyiség-összetevőre (akarat, kitartás, stb.) és megfelelő társadalmi feltételekre is szükség van.² Majdnem minden szellemi tulajdonság (értelem-értelmesség-intelligencia) mérhető, azonban

¹ Harsányi, 1994.

² Dr. Czeizel Endre – Hátrány-e a kivételes szellemi képesség? - K. O. Magazin <https://sites.google.com/site/kutatoorvos/koma/czeiel-tehetseg>, letöltve: 2015. 11. 01.

minden számszerűsíthető érték kizárólag egy-egy tulajdonságot mutat és nem az elemek összességét (*Czeizel 2006.*). Számos tehetségmodell létezik. Az egytényezős modellek az intelligenciát tekintették alapnak (*Spearman 1904, L. L. Thurstone 1938, Catts, 1971, John Horn 1988, Sternberg 1991*), azonban az intelligens viselkedés kontextus-függő. Jobban viselkedhetünk olyan környezetekben, amiket igény szerint átalakíthatunk, egy olyan feltételrendszerben, ami ideális számunkra. A többtényezős modellek (*Van Tassel-Baska 1998, Treffinger and Huber 1975, Renzulli 1978, Gardner 1983, Sternberg 2004*) mind-mind kiemelik olyan tehetség-területeket, melyekhez szükséges a támogató társadalmi-szociális háttér. Joseph Renzulli tehetségmodelljében három tényezőt jelöl meg a tehetség tényezőjeként: átlagon felüli képesség, feladat iránti elkötelezettség és kreativitás (Renzulli 1978). E hármasban az utolsó kettő segítő közeg nélkül nem valósulhat meg.

Magyarország társadalomföldrajzának egyik legnagyobb kutatója Hanusz Árpád - turisztikai kutatásai mellett - indította el Tóth József geográfussal együtt a tehetségföldrajzi kutatásokat (*Hanusz 1984*) (*Tóth 1977, 1988, 2002*). A Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskolájának tanítványa, Győri Ferenc folytatta a kutatásokat e területen és tárta föl a tálentumföldrajz mélyebb aspektusait. 1. A földrajzi tér befolyásolja a tehetség eloszlását, de a tehetség is formálja mind a fizikai, mind a mentális teret, ezért a tehetség geofaktornak tekinthető. 2. A társadalmi-földrajz általános törvényszerűségei (mennyiségi és minőségi eloszlás, fejlődés, terjedés, térbeli koncentráció és dekoncentráció, centrum és perifériaviszony, vonzás és taszítás) a tehetség térszerkezetében és dinamikájában is megjelennek. Győri Ferenc olyan alapkutatásokat tárt fel ezen a területen, amelyek meghatározóak napjainkban is.

A közgazdaságtan szintén foglalkozik a tehetségekkel, hiszen gazdasági tényező egy-egy térség emberi erőforrással, tehetségekkel való ellátottsága. Hazánk vezető közgazdasági iskoláinak vezetői is elismerik, hogy „az országot szervezni, gazdaságot működtetni, az emberi kapcsolatokat fejleszteni ugyanis csak alapos ismeretek birtokában lehet” (*Horváth 2013, 31-32*) és a Lengyel-féle regionális versenyképesség piramis-modellben is sikertényező a munkaerő felkészültsége, alaptényező a humán tőke és a társadalmi tőke (*Lengyel 2000*). A nemzetközi közgazdaságtan tehetségmenedzsmentről beszél, melyben egyszerre alkalmazzák a mikro-, mező- és makroszintű megközelítést (*Tansley, Kirk, Tietze 2013*).

Anyag és módszer

Ha elfogadjuk azt a megközelítést, hogy „...tehetségen azt a velünk született, majd céltudatos tevékenység, gyakorlás által kibontakoztatott képességet értjük, amely az emberi tevékenység egy bizonyos behatárolt

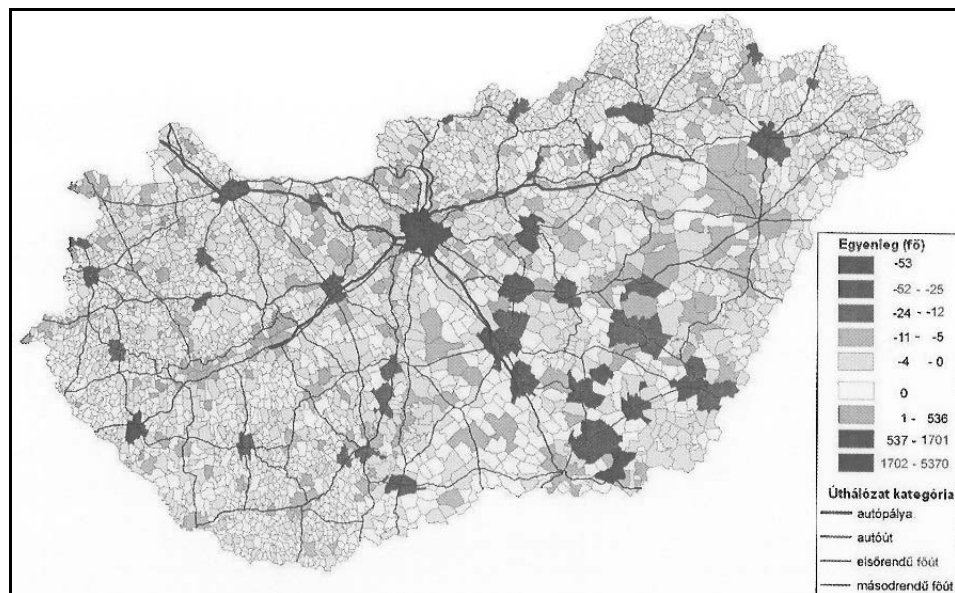
területén az átlagot messze túlhaladó teljesítményeket tud létrehozni...”³, akkor ehhez szükség van társadalmi tényezőkre is. Kutatásomban másodforrásként felhasználok mindazon adatok egy részét (oktatás-befektetés), mely lehetőséget biztosít a tehetségek kibontakoztatására. E mellett, mint a tehetség előfeltételeként az oktatásban-képzésben résztvevők számának elemzésével feltárom az ok-okozati összefüggéseket.

Eredmények és értékelésük

A múlt vizsgálata kapcsán a tehetségek térbeli modellezéséhez elsőként Győri Ferenc szerkesztését használtuk, melyben a tehetség-kibocsátó helyként a születési helyeket, míg a tehetség-befogadó helyként a halálozási helyeket tekintette. Az ábrából egyértelműen látható, hogy a Dél-Alföld már 30 évvel ezelőtt sem volt sikeres a megtartásban, sőt a nagyobb városok (Békéscsaba, Gyula, Szarvas, Makó) tehetség-egyenlege negatív, a kisebb települések is legjobb esetben csak megtartották a tehetségeiket, de nem növelték számukat (*1. ábra*). Dél-Alföldön kizárólag Szeged tartozott a jó kibocsátású, jó megtartó- és vonzóképes városok közé. További kutatások megállapítják, hogy Békés, Csongrád, Bács-Kiskun megyék az 1867-1919 és az 1920-1962 közötti periódusokban is inkább kibocsátó jellegűek voltak, Békés megyét a tehetségek 31%-a hagyta el. A fenti adatok mellett mindhárom megyének a igen alacsony volt tehetségmegtartása.

A települések abszolút tehetség-egyenlegének vizsgálata kapcsán megállapítható, hogy Budapest centrális közlekedéshálózata, gazdasági súlya, a tudományos és kulturális élet centrális helyzete következtében az egész országra kiterjedően meghatározó mértékben vonzó hatást gyakorol a tehetségekre. Megállapítható az is, hogy a tőke, a gazdasági fejlettség is kiemelt hatást gyakorol a különböző tudományos tevékenységekre. A régiók tehetségvonzását a magasabb jövedelmek és foglalkoztatottság jelentősen befolyásolják, hiszen ezzel együtt jár a magasabb életszínvonal és a jobb életminőség. A magasan kvalifikált humán tőke magasabb szintű munkakultúrát teremt és sajátossága a környezettel szembeni magasabb szintű alkalmazkodás és igényesség. Fontos a magasan kvalifikált humán tőke biztosításához a támogató oktatási rendszer és a megfelelő tudásbázis, amely alapja az alkotó tevékenységnek. (*Lengyel 2010*).

³ Harsányi István sárospataki tehetséggondozó meghatározása

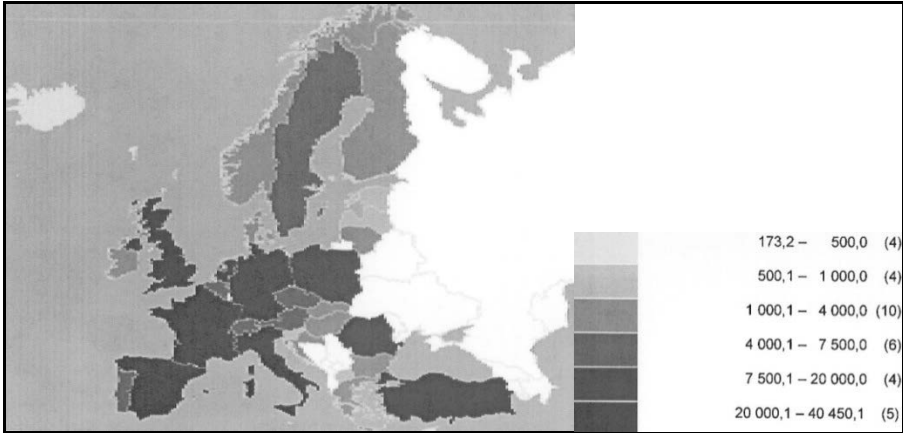

1. ábra: A mai Magyarország területén született és meghalt tehetségek településenkénti abszolút egyenlege.

Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon. Győri Ferenc számítása és szerkesztése⁴

A múlt vizsgálata során annak jártunk utána, hogy mi tartja a településeken a tehetségeket? A foglalkoztatás térbeli elhelyezkedése, minősége, ezek változásai igen nagy jelentőséggel bírhatnak a jövőbeli elhelyezkedés és a tehetség kibontakoztatásában. Feltételezésünk alapján bármilyen területen tehetséges valaki, egy munkahely mindenképpen szükséges ahhoz, hogy hobbijának élni tudjon. A foglalkoztatottak számának alakulása – változó ütemben ugyan, de növekedést mutat. E növekedésben nagy szerepe van a közfoglalkoztatásban dolgozóknak. A foglalkoztatási ráta 2005 óta növekszik mind országos, mind Dél-alföldi szinten, ennek ellenére Olaszország, Spanyolország és Görögország van csak mögöttünk e ráta alapján. A két adat közötti az eltérés oka, hogy igen nagy számú Magyarországon azon inaktívak aránya, akik sem a munkanélküli rendszerekben, sem a foglalkoztatási rendszerekben nem szerepelnek. Ők kiestek a hivatalos nyilvántartásokból és ellátó rendszerekből, többnyire idényjellegű mezőgazdasági és/vagy feketemunkából élnek (2-3. ábra).

⁴ Győri Ferenc: A tehetségföldrajz elméleti és gyakorlati kérdései – Magyarországi modellvizsgálatok, PhD értekezés tézisei, Pécs, 2010.

2. ábra. Európai foglalkoztatási helyzetkép, 2012
 Forrás: Bálint István⁵ (szerk.)

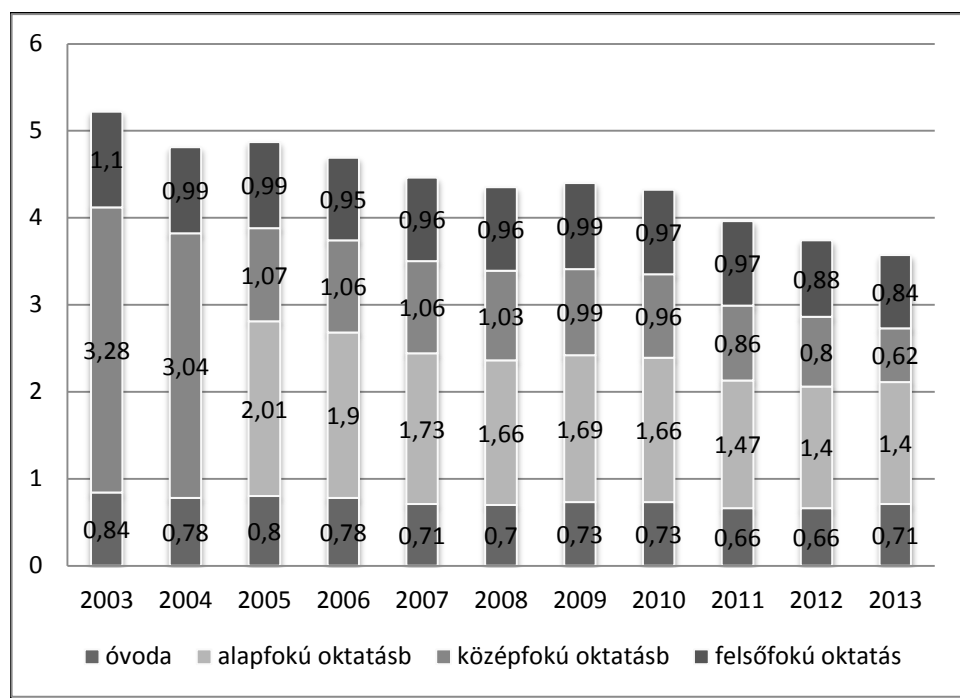
3. ábra. A foglalkoztatottak száma az EU-ban (2013)

Az oktatásra fordított kiadás összességében csak a hatékonyság figyelembe vételével értelmezhető, de mutatja az oktatás finanszírozásának tendenciáit és

⁵ Forrás: <http://www.slideshare.net/gulyastunde/1-balint-istvanszeged1001>, Letöltve: 2015. 11. 29.

mértékét. Tíz éves tendenciát figyelembe véve (2003-2013) több, mint 2%-kal csökkent a GDP-arányú ráfordítás e területre. Az óvodai nevelésre-oktatásra fordított tétel is több, mint 10%-ot csökkent (0,84-ről 0,71-re) ahhoz képest, hogy jelentős óvodaépítések történtek és a kötelező óvodáztatásra való felkészülés elkezdődött. A pszichológusok (Richard C. Atkinson – Ernest Hilgard E. 2005, Ranschburg J. 1991) egybehangzó állítása szerint a gyermeki személyiség 3-6 éves korban bekövetkezett változása kihat az egész életét meghatározó aspektusokra. Az alapfokú oktatásra fordított kiadások 30%-kal, a középfokú oktatásra fordított kiadások a 2003. évi 3,28%-ról - tíz év alatt - 0,62%-ra csökkentek, míg a felsőfokú oktatás finanszírozási összegének csökkenése „csupán” 23,6%-os (4. ábra).

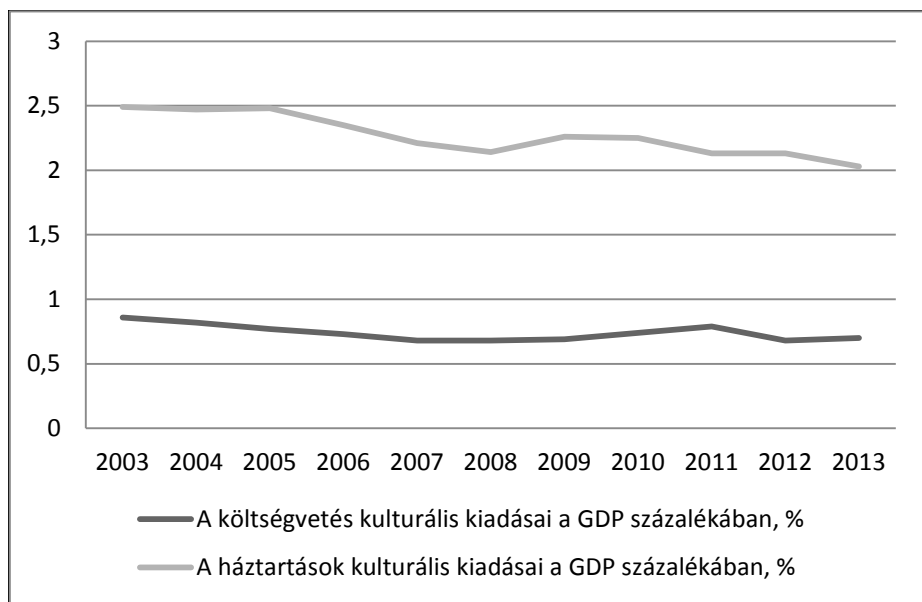

4. ábra: Oktatási kiadások a GDP százalékában Magyarországon

Forrás: KSH

Az oktatás mellett a kultúra és az abba fektetett összeg az, ami lehetőséget ad a kreativitás fejlődésére, fejlesztésére. Sajnos e téren sem nőtt a ráfordítás. A háztartások és a költségvetés kulturális kiadásai is közel 20%-ot csökkentek. A Dél-Alföldön igen nagy az eltérés az egyetemi, főiskolai oklevéllel rendelkezők arányában, mert a Dél-alföldi régió átlagában a diplomások aránya nem éri el a 9,1%-ot, de Csongrád megyében 13,1%-nál is nagyobb, addig Békés megyében

10% alatti (Horváth T. 2011). Ez a jelentős eltérés az elmúlt évtizedekben a népesség területi átrendeződését és jelentős városodási folyamatot eredményezett. Napjainkban az új gazdasági súlypontok és struktúrák kialakulása következtében ismételten a népesség új szakmai felkészültségét követeli meg, továbbá ezek eredményeként ismételten a népesség demográfiai és területi átrendeződését regisztrálhatjuk. (5. ábra).

5. ábra: Kulturális kiadások a GDP százalékában Magyarországon

Forrás: KSH

Horváth Tamás kutatása szerint a 24-29 éves diplomások képzőhelyének megyénkénti megoszlása alapján a munkaviszonyt létesítők száma minimálisan haladja meg az 1%-ot 2005-ben, míg ez az arány Csongrád és Bács-Kiskun megyében 4% körüli.⁶

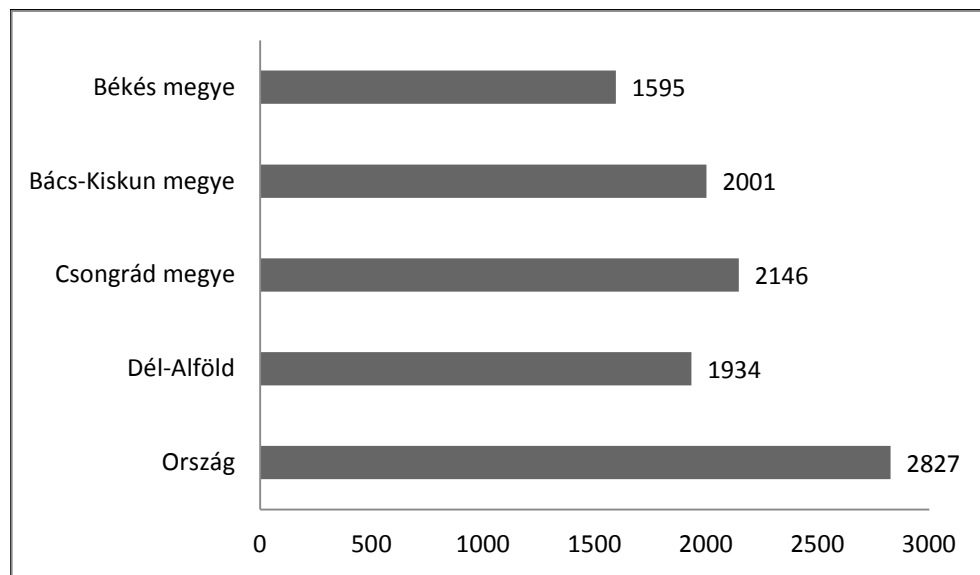
A diplomások fele a régióban el tud helyezkedni, azonban ez az arány alacsony. A befektető vállalkozók szükséges egy megfelelő koncentráció ahhoz, hogy a magas hozzáadott értékű, diplomás foglalkoztatóknak megérje a térségbe települnie. E munkahelyek teremthetnek majd olyan adóbevételt, amiből fent lehet tartani bizonyos szintű és minőségű kulturális létesítményeket, szellemi műhelyeket, innovációs potenciált.

A népességfogyás és az elvándorlás folyamatos, a gyermekkorúak részaránya folyamatosan csökken. Az oktatási intézmények régió belüli

⁶ Forrás: Educatio Nonprofit Kft.; NEFMI Statisztikai évkönyv; KSH

elhelyezkedését leginkább Szeged túlsúlya határozza meg, második legnagyobb diákcentrum Kecskemét, ahol meghaladja a négyezetet a felsőoktatásban részt vevők száma. Békéscsaba, Szarvas, Baja és Hódmezővásárhely főiskoláit is alig látogatják többen, mint a Kecskeméten működő intézményeket. A felsőoktatás folyamatos átalakuláson és centralizáción megy keresztül, mely folyamat végeredménye még nem látható.⁷

A gazdasági fejlettség jelentős tényező a tehetségek földrajzi elhelyezkedésében. Dél-Alföld a 2012-ben az ország GDP-jének mindössze 8,9%-át állította elő, az egy főre jutó GDP mindössze 1934 ezer forint, ami országos mutatóhoz mérve nem több, mint 68%. Legszerényebb eredménnyel Békés megye „dicsekedhet”, hiszen alig haladja meg az országos értéket felét (5. ábra). Az Eurostat 2013-as árszínvonal alapján összehasonlította a régiókat és sajnos a legszegényebbek közé került négy magyar régió, köztük Dél-Alföld is. Az egy főre jutó helyi iparüzési adó mértéke egy átlagos közép-magyarországi régiótól 20 ezer forintra marad el, így nem véletlen, hogy az önkormányzatok által fenntartott intézmények (könyvtár, művelődési ház, WIFI-pontok, egyéb közösségi szolgáltatások) e régióban szerényebb lehetőségeket tudnak nyújtani a tudományra, művészetre vágyó tudásra vágyó gyermekeknek, fiataloknak (KSH 2011) (6. ábra)

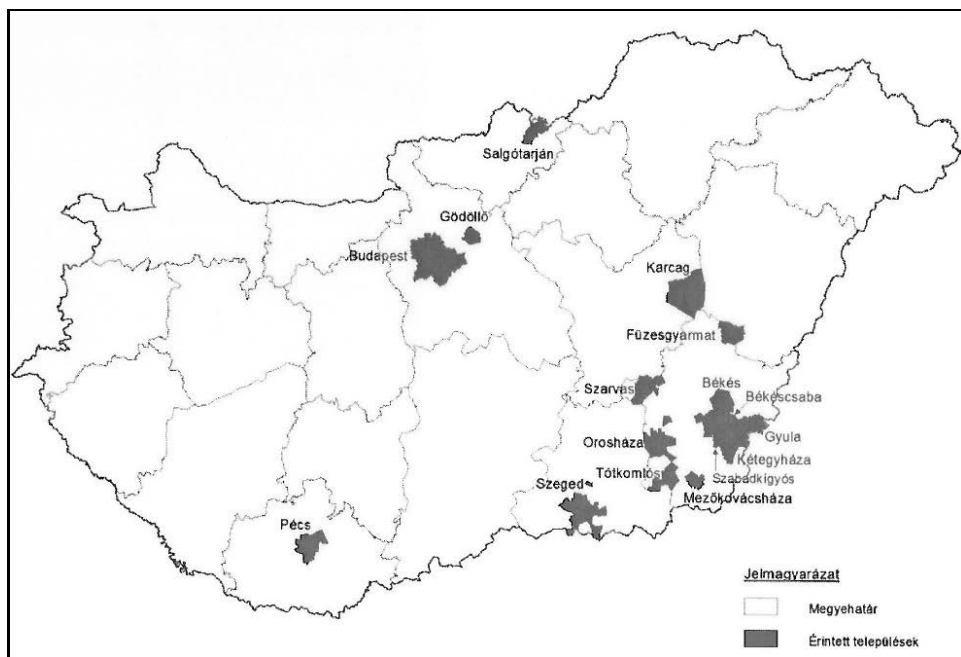

6. ábra: Egy főre jutó bruttó hazai termék (eFt, 2012.)

Forrás: KSH, 2012, szerzői szerkesztés

⁷ Forrás: Dél-Alföldi Regionális Operatív Program

A Dél-Alföldön kevés a tehetségek körülményeiről és lehetőségeiről szóló kutatás készült. A Szent István Egyetemen készült egy kvalitatív kutatás, egy interjúkötet, ahol a tehetségektől megkérdezték, hogy miért maradtak itt és miért látják mégis a jövőjüket e térségben.⁸ (7. ábra)

7. ábra: A riportalanyok topográfiája

Forrás: szerzők szerkesztése

A 25 tehetséges fiatal eltérő területeken dolgozik és a mellett, hogy sikeresek és élvezik a munkájukat elmondták, hogy számukra a család, a környezet és a támogató közösség a legjelentősebb erő, ami maradásra ösztönözte őket. A térség nem tartozik az ország irigyelt régiói közé, - ezt a tanulságot szinte mindegyik személyiség megemlíti. Van, aki úgy véli, innen lehet igazán kiemelkedni, tenni önmagáért, a családjáért, a barátaiért. Többségük valóban igazán jó és szép példa is minderre. Hogy tehetségesek-e, hogy a velük született gének voltak-e a meghatározó elemek, a család mintája volt követendő, vagy a nehézségek „acélozták” őket a kitörni, kiemelkedni, megmutatni modelljére – nehéz megítélni.

⁸ Micheller Magdolna: Tehetségek a Dél-Alföldön – Tanulmánykötet, SZIE-GAEK, 2015.

Összefoglalás

A tehetséghez kevés az, hogy valakinek jó génjei legyenek, vagy a pedagógusok keze munkája. A tehetséghez szükséges stabil, kiegyensúlyozott háttér, a devianciákat elfogadó és támogató környezet, a másságot nem negatívumnak tekintő iskolarendszer. A tehetség lényege, hogy nem átlagos, hanem valamiben kiemelkedik. Ha egy gyermek vagy felnőtt valamiben kitűnik és olyan környezettel találkozik, ami folyton negatív megerősítéseket ad számára a tehetsége bemutatásakor, akkor nem várhatjuk azt, hogy egyszer a társadalom javára tegye mindezt.

A tehetséges ember akkor tudja megmutatni tehetségét, ha teret és szerepet kap ahhoz, hogy szárnyalhasson. Bízom abban, hogy egyre többen látják majd a jövőben, hogy a Dél-Alföld sorsa és jövője sokkal könnyebb lesz, ha a tehetségeket támogatjuk és erősítjük.

Irodalom

- BALOGH G. 2015: A regionális tehetséggazdálkodás vizsgálati módszerei a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar hallgatóinak példáján. *Tér És Társadalom*, 29. évf., 2. szám, 2015. doi:10.17649/TET.29.2.2664, pp. 127-148.
- BECSEI J. 2007: *Népességföldrajz*. Ipszilon Kiadó, Békéscsaba. p 360.
- CZEIZEL E. 2006. *Tudósok, gének, tanulságok*. Galenus Kiadó, Budapest, p. 466.
- HANUSZ Á. 1984: *Nógrád megye földrajza*. In: *Budapest és a megyék földrajza*. (Szerk.: Frisnyák S.) Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 228-246.
- HORVÁTH GY. 2001: *Magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben*. *Tér és Társadalom*, XV. évf. 2. szám, pp. 203–231.
- HORVÁTH GY. 2013: *A területi kutatásoktól a regionális tudományig*. Kelet- és közép-európai tudománytörténeti vázlat. *Tér és Társadalom*, XXVII. évf. 4. szám, pp. 30-51.
- HORVÁTH T. 2011: *Diplomások területi elhelyezkedése Magyarországon*. https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/DPR/dprfuzet4/Pages131_154_Horvath.pdf letöltve: 2015. 10. 22.
- LENGYEL I. – RECHNITZER J. 2004: *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, p. 392.
- LENGYEL I. 2010: *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 386.
- MICHELLER M. 2015: *Tehetségek a Dél-Alföldön*. – *Tanulmánykötet, SZIE-GAEK*, p. 100.
- RENZULLI, J.S. 1978: *What Makes Giftedness? Reexamining a Definition*. *Phi Delta Kappan*, 60(3), pp. 180-184, 261.
- RANSCHBURG J. 2014: *Szeretet, erkölcs, autonómia*. Saxum Kiadó Kft, Budapest, p. 270.
- RICHARD C. A. – E. HILGARD 2005: *Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest, p. 848.
- SZIRMAI H. 2009: *A matematikai és a nyelvi képesség közötti összefüggés vizsgálata*. In: <http://ofi.hu/matematikai-es-nyelvi-kepesseg-kozotti-osszefugges-vizsgalata>, letöltve: 2015. 11. 01.

- TANSLEY, C. – KIRK S. – TIETZE S. 2013: The currency of talent management– Areplyto“Talentmanagement and the relevance of context: Towards a pluralistic approach”. *Human Resource Management Review*, 4., 337–340. <http://doi.org/4hx>
- TÓTH J. 1977: Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. A centrumok szerepe a népesség foglalkozási átrétegződésében és területi koncentrációjában. *Földrajzi Tanulmányok* 14. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 142 p.
- TÓTH J. 1988: Urbanizáció az Alföldön. Akadémiai Kiadó, Budapest, 200 p.
- TÓTH J. 2000: A talentumföldrajz néhány kérdése. – In: Szukk O.-Tóth J. szerk.: *Globalitás, regionalitás, lokalitás*. PTE TTK Földrajzi Intézet, pp. 257-262.
- TÓTH J.-TRÓCSÁNYI A. 2002: *A magyarság kulturális földrajza II*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 361 p.

A TÁRSADALOMFÖLDRAJZ ÚTKERESÉSEI A 21. SZÁZADBAN PESSZIMISTA ÉS OPTIMISTA MEGKÖZELÍTÉSEK

Dr. Mészáros Rezső

Bevezetés

A társadalomföldrajz csaknem másfél évszázados történelmét a folyamatos változás, időnként szinte generális átalakulás folyamat jellemezte és lényegében még napjainkban is jellemzi. Eközben nyilvánvaló volt, hogy bővült a tematikai köre is. A társadalomföldrajz egyre érdekesebb, egyre összetettebb és egyre különösebb tudományterületté fejlődött. Miközben nőtt a tudományos értékteremtő képessége, eredményeit a gyakorlatban alkalmazzák, mégis valami nincs rendben a szakterület társadalmi (elsősorban munkaerő piaci) elismerésével, elismertségével, vagy elfogadottságával – természetesen ez a megállapítás, vagy érzés nem vonatkozik a földrajz tanárookra. Ennek az országonként, régióinként, de még kontinensenként is különböző mértékben előállott helyzetnek nagyon sokféle oka lehetséges. Érzékelhető, hogy a társadalomföldrajzot művelő geográfus társadalom nagyon megosztott a *világszemléletet, a kutatási koncepciót és azoknak a szemléletét illetően*. Sokan nem megfelelő időben vették észre, hogy olyan új tényezők, hatások alakultak ki, amelyeknek társadalomföldrajzi megközelítése, vizsgálata, értékelése vagy magyarázata új gondolkodási pályát igényel. Pedig az információs és kommunikációs technológiák gyors fejlődése és széleskörű elterjedése lehetőséget adott, ad a világfolyamatok és az *állandó változás* jobb felismerésére, bár az igaz, hogy az ezzel kapcsolatos információ mennyiség óriási, szinte követhetetlen. Mégis, a *változás felismerése* a társadalomföldrajznak alapvető érdeke, hiszen ez a versenyképesség egyik pillére is. Alapvetően fontos tétel az, hogy már hosszú ideje *verseny* van a tudományágak között is az erőforrásokért, a rangért, a nemzetközi hírnévért, a társadalmi elfogadottságért, ezért a *versenyképesség* egyre inkább meghatározó szempont egy tudományterület, tudományág megítélésében. Ez a társadalomföldrajzban közvetlenül nehezen, de áttételesen nagyon jól mérhető, illetve érzékelhető.

Minden bizonnyal érdekes és fontos összefüggések ezek, amelyekről ebben az írásban kissé bővebben lesz szó, és egy-két más kérdéstről is, amelyek a 21. század társadalomföldrajzának első tizenöt évében jellemzőek voltak. Természetesen még sok más tényező is alakította szakterületünket ebben az időszakban – azok is, amiket ismerünk, azok is amiket nem ismerünk és azok is amiket még csak nem is sejtünk.

Zavar, bizonytalanság, támadások

A társadalomföldrajz gondolatvilágát – a részterületei okán is – még mindig rendkívül differenciált szemléleti és tematikai sokaság jellemezi, amelyben fellelhetők a régi eszmék öröksége, valamint az új szemléletek kialakulása, tündöklése és bukása. Az új szemléletek kialakulása nagyon gyors ugyan, de sok közülük rövid életű és jelentős hányaduknak a kidolgozottsága, elterjedése és alkalmazása nem megfelelő.

Jól tudjuk, akik társadalomföldrajzot művelünk, hogy tudományágunk létrejötté óta lényegében folyamatosan változik. Bővül módszertani szemlélete és apparátusa, és sajnos sűrűn változott, változik a más tudományágakhoz való viszonya. Alig magyarázható ellentmondás az, hogy miközben növekedett a társadalomföldrajz teljesítménye, mégis egy sajátos, tulajdonképpen nem minden vonatkozásban előnyös kép alakult ki szakterületünkéről. Néhány vélemény arra utal, hogy maga a társadalomföldrajz is tehet arról, hogy ilyen helyzetben hozta magát. Ez így talán túlzás, de kétségtelen, hogy a megítélés oldaláról, de néha „belülről” is esetenként érezhető valamiféle tétovaság. Ezért is szeretné David Massey (2001), hogy a geográfiának nagyobb lenne az önbizalma. Peter Dicken (2004) keményen fogalmazott, azt nehezményezte, hogy a társadalomföldrajzra „szégyenlősség” a jellemző, amely bátorítja a tudományterületünkhöz nem éppen baráti szándékkal közeledőket. Sőt Dicken (2004) azt is a szemünkre vetette, hogy a geográfia elvesztette globális tudásstátuszát, lokálissá váló válásának vágya miatt. Kétségtelen, hogy magával a globális problémákkal az összes társadalomföldrajzi munkák nagyon kis része foglalkozik. Viszont való igaz, hogy a lokalitás és a régió problematikája a társadalomföldrajz egyik fő irányát képezi (*Mészáros R, 2000, 2007.*).

Gyakran bírálat éri a társadalomföldrajzot azért, mert nagyon szétforgácsolódott, sok „új földrajzok” jöttek, jönnek létre (ez néhány más tudományágban is így van). Ezeket az új geográfiákat akár progresszív jelenségként is lehet értékelni. Még kinőhetnek belőlük új irányzatok is. Majd eldönti a verseny, saját versenyképességük, hogy fennmaradnak-e, vagy nem. De nem ez a lényeg. A fő szempont az, hogy mindez a társadalomföldrajz életképességét igyekszik kifejezni, nevezetesen azt, hogy alkalmas a társadalmi, gazdasági, a kapcsolódó természeti környezeti változások, folyamatok érzékelésére, értékelésére, és ezekre igyekszik tudományos válaszokat adni. Ezért, bár sokan fönntartással szemlélik, nem ördögötől való a szűkebb szakterületen belül való „aprózódás” sem, nem csökkenti a versenyképességet, ha annak valóban van tényleges tudományos mondanivalója.

A társadalomföldrajz versenyképességét inkább az befolyásolja, hogy az oktatók, kutatók egy részének világlátása nincs szinkronban a világfolyamatok alakulásának sebességével.. Vagyis a társadalomföldrajzot művelő geográfusok egy része (a hazaiak és a külföldiek egyaránt) nem a kellő időben és nem a kellő

eréllyel, hangsúllyal reagált egyes folyamatokra, vagy a szakmánkat ért támadásokra. Két nagy feltűnést keltő példát említek.

Az egyik a „távolság halála” a „földrajz halála” témakörbe illik. Hosszú történet, amely fény felhasználásával és kibertér megalkotásával függ össze. Szabó Katalin és Hámori Balázs (2006) érdekes könyvében olvashatjuk, hogy az első nagysebességű optikai hálózatot végül is időszámításunk előtt 1184-ben, a trójai háború idején építették ki. Agamemnon mielőtt háborúba indult volna, feleségével, Klütaimnesztrával megegyezett abban, hogy Trója bevételeit majd fényüzenettel jelzi. A fény, amely megközelítőleg 375 mérföld (600 kilométer) utat tett meg, fáklyák tüzétől származott, és hírnökök továbbították egyik szigetről a másikra, mígnem megérkezett Mükénébe. Egyébként a történetről Aiszkhülosz drámájában olvashatunk. Nyilván előtte és még utána is sokáig a fényt használták arra, hogy a távolságot lerövidítsék. De tulajdonképpen a kibertér megalkotása, gyors terjedése és lelket, tudatot formáló hatása döbentette rá az embert, hogy az a folyamat még nem fejeződött be, amelyben az idő egyre gyorsabban legyőzi a teret, aminek egyik, illetve talán leglátványosabb eredménye az, hogy a távolság átértékelődik (persze elsősorban nem a braziliai őserdőben, hanem a globális esetenként a regionális telekommunikációban). „A távolság halála” kedvelt formulává akkor vált, amikor ezzel a címmel írt nagy feltűnést keltő cikket Frances Cairncross (1995). Ő a földrajz elhalásáért a telekommunikáció fejlődését okolta. A támadás a földrajz ellen igen erős volt, a szakmai ellenérvek bizony megkéstek és néha gyengék voltak. A távolság jelentőségének csökkenésére és ennek földrajzi összefüggéseire a nemzetközi sokkal érzékenyebb volt, mint a hazai. Végül érvényre jutott az igazság – a földrajz nem halott. *The Economist* 2003 március 15-i számában megjelent egy nagyon érdekes írás „A földrajz bosszúja” címmel, amely a *földrajzi hely* szerepének fontosságát elemezte.

A másik támadás Paul Krugman (1991) elmélete volt, az „új gazdaságföldrajz” felszínes megközelítésben némiképp jogosan vélte úgy a gazdaságföldrajz, hogy a közgazdaságtan oldaláról beavatkozás történt. Alaposabb tanulmányozás után azonban világossá vált, hogy Krugman munkája alapvetően közgazdaságtudományi munka. A „megtévesztésnek” persze maga Krugman volt előidézője azzal a kijelentésével, hogy különösen az utóbbi időben élénkebbé vált az érdeklődés a földrajzi megközelítések iránt, nevezetesen az iránt, hogy a gazdasági tevékenységek hol mennek végbe. Semmi meglepő nincs ebben, hacsak az nem, hogy miért ilyen hosszú idő után kerültek ezek a kérdések a közgazdaságtan főáramába (Lengyel I, 2009). Az „új gazdaságföldrajz” társadalomföldrajzi hatásai akkor sokfélék voltak. Bizonyossá vált, hogy a Krugman-féle alkotás inkább egyféle földrajzi gazdaságtan. Krugman szemléletének földrajzi elfogadása annak a realitásnak a feladását jelentené, miszerint a gazdaság letelepedésének és működésének helyi és regionális természeti-környezeti és társadalmi összefüggései vannak. De az kétségtelen,

hogy az „új gazdaságföldrajz” valójában a (gazdaság)földrajzból hasított ki lényeges darabokat. Már csak ezért is a társadalomföldrajz sokkal többet hasznosíthatott volna Krugman nevezett munkájából. Egyébként még számos, izgalmas földrajzi összefüggést rejtenek Krugman munkájának dimenziói.

Változás és sokszínűség

Napjainkban szinte állandó társadalmi, gazdasági, térbeli konfliktushelyzetekben élünk. Ezek a helyzetek a globálistól a lokális szintig jellemzőek. Más megfogalmazásban, olyan tényezők, jelenségek társadalomföldrajzi összefüggéseinek és hatásainak kutatása vált fontossá, mint az információs és kommunikációs technológiák újabb fejlődése, vagy a legújabb technológiák (bio- és nanotechnológia) társadalmi, területi fejlődése, kapcsolatrendszerei. Ezért a 21. század első éveiben, a társadalomföldrajzban is ismét felmerült a földrajz jelenének és jövőjének kérdése. Sokszínű vita bontakozott a nemzetközi földrajzi szakirodalomban. Az egy irány szószólója Nigel Thrift (2002) volt. Meggyőződése volt, hogy a földrajz a fejlődésének nagyon érdekes szakaszában érkezett, amelyben képes lesz néhány intellektuális és konkrét gyakorlati ugrást tenni. Úgy vélte, hogy ebben nagy jelentőségük lesz a módszereknek, mert a korábban alkalmazott módszerek általában egysíkúak, unalmasak voltak. Az új kommunikációs eszközök, különösen a számítógép használata új lehetőségeket ad, alapvetően megváltoztatja a földrajztudomány eredményeinek közlési formáit az oktatásban és a kutatásban egyaránt. A kommunikációs technológiák és az ezekkel kapcsolatos más eszközök hasznosak lesznek a társadalomföldrajzzal foglalkozó geográfusok számára abban, hogy új megközelítésben vizsgálhatják az emberi érzékelés földrajzi összefüggéseit. A digitális forradalom további nagy lehetőséget kínál a társadalomföldrajz számára.

Az ezredforduló táján számos új gondolat, új koncepció körvonalazódott, amely lényeges körülmény volt a társadalomföldrajz akkori helyzetének megítélésében. Jellemzővé vált, hogy míg a 20. század több szakaszában a rokontudományok ismeretanyagai szinte egyoldalúan áramlottak a társadalomföldrajz felé, az ezredforduló körüli időtől viszont a közgazdaságtan, a szociológia, egyes történeti, kulturális, urbanisztikai tanulmányok a geográfusok koncepcióiból, megközelítéseiből merítettek, merítenek egyre gyakrabban. Ez az érdekes szakmai fordulat készítette George Benko-t és Ulf Strohmayer-t (2005) annak kijelentésére, hogy a 21. század kezdete kifejezetten kedvező helyzetet teremtett a társadalomföldrajzot művelő geográfusok számára. A tudás áramlásában ez a fordulat, a társadalomföldrajz iránti megnövekedett szakmai érdeklődés rendkívül fontos volt abból a szempontból is, hogy a társadalomföldrajz most már egyre inkább jelen lehetett, jelen volt azokban a szakmai vitákban, amelyekben a korábbi relatív elszigeteltsége, zártsága miatt nem vett, vehetett részt. Ez a körülmény sokat segített a geográfia helyzetén, de még mindig nem hozta létre azt az állapotot, hogy

a földrajz széles körben elfogadottá váljon. A kutatási témákban való megújulás is segíthet a közvélemény és tudományos közösség értékítéletében, mert a világ közben egyre összetettebbé válik, ezért olyan szintetizáló tudományra, mint a földrajz egyre nagyobb szükség van. A társadalomföldrajzi kutatás Paul Knox és Sallie A. Marston (2011) véleménye szerint sokféle bázisból meríthet, de a legfontosabb eredményt mégiscsak az adja, hogy miként használja fel az ember a hely és a tér lehetőségeit. Hogyan alkalmazkodik, hogyan reagál a környezeti kihívásokra. A földrajznak hagyománya volt, hogy nemcsak a természeti és a társadalmi (kulturális) rendszerek között fejezze ki a kapcsolatokat, hanem az is, hogy a tér milyen szerepet játszik ezekben a kapcsolatokban. A változó globális összefüggés alapvető nézőpont, de a világban bekövetkezett változásokra, bár nagyon kockázatos, de határozott, egyértelmű válaszokat kell adni. Ugyanakkor sok kérdés vehető fel: milyen lesz a globális jövő; folytatódik-e az egyenetlenség a gazdasági fejlődésben; milyen a kultúra globalizációja. És így tovább, vagyis a társadalomföldrajz számára minden időben (tehát a jelenben is és a jövőben is) azok a térbeli összefüggések lesznek fontosak, vagy inkább meghatározóak, amelyek eligazítást adnak az emberi tevékenység más vonatkozásainak megközelítéséhez, feltáráshoz. Ben Anderson és Peter Adey (2012) érdekes véleményt fogalmazott meg. Meggyőződésük szerint kialakult a geográfus társadalomban egy olyan szemlélet vagy nézet, amelynek lényege az, hogy a közelmúlt és a jelen világeseményei erőteljes hatással vannak a társadalomföldrajzra. Ez természetes, de az ehhez a szemlélethez kapcsolódó geográfusokban (a publikációikban érzékelhető) a gazdasági katasztrófától való félelem, az infláció elleni küzdelem, a környezeti veszélyektől való rettegés. Ennek a szemléletnek a „hívói” úgy látják, hogy az imént felsorolt veszélyeket, bizonytalanságokat alig enyhítik az új technológiák, az innovációk egyre nagyobb sikerei, növekvő térbeli terjedése (Mészáros R. 2013).

Amikor a Sage könyvkiadó felkérte Derek Gregory-t és Noel Castree-t (2012), hogy a társadalomföldrajzi munkák közül válogassák ki azokat, amelyek ennek a tudományterületnek a legjobb tulajdonságait viselik megremültek, mert hatalmas publikáció mennyiséggel találták magukat szemben. A társadalomföldrajzot művelő geográfusok tudományos teljesítménye nagyon nagy. Ezért úgy döntöttek, hogy csak az angol nyelven megjelent írások közül válogatnak és csak néhány kivételt tesznek. Az elmúlt harminc évre fókuszáltak. A kiadó öt kötetben határozta meg a terjedelmet, és még megszorító számos korlátot kellett tenni. Miután a társadalomföldrajz talán rendhagyóbb, mint sok más diszciplína. A hatalmas mennyiségű anyag áttekintése után megállapítható volt, hogy a szakterületre leginkább jellemző az aktuális *sokszínűség*, mint a norma, csak úgy, mint a kutatói megközelítések és a kérdések sokasága, ami alapján nem túlzás kijelenteni a társadalomföldrajz *sokféleségét*. Joe Powell geográfus egy beszédében emlékeztette a földrajztudósokat a valódi elhivatottságukra, miszerint úgy viselkedjenek, mint a világuknak az értelmezői, bizonyítsák annak sokszínűségét, és jelentőségét,

szépségét, hovatovább a szörnyűségét is, de ezt úgy kell tenni, hogy értelmezzék az emberi világgal való, és az embernek az önmagával való kapcsolatát. Gregory és Castree (2012) ezt a tételt úgy értelmezte, mint tulajdonképpen felhívást a *művészetre*. A *művészet és a földrajz* (benne a társadalomföldrajz is) kapcsolata nem új keletű, bár kétségtelen, hogy ritkán történik, hogy a világ bizonyos megközelítésének, vagy néhány körülményének a bemutatása – hacsak részben is – a művészet eszközeivel valósul meg egy társadalomföldrajzi dolgozatban. De még az úgy nevezett „modern földrajz” is annyira bizonytalan és önmagába forduló volt (ebben a tekintetben is), hogy elzárkózott, még napjainkban is tulajdonképpen kirekeszti magát ebből a lehetőségből. Egyébként érdemes figyelemmel lenni arra, hogy a kreatív társadalomföldrajzban együttesen alkalmazzák más területek tudósai, művészei, valamint a fényképészek, filmkészítők, drámaírók, újságírók a szakterület eredményeit. Ez a nyitottság már elég hosszú idő óta megszokott, szinte természetes. A művészetek közötti „áthallás”, illetve az együttes alkalmazás a földrajz témaköreinek, tételeinek és gondolatvilágának bekapcsolásával mind a két területen új dimenziókat nyithat.

Irodalom

- ANDERSON, B. – ADEY, P. 2012. Future Geographies. Environment and Planning A. 44, 1529 – 1535. internet.
- BENKO, G. – STROHMAYER, U. 2005. Human Geography. Arnold, London Cairncross, F. 1995. The Death of Distance. The Economist, 30. September
- DICKEN, P. 2004. Geographers and Globalization: (yet) another missed boat? – Transactions of the Institute of British Geographers, 29. pp. 5-29.
- GREGORY, D. – CASTREE, N. 2012 (eds.). Human Geography. Editors Introduction. Sage, London.
- KNOX, P. – MARSTON, S.A. 2011. Places and Region in Global Context: Human Geography. Pearson
- KRUGMAN, P. 1991. Geography and Trade. MIT Press, Cambridge
- LENGYEL I. 2009. A regionális versenyképességről. In: Rechnitzer J. – Lengyel I. (szerk.) A regionális tudomány két évtizede Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MASSEY, D. B. 2001. Geography on the Agenda. Progress in Human Geography. 25. pp. 5-18.
- MÉSZÁROS R. 2000. A társadalomföldrajz gondolatvilága. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
- MÉSZÁROS R. 2007. A társadalomföldrajz belső vívódásai a 21. század elején. Földrajzi Közlemények, 1-2. pp. 1-10.
- MÉSZÁROS R. 2013. A társadalomföldrajz jövőjének megközelítései. Magyar Tudomány, 7. pp. 866-873.
- Revenge of Geography. 2003. (editorial article) The Economist, 15 March
- SZABÓ K. – HÁMORI B. 2006. Információgazdaság. Akadémiai Kiadó, Budapest
- THRIFT, N. 2002. The Future of Geography. Geoforum. 33. pp. 291-298. internet

JÓ HELYEK, JÓ GONDOLATOK, JÓ CSELEKEDETEK: A TURISZTIKAI DESZTINÁCIÓK SZEREPE AZ UTAZÓK INSPIRÁLÁSÁBAN

Dr. Michalkó Gábor – Fazekas Ildikó

1. Bevezetés

A turizmus gazdasági, társadalmi funkcióinak, illetve azzal szorosan összefüggő hatásainak feltárása a turizmustudomány legfontosabb kutatási területei közé tartozik (Puczkó–Rátz 1998). A turizmus képes egy desztináció gazdasági életének komplex élénkítésére (Indra 2009, Kundi 2013), továbbá hozzájárulhat a turista és a helyi lakos életminőségének növeléséhez is (Smith–Kiss 2014). A turizmus kikristályosodási pontjaiként értelmezhető turisztikai desztinációk kínálatának direkt hasznosítása, illetve hasznosulása (Aubert 2011) mellett kevesebb szó esik az indirekt, a jólétet és a jól-létet egyaránt fokozó folyamatok generálásáról (Michalkó 2010). A felkeresett desztináció által a turistában kiváltott, leginkább lelki vonatkozású folyamatok és azok gazdasági, társadalmi hatásainak megismerése a turizmussal foglalkozó tanulmányok eddig kevésbé preferált témái közé sorolhatók.

1. ábra. Csontváry Athén által inspirált alkotása, a kép és a hely
(Forrás: gigapan.com; pixabay.com, tudományos célú illusztrációk)

A turista a jó helyeket preferálja (Michalkó 2007), döntően azokba a desztinációkba utazik, ahol minden esélye megvan arra, hogy élményekkel telve térjen vissza, így az utóbbi időkben a szolgáltatók és a TDM szervezetek egyre nagyobb figyelmet szentelnek az úgynevezett élménymenedzsmentnek (Zátori 2014a). A jó helyekhez kötődő turisztikai élmények igen sokrétűek (Kovács 2014, Horváth 1998), különösen az önmegvalósításhoz (Maslow 2003) kötődők képesek jó gondolatok és jó cselekedetek inspirálására. Az irodalom vagy a képzőművészet történetében se szeri, se száma az olyan eseteknek, amelyekben

a hely (főként a kreativitás kiváltásán keresztül) meghatározó szerepet játszott a mesterek alkotásainak megszületésében (*Richards 2011*). Csontváry Kosztká Tivadar (1853–1919) festőművész a Közel-Kelet mellett előszeretettel utazott a Balkánra és a mediterrán régió országaiba is, Athén utánózhatatlan atmoszférája több ismert művét, például a *Jupiter templom romjai Athénban* című képét is inspirálta (1. ábra).

De nem csak a művészek, hanem a hétköznapi emberek életében is lehetnek olyan kitüntetett helyek, amelyek kreatív gondolatokat sugallnak, alkotásra ösztönöznek, sorsukat alapvetően megváltoztató felismerésekre, korábban elképzelhetetlen teljesítményekre sarkallnak. A jó helyek meghozhatják a várva várt íhletet, réges-rég meglépendő tettekre, a tudat alattiban dédelgetett tervek megvalósítására készíthetnek, vagy addig ismeretlen dolgokért való lelkesedést, rajongást generálhatnak. Ezek eredője az utazó szubjektív életminőségét (jól-létét) kedvezően befolyásoló örömforrásként, közérzetére, mentális és fizikai egészségére pozitív hatást gyakoroló motiváló tényezőként, a személyiségfejlődését, a társas kapcsolatait segítő emocionális inputként értelmezhető. A jó helyek révén előidézett jó gondolatok és jó cselekedetek következményei a gazdaságban közvetlenül és közvetve is jelentkehetnek, például piacképes alkotások születnek, többletfogyasztást gerjesztenek, hozzájárulnak a hatékonyabb munkavégzéshez, mérséklik a társadalombiztosítás kiadásait stb.

A jelen tanulmány célja a turisztikai desztinációk inspiratív hatásával kapcsolatos alapvetések körvonalazása, a téma exponálása, továbbá a későbbiek során megvalósítandó komplex vizsgálat módszertanának kísérleti fázisú (pilot) tesztelése. A szerzők már csak a terjedelmi korlátok miatt sem vállalkozhatnak a téma sokoldalú tárgyalására, e helyütt elsősorban a szakirodalom és a TripAdvisor utazási portálon az inspiratív élményekre vonatkozó értékelések feldolgozásának első részeredményei kerülnek közreadásra.

2. Elméleti háttér

Ismert, hogy a turisztikai desztináció az ott élőkben és az oda látogatókban egyaránt érzelmi hatásokat gerjeszt, az egyén és a környezet viszonyának lélektana a turizmustudomány művelői által is régóta kutatott terület (*Pearce 1982, Pearce–Stringer 1991, Pearce–Packer 2013*). A turizmus sajátosságaiból fakadóan a motiváció (*Bansal–Eiselt 2004*), az utazási döntés (*Mazursky 1989*), az észlelés (*Driscoll et al. 1994*), az élmény (*Sarra et al. 2015*), az identitás (*Wang–Chen 2015*) és az attitűd (*Anastasopoulos 1992*) tartozik a legsokoldalúbban feltárt témák közé. A turisztikai desztináció fogyasztásának pszichológiai, különösen szociálpszichológiai vetületeit kínálati oldalról a tervezéssel (*Jamal–Getz 1995*), az irányítással (*Michalkó et al. 2015a*), a

marketinggel (*Dolnicar–Leisch 2008*), keresleti oldalról a viselkedéssel (*Barnes et al. 2014*) foglalkozó munkák tárgyalják főképpen.

A turisztikai desztinációk kreativitásra gyakorolt hatása számos tanulmány fókuszát képezi, a hely és a művész sajátos viszonya, leginkább az előbbi generálta ihlet révén válik az alkotás forrásává (*Csikszentmihályi 2009*). Egy regény, egy festmény vagy egy film gyakran a kreatív tartalomnak és kivitelezésnek köszönhetően lesz népszerű, olvasott, illetve nézett, amely idővel az inspirációt kiváltó helyet is látogatottá teszi (*Rátz–Puczkó 2002*). Az irodalmi és a filmturizmus éppen azokra a lelki hatásokra épít, amelyek az alkotások helyszíneinek felkeresésére ösztönzik az olvasót, vagy a nézőt (*Herbert 2001, Irimiás 2015*). Ezen munkákban már megjelenik a kreatív ipar azon sajátossága, miszerint a hely által kiváltott inspiráció, az önmagában is értéket jelentő (pl. eladott példányszámok, mozijegy-vásárlás) alkotás megszületésén túlmenően, turisták tíz- vagy százazreinek látogatása révén a helyi gazdaságra és társadalomra is hatást gyakorol (*Kovács et al. 2011*).

A turisztikai desztinációk inspiratív hatásával foglalkozó szakirodalomban szinte teljes mértékben fehér foltnak számít a hely alkotásra ösztönzésen túlmenő szerepének feltárása, az életvitel (*Gross–Brown 2006*), a gondolkodásmód (*Trauer–Ryan 2005*), a személyiségfejlődés (*Becket–Brookes 2012*), a társas kapcsolatok (*Ziakas–Costa 2010*) mint potenciális fókuszok ugyan megjelennek a vizsgálatokban, de ezek kontextusát legkevésbé adja az inspiráció problematikája.

3. Módszer

Annak érdekében, hogy átfogó képet kapjunk az inspirációt kiváltó turisztikai desztinációkról, illetve feltárjuk, hogy az adott desztináció mely jellemvonásai generálnak a turistákban inspiráló gondolatokat, a világ egyik legnagyobb utazási portálját a TripAdvisort hívtuk segítségül. A honlap többek között alkalmas arra, hogy onnan az utazásokkal, a felkeresett célterületekkel, szolgáltatásokkal kapcsolatban megfogalmazott értékelésekből a kutatási kérdések megválaszolását segítő koherens adatbázist építsünk. A TripAdvisort utazásuk tervezéséhez közel 300 millióan használják havonta és 200 millióra tehető az elérhető kommentek, értékelések száma, tehát az információk volumene alapján bizonyítottan alkalmas korszerű tudományos vizsgálatok lefolytatására (*Michalkó et al. 2014, 2015b*). Azonban az eredmények érvényessége szempontjából, különösen a reprezentativitás terén már számos nehézséggel kell szembenéznünk a TripAdvisor portál adatbázisként való értelmezésekor (*Ayeh et al. 2013*).

A vizsgálatunkhoz kvalitatív módszert választottunk, mert ez biztosítja a TripAdvisor portálon közzétett turisztikai élmények összetevőinek kívánt mértékű megismerését. A magyar nyelvű bejegyzések alacsony száma miatt és a

nemzetközi dimenzió erősítése érdekében az angolul írt értékeléseket (review) vettük alapul. Az adatbázis létrehozására 2015. január 25-én került sor, ekkor minden általunk elérhető értékelést, amelyben az *inspiration* vagy az *inspirational* szó szerepelt, teljes szöveggel rögzítettünk. Mivel a TripAdvisor honlapja a keresést követően csak az első 50 oldalon szereplő eredmények letöltését tette számunkra lehetővé, így vizsgálatunk arra a megközelítően 1500 találatra szorítkozott, amely a megjelentetett lapokon szerepelt. Excel táblázatban soronként rögzítettük az *inspiration*, *inspirational* szavakat tartalmazó értékeléseket generáló attrakció nevét, elhelyezkedését, magát a szövegszerű értékelést és az értékelő lakóhelyét (település). Az adattisztítást követően csak azok az értékelések maradtak az adatbázisban, amelyekhez egyértelműen hozzárendelhető volt az attrakció elhelyezkedése és az értékelő lakóhelye, amennyiben a két földrajzi hely ugyanazon településen volt, a turisztikai aspektusok megtartása érdekében, töröltük az adatbázisból. Ugyancsak törlésre kerültek az egyértelmű ismétlődések vagy az irreleváns értékelések (pl. csak az értékelés címében szerepelt az *inspiration* vagy az *inspirational* szó, vagy éppen arról szolt a szöveg, hogy mennyire nem volt inspiratív az adott attrakció), így végül egy 1307 elemből álló adatbázis tartalomelemzésére került sor.

Tartalomelemzésünk fókusza az inspiratív turisztikai élmények mibenlétének megismerése volt. Kíváncsiak voltunk, hogy az értékelést készítő milyen kontextusba helyezve számolnak be inspirációról az általuk felkeresett turisztikai attrakció kapcsán. Az élmény minőségi tartalmának (érzelme) megismerése mellett, az inspiráció hatásának, ha úgy tetszik következményeinek (mire ösztönzött, milyen gondolatokat, tetteket váltott ki) azonosítása állt az elemzésünk homlokterében. A rendelkezésünkre álló szövegeket alaposan végigolvastuk és létrehoztuk azokat az elsődleges kulcsszavakat, amelyek alapján az inspiráció típusaival kapcsolatban a kódolás, majd az azt követő csoportosítás elvégezhető volt. Komoly nehézséget okozott, hogy az inspiráció gyakran multiplikatív volt, vagyis egymással átfedésben, összefüggésben az élet több területét is érintette. Alapvetően két megközelítést lehetett elkülöníteni, az egyik a tér-, a másik a tevékenységorientáltság. Előbbi esetben pusztán a hely sajátosságaiából, utóbbinál az ott végzett tevékenységből fakadt az inspiráció és természetesen ezek metszete is eredményezhetett inspiratív turisztikai élményeket.

Az angol nyelvű bejegyzésekre visszavezethetően a legtöbb (82%), az *inspiration* vagy *inspirational* szavakat az értékelés szövegében alkalmazó utazó olyan országokban élt, ahol az angol a hivatalos nyelv (Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália, Dél-afrikai Köztársaság, Egyesült Királyság, Írország, Málta, Kanada, Új-Zéland), míg az adatbázisba kerültek kisebb hányadának (18%) 57 másik ország valamelyikében volt a lakóhelye. Mivel sem a nemre, sem az életkorra vonatkozóan nem állt teljes körű információ rendelkezésre (az

értékelők megközelítően fele adta meg ezeket a paramétereket), ezen változók nem kerültek feldolgozásra.

4. Eredmények

4.1. Érzelmi beágyazottság

Az adott hely felkeresése során pozitív és negatív érzelmek egyaránt generálódhatnak, amelynek háttérében meglehetősen bonyolult, részben az egyén személyiségéből, másrészt a hely sajátosságaiból fakadó folyamatok állnak (Zátori 2014b). A legtöbb inspirációval kapcsolatos értékelés magában hordozott valamilyen érzelmi beágyazottságot, amelynek skálázása nem képezte a vizsgálat tárgyát, így e helyen csak a pozitív és a negatív érzelmekről beszélhetünk.

2. ábra. A pozitív érzelem kifejeződése
Forrás: Fazekas 2015:35

Az inspiráció kapcsán igen széles volt az értékelések szövegében megjelenített pozitív érzelmi töltet palettája, a kellemestől a bizsergetőn át egészen az átszellemült elragadtatásig terjedt. Leggyakrabban szeretetteljes megindultságról, megérintettségéről számoltak be az utazók. A pozitív előjelű emóciók kiváltásának háttérében sokszor az attrakció sugározta történelmi pátosz, a hazafiasság, a nemzeti öntudat megélése állt.

„The history of the United States, New York and trickling all the way down to my family really hit a spot in my heart. It was really inspirational for me.”

Egy amerikai férfi a New York-i szabadságszobrot felkeresve ismerte fel annak az áldozatnak a súlyát, amelyet az „ígéret földjére” lépő honfitársai, az USA-ba érkező bevándorlók az országért meghoztak. Az értékelés további részéből kiderült, az emlékmű oly mértékben megindító volt a számára, hogy végiggondolva az USA történetét, a háborúkat, melyek egyikében az apja is részt vett, elhatározta, élete hátralevő részében ezeket sokkal nagyobb odafigyeléssel fogja tanítani a gyerekeinek, unokáinak is.

A negatív érzelmek kiváltásában többnyire a világ árnyoldalára történő érkezés játszik közre, a természeti vagy az emberi mulasztásból fakadó katasztrófák, háborúk, gyilkosságok, az emberiség elleni bűntettek szinterei egyaránt képesek lehangoló, ugyanakkor a továbblépést, a kiutat inspiráló gondolatokat előidézni.

„Full of inspiration and despair [...] The Anne Frank House is wonderfully preserved so you see both the House and the history in a way that is both respectful and will leave you feeling both despairing of the atrocities of the past and oddly hopeful about the future.”

Az ausztrál hölgy, aki a hollandiai Amszterdamba látogatva szembesült a második világháborúban a zsidóság ellen elkövetett gaztettekkel, Anna Frank szülőházában ébredt rá arra, hogy a borzalmakból tanulni is lehet.

4.2. A térorientált inspiráció

Az utazók által felkeresett, különböző kiterjedésű turisztikai desztinációk nehezen megragadható atmoszférája (genius loci) is képes közvetlen vagy később realizálódó cselekedetekkel párosuló gondolatokat inspirálni (*Jankó 2002, Michalkó 2005*). Az inspiráló desztináció földrajzi kiterjedésének értelmezése döntően az utazó és a felkeresett hely(ek) közötti távolság függvénye (*Michalkó 2012*), egy Európába a tengerentúlról ellátogató vélhetően sokkal nagyobb perspektívában észlel, mint egy szomszédos országból vagy ugyanarról a kontinensről érkező. Ebből kifolyólag van olyan turista, akire például a velencei Szent Márk térre nyíló terasz leírhatatlan hangulata és van olyan is, akire egy olaszországi körutazás során észlelt mediterrán miliő lesz inspiráló hatású, természetesen mindkettő kiválthatja az olasz nyelv jövőbeli tanulásának szándékát (hosszabb időintervallumban érvényesülő hatás), de az is lehet, hogy csak egy dizájnos kávéfőző megvásárlására ösztönöz (azonnal bekövetkező hatás). A turisztikai miliő kaleidoszkópikus összetettsége következtében (*Michalkó–Rátz 2006*) az adott hely által gerjesztett érzéki

benyomások szimbiózisa a legkülönbélebb inspirációkat eredményezhetik. Az irodalmi vénájukat költészetre, a művészi talentummal megáldottakat festészetre, a zene iránt rajongókat komponálásra, a tudományban járatosakat kutatási kérdések megfogalmazására vagy éppen megválaszolására, de a hétköznapi embereket ért hatások is meglehetősen sokrétűek lehetnek (Karancsi–Hann 2006, Jászberényi 2014, Whiting–Hannam 2014).

„As composer on the feature film The Journey, I stayed 2 nights with cast and crew at this idyllic place whilst writing the score. The location was inspirational, just what I needed: quiet, scenic, and the luxury of nearby sea views whilst lying in bed! The sound of waves lulling me to sleep [...] It was a real pleasure to use the outside covered area by the side of the infinity pool as my music-writing station.”

Egy alkotó elme sokadszorra tért vissza az Attikához közeli, csodálatos görög szigetre, Keára. Visszatérésének oka a kreatív gondolkodáshoz, a sikeres alkotótevékenységhez nélkülözhetetlen miliő fogyasztása volt. Beszámolója szerint a kert, a vidéki táj, és a szoba békéje adja meg számára az ihlet merítéséhez legmegfelelőbb környezetet.

4.3. Tevékenységorientált inspiráció

A környezetváltozás önmagában is képes inspiráló hatást gyakorolni az emberek életére, a mindennapok taposómalmából való kilépés, a lét átmenetileg szokatlan földrajzi és kulturális dimenzióba történő helyezése, jó gondolatok, kreatív ötletek, az értékek és a kapcsolatok bővülésével, át- és újraértelmezésével párosulhat. Ugyan számos utazás célja a passzív időtöltés, a pihenés, amelynek során ritkán generálódnak inspirációt eredményező élmények – áramlatélmények (Csíkszentmihályi 1997) pedig a legritkább esetben –, a turista által felkeresett desztinációban végzett bizonyos tevékenységek, a hely sajátosságaival szimbiózisban vagy anélkül, kifejezetten alkalmasak szemlélet- vagy életmódváltás sugallására. Azok, a turisztikai tér fogyasztásával együtt járó cselekedetek, amelyek előkészítést, „indító energia bevittelt” is feltételeznek, vélhetően hatékonyabban inspirálnak, eredményesebben idézik elő az egyszerű felismeréstől az önmegvalósításig terjedő inputokat. A tevékenységorientált inspirációt vizsgálva megkülönböztethetünk profán és spirituális sugallat(ok)hoz vezető aktivitást. Előbbihez tartozik például a gasztronómia, ugyanis a megszokottól eltérő táplálkozási móddal, étkezési, ételkészítési szokásokkal, alapanyagokkal és fűszerekkel való szembesülés (Hanusz 2007) kiválthatja, hogy az utazásról hazatérve akár a teljes háztartásvezetést megváltoztassuk. Egy hosszabb-rövidebb ideig tartó külföldi tanulmányúton való részvétel (különösen, ha az

egy olyan patinás környezetben van, mint például Oxford), a munka világával, az egzisztenciális elképzelésekkel, a karrierúttal kapcsolatban képes új, követendőnek vélt irányokat kijelölni. A spirituális ösztönzés leginkább a valláshoz, a hit gyakorlásához kapcsolódó aktivitásokban, szent helyek felkeresése, zarándoklatokban való érintettség okán jelentkezik, de az ezotéria világába való belépés alkalmával is tetten érhető.

„All 5 of us half-century young women were able to surf in one lesson (that is, we could stand on a surf board). So much fun! So inspirational. And so chill. After reading various reviews, I contacted all of the Sayulita surf schools to see if we should make advance reservations [...] Patricia said wait until you get here as we don't know what that conditions will be like in advance, etc. So we waited... and had great lessons.”

Az újdonság varázsa, a korábban sosem végzett tevékenységek kipróbálása inspirációként hathat a folytatásra és a további elmélyülésre. Így jártak azok az USA-beli hölgyek, akik Mexikóba látogatva igénybe vették a Sayulita-ban található *Patricia's Surf School* szolgáltatásait. Az első szörflecke kezdeti sikerein felbuzdulva, később a tanulás rögzös útjára léptek.

5. Következtetés

Miközben az útleírásokban, útinaplókban a hely narratív ismertetése mellett lépten-nyomon találkozhatunk az élmények lelki vonatkozásaival, a szerző(k) éleltszemléletére, életvitelére gyakorolt hatásaival (*Gruffudd et al. 2000*), a turisztikai desztinációk inspiratív képességéről való értekezés a turizmustudomány meglehetősen mostohán kezelt témái közé tartozik. Az, hogy az alkotások létrejöttében milyen szerepet játszott a hely szelleme, mi inspirálta az adott verset, regényt, vagy novellát, a földrajzi környezet mely komponens(e)é(i)nek hatására született egy festmény, egy szobor vagy egy zenemű, az a mesterek önéletrajzából, visszaemlékezéseiből, valamint az adott terület szakértőinek kutatásaiból kiolvasható (*Daniels–Nash 2004*). Arról azonban, hogy a világ turizmusában résztvevő százmilliókat milyen gondolatokra és abból fakadó, az életükre hatást gyakorló cselekedetekre inspirálják az általuk felkeresett helyek, kevés, tudományosan feldolgozott információ áll rendelkezésre.

A turisztikai desztinációk inspiratív hatásával kapcsolatos ismeretek terén meglévő hiátus pótlására a világ egyik legnagyobb utazási portálján, a TripAdvisoron olvasható értékelések kiválóan alkalmasak. Ezek közül az adott hely inspiratív hatásáról szóló beszámolókat a tartalomelemzés módszerével feldolgozva, kirajzolódik a földrajzi környezetnek az átlagember életére, gondolataira és az azokból fakadó tettekre gyakorolt befolyása. Láthattuk, hogy

egy történelmi emlékhely a hazaszeretet, a nemzeti öntudat, a dicső múlt elmélyült átélését generálja és a családi érintettség okán is katonai emlékhelyek felkeresését (*Irimiás 2013*), a háborúk borzalmaival való szembesülést, végső soron egy egymással békében élő társadalom fenntartását inspirálhatja. A hely szellemének patetikus átélésére visszavezethető változások mellett például olyan prózai hatásmechanizmusok inspirálására is képes az adott desztináció, mint az aktív életmóddal történő elkötelezettség. Különösen az extrém sportok végzésére alkalmas földrajzi környezet (*Bujdosó–Dávid 2013*) képes kiváltani az önmegvalósítás fizikai teljesítményben mérhető megnyilvánulásait, az általunk feldolgozott példában a szörfözés fortélyainak alaposabb elsajátítását inspirálta egy megragadó környezetben vett szörflecke.

Tekintettel arra, hogy az utazás révén megvalósuló környezetváltozás a turisták többségét nyitottabbá, befogadóbbá teszi (*Luo–Zhang 2016*), az átmeneti tartózkodást nyújtó hely kínálata, különösen annak turisztikai miliője pedig pozitív, a személyiségfejlődést szolgáló gondolatokat, korábban talán elképzelhetetlennek tartott cselekedeteket inspirálhat, egyrészt ezen mechanizmusok alaposabb megismerése, másrészt gazdasági-társadalmi hatásainak feltárása képezi a jó helyvel kapcsolatos jövőbeli kutatásaink vezérfonalát.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány Fazekas Ildikó (Kodolányi János Főiskola) *Inspiráló helyek: a turisztikai desztinációk hatása az alkotó tevékenységre* című szakdolgozatában (témavezető: Michalkó Gábor) közreadott eredmények felhasználásával készült. A munkával egyrészt Hanusz Árpádot, a Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézet professzorát 70. születésnapja alkalmából köszöntjük, másrészt *A jó hely Műhely Magyarország* létrehozására tett erőfeszítéseinket igazoljuk.

Irodalom

- ANASTASOPOULOS, P. (1992): Tourism and attitude change: Greek tourists visiting Turkey. *Annals of Tourism Research*, 19. 4, pp. 629–642.
- AUBERT A. (2011): Turizmus trendek és térszerkezet Magyarországon. Publikon Kiadó, Pécs.
- AYEH, J.–AU, N.–LAW, R. (2013): „Do we believe in TripAdvisor? Examining credibility perceptions and online travelers’ attitude toward using user-generated content”. *Journal of Travel Research*, 52. 4, pp. 437–452.
- BANSAL, H.–EISELT, H. (2004): Exploratory research of tourist motivations and planning. *Tourism Management*, 25. 3, pp. 387–396.

- BARNES, S.–MATTSSON, J.–SØRENSEN, F. (2014): Destination brand experience and visitor behavior: testing a scale in the tourism context. *Annals of Tourism Research*, Volume 48, pp. 121–139.
- BECKET, N.–BROOKES, M. (2012): The potential benefits and challenges of personalising UK higher education. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education*, 11. 1, pp. 21–28.
- BUJDOSÓ Z.–DÁVID L. (2013): Extreme sports and other activities in tourism with special regard to the Mátra Mountain. *Journal of Physical Education and Sport*. 13. 1, pp. 39–45.
- CSIKSZENTMIHÁLYI M. (2009): *Kreativitás: a flow és a felfedezés, avagy a találékonyság pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSIKSZENTMIHÁLYI M. 1997: *Flow, az áramlat: a tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DANIELS, S.–NASH, C. (2004): Lifepaths: geography and biography. *Journal of Historical Geography*, 30. 3, pp. 449–458.
- DOLNICAR, S.–LEISCH, F. (2008): Selective marketing for environmentally sustainable tourism. *Tourism Management*, 29.4, pp. 672–680.
- DRISCOLL, A.–LAWSON, R.–NIVEN, B. (1994): Measuring tourists' destination perceptions. *Annals of Tourism Research*, 21. 3, pp. 499–511.
- GROSS, M.–BROWN, G. (2006): Tourism experiences in a lifestyle destination setting: The roles of involvement and place attachment. *Journal of Business Research*, 59. 6, pp. 696–700.
- GRUFFUDD, P.–HERBERT, D.–PICCINI, A. (2000): In search of Wales: travel writing and narratives of difference. *Journal of Historical Geography*, 26. 4, pp. 589–604.
- HANUSZ Á. (2007): Gasztronómiai hagyományok szerepe a falusi turizmus fejlesztésében. *Természettudományi Közlemények (Nyíregyházi Főiskola)*, 7, pp. 147–159.
- HERBERT, D. 2001: Literary places, tourism and the heritage experience. *Annals of Tourism Research*, 28. 2, pp. 312–333.
- HORVÁTH E. (1998): Élménygazdaságtan avagy a jövő fogyasztói magatartásának dimenziói. *Turizmus Bulletin*, 2. 4, pp. 39–41.
- INDRA D. (2009): A Balaton Sound és a VOLT Fesztivál gazdasági hatásvizsgálata. *Turizmus Bulletin*. 13. 3, pp. 31–34.
- IRIMIÁS A. (2013): A katonai emlékhelyek turisztikai potenciáljának vizsgálata Észak-Olaszországban. *Földrajzi Közlemények*, 137. 2, pp. 153–163.
- IRIMIÁS A. (2015): *Filmturizmus*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JAMAL, T.–GETZ, D. (1995): Collaboration theory and community tourism planning. *Annals of Tourism Research*, 22. 1, pp. 186–204.
- JANKÓ F. (2002): A hely szelleme, településimage és településmarketing. *Tér és Társadalom*, 16. 4, pp. 39–62.
- JÁSZBERÉNYI M. (2014): A kulturális turizmus elméleti háttere In Jászberényi M. (szerk.): *A kulturális turizmus sokszínűsége*, Nemzeti Közzolgálati és Tankönyv Kiadó Zrt., Budapest, pp. 11–22.
- KARANCSI Z.–HANN F. (2006): Tájékp a művészetben, művészet a tájban. In Kiss A.–Mezősi G.–Sümegehy Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom: ünnepi tanulmányok* Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére, SZTE Éghajlattani és

- Tájföldrajzi Tanszék–SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, pp. 335–344.
- KOVÁCS Z.–EGEDY T.–SZABÓ B. (2011): A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 25. 1, pp. 42–62.
- KOVÁCS D. (2014): Élmény, élménygazdaság, élménytársadalom és turizmus. *Turizmus Bulletin*, 16. 3-4, pp. 40–48.
- KUNDI V. (2013): A Győri Magyar Táncfesztivál gazdasági és társadalmi-kulturális hatásainak elemző bemutatása. *Területi Statisztika*, 53. 3, pp. 271–287.
- LUO, Q.–ZHANG, H. (2016): Building interpersonal trust in a travel-related virtual community: a case study on a Guangzhou couchsurfing community. *Tourism Management*, 54, pp. 107–121.
- MASLOW, A. (2003): *A lét pszichológiája felé*. Ursus Libris, Budapest.
- MAZURSKY, D. (1989): Past experience and future tourism decisions. *Annals of Tourism Research*, 16. 3, pp. 333–344.
- MICHALKÓ G. (2005): A turisztikai miliő földrajzi értelmezése. *Tér és Társadalom*, 19. 1, pp. 43–63.
- MICHALKÓ, G.–RÁTZ, T. (2006): The mediterranean tourist milieu. *Anatolia*, 17. 1, pp. 93–109.
- MICHALKÓ G. (2007): *Magyarország modern turizmusföldrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- MICHALKÓ G. (2010): *Boldogító utazás*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- MICHALKÓ G. (2012): *Turizmológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MICHALKÓ G.–TEVELI-HORVÁTH D.–SULYOK J.–KISS K.–JANCSIK A. (2014): A balkán(i)ság turisztikai reprezentációjának jólléti dimenziói. *Turizmus Bulletin*, 16. 2, pp. 42–50.
- MICHALKÓ, G.–IRIMIÁS, A.–TIMOTHY, D. (2015a): Disappointment in tourism: perspectives on tourism destination management. *Tourism Management Perspectives*, 16, pp. 85–91.
- MICHALKÓ G.–JANCSIK A.–TEVELI-HORVÁTH D.–KISS K.–SULYOK J.–SMITH M.–PUCZKÓ L.–SZIVA I. (2015b): A "balkánság" turisztikai értelmezése a TripAdvisor utazási portál tartalomelemzése alapján. *Marketing és Menedzsment*, 49. 2, pp. 61–72.
- PEARCE, PH. (1982): Tourist, tourism and tourist psychology. In: Pearce, Ph–Argyle, M. (eds.): *The social psychology of tourist Behaviour*, Pergamon Press, Oxford, pp. 1–25.
- PEARCE, PH.–STRINGER, P. (1991): Psychology and tourism. *Annals of Tourism Research*, 18. 1, pp. 136–154.
- PEARCE, PH.–PACKER, J. (2013): Minds on the move: new links from psychology to tourism. *Annals of Tourism Research*, 40, pp. 386–411.
- PUCZKÓ L.–RÁTZ T. (1998): *A turizmus hatásai*. Aula–Kodolányi János Főiskola, Budapest–Székesfehérvár.
- RÁTZ T.–PUCZKÓ L. (2002): Goethe, Humbert és Odüsszeusz nyomában avagy kulturális utak a turizmusban. *Turizmus Bulletin*, 6. 3, pp. 3–11.
- RICHARDS, G. (2011): Creativity and tourism: the state of the art. *Annals of Tourism Research*, 38. 4, pp. 1225–1253.
- SARRA, A.–DI ZIO, S.–CAPPUCCI, M. (2015): A quantitative valuation of tourist experience in Lisbon. *Annals of Tourism Research*, 53, pp. 1–16.

- SMITH, M.–KISS K. (2014): A balkáni wellbeing és turizmus: lehetőségek és kihívások. *Turizmus Bulletin*, 16. 3-4, pp. 27–39.
- TRAUER, B.–RYAN, CH. (2005): Destination image, romance and place experience: an application of intimacy theory in tourism. *Tourism Management*, 26. 4, pp. 481–491.
- WANG, S.–CHEN, J. (2015): The influence of place identity on perceived tourism impacts. *Annals of Tourism Research*, 52, pp. 16–28.
- WHITING, J.–HANNAM, K. (2014): Journeys of inspiration: Working artists’ reflections on tourism. *Annals of Tourism Research*, 49, pp. 65–75.
- ZÁTORI A. (2014a): Az élménymenedzsment koncepcionális alapjai. *Vezetéstudomány*, 45. 9, pp. 57–66.
- ZÁTORI A. (2014b): A turisztikai élményteremtés koncepciói a gyakorlatban. *Turizmus Bulletin*, 16. 3-4, pp. 49–58.
- ZIAKAS, V.–COSTA, C. (2010): “Between theatre and sport” in a rural event–evolving unity and community development from the inside–out. *Journal of Sport & Tourism*, 15. 1, pp. 7–26.

GYŐR TÉRKAPCSOLATAINAK ALAKULÁSA A KÉPESLAPOKON KERESZTÜL

Morvay Szabolcs – Dr. Rechnitzer János

Bevezetés

Egy város térkapcsolatainak vizsgálata mindig izgalmas kutatási feladat. Azt keressük, hogy a lakosok, a különféle szereplők, így például a vállalkozások, az intézmények, a szolgáltatások mely más településen élőkkel állnak kapcsolatban, ami jelzi a város hatóköreit, adott felszereltségének térbeli megjelenését, kiterjedését. Az elemzések sajátos esete az egyének térkapcsolatainak bemutatása, azaz hogy a városban élő, vagy oda hosszabb, rövidebb ideig látogató emberek, személyek mely településekkel tartottak kapcsolatot, hová jelezték jelenlétüket.

A személyes térkapcsolatok feldolgozásához, annak időbeli változásához egyszerű módszert választottunk. Győr esetében a várost ábrázoló könyvtári és magán képeslap gyűjtemények anyagát dolgoztuk fel a következő elvek alapján. Elsőként az időbeliséget határoltuk el. Három időszavat alakítottunk ki, így az 1896-1920 közötti időszakot - ezeket a postabélyegből, illetve lapokra írt dátumokból határoztuk meg -, majd a 1921-1945 közötti időszakot, s végül az 1945-1980 közötti években feladott lapokat különítettük el. Ennek célja az volt, hogy az időbeliséggel vizsgáljuk a személyek kommunikációs kapcsolatainak változását, a személyi térkapcsolatok alakulását. A képeslapok ezekben az elkülönített időszakokban más és más funkciót tölthettek be. Az első időszakban, amikor még nem volt telefon, illetve más kommunikációs mód, a lapokon keresztül történt meg a kapcsolattartás, azok szerepe a gyorsabb, napi tájékoztatást szolgálta. A második időszakban ezen megállapítások részben folytatódnak, hiszen ekkor sem vált általánossá még a telefon, a kommunikációs módokban a levél, a képeslap jelentette a kapcsolattartás módját. Ebben az időszakban viszont az ország beszűkült, a trianoni békeszerződés után a térbeli kapcsolatok is megváltoztak, azok is átrendeződtek, s az is érdekelt bennünket, hogy ezek milyen irányt vettek egy magyar középváros esetében. A harmadik időszakban szintén azt kerestük, hogy ezek a kapcsolatok milyen irányokat vesznek, s mennyire változnak, szorulnak vissza, vagy rendeződnek, koncentrálnak a városban lévő személyek kapcsolati irányai.

A térkapcsolatok mellett a képeslap-elemzés számos további városi funkció vizsgálatára ad lehetőséget. Az egyik a városkép, a város imázs bemutatása, annak fontosabb, meghatározó elemeinek felvillantása, a város legfontosabb

jellemzőinek, sajátosságainak közlése. Az elküldött képeslapokat – esetünkben csak városképek szerepeltek – olyan személyek választották ki, akiknek a városról akár az itt lakás, akár az idelátogatás révén, más és más benyomása volt. A benyomásokat, illetve az adott korra jellemző, meghatározónak tekinthető karaktereket is jelzik a lapok, így a fényképek tematikus feldolgozása hozzásegíthet a városról alkotott megítélések jellemzésére, a főbb karakterek kiemelésére, s azok változásának regisztrálására. A másik elemzési kör maguk a közlések, az információk, amik a lapokon megjelennek, azok a személyes megnyilvánulások, amit az egyének leírtak, átadni akartak a címzetteknek. Ebben a kommunikációs szférában nem kívántunk nagyon elmélyedni, inkább arra törekedtünk, hogy a várossal kapcsolatos közvetlen és közvetett információkat feldolgozzuk, azokat valamilyen szempontok alapján rendszerezzük.

A térkapcsolatok iránya és azok tartalmának képeslapokon keresztül történő elemzése számos gondot vet fel. Első, hogy a lapok gyűjteményekből (magán és közösségi) kerültek ki, így azok már valamilyen elvek alapján szelektáltak (ismétlődés kizárása, időbeliség, tematikus jelleg), másrészt csak a városábrázolással foglalkozó képeslapokat dolgoztuk fel. Nem tudtuk bevonni a kutatásainkba az üdvözlő, szórakoztatást nyújtó küldeményeket, így szűknek, korlátozottnak tekinthetők a kapcsolati relációk (nem könnyű egy városból feladott ilyen jellegű lapokat összegyűjteni), vagy éppen a kommunikációs módok megjelenítése. S végül az általunk vizsgált lapok sajnos csak töredéke a városból indult küldeményeknek, így azok irányai igencsak vázlatosnak, esetlegesnek tűnhetnek, semmilyen reprezentációt nem követnek, követhetnek.

A vizsgált lapokat adatbázisban dolgoztuk fel. Az adatbázis két pillérből áll. Az első pillér, mely a cikk első fejezeteihez nyújt alapot – város imázs, térkapcsolati funkciók, kapcsolatok jellege, nem-kombinációk és nemek közötti megoszlás - 500 darabos minta alapján készült. Az 500 darabos minta tartalmazza magángyűjteményen kívül a győri Rómer Flóris Művészeti és Történelmi Múzeum gyűjteményét, a győri Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár digitalizált képeslapgyűjteményének egy részét, és a Hungaricana közösségi digitalizált portál gyűjteményéből vett példányokat. Ez az adatbázis egy olyan minta, mely a lehető legteljesebb információ-tartalmat foglalja magában. A képeslap hátoldalán szereplő városeelemet, évszámot, bélyegértéket, a küldő és a címzett nemét, a küldő és a címzett kapcsolatának jellegét, a szöveg témáját, a küldő Győrrel való viszonyát, illetve kiemelt szövegrészleteket. A második pillér egy 1000 darabos minta, mely kifejezetten a térkapcsolat analízis alapjául szolgál, vagyis szűkebb az információ tartalma, két elemet foglal magában, az évszámot és a címet. Az 500 darabos mintához képest a bővítést a Hungaricana adattár tette lehetővé.

A kutatásunk kísérlet, próbálkozás arra, hogy egy érdekes kultúrtörténeti eszközt, a képeslapot miként lehet a várostörténeti kutatásokban felhasználni,

egyben miként lehet azokkal jellemzi egy város arculatának és térbeli kapcsolatainak változását. Bízunk benne, hogy az elemzéseinket ért kritikák más kutatókat is ösztönöznek arra, hogy ezen kutatási módszert tovább alakítsák, fejlesszék.

A képeslapok története

A képeslapok történetének gyökerei az 1800-as években keresendők, amikor is egy bizonyos dr. Emmanuel Herrmann, a Bécsújhelyi Katonai Akadémia közgazdasági docense a postai levelezés új módjával, a levelezés egyszerűsítésének szándékával kiötlötte a postai levelezőlap gondolatát. 1869. január 26-án, a bécsi Neue Freie Presse esti számában megjelent publikációban dr. Herrmann hírül adja a levelezőlap feltalálását, mely cikk tekinthető az első levelezőlappalról szóló írásnak. Herrmann úr abból indult ki, hogy nagyon sok levél nem tartalmaz hosszú sorokban írt gondolatokat, csak rövid üzeneteket, jókívánságokat, üdvözlést, vagy valamilyen ünnepélyes köszöntést. Továbbá azt is leszögezte, hogy ezen üzenetek nem tartalmaznak titkokat, vagyis Herrmann úr állítását átfogalmazva azt mondhatnánk, hogy nem feltétlenül tartoznak az „államtitok” illetve „mély diszkréciót igénylő” kategóriába, tehát igazán elhagyható volna a boríték, mely valamelyest csökkentené a levelezéssel járó költségeket. Egységes és olcsó díjazású postai lapokról volna szó, melynek egyik oldalán a cím és a bélyeg szerepelne, másik oldalára pedig a közlendő kerülhetne. *(Dr. Sóki 1980)*

A cikk megjelenésének évében, Ausztriában és Magyarországon már forgalomba is kerültek az első postai lapok, itthon „Levelezési lap” felirattal. A következő évben Németországban, Angliában is lehetett ily módon levelezni. Párizsban hadi állapotok lévén, a németek által ostromlott városokból léggömbök segítségével ilyen lapokkal kommunikáltak a szabad területekkel 1870-ben. *(Erős 1985)*

Azonban dr. Herrmann urat nem tekinthetjük feltétel nélkül a levelezőlap kizárólagos feltalálójának, ugyanis erre a címre bizonyos Stefan német főpostamester, illetőleg Lubke meiningeni bankigazgató és a vele levelező Schwarz oldenburgi könyvkiadó is bizton pályázhatna a maguk történetével. Mindenesetre azt kijelenthetjük, hogy a képeslapok tulajdonképpen ezeknek a levelezőlapoknak a leszármazottai *(Antaliné Hujter 1998)*.

A levelezőlap azáltal vált képes levelezőlappá, vagy képeslappá, hogy egyik oldalát elfoglalta, birtokba vette egy kép vagy illusztráció. Így már nem csak a közlendő volt a tartalma a lapnak, hanem a kép szintén valamilyen üzenetértékkel bírt, illetve kedveskedés tárgya lehetett, valamint apró élményt is magában tudott hordozni.

Azon szándéknak, hogy egymástól távol élő emberek szép képet küldenek egymásnak, szintén megvan a maga századokba visszanyúló története. A

témával foglalkozó kutatók azonban vitába kénytelenek esni, ha a szokás eredetét próbálják bizonyítani a szakmai körökben. Bizonyos vélekedések szerint a századokból évezredek is faraghatunk, ugyanis már háromezer évvel ezelőtt Kínában illusztrált üdvözlő lapokat, szerencsekártyákat volt alkalma kapni bizonyos kedvelt egyéneknek, vélhetőleg nagy öröme. A franciák „carte de visite” vagy „billet de visite” feliratú lapja már négyszáz éve forgalomban volt. XIII. Lajos óta közismert az üdvözlőlap a franciák földjén, melyeket kisméretű kartonlapoknak kell elképzelnünk, ezeket aranyozva vagy virág, fűzér, táj, de akár mitológiai tartalmakkal felöltöztetve küldték címzettjüknek. A francia kolostorok apácái kis lapokra festettek vallásos témájú képeket a karácsonyi ünnepek közeledtével, melyekkel rokonaiknak kedveskedtek. (Petercsák 1981). A 18. században a német nyelvterületű országok is küldtek egymásnak köszönőkártyákat, ún. Kunstbilleket, az angolok pedig ekkortájt kezdték küldeni az első karácsonyi üdvözlőkártyákat hasonló megfontolásból. (Balázs 2005). Anglia mellett még Skóciában voltak bizonyos szokásokhoz kapcsolódó üdvözlőlapok a XIX. században. Ilyen volt például az ún. valentinka, melyet Szent Valent (Bálint) napján, február 14-én küldtek egymásnak a fiúk és a lányok, mely lapokon lírai üzenetek és tréfás illusztrációk voltak. Oroszországban olyan levélpapírok voltak kaphatók az 1830-as években, melyeken Pétervár korabeli rajza ékeskedett (Petercsák 1981).

Bár a levelezőlap ötletét többen magukénak vallották, ugyanakkor a világ első postai levelezőlapját biztosan az osztrák-magyar postaigazgatóság bocsátotta útjára 1869. október 1-jén.¹ Azt, hogy milyen sikert könyvelt el a levelező lap, jól példázza, hogy az első kézbesítését csak a magyar posta révén 1871-ben 2,5 millió, 1873-ban 6,5 millió követte. A külföldi postaigazgatóságok is felfigyeltek a kimagasló népszerűségére a lapoknak, a következő években sorra vezették be a levelezőlapot a német, a luxemburgi, svájci, angol, belga, holland, dán, finn, orosz, francia, észak-amerikai, spanyol, román és szerb postaigazgatások (Dr. Vajda 1967).

Nem kellett hozzá egy évtized, hogy újabb mérföldkőhöz jusson a képeslap saját történetében, ugyanis 1878-ban Párizsban a Nemzetközi Postakonferencián hivatalos postai küldemények rangjára emelkedett. Majd 1885-ben Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában magánvállalkozások is részt szakíthattak maguknak a képeslap gyártásából. A gyártási mennyiséget tekintve beszédes, hogy mintegy heti tízmillió darab került forgalomba csak Németországban.² Voltak országok, melyeknél exportcikk lett a képeslap, többek között Svájc említhető meg példaként. A svédországi Granberg cég az orosz vásárlóknak adott el lapokat 1917-ig. Ugyanakkor az orosz

¹ Magyarországon az 1869. augusztus 25-én kiadott rendelet, Ausztriában pedig ugyanez év szeptember 22-ei rendelete írja elő a postai levelezőlapok bevezetését. (Bedő 1999)

² A darmstadti Folsz cég Németországban monopóliumként bitrolta a világpiacot 1880-ig. (Petercsák 1981)

képeslapkiadók nemcsak a svéd nyomdaipart bízták meg rendeléseikkel, hanem német és francia nyomdákat is. Angliában 1914-ig német eredetű képeslapokat lehetett kapni. A külföldi gyártótól vásárolt lapok a megrendelő országok városképeit ábrázolták (*Petercsák 1981*).

Magyarországon főként Budapesten állították elő a képeslapokat, híres műhely volt Divald Károly nyomdája. Divald készített művészeti lapokat, illetve vidéki és budapesti tájlapokat. Vidéken megemlíthető a soproni Török és Kremszer könyvnyomdája. 1905 után már számos cég vált a képeslap gyártás mesterévé. A húszadik század elején készültek a falvainkat megjelenítő lapok. Budapesti nyomdák közül érdemes megemlíteni Monostory, Barasits, Weinstock, Gárdonyi és Fenyvesi nyomdáját, akik a két világháború között a teljes országot lefedve forgalmazták lapjaikat. A magánnyomdák mellé a második világháború után a Magyar Központi Híradó Rt. lépett az üzletág soraiba. 1948-ban a magánkiadókat államosították, 54-ben pedig megalakult a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, mely főként képeslapok gyártásával foglalkozott (*Petercsák 1994*).

Képeslap – Kultúra

Magyarországon 1900. június 4-én az Iparművészeti Múzeumban, Budapesten megnyitották az első nemzetközi képes levelezőlap kiállítást. A rendezők között nyomdatulajdonosok, fényképészek, festők, építészek és muzeológusok voltak.³ A kereskedelmi miniszter erre az alkalomra külön színes nyomatú levelezőlapok készítésével bízott meg művészeket, melyeknek olyan sikerük lett, hogy levelezőlap sorozatot indított útjára számos kiváló művész alkotói munkájával.⁴ Hetven évvel az első képeslap kiállítás után, 1970-ben a Múcsarnokban ünnepelték a képes levelező lap 100. születésnapját. A második nemzetközi kiállításon a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, illetve a Szerencsi Hegytörténeti Múzeum, és valamennyi magángyűjtő gyűjteményét tekinthették meg a látogatók (*Herendiné Lakatos 1971*).

A kiállítások kapcsán is világosan kitűnik, hogy a képeslap nem egy egyszerű postai eszköz, mely ellát egy tipikus funkciót, vagy olcsóbbá tesz egy szolgáltatást. Valóságos kultúra szerveződött köré viszonylag rövid idő alatt. Valamennyi vizuális kultúrával foglalkozó ág képviselői foglalkoznak a lapokkal, intézmények, múzeumok veszik komolyan a levelezés új vívmányát, esztétikai értéként tekintve rá.

³ A már korábban említésre került Török és Kremszer soproni könyvnyomda is részt vett a kiállításon, más vidéki és fővárosi nyomdákkal karöltve. (*Petercsák 1994*)

⁴ Technikai fejlődés is bekövetkezett a képeslap-gyártásban. Magyar fényképész, Divald Károly fotótechnikai eljárása minőségi javulást hozott a képek tekintetében, melyet autotípia klisének hívtak. A Feszty-körkép sorozat híressé is vált ezen technikát alkalmazó Buschmann nyomda keze nyomán. (*Herendiné Lakatos 1971*)

A művészeti világban festőket ihletett meg, például külföldön Adolf Menzel, német festő ér el nagy sikereket színes képek készítésével, melyeken a városi élet jelenik meg témaként. Nyomában egy egész művésznemzedék fedezi fel az új „műfajt” (*Herendiné Lakatos 1971*).

A művészet népszerűsítésében is különféle úton-módon szerepe volt a képeslapoknak. Például bizonyos kiadók pénzsűkében nem kívántak neves illusztrátorokat megfizetni, és ennek okán múzeumok, időszaki tárlatok festményei kicsinyített másolatának megalkotására, az eredeti képek reprodukciójára folyamodtak. Ilyen kiadó volt a német Stengel cég, mely a berlini állami múzeum, vagy a müncheni Pinakoteka számos festményét sorozatban is kiadta, csoportosítva festészeti irányzatok szerint. Világszerte keresetté váltak ezek a képeslapok a századfordulótól a húszas évekig (*Erős 1985*).

Az alkotók mellett a gyűjtők is megjelennek, új hobbi, új szórakozás lesz a képeslap-gyűjtés. Nemzetközi egyesület alakul eme cél támogatására a németországi Beeskowban, de más európai országban is létesülnek helyi egyesületek, Magyarországon 1899-ben Hungaria néven alakul meg az első (*Petercsák 1981*).

Ugyanis amióta létezik képeslap, azóta gyűjtik is ezeket. Nemzetközi távlatokban is szenvedélyé formálódott a képeslap-gyűjtés.⁵ A gyűjtőszendevély a képeslapok iránt abból született, hogy a már korábban kialakult bélyeggyűjtést űzők felfedezték, hogy a képeslapon is található bélyeg, illetve a másik magja a gyűjtés motivációjának a sokszor magas esztétikai értéket magában hordozó kép a lap hátoldalán, történelmi vagy földrajzi, illetve egyéb illusztráció élményt jelentett a tulajdonosának. Így kialakult az új gyűjtési ág, ennek formái és irodalma is (*Bedő 1999*).

Hogy ne legyen túlzottan magára hagyva a gyűjtők tábora a gyűjtés mikéntjének ingoványos talaján, szakfolyóiratok alakultak segítségükre. Franciaországban 33 ilyen folyóirat működött. Itthon is számos lapot lehetne megemlíteni, melyeknek célja a gyűjtés magas színvonalra emelése, illetve hasznos, ismereteket gazdagító tevékenységgé kovácsolása (*Petercsák 1981*).

Azonban nemcsak a „hivatásos” gyűjtők számára volt érdekesség, kedves időtöltés a képeslapok kézbevétele, ugyanis az 1800-as évek végén általában a polgári lakásokban fellelhető volt az a bizonyos képeslapalbum, melyet szokás volt a látogató vendég szemé elé tární. Elmondható azonban, hogy manapság is vannak nagy gyűjtők. Itthon megemlíthetjük többek között Komondi Miklós urat, aki sok győri lapot is birtokol, vagy éppen Hegyi Tibor urat, aki szintén nagy gyűjteménnyel büszkélkedhet. Hivatalos képeslap-gyűjtés is folyik, melyet például a megyei könyvtárak vagy különböző múzeumok bonyolítanak le, főleg magángyűjtők ún. duplum példányainak megvételével, vagy éppen képeslap-

⁵ A képeslap-gyűjtés sport - ilyen és ehhez hasonló állításokat lehetett olvasni a korabeli újságokban. (Petercsák 1981)

aukciók keretében megvásárolt lapok vagy hagyatékból származó példányok szintén forrásai egy-egy hivatalos intézmény gyűjteményének. A könyvtárak azért váltak képeslap gyűjtővé, mert meggyűjűk történetének bizonyos forrásaként tekintenek a lapokra, kordokumentumnak titulálva azokat (*Antaliné Hujter 1998*).

A győri megyei könyvtár is rendelkezik képeslap-gyűjteménnyel. Tematikus elrendezésben Győr-Moson-Sopron megyéről készült lapokat szereznek be, annál is inkább, mivel a század végéhez közeledve már fényképeket alapul véve készítették a képeslapok illusztrációit, ezáltal valóságosan tükrözve a települések egykori épületeit, tereit, utcáit. A tematikát úgy építik fel, hogy külön veszik a városokat illetve a községeket ábrázoló lapokat, ezen belül általános kategóriaként állítják fel a részletek, látképek, folyók képeit, külön csoport az utcák, terek, parkok, ligetek, majd ezután következnek az épületek, különböző létesítmények, illetve a szobrok, festmények és emlékművek alkotnak szintén egy csoportot. Mintegy 4120 darabos gyűjteménnyel büszkélkedik a könyvtár, melyből 981 darab 1945 előtti időkből származik. Főként magángyűjtőktől vásárolnak. Más forrás a képeslapok beszerzésére az árverések. Az Első Budai Árverőház képeslap árverésén 1996 óta vannak jelen és tesznek ajánlatokat. Sikerült is megvásárolniuk 42 darab képeslapot az árverésen. Végül mai kiadók is hozzájárulnak a gyűjtemény-bővüléshez, mint például a győri Hazánk Kiadó, mely régi képeslapokat is kiad újra. Gyűjteményét a könyvtár nemcsak féltetten őrzi, hanem rendszeresen kiállítás is rendez saját épületében, melyre sokan voltak és lesznek is kíváncsiak (*Bedő 1999*).

A múzeumok közül, melyek képeslap gyűjteménnyel rendelkeznek megemlíthető a Zempléni Múzeum Szerencsen, a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Budapesten, továbbá a Magyar Mezőgazdasági Múzeum szintén a fővárosban, ide sorolható még a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága szolnoki székhellyel, az Országos Széchényi Könyvtár, a Damjanich János Múzeum Szolnokon, vagy éppen a Balatoni Múzeum Keszthelyen.⁶

„Csak hogy újra látlak, égnek ezüst tükre, égnek ezüst tükre, szép csöndes Balaton! Arcát a hold benned elmélázva nézi, s csillagos fátyolát átvonja Tihanyon.” Gárdonyi Géza A Balaton című versében a magyar tenger viszontlátásának örömét fejezi ki, mely sorok sokunk hasonló érzését is tükrözheti, ha arra járunk. A Balatoni Múzeum balatoni és Balaton környékbeli települések képeslapjait tartalmazó gyűjteményt tudhat magáénak, mely lapok nemcsak az üdvözlő szöveget juttatják el a távollévőhöz, hanem a Balaton hangulatát, jóérzést keltő élményét küldi a címzettnek, a vers mondanivalója felöltik mind a küldő, mind a képeslapot átvevő lelkében. A gyűjtemény

⁶ <http://ki.oszk.hu/>

mintegy 25 469 darabra tehető, településenkénti csoportosításban, már 19. század végei lapokat is tartalmazva.⁷

A múzeumok közül kiemelendő a Zempléni Múzeum óriási képeslap gyűjteményével. 1968. december 3-án megalakult múzeum Magyarország legnagyobb képeslap gyűjteményével rendelkezik, közel 860 ezer darabra becsülve azt.⁸

Érdeemes megemlíteni a gyűjtők és kutatók számára értékes forrást, a HUNGARICANA közgyűjteményi portált, mely egy olyan adatbázis, ami digitalizált módon tartalmaz mindenki számára hozzáférhetően különböző történelmi és egyéb dokumentumokat. A portál rendelkezik *képeslap* adatbázissal is, mely öt intézmény anyagát építette bele a rendszerbe, olyan intézményeket, mint a Zempléni Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum illetve a Damjanich János Múzeum. A gyűjtemény körülbelül 300 000-es nagyságra tehető, és a rendszer különlegessége, hogy mai térképeken – Google Maps és Open StreetMap – helyezték el a példányokat attól függően, hogy mely településhez kapcsolódik a lap. Tehát térképi kereséssel kutathatóak a képeslapok. A rendszert az Arcanum Adatbázis Kft. kivitelezte, megrendelője és üzemeltetője pedig az Országgyűlési Könyvtár.⁹

Győri lapok – város imázs

A győri képeslapok alatt értjük azokat a lapokat, melyeket Győrben vásárolnak az üzenetet küldeni szándékozók, illetve Győr városának valamely részletei, utcái, nevezetességei jelennek meg a lap hátoldalán. Tulajdonképpen a város maga a tartalma a megvásárolt lapnak, a várost hordozza magában, mint egyfajta jelentést, a címzett magáról a városról kap képet, a várost veszik kézbe, üzenetértékkel a város saját magáról ad lét tanúbizonyságot, illetve értékeit, büszkeségeit teszi közzé más városok, más települések lakói számára.

Mi ebben az esetben a képeslap tulajdonképpeni funkciója? Természetesen kommunikációs eszköz, azonban abból kifolyólag, hogy nem mindegy mi van a képeslap hátoldalán, tehát a várost vagy valamely város elemet ábrázoló illusztráció okán eszköze egy városkép, város imázs tudatos alakításának.

Ugyanis az imázs egy személyről, dologról vagy éppen egy településről kialakított kép, személyes vélemények összessége a véleményezett tárgyról, mely sokszor nem egyezik teljesen az objektív valósággal illetve a kialakult vagy kialakuló kép befolyásolható külső eszközökkel, tényezőkkel, mint média vagy más csatornák - például képeslap – által (*Kovács-Micheel-Udvarhelyi 2002*).

⁷ <http://www.balatonimuzeum.hu/>

⁸ <http://szerencs.hu/component/content/article/35-statikus/54-zempleni-muzeum>

⁹ <http://hungaricana.hu/>

„Veszek néhány képeslapot, hogy mégis legyen valami fogalmunk a környékről.” A Debreceni Disputa egyik számában Kovács Szilvia emeli ki ezt a mondatot a *Simplicissimus* című szecessziós folyóiratból, melyben egy kép volt látható, amint egy hölgy kiszáll gépkocsijából és elhagyja száját a fenti mondat. Utalva arra, hogy a képeslap milyen szerepet játszott egy város, település megismerésében, megragadásában. Kovács Szilvia azt is hangsúlyozza, hogy ezek a lapok a város olyan részeit jelenítik meg, melyeket érdemes megtekinteni. Mintha egyfajta idegen vezető is lenne maga a lap. Érdemes végiggondolni, hogy a képek milyen nézőpontból ábrázolják a várost, vagy részeit, hiszen máris világossá válik, miért bír imázs formáló erővel a postai küldemény. Az egyik véglet a panorámaszerű ábrázolás, felülnézet, melynek az volt az óriási újtása, élmény szempontból is újszerűsége, hogy szabad szemmel nem látható látvány tárul a befogadó elé, akár a helyi lakosság számára is új felfedezést jelenthetett saját városának szépsége. A másik véglet a pontszerű ábrázolás, amikor egy-egy épület, emlékmű, utcarészlet található a lap hátoldalán. Ha már képeslap-sorozatról beszélünk, akkor teljes egészében városkép-formálás történik, Kovács Szilvia ezt vizuális narrációnak hívja írásában, melynek eszköze a tömeges előállítás, de a montázs vagy éppen a leporelló is, mint képkészítési technikák segítik az efféle szándékot. Abban az esetben, amikor valamely város lapjai visszatérő motívumokat jelenítenek meg, kisajátíthat a város magának valamely jellegzetességet, mely egyfajta identitást is tükröz, mely motívumot mindig az adott városhoz csatolunk. Párizs például a fény, Eger a bor vagy éppen Budapest a hidak városa (*Kovács 2007*).

A város imázs alakításának tulajdonképpen ideális eszköze a képeslap. Hiszen az adott helyre látogatók rendszerint beszereznek helyi lapokat, és nem restellnek nyomban elküldeni ismerőseiknek, jelezve hol jártak, mit láttak. A helyi lakosok is távoli rokonoknak, barátoknak saját városukkal büszkélkednek, ha valamely rövid, gyors üzenetet kívánnak eljuttatni a címzettjükhöz. Ha pontos képet akarunk festeni, milyen is egy ilyen imázs formálás a képeslapok tükrében, egy konkrét város bizonyos képeslapjait összegyűjtve megállapítható, elemezhető miket állítanak középpontba a képek, mit tudtak meg az adott városról az emberek.

A továbbiakban Győr példája kerül górcső alá, győri lapok hátoldala lesz az elemzés tárgya, ötszáz képeslap feldolgozása alapján. Olyan kérdésekre keressük a választ, hogy milyen kategóriákba sorolhatók az egyes város elemek, melyek a legfőbb nevezetességek, vagy éppen mit hangsúlyoz a város, illetve benyomásunk lehet a településről, összeállhat egy kép, imázs magunkban, ezáltal feltételezve, hogy általában az emberek milyen sok mindent megtudtak Győről az elmúlt században, amikor is divatos volt képeslapot küldeni, bár manapság sem lehet ez másként.

Az alábbi táblázat összefoglalja a kategóriákat, melyekbe sorolhatóak a városeelemek Győr esetében, illetve a kategóriákon belül a leggyakrabban

előforduló nevezetességek találhatóak. A kategóriák rendre a következő: épületek, utcák, iskolák, gazdasági vagy szolgáltató épületek, illetve a terek, területek kategóriája. A képeslap-minta teljes időszakát foglalja magába a táblázat, 1898-tól 1980-ig. 1945-ig számos visszatérő, ismétlődő elemeket találhatunk a képeslapok hátoldalán. Ugyanakkor a második világháború után az említett időszakban képeslapon még nem fellelhető objektumok is feltűnnek, mint 1951-ben a Rába részlet a Sztálin-híddal, vagy a Magyar Királyi Állami Gárdonyi Géza polgári fiúiskola egy 1954-es képeslap hátoldalán, illetve 57-es példányon a Vörös Csillag-szálló található, a Közlekedési és Távközlési Főiskola pedig egy 1980-as képeslapon bukkan fel.

1. táblázat. A győri lapok képein szereplő városelemek

Épületek	Utca	Iskolák	Gazdasági vagy szolgáltató épület	Terek, területek
A nagyszemérium kápolnája	Apáca utca	Győri püspöki papnevelő-intézet	Acél Miksa Kisföldy-kávéháza	Dunaparti részlet a nagy Elevátorral
Bencés templom	Arany János utca	M. áll. Felső leányiskola	Az új takarékpénztár	Hajóállomás
Couvent-épület	Árpád utca	M. kir. Áll. Gárdonyi Géza polgári fiúiskola	Kereskedelmi és iparkamara	Kertészlet a győri Orsolyák intézményéből
Csónakház	Attila utca	M. kir. Áll. Elemi népiskola és tanítónőképző-intézet	Fiume kávéház	Káptalan domb
Dunahíd	Baross út	Műszaki Főiskola	Pénzügyigazgatósági palota	Nádor város
Frigyes főherceg laktanya	Czuczor Gergely utca	Papnevelő intézet	Rábaszabályozó-társulat palotája	Szabadság tér
Horthy Miklós híd	Deák Ferenc utca	Áll. Főreál iskola	M. kir. Törvénykezési palota	Dunai Rakpart
Karmelita templom	Jedlik Ányos utca	Közlekedési és Távközlési Főiskola	Waggongyár	Erzsébet tér
Kioszk	Kazinczy utca		Royal szálloda	Széchenyi tér
Lloyd-épület	Király utca		Strandfürdő	Vásártér
M.K. Selyemfőnyógyár	Kossuth Lajos utca		Vörös Csillag-szálló	
Püspökvár	Megyeház utca			
Rába híd	Munkácsi utca			
Regatta Ház	Rákóczi Ferenc utca			
Révfalusi új híd	Vilmos császár út			
Városháza	Zrínyi utca			
Vasútállomás				

Forrás: Saját szerkesztés győri képeslapok alapján

A 1. táblázat harmadik oszlopa az iskolák. Kiemelendő az a tény, hogy Győr büszke volt iskoláira, nem átalított képeslapokra vinni azokat, illetve elég valószínű, hogy sok diák vagy szülő a képeslapok által „hallott” először az intézményről, tehát egyfajta ismertetést is szolgált. Híres volt a papnevelő intézet, a Műszaki Főiskola vagy éppen az elemi iskolák. A vizsgálat alapjául szolgáló mintából kiderült, hogy legtöbbször az adott iskola diákja küldte azt a képeslapot, mely saját iskoláját ábrázolja. Például 1934-ben a Szent Orsolya zárda leány tanuló Bajára küldték azt a lapot, melyen a zárda képe található a hátoldalon, mellyel névnapján köszöntötték nevelőjüket, olyan kedves mondat kíséretében, hogy „bár körünkbe csókolhatnánk meg drága kezeit”. Megemlíthető továbbá a

Papnevelő Intézet tanítója által küldött képeslap, melyet 1934-ben Budapestre küldött feljebbvalójának - megszólításként Főtisztelendő Urat olvashatunk – abból a célból, hogy a főtisztelendő által szerkesztett beszámolót hadd kaphassa kézhez látóköreinek szélesítése és szeminárium szemponatok okán. Sorolhatóak volnának a példák, melyek esetén, vagyis általában az iskolával való kapcsolat - tehát diákja vagy tanítója az intézménynek – adja az okot, hogy miért éppen ezt a kategóriát választotta a küldő.

Az utcák kategóriában valamennyi belvárosi utcát megtaláljuk, jelentőségük abban rejlik, hogy az egyes utcák sajátos hangulattal bírnak, kellemes emlék, élmény a séta, melyet ezekben az utcákban tesz a látogató, vagy itteni lakos. Ilyenkor az utca hangulatértékét közvetíti a képeslap.¹⁰ Kiemelhető a Baross út vagy a Bisinger sétány. A Baross Gábor utca előkelő üzletek és vendéglők színterét adta, sétáló utcaként megjelenésével, pezsgő életével az előző században nyugat-európai metropolisz hangulatot sugallt, igaz szerényebb, de otthonosabb köntösben. Az útkereszteződések - a város-szerkezet távlatait és a város gazdagságát mutatva - sarokkupolás házak hangsúlyozták. A Bisinger-sétányról tudjuk, hogy parkosítására rendkívül nagy gondot fordított a város. (Winkler 1998) Mindebből kiderül, milyen benyomást kelthetett az utcákat ábrázoló képeslap a címzettben, illetve megérthető az is, hogy az utcák a mindennapi városi nyüzsgés terei, a város életerejét sugározzák a képeslapok útján.

A már említett pontszerű ábrázolás példái az épületek vagy hidak képei. Győr büszkén mutatta be a lapok hátoldalán nevezetességeit, mely a város erejét, gazdagságát hirdették. Már maga a városháza égbe emelkedő tornyával a gazdasági erő jelképe. Kiemelkedő építészeti alkotásnak számított a századfordulón ugyanakkor a városi kórház és a Frigyes-laktanya épületegyüttese is, mely utóbbi számtalan képeslapon előfordul. A 19. század végére Győr a legfontosabb közlekedési csomóponttá vált a térségben, nem véletlen hogy megjelenik a pályaudvar a képeslapok hátoldalán. A Bencés templom, Karmelita templom szintén nagy büszkeségek, illetve a Káptalandomb, a Püspökvár kihagyhatatlanok voltak az idelátogatók számára, ugyanakkor árulkodtak az ezen épületeket ábrázoló lapok Győr püspöki székhely voltáról. Vannak olyan elemek a táblázatban, amik sajnos ma már csak képeslapokon láthatók. Ilyen például a Radó-sétány valamikori szecessziós épülete, a Kioszk, melyet sajnos az 1960-as években sok más szecessziós épülettel együtt megsemmisítettek (Winkler 1998).

¹⁰ "Sétálgatunk Győr utcáin. Nagyon kellemesen érezzük magunkat." – írta 1910-ben egy hölgy szintén hölgy ismerősének Pécsre címezve a lapot.

„Hogy még mindig emlékszem Rátok, mutatja, hogy ezért vettem meg ezt a lapot, mert ezen az utcán mentünk együtt itt Győrben. A győri utcák még mindig várnak Titeket és mi is.”- az 1900-as évek első felében Komáromba küldték ezeket a sorokat valakinek. A képeslap az Erzsébet teret ábrázolta.

A gazdasági vagy szolgáltató épületek között számos fontos egységét említhetjük meg a városnak, melyek szerepeltek a képeslapok hátoldalán. A gyárak, gyártelepek a legmagasabb építészeti színvonalát képviselték a kornak. A Vagongyár, a Gráb-gyár, a Szeszgyár, a Selyemfonoda mind megteremtői a győri ipari tradíciónak. Sokak számára Győr, mint ipari város képét közvetítették a képeslapok.

Győr terei a város életének központjai mai is. Rendezvények, kulturális programok színterei, melyek színessé, élvezetessé teszik az itteni életet. Illetve a látképek nem hétköznapi perspektívából tárják szemünk elé a város vonzerejének, értékének mibenlétét.

Érdemes levonni azt a következtetést az előbbiekből, hogy a képeslapok tematikus voltakor - mikor is a téma egy város - olyan jelentőséggel bír, hogy képes arculatot, imázst kialakítani egy városról ilyen egyszerű módon a környező vagy éppen távolabbi térségek lakói fejében. Ily módon tehát a várospolitika vagy városmarketing tudatos eszköze lehet akár napjainkban is egy képeslap sorozat kiadása, megjelenítve azon a város megújult tereit, épületeit, új értékeit, új lehetőségeit, új élményeit.

Természetesen nemcsak a képeslap hátoldalán lévő kép üzent a városról, hanem maga a küldő is sokszor nyilatkozott Győréről, mellyel öntudatlanul is formálta a város imázsát. „Én igen jól érzem magam itt Győrben, nagyon jó hely. Csak a hivatalban van rém sok dolog.” – nyilatkozott valaki 1910-ben hogylétéről. Vagy éppen 1943-ban Veszprémbe küldték azt a lapot, melyen az volt olvasható, hogy "Sok üdvözlétet küldök Győrből, ebből a gyönyörű városból." Regénybe illő sorokat küldött továbbá bizonyos Raffensperger Margitkának 1917. június 1-én valamely férfi ismerőse, melyben ez volt olvasható: „Szívom a drága győri levegőt Royál udvarán”. A közös az üzenetekben, melyekbe Győr városát is beleszótták, hogy valamennyi nagyra értékeli a várost.

Győr térbeli kapcsolódásai a képeslapok tükrében

Amikor valaki elküld egy győri képeslapot a városból, azt a lapot egy másik településen veszi kézbe a címzett. Ilyenkor kirajzolódik „egy pillanatra” egy ún. térpálya, vagy térkapcsolat, a két település illetve a települések lakosai közötti kapcsolat. Úgy is mondhatjuk, hogy megelevenedik egy kapcsolódás a két település között. Jelentősége abban rejlik, hogy ez a kapcsolat magával ránt egy sor más aspektust, hiszen a város, illetve lakosának térbeli dimenziója túllép városának határán, sokszor országhatáron túl is, kitágítva ezzel lehetőségeit, kapcsolatrendszerét, a világról alkotott képét, gazdasági potenciálokat, kulturális vonatkozásokat, nyitottságát. Tudunk olyan képeslapról, melyet 1904-ben Párizsba küldött egy ismeretlen személy Győrből, a lapról leolvasható, hogy a címzett hölgy, mademoiselle Loise Lebon, és a szöveget franciául írták. A

húszadik század elején tehát Győr és Párizs között volt valamiféle kapcsolat, melyet nevezhetünk térkapcsolatnak is. Teljesen más kép tárul elénk a korabeli győri lakosság nyitottságáról, Győr polgárainak területi kitekintéseiről, mint azt egyébként gondolnánk már a feljebb említett „párizsi” példa alapján is, nem is beszélve arról, hogy bizonyos párizsi polgárnak tudomása volt Győrrel, megteremtve ezzel a lehetőségét annak, hogy érdeklődjön a város iránt, beszéljen Győrrel köreiben, illetve akár ide is látogasson, mint turista vagy kedves vendég. Ugyanakkor, hogy ha képeslapok egész hadát vizsgáljuk, még élesebb kép tárul elénk arról, hogy egy város mekkora teret képes meghódítani egy postai levelezőlap segítségével. Az elemzés módszerét térkapcsolat-analízisnek hívjuk.

A térkapcsolat-analízis feladata, hogy feltárja a települések egymás közötti kapcsolatrendszerét, meghatározó kötődési pontokat, vizsgálja egy város településhálózatban kialakult helyét, illetve a vonzásirányok megismerésével vonzáskörzetek kirajzolása is megtörténhet a módszer segítségével. Lehatárolhatóak azon földrajzi terek, melyeken belül sűrűbbek a kapcsolatok, a kirajzolt téren belüli mozgások gyakorisága feltűnő.¹¹ A vizsgálat a lakosság térbeli mozgását figyeli a települések között, felderíti az esetleges település-funkció hiányokat vagy funkció többletet. Fontos kérdés a térkapcsolat-analízis során, hogy egy település mennyire zárt, milyen mértékű a centrumok vonzásereje illetve a települések centralizációja vagy éppen a település és térsége kohéziója hogyan alakul? Abban az esetben, amikor a térpálya kibocsátója és befogadója ugyanaz a település, a térkapcsolat-analízis belső térpályáról beszél.¹² Amikor más település a befogadó, de egy bizonyos térségen belül marad a térpálya, akkor bennmaradó térpályáról van szó, a térségen is túlhaladó térpálya a kimenő térpályák közé tartozik, illetve bejövő térpályák azok, amelyek a térségen kívüli településről érkeznek a térségen belüli településre. A térpályákat tulajdonképpen funkciók, szükségletek hozzák létre, generálják, gondolva itt akár közigazgatáshoz kapcsoló térpályákra, vásárlási szokásokra, szolgáltatások, pénzügyi szolgáltatások igénybevételére, vagy az óvodai ellátásra, közoktatásra, egészségügyi ellátásra, kulturális és szabadidő lehetőségekre, illetve rokoni, baráti látogatásokra. Mind-mind funkciók, melyek létrehozzák a térpályát abból kifolyólag, hogy az induló településen nem található az igényt kielégítő lehetőség, hiszen nem minden településen vannak megfelelő pénzügyi szolgáltatások vagy gazdag kulturális programok (Szörényiné Kukorelli 2007).

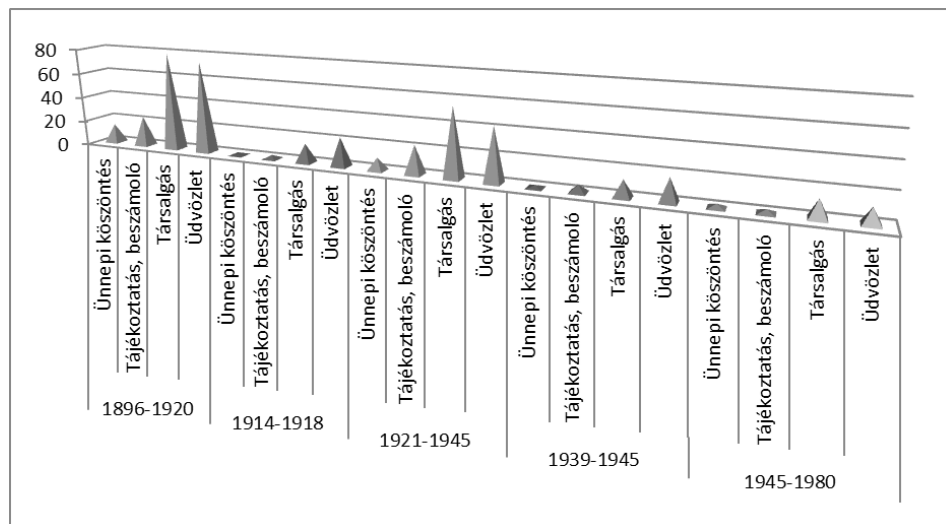
A térkapcsolati vizsgálódás ugyanakkor alkalmas gazdasági kapcsolatok feltárására, kutatására, gazdasági elemzésre, ebben az esetben a szállítás,

¹¹A képeslapok vizsgálata során már korán kiderült Budapest előkelő volta ebben a tekintetben, a Győről küldött képeslapok zöme Budapestre volt címezve.

¹²A képeslapok esetében előfordult, hogy a győri lapot Győrben adták fel győri címre.

hírközlés, közlekedés illetve számos más gazdasági aspektus azok a funkciók, melyeken keresztül megfigyelhető a térpályák alakulása (Gerle 1974).

A képeslapok vonatkozásában a térkapcsolati funkciók nagyon is jól értelmezhetőek, vagyis hogy mi az oka a térpálya kialakulásának, miért küldi a lapot a feladó, milyen igény megvalósulását teszi lehetővé. Az alábbi ábra – mely a vizsgált minta alapján készült - szemléletesen az egyes funkciókat illetve a legfontosabb, kiemelkedő szerepét a képeslap általi kommunikációnak.

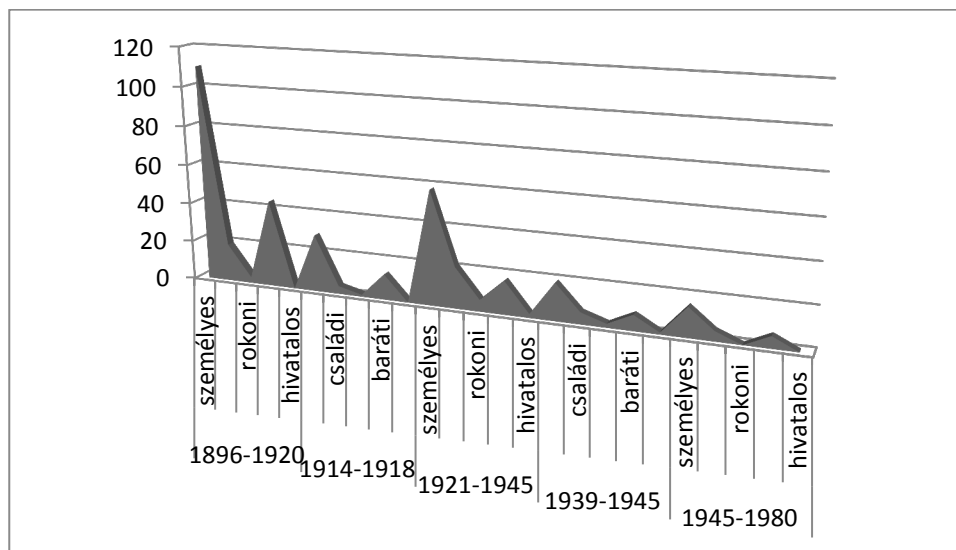

1. ábra. Térkapcsolati funkciók a képeslapok vonatkozásában
 Forrás: Saját szerkesztés a minta alapján

Látható, hogy a funkciók, melyek a képeslapok esetében fellelhetők rendre a következők: ünnepi köszöntés, tájékoztatás-beszámoló, társalgás és üdvözlés. Az ünnepi köszöntés kategória egy összevont tartalom, magába foglalja valamennyi ünnephez kapcsolódó jókívánságot, köszöntést, melyet előszeretettel tettek meg a képeslapok által a rokonok, barátok egymásnak. A tájékoztatás-beszámoló egy olyan funkció, mely valamely gyors közlést takar, információ átadását valaki helyzetéről, állapotáról, megérkezéséről az adott helyre. Valamelyest a korabeli távirat kellemesebb, könnyedebb és vélhetőleg olcsóbb módjának felel meg ez a funkció. A következő kategóriák kitűnnek az előzőekhez képest, az ábra is mutatja, bármely időszakot nézzük, mindig a társalgás és az üdvözlés a leggyakoribb funkció. A társalgás arra utal, hogy az emberek tulajdonképpen szívesen kommunikáltak a képeslap segítségével egymás között, megosztották életük eseményeit, gondolataikat, örömeiket a lapok útján, érdeklődtek a másik foglaltságáról, terveiről vagy éppen arról kérdezték, mikor szándékozik már végre meglátogatni a küldőt lakhelyén. Mai értelemben

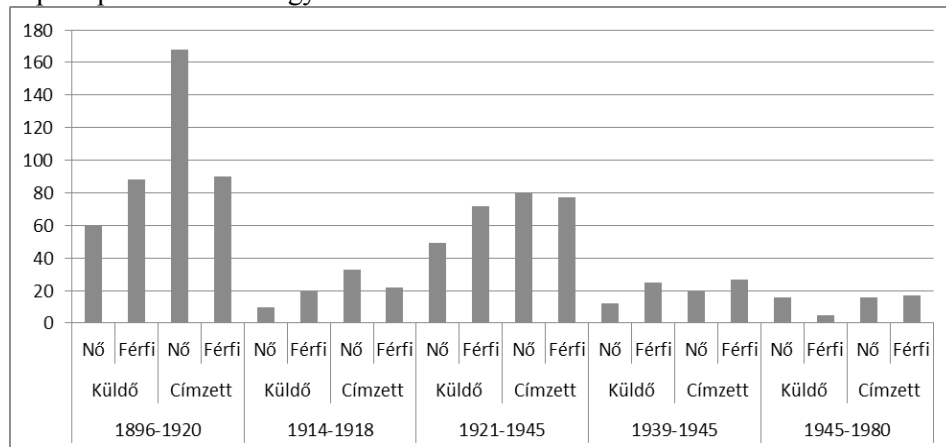
a közösségi oldalakkal lehet egy kalap alá hozni, mint amilyen a facebook. Akkoriban nem volt sem telefon, sem internet, és hát valószínűleg a levélírás hosszú sorokat igénylése is inkább a képeslap rövidebb terjedelmi „kényszerűségéhez” terelte az emberek többségét. Az utolsó kategória vagy funkció az üdvözet, mely általában egy rövid mondatba tömörül. Többségében a szívélyes üdvözet „hangzik” el a lap nyomán, illetve az üdvözlés szándéka különböző megfogalmazásokban lelhetőek fel a képeslapokon.

A térbeli kapcsolódások a képeslapok vonatkozásában alapvetően a kommunikáció nyomán jön létre, a kommunikáció hozza felszínre, alakítja. A teret formálja, szervezi ez a fajta kommunikáció azáltal, hogy új kapcsolatokat hoz létre, meglévő kapcsolatokat erősít, információt juttat el egyik térből a másikba, gócpontokat teremt, közöl a településről hallgatólagosan, felértékel településeket, tereket a mentális képzetünkben, illetőleg a kommunikáció számos térszervező képességét, tulajdonságát lehetne még megemlíteni, sorolni, elemezni. A képeslap nyomán létrejövő kommunikáció a küldő és címzett kapcsolatának jellegében, mibenlétében gyökerezik. Illetve a korábban leírt képeslapokhoz köthető funkciók is a kapcsolat típusából születik, a kapcsolat maga adja az értelmét a funkcióknak, abból erednek. A kapcsolatok jellegét vagy típusait az ötszáz darab képeslapot tartalmazó minta alapján határoztuk meg, főként az üzenetek tartalmából, hangvételéből, sokszor a megszólításból kiolvasva vagy éppen az elköszönés, aláírások utaltak valamiféleképpen a jellegre. A legalapvetőbb kategória a személyes kapcsolat. Mint azt a 2. ábra szemlélteti, valamennyi elkülönített időszakban ez a típus volt a leggyakoribb. Érthető alatta egy közeli viszony, belsőleges, intim tónusú kommunikálás. A további kapcsolattípusok voltaképpen a személyes típus árnyalatai, csak más aspektust hordoznak. A családi kapcsolatot világosan ki lehet emelni, hiszen a legerősebb köteléket jelenti, érdekes, hogy családtagok képeslapok útján kommunikáltak egymással. A családi jellegű lapok témáiban szinte mindegyik funkció típus fellelhető, az üdvözlés mellett a beszámoló, a tájékoztatás, vagy éppen a társalgás is tárgya lehet a lapnak. Sokszor szülők küldenek a távoli iskolában tanuló fiúknak, lányuknak lapot, illetve a diákok is ezúton tájékoztatják szüleiket helyzetükről. „Üdvözetlet küldi és sokat gondol magukra Győrből egy kis kopasz katona” – Kapuvárra küldte 1955-ben a lapot szüleinek a Győrben szolgáló férfi. Vagy éppen a következőket írta egy 1916-ban Pécsre címzett lapon egy itt tanuló diák szüleinek: "Mint megírtam, ruháimat megkaptam, csak még a "Pejacevic" nadrágom hiányzik, azt kérném még elküldeni, mert nagy szükségem van rá. Otthon kell, hogy legyen, mert külön csomagba érkezett haza. Erősen gyógyulok... Matyi". Számos példát lehetne még sorolni, melyek bizonyítanak, hogy a képeslap fontos szerepet játszott a családok kommunikációjában.

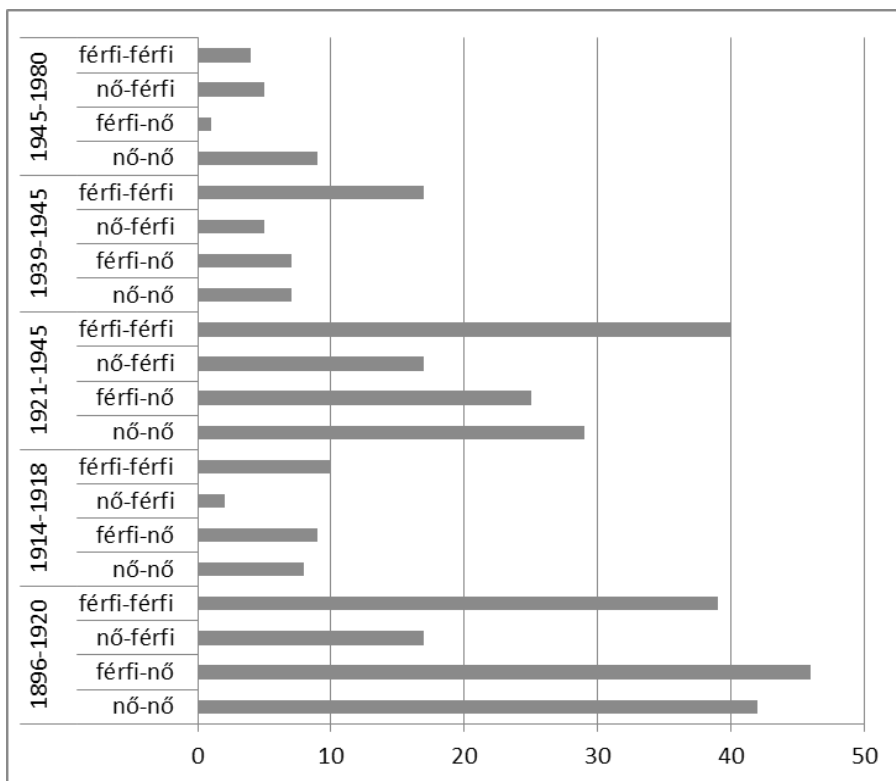
2. ábra. A kapcsolatok jellege a képeslap-kommunikációban
 Forrás: Saját szerkesztés a minta alapján

A rokoni típus hasonlít a családi jellegre, kevésbé bensőséges módon. A baráti viszont egy fesztelen, elég gyakori kategória, később majd látjuk, hogy főként férfi barátok használták társalgásukhoz a lapok küldését. Hivatalos jelleget nem öltött túl sokszor a képeslap, főként egyházi személyek kommunikáltak képeslapok útján hivatalos minőségben, leginkább az egyházi státusz alacsonyabb fokán lévő küldött magasabb méltóságú személynek képeslapot különböző ügyekben.

3. ábra. Nemek közötti megoszlás
 Forrás: Saját szerkesztés a minta alapján

A 3. ábra segítségével az vizsgálható, hogy a képeslapok nemi bontásban hogy oszlanak meg külön véve a küldő és a címzett kategóriát. Az utolsó, 1945-1980-ig tartó időszakot kivéve azt tapasztaltuk, hogy férfiak a képeslapot küldők többségében. A címzettek között ugyanakkor gyakrabban olvashatunk női nevet, vagyis a férfiak élnek leginkább a képeslap-küldés lehetőségével, a nők viszont a „képeslap-kapás lehetőségét” tartják előbbre.

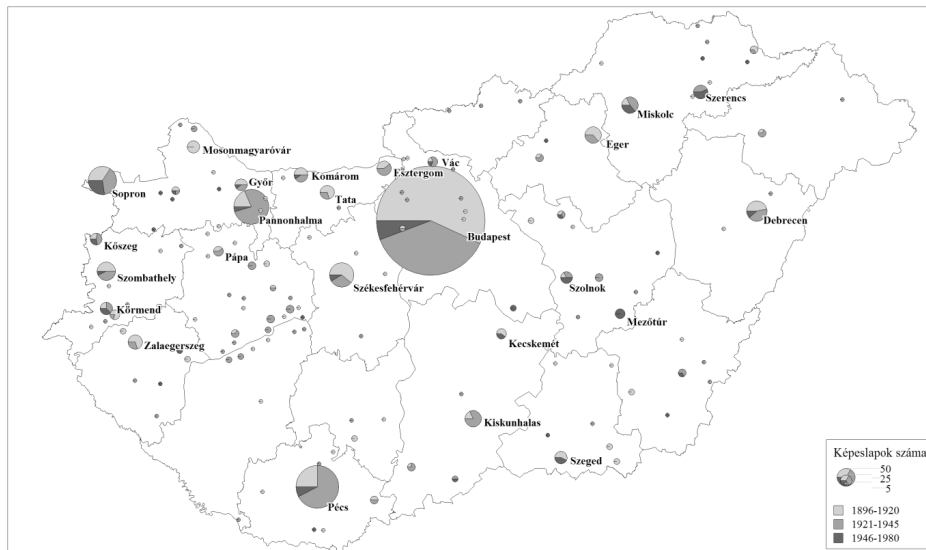
4. ábra. Nem-kombinációk a címzett-küldő viszonylatában

Forrás: Saját szerkesztés a minta alapján

A nemek vizsgálatakor érdemes megfigyelni az ún. nem-kombinációkat, miszerint a küldő és a címzett milyen nem-párt alkotnak. Négyféle kombináció adódhat, a férfi-férfi, a nő-férfi, a férfi-nő illetve a nő-nő nem-párok. A látszólag érdektelennek vélhető nem-kombinációk valójában nagyon fontos szempontok a képeslapok illetve kapcsolatok esetében, olyannyira, hogy sokszor meghatározzák a funkciókat vagy éppen a kapcsolatok jellegét is. Gondolhatjuk - és a képeslapok olvasása során valóban ki is tűnik - hogy a férfi-nő kombináció nagyon sokszor az udvarlás okán jött létre. A 4. ábra szerint az 1896-1920-as időszakban a leggyakoribb az volt, amikor férfiak

küldtek lapot nőknek. Az ábrából az is kitűnik, hogy a férfiak maguk között igen gyakran a képeslapok útján kommunikáltak, főként baráti jelleggel. Nők férfiaknak nem túl gyakran küldtek lapot, azonban a nők egymás között szívesen éltek a levelezőlap adta lehetőséggel.

A képeslapok által kirajzolt kapcsolódások, felbukkanó város-kapcsolatok Győr – mint kiindulópont, gócpont – köré szerveződve Magyarország és Európa távlatában

*5. ábra. Győrből küldött lapok irányai Magyarország területén belül
Forrás: Páthy Ádám szerkesztése a minta alapján*

Az első időszak egy nyitottabb országot mutat a küldési irányok alapján. Kiemelkedik Budapest, mint domináns hely, a személyes kapcsolatok meghatározott iránya a főváros volt, annak centrális befolyása mindegyik időszakban döntő. Az első vizsgált időszakban a főváros mellett Pécs, Székesfehérvár, Sopron jelentős célirány, itt is a személyes kapcsolatok dominálnak. Pannonhalma attól olyan gyakori hely, hogy az ott található Bencés Gimnáziumban számos győri család gyermeke tanult, így a kapcsolattartás gyors, kimondottan tájékoztató eszköze volt a képeslap. Ez különösen érvényes a második időszakra is ebben a relációban. A nyitottságot szemlélteti a külföldi irányok. A vizsgált mintából számos lap került elő, melyet Európa különböző országaiba címeztek, az első időszakban erőteljesen a mai szomszédos országok kerültek elő, mint irányok. Főként Ukrajna, Szlovákia, Szerbia, Románia, Horvátország, Csehország, és Ausztria volt címmek feltüntetve ezeken a példányokon. Bécsnek meghatározó a szerepe egészen 1945-ig, döntően a

német nyelven írt, kimondottan üdvözlő jellegű, vagy a személyes kapcsolattartást kifejező képeslapok fordulnak elő. A város gazdaságának, társadalmának bécsi kapcsolatai éppen a közelség, a könnyebb elérhetőség miatt az előbb jelzett időpontig meghatározó volt. Érdekes, hogy Pozsonyt Nyitra megelőzte, s az már vetekszik az első időszakban Kismartonnal, de Kolozsvár és Szabadka is képviseli magát a kapcsolati irányokban.

A második időszakban nincs lényeges átrendeződés a belföld vonatkozásában, annyi, hogy Pécs jobban kiemelkedik, Sopron továbbra is a kapcsolattartás fontos iránya. A külföldi relációk viszont csökkennek, Bécs tartja magát, jelezve, hogy az osztrák kapcsolatok még a második világháború végéig is tartósak. Megjelenik Róma, ami abból a szempontból érdekes, hogy valamelyest tükrözi az olasz-magyar kapcsolatok élénkülését egy város, egy hely vonatkozásában a két világháború között.

S végül az utolsó időszak – bár az esetszám nagyon alacsony - a kapcsolatok elszürküléséhez vezetett, maradt Budapest, s a tradicionális nagyvárosok, s kimondottan az üdvözlőre koncentráltak, a személyes kontaktusok mintha elhaltak volna, talán azok más csatornákon jelentek meg.

A kutatás eredményeinek összefoglalása

A kommunikáció fontos eszköze volt a képeslap a 19. század végétől egészen a 20. század közepéig. A kezdeti időszakban szinte egyedüli és emellett gyors eszköze volt a személyes kapcsolattartásnak, majd újabb kommunikációs eszközök terjedése miatt visszafejlődött, szerepük csökkent, pontosabban háttérbe szorult az emberi érintkezésben, egymás tájékoztatásában. Az elemzés során megállapítottuk, hogy a családi összetartozás, belső kohézió eszközeként jelentek meg a képeslapok a megjelenésüktől egészen az első világháború végéig, majd a megemlékezést szolgáló funkciók vették át a szerepet.

A képeslapoknak a városarculat bemutatásában meghatározó szerepe volt, azok az elemek tűntek fel a lapokon, amiket az itt élőnél, vagy az idelátogatónál meghatározónak, jellegzetesnek tekintettek, így közvetítették a helyek értékeit, kifejezték azoknak a legjelentősebb épületeit, funkcióit, elhelyezkedését. Érdekes eredménye a kutatásnak, s ez erősíti a kommunikációs szerepköröket, hogy magas a férfi-férfi kapcsolattartási relációk, ami jelzi, hogy a tájékoztatás, s egyben az információ-áramlás eszközei voltak a képeslapok. Erősebbek voltak, főleg a vizsgálat első időszakában (a I. világháború végéig) a férfi-férfi közösségi kapcsolatok, kifejezve a barátságot, az összetartozást, a távolabbra szakadtak megtartását. Ezen belül fontos szerepe volt az üzleti, hivatali, közösségi, vagy éppen közös hobbi, szabadidő eltöltés regisztrálására, ezek kifejezésére. Természetesen meghatározónak kell tekinteni, - s ez evidens - a férfi-nő relációjú kapcsolatokat, melyek többséget alkottak, ezek kimondottan személyes

jellegűek voltak, egyben a folyamatos jelenléte kívánták kifejezni.

A képeslapok hasznos eszközei lehetnek egy-egy település térkapcsolatainak időbeli és térszerkezeti elemzésének, kimutatható a települést „használók” iránya, azoknak a módja, sőt lehetséges annak változását is megragadni. Lényeges módszertani kérdés, hogy a képeslapokat minél szélesebb körből kell meríteni, mert egy-egy gyűjteményt meghatároznak a beszerzési helyek, így a küldési relációk iránya determinált lehet.

Bízunk abban, hogy elemzési kísérletünk felkelti az érdeklődést más településekre irányuló kutatások elvégzéséhez, így földrajzi térkapcsolatok történeti dimenzióinak vizsgálati köre bővíülhet, egyben javítva a kutatás ezen irányának módszertanát és eszközeit.

Irodalom

- ANTALINÉ HUJTER SZ. (1998): Régi képes levelezőlapok megyénk falvairól a megyei könyvtár helyismereti gyűjteményében In: A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár Jubileumi Évkönyve 1898-1998, Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, Győr
- BALÁZS K. (2005): Képes levelezőlap lexikon, Méry Ratio
- BEDŐ M. (1999): Képeslapok a Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár helyismereti gyűjteményében, Kisalföldi Könyvtáros, 1-2., Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, Győr
- DR. SÓKY D. (1980): A postai levelezőlapok gyűjtése, Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetsége, Budapest
- DR. VAJDA E., 1967. A posta története. Budapest
- DR. WINKLER G. (1998): Győr 1539-1939, Műhely Folyóirat Kiadó Közhasznú Társaság, Győr
- ERŐS L. (1985): Képeslapok könyve, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- FAZEKASNÉ MAJOROS J. (2005): A szerencsi Zempléni Múzeum képeslap-gyűjteménye, Zempléni Múza
- GERLE GY. (1974) Környezet es településhálózat. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HERENDINÉ LAKATOS É. (1971): A képeslevelezőlap-kiállítás margójára, Magyar Könyvszemle, Akadémiai Kiadó, Budapest
- KOVÁCS SZ. (2007): Miről mesél a képeslap? Nagyvárad a 19-20. század fordulóján, Debreceni Disputa, V. évf., 9. szám
- KOVÁCS Z.- MICHEEL, M. – UDVARHELYI G. (2002): A poszt-szocialista városok változó imázsa és a városmarketing lehetőségei Budapest és Lipcse példáján, Földrajzi értesítő 1-2.
- PETERCSÁK T. (1981): Az első képes levelezőlapok, Herman Ottó Múzeum évkönyve, 20. évf., pp. 171-184.
- PETERCSÁK T. (1994): A képes levelezőlap története, Miskolc
- SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI I. (2007): Relations in the space: methods for the research of rural area structure. Pécs: Centre for Regional Studies, 74 p. Discussion Papers, 51.

Internetes források:

- <http://szerencs.hu/component/content/article/35-statikus/54-zempleni-muzeum>
<http://ki.oszk.hu/>
<http://www.balatonimuzeum.hu/>
<http://hungaricana.hu/>

A BALKÁN A MAGYAR HADTÖRTÉNELEMBEN

Dr. Nagy Miklós Mihály

A magyar nemzet történetében, főleg hadtörténelmében minden időszakban kimutatható a Balkán-félsziget geográfiai hatása, amely azonban az események tükrében nem tekinthető egyenletesnek és állandónak. Míg egyes történelmi periódusokban e hatás nagyon erős, sőt bizonyos fokig determináló, addig egyéb korszakokban csak alig vagy éppen közvetetten érzékelhető. Hatásfokának változásával, az ezt kísérő események topográfiájával, a magyar vonatkozású balkáni fegyveres küzdelmek térbeli szóródásával egy bizonyos mértékig leírható a Balkán-félsziget szerepe hadtörténelmünkben. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy csak egy bizonyos mértékig, mert a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence közötti hadtörténelmi kapcsolatok geográfija ennél sokkal összetettebb. Tanulmányunkban a két nagy földrajzi térség, nagytáj-csoport közötti hadtörténelmi viszonyrendszer összetettségét igyekszünk bemutatni. Ugyanakkor írásunkkal arra is szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a Balkán szerepe a magyar hadtörténelemben egyáltalán nem egyirányú viszonyrendszer. Jóllehet a kifejezés eleve azt sugallja, hogy a félsziget gyakorolt hatást a Kárpát-medencei magyar hadtörténelemre, ám ez csak a látszat. Mert miközben a látszólag intenzívebb időszakokban a Balkán nagyhatalmi terei erősen hatnak a Kárpát-medence társadalmi, hadügyi folyamataira és struktúráira, aközben – már csak az ellenük történő védekezés kapcsán is – a mi hadtörténelmünk és hadtörténelmi földrajzi folyamataink visszahatnak a Balkán-félszigetre: mind annak politikai földrajzi képleteire, mind pedig népeinek és nemzeteinek sorsára. S azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy – miként majd látjuk – a viszonylag enyhe balkáni hatás időszakaiban Kárpát-medencei vagy csak részben Kárpát-medencei nagyon intenzív katonai, politikai ellenhatás érvényesülhet a Balkán-félszigeten. Mindezt szem előtt tartva az általunk választott téma kidolgozásakor túl kell lépniünk a magyar hadtörténelem balkáni vonatkozású topográfiáján, és feldolgozásunkat ki kell terjesztenünk egyes politikai és katonaföldrajzi, valamint geopolitikai kérdésekre is.

A magyar-balkáni hadtörténelmi földrajzi kapcsolatok

A Kárpát-medence és a Balkáni-félsziget szoros geográfiai kapcsolódásából, leginkább a két nagytáj-csoport közötti elválasztó éles természet- és katonaföldrajzi határ hiányából eredő viszonyrendszer, továbbá a történelmi

kölcsönhatások a Balkánt a magyar tudományosság fokozatos intézményesülésétől kezdve annak egyik fontos vizsgálati területévé tették. A magyar Balkán-kutatások kezdetben történelmi jellegűek voltak, a földrajzi feltárás csak az Osztrák-Magyar Monarchia korában történhetett meg – eleve ekkor jön létre a modern intézményes magyar földrajztudomány –, és teljes kibontakozását, mondhatnánk virágkorát a századfordulón, az első világháború előtti, az alatti években élte (Hajdú Z. 2001. 2003; Fodor F. 2006). Ez azonban nem jelenti azt is, hogy a Balkán-félsziget és népei megismerése már a korábbi századokban ne kezdődött volna meg. Utazási, különösen katonai utazási irodalmunk arról tanúskodik (Nagy M. M. 2009b), hogy a balkáni magyar politikai akaratervényesítés, a mindenkorai balkáni nagyhatalmakkal való küzdelmek, majd különösen a 19. századtól a Török Birodalom ruméliai területei feletti nagyhatalmi befolyás megszerzéséért történő viaskodás együtt járt a félsziget megismerésével (Nagy M. M. 2001). Napjaink geográfija – benne történelmi földrajzunk is – ismét egyre nagyobb figyelemmel fordul a Balkán felé. Ahogyan földrajztudományunk, elsősorban társadalomföldrajzunk fokozatosan korrigálja az 1945 és 1989 között elszenvedett torzulásait, és ahogyan alakulnak Köztes-Európa politikai és térszerkezeti folyamatai, úgy növekszik geográfiaink érdeklődése a Balkán-félsziget felé, és egyes elemeit tekintve úgy próbáljuk meg Balkán-kutatásainkat onnan folytatni, ahol a második világháborút követően megszakadtak. E téren elsősorban a Balkán-félszigettel kapcsolatos politikai és történelmi földrajzi kutatásokat, azok szemléletmódját kell kiemelnünk. Az 1945. évi politikai eseményeket közvetlenül megelőzően jelent meg Szabó Pál Zoltán (1943) tollából a félszigettel kapcsolatos szakirodalmunknak – egyéni szakmai meglátásunk szerint – fontos dolgozata, amely tudományos népszerűsítő jellege és rövid terjedelme ellenére is módszertani útmutatásul szolgálhat a mai kutatónemzedék számára. A politikai földrajz és a geopolitika eszköztárát felvonultató és tudatosan alkalmazó írás megközelítése tükröződik napjainknak a Balkán-félszigettel kapcsolatos néhány alkotásán is (Csüllög G. 2009; Pap N. 2007, 2010; Nagy M. M. 2009a, 2012c).

A Balkán-félsziget szerepének értékeléséhez a magyar hadtörténelemben feltétlenül alapul kell vennünk azt a geográfiai jelenséget, amelyet Friedrich Ratzel (1887) és a későbbi politikai földrajz, valamint geopolitika az adott társadalom és az általa létrehozott államtér *történelmi* vagy *homlok-*, esetleg *sorsdöntő oldalának* (historische Seite, Stirnseite, Schicksalsseite) nevez. Ez tulajdonképpen a szállásterületnek és államtérnek az a fele, amely mentén, vagy amelynek irányában a legfontosabb társadalmi és politikai események történnek, amerre maga a társadalom fordul. Azt már Ratzel is kimutatta, hogy a történelmi oldal változtathatja helyét, sőt egy országnak egyszerre lehet akár több

ilyen oldala is.¹ E jelenség geográfiai tartalmát *Ratzel* kezdetben a határ alkotta perifériához kötötte és erre mondta; „...*a határszélnek is van saját történeti értéke...*” (*Ratzel, F. 1887, 153. p.*) *Ratzel* követői később egyértelműen bizonyították, hogy a történeti oldal jelenségének ennél sokkal mélyebb geográfiai tartalma van, amennyiben a társadalom térbeli orientálódása akár hosszú évszázadokra meghatározhatja politikai törekvéseit, térszerveződési folyamatait (*Schmidt, M. G.-Haack, H. 1929*), hogy történettudományi és szociológiai fogalommal éljünk, a társadalmi struktúrákat is. Ebben a tekintetben a magyar nemzetnek az államalapítás óta eltelt történetében egyértelműen kimutatható, hogy történelmi arcával a Nyugat felé fordul, miközben egyes időszakokban több történelmi oldala is megjelenik: vagy a balkáni, vagy a keleti. Dolgozatunk szempontjából a balkáni érdemel figyelmet. S e ponton emlékeztetünk arra, hogy e két történelmi oldal – legalábbis a magyar történelemben mindenképpen – inkább orientációt, mint sem geodéziai eszközökkel pontosan kijelölhető határszakaszt jelent. Különösen érvényes ez a török korra, amikor Magyarország két történelmi oldalt kénytelen kiépíteni. Az egyik, a kulturális és gazdasági vonatkozású nyugati oldal, ennek közismert történelmi okai vannak. A másik oldal a balkán felé néz, és tulajdonképpen teljes egészében tükrözi azt a *Ratzeli* megállapítást, hogy a történelmi oldalt a leghatalmasabb szomszéd léte jelöli ki.² Ez pedig a török hódoltságnak főleg a kezdeti – 16. századi – időszakában az Oszmán Birodalom volt, amely társadalmi, katonai potenciáljában többszörösen felülmúlta mind Magyarországot, mind pedig az akkoriban kétpólusú (spanyol és bécsi), erősen formálódásban lévő Habsburg-birodalmat. (*Braudel, F. 1996*) Ennek eredményeként Magyarország, s a helyén szerveződő, darabolódott államterek (Magyar Királyság, Erdélyi Fejedelemség, Thököly felső-magyarországi fejedelemsége) egyik történelmi arcukkal a Balkán felé néztek, még ha államhatáraik – általánosítva – mélyen a Kárpát-medencében, annak központi nagymedencéje peremei mentén húzódtak is, és hangsúlyozzuk nem a Balkánon voltak.

¹ RATZEL egy ország történeti oldalának – tanulmányunk témája szempontjából is fontos – lényegi elemeit az alábbiakban adta meg: „...*Valamely ország történetének sokoldalú vagy egyoldalú fejlődése azon alapszik, hogy szomszédaival való érintkezése sokoldalú volt-e, vagy egyoldalú. Az országok történetének különböző korszakbeli jellegére nézve fontos, hogy határuknak melyik oldalán folynak le a legfontosabb történeti jelenségek; és gyakran tapasztalhatjuk, hogy valamely ország történetének kiváló fordulópontjai kapcsolatosak az illető ország »történeti oldalának« helyváltoztatásával. ...valami maradandóbbtól is függ az, hogy melyik oldalra fordul valamely ország súlypontja, t. i. attól, hogy merre van a magasabb műveltség, a fontosabb gazdasági érdekek székhelye...*” (RATZEL, F. 1887, 153 p.) (Simonyi Jenő fordítása)

² „...*Minden korszakban rendszeren arra van a történetileg fontos határ, a merre a leghatalmasabb szomszéd van. Boldog az olyan ország, a melynek soha se kell egyszerre több felé ügyelni...*” (RATZEL, F. 1887, 153. p.)

Pusztán az a jelenség, hogy a Kárpát-medence belsejébe hatalmas potenciálú, részben balkáni államtér türemkedett be, ellenreakcióként kiváltotta a magyar társadalom déli történeti oldalának felértékelődését, miközben egyéb, máig ható társadalmi, térbeli folyamatokat is indukált. Ma már tudjuk, hogy az Oszmán Birodalommal szembeni védekezés reakciója felgyorsította a keleti Habsburg-birtokok egységes államtérré szerveződését, valamint ennek az államnak térbeli tömörödését, igazgatási rendszerének fejlődését (*Hochedlinger, M. 2004*). Amikor pedig e folyamat eredményeként a 17. század végére a Habsburg fegyveres erők akciórádiusza hirtelen a korábbiak többszörösére emelkedett, miközben az Oszmán Birodalom társadalmi, katonai, gazdasági fejlődése megtorpant, akkor a török kiszorítása a Kárpát-medencéből rohamos gyorsasággal zajlott le (*Perjés G. 1975; Sugár I. 1983*). 1718-tól a magyar Szent Korona országainak és a Habsburg-birodalomnak a balkáni történelmi oldala egy időre elveszítette fontosságát, és súlyát majd csak 1867 után nyerte vissza. Ugyanakkor e folyamat másik következménye a magyar társadalom nyugati történeti oldalának megerősödése lett, ami részben a török, vagyis egy balkáni hatalom feltűnésének és agresszív terjeszkedésének volt köszönhető.

A magyar társadalom fő történelmi oldala hagyományosan Nyugat felé néz, jóllehet a török hatalom terjeszkedésétől kezdve kétpólusúvá válik, sőt egyes rövid periódusokban akár hárompólusú is lehet. Ez az utóbbi eset a nagy keleti, eurázsiai birodalom (Oroszország, Szovjetunió, Oroszországi Föderáció) területi alakulásával függ össze. A politikai és a történeti földrajz egyértelműen leírta már, hogy e hatalmas államtérnek sajátos térfejlődése, – összezsugorodásaiból és expanzióiból eredő – pulzálása van (*Maull, O. 1956*), ami az újkorban jelentős hatást gyakorolt a Kárpát-medencére is. Expanzív időszakában – a 19. század második felében, a második világháború utolsó időszakában, a hidegháború évtizedeiben – a magyar társadalomnak létezett egy keleti történelmi arca is, amit – igazodva a már említett *Ratzel*i tézishez – egyszerűen a mindenkori Oroszország potenciálja és politikai ereje váltott ki. Az orosz geopolitikai erőhatások eredőjeként értékelődik majd fel a balkáni történelmi oldal, ami legmarkánsabban a 19. század második felében és az első világháború időszakában jut kifejezésre. De egyes rövid periódusokban ezen túlmenően is megfigyelhető e jelenség, ami oly módon testesül meg, hogy a hagyományos, mélyen gyökerező nyugati történelmi oldal mellett – már csak a mindennapi politikai praxeológiából eredően is – tudomásul kellett venni a keleti birodalom akaratát (keleti történelmi oldal), s közben az utóbbiból eredően kényszerültünk a Balkán felé is fordulni. Ilyen történelmi epizódnak kell tekintenünk a második világháború időszakából a magyar elszakadási törekvéseket a Harmadik Birodalomtól: ezek jelentős részének katonai, hadműveleti alapja volt a magyar uralkodó elit által várt, szövetséges,

partraszállás a Balkánon³ (Horthy M. 1990). A másik, saját korában igen jelentős háborús veszélyt hordozó történelmi helyzet a múlt század ötvenes éveinek elején – a Szovjetunió politikai nyomására – kialakult jugoszláv-magyar katonai szembenállás volt, amely azon túl, hogy jelentős gazdasági, társadalmi és katonai potenciálokat kötött le, és így a magyar hadügy homlokterébe a Balkán akkori nagyhatalmát állította, egyszerre három történelmi oldal kialakulásával gyengítette hazánkat (Jakus J. 2010).

Már pusztán az a tény, hogy – miként láttuk – egyes történelmi, hadtörténelmi időszakokban a magyarság történelmi arcával a Balkán felé fordult, utal arra, hogy a Kárpát-medence és a félsziget között léteznie kell egy – katonaföldrajzi tartalommal is rendelkező – földrajzi kapcsoló, köztes zónának. E földrajzi, a kapcsolódást biztosító térség nehezen megragadható, mert eleve a Balkán-félszigetnek északon nincs olyan természetes határa, mint például a Pireneusi-félszigetnek. Maga a geográfia tudománya sem egységes ebben a kérdésben. Amennyiben térképen ábrázoljuk a geográfusok által a Balkán északi határának tekintett vonalakat, akkor egyfelől azt tapasztaljuk, hogy itt nagyon is sok megközelítés lehetséges, másfelől pedig azt, hogy e vonalak – hatalmas kábelköteghez hasonlóan – tulajdonképpen egy zónát alkotnak (Pap N. 2007, 2010). Az utóbbi közép vonalát – szakmai véleményünk szerint – a geográfiában gyakran alkalmazott Balkán-határ, a Duna és a Száva adja. Északi határát a Trieszt és Odessza közötti képzeletbeli egyenes alkotja, míg a zóna déli határa a Balkán-hegység (a Középső- és a Keleti-Balkán), valamint a Dinári-hegyvidék Kárpát-medencére néző északi vonulatai mentén fut. Jóllehet egyéb geográfusi vélemények szerint – különböző szempontok alapján – ettől délre is kijelölhető e félsziget északi határa, ám az előbb említett határzónába az értelmezések többsége beleillik.

³ Tanulmányunk terjedelmi keretei között nem lehet feladatunk Magyarország második világháborúban betöltött szerepe hadtörténelmi földrajzi értékelésének elvégzése. Így csak utalhatunk arra, hogy az akkori magyar politikai, hatalmi elit szinte az utolsó pillanatig várta a nyugati szövetségesek partraszállását a Balkánon. HORTHY MIKLÓS memoárjából idézzük az ezzel kapcsolatos gondolkodásmódot jellemző néhány sort: „...Az angolok az 1943. november utolsó és december első napjain tartott teheráni értekezletig, sőt még azután is azon a nézetben voltak, hogy »második arcvonalat« állítsanak fel a Balkánon, vagy legalább is párhuzamos hadműveletet indítsanak Franciaországba való behatolásuk érdekében. Erős a meggyőződése, hogy 1943-ban a balkáni vállalkozás végrehajtása, – minthogy Németország a román olaj, a magyar bauxit, a jugoszláv érc, valamint a délkelet európai országok élelmiszer-szállítmányai szempontjából függő helyzetben volt, – meggyorsította volna a háború befejezését. Mi fel sem tételeztük, hogy Anglia Európának ezen a részén lemondhasson befolyásáról. Ez a felfogás indokolta, hogy kormányunk, bár az én tudtomon kívül, rádió útján kapcsolatot szervezett meg az angolszászok kairói főhadiszállásával...” (HORTHY M. 1990, 272. p.)

A fentiekben leírtakkal kapcsolatos – és tanulmányunk témája szempontjából – fontos tényező, amit egyebek mellett *Prinz Gyula (1943)* is hangsúlyozott, hogy a Balkán nem igazán félsziget jellegű, amennyiben túlságosan szélesen kapcsolódik az európai kontinens törzséhez, s önmagában a Fekete- és az Adriai-tenger közötti területnek sajátos, – a mi értelmezésünk szerint – kontinentális jellege van⁴ (*Prinz Gy. 1943*). Igazi félszigetet a Balkán délnyugati területei (a Vlore-Szaloniki vonaltól délre) alkotnak: ez Görögország. A Fekete- és az Adriai-tenger közötti, északon mintegy 1200 km széles, majd keskenyedő, még délebbre pedig – Isztambul és Vlore vonalában – ismét nagyjából 800-1000 km-re kiszélesedő földív tetején (északi oldalán) ül a Kárpát-medence, és e természetföldrajzi tény alapjaiban határozza meg a magyar-balkáni hadtörténelmi kapcsolatokat, amelyek főleg a török korban ugyan nagyon élénkek, ám ettől a Balkán-félsziget geográfiai viszonyai még nem teszik lehetővé, hogy ott tartósan nagyhatalmi államtér alakulhasson ki.⁵ A Balkánon megjelent nagyhatalmi terek (Bizánci Birodalom, Oszmán Birodalom) – véleményünk szerint – elsősorban Kis-Ázsiához kötődő politikai földrajzi képletek, amelyek ugyan terjeszkednek Európában (a Balkán-félszigeten) is, de másik történelmi arcukkal Ázsia felé néznek (*Maull, O. 1956, 1962*).

A Balkán-félsziget széles kapcsolódásából Európa törzséhez, valamint a Kárpát-medencéhez viszonyított elhelyezkedéséből eredően – miként már említettük – feltételezhető, sőt feltételezendő egy katonaföldrajzi, ha úgy tetszik hadtörténelmi földrajzi köztes elem létezése. Ennek egyértelmű bizonyítása önálló tanulmányt igényelne a mindenkori, történelmi Magyarország déli határainak históriájáról. Annyit azonban már most elmondhatunk, hogy kései középkori hadtörténelmünkben kimutatható ez a hadtörténelmi földrajzi térelem.⁶ A

⁴ „...Nincs sok értelme a félsziget megjelölésnek sem, mert Görögország kivételével a többi kifejezetten belföldi, tengerrel gyenge viszonyban levő ország...” (*Prinz Gy. 1943, 377. p.*) „...Balkánország arculatának legfontosabb jellemvonása az Aldunai-medence, a Belső-Felföld (sic!), és a Dinári-hegyrendszer három országrészének terjedelmi arányossága, s az adriai partvidékek teljes elfordulása ettől a három országrésztől...” (*PRINZ GY. 1943, 381. p.*)

⁵ Ennek okát a már többször idézett *PRINZ GYULA (1943)* a Balkán domborzati daraboltóságában, a földrajzi centrum hiányában vélte megtalálni. Magunk azon a véleményen vagyunk, hogy a középkori Bolgár Birodalmat kell igazi balkáni hatalmi térnek tekintenünk, azonban jelentős területi változásai (*DUDAR T. 1991*) arra utalnak, hogy ennek térbeli vándorlása, geográfiai sorsa tulajdonképpen a kisázsiai államterektől (Bizánci Birodalom, Szeldzsuk Török Szultánság, Oszmán Birodalom) függött, illetve azok meggyengülésekor a Balkánon keletkezett politikai vákuum-térségnek volt köszönhető.

⁶ Ezzel kapcsolatban utalnunk kell a magyar államhatárok – mint politikai földrajzi térelemek – sajátos fejlődési útját lehetségesnek tartó felvetésünkre (*NAGY M. M. 2015*), amelynek egyik lényeges eleme, hogy létezett-e a csak a Kárpát-medencei hadtörténelemre jellemző határtípus. Felvetésünkben egyetlen ilyen nevesítettünk, ez – miként már leírtuk – önálló földrajzi kategóriává vált: a 18. század kezdetétől a 19. század utolsó harmadáig fennálló határörvidék (Militárgrenze). Ma úgy véljük, jöllehet elismerjük tudományos igényű, későbbi bizonyításának

történetírásban az utóbbit az úgynevezett első végvári vonalként szoktuk emlegetni, jóllehet geográfiai szempontból ennél jóval többről, egy a balkáni nagyhatalom és a Kárpát-medencei államter közötti kapcsolódási zónáról, funkcionális tekintetben védelmi övezetről van szó.

Ez a *Luxemburgi Zsigmond* korában kiteljesedett földrajzi térelem – még ha teljes egészében nem is, de – jelentős részben egybeesik a fentiekben már említett geográfiai zónával, amelyet a különböző geográfusok által Balkán határaként kijelölt vonalak együttese alkot. Ennek a katonaföldrajzi (hadtörténeti földrajzi) elemnek mintegy középvonalát a Száva-folyó, majd annak torkolatától Szőrény várig (a Vaskapuig) a Duna adja. E folyók alkotta vonaltól délre és északra helyezkedtek el az első végvári rendszer erősségei, a Szávától délre pedig az úgynevezett déli bánságok széles sávja, amelynek politikai földrajzi térszerkezete fennállása folyamán (13-16. század) több alkalommal is változott. *Veszprémy Lászlónak* (2011) a témával foglalkozó népszerűsítő írásához mellékelte térkép egyértelműen bizonyítja, hogy a korábbi századokban megszerzett balkáni birtokok, a török ellen kiépített végvári rendszer, valamint a Zsigmond-kori határvédelem intézménye szerves földrajzi egységet alkotott (*Veszprémy L. 2011; Györffy I. 1916; Rázsó Gy. 1973*). Ez azon túl, hogy betöltötte a geopolitikai puffer szerepét (*Nagy M. M. 2006*) egyben – szakmai véleményünk szerint – teljes egészében megfelel a *Friedrich Ratzel* (1903) által megfogalmazott magasabb rendű, sávszerű, szerves egészként működő (*das Organ*) határvidék kategóriájának is. Ezt az utóbbi megállapításunkat minden bizonnyal erősítik *Csüllög Gábornak* (2000, 2004, 2009) a középkori Magyarország térszerkezetével kapcsolatban végzett kutatásai és azok eredményei is. Nála ez a politikai földrajzi elem egyfelől funkcionális szempontból a 14-15. századi Magyarország „háttér” vidékeként, a külső határirányok egyik térségeként jelenik meg (*Csüllög G. 2004*), másfelől főleg a Száva és a Duna völgye, valamint a Balkánon át idevezető természetes közlekedési út, a Morava az áramlási zónákon belüli fő szerkezeti vonal lesz (*Csüllög G. 2009*).

A török betörését követően a Kárpát-medencébe e közvetítő elem szerepét a hódoltság kettős (magyar, erdélyi és török) széles végvári rendszere alkotta belső frontier vette át, majd a hódoltság korát követően a Szávától és a Dunától északra létrehozott katonai határörvidék. Ennek az utóbbinak részletes történeti földrajzi fejlődéstörténete feldolgozásával még adós tudományterületünk. A vele kapcsolatban néhány évvel ezelőtt publikált tanulmányunkban (*Nagy M. M. 2014a*) – reményeink szerint – sikerült rávilágítanunk arra: a katonai

szükségességét, hogy a késő középkori déli magyar határvédelem rendszere ugyanilyen egyedi földrajzi jelenség lehet.

határörvidék mesterségesen létrehozott, speciális funkciójú régióként mintegy determináló tényezője lett a Kárpát-medence és különösen a déli területek térfejlődésének (*Kókai S. 2010*). Amennyiben az itt felsorolt jelenségekhez még hozzávesszük a honfoglalást követően tudatosan kialakított, jóllehet délen kevésbé széles gyeprürendszert is (*Fodor F. 1936*), akkor azt mondhatjuk, hogy a 19. század utolsó harmadáig folyamatosan létezett a Balkán felé egy, a szoros kapcsolódást biztosító térelem, amely a hadügy változásainak megfelelően korról korra eltérő módon funkcionálhatott.

A fentiekben leírt, a magyar-balkáni hadtörténeti földrajzi viszonyrendszer történetében – már pusztán létevel is – fontos szerepet játszó térelem azonban nem azonos a hadtörténelmünkben ismert hol déli, hol balkáni elnevezéssel jellemzett hadszíntérrel. Mint ahogyan valójában a két hadszíntér elválasztó vonala sem esik egybe mindig a köztes elem határvonalával. Amennyiben elfogadjuk azt a földrajzi szemantikai megállapítást, hogy a magyar hadtörténelemben a déli hadszíntér – ha nem is mindig, de általában – a mindenkorai államtér déli területeit foglalta magában, a balkáni hadszíntér pedig a Balkán-félsziget valamely részére – esetleg egészére – terjedt ki, akkor érdemes a későbbi vizsgálódások érdekében meghatározni a Balkán-félsziget hadtörténeti földrajzi határát. A dolgozatunkban eddig elmondottakból eredően ennek valahol a már tárgyalt kapcsolódási zónánál kell lennie. Elhelyezkedhet annak valamely szélén, vagy belsejében is. Láttuk, hogy e kapcsolódó zóna a történelem folyamán változtatta helyét. Míg a kései középkorban a Száva és a Duna alkotta tengely mentén húzódott, addig az újkorban északabbra tolódott, ekkor a két folyó a déli határát jelentette. (A Déli-Kárpátok mindkét időszakban ugyanúgy a kapcsoló elem keleti része volt.) A Balkán hadtörténeti földrajzi határának kijelölését ugyanakkor nehezíti, hogy az egységes értelmezés érdekében nem térhet el jelentősen a politikai földrajz által alkalmazott meghatározástól. Ám mint láttuk, magának a geográfia tudományának és benne a politikai földrajz képviselőinek sincsen egységes állásfoglalásuk ebben a kérdésben. Ezért a probléma leegyszerűsítése érdekében bizonyos fokig a katonaföldrajzi szempontoknak is megfelelő, úgynevezett *határállandóságot* hívjuk segítségül. Ennek katonai oka egészen triviális. A határállandóság egyben kijelöli a mindenkorai magyar államtér földrajzi kereteit, ami a Balkán irányában azt jelenti: amennyiben itt találunk nagy határállandóságú szakaszt, akkor az egyben megadja a Kárpát-medencén belüli, de a Balkán-félszigetre át nem nyúló fegyveres konfliktusok déli hadszíntereinek déli határát. Ebben a tekintetben három határállandósági térképet vettünk alapul. Először *Rónai András* két térképlapját, az egyik az általa szerkesztett Közép-Európa atlaszban (1993) jelent meg, a másik – ennél témánk szempontjából többet mondó alkotása – *Teleki Pál* (1940) Erdélyről szóló politikai földrajzi dolgozatának illusztrációja volt. A harmadik határállandósági térképet *Pándi Lajos* (1995)

történelmi atlaszából használtuk fel.⁷ A magyar hadtörténelem szempontjából nagy állandóságú határok RÓNAI-nál a Kárpátok íve, valamint a Duna vonala a Vaskapu és a torkolatvidék között (900-950 év). Az utóbbi szakaszt *Rónai* nyilván azért jelölte ilyen magas határállandósági értékkel, mert elfogadhatta azt a történelmi földrajzi tény, hogy az Al-Duna völgyének északi felét kitöltő államter (Havasalföld) a török hódítás korában Erdélyhez hasonló, oszmán befolyás alatt álló, korlátozottan önálló fejedelemség volt. *Pándi* egyértelműen a török államter részének tartja a dunai fejedelemséget, annak határát, így ennek határállandósági értéke 100-200 év. Elfogadva *Rónai* megközelítését, és rendszerünkbe beillesztve a kései középkorban a kontaktzónától (a bánágoktól délre) létrehozott ütközőállamok övezetét is (*Nagy M. M. 2012a*), a Balkán és a tőle északra található területek hadtörténelmi földrajzi határvonalát a Duna és a Száva mentén tudjuk elhelyezni. Az utóbbinak is viszonylag magas határállandósági értéke van: *Pándi*-nél 300 év, *Rónai*-nál 450 év.

Vagyis a balkáni-magyar hadtörténelmi földrajzi viszonyrendszer tekintetében mindenképpen két hadszíntérről – déli és balkáni – kell beszélnünk. Ezek a hadügy fejlődéséből és a katonai szakma földrajzi gondolkodásának változásából eredően az első világháború időszakától egybe is eshetnek, de a középkorban és a korai újkorban geográfiai szempontból elkülöníthetők egymástól. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a két hadszíntér ily módon történő elválasztása – a kutatások mai állása mellett – mesterkéltnek tűnhet, és elsősorban a balkáni-magyar hadtörténelmi földrajzi jelenségek értelmezésének egyszerűsítését szolgáló szakmai fogás. Mai ismereteink szerint itt két egymás mögött fekvő hadszíntérről van szó, amelynek földrajzi és hadügyi folyamatai nem választhatóak el egymástól. E jelenség értelmezését nagyban nehezíti elsőként az, hogy a hadszíntér modern katonaföldrajzi kategóriája egy az egyben nem ültethető át a több száz évvel ezelőtti viszonyokra, másodikként az, hogy a hadszíntér – mint földrajzi kategória – fejlődéstörténetéről nagyon keveset tudunk, harmadikként pedig, hogy ennek térfogalomként történő értelmezése sokféle lehet. Vagyis a balkáni és déli hadszíntér kérdése már átvezet minket magával a hadszíntér értelmezésével kapcsolatos elméleti problémakörhöz.

Tanulmányunkban nem lehet feladatunk a hadszíntér – mint geográfiai tér- és régiófogalom – kultúrtörténetének feldolgozása, így csak néhány, a tanulmányunk témájához szorosan kapcsolódó tény ismertetésére

⁷ Dolgozatunk fő mondanivalója szempontjából lehet fontos adat, hogy míg RÓNAI ANDRÁS mintegy évezred történelmi eseményei, addig PÁNDI LAJOS csak az újkor tekintetében vizsgálja a határállandóságokat. Ebből ered, hogy RÓNAI két térképén a legmagasabb határállandósági érték 950 év, PÁNDI-nál pedig 400 év.

szorítkozhatunk. Legfontosabbnak azt véljük, hogy a hadszíntér meghatározásával mind CARL von Clausewitz (1791-1831), mind pedig Friedrich Ratzel (1858-1944) foglalkozott. Clausewitz alapműve és Ratzel politikai földrajzi szintézise keletkezése között mintegy bő háromnegyed évszázad telt el, és ez pont az az időszak, amikor – tudománytörténeti szempontból német vezetéssel – egy időben születik meg és intézményesül mind a modern geográfia, mind a modern hadelmélet. Clausewitz és Humboldt kortársak voltak. (Meyer-Abich, A. 2001; Schössler, D. 1991) Ratzel maga is szívesen foglalkozott katonaföldrajzi kérdésekkel, mégis a két alapmű összevetése alapján azt kell mondanunk, mintha a német katonai gondolkodó jobban érzékelt volna a hadszíntér terminus technicusának és jelenségének földrajzi tartalmát. Egyszerűbben fogalmazva, mintha Clausewitz jobb geográfiai érzékkel értelmezte volna a hadszínteret.⁸ Az általunk már több helyen idézett Clausewitz-i megfogalmazás szerint a hadszíntéren: „...tulajdonképpen az egész háború területének egy részét értjük, amely elhatároltsága folytán, bizonyos fokig önálló egység. Elhatárolhatják: várak, nagy terepakadályok vagy a háború más területétől elválasztó jelentős távolság is. A hadszíntér nem pusztán része az egésznek, hanem önmaga is egy kis egész, és ezért – elhatároltságához mérten – a háború más színterén bekövetkező változások nem közvetlenül, hanem csupán közvetve hatnak rá...” (Clausewitz, C. 1791-1831., II. 8. p., Réczey Ferenc fordítása). Ezzel szemben Ratzel alapművében – amennyiben helyesen értelmeztük szövegét – a hadszíntér a háború kitörésekor eltűnő határ két oldalán elterülő és eggyé olvadó terület, annak minden gazdasági és társadalmi hatásával együtt.⁹ A hadszíntér mint geográfiai egység – térkategória

⁸ A két német gondolkodó hadszíntérrel kapcsolatos értelmezése közötti különbség feltehetően szemléletmódjuk eltéréseiből ered. Művének jegyzetapparátusát látva, RATZEL (1903) ismerte, alkalmazta CLAUSEWITZ alapművét, sőt jegyzetapparátusában hivatkozott is rá. Ő a háborút sajátos társadalmi mozgásként fogta fel, olyan mozgásként, amely során nagy embertömegek heves módon, tömegesen és erőszakosan hatolnak be az egyik országból a másikba, és ez a mozgás szoros összhangban van a korábbi béke időszakában folytatott politikával, valamint az állam növekedésével, továbbá az utóbbival kapcsolatos egyéb földrajzi jelenségekkel. Ezzel szemben CLAUSEWITZ sajátos – a mai és a mi értelmezésünk szerint – katonaföldrajzi téregységként, régióként tekintett a hadszínterre.

⁹ Értelmezésünk szerint, és RATZEL alapművének jelenlegi ismerete szintjén a német geográfus elsősorban a térfejlődés szempontjából foglalkozik a hadszíntérrel, és magával a háborúval is. Az utóbbit egyébként geográfiai szempontból egyebek mellett így fogalmazza meg: „...A háborúnak mindig az az első célja, hogy behatoljunk az ellenség területére, ennek oka a határhoz vezető utak, a határmenti erődök, raktárak, határőrvidékek, amelyek az egyik oldal számára megkönnyíthetik, a másik számára megnehezíthetik azt. Mivel azonban a politikai és gazdasági különbözőség miatt egy adott területnek nem minden része ugyanolyan értékű, így a háború nem törekszik egy ország egyenlő mértékű birtoklására, hanem igyekszik a fővárost, a közlekedési központokat, a hadakozó nép számára kiemelkedő történelmi jelentőségű pontokat, a szilárd helyeket, a közlekedési utakat és a leggazdagabb tartományokat birtokba venni...” (RATZEL, F. 1903, 93. p. Nagy Miklós Mihály fordítása) Elismerve azt a tényt, hogy RATZEL életművének

– tartalmában és értelmezésében történelmi koronként változik, így – már csak jobb híján is – elfogadjuk annak *Clausewitzi* formuláját. Hadtörténelmi szempontból e mellett szól, hogy a német katonai gondolkodó a hadügy minden történelmi időszakára igaz általánosításra törekedett. A másik érvünk pedig az, hogy a múlt században fokozatosan kikristályosodott katonai térfelfogás, amely alapján – a kategóriák mérete szerinti csökkenő sorrendben – háborús térségről, hadszínterről, hadászati irányról és körzetről, hadműveleti irányról és területről, valamint harcászati irányról, a harctevékenység körzetéről és övezetéről, vagy éppen napjainkban: felelősségi területről, háborús színterről, hadszínterről, összhaderőnemi hadműveleti területről beszéltünk és beszélünk, tulajdonképpen csak a hidegháború és korunk katonai szakmájára jellemző (*Szántó I. 1964, 1969; s.a.1997*). Az pedig, hogy a katonai térfelfogás ilyen szigorúan egymásra épülő kategóriarendszerben gondolkodik, a fegyveres erők és potenciáljuk méretbeli növekedésére vezethető és vezetendő vissza. E kategóriákat a történeti és hadtörténeti földrajzban csak kellő körültekintéssel alkalmazhatjuk.¹⁰ Ugyanakkor az a jelenség, amelyet fednek, hogy egy adott hadszíntér mellett létezhet, mint ahogyan gyakorta létezett is több hadszíntér és ezek eseményei nyilvánvalóan hatottak egymásra, valószínűleg egyidős az ember hadtörténelmével.

Vagyis a jelenség létezett, ismerték és a katonai szakma gyakorlatias szemléletmódjából eredően ismerni is kellett, de kategóriarendszer még nem volt rá. Így azt kell mondanunk – s ennek értelmezéséhez volt szükséges a hadszínterek elméleti problémáját felvetnünk –, hogy a magyar-balkáni hadtörténelmi kapcsolatok esetében feltétlenül két hadszínterről, amennyiben a Kárpát-medence felé terjeszkedő nagyhatalom felől nézzük, egymást követő hadszínterekről kell szólnunk. A lehetséges geográfiai megfontolásokon túl ezt a képletet erősíti az a *Clausewitz*től már idézett megállapítás is, hogy a

katonaföldrajzi vonatkozású feldolgozásával még adós a tudománytörténet, arra a fenti idézet kapcsán rá kell mutatnunk: a német geográfus ugyan láthatóan jól ismerhette, már saját korának háborúiból is a hadviselés geográfiai tartalmát, azonban talán éppen mély földrajzi ismeretrendszer és a már említett szemléletmódja miatt nem fogalmazta meg oly egyértelműen a hadszíntér kategóriáját. Legalábbis eddig ennek még nem találtuk nyomát.

¹⁰ Megemlítendő, hogy az 1945 és 1989 közötti magyar hadügy és katonaföldrajz szakirodalmában (*SZÁNTÓ I. 1964, 1969*) néhol feltűnik a hadszínterek – főleg méretbeli – fejlődésének kérdése. Az ehhez kapcsolódó szakirodalom úgy az egyetemes, mint magyar számbavétele még szintén jövőbeli kutatási feladat. Véleményünk szerint a hadszínterekkel kapcsolatos valójában kultúr- és geográfia-történeti vizsgálatok nélkül nem lehet teljességre törő történeti földrajzunk, hiszen például a Kárpát-medencei államter regionális tagozódása, majd tudatos tagolása, valamint hadszínterekre való osztása szoros kapcsolatban állhat egymással. Az első világháborút megelőző évtizedekben az Osztrák-Magyar Monarchia, benne hazánk fegyveres erőinek térbeli elhelyezése, szervezeteinek kialakítása tudatosan igazodott a polgári közigazgatáshoz, mint ahogyan alkalmazásuk a lehetséges hadszínterekhez is. (*BELUSZKY P. 2014; NAGY M. M. 2014b*)

hadszintér mindig önálló egész. Ez nyilván minden történelmi korra igaz, csak éppen a hadszintér – mint funkcionális tér – dimenzióinak változása tükrében különbözőképpen érvényesül, és ezt figyelhetjük meg a Balkán magyar hadtörténeti földrajzában.

Hadak a balkáni térben

Markó Árpád (1943) összefoglaló magyar hadtörténetének egyik melléklete – *Magyar csapatok harcainak színhelyei Európában, Magyarországon kívül 1000-tól 1882-ig* címmel – egyértelműen a magyar hadtörténelem eseményeinek Kárpát-medencén kívüli, viszonylag egyenletes térbeli elrendeződését mutatja. A térképi ábrázoláson azonban bizonyos fokú szubjektivitás is érződik, hiszen csak a szerző által – szakmailag – legfontosabbnak tartott események és azok időpontja jelenik meg. Azt azonban jól tükrözi így is a térkép, hogy a Kárpát-medence körüli nagy általánosságú térbeli szóródás mellett két helyen, Észak-Itáliában, valamint a Balkán-félszigeten sűrűsödés figyelhető meg. Amennyiben alaposan szemügyre vesszük a térképet, akkor még kronológiai eltérést is tapasztalhatunk. Észak-Itália és főleg a Pó völgye esetében a neves hadtörténészünk által kijelölt események zöme a 18-19. századra tehető. Ezzel szemben a Balkán-félszigeten a megjelenített események többsége 14-15. századi, ami természetesen nem zárja ki, hogy mindkét félszigeten szórta ne szerepelhetnének egyéb évszázadok magyar vonatkozású hadtörténelmi helyei is. A *Markó* által vizsgált korszakra – mintegy nyolcszáz év – vonatkozóan az Appennini- és a Balkán-félsziget között találunk még egy lényeges különbséget. Az Itáliai-félszigeten – igaz jóval gyéresebb szóródással, de – a Pó folyótól délre, sőt még Szicília szigetén is találunk emlékhelyeket. Ezzel szemben a Balkán egészen más hadtörténeti földrajzi képletet mutat, amennyiben a Várna-Szófia-Rigómező-Raguza vonaltól délre nincs megjelenített hadtörténelmi helyszínünk. Emlékeztetnünk kell arra, hogy MARKÓ ábrázolása csak az 1000-1882 közötti időszakra vonatkozik, miközben majd éppen az 1878-1918 közötti rövid fél évszázad kitölti magyar vonatkozású hadtörténelmi színterekkel – a Görög-félszigetig – az egész Balkán-félszigetet, különösen annak nyugati oldalát is. A Balkán-félszigeten ez a *Markó Árpád* ábrázolásában megjeleníthető vonal egybeesést mutat a tanulmányunk elején már említett *Szabó Pál Zoltán* (1943) tanulmányának 1. térképén feltüntetett térelemmel. Ő a középkori balkáni és Balkánra vezető utak ábrázolása mellett feltüntette a „*középkori magyar kultúrhatások*” északabbi és délebbi övezetét is. Az első övezet déli határa a középkori déli bánóságok határának felelhet meg, míg a második övezet a Várna-Szófia-Raguza vonalat követi. Úgy tűnik, hogy e kultúrhatások elhelyezkedése a kései középkor időszakában mintegy lefedte a balkáni hadszintér déli vonalát is. Ez pedig egyben kijelöli, hogy a kései középkorban

meddig terjedt, terjedhetett a magyar állam érdekérvényesítő szerepe. Ebben a tekintetben azt a véleményt képviseljük, amit hadtörténelmi földrajzi topográfiánk is alátámaszt, hogy a magyar-balkáni katonai kapcsolatrendszer kronológiailag – s azt csak 1918-ig vizsgálva – két jelentős korszakra bontható. Az első időszak a magyar honfoglalástól 1718-ig, a pozsareváci békéig tart, míg a következő már egy, a Balkánon érdekelt nagyhatalom államterébe tagozódott Magyarország időszaka.

Az első korszak már eleve balkáni vonatkozású hadjáratokkal kezdődik, hiszen történetírásunk úgy tartja, hogy a magyar hadak Bulgáriában hadakoztak, amikor szállásterületüket besenyő támadás érte: ez is közre játszhatott a honfoglalásban (*Kristó Gy. 1986, 1996; Siposné Kecskeméthy K.-Nagy M. M. 1996*). A kapcsolatrendszer következő fontos pontja már a kalandozások korára esik. *Kristó Gyula* számításai szerint a magyar társadalom 899 és 970 között 47 hadjáratot vezetett, ebből 9 a balkáni államterek felé irányult. Ezek közül a legjelentősebb a Bizánc elleni 970. évi vállalkozás volt, amely kudarcával egyben le is zárta a kalandozó hadjáratok korát (*Kristó Gy. 1986*). Ezeket más fajtájú hadjáratok követték, amelyek közül balkáni vonatkozásban Horvátország és Szlavónia meghódítása lehetett a legfontosabb. Ezzel a magyarság politikai földrajzi szempontból birtokba vette a Kárpát-medence természetes hegykeretének észak-nyugati részét és egyben kijutott a Balkán-félszigetnek a Mediterráneumra néző területeire is.

Az említett első időszak hadtörténelmi földrajzi szempontból legérdekesebb és egyben legtanulságosabb kora a Luxemburgi Zsigmond, a Hunyadiak, valamint a Jagellók nevével fémjelzett másfél évszázad volt. A Balkán-félszigeten rohamosan terjeszkedő Oszmán Birodalom fokozatosan nőtt olyan társadalmi és katonai potenciálú hatalommá, amellyel szemben a Magyar Királyság eleve defenzív helyzetben volt kénytelen felvenni a küzdelmet. Ennek az időszaknak a legfőbb helyei – Nikápoly, Várna, Rigómező, Nándorfehérvár, Mohács – eleve mutatják, hogy a küzdelem fokozatosan áttevődött a balkáni hadszíntérről a már említett déli hadszíntérré, sőt az egyikről a másikra való hullámozást bizonyít. A török feltűnésekor – az első török-magyar katonai összecsapás időpontjában hadtörténetírásunk bizonytalan, a 14. század második felére teszi (*Liptai E. 1984-1985; Kristó Gy. 1988*) – Magyarország európai hatalomként nem csak a Balkánon volt érdekelt. Történelmi oldalával elsősorban nyugatra nézett. A török a 14. század végén vált veszélyes ellenfélle és ettől kezdve a magyarság fokozatosan kiépítette balkáni történelmi oldalát is. Geográfiai szempontból hazánk nem volt rossz helyzetben, mert egyrészt az országhatároktól délre már a 13. században kiépült a déli bánóságok övezete, és ettől délre a magyar uralkodók igyekeztek az ottani államtereket is befolyásuk alatt tartani. Ma még nem tudjuk megmondani, hogy a déli bánóságok – földrajzi,

igazgatási, térszerkezeti elemként – milyen célból jöttek létre, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy a török előrenyomulásának hatására fokozatosan megerősödött – s talán nem túlzás, ha ezt mondjuk –, szinte dominánssá vált védelmi funkciójuk. Az a földrajzi tény, hogy az egyesült európai seregek 1396-ban Nikápolynál, a Duna partján, vagyis a magyar déli ütközőzóna határán, a Balkán-félsziget északi hadtörténeti földrajzi határán szenvedtek vereséget, mindenképpen arra utal, hogy ettől kezdve a török elleni védelem determinálta a Kárpát-medence déli részeinek és az Észak-Balkánnak politikai térszerveződését. Földrajzi szempontból – amennyiben azt vesszük alapul, hogy az Oszmán Birodalom mikortól gyakorolt közvetlen hatást a magyar állam térszerkezetére – a nikápolyi ütközetet kell a török kor kezdetének tartanunk (Nagy M. M. 2012a).

Vagyis a Hunyadiak kora már a török hódítás jegyében telik (Perjés G. 1967) és sajátos hadtörténeti földrajzi képletet mutat (Nagy M. M. 2011). Miként már említettük, a nikápolyi ütközetet követően viszonylag gyorsan kiépült déli végvári rendszer, valamint az attól délebbre létrehozott ütközőzóna adta a török elleni védelem szilárd földrajzi vázát. E rendszer oly módon épült fel, hogy a Száva és a Duna határral a Kárpát-medencét egyébként teljes egészében nem kitöltő magyar államter most kezében tartotta a Szávához és azon keresztül a Központi-nagymedencébe vezető folyóvölgyeket. Ez azonban még nem volt elég. Tudható volt, hogy a török nyomasztó katonai potenciáljával előbb-utóbb áttöri e kettős geográfiai zónát, ami arra vezette Hunyadi Jánost, hogy eleve megakadályozza az oszmán erők kijutását a bánóságok és a végvári rendszer vonalához. Ekkor értékelődik fel a balkáni hadszíntér, amelyen Hunyadi két jelentős ütközetében – Várna, Rigómező – nagy veszteségek mellett látszólag kudarcot vallott. Ám katonaföldrajzi és hadműveleti szempontból e vereségek – jóllehet mindkét esetben az ország ütőképes hadseregének zöme a csatatéren maradt – valójában pozitív eredménnyel jártak. A kor hadviselési rendszeréből, valamint a török államigazgatás működéséből eredően ezek után a győztes ütközetek után a töröknek már sem ereje, sem ideje nem maradt arra, hogy a bánóságok és a végvári rendszer vonalát áttörje. A Jagelló-korban ez majd fokozatosan valósul meg, s a török csak 1521-ben lesz képes tevékenységét a balkániról a déli hadszínterre áthelyezve, Nándorfehérvár elfoglalásával áttörni a déli védelmi övezeten. A Mohácsnál elszenvedett vereség ennek lesz katonaföldrajzi következménye (Nagy M. M. 2011).

A török kor kapcsán a Balkán vonatkozásában feltétlenül ki kell emelnünk azt a jelenséget, amelyet a politikai földrajz *a folyó mint a történelmi mozgás hordozója* (der Fluß als Träger der Geschichtlichen Bewegung) kategóriájával illet. A társadalmi térbeli mozgások, közöttük a hadak járása legtöbbször a

természetes utakat (folyami) követik (*Schmidt, M. G.- Haack, H. 1929*). Ez alól a Balkán-félsziget és az Oszmán Birodalom sem kivétel. Délről északra haladva a Marica és az Isker, valamint a Vardar és a Morava völgye nyújt két, hadakkal jól járható irányt. A török seregek Kárpát-medencébe történő felvonulása is e folyóvölgyek mentén történt. A csapatok általában Konstantinápolyban gyülekeztek, és például 1526-ban innen először Drinápolyba meneteltek, majd a Marica partján haladva a Rodope és a Balkán-hegység közötti szorosozhoz, hogy innen Szófián keresztül Nishez vonuljanak, ahonnan a Morava mentén jutottak ki Szendrőhöz (*Perjés G. 1979*). *Bánlaky József* (1928-1942) nagy összefoglaló hadtörténelmének XII/1. számú térképmelléklete azt bizonyítja, hogy a török seregek a Balkán-félszigeten való átkelésének szintén ez volt a – mondhatnánk – állandó útvonala.

A török kort követően, majd a spanyol örökösödési háború után Magyarország egy olyan nagyhatalom térszerkezetébe integrálódott, amely földrajzi súlypontjával fokozatosan tolódott kelet felé, közben birtoktестei tömörödtek és a nagyhatalmi viszonyrendszer változásából eredően külpolitikai törekvéseivel egyre inkább a Balkán felé fordult. Az itt gyengülő török államter nyújtja majd azt a geopolitikai térséget, ahol az erősödő orosz hatalommal szemben Bécs a siker reményében veheti fel a küzdelmet. Ez tükröződik majd a félsziget új nemzetállami hatalmi terein is. Napjainkban divatos tudományos állásfoglalás, hogy a 19. századtól hazánkknak nem voltak balkáni érdekeltségei. Ezek feldolgozása, még nagybani bemutatása is jelentősen meghaladja dolgozatunk kereteit, így csak néhány, földrajzi vonatkozású eseményre és jelenségre hívjuk fel az olvasó figyelmét. Először arra, hogy a török kiűzésével és a Rákóczi-szabadságharc lezárultával, amikor a fejedelem már Rodostóban tölti száműzetését (*Köpeczi B.-R. Várkonyi Á. 1976*), gyorsan kiépül, és önálló térelemmé válik a katonai határőrvidék, amely nem pusztán a védelmet szolgálja. Jóllehet a Habsburg-birodalom néhány elvetélt próbálkozás után felhagy a tengereken túli gyarmatosítással, ám ettől még kolonizációs hatalom marad (*Ratzel, F. 1903; Nagy M. M. 2010*). Terjeszkedési területe a Balkán. Ezt igazolja a politikai földrajz által a *földrajzi kiegyenlítődés törvénye* (das Gesetz der geographischen Angleichung), amely Ausztria-Magyarország esetében egy Balkán-irányú terjeszkedést fog jelenteni. Magának a törvényszerűségnek a tartalma pusztán annyi, hogy egy hatalom az államtere egyik oldalán elveszített területtel azonos méretű területet fog szerezni a másik oldalon. Ez az Osztrák-Magyar Monarchiánál oly módon érvényesül, hogy még a Habsburg-birodalom által Észak-Itáliában elveszített tartományok helyett a dunai birodalom a Balkánon, Bosznia-Hercegovina megszerzésével kárpótolta magát (1878). Így a századforduló legerősebb balkáni birodalma lett. Egy olyan nagyhatalom, amely tagállamait tekintve a belső politikai erőviszonyok egyensúlyán alapul, csak oly módon érvényesítheti külpolitikai akaratát, ha tagállamainak érdekei

egybeesnek. A balkáni kérdésekben mindenképpen így lehetett. A kor magyar társadalma a Monarchia időszakát magyar nagyhatalmisággként értelmezte: „...Az Ausztriával való szövetség bennünket is a nagyhatalmi polcra emelt...” (Hézszer A. 1916, 225. p.) Magyarország a tőle elválaszthatatlan Monarchiával együtt ennek megfelelően is viselkedett. Utolsó nagy külpolitikai sikerük, az önálló Albánia létrehozása (1912) bizonyítja ezt.

Az 1878. évi bosznia-hercegovinai okkupációval kezdődik meg az az időszak, amikor a középkorral kapcsolatban már említett kulturális és katonaföldrajzi határvonal – vagyis a balkáni hadszíntér – délre tolódik. Az első világháború szerbiai frontján elszenvedett kezdeti vereségek (Németh L. 1925) után hamarosan megtörténik a központi hatalmak balkáni hadjárata, amelynek eredményeként a Görög-félszigetig az egész Balkán ellenőrzésük alá kerül. E hadjáratához kötődik a magyar hadtörténelem leggyászosabb eseményeinek egyike: az albániai halálmenet (Nagy M. M. 2011a, 2011b), amikor egy szétesett szerb államhatalom és fegyveres erők télvíz idején – minden ellátás nélkül – hatalmas hadifogolytömeget hajtottak át a Magas-Albánián keresztül Valona kikötőjébe. A Prizrenből indult menet Elbasan, Pekinje érintésével jutott le a tengerpartra, az áldozatok pontos számát még ma sem ismerjük. A legszerényebb becslések is 6000 főről tudósítanak.

A Balkán-félsziget megszállása együtt járt a katonai közigazgatás megszervezésével – ez az intézmény már a határőrvidék létrehozásában is szerepet játszott – (Suhay I. 1943), és geográfiánknak hasznára volt. Jóllehet a Balkán-félszigeten már a korábbi századokban is jártak magyar hadiutazók – egyebek mellett 1849-ben a magyar emigráció zöme is ebben az irányban hagyja el az országot –, de a Balkán-félsziget katonai feltárására csak a századfordulótól kezdve kerül sor (Nagy M. M. 2011a, 2012b), sőt az Albániával kapcsolatos első, tudományos expedíció is ekkor történik. A két világháború közötti évtizedekben, majd a második világháború alatt a Balkán-félsziget csekélyebb szerepet kap a magyar hadtörténelemben, mint korábban, jóllehet egy rövid történelmi pillanatra felértékelődik. 1989 után Jugoszlávia szétesésével a Balkán-félszigeten háborús térség jön létre, amelynek rendezésében, a békés mindennapi élet feltételeinek biztosításában – a fegyveres konfliktust követően – ma is részt vesznek katonáink. Szerepvállalásuk már túlmutat a történelmi földrajz és a hadtörténelmi földrajz keretein.

Irodalom

- BÁNLAKY J., doberdói 1928-1942: A magyar nemzet hadtörténelme, 1-24. – Athenaeum-Grill, Budapest. 24 db.
- BELUSZKY P. 2014: „Százablakos nagy kaszárnya ezer honvéd benne...” Garnizonvárosok a dualizmus korában. In: GÁL A.-KÓKAI S. (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. szerencsi Bocskai István Római Katolikus Gimnázium-Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 119-127.
- BRAUDEL, F. 1996: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I-III. – Akadémiai Kiadó - Osiris Kiadó, Budapest. 3 db.
- CLAUSEWITZ, C. von (1961-1962): A háborúról I-II. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 2 db.
- CSÜLLÖG G. 2000: A középkori Magyarország térszerkezete. – Földrajzi Közlemények 124. 1-4. pp. 109-130.
- CSÜLLÖG G. 2004: A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. – In: FRISNYÁK S.-CSIHÁK GY. (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza-Zürich. pp. 47-54.
- CSÜLLÖG G. 2009: A Kárpát-medence és Nyugat-Balkán történeti térszerkezete, Illeszkedés vagy ütközés? – In: M. CSÁSZÁR Zs. (szerk.): Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek, Különszám II. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. pp. 204-210.
- DUDAR T. (főszerk.) 1991: Történelmi világtalasz. – Kartográfiai Vállalat, Budapest. 237 p.
- FODOR F. 1936: Adatok a magyar gyepük földrajzához. – Hadtörténelmi Közlemények 37. 1-2. pp. 113-144.
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 821 p.
- GYÖRFFY I. 1916: Magyarország régi balkáni birtokai. – Földrajzi Közlemények 44. 1. pp. 19-39.
- HAJDÚ Z. 2001: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig. – In: UŐ.-PAP N. (szerk.): II. Magyar politikai földrajzi konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. pp. 9-17.
- HAJDÚ Z. 2003: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra, Balkán Füzetek, No. 1. – PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. 70 p.
- HÉZSER, A. 1916: Magyarország földrajzi helyzete. – Földrajzi Közlemények 44. 4-5. pp. 193-229.
- HOCHEDLINGER, M. 2004: Militarisierung und Staatsverdichtung, Das Beispiel der Habsburgermonarchie in der Früheren Neuzeit. – In: KOLNBERGER, T. - STEFFELBAUER, I.-WEIGL, G. (szerk.): Krieg und Akkulturation. Mandelbaum Verlag, Wien. pp. 107-129.

- HORTHY M. 1990: Emlékirataim. – Európa-História, Budapest. 420 p. + 8 t.
- JAKUS J. 2010: A magyar-jugoszláv katonai szembenállás kialakulásának körülményei és következményei, A déli államhatár biztosításának (védelmének) problémái. – In: RAVASZ I. (szerk.): Betonba zárt hidegháború, Az 1950-es években épített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása. HM. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 34-90.
- KÓKAI S. 2010: A Bánság történeti földrajza (1718-1918), A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 421 p. + 16 t. + 1 CD-ROM
- KÖPECZI B. -R. VÁRKONYI Á. 1976: II. Rákóczi Ferenc [Második, átdolgozott és bővített kiadás]. – Gondolat Kiadó, Budapest. 534 p. + 84 t.
- KRISTÓ GY. 1986: Az Árpád-kor háborúi. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 328 p. + 28 t.
- KRISTÓ GY. 1988: Az Anjou-kor háborúi. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 296 p. + 30 t.
- KRISTÓ GY. 1996: Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 203 p.
- LIPTAI E. (főszerk.) 1984-1985: Magyarország hadtörténete két kötetben, I-II. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 2 db.
- MARKÓ Á. 1943: Magyarország hadtörténete. – Országos Közoktatási Tanács, Budapest. 296 p. + 2 t.
- MAULL, O. 1956: Politische Geographie. – Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 t.
- MAULL, O. 1962: Der Einfluß geographischer Faktoren auf die Geschichte des Byzantinischen Reiches. – Südostforschungen 21. Band. pp. 1-21.
- MEYER-ABICH, A. 2001: Alexander von Humboldt [15. Auflage]. – Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg. 191 p.
- NAGY M. M. 2001: A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. – In: HAJDÚ Z.-PAP N. (szerk.): II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. pp. 18-32.
- NAGY M. M. 2006: A Délvidék mint geopolitikai puffer. – In: KÓKAI S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 161-177.
- NAGY M. M. 2009A: A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. – In: M. CSÁSZÁR ZS. (szerk.): Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek, Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. pp. 48-56.
- NAGY M. M. 2009b: A magyar hadiutazás története. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 280 p.
- NAGY M. M. 2010: Egy elmulasztott történelmi lehetőség: az osztrák-magyar gyarmatosítás. – Közép-Európai Közlemények 3. 3. pp. 46-57.
- NAGY M. M. 2011: „Hunyadnak karjai”, Hunyadi János hadjáratai földrajzi szempontból. – Nagy Magyarország 3. 4. pp. 58-63.
- NAGY M. M. 2011a: Egy balkáni periféria megismerése – Magyar hadiutazók Albániában. Közép-Európai Közlemények 4. 2. pp. 30-39.
- NAGY M. M. 2011b: Halálmenet Albániában, Osztrák-magyar hadifoglyok kálváriája 1915. Nagy Magyarország 3. 1. pp. 72-79.

- NAGY M. M. 2012a: Láthatatlan történelmi emlékek? Avagy meddig tartott a török hódoltság kora? – In: FÜLEKI GY. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében, történelmi emlékek a tájban, IX. Tájérténelmi Konferencia kiadványa. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő. pp. 34-40.
- NAGY M. M. 2012b: Balkán-kép vagy a Balkán képei? (A Balkán-félsziget a magyar katonai utazási irodalomban). – Közép-Európai Közlemények 5. 1. pp. 15-27.
- NAGY M. M. 2012c: Pap Norbert: Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában. Közép-Európai Közlemények 5. 3-4 pp. 251-262.
- NAGY M. M. 2014a: A déli határörvidék mint társadalomformáló régió. – In: GÁL A.-KÓKAI S. (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Firnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. szerencsi Bocskai István Római Katolikus Gimnázium-Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 103-117.
- NAGY M. M. 2014b: Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. – Kárpátia Stúdió, Budapest. 136 p.
- NAGY M. M. 2015: A magyar államhatár hadtörténelmi földrajzáról. – Történelmi Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 14-24.
- NÉMETH L. 1925: Az 1914. évi hadjárat Szerbia és Montenegro ellen I-II. Hadtörténelmi Közlemények 26. lapszám nélkül pp. 311-352, 473-501.
- PAP N. 2007: A Balkán „kis” politikai földrajza, Balkán Füzetek No. 5. – PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. 126 p.
- PAP N. 2010: Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában, Magyarország dél-európai kapcsolatainak politikai és gazdaságföldrajzi értékelése. – Publikon Kiadó, Pécs. 320 p.
- PÁNDI L. 1995: Köztes-Európa 1763-1993 (Térképgyűjtemény). – Osiris-Századvég, Budapest. 789 p.
- PERJÉS G. 1967: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356-1699). – Hadtörténelmi Közlemények, új folyam 14. 2. pp. 339-372.
- PERJÉS G. 1975: Az országút szélére vetett ország, A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. – Magvető Kiadó, Budapest. 113 p.
- PERJÉS G. 1979: Mohács. – Magvető Kiadó, Budapest. 465 p.
- PRINZ GY. 1943: Hat világrész földrajza. – Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest. 568 p.
- RATZEL F. 1887: A Föld és az ember, Anthro-Geographia vagy a földrajz történelmi alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.
- RATZEL, F. 1903: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Zweite umgearbeitete Auflage]. –Verlag von R. Oldenbourg, München – Berlin. 838 p.
- RÁZSÓ GY. 1973: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393-1437). – Hadtörténelmi Közlemények új 20. évf. 3. pp. 403-444.
- RÓNAI A. 1993: Közép-Európa atlasz [Digitális faksimile kiadás]. – Szent István Társulat -Püski Kiadó, Budapest. 411 p.
- s. a. 1997: FM 100-5 Hadműveletek, Táborig kézikönyv. – Magyar Honvédség Vezérkara, Budapest. 250 p.
- SCHMIDT, M. G.-HAACK, H. 1929: Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. – Justus Perthes in Gotha. VIII + 62 p. + 30 t.

- SCHÖSSLER, D. 1991: Carl von Clausewitz. – Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg. 160 p.
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K.-NAGY M. M. 1996: Verecke híres útján. – Új Honvédségi Szemle 50. 8. pp. 12-25.
- SUGÁR I. 1983: Lehanyatlak a török félhold. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 498 p.
- SUHAY I. 1943: Monarchiánk egykori katonai közigazgatása. – Hadtörténelmi Közlemények 44. 3-4. pp. 159-170.
- SZABÓ P. Z. 1943: A Balkánfélsziget földrajzi erővonalai és Magyarország. – In. TEMESY GY. Földrajzi zsebkönyv. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 142-150.
- SZÁNTÓ I. 1964: Az európai hadszínterek katonaföldrajza. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 382 p. + 47 t. + 20 mell.
- SZÁNTÓ I. 1969: Nemzetközi katonai almanach. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 329 p.
- TELEKI P. 1940: Erdély helyzete Magyarországon és Európában. – In. DEÉR J. (szerk.): Erdély. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. pp. 9-20.
- VESZPRÉMY L. 2011: Hadviselés a Hunyadiak korában. – Nagy Magyarország 3. 4. pp. 38-43.

CSEPREG TÖRTÉNETI TELEPÜLÉSFÖLDRAJZA A DUALIZMUS KORÁBAN

Dr. Németh Sándor – Gróf Katalin – Pozsgai Andrea

Bevezetés

A tanulmány a Vas megye északi részén, a Répce mentén fekvő, 2015-ben 3241 fős lakosságszámmal bíró (KSH 2015) Csepreg város dualizmus kori történeti településföldrajzi áttekintését nyújtja. Azért esett a választás erre a településre, mert viszonylag kis lakosságszáma ellenére nagy városi múltra tekint vissza és több évszázada meghatározza a Közép-Répcemente fejlődését.

Az 1950-ig Sopron vármegyéhez tartozó Csepreg első írásos említése 1255-ből származik, és már 1348-ban *civitas*-nak említették az oklevelek; a városi címet Károly Róbert vagy Nagy Lajos adományozta. A város jelentőségét mutatja, hogy az ország nádorai és a megye főispánjai több ízben tartottak itt gyűléseket. Luxemburgi Zsigmond – párhíveket toborzandó – birtokokat juttatott az ország báróinak, így 1390-ben Csepreget is zálogjogon eladományozta, majd 1401-ben véglegesen elajándékozta Kanizsai János esztergomi érseknek. Csepreg ezzel az aktussal a polgári közigazgatás XIX. századi bevezetéséig mezővárosi rangú (*oppidum*) település lett.

A kiegyezés után a járási székhelyek rögzítése nyomán Csepreg – nagyközségi rangban – járási székhely lett, és azt 1950-ig, a Csepregi járás, illetve az egész Sopron vármegye megszüntetéséig. Ekkor elveszítette nagyközségi rangját, amit csak 1970-ben kapott vissza. A rendszerváltás után 1995-ben város lett, 1997-től pedig a Csepregi kistérség NUTS IV-es (ma LAU 1-es) tervezési-statisztikai kistérség¹ központja, 2004-től pedig a 17 települést magába foglaló Felső-Répcementi Többcélú Kistérségi Társulás székhelye. A járási rendszer 2013. január 1-i bevezetésével a város a Kőszegi járás része lett.

Jelen tanulmány a dualizmus kori Csepreg történeti településföldrajzi áttekintését adja. Ebben a fél évszázadban a járásszékhellyé vált település gazdasági ereje és intézményei révén a Répce mente legerősebb térszervező centrumává vált. A kutatás ennek megfelelően két részre tagolódik. Az első egységben a nagyközség központi funkcióit jelentő, illetve azokat megerősítő közigazgatási, gazdasági és társadalmi folyamatok kerülnek bemutatásra. Mivel a korszakban

¹ Csepregi kistérség települései: Bő, Bük, Chernelházadamonya, Csepreg, Gór, Hegyfalva, Iklanberény, Lócs, Mesterháza, Nagygeresd, Nemesládony, Répceszentgyörgy, Sajtoskál, Simaság, Tompaládony, Tormásliget, Tömörd

Csepreg szomszédságában Alsó-, Közép- és Felső-Bük egyesülésével egy hasonló népességszámú nagyközség jött létre, a két településre vonatkozó összehasonlító motívum hangsúlyosan jelenik meg az elemzésben.

A dolgozat második részében a bemutatott társadalmi-gazdasági folyamatok térbeli konzekvenciáinak, azaz a település morfológiai változásainak bemutatása áll a középpontban. Itt foglaljuk össze, hogy ezek a hatótényezők miként formálták Csepreg településszerkezetét, továbbá milyen fellelhető nyomai vannak a mai város egészének, illetve az azt alkotó öt városrésznek a településképén (1. ábra).

1. ábra: Csepreg városrészei és utcahálózata, 2015

Forrás: Openstreetmap.hu alapján saját szerkesztés

Jelmagyarázat: 1) Felsőváros, 2) Felsőváros-bővítés, 3) Alsóváros, 4) Alsóváros-bővítés, 5) Tilosgyöp

1. A dualizmus kori Csepreg történeti földrajza

1.1. Közigazgatás

A magyar közigazgatás feudális fundamentumainak szétzúzását – más-más indíttatásból ugyan, de – az 1848-49-es évek felelős magyar kormányai és az azokat követő neoabszolutista hatalom tette meg. Előbbi a haza és haladás eszméjének minél szélesebb körű elfogadtatását biztosította a nemesi előjogok eltörlésével, amellyel párhuzamosan a mezővárosi státuszt is megszüntette. Utóbbi a szabadságharc leverése után annak a nemzeti öntudatnak az elfojtását tűzte ki célul, amelynek legfontosabb szervezeti kerete évszázadokig a nemesi vármegye volt. Már 1849 második felében megkezdtek az olmtüzi alkotmány rendelkezéseinek megfelelően az ország közigazgatási beolvasztását a Birodalomba, egy, a Habsburgok által vezetendő „Összállam” („Gesamtstaat”) kialakítása érdekében. Magyarországot öt – Kassa, Nagyvárad, Pest, Pozsony és Sopron központú – katonai kerületre osztották, amelyek egyúttal a legmagasabb szintű „közigazgatási területeket” („Verwaltungsgebiet”) is jelentették, élükön a főispánokkal. A kerületek a megyefőnökök vezette megyékre, azok pedig a szolgabírói hatáskörrel rendelkező járási biztosok irányította járásokra („Kreise”) tagolódtak. A szélsőségesen centralizált irányítást a legjobban az illusztrálta, hogy mindhárom közigazgatási szint vezetője közvetlenül a császár által kinevezett tisztviselő volt. Csepreg egy rövid ideig a Sopronból irányított kerület, megye és járás része volt. Az erőszakos átszervezéssel egy olyan vertikálisan és horizontálisan egyaránt jól átlátható igazgatási struktúra jött létre, ahol a jól körülírt alá-fölrendeltségi viszonyt a három irányítási szint, míg azok egyértelmű területi illetékességét a kerületek, megyék és járasok határainak, illetve székhelyeinek rögzítése szavatolta (Csizmadia A. – Kovács K. – Asztalos L. 1998).

A központi kormányzat Répce-melléki járás esetében 1861-ben azt a Lövőt szemelte ki járási székhelyként, amelyet már korábban kitüntetett figyelmével, révén, hogy zsandárállomást telepített oda. A helyiek azonban a felállítandó járási szolgabírói hivatalnak nem tudtak (vagy nem akartak?) megfelelő épületet biztosítani, így az átmenetileg a sági (ma Simaság része) kastélyba, majd végül Csepregbe került.

A kiegyezést követően a vármegyei és a városi igazgatás megreformálására 1870-71-ben került sor. Az 1870. évi XLII. tc. nagyrészt, de nem feltétlenül a szabad királyi városokból kialakította a városok legmagasabb szintű csoportját, a törvényhatósági jogú városokat. Az 1871. évi XVIII. tc. az 1848-ban már megszüntetett egykori oppidumok helyzetét rendezte, és egy részüket rendezett tanácsú várossá emelte fel, a többit pedig a jóval alacsonyabb rangú községi jogállásba sorolta. Az 1876. évi XX. tc. a 48 szabad királyi város közül 28-tól megvonta a törvényhatóságot és beolvasztotta őket vármegyéjükbe. Innentől

kezdve közigazgatási értelemben csak megyei és városi törvényhatóságok léteztek, a vármegyék pedig járásokból és az ezekkel egyenrangú rendezett tanácsú városokból álltak. A községek helyzetét az 1886. évi XXI. tc. rendezte mégpedig úgy, hogy a községeket három nagy csoportra, a kisközségekre, a nagyközségekre és a rendezett tanácsú városokra osztotta.

Az 1860-as években Csepregen át tervezték a Sopron – Nagykanizsa vasútvoval, az ún. Déli vasút megépítését, de a helyi földbirtokosok ellenállása miatt azt végül Közép- és Felső-Bük között vezették keresztül, a vasút hiánya pedig okot adott a városi rang elvesztésére 1871-ben, így az 1886-ban nagyközségi rangot kapott Csepreg lett járási székhely 1876-ban. A mezővárosi címet hagyománytiszteltetből használták tovább a helyiek egészen a XIX. század végéig (*Wellner L. 1981. p. 41.*). Igazgatási szempontból ugyan megerősítette pozícióit, hiszen itt épült fel a járási székhely szerepkörhöz tartozó intézményhálózat, de közlekedési helyzetének leértékelődése miatt a nagyipar elkerülte, mindössze néhány középüzem (vízimalmok, téglagyárak, cukor- és bőrgyár) telepedett meg.

Amennyi hátrányt okozott a vasút hiánya Csepregnek, legalább annyi előnyt jelentett a megléte Büknek. A már idézett törvények értelmében a három Bük 1871-től egymástól független község, majd 1886-tól kisközség lett. A vasútvoval megjelenése azonnal vonzotta a gyáripárt, amelynek helyi zászlóshajója az 1869-ben Felső-Bükön megnyitott cukorgyár volt, de emellett két téglagyár is létesült a korszakban. Az iparosítás népességrobbanással járt együtt, és ez teljesen új irányt és lehetőséget adott a nemesi hármassfalú fejlődésében. A kormányzat takarékosági megfontolásból, adminisztratív és pénzügyi eszközökkel egyaránt ösztönözte a kisközségek nagyközségekké történő egyesítését. A három Bük hivatalosan 1902. június 27-én egyesült Bük nagyközség néven. (*Galamboš A. 2003, p. 614.*)

Az egyesítéssel Bük egy csapásra Csepreggel azonos jogi helyzetű településkategóriába, a nagyközségek közé került. Bár a járási központ státuszából adódóan Csepregnek igazgatási és közszolgáltatási funkciókat illetően egyértelmű volt a vezető pozíciója, az ipari potenciál tekintetében azonban Bük versenyben volt vele, a közlekedés-földrajzi helyzete alapján pedig előnybe is került, annak ellenére, hogy Csepreg 1913-ban vasúti szárnyvonalat kapott, állomása a temető mellett a Szombathelyi út mentén létesült. A három Bük egyesülésével a Csepregi járás második legnépesebb települése jött létre, amely egyedülként a járási székhellyel azonos népességszám-kategóriába tartozott, a közigazgatási egység többi központi települése jelentősen elmaradt ettől (Iván – 1716 fő, Lövé – 1386, Bö – 1135 fő).

1.2. Gazdaság

A „boldog békeidők” alaposan átrendezték az ország – benne nyilván Csepreg – birtokszerkezetét is. A birtok árucikké válása szó szerint kihúzta a talajt a

helyi földtulajdonosok nagy része alól, mert anyagi eszközeik elégtelensége folytán nem tudtak áttérni a tőkés fejlődés diktálta mezőgazdasági nagyüzemformára. Ez a folyamat Csepregen értelemszerűen elsősorban a népes szabadparaszti társadalmat érintette és aztán roppantotta meg. A kisparaszti birtokok zömét a cukorgyári gazdaságok vásárolták fel, ahol korszerű gazdálkodási formákat (vetésforgó, gőzgépek) alkalmazva kellő mennyiségű nyersanyagot (cukorrépat a gyára, illetve takarmányt tehenészete számára) biztosítottak a cukorgyárak működéséhez.

Csepregen a Jankovichok maradtak a legnagyobb birtokosok. Az előjogokat élvező birtokos nemesség addigi formájában megszűnt létezni, és a mezőgazdasági termelő tevékenységet átvevő nagy létszámú szabad parasztság a megmaradt – és a cukorgyári nagygazdaság földéhsége miatt még szűkebbé vált – termőterületen volt kénytelen gazdálkodni. Társadalmi státuszuk, vagyoni helyzetük attól függött, hogy mekkora birtoktestet tudtak megkaparintani, és az ott megtermelt – elsősorban cukorrépat és a szintén keresett gabonát – terményeket értékesíteni. A csepregi szőlő- és borkultúra középkori dicsfénye megkopott, és az 1897-98-as filoxéra annyira megtizedelte az állományt, hogy ez az ágazat erőteljesen háttérbe szorult az agráriumon belül is (1. táblázat).

1. táblázat: Bük és Csepreg mezőgazdasági területének megoszlása birtoknagyság és a gazdaságok száma szerint 1924-ben

Gazdaság nagysága (kat. hold)	Gazdaságok száma (db)		Szántó (kat. hold)		Összterület (kat. hold)	
	Bük	Csepreg	Bük	Csepreg	Bük	Csepreg
1 holdon alul	115	778	66	520	66	552
1,1-2	57	224	94	291	98	335
2,1-3	23	56	55	107	59	136
3,1-5	60	72	220	217	233	289
5,1-10	69	103	457	572	493	728
10,1-20	58	110	789	1088	857	1505
20,1-50	10	26	235	550	293	639
50,1-100	0	1	0	55	0	65
100,1-200	1	1	94	0	112	150
200,1-500	0	2	0	628	0	833
500,1-1000	0	1	0	801	0	989
1000 és több	1	3	546	2053	1054	4045
Összesen	394	1377	2556	6882	3265	10266

Forrás: Dénes J. 1937, p. 48.

Az adatok alapján látható a tőkés termelés – meg a Nagyatádi Szabó István-féle földreform – okozta birtokkoncentráció folyamata: egyik oldalon a prospe-

ráló árutermelő nagygazdaságok, míg a másikon a létükért – többnyire sikertelenül – küzdő önellátó parasztgazdaságok kialakulása, további aprózódása. A 20 hold feletti birtokkal rendelkező, általában nem helyi származású gazdag paraszti réteg – ebbe a cukorgyárak is beletartoztak – Csepregen az összlakosság alig a 3 %-át alkotta, de a termőterületek 60 %-át birtokolta. A gazdag parasztek a birtokukon jelentős (tejelő-) szarvasmarha állományt is tartottak, istállózó formában. Kezükön volt az állatok több mint 1/3-a. A 10-20 holdon gazdálkodó középbirtokosok viszonylag népes tömege (a lakosság kb. 30 %-a) nagyrészt azokból a módosabb gazdákból verbuválódott, akiknek volt akkora birtoka, hogy terményeikkel a cukorgyár beszállítóivá válhattak, és némileg modernizálhatták gazdaságukat.

A kis- és törpebirtokosok (10 hold alatt) Bük teljes termőterületéből mindössze 255 holdat mondhattak magukénak, így az még az önellátásra is kevés volt. Csepregen ez a réteg képezte a birtokosok kétharmadát. Ők egy-egy rossz termésű évben tömegesen adták el addigi megélhetésük egyetlen forrását, a nadrágszíjparcellájukat. Ez különösen Csepregen volt valódi veszély, hiszen a birtokszerkezet fenntarthatatlan tulajdonosi struktúráját mutatott, a gazdaságok magas száma (1377 db) azt jelentette, hogy gyakorlatilag valamennyi helyi család egzisztenciája támaszkodott a mezőgazdaságra, ami még egy ilyen nagy határú településnél is túl nagy elvárás. A birtokaikat veszített népességet a cukorgyárak azonban tárt karokkal fogadták, és betanított munkásként vagy nap-számosként alkalmazták őket csakúgy, mint a zselléreket.

A magyar „*Gründerzeit*” korában az ipari alapítási kedv is megnőtt. Csepregen is megindult az iparosítás, a környék természeti és termőhelyi adottságait figyelembe véve a bükihez hasonló ágazatokban, de kisebb üzemméretben. A bécsi Carstanjen lovag által vezetett gazdasági társaság, a Schöller-cég 1867-ben építette fel cukorgyárát a Szakony melletti külterületen, az Öreg-Répcén túli ekkor létrejött ún. csepregi gyártelepen. Mivel Csepregnek ekkor nem volt vasútja, külön vasútvonalat építettek közvetlenül az országút mentén a büki vasútállomásra. A család 1884-ben megszerezte a felsővárosi kastély tulajdonjogát is Jankovich Gyula gróftól, így a Nádasdy-kastélyt ma Schöller néven (is) ismerik. A gyár alig 20 évig működött, az elsősorban a büki gyárral folytatott piaci versenyben alulmaradva 1887-ben beszüntette a termelését. A következő gyárüzem a századfordulón a Koller fivérek által megnyitott Columbia Börgyár, amelynek termékei világszerte ismertté váltak. A városból kivezető (ma Rákóczi) út és az Ásás zugába felhúzott épület – igaz, sajnos üresen, de – mai is áll. A korszakban még két téglagyár is épült: 1920-ban a Klug-féle üzem a Bognár utca végébe, szintén az Ásás mellé települt, míg az 1920-ban üzembe helyezett Kadnár téglagyár a vasútállomás mellé. Mindkettő 10 fő alatti kisüzem volt (*Wellner L. 1981, p. 43.*). A korszakban Csepregen három malom dolgozott a Répce vízi energiájára települve.

A céhrendszer lezárulása (1872) után a kisiparosok száma és társadalomban elfoglalt aránya a nagyközségben megnövekedett, számuk 1910-ben Csepregen 195 fő volt, és a helyi lakosság ellátásához szükséges minden szakmát képviseltek (*Dénes J. 1937, p. 38.*). A társadalmi szolgáltatásokat illetően Csepreg térségi szerepe jelentősen megnőtt, elsősorban a járásközponti rangjából kifolyólag. A korszakban ehhez a központi funkcióhoz tartozó intézmények csakhamar megjelentek itt.

Az igazgatási intézmények közül az Adóhivatal 1852-ben, tehát már a Bach-korszakban létesült, a többi 1876-ban került felállításra, úgymint a közjegyzőség, a Királyi járás-, valamint szolgabíróság, utóbbihoz kapcsolódva a járási börtön. A közszolgáltatások egy része is a járási apparátushoz került. Ilyen az egészségügy, amit a Csepregi járásban egy járási, illetve további három körorvos látott el, a rendvédelmi feladatok, amit itt öt csendőrrel dolgozó csendőrállomás biztosított, míg a járás területén lévő 125 km hosszúságú megyei út karbantartására 11 útkaparót alkalmaztak (*Farkas S. 1887. pp. 497-500.*). A dualizmus kori iparosítás együtt járt a tömeges (nagy)városokba vándorlással, amely meglazította a háromgenerációs családmodellt, és a lakosságtól az ipar az agráriumtól eltérő – a teljességre törekvő helyett a specializált – tudást, illetve életritmust követelt meg, időorientált felfogást a mezőgazdaság diktálta feladatorientálttal szemben. A család megmaradt ugyan az egyén elsődleges szocializációjának helyszínéeként, de szükségesek lettek a másodlagos helyek is, az oktatási-nevelési intézmények, amelyek látogatása, elvégzése gyakorlatilag az egész társadalom számára kötelezővé vált (általános tankötelezettség), ami az oktatási infrastruktúra addig példátlan bővítését kívánta meg országszerte. Csepregen az elemi oktatás a Szent Katalin kápolnában 1877-ben létesített Isteni Megváltó Leányai apácáinak zárdájában beindított leány- és az 1906-ban a megépített négy tantermes fiúiskolában kapott elhelyezést, az óvodai nevelés pedig 1920-ban a legényegylet épületében indult el (*Wellner L. 1981*). Mindkét épület ma is áll, az előbbi a Széchenyi téren (Közösségi Szolgáltató Központként), az utóbbi pedig a Bajcsy-Zsilinszky utcában (üresen).

A járási funkciókkal összefüggésben az intézményalapítási láz az egyéb ágazatokat, különösen a hírközlési szolgáltatásokat, továbbá a hitel- és pénzügyteket is elérte. A posta 1857-ben, a távirda 1887-ben kezdte meg működését. A csepregi székhelyű Répcze-vidéki Takarékpénztárat 1873-ban hozták létre, amelynek fiókpénztárát Felsőpulyán (ma: Oberpullendorf, Ausztria) 1888-ban nyitották meg. A postatakarékpénztár 1886-ban létesített irodát a városban.

1.3. Társadalom

A dualizmus kori társadalmi-gazdasági változások természetesen mélyreható demográfiai átrendeződést is eredményeztek. A korabeli népességi adatokat

vizsgálva (2. táblázat) mondhatjuk, hogy 1850/57² és 1870 között Bükön és Csepregen népességrobbanás játszódott le, hiszen a lakosság másfél évtized alatt Bük esetében 1614-ről 2709 főre, azaz 68 %-al, két évtized alatt Csepregen pedig 2069-ről 3273 főre, azaz 58 %-kal növekedett.

2. táblázat: Bük és Csepreg lakosság száma, 1880-1920

Év	Települési szint lakosságának száma (fő) és aránya (%) a kistérség össznépeességéből*		
	Bük	Csepreg	Csepregi kistérség**
1850	nincs adat	2069	nincs adat
1857	1624	nincs adat	nincs adat
1870	2709 (21,4)	3273 (25,8)	12693 (100)
1880	3030 (21,1)	3952 (27,5)	14385 (100)
1890	2791 (19,8)	3843 (27,3)	14087 (100)
1900	2848 (19,7)	4065 (28,1)	14449 (100)
1910	2965 (20)	4103 (27,9)	14708 (100)
1920	2804 (19,1)	4192 (28,6)	14683 (100)

Forrás: KSH 1880, 1890, 1900, 1910 és 1920

*Jelmagyarázat: *jelen lévő népesség, ** a kistérség jelenlegi településállománya vetítve*

A demográfiai változás irányában nincs, ütemében és lecsengésében viszont nagy különbség mutatkozik a két nagyközség között, hiszen egyrészt Bük a nagyobb mértékű növekedést rövidebb idő alatt érte el, másrészt előbb érte el népességszámának korabeli csúcspontját. Bük lélekszáma 1880-ban tetőzött 3030 fővel, ami a negyedszázaddal korábbi érték közel kétszerese. Ettől kezdve viszont kisebb-nagyobb megszakításokkal, de trendjében egyértelmű csökkenést mutatott a korszak végéig. Noha Csepreg népességszámában is az 1880-as év egy kisebb maximumot hozott, a következő dekád enyhe visszaesése után minden censussal történelmi csúcsokat ért el, hiszen – legalábbis írott történetében – először 1900-ban átlépte a 4000, 1910-ben a 4100 fős határt, 1920-ban pedig megközelítette a 4200 főt. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Bük csak időlegesen, Csepreg viszont a mintegy hét évtized alatt folyamatosan tudta növelni demográfiai súlyát a környék települései közt.

A két település eltérő demográfiai folyamatait feltehetően az azokat kiváltó okok különbözősége okozza. Az adatok egyértelműen igazolják, hogy Bükön a gyors népességnövekedés szinte kizárólag az iparosítás következtében fellépő

² A XIX. század közepén nincs olyan év, amire Bük és Csepreg népességszáma egyszerre rendelkezésre áll. Ez a két egymáshoz legközelebbi időpont, így az összehasonlíthatóságnak leginkább ezek felelnek meg.

munkaerőigénnyel, illetve az emiatt fellépő bevándorlással magyarázható. Emellett nagyszámú idegen is letelepedett az addig színmagyar településen, akik 1880-ban az összlakosság 21, 1890-ben 19, 1900-ban pedig a 7 %-át tették ki. A nemzetiségi összetételük a monarchia etnikai sokszínűségét képezte le: legnagyobb arányban a németajkúak és a délszlávok (különösen horvátok és szerbek) fordultak elő köztük. Ugyanezen nemzetiségek a korbeli Csepregen is megjelentek, de a bükinél jóval alacsonyabb arányban: részesedésük 1880-ban 9, 1890-ben 4, 1900-ban pedig 3 % volt az összlakosságból. A megjelenésük mindkét településen a cukorgyárakkal magyarázható, feltehetően a nyitásuk után azonnal fellépő nagy (szak)munkaerőigény csábította őket ide, majd amikor már a helyben és környéken is volt annyi és olyan képzett munkaerő, eltávoztak. Ezt igazolja a csepregi jelenlétük nagymértékű csökkenése 1880 és 1890 között, amikor bezárt a csepregi cukorgyár.

A mennyiségi vonások után célszerű megvizsgálni a lakosság minőségi jellemzőit is, ami többek közt az aktív keresők foglalkozás szerinti megoszlásával számszerűsíthető (3. táblázat).

3. táblázat: Aktív keresők foglalkozási ágankénti megoszlása Bük és Csepregen, 1900-1920

Év	Foglalkozási ág	Fő		Aránya		Összesen	
		Bük	Csepreg	Bük	Csepreg	Bük	Csepreg
1900	Mezőgazdaság	715	1069	58%	65%	1231 fő	1651 fő
	Ipar	306	249	25%	15%		
	Egyéb	210	333	17%	20%		
1910	Mezőgazdaság	792	944	52%	61%	1510 fő	1551 fő
	Ipar	430	312	28%	20%		
	Egyéb	288	295	20%	19%		
1920	Mezőgazdaság	812	1266	63%	68%	1285 fő	1856 fő
	Ipar	207	360	16%	19%		
	Egyéb	266	230	21%	13%		

Forrás: KSH 1900, 1910 ÉS 1920

A vizsgált két időpont között Bükön a mezőgazdaságban dolgozók aránya jelentősen csökkent, és ennek két fő oka lehet: egyrészt az erőteljes iparosítás, másrészt pedig a birtokkoncentráció (cukorgyári gazdaság). A primer szektorral szemben az iparban és az egyéb ágazatokban dolgozók aránya megnőtt, és a korszakban egy kifejezetten fejlett, urbanus foglalkozási szerkezet alakult ki. Csepregen ennél egy kicsit összetettebb volt a helyzet, hiszen járási székhely mivolta ellenére egyre nagyobb lett a mezőgazdaságban dolgozók aránya, hi-

szen egy átmeneti mérséklődés után ismét emelkedett, viszont a terciér szektor munkavállalóinak száma csökkent, és csak az ipar tudta növelni folyamatosan munkavállalói számát, de a nagyobb városi hagyományokkal rendelkező nagyközség korabeli foglalkozási szerkezete rurálisabb volt, mint a büki. Magyarországon 1910-ben az aktív keresők 61,6 %-a a mezőgazdaságban, 24,9 %-a az iparban, 13,5 %-a pedig az egyéb ágazatokban dolgozott (Klinger A. 1997), azaz Bük foglalkozási szerkezete ebben az időszakban inkább a városok, míg Csepreg inkább a falvak színvonalához közelített. A jelentősen eltérő adatok hátterét azonban érdemes egy kicsit részletezni.

Kézenfekvő, hogy Bükön a szekunder és a terciér szektorban dolgozók nagy része a cukorgyári gazdaságban vállalt munkát. Az üzem jelenléte azonban a község kisiparának fejlődésére is nagy hatást gyakorolt. Akik a gyárban munkát találtak, jobb anyagi körülmények közé jutva többet költhettek életszínvonaluk javítására (ruházatukra, lakásukra). A megnövekedett és sokszínűbbé vált igények változatosabbá tették a helyi kisipart, kereskedelmet, olyannyira, hogy számos mester és kereskedő érkezett külföldről is, és telepedett le Bükön, de mégsem alkottak egységes (városias) igény szintű, kultúrájú társadalmi réteget. Legalábbis erre utal, hogy az új iparosok önszervező képessége, készsége sok kívánnivalót hagyott maga után, hiszen csak 1908-ban (többszörű központi felhívásra!) alakult meg az egyetlen civil szerveződés, a Büki Iparoskör. Mindez abban a korszakban, amikor országszerte ezrével, de Csepregen is szép számmal alakultak a különböző egyesületek.

Csepregen az agráriumban dolgozók aránya a bükinél azért volt magasabb, mert ott nagyobb fokú volt a birtokaprózódás, ugyanakkor az iparban és a szolgáltatásokban dolgozók nagyobb része a helyiek közül került ki, nem egyetlen vállalatától függtek, így maguk is összetettebb, sokszínűbb réteget jelentettek, mint Bükön. Farkas Sándor szerint a XIX. század végi Csepregen „a polgárság szegényebb része gyári munkára van utalva, hol szorgalma mellett meglehetősen jólétnek örvend...” (Farkas S. 1887, pp. 494-495.). Ők, továbbá az önálló és öntudatos régi mezővárosi iparos-, kereskedőfamíliák, kiegészítve a járási tisztviselőkkel a helyi társadalom viszonylag széles, saját egzisztenciával rendelkező részét, polgári „középosztályát” képezték. Az ő társasági attitűdjük, kezdeményezőképességük megjelent abban is, hogy az alapítási láz a civil szférára is áterjedt.

Csepregen a társas élet, vagy, ahogy Farkas Sándor nevezte: „*intelligentia*” több kisebb-nagyobb csoportba szerveződött, amelyek céljaik, tevékenységi körük alapján három fő csoportba oszthatók, de természetesen voltak köztük átfedések:

- 1) Kulturális egyesületek (rendszerint egy-egy könyvtárat is tartottak fenn): Nemzeti Casino (alapítva: 1874), Csepregi Polgári Olvasókör (1894), Katolikus Ifjúsági Legényegylet (1903), Mária Kongregáció (1906);

- 2) Érdékvédelmi egyesületek (a nevükben foglalt alaptevékenységük mellett szintén foglalkoztak kultúraszervezéssel): Iparoskör (1900), Csepregi Gazdák Szövetsége (1908);
- 3) Közszolgáltató egyesületek (olyan közcélú feladatokat láttak el, amelyek a későbbiekben jellemzően önkormányzatok által ellátandó közszolgáltatások lettek): Temetkezési Egylet (1813), Utcavilágítási Egylet (1875), Tűzoltó Egylet (1882). (Farkas S. 1887, pp. 496-497.; Csapó et al. 1994 pp. 69-70.).

2. A „boldog békeidők” emlékei Csepreg településstruktúrájában

Csepreg korabeli területi kiterjedése, beépítési viszonyai a II. és a III. katonai felmérések szelvényei segítségével vizsgálhatók, hiszen előbbi az 1866-os, utóbbi pedig az 1920-as állapotot, a kettő összevetése pedig a dualizmus kori változásokat mutatja be (2. ábra).

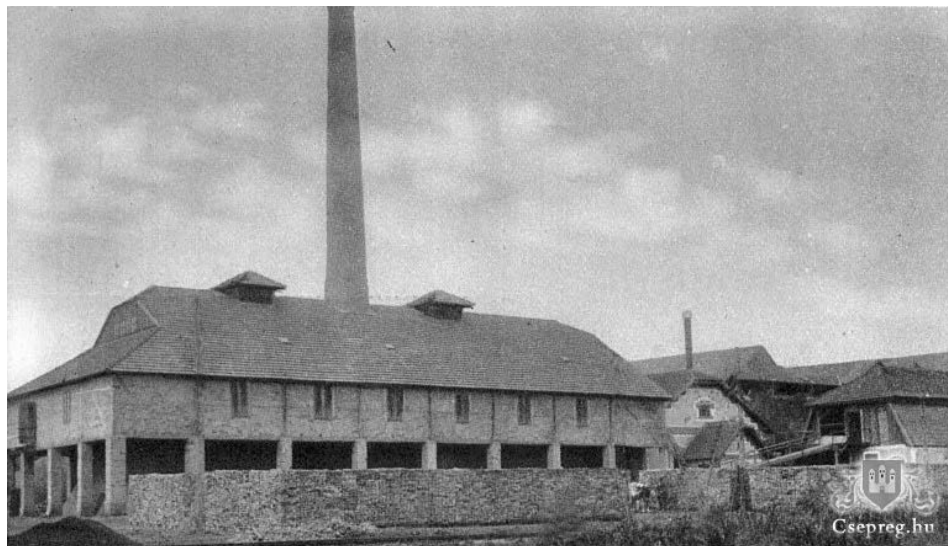
2. ábra: Csepreg a II. és a III. katonai felmérés alkalmával (1866 és 1920).

Forrás: Arcanum 2005 és 2007

A nagyközség beépített területének a növekedése is jelentős volt, hiszen bő fél évszázad alatt kb. másfélszeresére terjedt ki, de ez egyrészt elmaradt Bük expanziójától, másrészt a mozgatórugója sem csak az ipar volt. A legnagyobb üzeme, a cukorgyár ugyanis külterületen feküdt, és a bükivel ellentétben közvetlenül nem kapcsolódott a zárt településhez, így annyira nem „húzta” maga felé azt. Az viszont nem állítható, hogy a korabeli iparosítás ne hagyott volna máig ható nyomokat a helységben, a horizontális növekedés mindhárom fő irányának a kiváltója és kijelölője volt. Először az Ásás mellett létesített Columbia Bőrgyár (1. kép) és Klug téglagyár (2. kép) növelte meg kelet felé a beépített területet, majd a csepregi dombsorral párhuzamosan kiépített, azzal párhuzamosan futó Répcevis – Sárvár vasútvonal itteni állomása, nyugat felé, a dél, Bük felé továbbhaladó vonal pedig ebbe az irányba vonzotta.

*1. kép: Az egykori Columbia Bőrgyár épülete, 2015
Forrás: Németh Sándor felvétele
Az épületben a bőrgyár bezárása után malom működött, amely
2010-ben végleg bezárt és jelenleg üres az ingatlan.*

2. kép: Az egykori Klug-téglagyár

Forrás: www.csepreg.hu

Csepregen intézmény-alapítási láz söpört végig, ami elsősorban a járásszékhelyrangból kifolyólag történt és jellegéből adódóan a településközpontra koncentrált. A főtéren évszázadokon át fennálló Pihárci-tavat felöltötték, és a helyén alakult ki a nagyközség központi parkja, a Promenádot (a francia „promenade” = sétány). A felszámolását megtették, mert igény volt építési területre, de egyúttal megtehették, hiszen nem volt szükség helyi oltóvízre, mert az építkezésben visszaszorult a zsúpszalma. A templom, a plébánia, a Nádasdy-kastély, a városháza és a Felsőbüki Nagy-kúria már ott állt, és az újabb, elsősorban a járási funkciókhoz kapcsolódó intézmények oda települtek, a tér déli peremére. A járási hivatal, a bíróság és a posta egy új épülettömbben kapott elhelyezést (ma a zeneiskola és falumúzeum), mögötte pedig a börtön. A takarékpénztárak, üzletek sora kezdte a Promenádot körbevenni, majd a plébánia mellé a tér centrumában felépült a katolikus fiúiskola, amiről egy időre a tér egésze is a nevét kapta. A városközpont a kelet-nyugati út mentén egy-egy épülettel kiterjedt: a mai Rákóczi u. kezdeti szakaszán az Ipartestület székháza (ma is az), Szombathely felé pedig a Legényegylet épülete (ma üres) létesült. 1875-től már a helyi egylet által működtetett gázlámpák sora világította ki esténként.

Az intézményi infrastruktúra után a lakosság életminőségét közvetlenül befolyásoló lakásállományt is szükséges megvizsgálni. Csepreg korabeli alaprajza és területi kiterjedése egy organikus társadalmi-gazdasági fejlődés térbeli vetületét mutatja. A változás ugyan nem volt robbanásszerű, de minden addig létező városrészt érintette. A Felsőváros minőségi fejlesztése mellett, megtörtént az Alsóváros és mindkettő bővítésének a lakóövezettel történő kiterjedése. A növekmény derékszögű utcahálózata jelzi, hogy valamiféle tervszerűség kísérte

kialakításukat. Felsővárosból nyugat felé kifutó utcák (Kovács köz, Sallai, Hunyadi, Ságvári utcák) hosszabbak lettek, csakúgy, mint a Hosszú utcából szintén nyugatra kiágazó Taksony és Szombathelyi utcák. Ezeket a Hosszú utca – Széchenyi tér – Petőfi utca vonallal párhuzamos utcák, a Deák és az Ady kötöték össze, így a település eddigi domináns észak-déli növekedési iránya mellett a kelet-nyugati is hangsúlyt kapott, a nagyközség oldalirányban is kiterjedt, ennek ellenére horizontálisan zárt maradt.

A lakóövezet számszerű jellemzésére a lakóházak számára, illetve állagára vonatkozó adatok a megfelelő források (4. táblázat).

4. táblázat: A lakóházak száma és anyaga Bükön és Csepregen, 1900-1920

Év	Település	Kő v. tégl	Kő v. téglalap, vályog sárfal	Csak vályog v. sár	Föld v. más anyag	Cserép, pala, bádóg	Zsindely, deszka	Nád v. zsúp	Összesen
1900	Bük	75	92	197	49	150	9	244	413
	Csepreg	243	67	180	0	239	4	247	490
1910	Bük	119	48	258	1	177	7	242	426
	Csepreg	290	98	107	3	298	8	192	498
1920	Bük	94	22	310	0	169	21	236	426
	Csepreg	330	93	89	10	339	40	143	522

Forrás: KSH 1900, 1910 és 1920

Csepreg 1850-ben a laksűrűség értéke 7 fő/ház volt, de 1900-ra ezt számottevően javította, csaknem megfelezte (3,8 fő/ház), ami a lakáscélú épületállomány nagyfokú megújítását jelzi. Ez azt jelenti, hogy a birtokaprózódás és a kisebb mértékű iparosítás ellenére a település lakóépület-állománya, és – minősége lépést tartott az igényekkel.

Összegzés

A dualizmus korában Sopron vármegye déli részén, a Répce középső folyása mentén tehát Csepregnek egy gazdasági és demográfiai ellenpontja jött létre, Bük. A járás kétközpontú lett, ami különleges abból a szempontból, hogy a két centrum egymással közvetlenül határos település. Érdekes azonban, hogy a korabeli iparosítás nem azonosan hatott a két nagyközség társadalmi képletére, másként reagált arra Bük mint korábbi nemesi falu hagyományos agrár-, és Csepreg mint egykori mezővárosból kialakult járási székhely polgári társadalma.

Csepreg – feltehetően városi hagyományai miatt – olyan társadalmi képletben élt, amelyben az iparos és kereskedő réteg is viszonylag széles és erős volt,

és olyan szakmai tudással, munkakultúrával rendelkezett, hogy a dualizmus kori industrializáció okozta változásokhoz is könnyebben tudott alkalmazkodni. A gyáralapítások révén történt ugyan bevándorlás, de az újonnan érkezők jóval kisebb számban voltak, mint a helyiek, vagy mint a más ipari centrumokba költözők. Itt tehát nem csak a mezőgazdasági, hanem az ipari munkaerő nagyobb része is csepregi lakos volt. Ennek következtében nem történt akkora demográfiai robbanás, mint másutt, ugyanakkor, nem is tarkította népesedési pályáját annyi és olyan visszaesés sem. Csepreg társadalmi-gazdasági fejlődése tehát evolutív volt, tehát nem az erős külső hatások mozgatták, hanem az erős belső adottságok tompították.

Csepreg máig élő dualizmus kori emlékei alapvetően városi vonásokat jelentenek: az alaprajz szerint a Felső- és Alsóváros bővítményeit derékszögű utcahálózattal, az intézmények alapján a különböző szerepkörű öveket, míg a beépítési módok révén a városközponthoz kapcsolódó zárt többszintes és földszintes (3. kép), illetve a lakóövhöz köthető hézagos földszintes (4. kép), valamint a családi házas formacsoportot (5. kép).

3. kép: A promenád zárt földszintes beépítésű házsora, 2015

Forrás: Németh Sándor felvétele

A XIX-XX. század fordulóján épült házak jól láthatóan már a városközpont funkciójához illeszkedő módon üzleti célra létesültek.

4. kép: Hézagos földszintes épületek a Széchenyi közben, 2015

Forrás: Németh Sándor felvétele

A köz derékszögben megtörve kapcsolódik a promenádhoz.

5. kép: XX. század elején épült családi házak a Rákóczi utcában, 2015

Forrás: Németh Sándor felvétele

Irodalom

- CSAPÓ T. ET AL. (1994B): Csepreg Várossá nyilvánításának terület- és településfejlesztési alapjai. MTA Regionális Kutatások Központja – Észak-dunántúli Osztály, Vas Megyei Kutatócsoport, Szombathely, 112 p.;
- CSIZMADIA A. – KOVÁCS K. – ASZTALOS L. (1998): Magyar állam- és jogtörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 560 p.;
- DÉNES J. (1937): Csepreg településföldrajza. Geographia Pannonica XXVI., Erzsébet Királyné Tudományegyetem, Pécs, 48 p.;
- FARKAS S. (1887): Csepreg mezőváros története. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest /Hasonmás kiadás: Csepreg Város Önkormányzata, Csepreg, 1995., 504 p./;
- GALAMBOS A. (2003): A három Bük egyesülése. In: Vasi Szemle LVII. évf./5. sz. pp. 610-616.;
- KLINGER A. (1997): Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In: KOVACSICS J. (SZERK.): Magyarország történeti demográfiája. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 458 p.;
- WELLNER L. (1981): Csepreg. Csepreg Nagyközségi Közös Tanács, Csepreg, 79 p.;

Statisztikai kiadványok

- KSH 1870, 1880, 1890, 1900, 1910, illetve 1920 a vonatkozó évek censusainak népszámlálási kötetei
- KSH (2015): Vas megyei Statisztikai Évkönyv

Térképek

- ARCANUM 2005: Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság. A II. katonai felmérés 1809-1869 1:28800 ISBN: 963 7374 21 3
- ARCANUM 2007: Harmadik Katonai Felmérés, a Magyar Szent Korona Országai, 1:25.000. A III. katonai felmérés 1872-1884 1:25000 ISBN: 978-963-7374-54-8

Honlap

- CSEPREG.HU
OPENSTREETMAP.HU

Hivatkozott jogszabályok

1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről
1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről
1876. évi XX. törvénycikk némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről
1886. évi XXII. törvénycikk a községekről

Szerzők

- Gróf Katalin hallgató, Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, számvitel mesterszak
- Németh Sándor PhD. tanársegéd, Nyugat-magyarországi Egyetem, Társadalomföldrajzi Tanszék
- Pozsgai Andrea doktorandusz, Nyugat-magyarországi Egyetem, Kitaibel Pál Környezettudományi Doktori Iskola

A TÉRKÉPÉSZET ÖNÁLLÓ TUDOMÁNY VAGY A FÖLDRAJZ SEGÉDTUDOMÁNYA

Dr. Papp-Váry Árpád

A tudománytörténeti munkák szerint egy ismeretkör tudománnyá válásához fokozatosan ki kell, hogy kikristályosodjon tárgya, megismerésének célja, sajátos módszerei, terminológiája és ezzel párhuzamosan foglalkozásként való művelése, termelési és oktatási intézményei, társadalmi kapcsolatai. Az összes úgynevezett szerkezeti elem együttes jelenlétekor szinte észrevétlenül születik meg az új tudomány (*Pápay, 1988*).

Egyes kutatók szerint a térkép előbb született, mint az írás. Általános nézet szerint a térképtudomány tárgya a földrajzi tér elemei térbeli elterjedésének a vizsgálata és célja, a valóságot grafikus formában visszatükröző térképek készítése már az ókorban, a földrajzi ismeretek ikertestvéreként, kialakult. A térképtudomány tárgyának meghatározása a XVIII. században a tematikus térképek megjelenésével kiegészült a földrajzi térben lejátszódó vagy arra vetíthető térbeli jelenségek grafikus formában való visszatükröződésével (tematikus térképek).

“A megjelenés pontosságára vonatkozó vizsgálódásokról, egyes ábrázolási módszerek elméleti indokolásáról, azaz a térképről, mint tanulmánytárgyról csak mintegy kétszáz éve beszélhetünk” (*Freitag, 1971. p. 171.*)

A térképészet a földrajztudomány része

A XVIII. század első felében francia mintára Európa több országában kialakultak a hadmérnöki egységek. A hét éves háborúban (1756-1763) a nyílt csatamezőn zajló nagy ütközeteket felváltotta a terepadottságokat is kihasználó tagolt hadrendű harcászat. Ehhez a környezet előzetes ismeretére volt szükség. A hadmérnöki egységeken belül létrejöttek a terep térképezésével foglalkozó mérnökgeográfusi karok. A század közepétől a domborzat oldalnézeti ábrázolása helyett a megfelelő felülnézeti ábrázolás kifejlesztésére vonatkozó javaslatok sora született és sok kartográfiai könyv jelent meg hadtudományi keretek között (*Pápay, 1995*). A katonáktól függetlenül, a polgári élet különböző területein megjelentek az első tematikus térképek. A domborzatábrázolási és a tematikus kartográfiai módszerek kialakulásával a térképészet alapvető módszerei kialakultak. Az ezt megelőző időkben csak néhány vetülettani és pár térképtörténeti tanulmány született.

A XVIII. század második felében Európa nagyon sok államában megjelentek a kötelező iskolai oktatást előíró rendeletek (Magyarország 1777). Az oktatást segítő, nagy példányszámban igényelt, sajátos rajzoló, sokszorosítási ismereteket igénylő atlaszok, falitérképek előállítására sorra születtek meg a térképkiadó vállalatok (1785 Gotha, 1814 Edinburgh, 1861 Bécs, 1890 Budapest). Ez alapján a térképészet önálló foglalkozásként való műveléséről a XIX. század óta beszélhetünk.

A XIX. század második felében és a XX. század elején létrejöttek a térképészet ismeretanyagát összefoglaló első kézikönyvek (*Tóth Ágoston, 1869; Zondervan, H. 1898; Eckert, M. 1. kötet 1921, 2. kötet 1925, Raisz, E. 1938, Szaliscsev, K. A. 1. kötet 1939, 2. kötet 1944*). Eckert szerint, a térkép a földrajz szeme.

Az első térképészeti egyetemi tanszékeket a két világháború között, Zürichben (1925) és Moszkvában (1926) alapították. Ebben az időben megjelentek az első térképészeti folyóiratok is, hazánkban az Állami Térképészeti Intézet kiadásában a Térképészeti Közöny.

Az eddig ismertett fejlődés, a hadtudományi vagy más természettudományi kapcsolódások ellenére a földrajztudomány kereteiben zajlott. Jól bizonyítják ezt Stein Aurél 1943. évi halálakor a Brit Akadémia hivatalos megemlékezésében leírtak: "Stein páratlan mértékben járult hozzá Ázsia számos területén földrajzi ismereteink gyarapításához. Minden expedícióján... pontos felvételeket készített olyan területekről, ahol korábban senki sem járt és nem térképezte fel... Tény, hogy ha soha nem tett volna olyan felfedezéseket, amelyek elhomályosítják más területeken elért eredményeit, akkor a földrajz területén végzett munkássága magában is tartós hírnévre jogosítaná fel." A leírás egyértelműen jelzi, hogy a topográfiát, a közepes méretarányú térképek készítését a földrajz részének tekintették. (Hazánkban az 1954-ben alakult térképészeti tanszék is a földrajzos képzés segítésére jött létre és elméleti illetve gyakorlati tananyagában is ott szerepelt a topográfia. A tanszék neve az alapító Irmédi Molnár László javaslatára, Eckert átfogó, térképészeti könyvének a címe után (*Die Kartenwissenschaft*) térképtudományi tanszék lett. Érdekes, hogy a többi térképészeti tanszék nevében nem szerepel a tudomány kifejezés.

A térképészet önálló tudomány

A második világháborút követően a térképek iránt robbanásszerűen megnőtt a kereslet. A térképkészítés és térképhasználat bővülése a szakirodalomban is tükröződött. Sorra jelentek meg az átfogó térképelméleti munkák (*Robinson, A. 1953, Imhof, E. 1956*). 1956-ban a Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU), a szovjet Szaliscsev javaslatára, támogatja a nemzeti atlaszok készítését. A nemzeti atlaszok különböző ábrázolásokat tartalmazó térképei nyomán, az ábrázolási módszerek rendszerezésre megszülettek a tematikus kartográfia első

összefoglalásai (*Baranszkij, N.-Preobrazsenszkij, A. I. 1961, Arnberger, E. 1966, Witt, W. 1970*)

1959-ben a svéd Esselte Map térképkiadó vezetőjének kezdeményezésére létrejött a Nemzetközi Térképészeti Társulás (ICA). Hosszú ideig együtt tartotta vezetőségválasztó konferenciáit a Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) konferenciáival, de 1987 óta külön szervezik azokat. Egy cikluson át volt közös bizottsága a két szervezetnek (nemzeti atlaszok), de ezt követően az IGU konferenciák témaköreiből eltűnt a térképészet.

1950-1975 között, a számtalan térkép, kézikönyv megjelenése mellett sorra alakultak az új térképészeti tanszékek, egyesületek, folyóiratok, azaz a tudománnyá váláshoz szükséges szerkezeti elemek hihetetlenül megsokszorozódtak. A Nemzetközi Térképészeti Társulás (ICA) elnöke ennek az időszaknak térképészetét “örvénylő féktelen térképészetnek” nevezte (*Ormeling, 1972*). Sorra születtek a cikkek, amelyek a térképészetet már születő tudományként említették (*Wolter, 1975, Pápay, 1983*).

Egyes kutatók feltételezték, hogy a születő új tudomány már nem lehet a földrajz része, ezért elkezdték keresni a helyét a tudományok rendszerében. A térkép grafikus jelek rendszerével ábrázolja a valóságot, így könnyen adódott az az elképzelés, hogy a jelek tudományának, a szemiotikának a része a térképészet (*Bertin, 1967*). Később felvetődött, hogy a térkép annak készítője és a felhasználója között közvetíti a tere vonatkozó információkat, azaz a térkép kommunikációs eszköz (*Kolacny, 1969*) és ezért a térképészet a kommunikációelmélet résztudománya (*Freitag, 1971*). A kommunikáció legfontosabb eszköze a nyelv. Ezért a térképi jelek rendszerét a térkép nyelvének lehet tekinteni, így a kartográfia a nyelvtudomány körébe tartozik vélte Ljutij (1981). A térképi kommunikáció és a térkép nyelvtudományi megközelítésének egységesítésére született meg a metakartográfia elmélete (*Aszlanikisvili, 1974*). Egy másik nézet szerint a térképek a valóság méretaránytól függő mértékű, egyszerűsített leképezései (ábrázolásai), ezért azokat a valóság vizuális modelljeinek, a térképészetet a modellelmélet részének lehet tekinteni (*Ogrissek, 1987*).

A számtalan elméleti tanulmány megállapításai nem váltak a gyakorlati térképészet részévé és nem is épültek be a tudomány elméleti alapjaiba sem (*Papp-Váry, 2012*). Szaliscsev elítélve a gyakorlattól elvonatkoztatott elméletieskedést, de elismerve egy tudomány megszületéséhez szükséges többi tényező gyors változását, az ICA varsói konferenciáján 1982-ben kijelentette, megszületett a térképészet tudománya. Ezt általános elismerés fogadta, vita a körül volt, hogy a térképészet alkalmazott tudomány vagy megismerő tudomány. Az orosz irodalom alapján (*Szaliscsev, 1982*) megismerő, a német nyelvterületű cikkek szerint (*Kretschmer, 1980*) alkalmazott tudomány. (Ebben az időben a tudományokat két nagy csoportra osztották, megismerő és alkalmazott tudományokra. Az alkalmazott tudományok a világ olyan

szegmensét vizsgálják, amelyek a gyakorlat szempontjából fontosak. Napjainkra az a vélemény alakult ki, hogy minden tudomány megismerő és ezeket alap- és alkalmazott tudományokra oszthatjuk.)

A földrajztudomány válasza a térképtudomány önállóságára

A térképészek kijelentése, hogy önálló tudománnyá váltak és a nemzetközi földrajzi tudományos szervezettől, az IGU-tól való különválásuk a földrajzosokat is arra készítette, hogy újragondolják ez ideig, tudományuk részterületének tartott térképészettel való kapcsolatukat. Korunk legismertebb geográfusa Haggett a XX. század végén megjelent, teljes életművét egybefoglaló földrajzkönyvében, a Geográfia, globális szintézis végén a földrajz segédtudományának nevezte és műszaki tudománynak minősítette a térképészetet, a távérzékelést és a térinformatikát (*Haggett, 2006, pp. 765-766*). A segédtudományi minősítéssel szemben könyve más helyén korábbi álláspontját meghagyva a térképeket a földrajztudomány próbaköveinek nevezte és olyan véleményt idézett, miszerint “a földrajzban a térkép szerepe univerzális, központi helye vitathatatlan” (*Haggett, 2006, p. 688*). Az önálló térképtudomány elképzelésnek Németországban olyan nem várt mellékhatása lett, hogy a természettudományi egyetemeken megszűntek a térképészeti tanszékek

Filozófiai megközelítésben a tudományok tudományágakra tagolódnak. A természettudományok egyik ága a földrajz. A tudományágaknak lehetnek segédtudományaik, amelyek az adott tudomány fő kutatási irányától, többé-kevésbé elkülönülten művelt, szűk tudományos kérdésekkel foglalkoznak. Példának szokták említeni a történelem segédtudományaként a numizmatikát és a heraldikát. A térképészet területén, (de hozzátehetem a földrajz területén sem) ismerek ilyen szűk, részben elkülönült tudományterületet. Ebből a megközelítésből kiindulva a térképészetet nem tekinthetjük a földrajz segédtudományának, hanem önálló tudománynak tartjuk. Az önálló térképtudomány ismeretanyagának, módszereinek az alkalmazása segíti, támogatja a földrajzi kutatásokat, hasonlóan a statisztikához. Más szavakkal a térképészet önálló tudomány, nem segéd-, de fontos segítő tudománya a földrajznak. A térképészetet, a német irodalom alapján alkalmazott tudománynak tekinthetjük, de ahogy a német irodalom sem sorolja a térképészetet egyértelműen a műszaki tudományok közé, én is kételkedéssel, de hozzá kell tennem egyre gyengülő kételkedéssel fogadom el ezt az elképzelést.

A térképészet az információtudomány része

Az 1970-es évektől kezdve egyre gyakrabban jelentek meg cikkek számítógép felhasználásával készült, képernyőn tanulmányozható térképekről. A számítástechnika hihetetlen gyors növekedése nyomán, egy évtizeden belül,

kialakultak a számítógépről a nyomdai lemezekre másolt, majd kinyomtatva a kereskedelmi forgalomba kerülő térképek is. Újabb fejlődési fokot jeleztek, a számítógép képernyőjén megjelenő háromdimenziós, térben mozgatható, különböző szögből vizsgálható ábrázolások, a dinamikus tér- és időbeli változásokat szemléltető munkák. A térképészek közül sokan a térképet információhalmaznak és a térképtudományt az információtudomány részének kezdték tekinteni.

Az 1972-ben felbocsátott földfigyelő mesterséges hold több hullámsávú pásztázóival készített felvételekből már 1:250 000 méretarányú térképeket lehetett készíteni. Számptalan tudomány, köztük a földrajz is új kutatási lehetőséget látott a távérzékelési technikában. A Nemzetközi Fotogrammetriai Társaság 1980-ban kiegészítette a nevét a távérzékeléssel. Elnöke Gottfried Konecny úgy ítélte meg, hogy az űrfelvételek felbontása olyan mértékben fog javulni, hogy mind a nagy, mind a közepes és a kis méretarányú térképek készítésére alkalmas lesz. A földmérés, a fotogrammetria és a térképészet tudományait a távérzékelés közös módszertana egységbe fogja kényszeríteni a geoinformáció új tudománya keretében. Erre felkészülve, szerinte a földmérési és térképészeti nemzetközi szervezeteknek egyesülniük kellene vagy legalább egy ernyőszerületet kellene létrehozniuk. Több előkészítő megbeszélés után az ICA 1989. évi budapesti konferenciáján találkoztak a Nemzetközi Geodéziai Társulás, a Földmérők Nemzetközi Szövetsége, a Nemzetközi Fotogrammetriai és Távérzékelési Társaság, a Nemzetközi Térképészeti Társulás vezetői. (A budapesti konferencia szervezőjeként a szerző is ott volt a megbeszélésen.) Az ICA elnökének, Fraser Taylornak az ellenállásán múlt, hogy az új szervezet nem jött létre. Az űrkutatás és távérzékelés fejlődése viszont igazolta Konecny sejtését, a távérzékelés mindegyik terület kutató és termelő tevékenységének meghatározó része lett. A távérzékelés digitális adatai is erősítették az információtudomány módszereinek, eredményeinek a beépülését a földmérés és térképészet, de a földrajz, földtan ismeretanyagába is. Sok egyetemi tanszék vette fel nevébe a geoinformatikát. 2003-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Térképtudományi Tanszék neve is kiegészült a Geoinformatikai szóval és a Természettudományi Karról átkerült az Informatikai Karra.

A térképészet új fejlődési szakaszban?

A tudományok fejlődésében a szakértők szerint (*Wolter, 1975*) négy fázist különböztethetünk meg:

1. a tudomány csírának megjelenése,
2. a tudomány kialakulása.
3. a tudomány virágzása, majd
4. tudományterületekre szakadása, ami újabb növekedési fázis megkezdését jelenti.

Melyik fázisban van most a térképészet? A térképtudomány nem szakadt több területre, csak megszakította keletkezésétől fennálló szoros kapcsolatát a földrajzzal és geoinformatikai tudomány részének nyilvánította magát. A számítógépes térképészet nemcsak a térképkészítést, de a térképhasználatot is átalakította. A változások jelentősen megújították a térképkészítés és a felhasználás lehetőségeit, részben viszont egyes területek visszaszorulásával jártak. A továbbiakban megpróbáljuk a jelentősebb változásokat röviden felsorolni.

Pozitív változások:

A számítógépes térképkészítés minden méretarányban meggyorsította a térképek kirajzolását, nyomdai előkészítését.

A távérzékelés, talán az esőerdők területét kivéve, kevés helyi ellenőrzés mellett, megoldotta a domborzat szintvonalas ábrázolását.

Létrejöttek az idő- és térbeli változásokat szemléltető dinamikus térképek.

A térhatású térképeken (3D) különböző nézőpontból (eltérő irányokból és más-más magasságból) szemlélhetjük a területet.

A digitális térképek minden elemre vonatkozóan, a háttérben lévő adatbázisban, feltüntetnek úgynevezett metaadatokat. Például az út alatt húzódó gázvezeték átmérője, a cső anyaga, mélysége, lefektetésének időpontja. Ezeket az adatokat már nem a térképész gyűjti össze, hanem megbízásból más személyek. A metaadatok lehetővé teszik az eredeti adatbázis felhasználásával különböző tematikus térképek készítését.

A meghatározott időszakok után végzett térképhelyesbítést felváltotta a folyamatos változásvezetés.

A térképkészítésnek teljesen új területe a közösségi térképalkotás, amikor a hegyet járó turista közli a kiadóval az út futásának a változását, új kilátó megjelenését, erdőrészt lekerítését. A GPS koordinátákkal azonosított elemeket a legtöbb esetben már fel lehet használni a térkép helyesbítésére. (A közösségi térképalkotás nem alkalmazható viszont a birtokhatárokat szemléltető kataszteri térképek javítására.) A közösségi térképalkotásra példaként említhetjük meg a Magyar Turizmus Zrt. által kezdeményezett, kerekesszékesekkel közlekedőket segítő akadálymentes-utazás (Route-4U) térképeit. A térképre kerülő adatokat, például az útfelület minőségét, lejtését vagy emelkedését, azokat az épületeket, amelyekbe akadálymentesen be lehet jutni önkéntes segítők gyűjtik össze.

A hivatásos, de közösségi térképalkotásnak is új, jelenleg szinte elképzelhetetlen lehetőséget nyújtanak a nemzetközi adatfelhő szolgáltatások.

Negatív hatások:

A térkép kultúra visszaesett, pedig a növekvő hazai és a külföldre irányuló turizmus, a külföldi tanulási és munkavállalási lehetőségek alapján azt feltételezhetné az ember, többen akarják térképen megsejmelni, majd

kiválasztani úti céljaikat. A természetes terepi tájékozódás csökken, helyét a Gps koordináták vizsgálata váltja fel.

A GPS általánossá válásának szemmel látható eredménye, kereskedelmi hatása, hogy a várostérképek forgalma drasztikusan, az autótérképeké erősen visszaesett. A turistatérképeknél a visszaesés kicsi, mert a hegyeket járok számára szükséges a domborzat ismerete, ezt az okos telefonok és tabletek még nem mutatják. A domborzat eltűnése a technikai eszközökön megjelenő térképekről nagyon sajnálatos.

Az 1960-as, 1970-es években a kartográfia csúcspontjait jelentették a komplex tematikus térképek. Ezek készítése és ezáltal felhasználása teljesen megszűnt.

A hagyományos iskolai falitérképeken a vízfolyásokat fokozatosan vastagodó vonalakkal ábrázolták. A vízhálózat erős rajza adott tájékozódási keretet a diákoknak. A számítógépes térképekről ez az erős tájékozódási elem eltűnt, a vízfolyások beolvadnak a többi rajzi elem közé.

Az új fejlődési szakasz kezdete

Az ismertett változások jelzik, átalakulóban van a térképtudomány, de meg kell állapítanunk, hogy a geoinformatika, a korábban említett elméleti irányzatokhoz hasonlóan, nem alakította át a kartográfia elméletét, csak az új számítógépes gyakorlat eredményeit rögzítette. A térkép valóság megismerésében betöltött szerepe helyett a tanulmányok az információs rendszerek felépítésének, alkalmazásának a problémáival foglalkoznak. Pedig a számítógépes térképkészítés és használat mindennapossá válása igényelné egy új elmélet (a térképészet tudományos alapjának) kialakítását és annak elterjesztését. Eddig a térképészek túlságosan a térképkészítésre koncentráltak, nem a térképfelhasználásra. Ennek figyelembe vétele előtérbe helyezi a vizualizációt, a valóság képi megjelenítését és a grafikus képen való gondolkodást. Ezek kutatása, elméleti megalapozása tenné lehetővé a térképészet új társadalmi szerepének a meghatározását, azoknak a társadalmi igényeknek a felismerését, amelyet a térképészet módszereivel lehet a leghatékonyabban feldolgozni. Az új társadalmi szerepkör felismerése, kialakítása és az ennek megfelelő szolgáltatás kiépítése alapozhatja csak meg azt, hogy az önálló térképtudomány újabb évezredig fontos, társadalmilag elismert tudomány és gyakorlati tevékenység maradjon.

Irodalom

- ASZLANIKASVILAI, A. F. (1974): Metakartografija. Mecniereba, Tbiliszi, p. 126.
- AZOCAR FERNANDEZ, P., I., BUCHROITHNER, M. F. (2014): Paradigms in Cartography. An Epistemological Review of the 20th and 21st Centuries. Springer Verlag, Heidelberg, New York. p. 167.
- BERTIN, J. (1967): Sémiologie graphique. Les diagrammes, les réseaux, les cartes. Mouton/Gauthier-Villars, Paris. p. 431.
- ECKERT, M.(1921, 1925): Die Kartenwissenschaft, Forschungen und Grundlagen zu einer Kartographie als Wissenschaft 1-2. Walter de Gruyter&Co, Berlin und Leipzig.
- HANUSZ Á. (2015): Turizmusfejlesztés hittel majd bizalomvesztéssel a Szatmári. Beregi térségben. (A fálusi turizmus 20 éves fejlődésének és hanyatlásának okai). VI. Magyar Földrajzi Konferencia, pp. 275-286.
- HAGGETT, P. (2006): Geográfia. Globális szintézis. Typotex, Budapest, p. 842.
- FREITAG, U. (1971): Semiotik und Kartographie. Über die Anwendung kybernetischer Disziplinen in der theoretischen Kartographie. = Kartographische Nachrichten, 21. 5. pp. 171-181.
- KELECSÉNYI Á. (2008): A Stein-hagyaték értékei a földrajz szempontjából.= Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, Érd, 7. szám. pp. 8-13.
- KOLACNY, A. (1969): Cartographic information, a fundamental concept and termin modern cartography.= Cartographic Journal 6. 1. pp. 47-49.
- KRETSCHMER, I. (1980): Theoretical cartography: position and tasks. Internationales Jahrbuch für Kartographie 20. Kartographisches Institut Bertelsmann, Gütersloh. pp. 142-155.
- LJUTÜJ, A. A. (1981): Jazük kartü. Znanie, Moszkva. p. 48.
- OGRISSEK, R. (1987): Theoretische Kartographie. Hermann Haack, Gotha. p. 304.
- ORMELING, F. J. (1972): Turbulent cartography. ITC Journal, Enschede. pp. 13-37.
- PÁPAY GY. (1983): A kartográfia történet korszakolásának módszertani kérdései. = Geodézia és Kartográfia, 35. 5 pp. 344-348..
- PÁPAY Gy. (1988): Studien zur Herausbildung der Wissenschaftsdisziplin Kartographie. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades doctor scientiae philosophiae. Rostock.
- PÁPAY GY. (1995): A térképtudomány fejlődésének alapvonalai. In: Klinghammar István-Pápay Gyula-Török Zsolt: Kartográfia történet, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, pp. 33-136.
- PÁPAY, Gy. (2009): Kartographie. In: Günzel, S. (red.): Raumwissenschaften. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, p. 175.
- PAPP-VÁRY Á. (2007): Térképtudomány. Kossuth Kiadó, Budapest, p. 462.
- PAPP-VÁRY Á. (2012): Az elméleti térképészet irányzatai. = Földrajzi Közlemények, Budapest, 136. 1. pp. 66-76.
- SZALISCSEV, K. A. (1982): Idei i teoreticeszkie problemüv kartografii 80-h godov. Itog i Nauki i tehnikai, Kartografija 10. Viniti, Moszkva. p. 156.
- TAYLOR, D. R. F. (1993): A korszerű térképészet és a földrajz: közeledés vagy távolodás. = Geodézia és Kartográfia, 45. 1. pp. 274-280.
- WOLTER, J. A. (1975): Cartography an emerging discipline. =The Canadian Cartographer, Toronto, 2.
- Magyar Turizmus Zrt. (2015): Itthon.hu/akadály-mentes-utazás (Route-4U), 2015. 09.

A TRIANONI HATÁR ÁLTAL KETTÉVÁGOTT VASUTAK, VASÚTI HATÁRÁLLOMÁSOK

Dr. Suba János

A vesztes háború után, a történeti Magyarország felbomlásával az ország geopolitikai helyzete is megváltozott (*Csüllög G. 2010., 2012a., 2012b*). Közismert tény, hogy az utódállamok határainak megvonásában, illetve katonai, gazdasági, potenciáljának megerősítésében, fenntartásában nagy szerepe volt a magyar vasúthálózat szétdarabolásának. A történeti Magyarország romjain „szörnyszülött” utódállamok jöttek létre. Az Antant számára a kisállamok megnyerése és megerősítése, - hogy feladatukat be tudják tölteni - fontos feladattá vált. Ezért az etnikai és a történelmi elvek mellett támogatták a gazdasági, stratégiai és közlekedési szempontokon alapuló határokat (*Suba J. 1996*). Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia megakadályozta, hogy Magyarországgal való határait az etnikai szempontok figyelembevételével húzzák meg. (*Suba 1996*) Ez nem csökkenti Franciaország felelősségét, hogy rövidlátó politikájával tudomásul vette, támogatta, majd a békekonferencián keresztülerőszakolta, és azokét, sem akik elfogadták (*Suba J. 1996*).

Trianoni határok és a vasutak

Az utódállamok az elcsatolt vasútvonalak felhasználásával egységes vasútrendszert alakítottak ki, amely a trianoni határral párhuzamosan haladva lehetővé tette, hogy a vasúti forgalom elkerülje Magyarországot. Ez Csehszlovák viszonylatban: Kassa- Sátoraljaújhely vaútállomás-Csap-Bátyu-Királyháza, román viszonylatban: Szatmárnémeti-Nagykároly-Nagyvárad-Arad-Temesvár, jugoszláv viszonylatban: Szabadka-Zombor vonalat jelentette. Az osztrákoknak- hála a soproni népszavazás eredményének – nem sikerült a megszerzett vasútvonalakat beintegrálni a saját vasúti hálózatukba.

Magyarország estében az egységes koncepció alapján kiépült vasúti hálózat megcsonkult. A trianoni határ 54 magyar vasútvonalat vágott ketté. Az utódállamok „hullarabló mentalitásból” eredően a megcsonkított országban közlekedési nehézségek alakultak ki Salgótarján, Sátoraljaújhely, Sopron, Szeged, Baja térségében.

Csehszlovák viszonylatban 13, román viszonylatban 14, jugoszláv viszonylatban 17, osztrák viszonylatban 10 vasútvonal került szétdarabolásra. Ezekben a vonalakon az ország területi integritásának helyreállításának után felvették a forgalmat. Nagyon nehéz helyzet alakult ki. Egyrészt a vasúti

összeköttetést fenn kellett tartani az elszakított országrészekkel, míg a helyzet nem normalizálódik, másrészt a nemzetközi közlekedési egyezményekben vállalt kötelezettségeinknek meg kellett felelni. Az új közlekedési helyzetben az új feltételeknek megfelelően újra kellett értékelní a közlekedéspolitikai elsőbbségeket, a kialakult nemzetközi feltételeknek megfelelően. Ez azt jelentette, hogy elkeltt dönteni melyik vonalon marad meg a forgalom, ennek megfelelően kijelölt vasútállomásokot a nemzetközi forgalom számára alkalmassá kellett tenni, és megkötni a nemzetközi szerződéseket. A korabeli vasúti térképeken nyomon tudjuk követni ezeket a változásokat: hogy melyik vasútállomás lett megnyitva a határforgalom számára, hol folyt vámkezelés, melyik állomást zárták el az átmenő forgalom elől. Ez egy hosszú folyamat eredménye volt, amelyet a nemzetközi egyezmények szabályoztak. Ezzel egyidőben zajlott a határszéli forgalom feltételeinek megteremtése is. (Suba J. 1999., 2003.)

Határátkelőhelyek, határállomások

Határátkelőhelyek vagy röviden (határ)átkelők a közúti vagy vasúti útvonalakon, az országhatár közelében kialakított objektumok, amelyek lehetővé teszik a legális határátlépést olyan határszakaszokon, amelyek nem léphetők át bárhol. A határátkelőhelyek nagy területtel és olyan műszaki megoldásokkal, emberi és technikai erőforrásokkal rendelkeznek, amelyek lehetővé teszik a hatóságok számára:

- a forgalom megállítást ellenőrzés céljából,
- a forgalom terelését, elosztását (például teher- és személyforgalom elkülönítése),
- a személyi és egyéb okmányok ellenőrzését,
- a forgalomban szállított áruk vámellenőrzését,
- a forgalom ellenőrzött továbbengedését az országhatár irányába,
- (szükség esetén) az átkelőhely lezárásával a forgalom leállítását,
- (szükség esetén) a jogsértő átkelési kísérletek
- és egyéb cselekmények (például csempészet) elleni hatósági fellépést,

az utazók számára:

- a határ ellenőrzött, szabályszerű átlépését, (szükség esetén)
- a határátlépés ideje és helye hatóság általi igazolásának megszerzését,
- (szükség esetén) az általuk szállított áruk vámhatósági ellenőrzését.

A vasúti határállomások olyan vasútállomások, melyekből egy másik országba vezető vasútvonal kezdődik el. A határállomások jellegzetessége, hogy ott minden esetben útlevél és vámvizsgálat történik, továbbá a vasútállomástól kevés kilométerre már ott van az államhatár.

A határállomásokon minden esetben van kocszivizsgáló, minden esetben kell kocszivizsgálatot tartani, és általában itt cserélnek mozdonyt is a szerelvények. A határállomásokon minden esetben tartanak fékpróbát. Nemzetközi egyezmények írják elő azt, hogy melyik állomáson kell mozdonyt és személyzetet váltani, és hogy hol kell a teljes fékpróbát megtartani.

Határállomások vasúti közlekedésének szabálya, hogy egyik határállomásról a másikra csak a nemzetközi egyezményekben meghatározott módszerekkel történő értekezés után járhat ki. Ezért például nem lehet az ezeken az állomásokon szolgálatot teljesítő forgalmi szolgálattevőknek egymással telefonon érintkezni. Minden esetben az indító határállomásnak kell a másik ország határállomásának megfelelő nyelven és formátumban szükséges engedélyt kiállítani, de ehhez csatolni kell az indító határállomás adott nyelvű és formátumú írásbeli rendelkezését. Fontos szabály, hogy rendkívüli esetben sem közlekedhet az adott határállomáson túl mozdony a másik határállomás országában. Minden esetben a mozdonyok személyzetének ismernie kell az adott országok forgalmi utasításait.

Nemzetközi szerződések - Határállomások kijelölése

Nemzetközi egyezmények szabályozták a határállomások létesítést. Maga a Trianoni békediktátum közlekedési rendelkezései igen konkrétan írták elő a vasúti közlekedés folytonosságát biztosító feltételeket.¹ A magyar kormány mindvégig fenn tartotta azt az általános elvi álláspontját, hogy az államhatár által átszelt összes vasúti vonalnak alkalmas időben való megnyitását kívánja.

A megváltozott európai közlekedési viszonyok rászorították az érdekelt államokat, hogy a vasúti hálózatukon a nemzetközi forgalmat minél előbb szabályozzák. Ezek egy részét a békeszerződések már előírták. Az 1924 évi Berni, majd az 1928. évi Genfi vasúti értekezlet egyezményben szabályozta a nemzetközi vasúti forgalmat.² A Genfi vasútügyi egyezmény 2. cikkében lefektetett elveknek megfelelően a kölcsönös forgalom minél előnyösebb lebonyolítása érdekében a közös vasúti határállomások elvi álláspontjára helyezkedett a magyar állam. Ez azt jelenti, hogy az egyes átmeneti vonalakon váltakozva hol egyik, hol másik állam területén jelölnek ki állomásokat, ahol a határátmeneti szolgálatokat mindkét állam hivatalai és hatóságai ezen

¹ A trianoni békediktátumra lásd: 1921. évi XXXIII. tc. 295-308. §-i. In: Corpus Juris Hungarici CD. A trianoni békeszerződésben a vasúti forgalomra vonatkozó Magyar államra rótt kötelezettségek túlnyomórésze ugyanazon békeszerződés 313. cikke értelmében 1924. július 31-ével megszűnt. (Suba J)

² A vasúti árufuvarozásra vonatkozó 1924. évi október hó 23-án Bernben aláírt új nemzetközi egyezményt a Genfben tartott nemzetközi vasúti egyezmény megerősítette, kibővítette. Ezt az 1929. XXII. tc.-el ratifikálta a magyar állam.

állomásokon közösen végzik. Ez megfelelt a magyar fél takarékosági szempontjainak. Ezt csak az osztrák viszonylatban tudták teljesen megvalósítani.

Csehszlovák viszonylatban³ is közös határállomások voltak. Magyar oldalon: Hegyeshalom, Komárom, Szob, Drégelypalánk, Ipolytarnóc, Somoskőújfalu, Bánréve Tornanádaska és Hidasnémeti. Csehszlovák oldalon Pozsonyújfalu (*Petržalka*), Szlovákújhely (*Slovenské Nové Mesto*) és Csap (*Čop*) állomások voltak. 11 vonalon zajlott az átmenő forgalom.

Román viszonylatban 1932. szeptember 28-án írták alá Bukarestben a magyar-román vasúti határállomási egyezményt.⁴ Ebben 5 vasutat jelöltek ki az átmenő forgalom számára: a *Debrecen-Nagykárolyi*, a *Püspökladány-Nagyvárad*i, a *Kötegyán-Nagyvárad*i, a *Békéscsaba-Aradi*, a *Mezőhegyes-Aradi* vonalakat. Ebben az időben a már megnyitott öt átmeneti vonal egyenlőre elegendőnek látszott arra, hogy azokon a Magyarországra és Románia közötti vasúti forgalom lebonyolítódjék. Az átmeneti forgalomra megnyitott vonalak fenntartása elsősorban a nemzetközi forgalom zavartalanágát biztosította. Ezeket vámúttá⁵ nyilvánították.

Mindegyik fél külön határállomást rendezett be. Ezen állomások általában mindenütt a vonalnak a határponthoz legközelebb eső állomását jelölték ki. Magyar oldalon: Nyirábrány, Biharkeresztes, Lökösháza, Battonya. Román részről: Érmihályfalva (*Valea lui Mihai*), Biharpüspöki (*Episcopia Bihorulii*), Kürtös (*Curtici*), Pécska (*Pecica*) állomásokat. Ennek oka az volt, hogy az új határ a vasúti vonalakat mindenütt oly pontokon metszette, amelyeknek közvetlen közelében egészen jelentéktelen kis állomások voltak. Ezeknek a kis állomásoknak közös határállomásokká való kiépítése olyan összegű kiadásokat igényelt volna, amelyek sem a tényleges vasúti forgalommal, sem a fennálló gazdasági viszonyokkal nem álltak volna arányban. Ezért minden vonalon mindegyik állam vasútja és hatóságai a határátmeneti szolgálatokat a saját területén fekvő legutolsó állomáson végezték el külön-külön. Ez a megoldás megfelelt a magyar-román határnál fennálló különleges viszonyoknak is.⁶

A *Kötegyán-Nagyvárad*i vonalon *Kötegyán* állomást közös határállomásul jelölték ki. Itt az államhatárvonal magát az állomás területét szeli át, ezért látták indokoltnak, hogy a vasúti- és a vám-szolgálatokat ebben az állomásban vonják össze. Ezen kívül az állomáson átmenő forgalom igen kismérvű volt, és ennek a

³ A Csehszlovák Köztársasággal 1927. május 31-én kötött kereskedelmi szerződés melléklete tartalmazza a létrejött egyezményt a vasúti forgalom tárgyában, amelyet az 1927. évi XVII. törvényekkel iktattak be.

⁴ 1933. évi XXVI. törvénycikk.

⁵ A fogalmakra lásd: 1924. évi XIX. törvénycikk a vámjog szabályozásáról. In: Corpus Juris Hungarici CD.

⁶ Ezen kívül kedvezőtlen tapasztalatokat szereztek közös állomások használatánál mind az osztrák, mind a csehszlovák viszonylatban

forgalomnak az igényeihez képest az állomás már meglévő berendezései elegendők voltak, ezért alkalmasnak látszott, hogy különösebb építkezések és befektetések nélkül is alkalmas arra, hogy közös határállomásként használják.

Jugoszláv viszonylatban 1926-ban általánosságban szabályozták az átmenő forgalmat.⁷ Déli irányban 7: Szöreg, Rösze, Kelebia, Magyarboly, Barcs, Gyékényes és Murakeresztur állomást jelölték ki magyar oldalon.

1930-ban⁸ az osztrák féllel közösen a 10 vasutvonalon 9 állomást jelöltek ki. Magyar területen 5: Hegyeshalom, Sopron GYSEV pu., Harka-Kópháza, Kőszeg, Szentgotthárd. Osztrák területen 4: Pomogy (*Pamhagen*), Locsmád (*Lutzmannsburg*), Rohonc (*Rechnitz*), Strém (*Strem*) állomást. Az Államszerződés nemcsak a közös vasúti határállomási szolgálatot rendezte, hanem a határállomásokon végzendő vámsholgasát és a határrendészeti szolgálatot is szabályozta, ezért erre végrehajtási utasítások készültek.

Csehszlovák viszonylat vasutjai

1.1. Csehszlovák viszonylatban *Hegyeshalom-(Rajka)-Pozsony* vonalon Oroszvár⁹ volt az a határmenti vasútállomás ahol már nem volt vámkezelés, csak határállomás. A Pozsonyi vonal első állomása *Pozsonyújfalu*¹⁰ (*Petržalka*) volt a határ után, amely egyben határvámkezelési állomás is volt.

1.2. *Komárom-Érsekújvár* vasútvonalat 1910-ben építették ki. 1910–1914 között felépült a vasúti Duna-híd és így a Duna két oldalán futó vasútvonalak összekapcsolása megvalósult. 1927 évi vasúttérkép szerint *Komárom* és *Újkomárom (Komárno)*¹¹ határállomás lett. A magyar oldalon Komárom átmeneti forgalomra megnyitott határállomássá vált vámkezeléssel.

⁷ A Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal egyes közlekedési kérdések rendezése, valamint a határjelzések fenntartásának szabályozása tárgyában Belgrádban 1926. évi július hó 24-én kötött Egyezményeket az 1929. évi XLV. törvénycikkkel iktatták be. Ez a törvény szabályozta a két királyság vasúti vonalait összekötő vasszerkezetű hidak karbantartását és a góliai pályaudvar használatát is.

⁸ Az 1930. június hó 30-án kelt magyar-osztrák vasúti forgalmi államszerződést 931. évi XXIII. törvénycikkkel iktatták be.

⁹ Oroszvár szlovákul *Rusovce*, németül *Karlburg*, *Rossenburger*, *Kerchenburg*, horvátul *Rosvar*. Trianon után is Magyarország része maradt. 1947-ben, a párizsi békeszerződés értelmében került az akkori Csehszlovákiához. Ma Pozsony településrésze, a Pozsonyi kerület Pozsonyi V. járásában.

¹⁰ Pozsonyújfalu szlovákul *Petržalka*, németül *Engerau / Ungerau*. Pozsony központjától 1 km-re délre (a Duna túlsó partján) fekszik. 1946-óta Pozsonynak a Duna jobb partján fekvő lakóteleppel beépített része, V. járasa.

¹¹ Komárom szlovákul *Komárno*, németül *Komorn*, az egykori Magyar Királyság városának nagyobb (a Duna bal partján fekvő) része. Mivel a határ Duna folyó lett, ezzel elválasztották a város északi és déli részét. A kisebb rész (szintén Komárom néven) ma Magyarországon található. Az északi részt gyakran Észak-Komáromnak, Óreg-Komáromnak vagy Révkomáromnak is

1.3. *(Bp)-Vác- (Szob-Párkányána)- Érsekújvár –Pozsony-Bécs* vasútvonal Szob-Pozsonyi szakasza az új Csehszlovák állam területére került. Így Szob vámkezeléssel felruházott átmeneti forgalom számára megnyitott határállomás lett. Vele átellenben *Párkányána (Parkán-Nána)*¹² látta el ezt a funkciót.

1.4. A Dunakanyarban Vác két vasútvonal a *Vác-Korpona*, illetve a *Vác-(Csata-Léva)- Zólyom - Besztecebánya* vasútvonallal volt érdekelve. Első időben Hont és Drégelypalánk állomások szerepeltek határ és vám állomásként magyar oldalon. 1927-től *Drégelypalánk* és *Ipolyság (Sahty)* lett az átmeneti forgalomra számára megnyitott határállomás vámkezeléssel Drégelypalánk és Ipolyság között 6,3 km hosszú vasúti pályát az országhatár kettévágta. Drégelypalánk vasútállomást 1891-ben a Garam-Ipolyvölgyi HÉV vasúttársaság építette, amikor megépült a *Párkányána- Csata* vasútvonalából kiágazó *(Csata)-(Ipolyság-Drégelypalánk)-Balassagyarmat* vasútvonal. A Drégelypalánkról Vácra vezető vonalat 1909-ben adták át a forgalomnak. Így Drégelypalánk a Váci és a Balassagyarmati vasútvonal határállomásává is vált.

A békeszerződés értelmében a csehszlovák szerelvények Ipolyság *(Sahty)* és Losonc *(Lučenec)* között Balassagyarmaton keresztül a MÁV vonalán, ún. passage-forgalomban közlekedtek, ráadásul úgy, hogy magyar utasok is igénybe vehették ezeket. Az átmenő forgalom azonban a MÁV vonal pályáállapotának romlása miatt 1927-ben leállt.

1.5. Az *Aszód–Balassagyarmat–Ipolytarnóc- Losonc* vasútvonalat 1896-ban adták át a forgalomnak. A trianoni békeszerződés után az Ipolytarnóc és Losonc *(Lučenec)* közötti szakasz Csehszlovákiához került. Így *Ipolytarnóc* és *Rapp (Rapovce)*¹³ *(Kalonda)* határállomás lett, amelyet megnyitottak az átmeneti forgalomra vámkezeléssel.

A vasútvonalhoz kapcsolódó Losonc – Nógrádszakál -*Nagykürtös* (Vel'ký Krtíš) szárnyvonal is. Ez a vasútvonal az Ipolyvölgyi vasútból ágazik el Nógrádszakálnál Nagykürtös irányába. Ez korridor vasút,¹⁴ azaz Magyarország területén keresztül biztosít vasúti összeköttetést a szlovákiai Nagykürtös (Vel'ký

hívják, hogy megkülönböztessék a déli, azonos nevű magyarországi településtől. A két várost közüti (Erzsébet híd) és vasúti (Komáromi vasúti összekötő) híd köti össze. Révkomárom elnevezés Magyarországon az 1990-es években a médiában és a köznyelvben is elterjedt, a Földrajzinév-bizottság is ennek használata mellett döntött.

¹² Párkányána, Párkány szlovákul *Parkán-Nána*, németül *Gockern*. Esztergommal átellenben, a Duna bal partján fekszik. 1948-tól a szlovák nemzeti mozgalom vezetőjéről, Ludovít Štúrról szlovákul Štúrovonak nevezték el.

¹³ Rapp Losonctól 6 km-re délre az Ipoly bal partján fekszik. A településhez tartozik Kalonda (szlovákul *Kalonda*) Egyes térképeken Kalonda szerepel határállomásként, de ott csak vasúti megálló van jelölve.

¹⁴ A korridor vasútvonalat ilyen esetben a szomszéd ország felségterületének számít, ahol szomszédos állam határőrizeti szervei senkit sem szállíthattak le róla.

Krtíš) és Losonc (Lučenec) között. Ipolytarnóc és Nógrádszakál között a MÁV Aszód–Balassagyarmat–Ipolytarnóc vasútvonalának egy szakaszát használva.¹⁵

1.6. (Bp)-Hatvan-*Salgótarján-Fülek-Losonc* vasútvonal első szakaszát (Pesttől Hatvan érintésével) Salgótarjánig 1867-re építette meg a Magyar Északi Vasút. A vonal folytatása Salgótarjától Füleken át Losoncig 1871-ben készült el. 1920-ban Somoskőújfalunál jelölték ki az új államhatárt, ezzel kettévágták a vonalat. Így *Salgótarján* vált határállomássá. 1927-től *Somoskőújfalu* állomást lett megnyitva vámkezeléssel. Szlovák oldalon 1924-től *Ragyolc (Radzovce)*¹⁶ lett a határállomás.

1.7-8. *Miskolc- (Bánréve)- Fülek- Losonc* vonal átmeneti forgalomra megnyitott határállomás vámkezeléssel *Bánréve* lett, amelynek vasútállomása 1902-ben épült meg. Bánréve Trianon előtt rangos elágazó állomás volt: itt ágazott ki a gömöri fővonalból a *Pelsőc-Rozsnyó-Dobsina* felé vezető vasútvonal, amely (a belőle kiágazó murányi és nagyszabosi szárnyvonalakkal) a Gömöri Érchegység bányavidékét kapcsolta be a vasúthálózatba. Trianon után ezek a vasútvonalak Csehszlovákiához kerültek. Így Bánrévénél két vonalat vágott ketté a trianoni határ: a Losonci és a Rozsnyói (Dobsinai) vonalat. A csehszlovák vasút a rozsnyói vonal kiágazását átépítette, hogy az ne Bánrévére, hanem a szomszédos Sajólénártfalvára csatlakozzon be. A csehszlovák határállomás *Sajólénártfalva (Lenartovce)* lett. Bánréve állomása egyben a Dobsinai vonal határállomása is lett. Igaz, hogy a csehszlovák oldalon a Bánrévétől kiinduló a síneket felszedték. Ezért a vonatok Sajólénártfalva állomáson keresztül mentek Dobsina felé.

1.9. A Bodva folyó völgyében futó *Miskolc- (Tornanádaska)- Kassa* vasútvonal magyar oldalán először *Tornanádaska* lett kijelölve, mint határ- és vámkezelési állomás. 1936-os vasúttérképen *Tornanádaska* mint határvámkezelési állomás lett kijelölve. A határ közvetlen közelében lévő *Bodvavendégi állomás* határállomásként szerepelt, ahol nem volt vámkezelés, de az átmeneti forgalomra meg volt nyitva¹⁷. Csehszlovák oldalon *Torna (Turňa nad Bodvou)*¹⁸ volt az első állomás

1.10. A Hernád folyó völgyében futó *Miskolc-(Felsőzsolca)-Kassa* vasútvonal átmeneti forgalomra megnyitott utolsó magyar állomása *Hidasnémeti*

¹⁵ Ehhez hasonló korridorvasutat találhatunk Sopronnál, ahol a ma osztrák területen fekvő Sopronkeresztúr felől a vonatok Sopronon keresztül tudnak csak továbbmenni Bécsújhely, vagy Ebenfurt irányába.

¹⁶ Ragyolc, egyes vasúti térképeken Ragyok néven szerepel. (HT. B. XV c. 145.)

¹⁷ Maga a település Bódvavendégi Csehszlovák oldalra került, szlovák neve *Host'ovce* lett. Avasutállomás magyar oldalon maradt.

¹⁸ Torna, korábban *Turnianske Podhradie*, németül *Tornau*. Kassától 34 km-re délnyugatra, a Bódva jobb partján.

volt vámkezeléssel. Csehszlovák oldalon *Abaujvár-Kenyhec (Kechnec)*¹⁹ volt az első határállomás. Később *Hernádcsány (Čaña)*²⁰ állomása lett kijelölve.

A *Szerencs–Hidasnémeti-Kassa* vasútvonalat a Kassa-Hegyaljai HÉV társaság építette ki 1909-ben. Az 50 km hosszú vonal *Hidasnémetinél* csatlakozott a MÁV tulajdonú Miskolc–Kassa-vasútvonalhoz.

1.11-12. A MÁV *Budapest- (Hatvan- Miskolc)- Sátoraljaújhely- Kassa* vasútvonalat, valamint a *Budapest- Sátoraljaújhely-Csap-Bátyu-Munkács* vasútvonalat Sátoraljaújhelynél²¹ vágták ketté. Az új csehszlovák állam csak így tudta ellenőrzése alatt tartani a Kassa-Munkács vasútvonalat, melynek egyik állomása Sátoraljaújhely volt. Ezért ez a terület (vasútállomása és környéke: 2000 hektár területtel, egy ipartelepvel) minden egyéb szempont mérlegelése nélkül a csehszlovák oldalra került. Így *Sátoraljaújhely* az átmeneti forgalomra megnyitott határállomása lett. A Ronyva patak túloldalán lévő elcsatolt városrész az *Újhely*²² (*Slovenské Nové Mesto*) nevet kapta Csehszlovákiában. Itt folyt a vámkezelés. Később Sátoraljaújhely és az országhatár között Csap felé a vasutat (a deltát) felszedték.

1.13. *Nyíregyháza-(Kisvárdá- Záhony)- Ungvár* vasútvonal határállomása *Záhony* és *Csap (Cop)*²³ állomások lettek. Csap stratégiai szempontból kellett a csehszlovák államnak, hiszen a Kassa—Legenye- (Sátoraljaújhely)- Munkács vasútvonal fontos csomópontja. Innen ágazik el Ungvár –Uzsoki hágó és Bátyu–Munkács–Volóc–országhatár irányába. Ez a Lemberg (Lvov, Lviv) – Kijev–Moszkva vasúti fővonal. Kárpátalján az új államnak ezért kellett a Kassa-Legenye-Újhely-Csap- Bátyu- Beregszász- Királyháza vasútállomásai, mert ez volt az új állam közlekedési ütőere, e nélkül életképtelen a térség. Csapon folyt a vámkezelés. Záhonyban csak határellenőrzés volt. Záhonyba futott be a *Vásárosnamény-Mátészalka-(Nagykároly)* vasútvonal is, amelyet trianoni határ három országnak feldarabolt.

A román viszonylat vasutjai

2.1. A *Fehérgyarmat-Szatmárnémeti*²⁴ (*Satu Mare*) vonalat a trianoni békeszerződés Zajtánál kettévágta, így az ország területén maradt vonalszakasz teljesen elszakadt a békeszerződés utáni magyar vasúthálózattól. A

¹⁹ Abaujvár-Kenyhec az 1914-es menetrendben így találjuk.

²⁰ Hernádcsány (1899-ig *Csany*), Kassától 13km-re délkeletre a Hernád jobb partján fekszik.

²¹ Sátoraljaújhely, németül *Neustadt am Zeltberg*; szlovákul *Nové Mesto pod Šiatrom*.

²² Újhely, más néven *Szlovákújhely*, *Kisújhely* vagy *Tótújhely*, szlovákul *Slovenské Nové Mesto*.

²³ 1872-től vált Csap fontos közlekedési csomóponttá, amelynek következtében egyrészt a lakosság nemzetiösszetétele, másrészt életvitelük is megváltozott.

²⁴ Szatmárnémeti, köznapi nevén Szatmár, románul *Satu Mare*, román népnyelvben *Sátmar*, németül *Sathmar*, héberül és jiddisül *Szákmér* illetve *Szátmér*

Fehérgyarmat-Zajta csonka vasútszakaszon az 1923.évi vasut térkép szerint Gacsály állomást jelölték határállomásnak. A csonka szakaszt 1926-ban bekapcsolták a magyar vasuthálózatba. Ekkor készült el a Fehérgyarmat-Kocsord–Mátészalka összekötő szakasz, amely Kocsord alsó állomásnál csatlakozott a Mátészalka–Csenger-vasútvonalba, 1926. január elsején indult meg a közlekedés. Magyar oldalon *Zajta* vasútállomása lett az ország legkeletibb vasúti állomása. Román viszonylatban *Nagypeleske (Peles)*²⁵ volt az első állomás. Nem vették fel a forgalmat. Ezen a vonalon megszűnt a határátmenet.²⁶

2.2. A *Mátészalka-Csenger-Szatmárnémeti*²⁷ vasútvonalon *Csenger* és *Óvári (Catetea Veche)* váltak határállomásokká. Csenger állomást az átmeneti forgalom számára nem nyitották meg. Megszűnt a határátmenet. Csenger és Óvári között a síneket is felszedték.

2.3. A már említett (Csap)- *Mátészalka-Nagykároly* vasútvonalat *Ágerdömajor* és *Börvely (Berveni)* vasútállomások között vágta át a határ. A magyarországi szakasz 19 km hosszú volt. 1927-ben megszűnt a határátmenet.

2.4. A *Debrecen-Szatmárnémeti* vasutat *Nyírábrány* és *Érmihályfalva (Valea lui Mihai)* között vágta ketté. *Nyírábrány* állomása az átmeneti forgalomra megnyitott határállomás volt vámkezeléssel. Román oldalon az első vasúti megállóhely *Barantóhegy (Dealul Bran.)*²⁸ *Érmihályfalván* végezték a vámkezelést.

2.5. A *Debrecen–(Sáránd–Nagykerek-Biharpüspöki)–Nagyvárad* vasútvonalat is kettévágták. 53 km hosszú szakasz maradt Magyarországon. *Nagykerek* volt az utolsó állomás, román oldalon pedig *Nagyszántó (Zemlinul Mare)* volt az első állomás. Nem vették fel a forgalmat, megszűnt a határátmenet.

2.6. A *Püspökladány–(Berettyóújfalu–Biharkeresztes)–Nagyvárad* vonal 1858. április 24-én nyílt meg, a Tiszavidéki Vasúttársaság építette meg. A fővonalon a vámkezelés magyar oldalon *Biharkeresztes*, román oldalon *Biharpüspöki (Episcopia Bihor)*²⁹ határállomáson volt. A fővonal Kolozsvár-Bukaret irányába teremt összeköttetést.

²⁵ Nagypeleske, ma Lázári község része.

²⁶ Észak-Erdély 1940-es visszatérésével a határátmenet visszaépült, a forgalmat 1940. december 11-én vették fel. A szintén újrainyitott csengeri útiránnyal együtt így négy éven keresztül két vasútvonal is összekapcsolta Mátészalkát Szatmárnémetivel. A Második világháború után azonban újra felbontották a vasúti kapcsolatokat, amikor Szatmárnémeti visszakерült Romániához.

²⁷ Szatmárnémeti, köznapi nevén Szatmár, románul *Satu Mare*, román népnyelvben *Sátmar*, németül *Sathmar*, héberül és jiddisül *Szákmér* illetve *Szátmér*.

²⁸ Barantóhegy, a megálló az 1914-es menetrendben még szerepelt.

²⁹ Biharpüspöki, németül *Bischof Bihar*, latinul *Episcopialis Biharis*. Nagyvárad külvárosa. Váradpüspökinek is hívják.

2.7. A *(Szeghalom) -Véztő-Kót puszta-(Körösszeg)-Nagyvárad* vasutat *Körönagyharsány* megállóhely és *Körösszeg (Cheresig)* között vágta ketté. *Körönagyharsány* mint utolsó megállóhely szerepelt. A térképeken *Körösszakál* vasutállomás szerepel, mint határállomás. Nem vették fel a forgalmat, megszűnt a határátmenet. Később 1933-ban *Körönagyharsány* és *Körösszeg* között 4 km hosszan a pályát is elbontották (először).

2.8-9. A *Szeghalom-Véztő-Nagyszalonta –Hollód*³⁰ vasútvonal *Kötegyán* és *Illye (Ciumeghiu)* között szakadt meg. A román oldalon *Illyénél* ágazik el a *Kötegyán-Illye-(Pusztá)hollód* vonal. *Kötegyán* volt a *(Békéscsaba)-Gyula-Nagyszalonta-Nagyvárad* vonal egyik állomása is. A határt közvetlenül *Kötegyán* vasutállomás mellett jelölték ki. Az első kijelölés a határ *Kötegyán* állomást úgy vágta ketté, hogy a raktárépület és a hollódi végén lévő kitérők Romániához kerültek. Később módosították az országhatárt jelenlegi helyére (állomáson túlra). A határforgalom *Hollód* felé megszűnt, maradt a *Gyula-Nagyszalonta* vasútvonal forgalma. Ezen a vonalon *Barmódpusztá* volt az első megállóhely. Magyar oldalon *Kötegyán* lett átmeneti forgalomra megnyitott határállomás vámkezeléssel. A románok a *Kötegyán-Illye* közötti vágányt felszedték, később *Illyénél* néhány kilométeres új vonalrész építettek, amellyel *Nagyvárad* és *Arad* között teremtették meg a közvetlen vasúti összeköttetést.

2.10. A *Gyula-Simonyifalva* 41,6 km hosszú, 760 mm (keskeny) nyomtávú gazdasági vasútvonal *Dénesmajoron* túli részét a trianoni határ *Dénesmajor* és *Bedőszeg* között kettévágta. 26 km hosszú rész Romániához került. A román fél 1927 után nem vette fel már a forgalmat a kisvasúton. A már említett 1921-ben megépített és átadott *Nadab-Illye-Nagyszalonta* fővonallal keresztülvágták a kisvasutat, majd a síneket néhány éven belül elbontották.

2.11. A *Békéscsaba-(Kétegyháza)-Újszentanna* vasutat *Elek* és *Ottlaka (Grăniceri)*³¹ között vágta ketté. Az *Eleki* állomást nem nyitották meg az átmenő forgalom számára. Megszűnt a határátmenet. A vasútvonal *Nadabi* állomása *Arad* és *Nagyvárad* irányába teremt összeköttetést.

2.12. A *Békéscsaba-Arad* vasútvonal határállomásai *Lökösháza* és *Kürtös (Curtici)* állomások lettek. Magyar oldalon az átmenő forgalom számára *Lökösháza* állomáson volt a határ és a vámkezelés.

2.13. A *(Orosháza)-Mezőhegyes-Arad* vasút határállomásai *Battonya* és *Ópécska (Pecica)* lettek. Az első világháború után öt évig üzemszünet volt. 1927. május 11-én indult meg újra a forgalom 4 vonatpárral határátmenetben. A határ és vámkezelést *Battonya* és *Ópécska* állomáson folytatták.

³⁰ Puszahollód, románul *Holod*, az 1901-es nyári menetrendben *Hollód* néven szerepel.

³¹ *Ottlaka*, 1920-ig *Otlaca*.

2.14. A *Hódmezővásárhely- Makó Nagyszentmiklós* vonalat 1903 decemberében adták át a forgalomnak. Ezt a vasutat *Magyarcsanád*³² és *Őcsanád (Cenadu Vechi)*³³ között vágta át a határ. Magyarcsanád állomást nem nyitották meg az átmenő forgalom számára. Megszűnt a határátmenet.

A jugoszláv viszonylat vasutjai

3.1. *Szeged-Szőreg-Nagykikinda – Temesvár* vasútvonal a történelmi Magyarország egyik fontos vasúti fővonala volt. 1857-ben épült meg az Osztrák Államvasút Társaság Bécs-Pest-Szeged-Temesvár-Báziás vonalának részeként. Ez a vasútvonal egyben az Orient expressz vonala volt. A békeszerződések következtében Szeged magyar maradt, Temesvár román, Nagyikinda szerb fennhatóság alá került, így a vasútvonal is három részre szakadt.³⁴ A Trianoni békeszerződés a vasútvonal mintegy 15 kilométeres szakaszát hagyta Magyarországon, *Szeged-Szőreg-Óbéba* állomások között. A magyar-jugoszláv határ a vasútvonalat pontosan Óbéba állomás területén metszette, a felvételi épület szerb területre került. Az állomást emiatt hamarosan fel is számolták. Az átmenet Szőreg és Oroszlámos között megszűnik. A forgalom ugyan 1925-ben újraindul, de a puszta közepén fekvő Óbébával ekkor már nem számolnak. A magyar határállomás így *Szőreg* lett, vámkezelést is itt folytattak. Jugoszláv oldalon *Oroszlámos (Banatsko Aranđelovo)* lett a határállomás. A vasútvonal a trianoni határok meghúzása után - a forgalom újbóli felvétele ellenére - már nem tudta eredeti funkcióját betölteni perifériális helyzete és széttagoltsága miatt.) Ennek ellenére az állomás területén megállnak a vonatok, mert a határőrizeti szervek mindkét oldalról a határig kísérik a vonatokat. *Óbéba (Beba Veche)* település egyébként kilométerekkel keletebbre, román területen fekszik. 1930-ban a MÁV a magyar területre eső vágányokat elbontja.

3.2. *Szeged-Szőreg-Karlova*³⁵ - *Nagybecskerek*³⁶ vasútvonalat a Szeged-Karlovai HÉV társaság építtette helyi érdekű vasútként. A 65 km hosszú

³² Magyarcsanádnak két megállója volt: a megálló-rakodóhely, a másik a Magyarcsanád, malom nevű megálló.

³³ Őcsanád(1899-ig Németcsanád, románul Cenadu Vechi, németül Deutsch-Tschanad) Ma Nagycsanád *Cenad* része. (Őcsanád és Rác-Csánád egyesítésével jött létre Nagycsanád)

³⁴ A vasútvonalat az 1919-ban megállapított ideiglenes román-jugoszláv határ Zsombolya és Gyertyámos között metszette el. Zsombolyát Jugoszláviának, Gyertyámot Romániának ítélve. A két ország 1924-ben a számos település cseréjével járó határkiigazítást végzett, melynek során Zsombolya Romániához került, a határ így a zenthubert-Zsombolya állomásközben metszette a vasutat. Jugoszláv részről a határállomás Szenthubert helyett a nagyobb és jobban kiépített Nagyikinda lett. Forgalmi okok miatt Szenthubert állomás is üzemben maradt.

³⁵ Karlova, szerb neve *Banatsko Milosevo*.

³⁶ Nagybecskerek, szerbül *Општина Зрењанин/Opština Zrenjanin*.

vasútvonal forgalmi kezdőpontja Szeged volt.³⁷ A trianoni béke után Magyarországon csak egy rövid 9 km-es szakasz maradt meg. Magyar oldalon a legutolsó megállóhely *Vedresháza*³⁸ vasúti állomás *pedig Ószentiván-Ujszentiván*, illetve jugoszláv oldalon *Gyála*³⁹ volt. Az átmeneti forgalomra számára nem nyitottak határállomást. Megszűnt a határátmenet.

3.3. A *Szeged-(Röszke)-Szabadka (Subotica)* vasútvonal az Alföld–Fiumei Vasúttársaság által, Nagyvárad–Eszék közötti, Alföld-Fiume vasút egyik szakasza volt. Magyarországi szakasza 15km hosszú. Az utolsó vasúti állomás *Nagyszéksós* volt. 1927-től *Röszke*⁴⁰ szerepel határállomásként, ahol vámvizsgálatot is végeztek. Jugoszláv oldalon pedig *Horgos (Horgoš)*⁴¹.

3.4. *Kiskunhalas-Szabadka (Subotica)* vasútvonal a Budapest-(Kunszentmiklós-Tass)-Belgrád-Athén vasútvonal része volt.⁴² A trianoni határ kettévágta a Kelebia-pusztá nevé népes tanyavilágot; ezt követően a határ mindkét oldalán önálló faluközpontok alakultak ki.⁴³ Magyarországon *Kelebia* 1921-től nemzetközi határátkelőhely. Jugoszláv oldalon *Szabadka ((Subotica)*⁴⁴ volt az első állomás.

³⁷ Szőreg állomáson ágazott ki a MÁV Szeged–Temesvár-vasútvonalából. Szeged és Szőreg között közös használatú volt a pálya. A vonal Szőregtől déli irányba indult a Tisza mentén, majd Karlova állomásnál csatlakozott a Nagykikinda–Nagybecskerek HEV vonalába. A vonatok az 1901-es menetrend szerint közvetlenül Szeged–Karlova–Nagybecskerek között közlekedtek. Karlova és Nagykikinda közötti vonalszakasz külön menetrendi mezőt kapott.

³⁸ Egyes vasúti térképek Vedresházát jelölik. Vedresháza a határhoz legközelebbi megállóhely volt.

³⁹ Gyála (szerbül *Bana/Dala*) A Bánság északi részén, a Tisza mellett, közvetlenül a magyar határon, Törökkanizsa városától kb. 12 km-re északra fekszik, közigazgatásilag ma hozzá tartozik. A Magyarországon maradt határrészéből 1923-ban község lett, amelynek neve 1946-tól Gyálarét volt, amelyet 1973-ban Szegedhez csatoltak. Gyálát napjainkban kishatárforgalmú határátkelőhely köti össze a magyarországi Tiszaszigettel. Tőle délre fekvő Ókeresztúron (*Srpski Krstur*) át Törökkanizsára vezető vasútvonalán jelenleg nincs menetrend szerinti személyszállítás.

⁴⁰ Nagyszéksós megállót az 1931-es menetrend az utolsó magyarországi megállónak jelöli Horgos előtt. Napi két pár határforgalomban közlekedő vonat állt meg itt, egy harmadik vonatpár csak Horgosig közlekedett.

⁴¹ Horgos, falu most Magyarkanizsa (*Kanjiža*) községhez tartozik.

⁴² A szerb fejedelemséggel 1880. évben kötött vasúti egyezmény (1880. évi XXXV. tc.) alapján Magyarország vállalta, hogy 1883. június 15-éig Budapest-Ferencváros-Szabadka-Újvidék-Zimony-államhatárig kiépíti a vasúti pályát, Ferencváros állomás és Szabadka között 1882. december 5-én indult meg a vasúti forgalom.

⁴³ Jugoszláv Kelebia (szerbül *Kelebuja/Kelebija*, horvátul *Kelebija*) az ország legészakabban fekvő települése, közvetlenül a szerb-magyar határ mentén. Az „Alsókelebia” elnevezést főleg Magyarországon használják, megkülönböztetésül, hogy a határ déli oldalán lévő települést értik alatta. A Vajdaságban a helyiek csak ritkán illetik a falut ezzel a névvel. 1978 óta határátkelőhely működik itt, amely a magyar oldalon Tompa-Kelebia néven ismert.

⁴⁴ Szabadka, szerbül *Суботина/Subotica*, horvátul *Subotica*, latinul *Maria-Theresiopolis*, németül *Maria-Theresianopol*.

3.5. *Baja-Bácsalmás-Szabadka* vasutvonal a MÁV által épített Budapest-Zimony-vasútvonal szárnyvonalaként épült meg, 58,2 km hosszúságban. Az új határ *Csikériánál* vágta át a vasutat. Trianon után *Csikéria-Szabadka* vonalon megszűnt a határátmenet. Az országhatárhoz vezető pályát a jugoszláv vasúttársaság elbontotta.

3.6. A *Kiskunhalas-Bácsalmás-Regőce*⁴⁵-(*Zombor*⁴⁶) vasútvonalat a Halas-Bácsalmás-Regőcei HÉV társaság építette, *Ólegyen* és *Őrszállás (Stanišić)*⁴⁷ lettek határállomások, amelyeket nem nyitották meg átmenő forgalomnak. Megszűnt a határátmenet. Egyes térképek

3.7. Bajáról még két helyiérdekű vasutvonal indult ki. A *Baja-(Regőce)-Zombor-Újvidék*-vasutvonal hossza 143,3 km volt. A trianoni békeszerződés a vasútvonalat *Gara* és *Regőce* között kettévágta. A Magyarországon 19 km hosszú vonalszakasz maradt. A határállomásokat itt sem nyitották meg a forgalomnak. Megszűnt a határátmenet.

3.8. A *Baja-Bezdan-Zombor-Apatin-Szond* vasútvonalat a trianoni határ *Hercegszántó* és *Béreg (Bački Breg)*⁴⁸ között vágott át. Magyarországon 31km hosszú vonalrész maradt. Ezen a vonalon sem vették fel az átmenő forgalmat. Megszűnt a határátmenet.

3.9. Dunántúlon a *Villány-(Pélmonostor- Dárda)- Eszék* vasutvonallal kezdődik a kettévágott vasutak sora. A vonal az Alföld–Fiumei Vasúttársaság Nagyváradtól Szegeden és Szabadkán át Eszékig épülő vasútvonalának szárnyvonalaként létesült Villány és Eszék között. Villányban csatlakozott a Mohács-Pécsi Vasúttársaság vonalához. *Magyarboly* és *Baranyavár-Pélmonostor (Beli Manastir)*⁴⁹ között vágta ketté a határ. *Magyarboly* állomást jelölték ki az átmeneti forgalomra számára megnyitott határállomást vámkezeléssel.

Harkány ebben a korban jelentős vasúti csomópont volt, négy irányban indultak innen vonatok: Pécsre, Sellyén át Barcsra, déli irányban Alsómiholjácra, kelet felé pedig Beremenden át Pélmonostorba.

3.10. A *Harkány-Nagyharsány-Kiskőszeg*⁵⁰ vonal az 1912-ben épült meg a Barcs-Középrigóc-Sellye- Pélmonostor-Kiskőszeg vasútvonal részeként. Ezen

⁴⁵ Regőce, szerbül *Pužun/Ridica*, horvátul *Ridjica*, németül *Legin*. A magyar határtól 2 km-re fekszik.

⁴⁶ Zombor (korábban Czoborszentmihály), szerbül *Комбор/Sombor*, németül *Sombor*, latinul *Somborinum*.

⁴⁷ Őrszállás, szerbül *Stanišić/Станушић*, németül *Donauwachenheim*.

⁴⁸ Béreg, horvátul *Bereg*.

⁴⁹ Baranyavár, horvátul *Branjin Vrh*, falu határtól 3 km-re, a Karasica-patak partján fekszik. Közigazgatásilag Pélmonostor (1899-ig neve *Monostor*, horvátul *Beli Manastir*, szerb *Beli Manastir / Бели Манастир*, németül *Manoster*) községhez (járáshoz) tartozik. A vasútállomás neve *Beli Manastir*.

⁵⁰ Kiskőszeg, horvátul *Batina Skela*.

vasutat a határ *Beremend* és *Petárda* (*Baranjsko Petrovo Selo*) között ketté vágta. A vonalat nem nyitották meg az átmenő forgalomnak. A vasút csak Beremendig üzemelt.⁵¹

3.11. A (Pécs)–*Harkány* –*Dolnji Miholjac*⁵² vasútvonal Harkány- Dolnji Miholjaci szakasza 1912. november 28.-án nyílt meg. A vonalat a Pécs-Dolnji-Miholjaci HÉV építette. Az új határ következtében *Drávaszabolcs* és *Dolnji Miholjac* határállomások lettek. Az átmenő forgalmat nem vették fel. Jugoszláv oldalon Dolnji Miholjac kapcsolata a horvát területekkel csak kisvasúti hálózattal történt.

3.12. A *Sellye* -*Slatina* vasutvonalat *Drávasztára-Zaláta*⁵³ és *Noskovci* között vágta ketté az új határ. Az átmenő forgalmat nem vették fel.

3.13. Barcs fontos vasúti csomópont volt, Nagykanizsa, Pécs, Kaposvár, Somogyuszob irányába indultak vonatok. A déli irányban a *Barcs-Verőce*⁵⁴ vonalszakaszt a Barcs -Pankrác HÉV építette ki 1884-1885 között.⁵⁵ A határállomás *Barcs* és *Lukács* állomások lettek. A vámkezelést is itt végezték.

3.14. A *Budapestet Rijekával* (Fiume) összekötő vasútvonal *Gyékényes*nél találkozik Gyékényes (Kaposvár)-Dombóvár (a Budapest–Dombóvár–Pécs-vasútvonalból kiágazva) és a Székesfehérvár–Gyékényes-vasútvonal. Ezért ez a vasúti csomópont miután a Dráva lett az országhatár Magyarország határállomása lett, az átmenő forgalom vámkezelését is itt végezték el. Ellentétes oldalon *Kapronca* (*Koprivnica*), lett jugoszláv határállomás. (Illetve az első állomás Dörnye (*Drnje*) volt a Dráva parton)

3.15. *Nagykanizsa-Csáktornya*⁵⁶ vasutvonal vonalat 1860-ban adták át a forgalomnak, amely a Déli vasút részét képezte. A horvát határ a Mura folyó lett, így *Murakersztur* és *Kotor* (*Kotoriba*) állomások lettek határállomások, ahol vámkezelés is folyt.

3.16. A *Zalaegerszeg-Csáktornya* vasutvonalat 1890-ben adták át a forgalomnak. Az új határ miatt az utolsó állomása Magyarországon *Rédics* lett,

⁵¹ Később új nyomvonal kiépítésével ez a csonka vasútvonalat Villányba vezették.

⁵² Donji Miholjac, Alsómiholjác *Dolnji Miholjac* régies írás, *Miholjac* az 1914-es menetrendben ezen a néven találjuk.

⁵³ Az 1936. évi vasúti térképen Drávahíd – mint korlátozott forgalmú állomás- van megjelölve utolsó megállónak (HT. BXV c 145.) Átmenő forgalom Noskovci felé 1921.08.20-án megszűnik. Ennek ellenére az állomástól az országhatárig tartó szakaszt csak a Dráva-híd második világháborús lerombolása után bontják el.

⁵⁴ Verőce, horvátul *Virovitica*.

⁵⁵ Hossza 123,8 km. Fő állomásai: Verőce-Daruvár -Pakrác- (Banova-Jaruga).

⁵⁶ Csáktornya, horvátul *Čakovec*, németül *Tschakturn*.

illetve Jugoszláv oldalon *Alsólendva (Lendva Dolnja)* ⁵⁷ lett. Ezen állomásokat nem nyitották meg az átmenő forgalom számára.

3.17. *Zalaegerszeg-Muraszombat* vasutvonal határállomásai *Dávidháza-Kotormány*⁵⁸ és *Őrihodos (Hodoš)* állomások lettek. Az átmenő forgalmat ezen a vonalon sem vették fel.

Az Osztrák viszonylat vasutjai

4.1. A Budapest- Győr- Hegyeshalom –Bécs vasútvonal (amelyről Hegyeshalomtól van egy elágazás Pozsony felé), a legfontosabb vasút vonallá vált. Ugyanis a legfontosabb Budapest-Bécs nyugati irányú vasútvonal nagy részét, Szobtól Csehszlovákia kapta meg. Ezért fontos feladat volt a Budapest-Győr- Hegyeshalom vonal felújítása, korszerűsítése. Győr és Hegyeshalom között 1924-től második vágányt építettek. 1925-26-ban adták a forgalomnak az egyes pályarészeket. 1931-33 között villamosították.

Hegyeshalom lett az ország nyugati kapuja, és az ország legfontosabb határállomása. 1923. évi vasúti térképen még Mosonmagyaróvár volt kijelölve vámállomásnak. Ez után került át Hegyeshalomba a vámvizsgálat. Itt vámhivatal, rendező-pályaudvar vasutas-és pénzügyőr- és határállatorvosi lakások épültek. A lakosság nagyobb számú alkalmazotti létszámmal egészült ki. A település nagyközségi besorolást kapott. Lakossága a 30-as évek közepén már 3400 fős volt. Hegyeshalomnál vámkezelést folytattak.

Budapest- Hegyeshalom-Bécs vasutvonal kapcsán Hegyeshalom –ahol vámkezelés is folyt- mellett osztrák viszonylatban *Miklóshalma (Nickelsdorf)*⁵⁹ volt az osztrák határállomás.

4.2. A *Celldömök – Eszterháza (Fertőszentmiklós)*⁶⁰–*Nezsider*⁶¹ vonalat 1897. december 19-én nyitották meg. A Fertővidéki Helyi Érdeklő Vasúti Zrt. Tulajdonában lévő vonalat a trianoni békeszerződés kettévágta. Az 50 kilométeres pályájából 13 kilométer Magyarországon, a többi Ausztriában maradt. ⁶² Magyarországi szakasza Fertőszentmiklós és Pomogy között az

⁵⁷ Lendva, korábban Alsólendva, Alsólindva, szlovénül: *Lendava*, korábban *Donja Lendava*, horvátul *Lendva*, korábban *Lendva Dolnja*, németül *Lindau*, korábban *Unter-Limbach*, vendül: *Dolenja Lendava*..

⁵⁸ Dávidháza 1906-ban épült meg a vasútállomása 1939-ben a Dávidháza-Kotormány része lett. 1950-ben Bajánsenye nevet kapta. Kotormány Bajánsenye legrégebbi falurésze.

⁵⁹ Miklóshalma, vagy *Miklóshalom*, németül *Nickelsdorf*, horvátul *Mikištrof*.

⁶⁰ Régebbi nevén *Eszterháza*, 1947. évi menetrendben *Fertőszentmiklós-Eszterháza* szerepel.

⁶¹ Nezsider (Neusiedl am See.)

⁶² A Fertővidéki HÉV 19. századi jogi státusát a trianoni békeszerződés konzerválta. A vasúttársaságban az osztrák államnak 49,81%, a magyar államnak 1,14%, a burgenlandi tartománynak 49,05% szavazatra jogosító részvénye van. A vasútvonal üzemeltetését kezdetektől a GYSEV végezte. (Suba J)

ország utolsó megmaradt helyiérdekű vasútja volt. Határállomása *Mekszikópuszta* és *Pomogy* ((*Pamhagen*)) lettek. *Mekszikópuszta* átmeneti forgalomra megnyitott határállomássá vált vámkezelés nélkül. Határvámkezelést *Eszterházán* végezték.

4.3. A *Sopron-Ebenfurti* vasútvonalat 1879-ben építették meg. A rajta lévő hét 7 állomással együtt a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút (GYSEV)⁶³ tulajdona, és kezelésben van. A határ *Sopron* és *Sopronkertes* (*Baumgarten im Burgenland*) között vágja át. *Sopronban* a GYESEV pályaudvarán végezték a határellenőrzést és a vámkezeléseket.

4.4. A *Sopron- (Nagymarton)- Bécsújhelyi* vasútvonal (németül *Mattersburger Bahn*) 31,8 km hosszúságú, egyvágányú vasútvonal. Magyarországi szakasza 7,2 km-es hosszúságú, kezelője a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút (GYSEV). A határtól Bécsújhelyig húzódó 24,6 km-es pályaszakasz tulajdonosa és egyben üzemeltetője az Osztrák vasút. Határállomásai *Ágfalva*⁶⁴ és az osztrák oldalon *Lépesfalva-Somfalva* (*Loipersbach im Burgenland- Schattendorf*)⁶⁵ állomások lettek. Ágfalván nem folyt vámkezelés.

4.5. A *Sopron–(Felsőszentlászló)-Kőszeg* vasútvonalat 1908-ban adták át a forgalomnak. A trianoni békeszerződés következtében Harka és Kőszeg közötti pályaszakasz Ausztriához került. Nem volt kapcsolata az osztrák hálózattal. 1929-ben a Népszövetség tárgyalta a vonal ügyét, és döntése értelmében az osztrák állam megváltotta a vonalat a részvénytársaságtól. Így a mai napig osztrák tulajdonú a Harka és Kőszeg közötti pálya, illetve Kőszeg és az országhatár közt a nyomvonal földterülete. Jelenleg is korridor vasút. Az Osztrák Állam tulajdonában van. Sopronon keresztül csatlakozik az osztrák vasút hálózatához, (német neve *Burgenlandbahn*). Határállomásai Sopron irányából *Harka-Kópháza*, osztrák oldalról *Sopronkeresztúr* (*Deutschkreutz*).⁶⁶ A *Harka-Kópháza* állomáson határvámkezelést végeztek.

4.6. *Sárvár-Répevis-Felsőszentlászló*⁶⁷ vasútvonal Felsőlászlónál csatlakozott 1913-ban a Sopron–Kőszeg vonalhoz. Így jött létre a Kőszeg-Csepreg- (Bük-Sárvár) vasútvonal. Ezt a vonalat az új határ *Répevis* és

⁶³Győr-Sopron–Ebenfurt-vasúttársaság (GYESEV) az I. világháború végén még önálló, a MÁV-tól független vasút volt, a két országbeli működését és önállóságát a trianoni békeszerződés garantálta és így konzerválta. A részvények tulajdonosi megoszlása: Magyar Állam 65,5%, Osztrák Állam 28,2%, és a Strabag SE 6,2%.(Suba J.)

⁶⁴ Ágfalva német neve *Agendorf*. Horvátul két alak terjedt el a kópházaiak által használt *Agendorf* és a fertőhomokiak által használt *Gendof*.

⁶⁵ Lépesfalva (németül *Loipersbach im Burgenland*) a magyarországi Ágfalva községgel határos. Somfalva (németül *Schattendorf*, horvátul *Šundrof*) mezőváros Ágfalvától 2 km-re.

⁶⁶ Sopronkeresztúr (1899-ig *Németkeresztúr*), németül *Deutschkreutz*, horvátul *Kerestur*, héberül *Zelem*.

⁶⁷ Felsőlászló, németül *Oberloisdorf*, horvátul *Nadrloštrof*.

Locsmád (Lutzmannsburg) között vágta át. 1930-ig Répcevis volt a határállomás és ott volt a vámkezelés. 1931-től megszűnt a határátmenet

4.7. A *Sopron–Kőszeg* vonal az osztrák területről *Rötfalva (Rattersdorf-Leibing)* ⁶⁸ állomás után éri el Kőszeget. Az új határvonal keresztülvágta Rötfalva egykori állomását, az állomásépület Ausztria területére esik. Magyar területen *Kőszeg* lett a határállomás, ahol vámkezelés is folyt.

4.8. A *Szombathely-Pinkafői*⁶⁹ 52,2 km hosszú vasútvonalat a Szombathely-Pinkafői HÉV társaság építette. Az akkori országhatárig tartó vasútvonalat 1888-ban adták át a forgalomnak. A Felsőőr–Felsőlövő szárnyvonalat 1903-ban építették ki. 1921-től a vasútvonal két ország területére került. Miután a vasútvonalat eredetileg csak Pinkafőig építették ki, az osztrák vasúthálózatához nem kötődött.⁷⁰ Határállomások *Bucusu* és *Rohonc (Rechnitz)* ⁷¹ állomásai lettek. 1927 évi vasuttkép szerint *Torony* állomáson folyt a határ és vámkezelés. Később *Bucusu* állomáson volt a határellenőrzés, és az osztrák oldalon *Rohoncon* volt a vámkezelés

4.9. A *Körmend-Németújvári*⁷² vasútvonalat a Körmend–Németújvári HÉV társaság építette meg 22,8 km hosszúságban. 1921-ben, a trianoni békeszerződéssel, a vasútvonal két ország területére került. Az osztrák vasúthálózzal nem volt kapcsolata. 1931-ben a vonal osztrák része az osztrák államé lett. Határállomásai *Pinkamindszent* ahol magyar részről vámkezelés is volt, osztrák részről és *Strém (Strem)* lett, ahol nem volt vámkezelés.

4.10. A *Körmend-Graz* vasútvonal a Bécs–Sopron–Szombathely–Szentgotthárd–Graz korridor magyarországi szakaszának része. A vonalszakasz 65 km hosszú volt. Magyarországi határállomása *Szentgotthárd* lett, ahol vámkezelés is volt. Osztrák oldalon *Gyanafalva (Jennersdorf)* volt az első vasútiállomás.

Összefoglalás

A vasúti helyzetet legjobban egy 1936. évi vasúti térkép jellemzi.⁷³ A korabeli vasúti térképeken a jelmagyarázatban az állomások jelölése korlátlan

⁶⁸ Rötfalva-Rendek, (németül *Rattersdorf-Leibing*). Rendek és Rötfalva településcsere révén osztrák uralom alá 1923-ban Ólmod ellenében. Az állomás Röt-Rendek néven nyílt meg 1908. nov. 5-én (1909. okt. 1-ig), Rötfalva-Rendek az 1937-es menetrendben ilyen néven találjuk. Rattersdorf-Leibing az állomás osztrák neve.

⁶⁹ Pinkafő, németül *Pinkafeld*, horvátul *Pinkafelj*, vendül *Pinkafel*.

⁷⁰ A vasútvonalat 1925. november 25-én hosszabbították meg Friedbergig, hogy csatlakozzon a Graz és Bécsújhely felé tartó vonalakhoz

⁷¹ Rohonc, németül *Rechnitz*, horvátul *Rohunac*, vendül *Rohunc*.

⁷² Németújvár, németül *Güssing*, horvátul *Novigrad*.

⁷³ Hadtörténeti Térképtár: B XIV c 145.

és korlátolt forgalmú mellett szerepel csatlakozó állomás jelkulcsa. A határvámkezelést illetően négy jelölés található:

átmeneti forgalomra megnyitott határállomás vámkezeléssel,
átmeneti forgalomra megnyitott határállomás vámkezelés nélkül,
átmeneti forgalomra meg nem megnyitott határállomás,
és a határvámkezelési állomás.

A „Magyarország vasúti térképe és állomási névjegyzéke” 1936 évi kiadásában a összesen 49 vasutállomás szerepel. Két vasúti állomás Sopronban található itt a GYESEV állomása átmeneti forgalomra megnyitott határállomás vámkezeléssel, míg a Déli Vasút pályaudvara határvámkezelési állomásként van feltüntetve. Egy vasutállomás amely határtól viszonylag távol található Eszterháza (Fertőszentmiklós) határvámkezelési állomás lett.

A térképen szereplő 49 vasutállomás megoszlása a következő: 29 állomás - az összes állomás 60%- volt megnyitva az átmenő forgalom számára, ebből:

23 állomás volt megnyitva az átmenő forgalom számára ahol vámkezelés is folyt. Ezek megoszlása a következő volt: Csehszlovák viszonylatban 6 (Komárom, Szob, Drégelypalánk, Somoskőujfalu, Bánréve, Hidasnémeti), Román viszonylatban 5 (Nyírábrány, Biharkeresztes, Kötegyán, Lökösháza, Battonya), Jugoszláv viszonylatban 7 (Szöreg, Röszeke, Kelebia, Magyarboly, Barcs, Gyékényes, Murakeresztur), Osztrák viszonylatban 7 (Hegyeshalom, Sopron GYSEV, Harka-Kópháza, Kőszeg, Szentgotthárd) állomás.

6 állomást csak az átmenő forgalom számára nyitottak meg. Csehszlovák viszonylatban 4: Oroszvár, Bodvavendégi, Sátoraljaújhely, Záhony. Osztrák viszonylatban 2: Mekszikópuszta és Ágfalva állomásokat. Itt a vámkezelés a vagy a szomszéd állam területén kijelölt vagy más erre kijelölt hazai határállomásokon történt.

Magyar oldalon összesen 4 állomást jelöltek ki vámkezelésre: egyet a csehszlovák viszonylatban Tornanádaskát, egyrészt a következő Bodvavendégi állomás közvetlenül a határ mellett van, másrészt ez nem fővonal (Kassa felé több vasút is vezet). Osztrák viszonylatban: Eszterháza, Sopron DV. pályaudvarát, és Pinkamindszent állomásokat.

16 állomást elzártak az átmenő (külföldi) forgalom számára, ezek zsákállomások lettek. Ezen vonalak a román és jugoszláv viszonylatban voltak. Csatlakozásuk nem volt kívánatos az újonnan kiépülő román és jugoszláv vasúti gyűrűhöz. Román viszonylatban 6 állomás: Csenger, Ágerdőmajor, Körösszakály, Gyulavári, Elek, Magyarcsanád. Jugoszláv viszonylatban 10 állomás vált zsákállomássá: Ószentiván-Újszentiván, Csikéria, Ólégyen, Gara, Hercegszántó, Beremend, Drávaszabolcs, Drávahíd, Rédics, Dávidháza-Kotormány.

Összességében a trianoni határon a kettévágott vasutakon felvették az átmenő forgalmat. A határmenti vasutállomások 60%-t nyitották meg az átmenő forgalom számára. Teljesen figyelembe vették az ország és a vasut megváltozott

közlekedésföldrajzi helyzetét, az elszakított és a kettészakított területek gazdasági helyzetét, és a vasúti forgalmi viszonyokat.

A vasúti forgalom megszüntetését, és helyenként a sínek felszedését nem a MÁV, illetve a magyar közlekedéspolitikai kezdeményezte. Amint a külpolitikai helyzet megengedte, a Bécsi döntések következtében a megszünt vasutvonalakon újra felvették a forgalmat.

Irodalom

- CSÜLLÖG G. (2010): A Kárpát-medencei államter problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. pp. 56-61.
- CSÜLLÖG G. (2012a): Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 1. szám (No. 16.) 2012. pp. 7-14.
- CSÜLLÖG G. (2012b): A Közép-Európai Duna-Völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. pp. 137-146.
- SUBA J.(1996): "Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)" I .köt. 15.p. Doktori értekezés (kézirat.) ELTE BTK könyvtár
- (Szerk.: Tisza István): Magyar vasúttörténet 1-2 kötet. Magyar vasúttörténet: A kezdetektől 1875-ig (1. kötet), Magyar vasúttörténet: 1876-tól a századfordulóig (2. kötet). Budapest, 1997. Közlekedési Dokumentációs Kft.

Térképek

- Áttekintés a fennálló kat[onai] vasúti hatóságok elhelyezéséről és a vonalpar[ancsnok]ságok vonalhálózatairól. (Magyarország.) M. 1:1 000 000 Budapest. [192?] Hadtörténeti Térképtár (továbbiakban: HT). B XV c 30.
- Csonka-Magyarország vasúti hálózata. M. 1:2 500 000 Budapest. [1930?] (Vasúti menetrend melléklete.) HT B XV c 102.
- Csonka-Magyarország térképe. Vármegyei beosztás. Összes vasútvonalak. Autó-főútvonalak. M.1:1 500 000. Budapest, [1930.] HT. B XV c 126.
- Csonka-Magyarország közlekedési térképe. M. 1:500 000 1934. HT. B XV c 13.
- CZAKÓ I.–SZTANKOVITS Ö.: Magyarország vasúti és hajózási térképe. A trianoni határokkal. M. 1:450 000 Budapest. [1924?] HT. B XV c 98.
- Daljinarna Karta suhoputnih, zseleznicskin i vodenih komunikacija Kraljevine Szrba, Hrvata is Szlovenaca. [M. 1:500 000.] 1924. (Jugoszlávia: A Szerb–Horvát–Szlovén királyság út-vasúttérképe 1924-ben). HT. B III c 78.
- Harta Cailor ferate Romane. 1921. [M. 1:720 000.] Románia vasútközlekedési térképe 1921-ben, HT. B III c 276.
- LAYKAUF, ALADÁR–RÓNA, ERNŐ: Magyarország vasúti térképe. – Ungarns Eisenbahnkarte. M. 1:580 000 Budapest. 1936. „Magyarország vasúti térképe és állomási névjegyzéke.” c. mű melléklete. HT. B XV c 145.
- LJESCU, C. P.:Harta Căilor Ferate Române 1938. [M. 1:800 000.] Románia vasúti térképe 1938-ban. HT. B III c 108.

- Réseau de Chemins de Fer de la Hongrie avant et après la Guerre. M. 1:3 700 000 [192?] Magyarország vasúthálózata az első világháború előtt és után. HT. B XV c 93.
- RÓNA ERNŐ–LAYKAUF ALADÁR: Magyarország vasúti térképe.... M. 1:580 000 Budapest. 1927. „Magyarország vasúti térképe, állomási névjegyzéke, ipari és mezőgazdasági” c. mű melléklete HT. B XV c 111.
- VALČAK, OTTOKAR EMANUEL: Valčakova železniční mapa republiky československé s nejnovejšími tarifními názvy stanic. [M. 1:750 000] Brno, 1922. Csehszlovákia vasúttérképe 1922-ben. HT. B XIV c 32.

1. sz. melléklet. A trianoni békediktátum által kettévágott vasutak és a határhoz legközelebbi vasútállomások, illetve határállomások

sor szám	szám	viszonylat (ország)	vasutvonal	magyar határállomás	határállomás
1	1	csehszlovák	Hegyeshalom-(Rajka)-Pozsony	Oroszvár	Pozsonyligetfalva
2	2	csehszlovák	Komárom-Érsekújvár	Komárom	Újkomárom
3	3	csehszlovák	Vác-Párkányána-Pozsony	Szob	Párkányána
4	4	csehszlovák	Vác-Csata-Léva-(Zólyom)	Drégelypalánk	Ipolyság
5	5	csehszlovák	Aszód-Balassagyarmat-Losonc	Ipolytarnóc	Rapp (Kalonda)
6	6	csehszlovák	Hatvan-Salgótarján-Fülek-Losonc	Salgótarján Somoskőujfalu	Ragyolc
7	7	csehszlovák	Miskolc-Losonc	Bánréve	Sajólánártfalva
8	8	csehszlovák	Miskolc-(Tornanádaska)-Kassa	Tornanádaska Bodvavendégi	Torna
8	9	csehszlovák	Miskolc-(Felsőzsolca)-Kassa	Hidasnémeti	Abaújvár-Kenyhec Hernádsány
10	10	csehszlovák	Sátoraljaújhely-Kassa	Sátoraljaújhely	Újhely Slové Nove Mesto
11	11	csehszlovák	Nyíregyháza-Ungvár	Záhony	Csap
12	1	román	Fehérgyarmat-Szatmárnémeti	Zajta	Nagypeleske
13	2	román	Mátészalka-Szatmárnémeti	Csenger	Óvári
14	3	román	Mátészalka-Nagykároly	Ágerdömajor	Börvely
15	4	román	Debrecen-Érmihályfalva	Nyírabrány	Érmihályfalva
16	5	román	Debrecen- Nagyvárad	Nagykereki	Nagyszántó
17	6	román	Püspökladány-Nagyvárad	Biharkeresztes	Biharpüspöki
18	7	román	Szeghalom-Vésztő-Nagyvárad	Körösszakál	Körösszeg
19	8	román	Vésztő-Pusztahollód	Kötegyán	Illye
20	9	román	Gyula-Simonyifalva	Dénesmajor	Bedőszeg
21	10	román	Békéscsaba-Újszentanna	Elek	Otlaka
22	11	román	Békéscsaba-Arad	Lökösháza	Kürtös
23	12	román	Mezőhegyes-Arad	Battonya	Ópécska
24	13	román	Hódmezővásárhely-Nagyszentmiklós	Magyarcsanád	Őcsanád
25	1	jugoszláv	Szeged-Szőreg-Nagykikinda	Szőreg	Oroszlámos
26	2	jugoszláv	Szeged-Szőreg-Karlova-Nagybecskerek	Ószentiván-Újszentiván	Gyála

A trianoni határ által kettévágott vasutak, vasúti határállomások

I. sz. melléklet folytatása.

sor szám	szám	viszonylat (ország)	vasútvonal	magyar határállomás	határállomás
27	3	jugoszláv	Szeged-Röszke-Szabadka	Röszke	Horgos
28	4	jugoszláv	Kiskunhalas-Szabadka	Kelebia	Szabadka
29	5	jugoszláv	Baja-Bácsalmás-Szabadka	Csikéria	Szabadka
30	6	jugoszláv	Kiskunhalas-(Regőce)-Zombor	Ólégyen	Regőce
31	7	jugoszláv	Baja-(Gara)-Zombor-Szabadka	Gara	Regőce
32	8	jugoszláv	Baja-(Hercegszántó)-Zombor	Hercegszántó	Béreg
33	9	jugoszláv	Villány-Eszék	Magyarboly	Baranyavár-Pélmonostor
34	10	jugoszláv	Harkány-Kiskőszeg	Beremend	Petárda
35	11	jugoszláv	Harkány-Dolnji Miholjac	Drávaszabolcs	Dolnji Miholjac
36	12	jugoszláv	Sellye-Noskovci-Slatina	Drávasztára-Zaláta	Noskovcii
37	13	jugoszláv	Barcs-Verőce- Pankrác	Barcs	Lukács
38	14	jugoszláv	(Kaposvár)-Zágráb -(Fiume)	Gyékényes	Kapronca
39	15	jugoszláv	Nagykanizsa-Csáktornya	Murakersztur	Kotor
40	16	jugoszláv	Zalaegerszeg-Csáktornya	Rédics	Alsólendva
41	17	jugoszláv	Zalaegerszeg-Muraszombat	Dávidháza-Kotormány	Órihodos
42	1	Ausztria	Hegyeshalom-Bécs	Hegyeshalom	Miklóshalma
43	2	Ausztria	Eszterháza-Pándorfalu	Mekszikópuszta	Pomogy
44	3	Ausztria	Sopron-Ebenfurt	Sopron	Sopronkertes
45	4	Ausztria	Sopron-Bécsújhely	Ágfalva	Lépesfalva-Somfalva
46	5	Ausztria	Sopron- Kőszeg	Harka-Kópháza	Sopronkeresztur
47	6	Ausztria	Sárvár- Bükk-Felsőszentlászló	Répecevis	Locsmád
48	7	Ausztria	Kőszeg-(Felsőszentlászló)-Sopron	Kőszeg	Rótfalva
49	8	Ausztria	Szombathely-Felsőór-Pinkafő	Bucsu	Rohonc
50	9	Ausztria	Körmend-Németujvár	Pinkaminszent	Strém
51	10	Ausztria	Körmend-Fehring-Graz	Szentgotthárd	Gyanafalva

A GLOBÁLIS MIGRÁCIÓ FÖLDRAJZI ALAPJAI

Dr. Süli-Zakar István

Bevezetés

Alábbi tanulmányban igyekszem a napi politikától távol maradni akkor, amikor a globális migráció megalapozó és kiváltó okait, s tényezőit elemzem. Meggyőződésem, hogy a mostani ún. migránsválság ennek a bonyolult, összetett és világméretű jelenség együttesnek csak egy piciny darabkája, mondhatni csak a jéghegy csúcsa. Azért nevezzük globális migrációnak, mert ez a napjainkban elkezdődött új típusú népvándorlás különbözik minden eddigtől, a középkori, nagy XIX-XX. századi népvándorlásoktól, sőt különbözik az elmúlt évtizedekben lejátszódott migrációktól is, (így Anglia-volt gyarmatok, Franciaország-volt gyarmatok, törökök-Németország) általában tehát a bipoláris jellegű népvándorlásoktól is. Ez egy globális jelenség, amely döntően a gazdag országok (földrészek) és szegény országok (szegény földrészek) között a posztmodern kor körülményei közepette, az informatika és a posztindusztriális világ adta lehetőségek felhasználásával zajlik. Angela Merkelnek a szíriai menekültek feltétlen befogadásáról elmondott szavai „pillanatok” alatt eljutottak a Szíria körüli menekülttáborokba, s indították meg az emberek százezreit. Ugyanakkor ezek a szavak Törökországban azonnal megalapoztak egy szíriai útlevelet hamisító iparágat. Az útra kelt migránsok sebtében gyártott tájékoztató anyagokat kaptak kézhez, s az úton gps-ek alapján közlekedtek. A globális migráció szempontjából három célterület jelölhető ki. Az egyik az É-amerikai gazdag országok (USA, Kanada), a másik a Csendes-óceán Ny-i partjainál fekvő fejlett országok (Ausztrália, Új-Zéland, Japán, Szingapúr, Dél-Korea) a harmadik célterület pedig a gazdag Ny-európai országok jelentik. Az USA és Ausztrália az elmúlt évtizedekben eredményes migrációs politikát dolgoztak ki, és igen hatékony védekezést valósítottak meg. Ezzel szemben a nyugat-európai országokat lényegében felkészületlenül érte 2015-ben a kirobbanó globális migráció. Az EU korábbi intézkedései (Dublini egyezmények, Schengeni határvédelem) csődöt mondtak, s a 28 ország képtelennek mutatkozott közös fellépésre. Az eredmény: 2015-ben egymilliónál több menekült és illegális bevándorló érkezett a leggazdagabb európai országokba. A gazdag Európa migráns hinterlandját elsősorban a Bangladeshtől Törökországig terjedő dél-ázsiai terület és az afrikai kontinens jelenti. Ezen a területen él a hét milliárd főt meghaladó emberiség csaknem fele: kb. 3,2 milliárd fő. A legnépesebb ország India 1,3 milliárd fős lakossága a mostani

migrációs válságban lényegében még nem vesz részt, igaz az elmúlt 50-60 évben Nagy-Britanniába, Kanadába és az USA-ba milliók migráltak az indiai-szubkontinensről. Ugyanakkor a háború sújtotta Szíria és Irak mellett a legfőbb kibocsátó Ázsiából napjainkban Afganisztán, Banglades és Pakisztán, s ők döntően az ún. balkáni útvonalon érkeznek. A mediterrán útvonalon főleg Afrika migránsai jönnek (elsősorban Eritrea, Szudán, Szomália, Etiópia stb. területéről). Ebben az írásban a nyugat-európai célterület migrációs hinterlandját vizsgálom meg demográfiai, geopolitikai és ökológiai szempontok alapján.

Népességnövekedés

Az emberiség története során az eltartóképeség alapvetően befolyásolta a népesség számát. Az eltartóképeség relatív fogalom, s újítások és innovációk révén egy adott terület eltartóképesége viszonylag rövid időn belül is jelentősen megváltozhat. Az őskor hosszú időszakában a gyűjtögető, halászó-vadászó (rég elnevezéssel a vadság állapotában élő) népesség száma nem tudta meghaladni az 5 millió főt. A neolitikumban az agrárforradalom révén viszont megindult a népességnövekedés. Az újkőkorban az emberiség „feltalálta” a növénytermesztést és az állattenyésztést, s ezzel jelentős mértékben visszaszorította a korábban gyakran visszajáró éhínségeket. Az újkőkor (a barbárság) korában a népesség 3, majd 2 ezer esztendő alatt megkétszereződött, s a szakadatlan migráció eredményeként szétterjedt a Földön. A potamikus (folyómenti öntöző) civilizációk kialakulásával létrejötték Földünkön az első nagy népességtömörülések, s a népesség számának megkétszereződéséhez ezer esztendő is elégséges lett. Jézus Krisztus megszületésekor az emberiség száma – a különböző becslések középértékét véve alapul - már elérte a 150-160 millió főt, de a magyar honfoglalás idejére pedig már meghaladta a 300 millió főt. Ez a létszám az ipari forradalom kezdetére, a XVIII. század közepére megkétszereződött (*Sárfalvi B.-Bernek Á. 1999*).

A népességszám robbanásszerű emelkedését az ipari forradalom tette lehetővé. A gazdaság meginduló gyors fejlődésével párhuzamosan az egyéb földrajzi létformák is jelentős változáson mentek át. A mezőgazdaságban egyre több gépet alkalmaztak és ennek következményeként egyre nagyobb munkaerő szabadult fel a mezőgazdaságból, akiket a robbanásszerűen fejlődő iparvárosok, bányavidékek szívtak fel. Az ipari forradalom következtében az élelmiszertermelés és élelmiszerellátás látványosan fejlődött, az urbanizáció következtében lényegesen javultak a lakáskörülmények, s az ipari forradalomhoz köthetően soha nem látott mértékben növekedett az egészségügyi ellátás. Az új gyógyászati eljárások, a bevezetett oltások megszüntették a korábban hatalmas pusztításokat okozó járványokat, s jelentősen csökkent a gyermekhalandóság. Javultak az életfeltételek, emelkedett

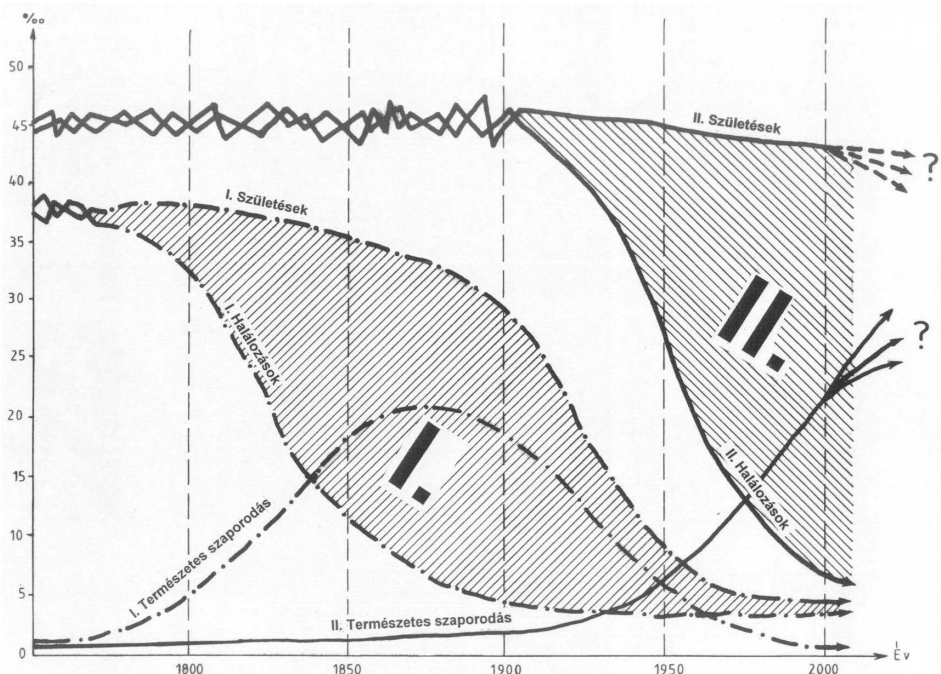
a közoktatás, látványosan nőtt a közlekedés színvonala. Mindezek jelentősen csökkentették a halálozások számát, amely így „elszakadt” a születések számától, s a köztük lévő különbség, azaz a természetes szaporodás egyre jelentősebb lett. Ezzel kezdetét vette a demográfiai robbanás (*Probáld F. 2003*).

Organikus és anorganikus demográfiai robbanás

A fejlett országokban megkezdődött demográfiai robbanás hatására 1700-1850 között, tehát 150 év alatt 600 millióról 1,2 milliárdra nőtt a népesség száma. Ez tehát 150 éves időszakot jelentett, de a következő népességszám megkétszereződéséhez (1850-1950 között) már csak 100 év kellett. A XX. században új jelenségként nemcsak az ún. nyugati civilizációban, hanem a gyarmati, félgymati országokban, tehát a fejlődő világban is megkezdődött a demográfiai robbanás. Ennek eredményeként a XX. század második felében 40 év sem kellett ahhoz, hogy a Föld népességének száma 2,5 milliárdról 5,3 milliárd főre növekedjen. Ebben az időszakban a fejlett országok többségében már látványosan csökkent a népességszaporodás, de a fejlődő világ államai – köztük Kína és India – vitték igazán diadalra a demográfiai robbanást. Egyetlen generáció életében megháromszorozódott bolygónk népessége (*Sárfalvi B. 1995*). Az előrejelzések szerint a következő népességszám megkétszereződéséhez ismét egy hosszabb időszak, kb. 80-100 év lesz szükséges. A demográfiai robbanás tehát a XX. század végére vesztett erejéből, azonban nem mindenhol (*Livi-Bacci, M. 1999*). Ha összevetjük a fejlett és a fejlődő országok demográfiai helyzetét, azt tapasztaljuk, hogy a fejlett országokban a XX. század elején-közepén mindenhol „lecsengett” a demográfiai robbanás, nem így a fejlődő országokban (*1. ábra*).

A fejlett országokban az általánossá váló iskolázottság, a műveltségi szint jelentős növekedése, a nők munkába állása, tehát a kétkeresős családmodell kialakulása azt eredményezte, hogy a korábbi egy nőre jutó 10-16 gyermekszülés 3-4-re, majd 1-2-re csökkent. Így a XX. század második felében alacsony szinten újra egymás közelébe került a születések és halálozások száma. A természetes szaporodás tehát igen alacsony szintre esett vissza, illetve nagyon sok országban természetes fogyásba ment át. (Így Magyarországon 1981 óta nem természetes szaporodás, hanem természetes fogyás figyelhető meg.) Ezzel szemben a fejlődő országokban néhány kivételtől eltekintve (Kína, Törökország, Latin-Amerika) semmit sem veszített a demográfiai robbanás mértéke. Az ok egyszerű, azok a változások és hatások, amelyek a fejlett országokban a demográfiai robbanás kialakítását eredményezték, ezekben az országokban nem érvényesültek. Különösen nem tapasztalható a női emancipáció előrehaladása, amely véleményem szerint elsősorban közrejátszott a fejlett országokban a demográfiai robbanás megszűnésében. Elmondhatjuk

tehát, hogy itt kétfajta demográfiai robbanásról beszélhetünk, egy organikusról és egy anorganikusról.

I. ábra: A demográfiai robbanás folyamata (organikus=I. és anorganikus=II. kifejlődés) Forrás: Saját szerkesztés

A fejlett országokban (Nyugat-Európa, Észak-Amerika, Japán, Ausztrália, Új-Zéland, Izrael) a demográfiai robbanás a társadalomban szerves fejlődés eredményeként jött létre. A demográfiai robbanás elindulásának helyben kialakult társadalmi-gazdasági alapjai voltak. Majd ugyancsak a társadalmi-gazdasági fejlődés eredményezte a demográfiai robbanás megszűnését. Így tehát ez a demográfiai folyamat organikusnak, a nyugati civilizáció társadalmi-gazdasági változásai eredményének tekinthető. Ezzel szemben a fejlődő világban a volt gyarmatosítók, az ENSZ-WHO és különböző segélyszervezetek egészségügyi segélyprogramjai eredményeként indult be a demográfiai robbanás, tehát egy külső hatásra, amelynek semmi köze nem volt a helyi társadalmi-gazdasági viszonyokhoz. Tehát egy anorganikus úton keletkezett folyamat volt a fejlődő világban létrejött demográfiai robbanás és az országok döntő többségében ma nincsenek meg azok a tényezők, amelyek a demográfiai robbanás lezárulásához szükségesek (Nánási I. 1999). A fejlett világ országainak többsége gyors elöregedéssel és népességfogyással jellemezhető, míg a volt fejlődő világban csak néhány országban, országcsoportban történt

ebben a tekintetben változás. Ezen a téren a kínai demográfiai robbanás politikai eszközökkel történt megállítása a legnagyobb jelentőségű. Ugyanakkor egyes térségekben a látványos gazdasági-társadalmi-életszínelvonalbeli pozitív változás eredményezte a demográfiai robbanás mérséklődését, illetve megszűnését (pl. Dél-Koreában, Szingapúrban, Törökországban, de ide sorolható a latin-amerikai országok döntő része is). Ezek az országok a XX. század második felében még a demográfiai robbanás állapotában voltak, és ezzel magyarázható az, hogy alig több, mint 30 év kellett a népességszám megduplázódásához. Ugyanakkor a XX. század végétől Kelet-Ázsia és Latin-Amerika országai már jórészt kiestek a gyorsan fejlődő népességű országcsoportból, s ezzel magyarázható, hogy a jelenlegi megkettőzési szakasz jóval hosszabb lesz, mint a múlt század végi volt. Ugyanakkor a ma is leggyorsabb népességnövekedést produkáló országok éppen az európai migrációs célterület hinterlandjában (Dél-Ázsiában és Afrikában) helyezkednek el (*Süli-Zakar I. 2001*).

Vizsgáljuk meg néhány ország népességszám gyarapodását az elmúlt évtizedekben. A fejlődő országok életében fontos dátumnak számít 1960, azaz „Afrika éve”, amikor a legtöbb gyarmat elnyerte függetlenségét. Ez az évszám azért is kedvező arra, hogy kiindulási időpontként szolgáljon, mert a nemzetközi segélyszervezetek egészségügyi támogatásai ekkortól éreztették igazából hatásukat. Összehasonlításként írom ide, hogy 1960-ban Magyarországon 9,98 millió fő élt, 2015-ben pedig 9,89 millió fő, tehát a 55 év alatt a népességszám nem változott (természetesen a két évszám közötti időszakban Magyarország népessége 10 millió fölött is volt, azonban a mostani érték már egy jelentős csökkenés eredménye).

A dél-ázsiai országok közül Indiában 1960-ban 458 millióan, 2015-ben pedig már 1311 millió fő élt, Pakisztánban a 45 millióról 188 millióra, Bangladesben a 40 millióról 160 millió főre nőtt a népesség. A régóta háborúskodó Irakban 6 millióról 35 millióra növekedett (a nagy menekülthullám előtt) a népesség száma. Jemenben 1961-ben még csak 5 millió fő élt, 2015-ben viszont már 26 millió. Találkoztam olyan népességbecsléssel, mely szerint ebben a kis sivatagi-hegyi országban 2060-ban többen fognak élni, mint a Föld legnagyobb területű országában Oroszországban.

A dél-ázsiai és észak-afrikai országokhoz képest is megdöbbentő méretű volt a fekete-afrikai országok népességyarapodása. 1960-2015 között ezekben az országokban általában ötszörösére növekedett a lakosság száma, s ennek köszönhetően Afrika aránya a világnépességen belül 9%-ról 17%-ra növekedett. Például Tanzániában 10,3 millióról 51,8 millióra, Ugandában 7,3 millióról 37,8 millióra, Kenyában 6,2 millióról 44,9 millió főre növekedett a népesség. Legmagasabb értékeket Elefántcsontpart esetében tapasztaltam, ahol az 1960-as 3,6 millió főről 2014-re 22,2 millió főre, azaz 6,17 szorosára nőtt a népesség száma. Afrika helyzete tehát különösen aggasztó demográfiai szempontból. 1900-

ban még alig haladta meg a kontinensen a lakosság száma a 100 millió főt, s 1960-ban a gyarmati felszabadulás évében 279 millió fő élt itt, s egyetemistaként már akkor is azt tanultam, hogy a kontinens túlnépesedett, eltartó-képessége nem igen növelhető. Ehhez képest ma már négyszeresénél is többen élnek a kontinensen. Természetesen az 1,2 milliárdnyi ember jelentős részének ma alacsonyabb az egy főre jutó GDP-je, mint 1960-ban volt. A demográfiai becslések alapján 2050-ben Afrikában már 2,4 milliárdnyi ember él, s csak az elkövetkező 20 évben Fekete-Afrikában a mainál 500 millió emberrel többen fognak élni. Ez a szám megegyezik az EU mai népességszámával. A XXI. században Nigéria lesz a harmadik ország (amennyiben nem esik szét), melynek népességszáma meghaladja majd az egymilliárd főt.

Napjainkban minden nap kétszázezer fővel növekszik a Föld népességének a száma, s a növekedés döntő része (kb. 180-190 000 fő) Dél-Ázsiára és Afrikára jut, így az itt élő embertömeg a mai 3 150 000 000 főről 2050-re 5 milliárd fő fölé emelkedik (Afrika 2,4, Dél-Ázsia 2,6 milliárd fő). Csaknem elképzelhetetlen az, hogy ezek a riasztó népességbecslések ne teljesüljenek. Olyan változásokra lenne szükség - többek között a műveltségi színvonal jelentős emelkedésére, eredményes felvilágosításra, a fogamzásgátlás elterjedésére, s különösen a nők társadalmi megbecsülésének emelésére, emancipációjuknak kivívására - amelyre ma igen kevés esély mutatkozik. A sok gyermek vállalására többek-között vallási-társadalmi és gazdasági hagyományok és kényszerek készítenek az ázsiaiakat és afrikaiakat. Még a legstabilabb államokban is hiányzik a szociális háló, legtöbb országban ismeretlen a nyugdíj intézménye, ugyanakkor a gyermekmunka általánosan elterjedt. Alapvető fontosságú, hogy a férfiak társadalmi tekintélyét mindenek előtt az utódok száma határozza meg.

A hosszú távú előrejelzések a világnépesség 10-12 milliárdos tetőzését jósolják, s ekkor a lakosság fele 5-6 milliárd fő már Dél-Ázsiában és Afrikában, tehát Európa migrációs hinterlandjában él. 2050-2060 körül ez a hatalmas népesség már igencsak túllépi a természeti környezet véges eltartó-képességét. Ezt követően a demográfiai előrejelzések már lassú csökkenést teteleznek fel. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a XX. század közepe óta a demográfiai robbanás világunkban a legsúlyosabb feszültségek forrása, s különösen a gyengébben fejlett (szegény) országokban felemészti az erőforrásokat, sajnos anélkül, hogy problémáik megoldásához akárcsak közelíteni tudnánk (*Sárfalvi B.-Bernek A. 1999*). A fokozódó túlnépesedés a közeljövőben is alapja lesz számos geopolitikai, társadalmi és gazdasági, valamint környezeti problémának.

A létbiztonság hiánya Dél-Ázsiában és Afrikában

A hidegháború és a bipoláris világ megszűnésekor Francis Fukuyama amerikai politológus optimista és igen merész tanulmányt közölt a National

Interest folyóirat hasábjain. Véleménye szerint egy idilli, csaknem paradicsomi kor előtt állunk, hiszen a liberális demokrácia globális hegemóniára jutott, s a nyugati fogyasztói kultúra végső győzelmével elérkezett a „történelem vége” (F. Fukuyama 1989). Vele szemben többen felléptek, s legerősebb kritikusa Samuel P. Huntington a Foreign Affairs-ben arról cikkezett, hogy a nyugati civilizáció a jövőben sem jut világméretű győzelemre, sőt vallási és civilizációs törések mentén reped szét a világ, melyet a civilizációs konfliktusok sora fog jellemezni (S.P. Huntington 1993).

A két vitázó bővebben könyv formájában is kifejtette nézeteit arról, hogy az emberiség egy utópikus boldog korba érve valóban eljutott a történelem végéhez, illetve, hogy a világ nem halad egy egyetemes civilizáció felé, sőt a civilizációk sűrűsödő összecsapása várható (F. Fukuyama 1994, S.P. Huntington 1998). A több mint 20 éve tartó vitának ma sincs vége, az azonban elgondolkodtató, hogy 1990 óta évente átlagosan 5 új kisebb-nagyobb fegyveres válság robbant ki Földünkön döntően Dél-Ázsiában és Afrikában. Ez a térség tehát egy valóságos puszkaporos hordó. A gyakori válságok kiváltó okainak egyikeként a gyarmati múltat szokták emlegetni. A gyarmati kizsákmányolás megalázó és embertelen jellegén túl fontos jövőbemutató következményekkel járt az is, hogy a gyarmatokon osztozkodó nyugat-európai nagyhatalmak pillanatnyi erőfölénye döntött a kérdéses területek feldarabolásáról. A határok meghúzásában a politikai alku volt a meghatározó, nem pedig a földrajzi, etnikai vagy vallási helyzet. Így az Oszmán Birodalom szétszabdalásakor Anglia és Franciaország a Közel-Keleten birodalmi érdekeik alapján kreálták meg Irakot, Szíriát, Palesztinát és Jordániát. Figyelmen kívül hagyták a nyelvi, nemzeti és a vallási megosztást, Moszul korábbi kormányzási regionális szerepkörét, vagy a kurd nemzetet, melyet a négy új ország között osztottak szét (Békési L. 2004).

Afrika felosztásakor a jórészt vonalzóval meghúzott határok sem vették figyelembe az etnikai vagy a történelmi tényeket és előzményeket. Ezek az önkényes határmeghúzások máig hatóan éreztetik negatív hatásait. A függetlenné vált államokban mindennaposak a politikai, törzsi és vallási ellentétek. Az uralomra jutó közösség általában fegyverrel érvényesíti akaratát, illetve torolja meg korábbi sérelmeit (Rwandában – a korábbi Ruandában - 1994 áprilisa és júniusa között a hutu milíciák 800 000 tuszit gyilkoltak meg az etnikai ellentétek miatt).

1960-at követően a legtöbb térségbeli országban antidemokratikus, diktatórikus államberendezkedés alakult ki. A véreskezű diktátorok évtizedekre bebetonozták hatalmukat: Moamer Kadhafi 1969-2011, Háfez al Aszad 1970-2000, Szaddám Husszein 1979-2003, Hosni Mubarak 1981-2011 között élet és halál urai voltak országaikban. Szaddám Husszein vegyi fegyvert is bevetett kurd alattvalóival szemben, vagy Idi Amin Uganda diktátora terrorral terjesztette országában az iszlám vallást. Robert Mugabe ugyancsak terrorral

üldözte el a fehér farmereket Zimbabwéből. Ugyanakkor tapasztalatlan, hogy ezek a diktátorok, akik a „rendet” véres terrorral biztosították útját állták a globális migrációnak is. A „gát”-rezsimek eltüntetése után a helyükbe lépett „szétesett” államok nemhogy akadályai, de részesei, sőt előidézői is a mostani népvándorlásnak. Az állami korrupció elképzelhetetlen méretű a térségben. Az országok vezetői saját tulajdonukként kezelik országaik erőforrásait, de magántulajdonukként értékesítik az országba érkező külföldi segélyeket is (*Taylor, Peter J. 1989*). A törzsi-vallási lázadások, „felszabadító” háborúk, a polgárháborúk állandósultak. Sok függetlenné vált állam szétesett, hadurak uralta „tartományok” egymással civakodó-háborúskodó egyvelegévé vált. Több országban – Szomália, Líbia, Jemen – vagy nincs is központi kormányzat, vagy hatalma csak a terület kicsiny darabkáján érvényesül. A vallási üldöztetés általános (a szudáni polgárháborúnak 3-4 millió döntően keresztény halálos áldozata volt, Nigériában mindennaposak a muszlimok és keresztények közötti összecsapások), a háborús helyzet Afrika és Dél-Ázsia országainak többségében állandósult. A „csúcspontot” a terrorista „államok” létrejötte jelenti: az Iszlám Állam Irak-Szíria területén, a Boko Haram Nigériában, az Al-Shabaab Szomáliában, ahol a féktelen gyilkolászás a napi rutin része lett. Dél-Ázsiában és Afrikában elmosódtak a rendteremtés, a bűnözés és a háborúskodás, a bünszervezetek és a magánhadseregekkel rendelkező korrumpált kormányképviselők és a gerillamozgalmak között a határok. Az állami erőszakszervezetek mellett és helyett fontos szerepet kapnak a klánok, a rablóbandák és a hadurak dekoncentrált fegyveres osztagai, magánhadseregei. Az emberi élet veszélyeztetése a térségben állandósult (*Pap N.-Tóth J. 1999*). Bangladesztől az Atlanti-óceánig nagyítóval kell keresni azokat az országokat, térségeket, ahol kielégítő az emberek létbiztonsága. Úgy gondolom nemcsak Szíria, Irak és Afganisztán menekültjei érdemlik ki az üldözötti megkülönböztetést, mert a térségből elinduló további százmilliók is jogosan érzik magukat üldözötteknek.

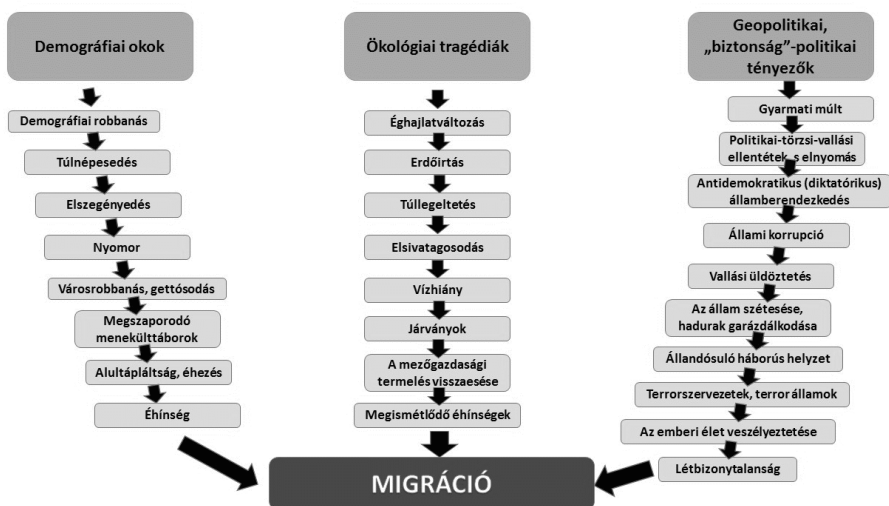
Ökológiai krízis

A világban jelentkező ökológiai-egészségügyi problémák Dél-Ázsiában és Afrikában hatványozottan jelentkeznek. A hagyományos önellátó mezőgazdaság az éghajlatváltozás kedvezőtlen hatásai miatt – beszámítva a népességgrobbanás és a politikai létbizonytalanság káros következményeit is – súlyos válságba került. A növénytermesztés és az állattenyésztés a térség első, s csaknem kizárólagos foglalkoztatója. 1960 körül a legtöbb országban a primér ágazat foglalkoztatta az emberek 90%-át, s az egyéb ágazatok azóta sem tudták érdemben munkával ellátni a mezőgazdaság (a falvak) által kilökött százmilliókat. (A kb. 6 milliós Lagosban mindössze 20 000-en dolgoznak az iparban!). Jelentős részük a nagyvárosok szaporodó nyomornegyedeiben, vagy

menekülttáborokban vegetál. A fejlődő világ robbanása sem hasonlít az ipari forradalmat követő korábbi városrobbanáshoz. Akkor a gyors ipari fejlődés vonzotta az egykori parasztok millióit a számukra munkát nyújt városokba, itt azonban az agrártérségek valósággal kilökik a felesleges embertömegeket, akik jobb híján kötnek ki a nagyvárosok nyomornegyedeiben. Ezek a trópusi óriásvárosok népességüket tekintve már elhagyták a klasszikus nagyvárosokat. Növekedésük azonban nem tekinthető egészségesnek, inkább rákos burjánzásra hasonlítanak (*Kerényi A. 2003*). A trópusi hagyományos önellátó mezőgazdaság úgynevezett „vándorló” földművelést jelent, azaz 4-5 évenként a gyorsan kimerülő talajok miatt az őserdőtől kell égetéses eljárással új termőföldeket elhódítani (*Süli-Zakar I. 2001*). A gyorsan szaporodó falusi közösségek egyre nagyobb erdőterületek kiirtására kényszerülnek, másrészt az értékes trópusi fák rablógazdálkodásszerű kitermelése következtében is gyorsan fogy az erdőterület, melynek nagyon súlyos ökológiai következményei vannak (*Bora Gy.-Korompai A. 2001*). A trópusi hagyományos mezőgazdaság már a XX. század végére elérte eltartó-képességének végső határait. Tehát a legnagyobb foglalkoztató, a mezőgazdaság sem képes új munkaerőt felvenni, a jelenlegi művelési szinten csak az elemi reprodukcióra van lehetőség. Egy esetleges modernizálás (gépesítés) társadalmi hatásai kiszámíthatatlanok, de biztosra vehető, hogy további százmilliók városokba özönlését provokálná ki. Az elmúlt évtizedekben, amikor Kelet-Ázsia és Latin-Amerika képes volt fogadni a fejlett országokból kitelepült ipart India-Pakisztán-Banglades kivételével Dél-Ázsia és Afrika kimaradt ebből az iparosodásból. Elsősorban az analfabetizmus és a megfelelő munkakultúra hiánya miatt (*Berne Á. 2003, Hajdú Z. 2001*).

A fogyó vízkészlet a félsivatagos-sivatagos területek oázisgazdálkodását veszélyezteti. A legújabb szakvélemények szerint elfogytak azok a vízbázisok, amelyekre az elmúlt évtizedekben Szaúd-Arábia vagy Irán viszonylag jelentős öntözéses gazdálkodást hozott létre. Ezeken a területeken azonban hamarosan fel kell adni az oázisgazdálkodást, a kimerülő vízbázisok miatt. Ugyancsak végveszélybe került a szavannakon és a félsivatagos területeken folyó legeltető vagy nomadizáló állattenyésztés. Eléggé közismert a Száhel problémája (*Süli-Zakar I. 2001*). A szakvélemények jelentős része az éghajlatváltozással, illetve a globális felmelegedéssel magyarázza az itteni ökológiai tragédiákat. Valóban egy-egy aszályos év, vagy súlyos aszályos ciklus az állatállomány, sőt az emberek millióinak életét veszélyezteti. Erre figyel fel általában a média. Valójában a Száhel évezredek óta egy félszáraz terület, s a nedves időszak késése vagy rövidege korábban is jelentős pusztítással járt. A valódi probléma azonban inkább társadalmi jellegű. A demográfiai robbanás következtében a gyorsan növekvő népességszámot az állatállomány riasztó méretű bővülése követte, hiszen az állatlétszám nagysága a társadalmi megbecsülés alapja. Tehát a sokasodó nemzetségek, családok tekintélyük megőrzése érdekében őseikhez hasonlóan mértéktelenül növelik állományukat. Így a gyarapodó nomadizáló

közösségek egyre kisebb területre szorulnak vissza, s a növekvő állatlétszám egyre kíméletlenebbül pusztítja a természetes takarmánybázist. Különösen a száraz évszakokban folyik a legelőterületek túllelgetése. Nem is annyira a legeltetés, hanem az állatok patájának lazító, felszínpusztító tevékenysége a káros. A fellazított felszín a szélerozió áldozatává válik, s terjed az elsivatagosodás. A nagyarányú pusztítás következtében a növényzet a nedves évszakban sem képes regenerálódni, s így évről-évre a Száhel rovására terjed dél felé a Szahara.

2. ábra: A dél-ázsiai és afrikai migráció társadalomföldrajzi gyökerei
 Forrás: Saját szerkesztés

Dél-Ázsiában és Afrikában - még a félsivatagos területeken is – a nedves évszakokban tekintélyes mennyiségű eső esik. Az édesvíz visszatartása és tárolása azonban szinte sehol sem megoldott. A száraz évszakban általános a vízhiány. Százmilliók szenvednek az ivóvízhiánytól, s a fiatal nők teljes napi feladata, hogy a család számára megszerezzék a napi édesvízadagot. Szélsőséges aszályos időszakban ezrek és ezrek halnak szomszár, vagy költöznek a segélyszervezetek által fűrt kutak köré. Az ilyen kutak körül néhány éven belül tizezres, sőt százezres menekülttáborok jönnek létre. A természeti katasztrófák – a háborús veszélyhelyzet mellett – tehát lökészerűen növelik a menekülttáborok számát. Különösen Fekete-Afrikában több százezres táborok keletkeznek az ökológiai krízis eredményeként.

Az afrikai, dél-ázsiai országok fiataljai közül viszonylag sokan végeznek európai egyetemeken, ugyanakkor az egyik guineai országban számon tartott orvosok háromnegyede nem az illető országban, hanem főként Nyugat-Európában praktizál. Pedig az itt élő embereket a világ többi részéről már

jórészt eltüntetett szörnyű betegségek sora is sújtja. Elterjedt népbetegség ma is a TBC, a trahoma és a paratífusz. A malária évente csak Afrikában 7-800 000 ember halálát okozza. Az ebola, vagy az AIDS, a HIV-fertőzés terjedésére az európai média is felfigyel, de a szifilisz, a hepatitisz B, C, a lepra, a bőr és nemi betegségek, a különböző bőrparaziták (tetű, bolha, atka, rüh), és az alig ismert egyéb trópusi betegségek pusztításáról már nem igen vesz tudomást a világ. A menekülttáborokban élő tíz- és százezrek egészségügyi gondozását általában egy-két amerikai, vagy európai önkéntes orvos próbálja ellátni (Kerényi A. 1995).

Összegzés

Néhány héttel ezelőtt az egyik televíziós csatorna világpolitikai műsorában egy francia forgatócsoport Gabonban készített riportjára figyeltem fel. A riporternak a főváros, Libreville külvárosában élő 22 éves fiatalember arról beszélt, hogy szüeleire bízta feleségét és három gyerekét, s ő Európába indul. Tudomásom szerint Gabonban nyugodt politikai körülmények vannak, a kormány az egész országot ellenőrzése alatt tartja, s mivel elegendő csapadék hull, a szomjhaláltól sem kell tartani. A fiatalemberhez azonban eljutott a migráció, mint újdonság (innováció), mint egyfajta lehetőség, tehát ő is vállalkozik a kipróbálására. Valószínűleg nagyon sokan gondolkodnak Afrikaszerte hozzá hasonlóan. Az ENSZ menekültügyi szervezete szerint a Földön kb. 250 millió embertársunk kényszerült migrációra és jelenleg zsúfolt menekülttáborokban él, döntően Afrikában és Dél-Ázsiában. A törökországi táborokból elindult százezreket előőrsknek tekinthetjük.

Afrika és Dél-Ázsia túlnépesedett, elszegényedett, a leginkább „élhetetlen” nagyrégiói Földünknek, ahol pusztít a klímaváltozás, az elsivatagosodás, az éhezés, és a vízhiány. Nagy jóindulattal sem találunk olyan országot, amelyet európai értelemben biztonságosnak tekinthetünk, sőt az itt élőknek a naponta megélt terror miatt a pusztai életük is állandóan veszélyben forog. Ezek a földrészek a demográfiai robbanás elhúzóódása miatt kimeríthetetlen emberforrásai a Nyugat-Európa felé tartó migrációnak (2. ábra). Az afrikai-ázsiai kilátástalan sorsú százmilliókat természetesen vonzza – a médiából megismert – európai biztonság, jólét és gazdagság, a saját szülőföldjükön ismeretlen béke és nyugalom.

Nyugat-Európa vezető politikusai alaposan túlbecsülik lehetőségeiket, amikor a 2015-ben tapasztalt módon segíteni igyekeznek az üldözöttek befogadásával. Meggyőződésem, hogy a gazdag Európai Unió minden gazdagsága eltörpül csupán a tanulmányomban érintett problémák nagyságához képest.

Irodalom

- BÉKÉSI L. 2004: A politika földrajza. Aula Kiadó, Budapest, 206 p.
- BERNEK Á. (szerk.) 2003: A globális világ politikai földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 436 p.
- BORA GY.-KOROMPAI A. (szerk.) 2001: A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza. Aula Kiadó, Bp. 428p.
- FUKUYAMA F. 1994: A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest, 600 p.
- HAJDÚ Z. 2001: A politikai földrajz alapjai. – In: Tóth J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 21-42.
- HUNTINGTON, S. P. 1998: A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 652 p.
- KERÉNYI A. 1995: Általános környezetvédelem. Globális gondok, lehetséges megoldások. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged, 397p.
- KERÉNYI A. 2003: Környezettan- Természet és társadalom-globális szempontból. Mezőgazda Kiadó, Bp.
- LIVI-BACCI, M. 1999: A világ népességének rövid története:- Osiris Kiadó, Bp. 268p.
- NÁNÁSI IRÉN (szerk.) 1999: Humánökológia. Medicina Könyvkiadó, Bp. 386p.
- PAP N. – TÓTH J. (szerk.) 1999: Változó világ, átalakuló politikai földrajz. JPTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 318 p.
- PROBÁLD F. 1996: Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 1996
- PROBÁLD F. 2003: Az ipari forradalom és a népességrobbanás. Szöveggyűjtemény, ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 315.p.
- SÁRFALVI B. 1995: Földrajzi szempontok a társadalomfejlődés vizsgálatához. In: Nemes Nagy J. (szerk.) Földrajz, regionális tudomány. Eötvös Kiadó, Bp. pp. 23-39.
- SÁRFALVI B.-BERNEK Á. 1999: A világnépesség növekedése, élelmezési problémák.. In: Nánási Irén (szerk.): Humánökológia, Medicina, Bp., pp.313-332
- SÜLI-ZAKAR I. 2001: A világ mezőgazdasága.. In: Tóth J. (szerk.) Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus Kiadó, Bp.-Pécs, pp. 165-260.
- TAYLOR, PETER J. 1989: Political Geography. Longman Scientific&Technical, Hongkong 308p.

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos>

<https://data.worldbank.org/data/reports>

<https://geoba.se>

https://www.nyugatiujelen.com/allaspont/chirmiciu_andras/afrika_50_ev_utan.php

FÖLDTANI-FELSZÍNALAKTANI ÉRTÉKEK ÉS A TELJESÍTMÉNYTÚRÁK KAPCSOLATA EGY BÜKK(ALJA)I ESETTANULMÁNY KAPCSÁN

*Dr. Sütő László – Ésik Zsuzsanna – Dr. Novák Tibor József
– Dr. Szepesi János*

Földtani-felszínalaklaktani örökség

A földtani-felszínalaklaktani örökség gyakorlati és tudományos szerepe a tudomány mezsgyéjéről indulva napjainkra egyre sokrétűbb érdeklődésre tart számot. Konferenciákat szerveznek a földtani örökséggel kapcsolatos fogalmak, a geodiverzitás, a földtudományi természetvédelem vagy a geoturizmus jegyében. Megalakultak a geoparkok, ezek nemzetközi szövetségei, és a téma 2009. óta önálló tudományos folyóirattal – *Geoheritage* – rendelkezik. A földtudományi értékek turisztikai szerepét többen kutatják Magyarországon is (*Bujdosó et al. 2015; Sütő et al. 2010, Novák et al. 2012 Ésik et al. 2015, Lóczy (ed.) 2015*), ezért úgy gondoltuk, hogy a téma illik e tiszteletkötetbe.

Az UNESCO nagy múltú kezdeményezése, jelenleg 1031 világörökségi területet számlál a Földön, amelyből azonban csak 197 számít természeti értéknek és további 32 helyszínt tekintenek közös természeti és kulturális örökségnek egyaránt¹. A világörökségi cím egyik kimondott szerepe, hogy részben a turizmus segítségével megismertesse a széles közvéleménnyel ezeket az értékeket és hozzájáruljon a megőrzésükhöz. Bár a kezdeményezés sikeresnek tűnik, de a természeti értékek szerepe kisebb, mint azt arányuk indokoltá tenné. A természetvédelem és a tudományos társadalom oldaláról egyre inkább megmutatkozott az igény arra, hogy a földtani-felszínalaklaktani értékek jelentőségét mind szélesebb körben megkutassa és megmutassa.

Az IUCN Geoheritage munkacsoportja szerint (*Borges et al. 2011*) a geo(morfo)lógiai örökség azokat a földtani, felszínalaklaktani, víz- és talajtani formákat, folyamatokat jelenti, amelyek a Föld fejlődése szempontjából fontos bizonyítékot nyújtanak, azaz tudományos, oktatási, sőt a világörökséget visszafordítva, kulturális és/vagy esztétikai értékkel rendelkeznek (*Dingwall et al. 2008, Dudley 2008, Horváth – Lóczy 2015*). A helyet, amely ezeket hordozza geotópoknak, geosite-nak, geomorphosite-nak nevezzük (*Reynard – Panizza 2005, Brocx – Semeniuk 2007, Novák et al. 2013*). A geodiverzitás ezen

¹ <http://whc.unesco.org/en/list/>

geotópok anyagi, funkcionális és megjelenésbeli sokszínűségét jelenti. További jelentőségüket adja, hogy élőhelyet nyújtanak, meghatározzák a táj karakterét, a területhasználat alapjait, befolyásolják a kulturális és történelmi örökséget. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy földtudományi környezetünk, erőforrásaink ismerete, ez irányú készségek fejlesztése a környezetkultúra egyik fő része.

A terepi ismeretterjesztés egyik fontos feladata, hogyan hozható a célközönség tudomására a geoturisztikai értékek léte. A hazai geoturisztikai célpontok egyik úttörő munkájának számít *Kiss és Benkhard (2007)* vagy *Budai és Gyalog (2009)* könyve, amelyek egyenként több mint félszáz földtani tanösvény, bemutatóhely szakszerű, ezzel együtt érdeklődő turistáknak szánt leírását tartalmazzák. A geo(morfo)lógiai örökség hazai helyzetéről *Horváth és Lóczy (2015)*, néhány kimagasló értékéről pedig *Lóczy (szerk.) (2015)* munkája adott nemzetközi szintű összefoglalót.

Az is nagyon fontos azonban, hogyan tudjuk minél nagyobb mértékben a helyszínre hívni a túrázókat, hogyan tudjuk a környezeti nevelésben vagy éppen a helyi turizmusfejlesztésben hasznosítani ezeket az értékeket. Napjaink turizmusában az egyéni/egyedi élmény vált központi vonzótényezővé (*Michalkó 2010*). Mint kutatásokból is kiderül, a földtani-felszínalkatani értékek önmagukban nem feltétlenül számítanak emiatt elsődleges vonzerőknek (*Balog et al. 2007*). Így nehéz nagyobb tömegeket megmozgatni a geológiai örökség pusztá létével. Olyan plusz elemet kell a földtudományi érték bemutatásához hozzáfűzni, amely elősegíti az élmény megélését. A szakmai segédanyagok, helyszínek – mint például a tanösvények² vagy a földtani feltárások³ – egyre gyakrabban interaktív Internetes megjelenése segítheti az ilyen irányú célközönség kirándulásainak megtervezését (*Progeo 2011*).

Geoturizmusról általában

A geoturizmus, a geotópok egy részének esztétikai megjelenése nyomán, spontán módon is fellépő jelenség az ökoturisztikai célközönség számára. Bár népszerűsége egyre nagyobb, azonban a már fellépő keresletet szakmai segítséggel lehet irányítani, részben a földtani örökség jobb megismerése, részben az érzékeny területek látogatószámának korlátozása miatt.

A geoturizmus szervezését megfoghatjuk képződmény, desztináció és program oldalról egyaránt. Ha a geotóp a turisztikai élmény szempontjából olyan nagy vonzerejű egyedi jellemzőkkel bír (esztétikai érték, ritkaság stb.), akkor az attrakciófejlesztés közvetlenül a geológiai örökség bemutatását célozza és így – jó eséllyel – hozzájárul a fennmaradásához (például Ipolytarnóc, Niagara-vízesés). Érzékelve a növekvő keresletet Magyarországon, két

² <http://magyarnemzetiparkok.hu/tanosvenyek/> letöltés: 2016.01.31.

³ http://map.mfgi.hu/fdt_alapszelvenyek/ letöltés: 2016.01.31.

átlagosnál nagyobb geodiverzitású területen geoparkot hoztak létre, de alakult civil földtudományi klaszter is (Novák et al. 2012). Ha az egyedi érték vonzereje kisebb, de szakmai szempontból nagy jelentőségű (Bujdosó et al. 2015), akkor a helyi turizmusfejlesztés kiegészítő elemeként érdemes a célzott geoturisztikai fejlesztést (infrastruktúra, bemutatási funkciók kiépítése) elvégezni. Erre a természetvédelmi területeken az egyik legjobb megoldást – a gyakran földtani feltárásokat is bemutató – tanösvények jelentik⁴ (Balogh et al. 2007), amelyek száma ma már a háromszázat is meghaladja. Az első tanösvények kialakításakor erdészetek, nemzeti parkok turisztikai érdeklődésre számot tartó, látványosabbnak mondható földtudományi, biológiai értékek felfűzésével szakszerű bemutató táblákkal ellátott útvonalat hoztak létre már az 1970-es években (Sütő et al. 2010). Ma már a tanösvények változatos típusai (bemutatandó értékek, a bemutatás módja stb. alapján) várják az érdeklődőket, amelyek fenntartásába a civil szféra vagy az önkormányzatok is bekapcsolódtak (Balogh et al. 2007). Ez azért lényeges, mert a jogszabályban megjelenő természetvédelmi kezelési kötelezettségek (55/2015. (IX. 18.) FM rendelet) teljesítése során megvalósulhat a geoturisztikai bemutató funkció mind teljesebb körű kiépítése is.

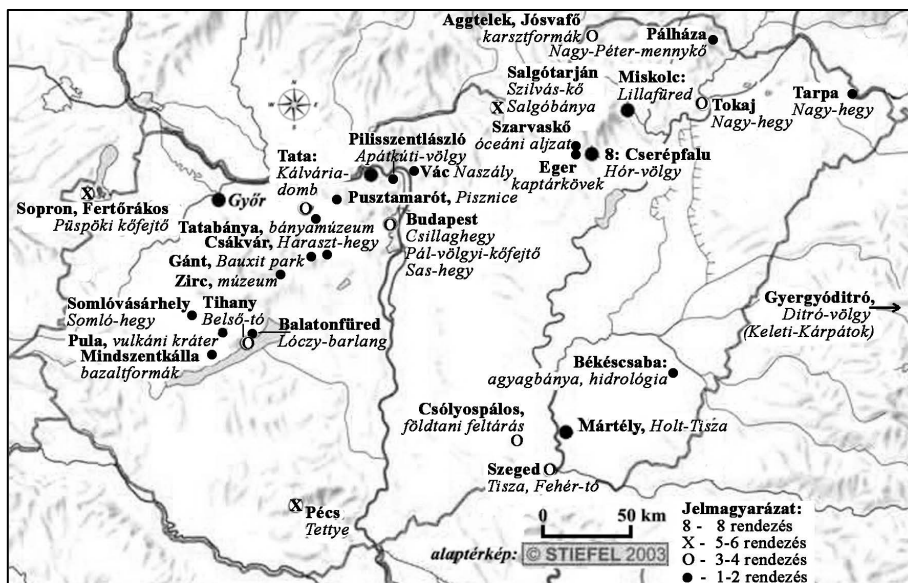
Azonban a turisták terepen nem feltétlenül tudnak eligazodni az ismeretterjesztő leírásokon, vagy nem veszik észre a vonzerő lényeges jegyeit. Ezzel valószínűleg összefügg az, hogy a tanösvények turisztikai szerepét egy kutatás során az átlagosnál nagyobbra értékelték, de kisebb vonzerőnek tartották a jól kiépített turistaút-hálózatnál (Balogh et al. 2007). Azaz a tanösvény csak egy lehetőség, de meg kellett találni azt a turisztikai formát, amelyben nagyobb célközönség érhető el egy adott időpontban úgy, hogy hozzáértő túravezetők segítségével biztosíthassuk a pozitív élmény megélését.

Program oldalról az erre adott kétfajta sikeres válasz egyike a geotúra-vezető tanfolyam a Bakony-Balaton Geoparkban 2009-től (BFNPI 2014), másik pedig az úgynevezett „Geotóp nap” rendezvénysorozat, amelynek Németországból⁵ (Pustal 2003; Look – Feldmann 2006, Lagally et al. 2015) történő adaptálása 2008-ban a Debreceni Hexasakk és Természetbarát Egyesület és a Debreceni Egyetem Földtudományi Intézetének együttműködésével valósult meg (Sütő et al. 2010). A két sikeresen lebonyolított terepi bemutatónap után 2010-től már országos rendezvénysorozattá vált az esemény (Novák 2013), amelyre 2015. évig 30 helyszínen került sor (1. ábra). Ezen programok, szakavatott vezetőkkel és változatos eszközökkel igyekeznek elérni azt, hogy a túrán résztvevők ne csak végigjárják az útvonalat, hanem a földtani örökség megismerése révén környezetérzékenységük is pozitív irányba változzon. Remélve azt, hogy

⁴ <http://www.tanosveny.info/kezdolap.php> letöltés: 2016.01.31.

⁵ www.tag-des-geotops.de letöltés: 2016.01.31.

ismereteik növekedésével a későbbiekben talán önállóan is jobban odafigyelnek ezen értékek fennmaradására.

1. ábra. A Geotóp Napok helyszínei 2008-2015 (saját szerkesztés)

A geoturizmus jellegéből adódóan a természetjárás része. Az aktív turizmus iránti igény növekedése ezen a területen is magával hozta a szervezett tömegturisztikai forma megjelenését. A teljesítménytúrák jól körülhatárolható időkerettel rendelkező programot, és különböző előnyöket nyújtanak a résztvevők számára mind szervezési, mind élménykeresési oldalról egyaránt (Sütő et al. 2010). Azoknak is szólnak, akik szeretik az aktív turisztikai programokat, de különböző okok miatt – időhiány, félelem, hiányzó képességek – önmagukban nem vállalják a tervezés, lebonyolítás feladatait. Bár neve alapján e turisztikai formában a fizikai erőfeszítés a fő szerep, de a laza keretek lehetőséget adnak olyan igények kielégítésére is, amelyek inkább a környezet megismerését tűzik ki célul, mint azt kutatásunk is bizonyítja (Sütő et al. 2014).

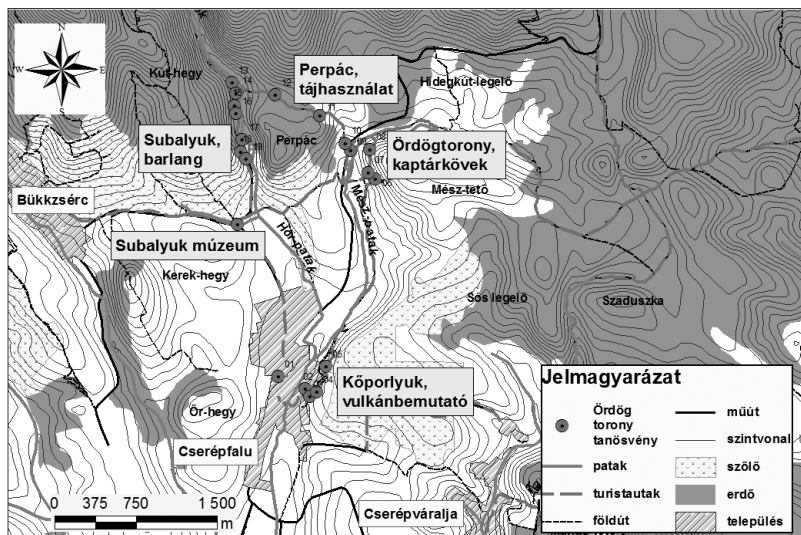
A teljesítménytúrákon résztvevők létszáma Magyarországon 2015-ben meghaladta a 120 000 főt⁶, a szervezett természetjárók száma pedig ennél is nagyobb. Ez már érdemi potenciális célközönséget teremt a geo(morfo)lógiai értékeket felölelő teljesítménytúrák és a geoturizmus összekötésére. Ebben az esetben szervezői oldalról többszintű motivációt és ismeretterjesztő programot biztosítva az általános és középiskolás diákoktól, a hallgatókig, a szervezett természetjáróktól a családokig széles kört lehet megmozgatni.

⁶ <http://teljesitmenyturazoktarsasaga.hu/statistikak> letöltés: 2016.1.31.

Geodiverzitás, teljesítménytúra, geotúra

A geológiai örökség és a teljesítménytúrák összekapcsolására olyan helyet kerestünk, ahol kínálati és keresleti oldalon is rendelkezésre állnak a geoturisztikai attrakciófejlesztéshez szükséges adottságok. Szervezeti keretként a már említett Geotóp nap hazai meghonosítását választottuk, megrendezéséhez pedig a „No megállj csak! Less Nándor Emléktúra” adott lehetőséget.

A túra központja Cserépfalu, Miskolc és Eger között félúton, a Bükki Nemzeti Park peremén (2. ábra). Kínálati oldalról elmondható, hogy a geológiai örökség ugyan nem feltétlenül rendelkezik egyedi kimagasló vonzerővel, de szakmai oldalról geodiverzitása jelentős, illetve nemzetközileg is jegyzett érték található a területen (subalyuki ősember leletek). A rendezvény központja a Hór-patak völgyében fekszik a Bükk 250-200 millió éves mészkövének és az azt körülvevő 12-15 millió éves riolitos és dacitos összetételű ártufa érintkezési zónájában. A sokszínű kőzettani alapokon gazdag felszíni formakincs, botanikai és tájföldrajzi változatosság, valamint erre épülő kultúrtörténeti érdekességek jöttek létre. A geo(morfo)lógiai sokszínűséget jelzi a település turisztikai jelmondata is: „Kőkultúra a Bükk déli kapuján”. A természeti és kulturális értékek bemutatására alakították ki a falu határában az Ördögtorony tanösvényt (Martonné et al. 2003; Baráz 2013).

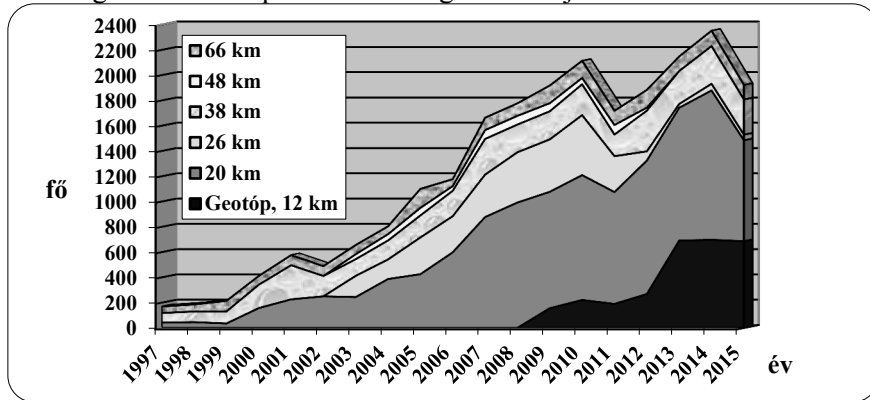

2. ábra. Az Ördögtorony tanösvény és egyben a vezetett geotúrák útvonala Cserépfalun az önálló terepi bemutatóhelyek kiemelésével (saját szerkesztés)

A teljesítménytúra 1997 óta kerül megrendezésre, a keresletet mutatja, hogy résztvevőinek száma az utóbbi években rendre meghaladja a 2000 főt (3. ábra), s eddig az ország több mint félezer településéről érkeztek ide. Ami lényeges, hogy a résztvevők több mint 50%-a iskolák tagjaiként érkező tanuló. Azaz

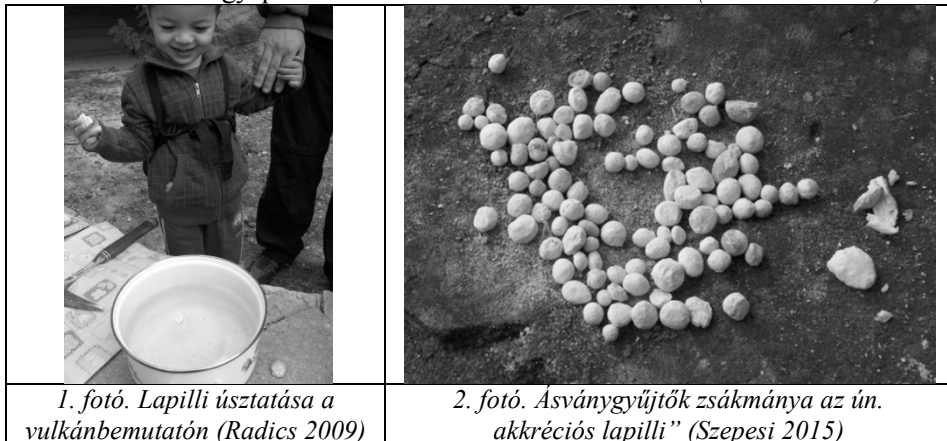
keresleti oldalon egy olyan csoport áll rendelkezésünkre, amely formálható környezeti kultúra szempontjából, ám az információs társadalmi közegben ehhez komoly attrakciófejlesztést kell végrehajtani.

Eddigi munkánk során ma már 4 csoportban induló kb. 5 órás szakmai vezetett túrával, 4 látványosabb geosite-nál állomásozó terepi bemutatókkal, valamint interaktív természetismereti játékokkal próbáljuk a célközönséget megfogni. Ehhez a Debreceni Egyetem Földtudományi Intézetének és az MTA-ELTE Vulkanológiai Kutatóközpontnak a kollégái biztosítják a szakmai tartalmat.

3. ábra. Geotop Nap részvételi létszáma a Less Nándor Emléktúra túrázói között (12 km - Geotóp táv, 20 km - Geotóp Napi bemutatóhelyeket érintő táv)

Az általános földtani, természetvédelmi információkat a központban mutatjuk be szöveges előadás formájában. A Déli-Bükk, Bükkalja jellegzetes tájszerkezete a falu K-i szélén emelkedő Berezd-tető kilátópontjáról jól látható. Háttérben az Óriások asztalának nevezett 8-900 m magas mészkőfennsík bükkösök közé zárt hegyi kaszálókkal zárja le a horizontot. Előtte a Déli-Bükk völgyekkel, lábakkal felszabdalt bércei hordozzák fagyaprózódásos és karsztos formakincsüket (Sütő et al. 2015).

1. fotó. Lapilli úsztatása a vulkánbemutatón (Radics 2009)

2. fotó. Ásványgyűjtők zsákmánya az ún. akkréciós lapilli” (Szepesi 2015)

Végül a vulkáni kőzetanyagon féloldalasan kibillent és folyók által felszabdalt 2-300 m magas hegyláb felszínek, az összesült kőzetváltozaton kialakult szurdokvölgyek láthatóak (*Dobos 2000, 2002*). A tetőről a Kőporlyuk feltáráshoz érve a bükkaljai vulkanizmust a feltárásokon és működő vulkánmodellen mutatjuk be, ahol lehetőség van a kőzetek fajsúly szerinti összehasonlítására, horzsakövek úsztatására. 2015-ben a vulkánbemutatót megtekintő minden érdeklődő a mintegy 20 millió éves vulkáni kitérés felhők törmelékanyagából cementálódott ún. akkréciós lapilli"-ket vihetett haza

Egy rövid kitérével a 20. század eleji gazdasági világválság során kivándorolt, majd nincstelenül visszatértek által kialakított Kisamerika riolittufába faragott lakásaiba lépünk be. Itt kerülnek bemutatásra a kulturális kapcsolatok a borospince faragástól, a népi oromdíszes lakóházakon át a tájhasználatig. Az Ördögtorony kaptárkőnél mutatjuk be e különleges formák kialakulását, kultúrtörténeti érdekességeit. Ezek az átlagosan 5-15 m magas kúpszerű formák a riolittufa-változatok szelektív denudációja folytán alakultak ki (*Baráz 2013*). Az Ördögcsúszda, vagy a kaptárkövek kultikus faragásai jelzik a kulturális kapcsolatokat.

5. ábra. Bemutató a kaptárkövekről az Ördögcsúszdán (*Radics 2009*)

6. ábra. A fiatalabb korosztály kalcit kristályok után kutat a hór-völgy mészkő köfejtőben (*Szepesi 2015*)

A kaptárkövektől a Mész-patak – még riolittufa hamuárba vágódott – recens szurdokán át jutunk a mészkő határára. A Perpác legelőjén a tájhasználat, az eredeti sztyeppvegetáció típusfajait ismerhetik meg az érdeklődők. A Hór-völgybe érve karsztos és periglaciális formákat kordozó mészkőbordák láthatóak (*Dobos 2002*).

A völgyoldalba nyíló egykori TSz köfejtőben a Berva Mészkő Formáció típusfeltárásnál a korallzátonyokból kialakult kőzet jellegzetességeit mutatjuk meg. A kőbányától a völgy bejárata felé tartva a Subalyuk rejti a moustérien kultúrához tartozó neandervölgyi ember lakóhelyét, amely geomorfológiai és kultúrtörténeti értékkel is bír (*Martonné et al. 2003; Dobos 2002*). Visszafelé egy mészégető boksánál megismertetjük az ősi mesterség fogásait. Végül a Hór-

völgyi Látogatóparkba érve – az infrastruktúra és vendéglátás mellett – a Subalyuk Múzeumban szakvezetés során, kézzelfogható módon ismerhető meg az ősember-maradványokhoz kapcsolódó kutatások eredménye. A célban, az oklevelek és túraakitűzők átadása már az egyedi túraélmény megélését erősíti. Ezután természetismereti játékokra hívjuk az iskolásokat s az érdeklődőket. Itt kap helyet a Bükki Nemzeti Park bemutatkozó asztala is.

Összegzés

Összességében megállapíthatjuk, hogy rendezvényünk profilbővítése elérte célját. Hiszen a résztvevők közel 10 %-a rendszeresen részt vesz a Geotóp Napra megszervezett vezetett távon és a 2000 résztvevő fele érinti valamelyik terepi bemutatót. Az elmúlt egy évtized alatt a Less Nándor Emléktúra bekerült az országos és regionális médiába, személyes interjúk támasztják alá, hogy részben ennek köszönhetően érkeznek a település geoturisztikai vonzerőinek megismerésére is az ország távolabbi pontjairól vendégek. Ugyanakkor a túra résztvevői a pozitív élmények hatására, később egyéni látogatóként is gyakran visszatérnek, hogy részletesebben felfedezzék a Geotóp Napon felvillantott értékeket.

A gazdag programkínálat ellenére még további fejlesztések szükségesek. A bemutatópontokon kihelyezett terepi ismeretterjesztés során az interaktivitás fejleszthető, míg a célban kifáradva már láthatóan kevesebb az érdeklődés. A hatékonyabb ismeretátadás érdekében a továbbiakban érdemes elgondolkozni az IT fejlesztések bevonásán, a programok idejének és jellegének átalakításán vagy akár a rendezvénytől függetlenül terepen maradó interaktív bemutatóhelyek kialakításán.

Irodalom

- BALOG Á. – BARÁZ Cs. – KISS G. – MAGYARICS G. – VERES I. 2007. Tanösvények tervezése – módszertani útmutató. Bükki Nemzeti Park Igazgatósága, Eger, 100 p.
- BARÁZ Cs. 2013. Kaptárkövek földje – Tájművelés és természetvédelem a Bükkalján. Bükki Nemzeti Park Igazgatósága, Eger, 168 p.
- BARÁZ Cs. 2015. Beehive Rocks in the Bükk Foothills: A Landscape Born in Fire. In: *Lóczy, D.* (ed.) *Landscapes and Landforms of Hungary*. Springer Verlag, pp. 209-218.
- BFNPI 2014. Sikeres a geotúra-vezető képzés. <http://www.turistamagazin.hu/siker-es-a-geotura-vezeto-kepzes.html> (hozzáférés dátuma: 2016.01.31)
- BORGES, M.A. – CARBONE, G. – BUSHELL, R. – JAEGER, T. 2011. Sustainable Tourism and natural World Heritage – Priorities for action. Gland, Switzerland: IUCN. 29 p.
- BUDAI T. – GYALOG L. 2009. Magyarország földtani atlasza országjáróknak. Budapest, Magyar Állami Földtani Intézet. 248 p.
- BUJDOSÓ Z. – DÁVID L. – WÉBER Z. – TENK A. Utilization of Geoheritage in tourism development, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 188 pp. 316-324

- DINGWALL, P. – WEIGHELL, T. – BADMAN T. 2005. Geological world heritage: a global framework. International Union for the Conservation of Nature (IUCN), Gland, Switzerland, 51 p.
- DOBOS A. 2000. A Hór-völgy fejlődéstörténete és természetvédelmi szempontú tájértékelése. Doktori (PhD) értekezés, + I-II. Melléklet, Debreceni Egyetem Természettudományi Kar, Debrecen, 119 p.
- DOBOS A. 2002. A Bükkalja II. Felszínalaktani leírás. In: Baráz Csaba (szerk.): A Bükki Nemzeti Park, Hegyek, erdők, emberek. Bükki Nemzeti Park, Eger pp. 217-228.
- DUDLEY, N. (ed.) 2008. Guidelines for applying protected area management categories. IUCN, Gland, Switzerland, 86 p.
- ÉSIK Zs. – SZEPESI J. – RÓZSA P. 2015. Geosite inventory and assessment of Tokaj Wine Region Historic Cultural Landscape. Hungary 2nd Volcanpark Conference, Islands, Abstract Book p. 6-7.
- HORVÁTH G. – LÓCZY D. 2015. Geoheritage, Geoconservation, Geomorphosites in Hungary. In: Lóczy, D. (ed.) Landscapes and Landforms of Hungary. Springer Verlag, pp. 281-288.
- KISS G. – BENKHARD B. 2007. Kő kövön ... marad, Útikalauz látványos földtani, felszínalaktani és víztani objektumok megismeréséhez. Budapest, KvVM. p. 216.
- LAGALLY U. – LOTH R. – SCHINDELMANN C. 2015. The "Day of Geosites" in Germany = A Successful Promotion Tool for Earth Sciences Geoheritage 7 (2) pp. 195-204.
- LOOK, E.R. – FELDMANN, L. 2006. Faszination Geologie. Die bedeutendsten Geotope Deutschlands. Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung, 179 p.
- LÓCZY D. (ed.) 2015. Landscapes and Landforms of Hungary. Springer Verlag, 294 p.
- MARTONNÉ ERDŐS K. – KISS G – SZEPESI J. – BARKÓ O. – DOBOS A. – DÓSA H. – GERGELY A. 2003. Cserépfalui „Ördögtorony” tanösvény – Kirándulásvezető füzet, Cserépfalui Önkormányzat, 45 p.
- MICHALKÓ, G. 2010. Boldogító utazás – a turizmus és az életminőség magyarországi összefüggései. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 120 p.
- NOVÁK T. J. 2013. A Geotóp nap története és a 2013-as rendezvény tapasztalatai = Földtani Közlöny 143 (4) pp. 398-399.
- NOVÁK T. J. – SÜTŐ L. – HORVÁTH G. 2012. A geotóp nap szerepe és lehetőségei a turizmusban, In: *Berghauer S. – Dnyisztranszkij M. – Fodor Gy. – Gönczy S. – Izsák T. – Molnár J. – Molnár D. I.* (szerk.) 2012. Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép-Európájában, Nemzetközi Földrajzi Konferencia, Beregszász, 2012.03. 29-30. II. kötet pp. 246-251.
- ProGEO, 2011. Conserving our shared geoheritage – a protocol on geoconservation principles, sustainable site use, management, fieldwork, fossil and mineral collecting. 10 p. <http://www.progeo.se/progeo-protocol-definitions-20110915.pdf> hozzáférés ideje: 2016.01.31.
- PUSTAL, I. 2003. "Tag des Geotops" 2002 in Deutschland - ein gelungener Auftakt zum Jahr der Geowissenschaften. Landschaftspflege und Naturschutz in Thüringen. 40 (1) 23 p.
- SÜTŐ L. – MCINTOSH W. R. – HEVESI A. – VERESS M. 2015. Bükk Plateau: A Karst Landscape. In: Lóczy, D. (ed.) Landscapes and Landforms of Hungary. Springer Verlag, pp. 189-200.

- SÜTŐ L. – SZEPESI J. – NOVÁK T. – DÁVID L. 2010. Touristic hiking programs as a possibility of involving the public into earth scientific education. Acta Geoturistica. – IAGt, FBERG, Pavol Jozef Šafárik University in Košice Volume 2. ISSN 1338-2292. 2010, On-line Journal, (hozzáférés dátuma: 2013.03.31.)
- SÜTŐ L. – HOMOKI E. – PÉTER I. 2014. Attitúd vizsgálatok a Less Nándor Emléktúrán. Turisztikai desztinációk komplex fejlesztése a Kárpát-medencében. Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza, Turisztikai konferencia előadása, 2014. október 24.
- Védett Természeti Területek Törzskönyve, <http://www.termeszetvedelem.hu/orszagos-jelentosegu-egyedi-jogszaballyal-vedett-termeszeti-teruletek> (hozzáférés dátuma: 2011.02.14)
1996. LIII. tv. A természet védelméről, <http://www.termeszetvedelem.hu/1996-evi-liiii-tv-a-termeszet-vedelmerol> (hozzáférés dátuma: 2011.02.08)
- 55/2015. (IX. 18.) FM rendelet földtani alapszelvények és földtani képződmények védetté nyilvánításáról és természetvédelmi kezelési tervéről http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1500055.FM (hozzáférés dátuma: 2016.01.31)

A HAGYOMÁNYOK MEGJELENÍTÉSE ÉS KÖZVETÍTÉSE A FALUSI TURIZMUSBAN

Dr. Szalók Csilla

Bevezetés

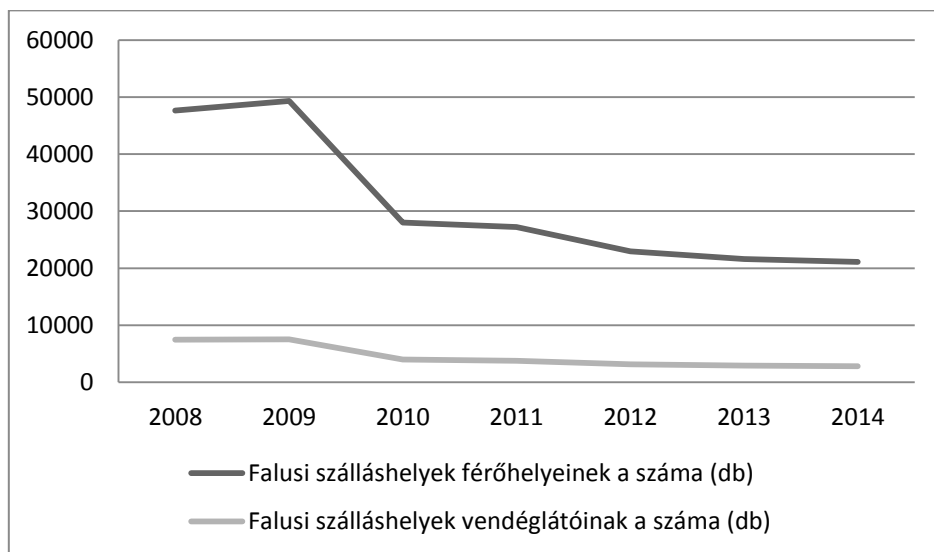
A turizmus gazdasági jelentősége a XXI. században továbbra is meghatározó, de társadalmi, környezeti és kulturális hatásai, az életminőségre gyakorolt pozitív hatásai egyre nagyobb jelentőséggel bírnak. A gazdasági jelentősége is egyre komplexebb, hiszen a GDP-hez való hozzájárulás mellett a munkalehetőségek folyamatos biztosítása, a munka és lakóhely egyhelyben tartása, az ember és környezet egyensúlyának megőrzésében, a GDP-hez való hozzájárulás hosszú távú fenntartásában játszik egyre meghatározóbb szerepet. A helyi szinten történő kezdeményezések, összefogások alapja annak, hogy mind Magyarország, mind pedig az Európai Unió fejlődése hosszútávon fenntartható legyen. Az Európai Unió kohéziós politikájának 2014-2020 közötti legfontosabb célkitűzése, hogy ösztönözze a helyi közösségeket az innovációra, a helyi ötletek kidolgozására és megvalósítására. Ennek eszköze az un.(helyi) közösség által irányított helyi fejlesztés, mely képes mozgósítani és bevonni a helyi közösségeket, szervezeteket, hogy azok figyelembe véve a helyi igényeket és lehetőségeket intelligens, fenntartható fejlődéshez, a területi kohézió támogatásához vezessenek. A helyi turisztikai desztinációs szervezetek kialakulása, fejlődése jelentős mentora és segítője lehet ezeknek a folyamatoknak. A turisztikai szektor együttműködve az agrárszektormal, mind gazdasági, mind szociális szempontból meghatározó jelentőségű a vidék fejlődésében, hiszen jelentős mértékben segíti elő a helyi és társadalmi integrációt. Mindkét szektornak meg kell küzdenie a fiatalok elvándorlásával, minél hatékonyabban kell szerveződniük, mind munkamódszerek, mind tevékenység szempontjából ahhoz, hogy a vidék ismét vonzó legyen a fiatalok számára.

1. A falusi turizmus helyzete

A falusi turizmus meghatározó szerepet játszik a vidéki területek jövőjében. Egyrészt helyben jelent munkalehetőséget és jövedelem kiegészítést a falvakban élők számára, másrészt szállást biztosít a vidék után érdeklődők számára.

A falusi szálláshelyek vendéglátóinak és férőhelyeinek száma 2010-től a felére esett vissza. (1. ábra). 2009 őszén változott a szálláshelyek törvényi

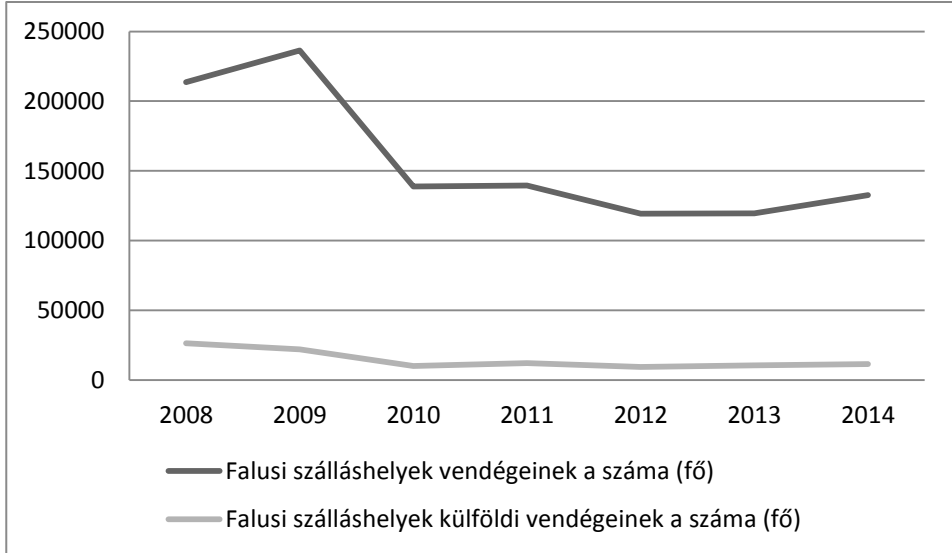
besorolása, a 239/2009.(X.20.) Kormányrendelet újraszabályozta a szálláshelyszolgáltató tevékenységet, az addigi magánszálláshelyeket az egyéb szálláshelyek kategóriájába sorolták. 2010-től a falusi szálláshelyszolgáltatásban résztvevő vendéglátókat csak az 5000 fő alatti vagy 100 fő négyzetkilométer alatti településeken sorolták az egyéb kategóriába.

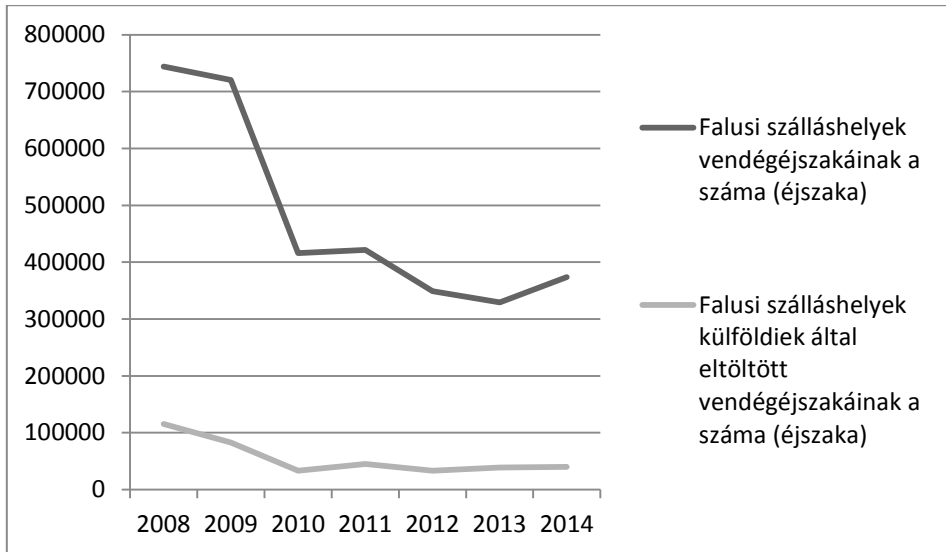
1. ábra: A falusi szálláshelyek férőhelyeinek a száma és a vendéglátóinak száma (db) (KSH 2015)

A falusi szálláshelyek számának folyamatos csökkenését, a negatív folyamatot a 2008-ban elinduló vidékfejlesztési pályázatok sem tudták ellensúlyozni. Az igen népszerű Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) finanszírozott projektek a falusi szálláshelyek infrastruktúrájának fejlesztését célozták. A több ezer pályázatból 1000 körüli a nyertes pályázatok száma, melyek hatásai még nem igazán érződnek. A 2015-ös adatok feldolgozása jelenleg is folyik.

A falusi szálláshelyek vendégeinek a legnagyobb célcsoportját a több gyermekkel rendelkező belföldi turizmusban résztvevő családok jelentik, a 2009-től Magyarországot is elérő gazdasági-pénzügyi válság pont az Ő diszkrécionális jövedelmeiket csökkentette a legjobban. A 2014-es évben a gazdaságban elinduló pozitív folyamat már a vendégszám növekedéséhez vezetett. A belföldi vendégek száma 2013-ról 2014-re 11,3%-kal növekedett, a belföldi vendégéjszaka szám is 15,1%-kal nőtt. A külföldi vendégszám növekedése ugyanezen időszak alatt 7,9%, míg a külföldi vendégéjszaka növekedés csak 1,9%.

2. ábra: A falusi szálláshelyek vendégeinek a száma és a külföldi vendégek száma (fő) (KSH 2015)

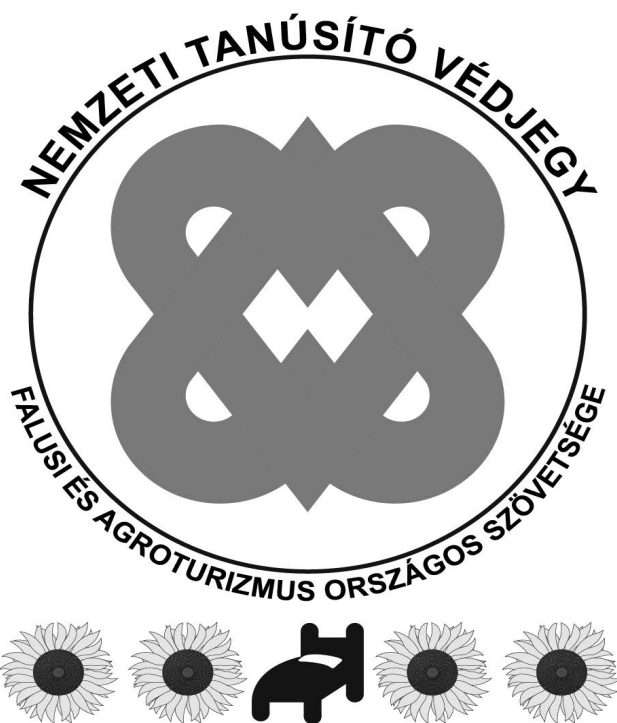

3. ábra: A falusi szálláshelyek vendégéjszakáinak a száma (éjszaka) (KSH 2015)

A falusi szálláshelyek vendégeinek a számát megyei eloszlásban vizsgálva elmondható, hogy a legtöbb látogató Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe érkezett 2014-ben, azonban erősen felzárkózott hozzájuk Vas és Győr-Moson-

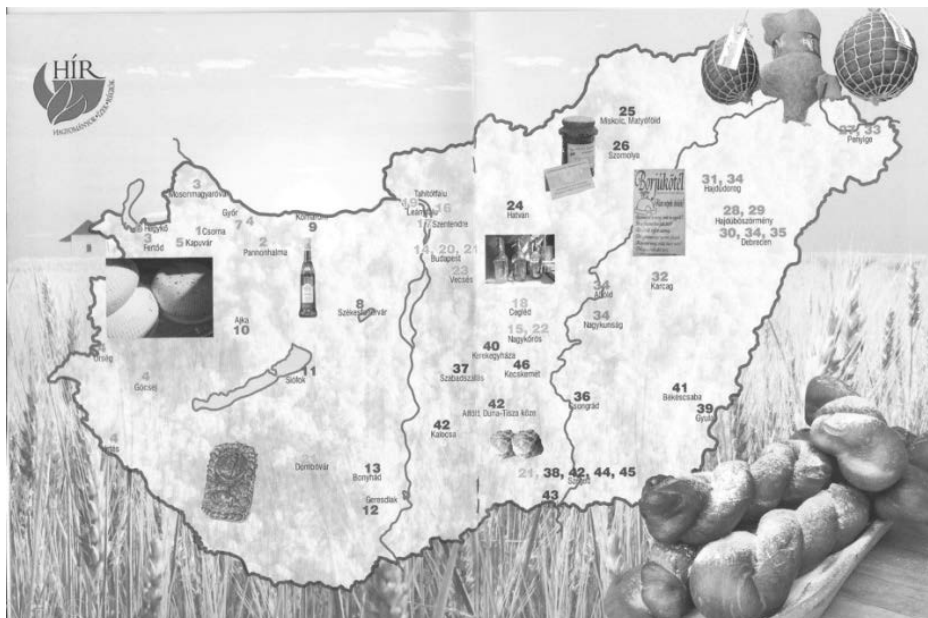
Sopron megye, ahol a pályázatoknak köszönhetően a szálláshelyek minőségében is ugrásszerű változás következett be az elmúlt időszakban.

A falusi szálláshelyek vendégéjszaka számainak a változását leginkább az átlagos tartózkodási idő befolyásolja, a számok növekedésének fenntartásához elengedhetetlen lenne a szálláshelyeknek a kor követelményeinek megfelelő modernizálása, minőségbeli javítása. Ennek a folyamatnak a támogatásához a Falusi és Agroturizmus Országos Szövetsége (FATOSZ) kezdeményezte majd 2011-ben kidolgozta a „Nemzeti Tanúsító Védjegyet” rendszerét, amelyet azóta is a Nemzetgazdasági Minisztériummal együttműködve működtet. A FATOSZ minőségbiztosítási programja várhatóan a már sikeres és a megnyíló pályázati lehetőségekkel együtt nagyban hozzájárulhat a negatív folyamatok visszafordításához, a tartós növekedési pályára állításhoz.

4. ábra: A nemzeti Tanúsító Védjegy

A helyi termékek és minősítési rendszerek jelentősen hozzájárulhatnak a falusi turizmus sikeréhez (nagyrédei kecskefarm). Sajnos még igen kevés falusi vendégház tulajdonosa rendelkezik agroturisztikai szolgáltatással, HIR védjeggyel.

5. ábra: HIR védjegyek Magyarországon.

2. Hagyományok és a falusi turizmus

Mind hazai, mind nemzetközi szinten is megfigyelhető, hogy egyre gyakrabban foglalkozunk a paraszti kultúra megőrzésével, átörökítésével. A népi kultúra és hagyományok ápolása egyre nagyobb szerepet kap hétköznapjainkban, bizonyítják ezt azok a rendezvények és közéleti alkalmak is, melyek a hagyományos értékek megőrzése köré szerveződnek. A falusi turizmus a meglévő természeti és szociális adottságokra építkezik. A tradicionális vidéki vonzerők jelentik döntően a kínálatát. A szellemi és kulturális örökségek, a népi kézművesség megőrzése, a helyi agráriumra épülő helyi termékek kínálata, a vidéki élet bemutatása jelenti számára az egyediséget. A társadalom számára a hagyományok őrzése és továbbvitele révén erős értékrendet alakít ki, ezzel hozzájárul a nemzeti identitástudat megőrzéséhez és megerősítéséhez. Korunk egyik problémája, hogy az emberek kisebb-nagyobb hagyományos közösségei felbomlottak. A falu is megszűnt összetartozó, viselkedésszabályozó, közösségi fészek lenni. A hagyományok megőrzése, felelevenítése az egyik gyógymód lehet a család, a közösségek szerepének támogatott újraélesztésének. A falu, a falusi turizmus a környezettel szerves egységet képez. A környezeti tényezők megőrzése nélkül elveszti egyediségét.

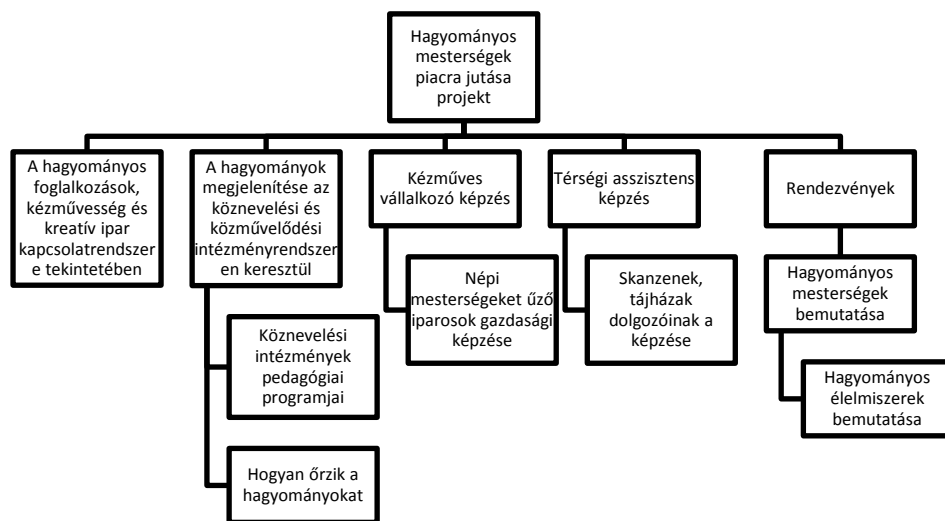
A falusi turizmus célcsoportjai a családosok, a fiatalabb, képzett, viszonylag magas jövedelmű lakosság. Ők az aktív tevékenységek célcsoportjai. A

természet közelség élménye, kirándulások, a természeti és társadalmi örökségek felfedezése, a gasztronómia számukra a fő motiváció. A vidéki turizmus fontos célcsoportja a hazlátogatók köre. Korban előre haladva az emberek egyre aktívabban keresik a múltjukat. A városlakók igénylik az autentikusságot, a magas színvonalú helyi termékeket.

A falusi turizmuskedvező eredményei jelenleg még nem a hagyományos értelemben vett falusi turizmus kínálatából származnak. A vendégforgalom település szintű koncentrátságát vizsgálva látható, hogy a vízpartra, gyógy- és termálfürdőre épített attrakciók adják még a kereslet meghatározó részét. Ezért fontos, hogy a falusi turizmusban, mind a minősítési, mind a pályázati rendszer segítségével, segítsük, támogassuk a tradíciókra épülő egyedi termékínálat kialakítását.

A FATOSZ jelenleg is dolgozik a minősítési rendszer korszerűsítésén, hogy mind a vendégház külső megjelenésénél (épület, udvar), mind a belső kialakításánál, (épület belső, berendezés) a biztosított szolgáltatások körénél hangsúlyozottabban értékelje a tradicionális kínálati elemeket.

A pályázatok kiírásánál is fontos, hogy nagyobb figyelmet kapjon a hagyományos értékek megjelenése és ápolása. Jó példa erre a Társadalmi Megújulás Operatív Program TÁMOP-3.2.15-15 keretében készült „Innovatív technológiák meghonosítása a hagyományörzés és a hozzá kapcsolódó képzés és kutatás területén” című kutatás. A Budapesti Gazdasági Egyetem (BGE) által készült részprojekt területeit a következő ábra tartalmazza.

6. ábra: A hagyományörzés az országosan kiemelt térségekben

Összefoglalás

A falusi és agroturizmusnak nagy szerepe van egy ország életében. Jelentősen hozzájárul a belföldi turizmus erősödéséhez, hiszen a belföldi termékek keresletét növeli. Segít a hagyományok megőrzésében és újraélesztésében. A vidék lakosság megtartó képességét, mind a munkahelyteremtés, mind a megélhetés szempontjából biztosítja, a vidéki lakosság életminőségét javítja, csökkenti az elvándorlást, a helyben élő fiatalok számára is vonzó lehetőséget teremthet. Segít a faluközösségek kialakulásában, az együttműködésében. Megőrzi a természeti és társadalmi értékeinket, mindezt hosszútávon, fenntarthatóan teszi.

Irodalom

- BELUSZKY P.: Órség-Vendvidék, Felső-Rábavölgy: Szentgotthárd és környéke. Bp., Pécs, Dialóg Campus. Budapest 2005
- BODNÁR L.: Az idegenforgalom hazai és nemzetközi vonatkozásai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005
- KIRÁLY J.: Kommunikáció az idegenforgalomban. Képzőművészeti Kiadó és Nyomda. Budapest, 2001
- KÓSA L.: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon-3. Kiadás, Planétás Kiadó, Budapest, 1998
- KÓSA L.: Hagyomány és közösség, Magyar népi kultúra és társadalom- Kozmosz Könyvek, Budapest, 1984
- KOVÁCS D. (szerk.): A falusi turizmus hagyományai. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest 2003
- Magyar néprajz IV. Életmód- Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995
- RÉS ENSEL S.: Magyarországi népszokások-Osiris Kiadó, Budapest, 2000
- Társadalmi Megújulás Operatív Program TÁMOP-3.2.15-15 keretében készült „Innovatív technológiák meghonosítása a hagyományörzés és a hozzá kapcsolódó képzés és kutatás területén” című kutatás.2014

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYE SZÉLKLÍMÁJÁHOZ

Dr. Tar Károly

1. Bevetetés

Magyarországon jelenleg 329,325 MW a telepített szélenergia kapacitás, 39 helyszínen összesen 172 szélenergia-működik (www.mszt.hu). Ezek közel 90 %-át az ország ÉNy-i területére telepítették. Az Alföldön és ennek északi peremén mindössze 5 darab található 5 helyszínen (Mezőtúr, Törökszentmiklós, Erk, Bükkaranyos, Felsőzsolca), ezek teljesítménye az összes teljesítménynek 2 %-a. A mostani elemzésünk célja az, hogy hozzájáruljunk Szabolcs-Szatmár-Bereg megye szélklímájának minél pontosabb feltárásához, elsősorban az itteni szélenergia kihasználásnak ösztönzése céljából.

Elsőként nagyon vázlatosan tekintünk át, amit Magyarország és a megye szélklímájáról tudunk. *Radics et al.* (2010) vizsgálatai szerint Magyarországon az évi átlagos szélesség kb. 1,5-3,8 m/s közé esik a meteorológiai állomásokon szabványos 10 m magasságban. A legselesebb régió ÉNy Magyarország, a legkevésbé szeles pedig az ország ÉK-i része. A megye északi területein az évi átlagos szélesség 2 és 2,5 m/s, nagyobb részén pedig 2,5 és 3 m/s közé esik (*Bartholy et al., 2003*)

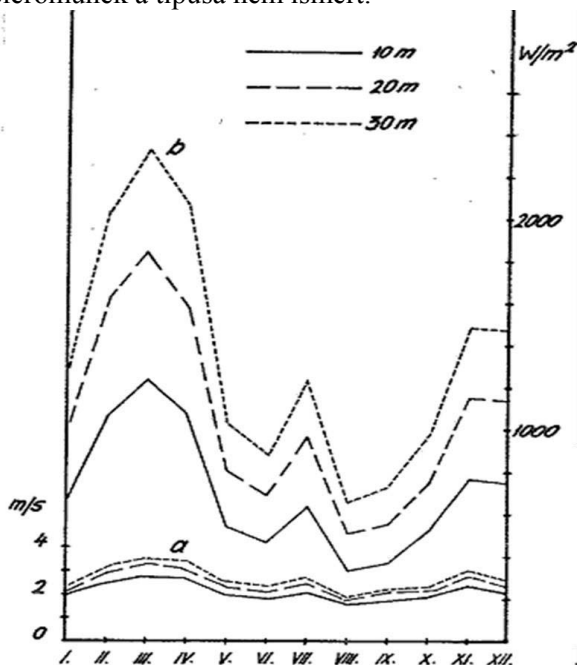
Hazánkban, ugyancsak 10 m-en az 1-3 m/s sebességű szelek időtartama a leghosszabb, 1500-3000 óra/év (17 % és 34 %) között van. Az ilyen sebességű szelek még nem hajtják meg a szélenergia-művek rotorjait, ehhez legalább 3 m/s-ra van szükség, tengelymagasságban. *Radics et al.* (2010) megvizsgálták a 10 m-en mért 5 m/s-nál nagyobb szélességek térbeli eloszlását is. Megyénk legnagyobb részén ez 5 % alatt van, a déli területeken azonban elérheti a 10 %-ot is.

A szélerősség B^o-ban kifejezett éves középértéke az egész megyében 1,8-2 közé esik. A Beaufort-táblázat alapján ez 1,5 – 3,3 m/s átlagsebességnek felel meg. Az uralkodó, tehát a leggyakrabban előforduló szélirány pedig évszaktól függetlenül az északi (*Dobosi - Felméry, 1971*).

Energetikai szempontból tehát ezek az adatok nem túl biztatóak, a felszín feletti magasság növekedésével azonban a terület érdességének, szabdaltságának függvényében növekszik a szélesség is. Korábbi ilyen jellegű vizsgálataink (*Tar, 1991*) szerint Kisvárdán a 10 m-en mért, és az ún. WMO-s összefüggéssel (ld. később) 20 és 30 m-re transzformált havi átlagos sebességek (és a havi átlagos fajlagos széltejesítmény) értékei az *1. ábrának* megfelelően alakultak az 1968-72-es időszakban. Az ábrán jól kivehető a hazánkra szabályosnak mondott (az éghajlatváltozás előtti?) éves menet: március-áprilisi maximum, novemberi

másodlagos és júniusi harmadlagos maximum, nyár végi, ősz eleji minimum. Az időszak átlagos szélessége 2,1 m/s.

Ledács Kiss (1966) ahhoz, hogy állítását - hogy ti. a szélenergia felhasználható országos energiaellátásra is - bebizonyítsa, meghatározta 17 sík vidéken telepített meteorológiai állomáson, 35 m-en a napi lehetséges szélenergiát 1000 m² (18 m sugarú) szélkeresztmetszetre vonatkoztatva. Kisvárdán az általunk vizsgált időszakhoz képest nem sokkal korábban - 1964 áprilisára – 33949 kWh kitermelhető villamos energia mennyiséget állapított meg (Gööz, 1999). Sajnos a feltételezett szélerőműnek a típusa nem ismert.

1. ábra: A havi átlagos szélesség (a) és a hónap egy napjára jutó átlagos szélteljesítmény (b) Kisvárdán az 1968-72 időszakban (Tar, 1991).

Gööz (1999) könyvében igen részletes szélenergetikai számításokat találunk a nyíregyházi és a kisvárdai szélmérésekre alapozva. 1978-81 között Nyíregyházán a mérőállomás a Kótaji úton volt, ahol az állomást körülvevő erdő lényegesen csökkentette elsősorban az uralkodó északi, északkeleti szelek sebességét. Ezekkel az adatokkal végzett számítások eredményei tehát nem tekinthető reprezentatívnak a város környékére vonatkozóan. De még így is kimutatható az a szélenergia többlet, ami Nyíregyháza délebbi, a megye nagyobb átlagsebességű területén való fekvéséből adódik. Lássunk egy példát a könyvből! Ha egy négytagú család fűtés nélküli éves energiafogyasztását 1500 kWh-nak vesszük, ak-

kor a szélből előállítható villamos energia Nyíregyházán 70, Kisvárdán pedig 67 család energiászükségletét fedezi.

A rendszerváltást követően a nyíregyházi meteorológiai állomást Napkor község határába telepítették egy régebben is működő időjárási radarállomásra. Az orográfia szélklímára gyakorolt hatásának statisztikai szerkezetét vizsgálva (Tar, 2005) meghatároztuk az előbbi időszak kisvárdai és a napkori állomás 1998-as óránkénti szélesebességeiből a szél erőművek működése szempontjából kritikusnak tekintett 3 m/s-nál nagyobb szélesebességek arányát. Ennek értéke az előző sorrendben 26 és 56 %. Csakhogy az anemométer, Kisvárdán az adott időszakban 10 m-en, Napkoron pedig 27 m-en működött, itt ráadásul az októberi adatok hiányoztak. Az így számított átlagos szélesebességek 2,1 m/s és 3,7 m/s. Minden esetre ez a két érték mutatja a szélesebességnek, a szélenergiának a felszíntől mért magasságtól való erős függését még akkor is, ha feltehetően a két állomás környezetében a felszín tagoltsága különböző. Ha a napkori átlagos szélesebességet a WMO-s összefüggéssel 10 m-re transzformáljuk, akkor 3,0 m/s-ot kapunk az előzőekben említett területi eloszlással összhangban. Ennek megfelelően kell értékelnünk napkoron a szél erőművek indítási sebességének számító 3 m/s-nál nagyobb szélesebességek arányait, amelyek évszakosan a következők: tél 47 %, tavasz 69 %, nyár 45 %, ősz 56 %.

A napkori állomás kedvező elhelyezkedéséből következően sokkal realisabb széladatokat szolgáltat, amelyek igazolhatják a szélenergia gazdaságos felhasználhatóságát megyénkben is. Nincs kétségünk ugyanis a felől, hogy a megye területén – elsősorban a déli részén – van kihasználható szélenergia.

2. Adatbázis, adatelőkészítés

Vizsgálatunk adatbázisát a napkori meteorológiai állomás 2000-2009 időszakra vonatkozó napi átlagos szélesebességei képezik. Az adatokat egy a szabadon hozzáférhető honlapról töltöttük le (www.ncdc.noaa.gov/oa/ncdc.html).

A napkori meteorológiai állomáson 2003. augusztus 29-én az anemométer felszín feletti magassága 27 m-ről 16 m-re változott. A változás következtében a napi átlagos szélesebesség legfontosabb alapstatisztikái az 1. táblázatnak és a 2. ábrának megfelelően változtak.

Az 1. táblázat szerint az átlag, a szórás, a relatív szórás (variációs együttható), a maximális érték, a medián és a kvartilisek értéke a nagyobb magasságban nagyobb. A többi statisztikai paraméter - a minimális érték, a ferdeség és a csúcsosság, a módusz – pedig a kisebb magasságon vesz fel nagyobb értékeket. Az átlag, a medián és a módusz „ránézésre” sem tekinthetők egyenlőnek, így a napi átlagos szélesebességek eloszlása majdnem biztosan nem normális eloszlású egyik magasságban sem. Erre a ferdeségi és csúcsossági együtthatók értékei is utalnak, amelyek a normál eloszlástól való eltérés mértékeiként is felfoghatók. A ferdeségi együttható az eloszlás középérték körüli aszimmetriájának mértékét

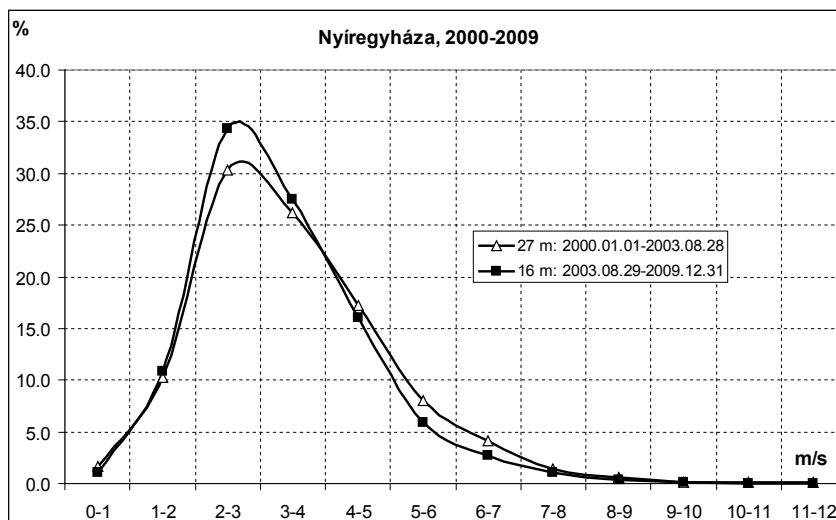
jelzi. A pozitív ferdeség a pozitív értékek irányába nyúló aszimmetrikus eloszlást (jobb oldali aszimmetriát) jelez. A csúcossági együttható a normális eloszláshoz viszonyítva egy eloszlás csúcosságát vagy laposságát adja meg. A pozitív értékek viszonylag csúcsos, a negatív értékek viszonylag lapos eloszlást jelentenek. Normál eloszlás esetén mindkét együttható értéke 0. A táblázat szerint a kisebb magasságban a napi átlagos szélesebségek eloszlásának eltérése a normál eloszlástól nagyobb.

1. táblázat: A napi átlagos szélesebségek alapstatisztikái a két különböző anemométer magassághoz tartozó időszakban.

	első időszak	második időszak
	27 m: 2000.01.01- 2003.08.28	16 m: 2003.08.29- 2009.12.31
a napok száma	129 3	228 3
átlag	3.5	3.3
szórás	1.4 7	1.31
relatív szórás	0.4 2	0.39
minimum	0.1	0.3
maximum	11. 4	9.6
alsó kvartilis	2.5	2.4
medián	3.2	3.1
felső kvartilis	4.3	4.0
ferdeség	0.9 1	1.01
csúcosság	1.4 9	1.67
módusz	2.5	2.7

A 2. ábra a napi átlagos szélesebségek eloszlást mutatja a két különböző anemométer magassághoz tartozó időszakban. A móduszt, azaz a legnagyobb gyakorisággal előforduló napi átlagos szélesebséget mindkét esetben a 2-3 m/s intervallum tartalmazza az 1. táblázattal összhangban. Az ebbe az intervallumba eső értékek gyakorisága azonban a 16 m-es anemométer magasságnál 4 %-kal nagyobb, viszont 4 és 8 m/s között átlagosan 1 %-kal nagyobb a 27 m-en meg-

határozott gyakoriságok aránya. A χ^2 próbával elvégzett homogenitás vizsgálat szerint (Dévényi és Gulyás, 1988) a két időszak napi átlagos szélességeinek eloszlása nem tekinthető homogénnek.

2. ábra: A napi átlagos szélességek eloszlása a két különböző anemométer magassághoz tartozó időszakban.

A további vizsgálatainkhoz célszerűen elvégeztük adatsorunk egyszerű homogenizálását: mindkét időszak napi átlagos szélességeit 10 m-re transzformáltuk. Ehhez felhasználhatjuk a

$$v_h = v_{10}(0,233 + 0,656 \lg(h + 4,75)) \quad (1)$$

úgynevezett WMO-s összefüggést, amelyben a h az anemométer magasságát, a v_h az ottani mért, a v_{10} pedig a 10 m-re számolt napi átlagos szélességet jelenti (Mezősi és Simon, 1981). Szélenergetikai számításoknál azonban a mérési magasságtól különböző, általában magasabb szintek átlagos szélességét a

$$\frac{v_{h_2}}{v_{h_1}} = \left(\frac{h_2}{h_1} \right)^\alpha \quad (2)$$

Hellmann-féle hatványkitevős összefüggéssel határozzuk meg. Itt v_{h_1} és v_{h_2} a h_1 és h_2 magasságok szélességeit jelenti.

Előző (Tar és Puskás, 2011) és mostani számításaink azt mutatták, hogy az (1) összefüggéssel történő transzformáció ugyanazt az eredményt adja, mint (2) $\alpha=0,2$ esetben. Most a kétfajta számítás között az egész időszakra vonatkozó átlagos eltérés gyakorlatilag 0, az eltérések négyzetének összege pedig 0,073. A továbbiakban ezért anemométer magasságától különböző magasságok napi átlagos szélességeinek becsléséhez csak a (2) összefüggést használtuk.

Aujeszky (1949) szerint az $\alpha=0,2$ értékkel igen jó közelítést érhetünk el 250 m-ig. Ezzel az alakjával dolgozott *Ledács Kiss* (1977, 1983), *Tóth et al.* (2001), *Patay* (2001a, 2001b, 2003). A meteorológiai tornyok és az energetikai szélmérések adatai alapján azonban α értékét a felszíni sűrűlésnek, érdességnek megfelelően pontosítani lehetett. *Kajor* (2002a, 2002b) szerint értéke 0,14 (sima tenger felett) és 0,34 (érdes szárazföldi terület) között változik. *Radics* (2003) szerint a kitevő értékei 0,14 sík vidéken és vízfelszín felett, 0,2 érdes, dombos felszín esetén, 0,28 települések felett. Legrészletesebb adatokat a kitevőre *Sembery és Tóth* (2004) munkájában találunk: sík mező 0,12; nyílt terep 0,16; erdős síkság 0,25; város alacsony épületekkel 0,35; város magas házakkal 0,50. Ugyanakkor *Péczeley* (1979) szerint az α kitevő a felszíni érdesség mellett függ a szélesebségtől és a levegő hőmérsékleti rétegződésétől is. Szerinte, pl. füves felszín fölött átlagos szélesebségnél 0,3-nak vehető. *Varga et al.* (2006), *Dobi és Mika* (2007), valamint *Biróné Kircsi* (2007, 2008) hazai országos számításhoz a kitevő értékét 0,25-nek javasolja.

Az anemométer magasságának megváltozását felhasználhatjuk arra, hogy az α kitevő nagyon átlagos, közelítő értékét meghatározzuk az időszakok átlagos szélesebségeivel. Ez 0,1-nek adódik, ami *Radics* (2004), valamint *Semberi és Tóth* (2004) szerint egy igen sík területnek megfelelő érték. Az állomás panoráma-képe szerint (ld. 1. kép) ez az érték jó közelítésnek bizonyulhat.

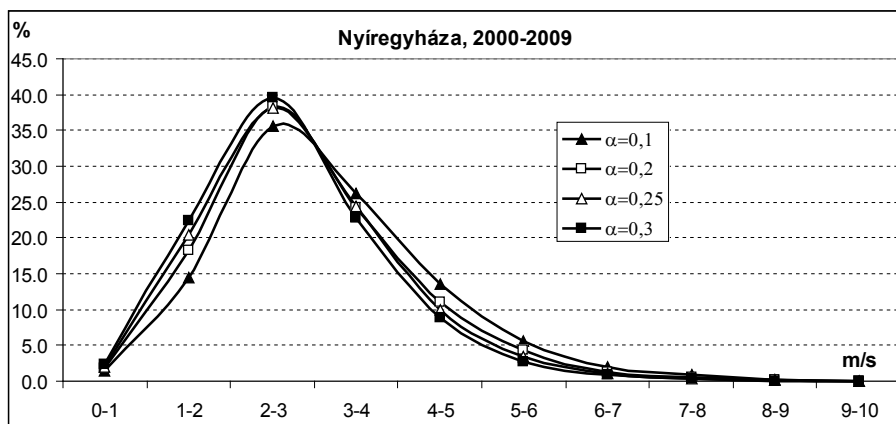
1. kép: A napkori meteorológiai állomás panoráma képe (forrás: OMSZ)

3. A 10 m-re transzformált napi átlagos szélesebségek statisztikája

A kitevő értékére vonatkozó fenti feltevésünket megvizsgálандó a 27 m és 16 m magasságban mért adatokból 0,1, 0,2, 0,25 és 0,3 kitevőkkel 10 m-re transzformáltuk a napi átlagos szélesebségeket. A napkori állomás környezetének felszíni érdessége az előző összeállítás szerint nem indokolt 0,3-nál nagyobb kitevő használata. A transzformáció utáni idősorok legfontosabb statisztikai jellemzőit a 2. táblázat mutatja. Látható, hogy a relatív szórás, a legkisebb érték, a ferdeségi és csúcossági együttható kivételével a paraméterek értéke az α kitevő növekedtével – ami a felszín érdességének, tagoltságának növekedését jelenti - csökken. A felsoroltak viszont mind a négy esetben egyenlőnek, az α -tól függetlennek tekinthetők. A ferdeségi és csúcossági együtthatók, valamint az átlag, a medián és a módusz közötti differenciák most is a normál eloszlástól való szignifikáns eltérésre utalnak. A 3. ábrán a négy módon 10 m-re transzformált napi átlagos szélesebség gyakorisági eloszlása látható.

2. táblázat: A különböző kitevőkkel 10 m-re transzformált napi átlagos szélesség statisztikai jellemzői.

	$\alpha = 0,1$	$\alpha = 0,2$	$\alpha = 0,25$	$\alpha = 0,3$
átlag	3,2	3,0	2,9	2,8
szórás	1,28	1,20	1,16	1,13
relatív szórás	0,40	0,40	0,40	0,41
minimum	0,1	0,1	0,1	0,1
maximum	10,3	9,3	8,9	8,4
alsó kvartilis	2,3	2,1	2,1	2,0
medián	3,0	2,8	2,7	2,6
felső kvartilis	3,9	3,6	3,5	3,4
ferdeség	0,97	0,96	0,96	0,96
csúcsosság	1,60	1,59	1,60	1,61
módusz	2,6	2,5	2,4	2,4

3. ábra: A különböző módokon 10 m-re transzformált napi átlagos szélességek gyakorisági eloszlása.

A legtöbb mintaelem a 2-3 m/s intervallumba esik mind a négy esetben, itt található tehát a módusz empirikus értéke, ahogyan ezt a 2. táblázatban is láttuk. Ebben az intervallumba azonban a gyakoriság $\alpha=0,1$ -nél kisebb (35,6 %), mint a többi esetben (38 % fölött). A módusz előtt lévő intervallumokban a legnagyobb gyakoriság a 0,3, a legkisebb pedig a 0,1 kitevőhöz tartozik, ez a reláció azonban a móduszt követő intervallumokban megfordul. Ez a kisebb és nagyobb szélességek gyakoriságát is meghatározza. A 0,2 és 0,25 kitevőkhöz tartozó transzformációval adódó gyakoriságok minden intervallumban a másik kettő közé esnek. A homogenitás vizsgálat pedig azt mutatta, hogy ez utóbbi két kitevőhöz tartozó eloszlás ugyanabból az elméleti eloszlásból származik.

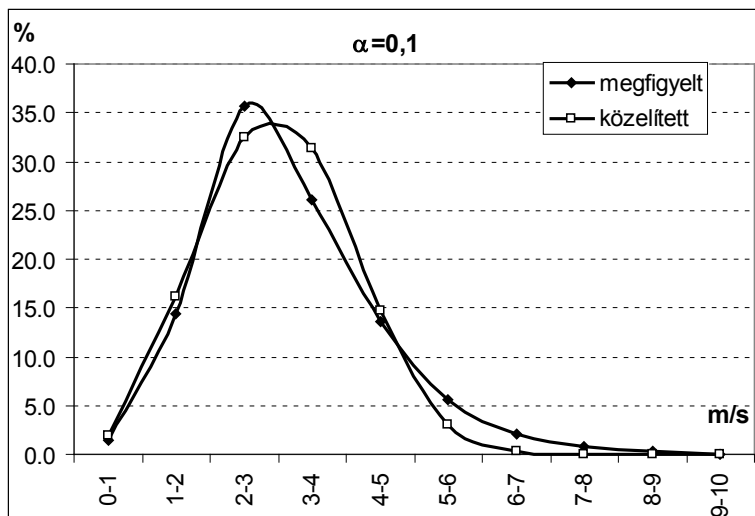
Ezek után megvizsgáltuk, hogy amennyire volt sikeres a homogenizáció, azaz a 10 m-re való transzformáció után van-e különbség a két különböző anemométer magasságú időszak átlaga, szórása és variációs együtthatója között. Leghomogénebb az $\alpha=0,1$ kitevőhöz tartozó idősor lett, a két időszak átlagának különbsége (első időszak-második időszak) $-0,02$ m/s szórásuké pedig $0,08$ m/s. Az átlagok különbsége abszolút értékben a kitevővel növekszik, $\alpha=0,3$ -nál $-0,3$ m/s lesz. A szórások különbsége csökken, a két utolsó kitevőnél előjele negatív lesz. Ebből az a következtetés is levonható, hogy az α előbbieken becsült $0,1$ értéke jó közelítéssel megegyezik azzal, amit a különböző magasságokban *egyidejűleg* mért szélességekből számíthatnánk ki. További vizsgálatainkat ezért csak ezzel a kitevővel végeztük el.

A mérési szinttől különböző magasságokban feltételezett szélesség eloszlásának előállítására a Weibull-eloszlás alkalmas abban az esetben, ha a kiindulási (pl. a mérési) magasságban is jó közelítésnek bizonyul. A különböző magasságokban ugyanis az eloszlás alak és skála paraméterei az e szinthez tartozó értékekből kiszámolhatók. A kezdő, kiindulási paraméterek meghatározására több iterációs és egyéb közelítő módszert dolgoztak ki. Ezek közül a hazai és nemzetközi gyakorlatban a *Justus et al.* (1978) munkájában felsorolt három módszert alkalmazzák a legtöbb, főleg szélenergetikai vizsgálatnál. E három módszer részletes leírása megtalálható egy korábbi munkánkban (*Tar, 2008*). Az eljárás lényegére utalva ezeket regressziós, kvartilises és gamma-függvényes módszernek nevezhetjük.

Ezekkel a módszerekkel próbáltuk a 10 m-es magasság $\alpha=0,1$ kitevővel becsült napi átlagos szélességeinek a 3. ábrán látható empirikus eloszlását a Weibull-eloszlással közelíteni. Az illeszkedés, a közelítés jóságát a szokásos módon, a χ^2 próbával végeztük el.

Ennek a próbának megfelelő jó közelítést semelyik módszerrel nem kaptunk egyik esetben sem. Ha azonban meghatározzuk a megfigyelt és a közelített gyakoriságok közötti eltérések négyzetösszegét, akkor ennek legkisebb értékét a második, a kvartilises módszernél kapjuk. A c skála és a k alak paraméterek értékeit $3,37$ m/s, ill. $2,97$. A c értéke elég jól illeszkednek néhány magyaror-

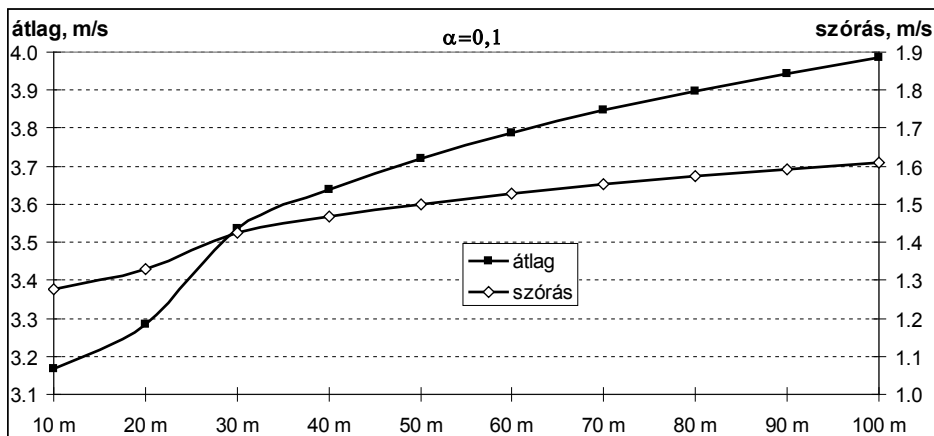
szági állomás 1991-2000 időszakra vonatkozó ugyanilyen paramétereireihez (Tar, 2008). A fenti k érték azonban lényegesen kisebbek az akkoriaknál, melynek okát abban látjuk, hogy az akkori feldolgozásban az anemométer állomásonkénti magassága volt a kiinduló érték. A megfigyelt és számolt gyakoriságok viszonyát mutatja a 4. ábra.

4. ábra: Az $\alpha=0,1$ kitevővel 10 m-re transzformált napi átlagos szélességek empirikus eloszlásának közelítése a Weibull-eloszlással.

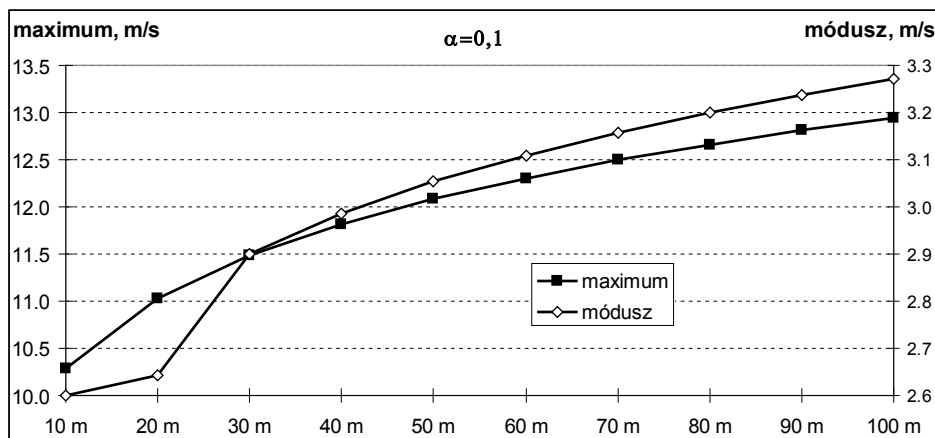
4. A napi átlagos szélesség statisztikai paramétereinek becslése különböző magasságokban

A 27 m és 16 m magasságban mért adatokból az $\alpha=0,1$ kitevővel további magasságokra (20-100 m) is meghatároztuk transzformált napi átlagos szélességek legfontosabb statisztikai jellemzőit. Az 5. ábrán az átlag és a szórás értékeit láthatjuk. Mindkettő növekszik a magassággal, de úgy, hogy a relatív szórás (szórás/átlag=variációs együttható) nem változik, 0,40 marad.

5. ábra: A napi átlagos szélesebbég átlagának és szórásának $0,1$ kitevővel becsült értékei különböző magasságokban.

A 6. ábrán pedig a becsült legnagyobb, ill. a leggyakrabban előforduló napi átlagos szélesebbégeket ábrázoltuk. A legnagyobb átlagsebességű napokon 50 m-től már gyakrabban előfordulhat, hogy a pillanatnyi szélesebbégek elérik vagy meghaladják a szélérőmű névleges, 13-14 m/s-os sebességét, ahol a névleges teljesítményt adja le. Erre utal a 3. táblázat is, amelyben a móduszt tartalmazó intervallumba eső relatív gyakoriságokat adjuk meg: ezek ugyanis a magasság növekedtével – nem lineárisan ugyan, de - csökkennek, 10 m-enként átlagosan $0,8$ m/s-mal. Azaz a szélesebbégek a magasság növekedtével a nagyobb értékek felé tolódnak.

6. ábra: A napi átlagos szélesebbég maximumának és móduszának $0,1$ kitevővel becsült értékei különböző magasságokban.

3. táblázat: A napi átlagos szélesebségek becsült módusza és a móduszt tartalmazó intervallumba eső mintaelemek gyakorisága.

	10 m	20 m	30 m	40 m	50 m	60 m	70 m	80 m	90 m	100 m
módusz	2,6	2,6	2,9	3,0	3,1	3,1	3,2	3,2	3,2	3,3
max. gyak.	35,6	33,3	29,3	28,8	29,1	28,9	28,6	28,8	27,6	28,3

Mindkét ábra feltűnő sajátossága a görbék logaritmikus profiltól való eltérése 10 és 20 m magasságban, a maximumok kivételével. Ennek okát egyelőre nem ismerjük.

5. Következtetés

A napkori napi átlagos szélesebségek fenti feldolgozása azt mutatja, hogy a meteorológiai állomás tágabb környezetében érdemes próbálkozni a szélergia felhasználásával. Ez nemcsak a kisüzemi hasznosítást (pl. vízszivattyúzás, kisfeszültségű elektromos áram előállítás), hanem az országos villamos energia hálózatba táplálható áram előállítását is jelenti. Természetesen egy erre alkalmas széltermő telepítése előtt a Hellman-kitevő pontos, nagy területre reprezentáns értékének meghatározásához energetikai szélmérést kell végezni: két magasságban hosszabb ideig (legalább egy év) sűrű mintavételezéssel (10 percenként) mérni kell a szélesebséget. Ezután a kitevő ismeretében a napkori óránkénti szélesebségekből megbecsülhető a szélergia potenciál különböző magasságokban. Ugyanilyen módon becsülhető meg a megye más részein is a szélergia potenciál az itt működő, hosszú idejű szélméréssel rendelkező többi meteorológiai állomás adatainak felhasználásával.

Magyarország megújuló energia hasznosítási cselekvési terve 2010-2020 (www.kormany.hu/hu/nemzeti-fejlesztési-miniszterium) szerint: „A szélergia egy rendkívül környezetbarát (gyakorlatilag zérus CO₂-kibocsátással rendelkező), korszerű energiaforrás, ami a jövő energiaellátásának az egyik kulcseleme lehet. Ugyanakkor egy nem szabályozható, időjárásfüggő technológia. Ezért a szélergia terjedésének az energiatárolás gazdaságos biztosításáig a villamosenergia-rendszer szabályozhatósága, befogadóképessége szab korlátot. Ezért szélergia vonatkozásában a 2020. évi nemzeti célkitűzés a villamosenergia-rendszer szabályozhatósági korlátjához igazodik, ami a jelenlegi ismeretek alapján kb. 740 MW összteljesítményig képes a szélergiát befogadni.”

Meg kell tehát duplázni a jelenlegi 330 MW beépített teljesítményt. Igaz, hogy erre már csak 5 évünk van, de bízunk a döntéshozók bölcsességében. Nekik és a szélergia hasznosítás elkötelezettjeinek ajánljuk figyelmébe Oláh György Nobel-díjas kémikus gondolatait: „A nagy és az egész világon rendelkezésre álló források alapján, a költségeket, a technológia érettségét és a vi-

szonylag korlátozott környezeti hatásokat tekintve kimondható, hogy reményteljes jövő előtt áll a szél energiájának hasznosítása a villamosenergia-szükséglet egyre növekvő hányadának előállítására azokban az országokban, amelyek hajlandók a beruházásokat vállalni.” (Oláh et al., 2007)

6. Köszönetnyilvánítás

A szerző köszönetét fejezi ki az Országos Meteorológiai Szolgálat (OMSZ) munkatársainak a tanulmány megírásához nyújtott segítségért.

Irodalomjegyzék

- AUJESZKY L. (1949): Meteorológiai előmunkálatok a magasépítésben végzendő szélterhelés számításokhoz. Időjárás, 53, pp. 15-25.
- BARTHOLY, J. – RADICS, K. – BOHOCZKY, F. (2003): Present state of wind energy utilization in Hungary: Policy, wind climate, and modeling studies. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 7, pp. 175-186.
- BÍRÓNÉ KIRCSI A. (2007): Makroskálájú szélklimatológiai vizsgálatok az Észak-Atlanti térségben. Kedvező széllel Kunhegyestől Debrecenig. Tiszteletkötet Dr. Tar Károly 60. születésnapjára, pp.77-85.
- BÍRÓNÉ KIRCSI A. (2008): A szélenergia hasznosítás klimatológiai vonatkozásai. Doktori (PhD) értekezés, DE Meteorológiai Tanszék.
- DÉVÉNYI D. – GULYÁS O. (1988): Matematika statisztikai módszerek a meteorológiában. Tan-könyvkiadó, Budapest; p. 443.
- DOBI I. – MIKA, J. (2007): Adalékok a nap- és szélenergia felhasználásához az IPCC 2007. évi negyedik jelentéséhez kapcsolódva. Kedvező széllel Kunhegyestől Debrecenig. Tiszteletkötet Dr. Tar Károly 60. születésnapjára, pp.101-109.
- DOBOSI Z. – FELMÉRY L. (1971): Klimatológia. Egyetemi jegyzet, Tankönyvkiadó, Budapest.
- GÖÖZ L.(1999): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye természeti erőforrásai. Nyíregyháza. p. 373.
- JUSTUS, C. G. – HARGAVES, W. R. – MIKHAIL, A. – GRABER, D. (1978): Methods for estimating wind speed frequency distribution. – Journal of Applied Meteorology 17. pp. 350-353.
- KAJOR B. (2002a): Létesíthető-e szélenergia park Magyarországon? Magyar Energetika, 5., pp. 41-44.
- KAJOR B. (2002b): Hasznosítható-e a szélenergia Magyarországon? Fűtéstechnika, megújuló energiaforrások, pp. 53-56.
- LEDÁCS–KISS A. (1966): A szélenergia felhasználása országos energiaellátásra. Energia és Atomtechnika, 19. pp. 340-345.
- LEDÁCS–KISS A. (1983): A szélenergia hasznosításának lehetőségei Magyarországon. Energia és Atomtechnika, 42. pp. 173-186.
- LEDÁCS–KISS, A. (1977): Magyarország szélenergiakincsének nagyságrendje. Energia és Atomtechnika. 36. pp. 173-186.

- MAGYARORSZÁG MEGÚJULÓ ENERGIA HASZNOSÍTÁSI CSELEKVÉSI TERVE 2010-2020. Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, 2010.
- MEZŐSI M.–SIMON A. (1981): A meteorológiai szélmérés elmélete és gyakorlata. Meteorológiai Tanulmányok, No. 36.
- OLÁH GY. -ALAIN GOEPPERT-G. K. SURYA PRAKASH (2007): Kőolaj és földgáz után: a metanolgazdaság. Better Kiadó, Budapest.
- PATAY I. (2001a): Szélerőművek üzemviszonyainak elemzése. Szélerőenergia konferencia előadásai. Magyar Szélerőenergia Tudományos Egyesület, pp. 54-60.
- PATAY I. (2001b): Szélerőművek üzemviszonyainak modellezése. TSF Tudományos Közlemények, Tom. 1. No. 1.
- PATAY I. (2003): A szélerőenergia hasznosítása. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- PÉCZELY GY. (1979): Éghajlat. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RADICS K. (2003): A szélerőenergia hasznosításának lehetőségei Magyarországon: hazánk szélklímája, a rendelkezésre álló szélerőenergia becslése és modellezése. Doktori (PhD) értekezés, ELTE, Budapest.
- RADICS, K. – BARTHOLY, J. – PÉLINÉ, CS. N. (2010): Regional tendencies of extreme wind characteristics in Hungary. Adv. Sci. Res., 4, 43–46.
- SEMBERY P. – TÓTH L. (szerk.), (2004): Hagyományos és megújuló energiák. Szaktudás Kiadó Ház.
- TAR K. – PUSKÁS J. (2011): Frontok, szélklíma, szélerőenergia. A Bakonytól Madagaszkárig. Tanulmánykötet a 65 éves Veress Márton tiszteletére, pp. 115-124.
- TAR K. (1991): Magyarország szélklímájának komplex statisztikai elemzése. *Az Országos Meteorológiai Szolgálat kisebb kiadványai*, 67. szám, Budapest, p. 124.
- TAR K. (2005): Az orográfia szélklímára gyakorolt hatásának statisztikai szerkezete. Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja. III. tudományos konferencia, pp. 155-162.
- TAR, K. (2008): Some statistical characteristics of monthly average wind speed at various heights. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 12, pp. 1712-1724.
- TÓTH G. - HORVÁTH G. - TÓTH L. (2001): Energetikai célú szélmérés és széltérkép készítése. Szélerőenergia konferencia előadásai. Magyar Szélerőenergia Tudományos Egyesület, pp. 6-10.
- VARGA B. – NÉMETH P. – DOBI I. (2006): Szélprofil vizsgálatok eredményeinek összefoglalása. Magyarországi szél- és napenergia kutatás eredményei. Országos Meteorológiai Szolgálat, pp. 7-20.

WWW.MSZET.HU

WWW.NCDC.NOAA.GOV/OA/NCDC.HTML

UKRAJNA – 2020: HONNAN HOVÁ?

Dr. Tarpai József

1. Bevezetés

Megtiszteltetés és öröm a Hanusz Árpád 70. születésnapja tiszteletére készülő kötetbe írni, hiszen számos projektet valósítottunk meg közösen, elsősorban olyanokat, amelyek Kárpátalja és Szabolcs-Szatmár-Bereg turizmus- és területfejlesztését célozták meg. Sajnos az elmúlt évek ukrainai eseményei visszavetették a határ menti együttműködések fejlődését. Ebből adódóan született meg az ötlet, hogy célszerű lenne helyzetelemzést készíteni az aktuális ukrán helyzetről, ami egyben kiindulópont lehet a továbblépés esélyeinek számbavételéhez is.

Jelen tanulmányban röviden áttekintésre kerülnek azok a lényegesebb események és folyamatok, amelyek az ukrainai válság kialakulásához vezettek: az Euromajdan, a Krím-félsziget elcsatolása és a kelet-ukrainai harcok kirobbanása. A teljesebb kép nyérése érdekében áttekintésre kerül a stagnáló ukrán gazdaság helyzete, az Ukrajna és Oroszország, illetve Ukrajna és az Európai Unió közötti kapcsolatok alakulása.

2. Euromajdan, a Krím-félsziget elcsatolása és a kelet-ukrainai események

2013. november 21-én az ukrán kormány felfüggesztette a társulási szerződésről folytatott tárgyalásokat az Európai Unióval (a dokumentumot 2013 novemberében Vilniusban tartott keleti partnerségi csúcstalálkozón tervezték aláírni). Viktor Janukovics, akkori ukrán elnök, és Mikola Azarov miniszterelnök az EU együttműködés helyett Ukrajna gazdasági kapcsolatainak szorosabbra fűzése mellett döntött Oroszországgal. Ez a lépés elégedetlenségi mozgalmat váltott ki az Európa-párti ellenzék és a lakosság nagy részének körében. Több ezer fős tüntetések kezdődtek, melyek központi színtere a kijevi Függetlenség tere, ukrán nevén a Majdan lett. 2014. február 18. és 20. között hadszíntérré vált a Majdan, több mint százan vesztették életüket a heves harcokban (az események mélypontjaként máig azonosíthatatlan és ellenőrizetlen identitású mestrelövészek beelöltek a tüntető tömegbe). 2014. február 21-én Viktor Janukovics Kelet-Ukrajnába, majd Oroszországba menekült (*Tálas 2014*).

2014. február végén jelzés nélküli egyenruhás fegyveresek foglalták el a Krím-félsziget fontos stratégiai objektumait és fokozatosan átvették az ellenőrzést a területileg Ukrajnához tartozó, félsziget fölött. 2014. március 16-

án népszavazást tartottak a közigazgatási egységben, melynek eredményeképpen a szavazók 96,77%-a a Krími Autonóm Köztársaság Oroszországhoz való csatlakozására szavazott, 83,1%-os részvételi arány mellett. A népszavazást követően kikiáltották Krím Ukrajnától való függetlenségét, kérvényezték az ENSZ általi elismerést és az Oroszországi Föderációba való felvételt. Oroszország még ugyanezen a napon elismerte szuverén államként a Krímet, és felvette tagállamai közé. Krím de facto jelenleg is Oroszországhoz tartozik. 2014. március 27-én az ENSZ-közgyűlés nem kötelező erejű állásfoglalást adott ki, amely kimondta, hogy a krími népszavazás érvénytelen, és Krím Oroszországhoz csatolása jogszabályellenes volt (<http://visegradrevue.eu/ukraines-fall-rocking-the-boat/>).

A Krím-félsziget Oroszországhoz csatolása reményt keltett Kelet-Ukrajna orosz-ajkú lakosságában arra, hogy követhetik a krímiek példáját. 2014 márciusának elején oroszbarát aktivisták elfoglalták a donyecki és luhanszki állami közigazgatási hivatal épületeit. Áprilisban a szeparatisták kikiáltották a Donyecki és a Luhanszki Népköztársaságokat. 2014. május 11-én népszavazást tartottak Donyeck terület státuszáról. A frissen alakult népköztársaság adatai szerint 75%-os volt a részvétel, 10% voksolt az elszakadás ellen, és 89% mellette. Ugyanezen a napon Luhanszk területen is megtartották a népszavazást, szintén 75%-os részvétel mellett 96,2% szavazott az elszakadás mellett. Ezzel kezdetét vette a kelet-ukrajnai válság, amely olyan fegyveres konfliktushoz vezetett, amelyet korábban senki sem tudott elképzelni Ukrajnában (*I. ábra*). Az ukrán kormány a haderő bevonásával antiterrorista műveletet indított (ATO), amely az ország egységének megbontására törekvő erők (a hivatalos megfogalmazás szerint – terroristák) ellen irányul, és napjainkban is tart.

A válság megoldása érdekében nemzetközi szintű tárgyalások kezdődtek. 2014. április 17-én Genfben tárgyaló asztalhoz ült John Kerry amerikai, Szergej Lavrov orosz és Andrij Descsica ukrán külügyminiszter, valamint Catherine Ashton, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviseleje. A válság kezelését szolgáló közös lépésekben állapodtak meg, amelyet közös közlemény formájában tettek közzé, mely szerint minden félnek tartózkodnia kell az erőszaktól, a provokációtól, Ukrajnában fel kell oszlatni az összes illegális fegyveres csoportot, fel kell szabadítani a lázadók által elfoglalt középületeket, közttereket, a kormányellenes tiltakozók pedig – a súlyos bűncselekmények tetteseit kivéve – amnesztiát kapnak. A felek megegyeztek arról, hogy az intézkedéseket az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet felügyeli majd.

A nemzetközi rendezés két színen folyik párhuzamosan: a minszki háromoldalú kontaktcsoportban és az ún. normandiai formátumban. Utóbbi magas szintű vezetői (Németország, Franciaország, Ukrajna és Oroszország részvételével) 2014 júniusában találkoztak először.

A válság kezelése érdekében a szembenálló felek 2014. szeptember 5-én Minszkben megállapodást írtak alá, amit szeptember 19-én egy újabb memorandummal egészítettek ki, végül 2015. február 12-én aláírták a Minszk-2 néven ismertté vált dokumentumot, amely átfogó intézkedéseket írt elő a tűzszünet megerősítésére és a politikai rendezés menetrendjére vonatkozóan. A megállapodás aláírása óta – egy-két elszigetelt incidenstől eltekintve – mindkét fél betartja a tűzszünetet, ennek ellenére Kelet-Ukrajnában továbbra is feszült és képlékeny a helyzet.

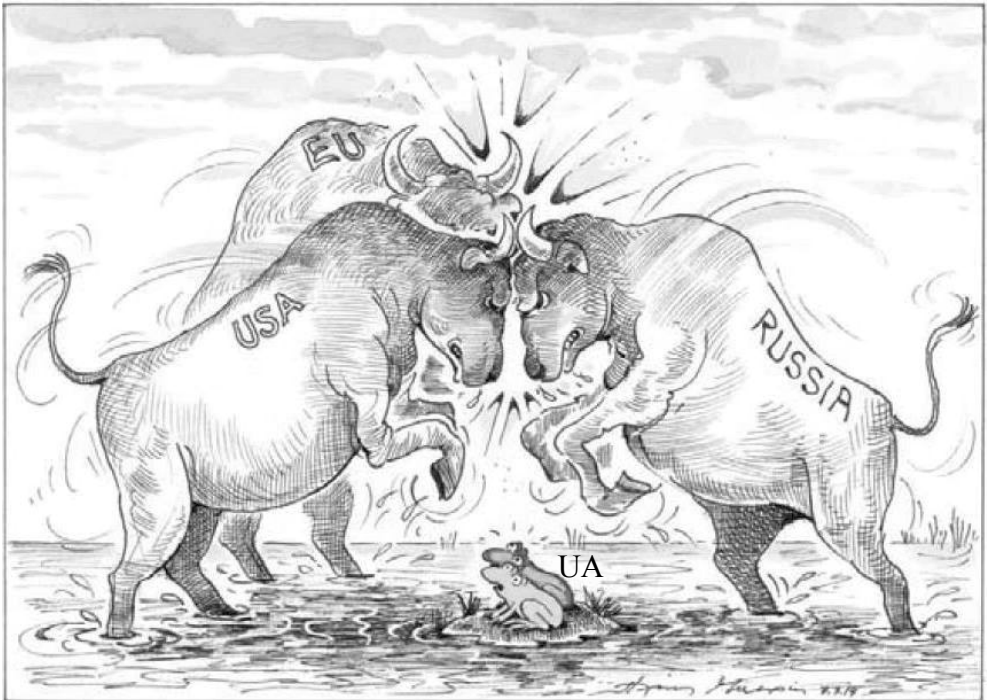
1. ábra. Kelet-Ukrajna, 2016

Forrás: http://mediarnbo.org/wp-content/uploads/2016/01/10-01_eng.jpg

A kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus halálos áldozatainak száma közel nyolcezerre tehető. Súlyos problémát jelent azoknak a belső menekülteknek (mintegy 1,5 millió fő) az ellátása, akik a kelet-ukrajnai válság, illetve a Krim orosz megszállása miatt menekültek el lakóhelyükről. A hivatalos adatok szerint Oroszországba 1,1 millió ukrán állampolgár menekült a fegyveres konfliktus sújtotta dél-keleti régiókból (becslések szerint 2,6 millió ukrán állampolgár él jelenleg Oroszországban).

3. Az ukrán–orosz konfliktus alakulása

Az orosz befolyás alatt álló Ukrajna az utóbbi években kettős politikát folytatott: egyrészt fenntartotta szoros gazdasági és politikai viszonyát Oroszországgal, másrészt formálisan célul tűzte ki az Európai Unióba való integrációt.

1. ábra. Ukrajna

Forrás: <http://www.day.kiev.ua/ru/profile/aleksandr-prilipko>

Az ukrán–orosz kapcsolatok elemzésekor kiemelten fontos azok globális nemzetközi kontextusban való vizsgálata, hiszen a posztsovjet térség feletti befolyásért valódi harc folyik az USA és EU, valamint Oroszország között (2. ábra). Utóbbi gázáremeléssel, és a tartozások visszakövetelésével továbbra is folytatja a gazdasági nyomásgyakorlást Ukrajnára (http://archive.kremlin.ru/appears/2007/02/10/1737_type63374type63376type63377type63381type82634_118097.shtml).

Oroszország és Ukrajna még 2011. október 18-án – a FÁK együttműködésen belül – szabadkereskedelmi övezetről szóló egyezményt írt alá. A Viktor Janukovics elnök elmenekülése után alakult új ukrán kormány, korrigálva az

előző kabinet politikáját, 2014 márciusában végülis megkötötte az EU–Ukrajna társulási szerződést. A 2016. január 1-től életbe lépő szabadkereskedelmi megállapodás miatt Oroszország bejelentette, hogy visszavonja a volt FÁK országoknak járó kereskedelmi kedvezményeket Ukrajnától és betiltott minden az országból érkező élelmiszerszállítmányt (<http://www.pravda.com.ua/rus/news/2016/01/1/7094256/>).

A krími népszavazást követően Oroszország elleni szankciók bevezetéséről döntött az USA és az Európai Unió. Az EU 2015 végén meghosszabbította az ukrán válság miatt Oroszország ellen hozott szankciókat, mert a politikai rendezést célzó minszki megállapodások végrehajtása még nem ért véget. A helyzet összetettségét fokozza, hogy Ukrajna nem fizette vissza Oroszországnak a 2015 végén lejárt három milliárd dolláros kölcsönt. Utóbbi emiatt bejelentette, hogy nemzetközi jogi útra tereli a kérdés megoldását.

2011 és 2014 között a két ország közötti kereskedelmi forgalom majdnem a felére esett vissza (50,6 milliárdról 27,9 milliárd USD-ra). 2015-ben az áruforgalom csökkenése elérte a 80%-ot. Az Ukrán Állami Vámhatóság közleménye szerint Krím elcsatolása és Donbász részleges elfoglalása jelentősen befolyásolta Ukrajna külkereskedelmét, földrajzi és strukturális vonatkozásban egyaránt. A 2013-ra vonatkozó statisztikai adatok alapján az ukrán külkereskedelemben még a volt FÁK országok álltak az élen (36%), melyeket az EU országai (31%), valamint az ázsiai országok (23%) követték. A 2014-re vonatkozó gazdasági összesítések alapján azonban Ukrajna áruforgalmában az EU-s országok az első helyre kerültek, míg a volt FÁK országok és az ázsiai országok a második helyre szorultak vissza. Az EU országai mind az ukrán export, mind pedig az import terén az első helyen álltak az említett időszakban (<http://tass.ru/en/economy/847889>).

A nyílt ukrán–orosz katonai konfliktus kialakulása nem valószínű, mert sem az USA, sem pedig a NATO nem vállalja fel a katonai összeütközést Oroszországgal. Ha sikerül végrehajtani a Minszki egyezményeket, akkor valószínűleg elkerülhető a további konfliktus eszkalálódása.

4. Az ukrán gazdaság helyzete

Ukrajna lakossága az ország függetlenné válása óta szinte állandó gazdasági és szociális feszültségek között él. A 90-es évek elején az ukrán gazdaság teljesítménye több, mint a felére esett vissza. A 2004-ben lezajlott ún. narancsos forradalom ismét alapjaiban rázta meg a gazdasági szektort, ezt követően pedig a 2008-as gazdasági válság vetette újra vissza mintegy 15%-kal a gazdaság teljesítményét.

2014-ben a GDP 7%-ot, 2015-ben – 12%-ot csökkent. Ukrajna gazdasági helyzete a válság kialakulása óta folyamatosan romlik, az államadósság becslések szerint a GDP 95%-át teszi ki. A belső menekültek ellátása, valamint

a háborús kiadások óriási terhet rónak az ukrán költségvetésre. Mindössze nyolc év alatt az államadósság majdnem a húszszorosára nőtt, az infláció mértéke pedig a 2015-ös év végére elérte a 46,6%-ot, ami az utóbbi 20 év negatív rekordja. Ezzel együtt az árak több mint 80%-kal nőttek az elmúlt két évben. Az ország csőd közeli állapotba került.

2015-ben a mezőgazdaság lett a legtöbbet adó exportágazat (a csernozjomok az ország területének 65%-át foglalják el, kitűnő gabonát, kukoricát, cukorrépát és napraforgót terem a vidék), a vaskohászat a második helyre szorult vissza, míg a harmadik helyre az IT technológia jött fel (a GDP 3%-át adja). A nehézipar visszaesése a gazdaság szerkezetének átalakulására utal, ami szoros összefüggésben van a Donyeck-szénmedence fölötti rendelkezés elvesztésével (Tóth 2010).

A nemzetközi hitelezők támogatásának (IMF-csomag, USA és EU hitelek) köszönhetően ezidáig sikerült fenntartani az ukrán gazdaság működését egy gyengébb valutaárfolyam mellett. Az IMF 2015. március 11-én döntött egy Ukrajnának nyújtandó, 4 évre szóló, 17,5 milliárd USD összegű EFF-hitelcsomagról. 2015 augusztusának végén az ukrán kormány megegyezett a legnagyobb magánhitelezőkkel adósságának átstrukturálási módjáról, adóssága 20%-nak elengedése mellett. Eszerint Ukrajna euró kötvényekben meglévő adósságának 20%-a leírásra kerül, melynek összege az ukrán pénzügyminisztérium közleménye szerint 3,6 milliárd USD-t tesz ki.

A keleti események óta Ukrajna kormánya egyre több pénzt különít el az ország katonai védelmére és a hadiipar fejlesztésére. Egy elnöki rendelet alapján 2016-ban a GDP 5%-át kell a hadi ágazatra költeni, ami közel 4, 5 milliárd USD-t tesz ki.

5. Az Európai Unió és Ukrajna kapcsolata

1994. június 14-én írták alá az EU és Ukrajna közötti partnerségi és együttműködési megállapodást (1998. március 1-jén lépett hatályba). Azóta évente szerveznek EU-Ukrajna csúcst. A 2005-ben lezajlott ún. „narancsos forradalom” után Ukrajna nyugatorientált politikát igyekezett folytatni. Ennek egyik folyományaként eltörölte a vízumkényszert az Európai Unió és Észak-Amerika országaival szemben (Ludvig 2011). Az Európai Unió a 2008-as párizsi EU-Ukrajna csúcson nyilvánította ki először, hogy társulási megállapodást kínál Ukrajna számára. 2004-ben indult útjára, a közös külpolitika részeként, az Európai Szomszédáspolitikai (European Neighbourhood Policy – ENP), amelynek Ukrajna is partnerállama volt. 2009-ben pedig a Keleti Partnerség Programja indult el, a Szomszédápolitikán belül, amelyben Ukrajna szintén részt vett (<http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/trade-and-economic/ukraine-eu-trade>).

Az ukrán–orosz konfliktus vonatkozásában az EU elsődleges prioritása, hogy elősegítse a válság békés rendezését, a nemzetközi jog maradéktalan tiszteletben tartása mellett. 2014. március 5-én az Európai Bizottság egy támogatási csomagban állapodott meg, amely számos konkrét intézkedést tartalmazott Ukrajna gazdasági és pénzügyi megsegítésére. A Bizottság ezzel a lépéssel hozzá kíván járulni az ukrán gazdasági és pénzügyi reformok támogatására irányuló európai és nemzetközi erőfeszítésekhez.

A támogatási csomag értelmében Ukrajna 2014 és 2020 között együttesen legalább 11 milliárd eurós támogatáshoz juthat az uniós költségvetésből és az EU-hoz kötődő nemzetközi pénzügyi szervezetektől (*1. táblázat*). Az Ukrajna számára nyújtott támogatási csomag ismerteti azokat a főbb konkrét intézkedéseket, amelyeket a Bizottság rövid- és középtávon az ukrán gazdasági és pénzügyi helyzet stabilizálására, az átmenet elősegítésére, a politikai és gazdasági reformok ösztönzésére javasol. E kötelezettségvállalás célja egyrészt az, hogy válaszlépéseket tegyenek az ország stabilizálása érdekében, másrészt pedig az, hogy támogassák a reformprogramot és tovább fokozzák az ukrán hatóságok felelősségvállalását.

Az elfogadott csomag kulcsfontosságú elemei:

- az elkövetkező években 3 milliárd EUR biztosítható az uniós költségvetésből: makroszintű pénzügyi támogatás formájában nyújtott kölcsönként 1,6 milliárd EUR, vissza nem térítendő támogatásokból álló támogatási csomag keretében pedig 1,4 milliárd EUR,
 - az Európai Beruházási Banktól és az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Banktól legfeljebb 8 milliárd EUR biztosítható,
 - a Szomszédos Beruházási Keret révén potenciálisan 3,5 milliárd EUR tőkeáttétel keletkezhet,
 - donorkoordinációs platform létrehozása,
 - a társulási megállapodás aláírása után a mélyreható és átfogó szabadkereskedelmi térség ideiglenes alkalmazása, szükség esetén egyes kereskedelmi intézkedések önálló előreütemezésével,
 - magas szintű beruházási fórum/munkacsoport szervezése,
 - Ukrajna gázátviteli rendszerének korszerűsítése és a fordított irányú áramlásokkal kapcsolatos munka (Szlovákián keresztül),
 - a megállapított kereten belül a vízumliberalizációs cselekvési terv felgyorsítása, mobilitási partnerség felajánlása,
 - különböző területeken technikai segítségnyújtás biztosítása: az alkotmányos reformtól az igazságügyi reformon keresztül, a választások előkészítéséig.

1. táblázat. Az Ukrajna számára kidolgozott EU támogatási csomag

Forrás	Indikatív összeg / tartomány (millió EUR)
I. Európai Bizottság (2014–2020)	
I.1. Teljes fejlesztési támogatás (vissza nem térítendő támogatások)	1,565
Bilaterális keretösszeg, amelyből:	
– 2014. évi éves cselekvési program	140–200
– 2015–2020 közötti éves cselekvési programok (átlagosan)	780
– 2015–2020 közötti „többért többet” keretprogram	240–300
Szomszédsági Beruházási Keret	200–250
A stabilitás és a béke elősegítését szolgáló eszköz (KKBP)	20
KKBP	15
I.2. Makroszintű pénzügyi támogatás (kölcsonök)	1,610
I.2. Európai pénzügyi szervezetek (2014–2016)	
EBB	legfeljebb 3,000
EBRD	5,000
MINDÖSSZESEN	11,175

Forrás: http://europa.eu/newsroom/files/pdf/ukraine_hu.pdf

2014. március 21-én a 28 EU-ország állam-, illetve kormányfője, valamint az ukrán miniszterelnök Brüsszelben aláírta az EU-ukrán társulási megállapodás politikai részét, majd 2014. június 27-én aláírták magát az EU-ukrán társulási megállapodást. Ezt 2014. szeptember 16-án egyidőben ratifikálta az EU parlamentje és az ukrán Verhovna Rada.

A megállapodás a politikai társulásra és a szabadkereskedelemre is kiterjed. A politikai kitételek a politikai párbeszéd új csatornáinak megnyitásával és többek között az energiaügy, közlekedés és oktatás terén történő együttműködés alapszabályainak lefektetésével egy lépéssel közelebb hozták Ukrainát az EU-hoz. A megállapodás reformok véghezvitelére és a demokratikus alapelvek, az emberi jogok és a jogállamiság tiszteletben tartására kötelezi az országot.

A megállapodás emellett többek között nagyobb mozgásszabadságot biztosít az ukrán munkavállalók számára, meghatározza a vízummentesség bevezetésének lépéseit, és elkezd az uniós és az ukrán szabályozás összehangolását azáltal, hogy részletesen megszabja az uniós joganyag ukrán átültetésének és életbe léptetésének ütemtervét (<http://www.euointegration.com.ua/articles/2016/01/11/7043161/>).

A mélyreható és átfogó szabadkereskedelmi megállapodás alapvetően az uniós és az ukrán piac integrációját jelenti. Megszünteti az importvámokat és

tiltja a további kereskedelmi korlátozásokat, bár egyes „érzékeny” területeken, például a mezőgazdasági termékek kereskedelmében, fenntart bizonyos korlátozásokat és átmeneti időszakokat. A megállapodás részben a kormányzati közbeszerzési piacokat is integrálja.

6. Ukrajna – 2020

Ukrajnában az európai integrációs folyamatok elősegítésére és felgyorsítására több elnöki intézkedés is született. Egy 1999 februárjában kiadott elnöki rendelet azokat az intézkedéseket sorolja fel, amelyek Ukrajnának az Európai Unióhoz való jogi közelítéséhez szükségesek. Az ország részletes európai integrációs programját 2000 szeptemberében fogadták el, amely előírja a közösségi vívmányok átvételét, az emberi jogok átvételét, az Ukajna és az EU közötti gazdasági integráció és kereskedelem elősegítését, valamint az országnak a páneurópai biztonsági rendszerekbe való integrálását. 2002 júniusában hirdette meg L. Kucsma ukrán elnök az Európai Esély elnevezésű stratégiát, amely az alábbi pontok megvalósítása függvényében célul tűzte ki a társult tagság kritériumainak teljesítését 2011-re:

- 2003–2004: elvi megállapodás aláírása a társult tagi státuszhoz szükséges tárgyalások, illetve a szabadkereskedelmi övezettel kapcsolatos kérdések megvitatásáról,
- 2004–2007: Ukrajna teljesíti az összes szükséges feltételt és megkapja a társult tagi státuszt,
- 2005–2007: Ukrajna vámunióra lép az EU-val,
- 2007–2011: Ukrajna teljesíti a teljes jogú EU-tagság valamennyi feltételét.

Ukrajna integrációs törekvéseinek megerősítéseként került kidolgozásra Ukrajna gazdasági és társadalmi fejlesztésének stratégiája „Az európai integráció útján” 2004–2015. 2015. január 12-én Petro Porosenko elnöki rendeletben fogadta el A fennterhető fejlődés stratégiája „Ukrajna – 2020” nevet viselő programot, melynek legfontosabb célja, hogy Ukrajna 2020-ban beadhassa teljes jogú tagsági kérelmét az EU-ba. A Stratégia megjelöli az Ukrajna megerősödését és fejlődését biztosító védelmi, társadalmi-gazdasági, szervezeti, politikai-jogi feltételek elsődleges prioritásait és indikátorait. A Stratégia fő célja az európai normák bevezetése Ukrajna területén, illetve vezető pozíció szerzése világviszonylatban az ország számára. Mindezek elérésére az alábbi fejlődési vektorokat jelöli meg a dokumentum:

- a fejlődés vektora – az ország fenntartható fejlődésének biztosítása, strukturális reformok végrehajtása, mintegy végeredményként, az életszínvonal javítása;

- a biztonság vektora – az ország, az üzleti szféra és az állampolgárok, a befektetések és a magántulajdon védelmét és biztonságát garantáló feltételek biztosítása;
- a felelősség vektora – annak garantálása, hogy minden állampolgárnak, fajtól, bőrszíntől, politikai, vallási és egyéb meggyőződéstől, nemtől, etnikai és szociális származástól, anyagi helyzetétől, lakhelytől, nyelvi és egyéb jellemzőktől függetlenül hozzáférése legyen a magas színvonalú oktatáshoz, egészségvédelmi rendszerhez és az egyéb szolgáltatásokhoz az állami és magánszektorban egyaránt;
- a büszkeség vektora – a kölcsönös tisztelet és tolerancia biztosítása a társadalomban, az országra, annak történelmére, kultúrájára, tudományára, sportjára való büszkeség.

Az Ukrajna – 2020 az ismertetett fejlődési vektorok keretén belül 62 reform és állami fejlesztési program megvalósítását irányozza elő (2. táblázat), és a megvalósulás legfőbb előfeltételeként az állam, az üzleti szféra és a polgári társadalom közötti társadalmi szerződés létrehozását jelöli meg, amelyben minden félnek megvan a saját felelőssége.

2. táblázat. Az Ukrajna – 2020 által előirányzott reformok és állami fejlesztési programok

A fejlődés vektora	A biztonság vektora
A vállalkozások fejlesztése és a szektor túlszabályozásának csökkentése A kis- és középvállalkozások fejlesztési programja Adóreform A gazdasági konkurencia védelmének reformja A korporatív jogok reformja A pénzügyi szektor reformja A tőkepiac reformja A munkaügyi szféra reformja A közlekedési infrastruktúra reformja A telekommunikációs infrastruktúrareformja A transzeurópai hálózatokban való részvétel programja Az állami vámügy reformja és az Európai Unió vámügyi közösségéhez való integráció A monetáris politika reformja; Az ukrán export fejlesztésének reformja; Energetikai reform;	A nemzetbiztonsági- és védelmi rendszer reformja A hadiipari komplexum reformja Bírósági reform A hatalom megújítása és antikorrupciós reform Az elektronikus irányítás reformja A jogvédelmi rendszer reformja Az energetikai függetlenség programja A szellemi tulajdon védelmének reformja A környezet megóvásának programja

Energiahatékonysági program A mezőgazdaság és a halászat reformja Földreform Lakásügyi reform A statisztika reformja Befektetésösztönzési program A diplomáciai szolgálat reformja A közbeszerzés reformja Az állami pénzügyi kontroll és a költségvetési kapcsolatok reformja A köztisztviselvényreformja és az állami szervek rendszerének optimalizálása Az állami tulajdon kezelésének reformja	
A felelősség vektora Az állami irányítás decentralizálása és reformja A regionális politika reformja A nemzeti egység és a nemzeti kisebbségek támogatásának programja Alkotmányos reform A választási törvénykezés reformja A szociális biztonság rendszerének reformja Nyugdíjügyi reform Az egészségvédelem rendszerének reformja Élelmiszerbiztonsági reform Fogyasztóvédelmi reform A sport népszerűsítésének programja Az egészséges életmód és a hosszú élet programja Oktatási reform Gyermek- és ifjúság fejlődési program	A büszkeség vektora Ukrajna népszerűsítése a világban és Ukrajna érdekeinek előmozdítása a világ információs terében Az „Ukrajna” márka létrehozásának programja A kitüntetések rendszerének reformja Az innováció fejlődésének programja Az információs társadalom és média fejlesztése Az állami politika reformja a tudományok és a kutatások terén Ukrán űrprogram Turizmusfejlesztési program Az állami kulturális politika reformja A nemzeti filmgyártás fejlesztésének programja A nemzeti kiadói tevékenység fejlesztésének programja Az állami politika reformja a sport terén Tehetséggondozás

Forrás: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>; szerkesztette Tarpai J.

Ezzel együtt a Stratégia, illetve a reformok és programok megvalósulásának mértéke 25 különböző mutató alapján értékelhető a jövőben:

- meghatározó jelleggel a gazdasági szempontú mutatók bírnak (a Világbank "Doing Business" besorolása alapján Ukrajna az első 30 pozíció között helyezkedjen el; a Standard and poors nemzetközi hitelminősítő intézet skáláján legfeljebb a BBB (közepes kockázatú hitelfelvevők) besorolást kapja; a Világgazdasági Fórum (WEF) által meghatározott globális versenyképességi

index alapján Ukrajna a 40 legjobb ország között legyen; az egy főre jutó bruttó hazai termék összege 16 000 USD-ra emelkedjen; a külföldi befektetések összege 2015 és 2020 között érje el a 40 milliárd USD-t; a Nemzetközi Valutaalap (IMF) becslése szerint a fizetési mérleg hiánya az országban ne haladja meg a 3%-ot; a bruttó hazai termék energiafogyasztása legfeljebb 0,2 t olajegyenérték legyen 1000 USD-ra számítva a Nemzetközi Energiaügynökség (IEA) adatai szerint);

- ugyanakkor találunk közöttük a nemzetbiztonsággal kapcsolatos mutatókat (a nemzetbiztonságra- és védelemre szánt kiadások a bruttó hazai termék nem kevesebb, mint 3%-át kell, hogy képezzék; a hivatásos katonák számának 1000 lakosra lebontva 2,8 főről 5,6 főre kell nőnie a Stockholmi Nemzetközi Békakutató Intézet becslése szerint);

- a korrupció mértékét értékelő mutatókat (a Transparency International szervezet által megbecsült korrupcióérzelési index alapján Ukrajna a legjobb 50 ország között foglaljon helyet; a közvéleménykutatások alapján a megkérdezett ügyvédek, jogászok bizalma a bírósági szervek iránt legalább 70%-ot tegyen ki; az országos szintű közvéleménykutatások alapján a megkérdezett állampolgárok bizalma a rendvédelmi szervek iránt legalább 70%-ot tegyen ki; a jogvédelmi szervekben, bíróságokon, egyéb állami szervekben a köztisztviselők személyi keretének megújítása, legalább 70%-os arányban; egy szolgáltató részesedése valamely energiahordozóra vonatkozó beszerzésében legfeljebb 30%-ot tegyen ki);

- a lakosság életszínvonalát, és az oktatás színvonalát értékelő mutatókat (az átlagéletkor 3 évvel növekedjen a Világbank becslése szerint; 100 főre legalább 25 legyen a szélessávú internet használóinak száma a Világbank becslése szerint); az érettségizők legalább 75%-a beszéljen legalább két idegennyelvet; a PISA kutatások alapján az 50 legjobb minőségű oktatási rendszerrel rendelkező ország között legyen);

- a nemzeti öntudatra és büszkeségre vonatkozó mutatókat (az országos közvéleménykutatások alapján a megkérdezettek legalább 90%-a legyen büszke országára, a 32. nyári olimpiai játékokon legalább 35 érmet szerezzen; 2020-ig legalább 4 ukrán gyártmányú film készüljön el és kerüljön széleskörű nemzetközi terjesztésre).

7. Összegzés

Az Euromajdan, a Krím-félsziget elcsatolása és a kelet-ukrajnai konfliktus teljesen átfórtmálták Ukrajna politikai és gazdasági életét. Az elmúlt 2-3 évben a cél gyakorlatilag a túlélés és az ország egyben tartása volt. A jelenlegi kormányzat nyugatorientált politikát folytat, és célul tűzte ki az Oroszországtól való gazdasági függés teljes megszüntetését, ezzel párhuzamosan pedig az Európai Unióba való integrációt.

Ukrajna és Oroszország viszonya előreláthatólag nem fog egyhamar rendeződni. Hiszen ha Donbász kérdését sikerülne is rendezni a közeljövőben, Krím elcsatolásának kérdése változatlanul fennállna. És a Donbász térség visszaintegrálása hatalmas anyagi ráfordítást igényel, amit Ukrajna külső segítség nélkül nem fog tudni véghezvinni.

A 2015. január 12-én elfogadott „Ukrajna – 2020” elnevezésű reformkoncepció célja, hogy Ukrajna 2020-ban beadhassa teljes jogú tagsági kérelmét az EU-ba. A NATO tagságról, az ahhoz szükséges felkészültségi szint elérésének idejére, Petro Porosenko ukrán elnök referendum megtartását helyezte kilátásba. Az elkövetkező négy év meghatározó lesz Ukrajna számára abból a szempontból, hogy képes lesz-e reformokat végrehajtani, képes lesz-e integrálódni az EU-ba, vagy ugyanúgy visszacsúszik, mint ahogy az a 2004-es narancsos forradalom után történt. Az mindenképpen megállapítható, hogy a társulási szerződés aláírásával Ukrajna zöld jelzést kapott az EU-tól.

A Euromajdan egyik vívmánya az, hogy visszatértek a 2004-ben kidolgozott alkotmánymódosításhoz, vagyis Ukrajna elnöki-parlamentáris köztársaságba való átszervezéséhez, de ez belpolitikai csatározásokhoz vezetett az elnök és a miniszterelnök között. Az instabil koalíció, az oligarchák közötti harc, a decentralizáció hiánya akadályozzák a reformok végrehajtását, valamint a korrupcióellenes harcot.

Az EU és a Nemzetközi Valutaalap által nyújtott pénzügyi segítség nem adott Ukrajnának érezhető gazdassági fellendülést, illetve a lakosság életszínvonalnövekedése sem érezhető. A zavaros belpolitikai helyzet és az ukrán-orosz hibrid háború felőrli az országot.

Irodalom

- LUDVIG ZS. (2011): Ukrajna – a keleti partnerség kedveszegett úttörője? – In: Európai tükr, 6, pp. 129–138.
- TÁLAS P. (2014): A jelenlegi ukrán válságról. – In: Nemzet és Biztonság, 2014/1, pp. 113–129.
- TÓTH J. (szerk.) (2010): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, pp. 905–909.
- http://archive.kremlin.ru/appears/2007/02/10/1737_type63374type63376type63377type63381type82634_118097.shtml (letöltés ideje: 2015. december 12.)
- <http://www.day.kiev.ua/ru/profile/aleksandr-prilipko> (letöltés ideje: 2015. december 30.)
- <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/01/11/7043161/> (letöltés ideje: 2016. január 11.)
- http://europa.eu/newsroom/files/pdf/ukraine_hu.pdf (letöltés ideje: 2015. november 19.)
- http://mediambo.org/wp-content/uploads/2016/01/10-01_eng.jpg (letöltés ideje: 2016. január 10.)
- <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2016/01/1/7094256/> (letöltés ideje: 2016. január 1.)
- <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/trade-and-economic/ukraine-eu-trade> (letöltés ideje: 2015. december 20.)
- <http://tass.ru/en/economy/847889> (letöltés ideje: 2015. december 30.)
- <http://visegradrevue.eu/ukraines-fall-rocking-the-boat/> (letöltés ideje: 2015. december 21.)
- <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (letöltés ideje: 2015. december 22.)

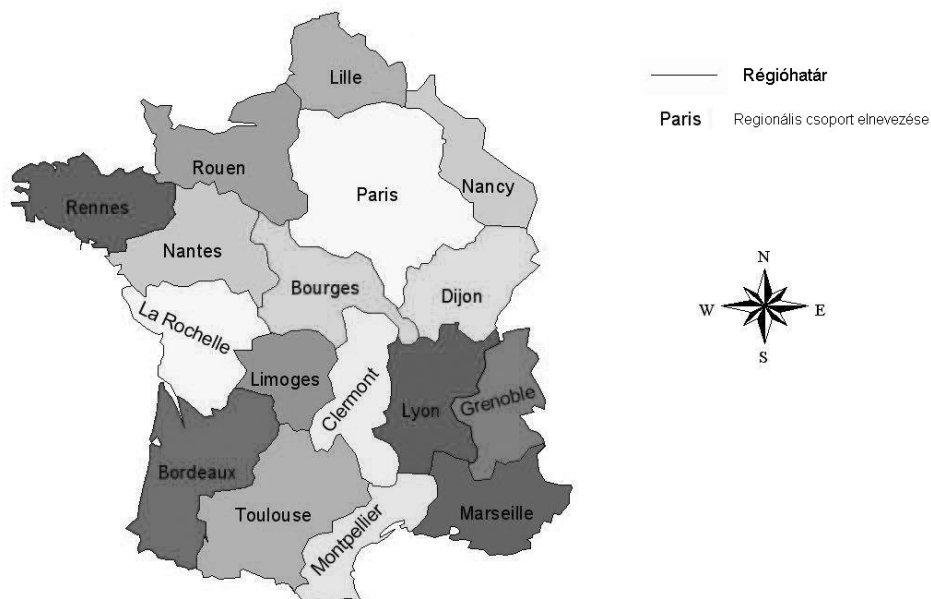
A FRANCIA TERÜLET- ÉS TELEPÜLÉSFEJLESZTÉS 1910 ÉS 1945 KÖZÖTT

Dr. Tótkés Tibor¹

A francia területfejlesztés gyökerei a XIX. század végére a XX. század első éveire vezethetők vissza. Ám a hagyományosan vett modern területfejlesztés csak a két világháború közötti időszakban jelent meg. Egyes szerzők a modern francia területfejlesztésmegjelenését főképp a második világháború utáni időszakra teszik (*P. Merlin - F. Choay, J. Monod, 2011*). Abban azonban egyetértés van a szerzők között hogy e modern terület- és településfejlesztés gyökereit egészen Paul Vidal de la Blache 1910-es esszéjéig (*P. Vidal de la Blache (1910): Regions Françaises*) vezethetjük vissza, melyben a szerző Franciaország regionalizálásának tervét mutatja be. Tanulmányában gazdaság- és területfejlesztési alapokon létrehozandó régiókról beszél. Szerinte a régiók létrehozásának gazdasági alapja az iparfejlesztési politika hatékonyabb összehangolása, de ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni a létrehozandó régiók társadalmi környezetét - egy vidali fordulattal élve - az életmódtípusokat, a rendelkezésre álló erőforrásokat és alapozni kell a már meglévő természetes úton kialakult körvonalakra vagy alapvonalokra (*1. ábra*). Regionalizálási terve már nem a számos általa, és tanítványai által publikált műben fellelhető táji kereteken, azaz a tájföldrajzon alapszik, hanem gazdasági meghatározottságon és városi polarizáción (*Ozouf-Marignier, M.-V., 1992*).

Paul Vidal de la Blache tehát már ekkor felismerte a regionalizáció és a területfejlesztés kétségtelen egymásrautaltságát Franciaországban, sőt Vidal már ekkor regionális városokról beszél, mely koncepció a 60-as években meghatározó lesz a francia területfejlesztésben. Később ezt a koncepciót átveszi több európai állam, köztük Magyarország is. Szerinte minden régióban kell lennie egy regionális központnak, mely meghatározza a régió fejlődését specializációját. Az első világháború végén Henri Hauser és EtienneClémentel miniszter átveszi az általuk is ismert és támogatott Vidal de la Blache módosított és aktualizált koncepcióját, és 1919 áprilisában a francia kormány a hadigazdálkodás feladatainak ellátására létrehoz egy regionális gazdasági szervezetet (*Veitl, P. Ozouf-Marignier, M.-V., 1992*).

¹ PhD, Adjunktus, Debreceni Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ gazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézet

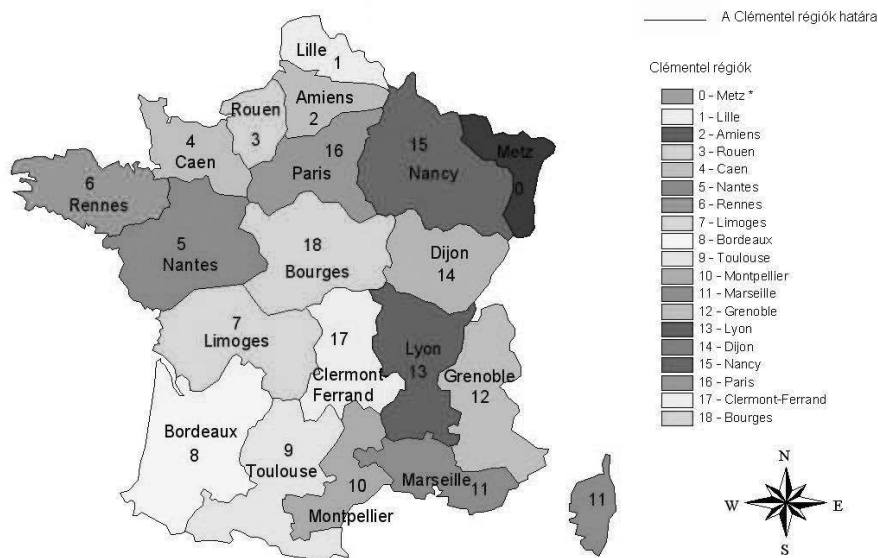

1. Ábra: Kísérletek a regionális csoportosulásokra P. Vidal de la Blache szerint
- Revue de Paris 1910 Forrás: Az idézett mű alapján, saját szerkesztés

Ez a 17 gazdasági regionális csoportosulás a régiót alkotó megyék kereskedelmi kamaráinak unióján alapul, ezzel létrehozzák az úgynevezett Clémentel régiókat (2. ábra). Fő feladatuk az ipar és a kereskedelem, a gazdasági élet fejlesztése volt. Tehát már ekkor megfigyelhető, hogy a francia vezetők rájöttek, hogy a megye túlságosan kis térkategória a hatékony gazdaságfejlesztéshez vagy a hadigazdálkodás feladatainak elvégzésére, ahol az összehangoltság a gyorsaság alapvető és ezt kevesebb adminisztratív egységgel könnyebb megoldani, mint többel. Ennek ellenére az alapvető igazgatási egység ekkor még mindig az 1800-as évek óta meglévő és alapvetően változatlan megyerendszer volt, melyet, mint a Forradalom legfőbb vívmányát megingathatatlanak és megkerülhetetlenek tekintettek. 1922-ben a 17 Clémentel régió alapján 19 gazdasági régiót hoztak létre.

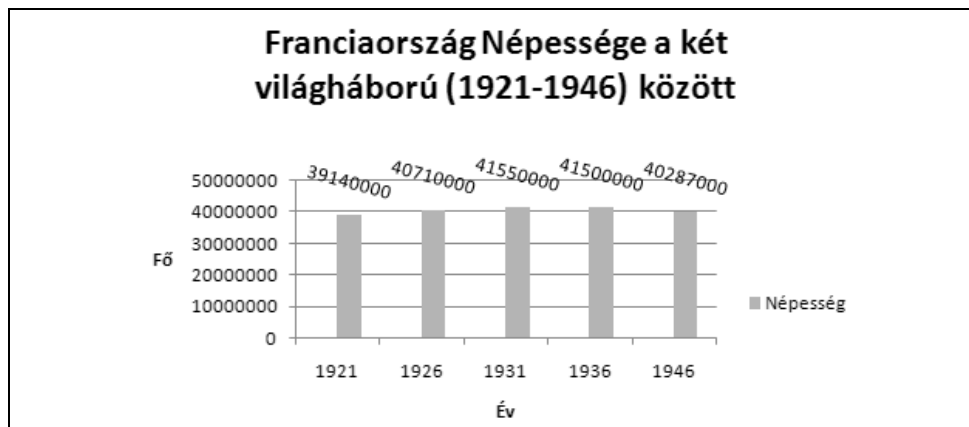
Franciaország embervesztése az első világháborúban 1,4 millió fő volt, emellett a gazdaság is nagyon megszenvedte a háborút. Az ország termelőkapacitása 1/5-ével csökkent (J. Mettas, 2005) ám a mezőgazdaságnak és az iparnak viszonylag hamar sikerül talpra állnia, még egy olyan helyzetben is ahol az államadósság a háború következtében a békeidei adósságállomány közel hatszorosára emelkedett. De részben az ezen adósságállomány növekedés és az újjáépítés okán kialakult 1919 és 29 közötti jelentős inflációval is meg kellett küzdeniük a francia kormányoknak, mely küzdelemben végül sikert arattak. Emellett a háború utáni népességnövekedés néhány év után 1935-től

fogyásba megy át, és legjobban az aktív lakosságot érinti. A születések száma 1932 és 38 között 722 000-ról 612 000-re esik vissza. Míg 1922-23-ban 790 000 fő, 1931-32-ben 730 000 fő a születések száma addig 1934-ben már csak 678 000 és 1938-ban 612 000 fő. A születési arányszám 1921-25 közötti átlag 19.3‰, 1930-ban 17.5‰, 1935-36-ban 16.5‰ és 1938-ban már csak 14.6 ‰. A halálozások tekintetében a helyzet hasonló, bár kisebb léptékű süllyedést mutat: 1921-1925 között 17.2‰, 1931-35 között 15.7‰ és 1938-ra 15.4‰-re csökken (*J. Beaujeu-Garnier, 1969*). A fejlett ipari országok közül egyedülállóan Franciaország népessége 1931 és 1936 között csökkent.

2. ábra: a Clémentel Régiók Forrás J. J. Dayres - M. Dayres (1982): *La regionalisation c. munkája alapján saját szerkesztés*

Ezért a fogyásért csak részben okolható a háború, szerepet játszik a '30-as évek válsága a munkanélküliség növekedése, mely nem kedvezett a gyermekvállalásnak, ezzel párhuzamosan fokozódik, a lakosság előregedése, mely ugyanúgy nem kedvez a gazdasági növekedésnek. 1910 és 1939 között az idős emberek számaránya 12,6%-ról 16%-ra ugrik (*J. F Gravier, 1972*). Ennek ellenére az újjáépítés nagy erővel halad, melyhez az állam jelentős pénzügyi segítséggel járul hozzá. A háború alatt terméketlenné vált területek nagy részén megindult a termelés, ha nehézkesen is, de terjednek az új termelési módok a különböző műtrágyák alkalmazása és a gépesítés.

3. ábra Franciaország népessége a 1920 és 1945 közötti időszakban Forrás: saját szerkesztés az INSEE adatai alapján

Már az 1930-as években megfigyelhető a falusi népesség elvándorlása. A falvak megnyílnak a modernizáció előtt, ám ez nem hozza meg a falusi életforma átalakulását inkább a vonzóbb városi életformát vagy a könnyebb megélhetés reményében való elköltözést generálja. Főleg, hogy a '30-as évektől a francia mezőgazdaság fokozatosan újabb válságba kerül. Az iparban párhuzamosan az újjáépítéssel jelentős modernizáció indul meg, mely modernizáció az ipar főleg az újonnan meghonosított iparágak esetében jelentős technológiai modernizációval, és automatizálással jár. Az újjáépítéshez szükséges munkaerőt a francia társadalom csak részben képes pótolni – részben a falusi népesség városok felé áramlásából-éppen ezért a háború utáni munkaerőhiány mérséklésére megindul a bevándorlás.

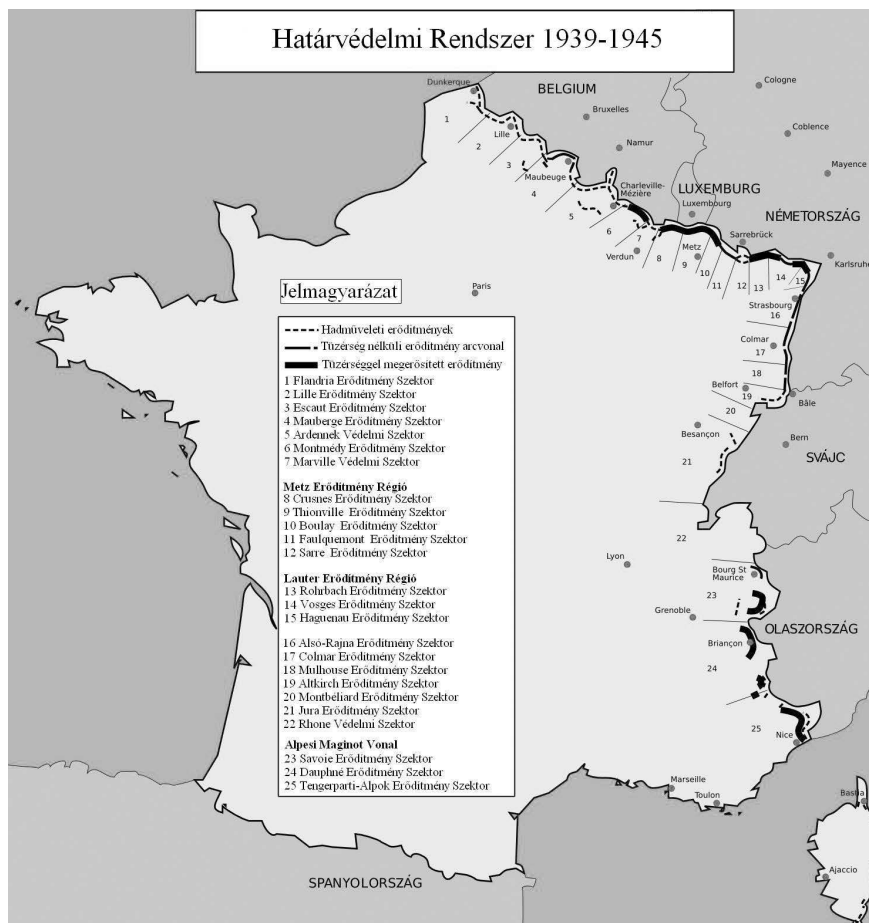
A külföldiek száma 1921-ben 1.5 millió 1926-ban már 2.5 millió és 1931-ben 2.9 millió főn tetőzik az ezután következő munkanélküliség és válság következtében számuk jelentősen visszaesik (*J. Giraudoux, 2005*). A „második ipari forradalomnak” köszönhetően (*J. Beaujeu-Garnier, 1969; J. Mettas, 2005*) az 1913 és 1929 közötti időszakban megtízszereződik a villamos energiatermelés, mely következtében fejlődnek az ehhez kapcsolódó ipari ágazatok a huzalgyártás és az elektromos készülékeket gyártó iparágak. De fejlődik a szénhidrogén ipar és az ahhoz kapcsolódó iparágak is. 1913 és 1929 között a vas és az acéltermelés megkétszereződik és a kőszénkitermelés valamint a gépgyártás is jelentősen növekszik. A világgazdasági válság első évében nem érezteti jelentősen hatásait a francia gazdaságban. Később a válság kevésbé súlyos, mint máshol, ám lecsengése hosszabb és legerőteljesebben a mezőgazdaságot érinti. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy 1930 és 1935 között a vas és acélipar 40%-al, az alumíniumtermelés 50%-al esik vissza (*J. Mettas, 2005*). Több nagybankot bezárnak és jelentősen nő a munkanélküliség, mely milliós méreteket ölt. A

gazdasági koncentráció folytatódik, melyet megfigyelhetünk a gazdaság minden területén. A munkások és alkalmazottak 18%-a dolgozik 500 embernél többet foglalkoztató vállalatoknál 1931-ben, de pénzügyi koncentrációról is beszélhetünk a nagyvállalatok és nagybankok az ipar több területén jelentősen összefonódtak és új addig ismeretlen kereskedelmi hálózatok jönnek létre. Emellett az állam egyfajta újraelosztó szerepet játszik és ezzel erősen beavatkozik a gazdaságpolitikába és ezt ebben az időben több társadalmi csoport el is várja tőle. 1929 után egy sor szociális intézkedés mellett országos fejlesztési tervet fogadnak el (*I. Tardieu Kormány 1929 XI.3-1930. II. 17-André Tardieu, miniszterelnök, Henry Chéron Pénzügyminiszter « programme d'outillage industriel »*), mely fejlesztési tervben különös figyelmet szentelnek a vonalas infrastruktúra az utak és vasutak a villamos energia hálózat (fálvak villamosításának programja) a kikötők fejlesztésére.

1930-ban elfogadják a megerősített vonal tervet, mely erődítményrendszer később az akkori hadügyminiszterről Maginot-vonal nevet kapja és 1934-re el is készült a Németországhoz közel eső keleti területeken (*4 ábra*).

1936-ban egy országos sztrájkhullám söpör végig az országon, majd több engedményt tesznek a munkásoknak, és államosítják a hadi üzemeket, valamint búaügyi hivatalt hoznak létre a gabona árának szabályozására, e vívmányok nagy része 1937-re megsemmisül. Az állam az addig az áttelepítésnek ellenálló a francia hadianyag termeléshez hozzájáruló párizsi vállalatokat felszólítja vidéki üzemek telepítésére. Direkt módon beleszól az aeronautikai üzemek áttelepítésébe, létrehoz egy decentralizációs pénztárat (Caisse de décentralisation) a tekintélyes számú új a Granville-Orleans-Loire-Rhône vonaltól délnyugatra eső területeken létrehozandó egységek telepítésére (*G. Dessus 1949*). Ennek az akciónak köszönhetően mintegy 62 üzem települ át 15 000 munkással. 1940-ben az aeronautikai ipar kapacitásának mintegy 70%-a működik vidéken szétszórva, például az atlanti-partvidéken vagy Béarn-Bigorre-i régióban (*C. Delmas, 1963*). Ennek következtében a francia hadipar súlypontja a dél-franciaországi területekre települt át. Ez egy esetleges német intervenció esetén megakadályozta, de legalábbis késleltette volna az üzemek elvesztését. A repülőgépgyártás is ekkor települt át Toulousba. A párizsi régió rekoncentrációja ellenére, amit a megszálló hatóságok is támogattak aztán ez a migráció adott életet azoknak a fontos létesítményeknek, melyeket később úgy ismerhettünk meg, mint nagy fejlesztések (Bourges, Nantes-Bouguenais, Bordeaux-Merignac, Figeac, Turboméca à Bordes, Tarbes környéke). 1935 és 1939 között a Vas és Acélipari Egyesület megpróbálja vidékre telepíteni a párizsi munkanélkülieket változó sikerrel, aztán 1939-40 között a hadügyminiszter megpróbál üzemeket telepíttetni a Francia Középhegységbe és délnyugatra (Raoul Dautry Hadügyminiszter későbbi Újjáépítési és Városfejlesztési Miniszter 1944-46).

Azt is elmondhatjuk, hogy a két világháború közötti francia regionális politikát és területfejlesztést csakúgy, mint a francia politika más területeit áthatotta az esetleges német revánsra való felkészülés, és a Párizs környéki békék védelme.

4. ábra: A Maginot vonal Philippe Truttmann, La Muraille de France, Gérard Klopp, Thionville, 1985

A német megszállás a népességben, a gazdaságban és jelentős mértékben, az iparban is óriási károkat okozott. Mégis Párizs és „Észak-Franciaország” leválasztása, a németek által létrehozott demarkációs vonallal, felpezsdítette, dinamizálta a délen maradt régiók elegyét. Több eddig kevésbé aktív dél-francia régió fellendül hosszabb vagy rövidebb időre. A főváros és a fejlett magterület elvesztése tehát jó hatással volt a déli területekre és ez az önállóság bizonyos esetekben a háború után is megmaradt. Toulouse például ekkor alapozta meg későbbi regionális metropolisz és ipari centrum pozícióját.

A német megszállás másik következménye volt, hogy a kitelepült munkaerő és ipar nagy része visszaáramlott a főváros környékére, visszajára fordítva az ekkorra beindult decentralizációs folyamatot (J. F Gravier, 1972). A megszállt

területek legnagyobb részének feladata a német hadsereg kiszolgálása, a megszállt zónában német katonai közigazgatást rendeznek be. A legyőzött Franciaország az új „német világrend”-ben másodrangú országnak számított és feladata Németország gazdaságának erősítése a német háborús erőfeszítések támogatása, ennek köszönhetően a háború ideje alatt a németek szó szerint kifosztják az országot (G. DUBY, 1999). A háborús vereségnek és az ország megszállásának az ipari decentralizáció visszajára fordítása mellett más területi következményei is voltak. Az országot a Reich több részre osztotta: Elzász és Lotaringia három megyéjét a III. Birodalomhoz, két megyét Nord és Pas-de-Calais megyét közigazgatási szempontból Belgiumhoz csatolták. Létrehoznak egy Pikárdiától Lotaringiáig terjedő úgynevezett „tiltott zónát” ahová a lakosság nem térhetett vissza, és ahová német telepéseket telepítenek előkészítve egy későbbi annexiót. Létrejött egy megszállt terület, mely Franciaország északi részét alkotta és egy déli „szabad” Franciaország, mely Petain Tábormok vezetésével Németország szövetségese lett, és Vichy „Köztársaság” vagy Vichy Franciaország néven vált ismertté (5 ábra).

5. ábra: Franciaország német megszállása, és a Vichy „Köztársaság” 1940-1942 Forrás: DUBY, G: Franciaország története. PRICE, R: Franciaország története alapján saját szerkesztés

A Vichy Rezsim kézi irányítású rendszere tulajdonképpen egy tekintélyuralmi rendszer volt, melyben Petain minden hatalmat magához ragadott, a tábornok szava volt a döntő minden területen. Ő nevezte ki a

kormányt, a minisztereket a főbb tisztségviselőket (H. Michel, 1978). Fővárosnak egy jelentéktelen francia fürdővárost Vichy-t választotta ezzel is fenntartva a reményt az ország későbbi újraegyesítésére. A Vichy Köztársaság regionális politikájának nem volt elegendő ideje arra, hogy kiforrja magát. A kézi irányítású Petain rendszerben azonban mégis létrejön egy szerv az ország fejlesztésének megszervezésére, ez volt a Nemzeti Fejlesztési Bizottság (*Délégation Générale à l'Équipement National - DGEN - 1941.02.23 tv.*). Ennek a szervezetnek egy része a területfejlesztésért volt felelős. Érdekes momentum, hogy a Vichy Köztársaság idejében alkalmaztak először gazdasági terveket a francia gazdaságfejlesztésben. A Vichy Rezsim elkészítette a Tíz Éves Fejlesztési tervét (*Plan de Dix Ans - 1941.04.06.tv.*) A terv megfogalmazta az újjáépítés az ipari modernizáció és felzárkóztatás és egy irányított urbanizáció feladatait, de nem tartalmazott államosításokat. Az állam szerepe csak a gazdaság és a magánbefektetések stimulálásában, irányításában és adott esetben finanszírozásában, de semmiképpen nem helyettesítésében lett volna. A terv elemeinek megvalósulása meglehetősen korlátozott volt, de azért ért el eredményeket. Hasznosították a Sologne vidéket és a Crau síkságot, megtervezték a Tancarville Híd építését, és a lyoni Croix Rousse alagút építését valamint több vízenergia termelő beruházást. Meg kell jegyeznünk, hogy a háború után a Nemzeti Fejlesztési Bizottság lesz az alapja a későbbi Tervhivatalnak.

Tehát a fenti tényekből láthatjuk, hogy Franciaországban a XX. század első felétől a második világháború végéig terjedő időszakban az első, a modern területfejlesztés irányába mutató döntések katonai - stratégiai alapokra épültek. Annak ellenére, hogy e döntésekben megfigyelhető bizonyos gazdasági irányultság is, ezen intézkedések kizárólag a katonai stratégiai érdekek kiszolgálását tartják szem előtt nem a francia térszerkezet, gazdaság és életszínvonal területi különbségeinek kiegyensúlyozását ez az igény csak a második világháború utáni évtizedekben válik hangsúlyossá.

Irodalom

- BEAUJEU-GARNIER, J. 1969: La population française. Armand Colin, Paris, p.248.
DAYRIES, J.-J. et M. 1982: La régionalisation- Que sais-je? PUF, Paris, p.126.
DELMAS, C. 1963: l'Aménagement du territoire-Que sais-je? PUF, Paris, p.126.
DESSUS, G. 1949: Matériaux pour une géographie volontaire de l'industrie française. Armand Colin, Paris, p178
DUBY, G. 2007: Franciaország története II kötet –az új idők 1852-től napjainkig. Osiris, Budapest, p.827.
DUBY, G. (szerk). Beaujeu-Garnier, J. Sonnevile-Bordes, D. - Roussot-Laroquem J.1999 : Histoire de la France des origines á nos jours Larousse, coll. « Bibliothèque historique », Paris, p.1408

- GIRAUDOUX, J. 2007: A társadalom megmerevedése. In: Duby, G.: Franciaország története II kötet – az új idők 1852-től napjainkig. Osiris, pp. 263-272
- GRAVIER, J.-F. 1972: Paris et le désert français en 1972. Flammarion, Paris, p. 284.
- MERLIN, P. 2007: L'aménagement du territoire en France. La documentation Française. Paris, p.174.
- MERLIN, P. - CHOAY F. 2010: Dictionnaire de l'urbanisme et de l'aménagement. La documentation Française. Paris, p.843.
- METTAIS, J. 2005: A két világháború között. In: Duby, G.: Franciaország története II kötet – Az új idők 1852-től napjainkig. Osiris, Budapest, pp.242-272.
- MICHEL, H. 1978: Pétain et le régime de Vichy- Que sais-je? PUF-Paris, p.127.
- MONOD, J. – De Castelbajac, P. 2012: L'aménagement du territoire. PUF, Paris, p.127.
- VIDAL DE LA BLACHE, P. 1910: Régions Françaises. In: La revue de Paris 1910. december 15. Paris pp.821-849.
- OOZUF-MARIGNIER, M.-V. 1992: A földrajztudósok és a regionalizáció Franciaországban (1870-1920). Atelier füzetek, L'Harmattan, Budapest, pp.173-183.
- PRICE, R.: Franciaország története. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, p.376.
- TRUTTMANN, P. 1985: La Muraille de France, Gérard Klopp, Thionville
- VEITL, P.é.n: Les régions économiques. Clémentel et l'invention de la région des Alpes françaises. L'Harmattan, Paris
- VIDAL DE LA BLACHE, P. 1902: Les conditions géographiques des faits sociaux. Annales de géographie, vol. XI, Paris, pp.13-23.

Hivatkozott rendeletek:

- 1919.04.25 rendelet a Clémentel régiókról
- 1938.04.14 törvény a 20 közintézményként működő gazdasági régióról
- 1941.02.23 törvény Délégation Générale à l'Équipement National (DGEN)
- 1941.04.06.törvény Plan de DixAns

A DEBRECENI BEVÁSÁRLÓKÖZPONTOK OSZTÁLYOZÁSA

Dr. Tömöri Mihály

Bevezetés

A huszadik század második felében az Egyesült Államokban, majd Nyugat-Európában, a rendszerváltást követően pedig Magyarországon is alapvetően megváltozott a kiskereskedelem működése, szervezetrendszere, ami többek között újfajta értékesítési csatornák, üzlettípusok megjelenésével és az ágazat térszerkezetének átalakulásával párosult. Ennek a folyamatnak az egyik legmeghatározóbb elemét a bevásárlóközpontok megjelenése, majd gyors térhódítása alkotja, melyek rövid idő alatt jelentős mértékben átformálták a vásárlói szokásokat, és új kihívás elé állították a hagyományos kiskereskedelem szereplőit, illetve a várostervezéssel, -fejlesztéssel, építészettel foglalkozó szakembereket. Mindezek a tényezők előbb a fejlett, majd a feltörekvő országokban (köztük hazánkban is) arra ösztönözték a kutatókat, illetve szakembereket, hogy megvizsgálják a bevásárlóközpontok jellemzőit, fejlődésük társadalmi, gazdasági összefüggéseit és hatásait. Ugyanakkor hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a kutatás, illetve a statisztikai adatgyűjtés előfeltétele a bevásárlóközpontok fogalmának, típusainak tisztázása.

A jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a bevásárlóközpontok nemzetközi és a hazai gyakorlatban bevett, elfogadott meghatározásait, típusait, majd erre alapozva elvégezze a Debrecenben található üzletközpontok osztályozását.

1. A bevásárlóközpontok fogalma, típusai a nemzetközi és a hazai gyakorlatban

A bevásárlóközpontok fogalmának értelmezése mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban rendkívül sokrétű, változatos, ezért egységes meghatározás sem külföldön, sem Magyarországon nem létezik.

A Nemzetközi Bevásárlóközpontok Szövetsége (International Council of Shopping Centers) kísérletet tett arra, hogy a bevásárlóközpontokkal kapcsolatos alapvető meghatározásokat tisztázza (*ICSC 1999*). Szerintük bevásárlóközpontnak tekinthető „a kiskereskedelmi és egyéb kereskedelmi létesítmények olyan együttese, melyet mint egységes ingatlant terveztek, fejlesztettek, üzemeltetnek és működtetnek. A helyben parkolás biztosított. A központ méretét és profilját a központ által ellátott kereskedelmi terület

jellemzői határozzák meg”. A definíció két alapvető típust különít el: a „mall”-t és az „open-air strip-center”-t (ICSC 1999: 1).

A „mall”-ok kereskedelmi területe a gépkocsiforgalom elől elzárt, az egymással általában szemben elhelyezkedő üzletsorokat fedett, klimatizált sétányok kötik össze. Ezzel szemben a „strip center”-ek vagy „strip mall”-ok egymással összekapcsolt üzletsorokból állnak, melyeket koherens kereskedelmi egységként üzemeltetnek, a parkolók pedig általában az üzletek előtt vannak. Az üzletek előtti járdát „teraszszerűen” befedhetik, de az üzleteket nem köti össze zárt folyosó. A „strip-center”-ek alakja változatos, egyaránt lehetnek vonalszerűek, „L” vagy „U” alaprajzúak (ICSC 1999).

Magyarországon – noha már a rendszerváltást megelőzően is léteztek kvázi bevásárlóközpontként funkcionáló kereskedelmi létesítmények – a modern, nyugati mintára épült bevásárlóközpontok csak az 1990-es évek második felében jelentek meg. Az új kiskereskedelmi létesítmények gyors térhódítása hazánkban is megkövetelte a bevásárlóközpontokkal kapcsolatos fogalmak egyértelmű meghatározását (Sikos 2000; Sikos – Hoffmann 2004a,b,c).

Magyarországon a Sikos T. Tamás által megfogalmazott bevásárlóközpont meghatározást fogadta el hivatalosan a Központi Statisztikai Hivatal és a Magyar Bevásárlóközpontok Szövetsége. Ennek értelmében a bevásárlóközpont *„olyan építészeti egységes, kereskedelmi célra tervezett, épített komplexum, amely egy adott vonzáskörzet ellátására szolgáló, különböző típusú és méretű üzletek, szolgáltató (pl. vendéglátó) és a szabadidő eltöltését szolgáló szórakoztató létesítmények (pl. mozi, sportolásra szolgáló hely) szerves egysége.”*¹

A Magyarországon hivatalosan elfogadott meghatározás sok tekintetben hasonlít a Nemzetközi Bevásárlóközpontok Szövetsége (lásd fentebb) által megfogalmazott bevásárlóközpont (shopping mall) definícióra. Megjelenik benne az egységesség (építészeti és funkció tekintetében), amit az üzletek és szolgáltató létesítmények együttesen alkotnak. A meghatározás ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a bevásárlóközpontok a szigorú értelemben vett vásárlási funkció mellett egyéb szolgáltatásokat és szórakozási lehetőségeket is kínálnak.

A KSH rendszere a bevásárlóközpontok három alaptípusát határozza meg: outlet, strip mall, szakosodott bevásárlóközpont. A nemzetközi gyakorlatban megkülönböztetett fedett bevásárlóközpont (mall) tehát nem jelenik meg külön kategóriaként. A KSH adatgyűjtési módszertana nem sorolja a bevásárlóközpontok közé a hipermarketeket, valamint az általános- és szakáruházakat.

A KSH a hipermarketet önálló kategóriaként kezeli, amely *„olyan önkiszolgáló kiskereskedelmi létesítmény, mely az élelmiszerek és iparcikkek széles választékát kínálja, alapterülete legalább 3000 négyzetméter, rendszerint*

¹ Forrás: KSH (2009) és <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/bevcp/bevcp08m.pdf>

parkolóhellyel is rendelkezik. Ma [2008 – a szerző megjegyzése] Magyarországon négy hipermarketlánc van jelen: az Auchan, a Cora, az Interspar és a Tesco. Nem soroljuk a hipermarketek közé a nagykereskedelmi áruházakat (pl. METRO).”²

Sikos T. Tamás szerint a hipermarketek: „Nagy méretű (10 000 m²-t meghaladó) elsősorban élelmiszert forgalmazó üzletek (áruválasztékukra jellemző, hogy több mint 10 000 fféle terméket forgalmaznak), de megjelennek benne más fajta termékcsoportok is. Magyarországon a Tesco, a Cora, az Auchan és az Interspar sorolható a legjelentősebb komplexumok közé” (Sikos 2000: 75).

Sikos T. Tamás ugyanazokat az áruházakat sorolja a hipermarketek közé, mint a KSH, ugyanakkor a bevásárlóközpontok fogalmát tágabban értelmezi, hiszen a hipermarketeket nem tartja különálló kategóriának, hanem a bevásárlóközpontok egy sajátos altípusaként (centralizált bevásárlóközpont) kezeli (Sikos – Hoffmann 2004a).

A debreceni bevásárlóközpontok tipizálása

Debrecenben az első, modern, a hazai és nemzetközi definícióknak megfelelő, bevásárlóközpontok az 1990-es évek végén jelentek meg. A bevásárlóközpont-nyitások alapvetően két szakaszban jelentkeztek: az első hullámban (1998 és 2002 között) 5 bevásárlóközpontot (4 épületkomplexumot³) adtak át, a másodikban (2007 és 2008 között) pedig szintén 5 üzletközpont kezdte meg működését (1. táblázat). Mind a két hullám mögött a helyi viszonyokat meghaladó, országos, sőt nemzetközi léptékű folyamatok húzódnak meg. Az első hullám elsősorban annak köszönhetően bontakozott ki, hogy a rendszerváltást követő mély gazdasági és társadalmi válságból az országnak az 1990-es évek közepére sikerült kilábalnia, melynek következtében megindulhatott a gazdasági növekedés, a munkanélküliség csökkenése és a vásárlóerő növekedése. Ezzel párhuzamosan a külföldi tőke érdeklődése is növekedett az ország iránt, melyen belül a kereskedelmi szektor kitüntetett figyelmet kapott. A külföldi befektetések hatására az ágazat szervezeti és térszerkezeti felépítése alapvetően átalakult (Nagy 2010), új kiskereskedelmi csatornák (bevásárlóközpontok, hiper- és szupermarketek, diszkont áruházak) jelentek meg, megváltoztak a fogyasztói igények és szokások (Sikos – Hoffmann 2004a). A folyamatok a '90-es évek elején, illetve közepén először az Északnyugat-Dunántúlon és Budapesten bontakoztak ki, majd elsősorban a

² 2012-től a Magyarországon működő hipermarket láncok száma háromra csökkent, mert a Cora áruházlánc kivonult az országból. Áruházait a francia érdekeltségű Auchan vette át.

³ Tekintettel arra, hogy az Interspar hipermarket a Malomparkban található.

településhierarchiát követve a vidéki nagyvárosokban, regionális centrumokban, illetve megyeszékhelyeken folytatódtak (Tömöri 2008, 2009). A második hullám szintén egy viszonylag prosperáló gazdasági környezet eredményeképpen valósulhatott meg, hiszen az ebben a periódusban átadott beruházásokat már a 2000-es évek elején, illetve közepén meg kellett kezdeni, amikor a 2008-2009-es gazdasági válságnak még az előjelei sem látszóttak. A viszonylag kedvező (legalábbis a 2000-es évek elején) növekedési mutatók mellett, az évtized közepétől az egyre nagyobb mértékben hitelből (is) finanszírozott fogyasztás bővülése is ösztönözte a bevásárlóközpontok további terjeszkedését. A 2008-2009-es pénzügyi válság igen jelentős és tartós gazdasági visszaesést eredményezett, amely rekordszintű munkanélküliségi rátával, csökkenő vásárlóerővel és fogyasztással párosult (Tömöri 2014). Mindezek a feltételek igen kedvezőtlenül érintették a bevásárlóközpontok piacát is, a beruházások szinte teljesen leálltak, új bevásárlóközpontot jellemzően csak ott adtak át, ahol az építkezések még a válság előtt elkezdődtek és a kivitelezést a válság ellenére sem hagyták félbe. Mindezek a folyamatok a debreceni bevásárlóközpont beruházásokban is visszatükröződnek, hiszen 2008 után mindössze egy új bevásárlóközpont átadására került sor 2012-ben.

1. táblázat A debreceni bevásárlóközpontok típusai

Bevásárlóközpont neve	nyitás éve	típusa	Távolság a városközponttól***
Malompark	1998	mall	1,2 km
Interspar*	1998	hipermarket (bevásárlóközpontban)	1,2 km
Debrecen Plaza	1998	mall	0,3 km
Tesco (Kishegyesi út)	1999	hipermarket (önálló épületben)	1,1 km
Cora/Auchan**	2002	hipermarket (önálló épületben)	3,2 km
Stop Shop	2007	strip mall (bevásárlópark)	3,7 km
Park Center	2007	strip mall (bevásárlópark)	3,4 km
Józsapark	2007	strip mall (bevásárlópark)	8,1 km
Fórum	2008	mall	0,4 km
My Box	2008	strip mall (bevásárlópark)	4,2 km
Tesco (repülőtér)	2012	hipermarket (önálló épületben)	3,3 km

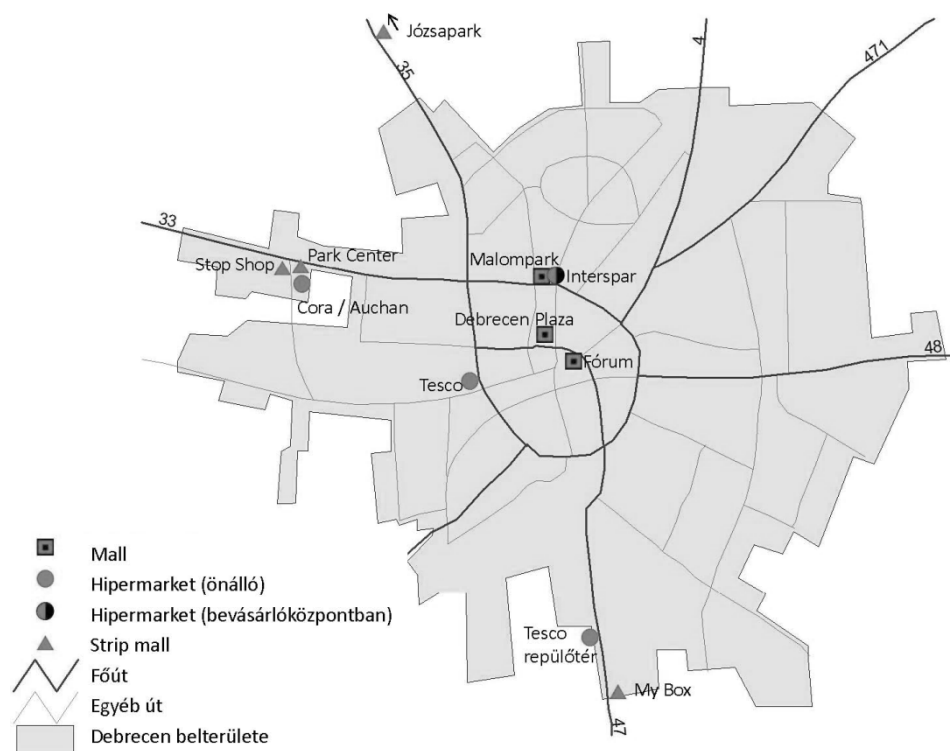
Forrás: saját szerkesztés saját adatgyűjtés alapján

**A Malompark épületében üzemel.*

***A hipermarket a Cora áruházlánc Magyarországról való kivonulása következtében 2012-től az Auchan kezébe került.*

****Légvonalban mért távolság a Nagytemplomtól a Google Earth program segítségével.*

Ugyanakkor Debrecenben a két bevásárlóközpont nyitási hullám között számottevő különbség mutatkozik egyrészt az üzletközpontok típusa, jellege, másrészt területi elhelyezkedésük tekintetében. Az első hullámban csak mall-ok és hipermarketek nyíltak, míg a második hullám során elsősorban a strip mall (bevásárlópark) típusú bevásárlóközpontok domináltak és csak egy mall átadására került sor. Az üzletközpontok területi elhelyezkedése esetében pedig az első hullámban elsősorban a belvároshoz viszonylag közel elhelyezkedő bevásárlóközpontok jelentek meg, míg a második hullámban jórészt a belvárostól távolabb nyíltak új komplexumok (1. ábra).

1. ábra A debreceni bevásárlóközpontok területi elhelyezkedése
 Forrás: saját szerkesztés

A Debrecenben elsőként átadott bevásárlóközpontok típusai követték az országos trendeket, hiszen ebben az időszakban a mall-ok és a hipermarketek terjeszkedése volt a meghatározó. A mall-ok és hipermarketek piacának fokozatos telítődése következtében azonban más típusú bevásárlóközpontok is megjelentek, amelyek a piaci réseket, a még nem kielégített fogyasztói igényeket célozták meg és ezek között Debrecenben a bevásárlóparkok

játszották a legfontosabb szerepet. Az első, illetve a második periódusban megnyílt debreceni bevásárlóközpontok földrajzi elhelyezkedésében megfigyelhető különbségek háttérben egyrészt az áll, hogy a korábban ('90-es évek végén) megnyitott bevásárlóközpontok jelentősen csökkentették azon belvárosi, vagy belváros közeli ingatlanok számát, melyek egy beruházás potenciális színhelyeül szolgálhattak. Másrészt, a második hullámban domináló bevásárlóparkok funkciójuk, jellegük, kialakításuk miatt eleve a városok szélén elhelyezkedő, gépjárművel jól megközelíthető telephelyeket preferálják. A különbségek mellett ugyanakkor a debreceni bevásárlóközpontok területi elhelyezkedésében egy közös vonás is megfigyelhető, nevezetesen mindegyikük nagy forgalmú főútvonal mentén, vagy annak közvetlen közelében található, ami azzal magyarázható, hogy a bevásárlóközpontok nagymértékben építenek az autóval érkező vásárlókra, így a jó közúti elérhetőség az egyik legfontosabb telepítő tényezők közé tartozik.

A városban található bevásárlóközpontokat a városközponttól (Kossuth tér) mért távolság alapján három csoportba sorolhatjuk: belvárosi, belváros peremi, városszéli (2. táblázat).

2. táblázat A debreceni bevásárlóközpontok néhány jellemzője

Bevásárlóközpont neve	elhelyezkedés**	szintes	fedett parkoló	ingyenes parkolás	zárt épület
Malompark	belváros peremi	igen	részben	igen	igen
Interspar*	belváros peremi	-	részben	igen	igen
Debrecen Plaza	belvárosi	igen	igen	részben	igen
Tesco (Kishegyesi út)	belváros peremi	-	-	igen	igen
Cora/Auchan**	városszéli	-	-	igen	igen
Stop Shop	városszéli	-	-	igen	-
Park Center	városszéli	-	-	igen	-
Józsapark	városszéli / településrész központi	igen	-	igen	-
Fórum	belvárosi	igen	igen	részben	igen
My Box	városszéli	-	-	igen	-
Tesco (repülőtér)	városszéli	-	-	igen	igen

Forrás: saját szerkesztés saját adatgyűjtés alapján

**A Malompark épületében üzemel.*

*** A városközponttól mért légvonalbeli távolság szerint: belvárosi: 1 km-en belül, belváros peremi: 1-2 km között, városszéli: 2 km-nél távolabb*

A 2 belvárosi bevásárlóközpont (Debrecen Plaza, Fórum) alig pár száz méterre helyezkedik el a város főterétől és mind a kettő mall típusú. A belvárosi, centrális fekvés előnye egyrészt a megközelítésből fakad, hiszen így

az üzletközpontok Debrecen valamennyi városrészétől nagyjából egyforma és nem túlságosan nagy távolságra helyezkednek el. Ezt tovább javítja a sugaras-gyűrűs közlekedési hálózat, ami nem csak a városrészek, hanem a környező települések felőli elérhetőséget is elősegíti, ráadásul a belvároson keresztül haladó, illetve az azt elkerülő főutakon a legsűrűbb a tömegközlekedési hálózat, ami gépkocsi használat nélkül is kedvező eljutást tesz lehetővé.

A belvárosi fekvésnek azonban hátrányai is vannak, melyek többek között a korlátozottan rendelkezésre álló földterületekben és a parkolási nehézségekben nyilvánulnak meg. Ezek a tényezők a bevásárlóközpontok kialakítását, fizikai megjelenését is jelentősen befolyásolják. A belvárosi területekre az általában szűkösön rendelkezésre álló telkek mellett a magas ingatlanárak is jellemzőek, melyek következtében intenzív területhasználatra van szükség. Ezek a tényezők a Debrecen belvárosában található bevásárlóközpontok esetében is tetten érhetők, hiszen mindkét létesítmény többszintes, azaz a helyhiányt és a magas telekárakat vertikális terjeszkedéssel kompenzálják. Az intenzív (többszintes) beépítés lehetővé teszi a területegységre jutó költségek minimalizálását. A másik problémát a parkolási lehetőségek biztosítása jelenti, amit a helyszűke miatt szintén (több)szintes módszerrel lehet csak megoldani. A Debrecen Plaza esetében a létesítmény alatt, egy 330 férőhelyes mélygarázsban biztosítják a parkolást, míg a Fórum esetében a komplexumhoz közvetlenül csatlakozó 4 szintes, összesen 800 férőhelyes parkolóház áll rendelkezésre. Természetesen ezek a létesítmények drágábbá teszik a beruházást, ugyanakkor kétségtelen előnyük, hogy fedettek, így kényelmesebb (az időjárás viszonyosságoktól védett) parkolást tudnak biztosítani a gépkocsival érkező vásárlók számára, mint a fedetlen parkolóval rendelkező bevásárlóközpontok, ráadásul a többszintes kialakítás (liftekkel, mozgólépcsőkkel együtt) az üzletektől mért gyaloglási távolságot is csökkenti.

A belvárosi elhelyezkedés azonban nem teszi lehetővé a teljes mértékben ingyenes parkolás biztosítását, mert ebben az esetben nem csak a vásárlók, hanem a belvárosi fizetős parkolókat elkerülni szándékozók is ezeket a várakozóhelyeket vennék igénybe, így a belvárosi bevásárlóközpontok ebből a szempontból versenyhátrányba kerülhetnek a külvárosi, ingyenes parkolást biztosító társaikkal szemben. Ezt a problémát mindkét Debrecenben található belvárosi bevásárlóközpont azzal igyekszik áthidalni, hogy a parkolás első óráját díjmentesen biztosítja, illetve bizonyos időszakokban szintén ingyenes parkolást tesz lehetővé. A Fórum bevásárlóközpont ezt az ingyenes időszakot péntekenként 18 órától zárásig, míg szombati napokon 14 órától zárásig biztosítja. Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy ez a két nap számít a legforgalmasabbnak, másrészt az említett időszakokban a belvárosi várakozóhelyeken már nem kell fizetni a felszíni parkolásért, így a parkolóházat nem terheli többlet forgalom az ingyenes parkolást keresők miatt. A Debrecen Plaza egyrészt vasárnapi napokon biztosít ingyenes parkolást a vásárlók részére,

másrészt a mozilátogatók bármely időszakban jogosultak 3 óra díjmentességre. A vasárnapi díjmentességet egyrészt azzal lehet magyarázni, hogy a felszíni parkolók ezen a napon szintén ingyen vehetők igénybe (az ingyenesség miatti terhelésnövekedéssel nem kell számolni), másrészt a Plaza-ban számos olyan üzlet, illetve szolgáltató egység (pl. éttermek, kávézók, kaszinó, mozi) üzemel, melyeket nem érinti a vasárnapi zárva tartás, így a bevásárlóközpont a városban található más nagy alapterületű kereskedelmi létesítményekkel ellentétben a hét utolsó napján is nyitva tart.

A városközponthoz még mindig viszonylag közel (légvonalban 1,1-1,2 km-re) helyezkedik el a három belváros peremi bevásárlóközpont, ami valójában 2 épületegyüttest takar, mivel az Interspar hipermarket a Malompark bevásárlóközpontban üzemel. A Malompark mall típusú bevásárlóközpont, azaz az üzleteket zárt, fedett térből lehet megközelíteni, de a Fórumhoz és a Plaza-hoz képest több eltérést is meg lehet figyelni kialakításában. Egyrészt a másik két mall-al szemben a Malompark alapterületének jelentős részét mindössze két nagyáruház (Interspar, Praktiker) foglalja el. Ezek ún. „mágnes” üzleteknek tekinthetők, azaz a komplexum (egyik) legfőbb vonzerejét adják, nagy forgalmat generálnak, és a vásárlók többsége ezek miatt keresi fel az üzletközpontot. A másik sajátossága, hogy két különálló épületrészből áll. Ennek az a magyarázata, hogy a főépületet 1998-ban adták át, majd a vásárlói igények szélesebb körű kiszolgálása érdekében egy ún. „bővítmenyépületet” húztak fel Malompark II. elnevezéssel a korábban átadott rész mellett, amelyben elsősorban a szolgáltató funkció (posta, fitneszterem) dominál. Harmadrészt, a nagyobb telekméret lehetővé tette, hogy ne csak az épületen belül, hanem az épületek körül is lehessen parkolóhelyeket kialakítani. Így a parkolás jelenleg egyrészt a főépület alatt kialakított 240 férőhelyes mélygarázsban, valamint az épületek körül elhelyezkedő 370 férőhelyes (nem fedett) parkolóban biztosított. A belvárosi fizetős parkoló zónáktól való nagyobb távolság miatt a parkolás ingyenes, ami fontos szempont az autóval érkező vásárlók számára. A főútvonal menti elhelyezkedése mellett, tovább javítja elérhetőségét, hogy a város egyik villamosvonala közvetlenül a központ mellett halad el, míg a másik szintén nagy forgalmú villamosvonal mindössze néhány száz méterre található tőle, és mindezeket több buszjárat is kiegészíti. Elhelyezkedésében a fentiekén túl az is fontos tényező, hogy három lakótelep (Vénkert, Újkert, Libakert) szomszédságában található, ami magas népsűrűséget és ezzel együtt koncentráltan jelen lévő nagyszámú potenciális vásárlót biztosít, ráadásul a Debreceni Egyetem is a közelében fekszik, így az itt tanuló (kollégista, vagy a környék albérleteiben lakó) diákok is gyakran megfordulnak a komplexumban.

A másik belvárosi közeli bevásárlóközpont az 1999-ben átadott Tesco hipermarket. Az Interspar hipermarkettel ellentétben ez az üzletközpont önálló épületben üzemel. Az áruház fekvése igen kedvező, hiszen a 35-ös számú főútvonal mellett helyezkedik el, közvetlen közelében található egy közösségi

közlekedési csomópont (autóbusz, ill. trolibusz végállomás) és több buszjárat útvonala is elhalad mellette, ráadásul egy jelentős népességszámot tömörítő lakótelep (Tóócskert) terül el közvetlen szomszédságában, amelyek együttesen garantálják a központ megfelelő forgalmát. Az áruház körül egy nagy kiterjedésű, szabadtéri, ingyenes parkoló található. Az épületben az áruházi eladótér mellett egy üzletsor is kialakításra került, amely bővíti, illetve kiegészíti a kínálatot, így hozzájárul a vásárlói igények lehető legszélesebb körű kielégítéséhez. Az üzletsoron jelenleg (2015 november) 38 helyiség található, a bérlői összetétel tekintetében a ruházati üzletek, a szolgáltatások (posta, gyógyszertár, ügyfélszolgálatok) és az éttermi, vendéglátó egységek dominálnak.

A városközponttól mért távolság alapján a debreceni bevásárlóközpontok több mint fele (6 db) a külvárosi csoportba sorolható, melyen belül 4 bevásárlópark és 2 hipermarket különíthető el. Ezek közül legkorábban (2002) a Cora áruház nyitotta meg kapuit, melyet 2012-től az Auchan vett át, miután a Cora áruházlánc az országból való kivonulás mellett döntött. A bevásárlóközpont mind autóval, mind tömegközlekedéssel jól megközelíthető, hiszen a 33-as főút mellett fekszik, mindössze néhány km-re az M35-ös autópálya lehajtójától, illetve több helyi buszjárat is megáll a közelben, valamint egy ingyenes áruházi járat is segíti az elérést. Forgalmi fekvésének előnye, hogy a főúton jelentős számban közlekednek ingázók elsősorban a város területéhez tartozó Kismacs és Nagymacs településrészekről, valamint a szomszédos Balmazújvárosról. Az áruház forgalmát tovább növeli, hogy a 33-as főút mentén több nagyáruház is üzemel (Metro, TTL, Decathlon), melyek vonalszerű kiskereskedelmi zónát alkotnak, ráadásul az üzletközpont szomszédságában az utóbbi években 2 bevásárlópark (Stop Shop és Park Center), egy lakberendezési szakáruház (Kika) és egy diszkont áruház (Aldi) is megnyitotta kapuit. A kedvező forgalmi hatás azzal magyarázható, hogy ezek az áruházak nem egymás vetélytársai (típusuk, jellegük, kínálatuk, célközönségük eltérő), hanem inkább egymás kiegészítői, ami lehetővé teszi, hogy területileg koncentráltan nagyon sokféle vásárlói igényt kiszolgálhassanak, a fogyasztók pedig össze tudják hasonlítani az áruházak kínálatát és árszínvonalát. Hasonlóan a már említett Tesco áruházhoz, az Auchan hipermarket is önálló épületben üzemel, amelyhez jelenleg (2015 november) egy 25 egységből álló üzletsor csatlakozik, ami az áruház kínálatának bővítését, kiegészítését szolgálja. A gépkocsival érkező vásárlókat ingyenes, szabadtéri parkoló szolgálja ki.

Ahogy az már említésre került az Auchan hipermarket szomszédságában helyezkedik el két bevásárlópark (Stop Shop és Park Center). Mindkét központ földszintes kialakítású, U-alaprajzú, a parkolásra közvetlenül az üzletek előtt, az általuk közrezárt udvarszerű területen van lehetőség. Ennek a kialakításnak a legfőbb előnye, hogy az üzletközpontok kínálatát gyorsan és jól áttekinthető a vásárlók számára, így rövid idő alatt meg tudják találni az általuk keresett

üzleteket, illetve márkákat. Mindkét komplexum profiljában a ruházati üzletek dominálnak, melyek jól kiegészítik a közelben elhelyezkedő hipermarket, illetve diszkont kínálatát, ugyanakkor lehetőséget adnak a vásárlóknak a két strip mall áruválasztékának összehasonlítására is.

A másik városzéli hipermarketet a Tesco üzemelteti a város déli részén, amely a 47-es számú főútvonal és a repülőtér mellett helyezkedik el. Fekvése lehetővé teszi, hogy forgalmát ne csak a szomszédságában található lakóövezetekre (Epreskert, Kerekestelep) alapozza, hanem részesedjen a várostól délre, délkeletre fekvő településekről (pl. Mikepércs, Sáránd, Derecske és Hosszúpályi) ingázók forgalmából is. Ugyanakkor a 47-es főúton Románia felől érkező, vagy oda tartó tranzitforgalom és a repülőtér utasforgalma okán a bevásárlóturisták, ill. átutazók potenciális fogyasztói célterületének is tekinthető. Az autóval érkező vásárlók szabadtéri, ingyenes parkolót vehetnek igénybe, azonban a tömegközlekedéssel történő megközelítése a már említett üzletközpontokhoz képest rosszabb, mivel mindössze két buszjárat kapcsolja össze a vasútállomással és az ott található közlekedési csomóponttal. Hasonlóan a városban található másik Tesco áruházhoz, illetve az Auchan hipermarkethez, ehhez a komplexumhoz is tartozik egy fedett üzletsor, amely funkcióbővítő feladatot tölt be.

A My Box bevásárlópark szintén a város déli peremén a 47-es főút mentén található. Az üzletközpont egy „L-alaprajzú”, nyitott (előtetővel védett) üzletsorból áll, fő profilját a ruházati termékek, illatszerek és a lakberendezési cikkek alkotják. A közelében található Tesco áruházhoz hasonlóan a környező kertvárosi lakóövezetek vásárlói mellett az ingázó- és tranzitforgalomra tud alapozni. Elhelyezkedéséből és kialakításából fakadóan elsősorban az autóval érkező vásárlókra épít, akik közvetlenül az üzletek előtt található ingyenes parkolót vehetik igénybe. Tömegközlekedéssel való elérhetősége az összes debreceni bevásárlóközpont közül a legrosszabb, mindössze egy buszjárat köti össze a Petőfi téri (vasútállomás) közlekedési csomóponttal.

A városzéli bevásárlóközpontok közül a Józspark helyezkedik el a legtávolabb a város központjától. Fekvése mégis sajátos, mert a város külterületén található legnagyobb népességszámú (mintegy 12 ezer fő) településrész (Józsa) „központjában”, a 35-ös számú főútvonal mentén terül el. Az utóbbi években a városrész a szuburbanizáció egyik meghatározó célpontjává vált, így napjainkban elsősorban „alvótelepülésként” funkcionál. A komplexum kialakítása tekintetében L-alaprajzú strip mall (bevásárlópark), azaz az üzletek nyitott (bár előtetővel rendelkező) folyosókról közelíthetők meg, míg a parkolás az üzletek előtt, illetve azok körül kialakított ingyenes várakozóhelyeken történik. A központ fő vonzerejét 2 mágnes üzlet, egy döntően élelmiszereket árusító szupermarket (Tesco) és egy drogéria (Drogerie Markt) adja, melyek kínálatát több kisebb üzlet (pl. húsbolt, virág és ajándék) és számos szolgáltatás (pl. fotó, optika, autósosó, takarékszövetkezet, fitness

központ) egészíti ki. A Józsapark bevásárló- és szolgáltatóközpontban azonban nem csak az üzleti jellegű, hanem a közszolgáltatások (könyvtár, szakorvosi rendelő, közösségi ház) is megtalálhatóak, ráadásul az épület földszintjén működik a településrész önkormányzati hivatala is, ami jól mutatja, hogy a komplexum szerepe túlmutat a hagyományos kereskedelmi parkokon, hiszen az egész település közösségi és térszervező központjaként is funkcionál. Megközelíthetősége kedvező, hiszen közvetlenül a 35-ös számú főút vonal mentén helyezkedik el, mindössze néhány km-re a Debrecent elkerülő M35-ös autópálya, illetve a 354-es számú főút vonal lehajtójától, emellett több helyi és helyközi autóbusszjárat is megáll a központ előtt. A komplexum egyrészt a helyben lakó vásárlókra építhet, akiknek egy jelentős része naponta ingázik a településrész és a városközpont között, másrészt a megyeszékhely és a Hajdúság települései (pl. Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúnánás) közötti tranzitforgalom is kedvezően befolyásolhatja látogatottságát.

Következtetések

Debrecenben a bevásárlóközpontok megjelenését, területi elhelyezkedését nemzetközi, hazai és lokális tényezők egyaránt befolyásolták. Az első modern, nyugati mintára épült bevásárlóközpontok Magyarországon és Debrecenben egyaránt az 1990-es évek második felében jelentek meg, amiben egyrészt meghatározó szerepet játszott a kiskereskedelem globalizációja, másrészt a hazai rendszerváltás, amely elhárította az akadályokat a külföldi tőke beáramlása előtt. A debreceni bevásárlóközpontok az elsők között nyíltak meg az országban, ami annak köszönhető, hogy a komplexumok terjedése elsősorban a településhierarchiát követve ment végbe. Ugyanakkor az üzletközpontok városon belüli elhelyezkedését már inkább lokális tényezők, a telephelyi adottságok, valamint a bevásárlóközpontok típusa, jellege határozta meg. Az első bevásárlóközpontok a belvárosban, vagy annak közelében nyíltak meg és típusaikat tekintve mall-ok, illetve hipermarketek voltak, a későbbiekben ezzel szemben nagyobb szerepet kaptak a városszéli területeken kialakított komplexumok, amelyekben belül a strip mall-ok (bevásárlóparkok) domináltak. A Debrecenben működő bevásárlóközpontokat tanulmányozva jól megfigyelhető az üzletközpontok fizikai megjelenése (forma) és típusa, jellege (funkció) közötti kapcsolat. A belvárosi területeken intenzív területhasznosítással jellemezhető szintes mall-okat találunk, míg a városközponttól távolodva egyre inkább a terjengős, földszintes hipermarketek és strip mall-ok figyelhetők meg, az őket övező nagy területű, ingyenes, szabadtéri parkolókkal.

Irodalom

- ICSC (1999): Shopping Center Definitions. Basic Configurations and Types. International Council of Shopping Centers, New York, 4 p.
– <http://www.icsc.org/srch/lib/SCDefinitions99.pdf>
- KSH (2009): Bevásárlóközpontok és hipermarketek, 2008. Statisztikai Tükör, 3. évf., 144. sz., 11 p.
– <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/bevvp/bevvp08.pdf>
- NAGY E. (2010): Változó erőviszonyok – átalakuló terek. A kereskedelmi tőke térszerkezet-alakító szerepe az élelmiszer-ágazatban. In: SIKOS T. T. (ed): Fenntartható fogyasztás és növekedés határai – új trendek a kereskedelemben. Selye János Egyetem Kutatóintézete, Gödöllő-Komárom, pp. 177-194.
- SIKOS T. T. (2000): Marketingföldrajz. Váti, Budapest, 240 p.
- SIKOS T. T. – HOFFMANN I-NÉ (2004a): A fogyasztás új katedrálisai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 380 p.
- SIKOS T. T. – HOFFMANN I-NÉ (2004b): A magyar belkereskedelem történeti fejlődése. In: GLATZ F. (ed): Magyar Tudománytár 5. Gazdaság. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 331-378.
- SIKOS T. T. – HOFFMANN I-NÉ (2004c): Budapesti bevásárlóközpontok tipológiája. Földrajzi Értesítő, 53. évf., 1-2. sz., pp. 111-127.
- TÖMÖRI M. (2014): A gazdasági válság hatása a hazai kiskereskedelem térszerkezetére. Földrajzi Közlemények, 138. évf., 3. sz., pp. 197-207.
- TÖMÖRI M. (2009): Hipermarketek a magyarországi városhálózatban. In: BAJMÓCY P. – JÓZSA K. – PÓCSI G. (ed): Geográfus Doktoranduszok IX. Országos Konferenciája: társadalomföldrajzi előadások. CD-ROM
- TÖMÖRI M. (2008): A magyarországi hipermarketek térbeli terjedésének vizsgálata. In: SZABÓ V. – OROSZ Z. – NAGY R. – FAZEKAS I. (ed): IV. Magyar Földrajzi Konferencia. Debreceni Egyetem, Debrecen. pp. 375-381.

MORFOMETRIAI PARAMÉTEREK VÁLTOZÁSÁNAK VIZSGÁLATA A TISZA TOKAJ ÉS TISZAÚJVÁROS KÖZÖTTI SZAKASZÁN

Dr. Vass Róbert – Mike Viktória

1. Bevezetés

A Tisza a Pannon-alföld tengelyfolyója a 19. századi szabályozásokat és ármentesítéseket megelőzően, közvetve mintegy 40000 km²-es allúviumi területére fejtette ki aktív felszínformáló tevékenységét. Az ármentesítések révén kialakított hullámtér területe mintegy tizede az egykori nyílt ártérnek, legnagyobb szélessége pedig csak ritkán haladja meg a két kilométert. Az 1439 km összhosszúságú töltésrendszer megépítését követően a mentett ártér további formálása már csak az epizodikus előforduló gátszakadásokkal járó rendkívüli árvizek alkalmával valósulhat meg (*Lászlóffy 1982*). A gátépítések mellett a Tisza mai képezének átformálásában hasonlóan jelentős szerep jutott a túlfejlett kanyarulatok átvágásának. A Tiszadada-Tiszaszederkény (ma Tiszaújváros) közötti folyószakaszon 1846-ban megkezdett, „első kapavágást” követően Vásárhelyi Pál módosított tervei alapján az 1890-es évekig mintegy 112 átmetszést valósítottak meg. Ezzel a beavatkozással a folyó teljes 1419 km-es hossza 962 km-re rövidült, a kimélyített vezérárkok teljes hossza elérte a 140 km (*Szappanos 1979*). A közép- és nagyvízi meder szabályozásának egyértelmű célja az árvizek levonulásának gyorsítása volt, amelyet elsősorban a kanyarulat átvágásokkal előidézett esécsökkenéssel kívántak elérni, habár a vezérárkok anyamederré való fejlődése csak igen lassan ment végbe (*Ihrig 1971*). Így a folyó Tokaj alatti átlagos alföldi esése a kilométerenként 3,7 cm-ről 6 cm-re növekedett. A szabályozást megelőzően mintegy két hónap alatt ért le egy jelentősebb ár Vásárosnaménytől Szegedig, ma mindehhez is 1-2 hét elegendő. A Tisza túlfejlett- és többszörösen túlfejlett kanyarulatai, széles meanderzónája kvázi természetes körülmények között alakultak ki az állandónak tekinthető hidrológiai és a hidrogeográfiai feltételeknek köszönhetően. A mederszabályozásokkal, ebbe az addig viszonylag tág peremfeltételek között mozgó, de stabil rendszerbe avatkoztak be. Azaz a kanyarulatok átvágásával létrejött egyenes szakaszok révén a rendszer egyensúlyi állapota felborult. A szakirodalom egyöntetű véleménye alapján az egyensúlyi állapotát veszített folyón az átvágásokat követően főként az egyenes szakaszok esetében nagymértékű közép- és alsóvonal eltolódás volt tapasztalható (*Károlyi 1960, Ihrig 1971,*

Lászlóffy 1982, Mike K. 1991). Ez az újbóli „elvadulási” folyamat a Tisza a szabályozást megelőző morfológiai paramétereinek újbóli felvételét jelzi, amely a szinte változatlan hidrológiai körülmények következménye.

Dolgozatunkban a fent leírt mederváltozás mértékét és egyéb morfológiai paraméterekben beállt változásokat (hosszváltozás, kanyarulat oldalirányú- és folyásirányba történő vándorlása, burkolóvonalak közötti terület változása) vizsgáltuk a Közép-Tisza Tokaj és Tiszaújváros közötti szakaszán. Méréseink alapjául vízrajzi felvételezések és a GoogleEarth légi és űrfelvételei szolgáltak, amelyeket geoinformatikai módszerekkel értékeltünk ki. A felvételezések öt időpontban készültek, melyből egy a szabályozás előtti állapotokat rögzítette. Az eredményeink további adatokkal szolgálhatnak a hullámtéri folyamatok kutatásában, valamint felhívhatjuk a figyelmet az egyes töltésszakaszokra, amelyek a kanyarulatvándorlás és eltolódás miatt veszélyeztetettek.

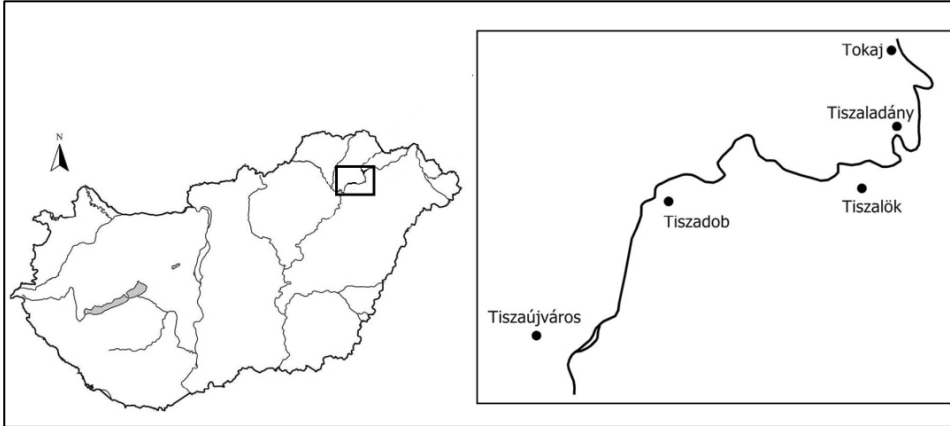
2. Mintaterület bemutatása

A Tokaj (543,1 fkm) és Tiszaújváros (485 fkm) közötti jelenlegi 58,1 fkm-es szakaszon összesen 9 átvágást létesítettek (*1. ábra*). Ezen a szakaszon létesítették 1846 az államilag szervezett és finanszírozott folyamszabályozás keretében az „első kapavágást” Tiszadob és Tizzaszederkény (ma Tiszaújváros) között. A Közép-Tisza felső szakaszán az esésviszonyok a Tiszalöki duzzasztást megelőzően 3,7-8,8 cm/km között alakultak, ami a műszaki beavatkozással néhol 2,5 cm/km-re csökkent (*Lászlóffy 1982*). Ez a csökkenés egyben a folyó jelentős mértékű munkavégző képességének mérséklődésével is jár. A jelentős vízhozammal levonuló áradások munkavégző képességére természetesen ez az eséscsökkenés csak kis mértékben van hatással. A tokaji vízmércénél mért minimális vízhozam (Q_{\min}) 52,8 m³/s, míg a maximális (Q_{\max}) 4000 m³/s körül alakul. Ez hetvenötszörös különbséget jelent, amely a kontinentális övre jellemző vízfolyások jellemző értéke. Az érintett szakasz partanyagára vonatkozó pontos adatok egyelőre nincsenek, arra csak a fenékhordalék átmérőjének minimális: 0,07 mm, közepes: 0,12 mm és maximális: 0,51 mm-es átmérőjéből következtethetünk (*Lászlóffy 1982*). A felsorolt értékek alapján a part anyaga kőzetlisztes homok lehet, amely kohéziója alacsonynak tekinthető.

A mederszabályozások alkalmával összesen 9 db kanyarulatátmetaszt végeztek. Az 1860-as évekig 6, 1891-1931 között 1, 1931-1976 között 1, míg 1976 után ugyancsak egy átvágás volt. Az 1931-76 közötti beavatkozásra a tiszalöki vízlépcsővel kapcsolatos munkálatok során került sor, míg a legutolsóra árvízvédelmi okokból Prügy község határában, mivel a túlféjlett kanyarulat 100 m-re közelítette meg a töltést.

A vizsgált folyószakaszon végzett komolyabb beavatkozás volt a tiszalöki vízlépcső és erőmű kivitelezése. A munkálatok kezdete 1940-re nyúlik vissza, amikor az öntözőrendszerek kiépítése indult meg. A vízlépcső 1954 tavaszára, a

hajószilip 1958-ra épült meg, míg a vízerőművet 1959-ben helyezték üzembe. A vízlépcső fölötti szakasz duzzasztásával lehetőség nyílik a Keleti- és Nyugati főcsatornába mintegy 40-60 m³ víz átjuttatása, amelyből 28-30 m³ kerülhet a Hármas-Körösbe.

1. ábra. A Tokaj és Tiszaújváros között vizsgálat folyószakasz elhelyezkedése.

3. Módszerek

A kijelölt folyószakasz néhány alakrajzi jellemzőjét és a kanyarulatfejlődés mértékét az 1838–2010 közötti időszakban vizsgáltuk vízrajzi (1838–42, 1890–91: A Tisza hajdan és most, 1929–31: A Tisza hossz- és keresztszelvényei Tiszabecstől Szegedig, 1976: Tisza Atlasz) térképszelvényei, valamint a GoogleEarth georeferált légifotói (2010) alapján. A felhasznált raszteres állományok – a részletes vízrajzi felmérések és légifelvételek – különböző vetületi alappal, méretarányal és hasznosítási céllal készültek (Lovas – Vajk 2003; Jankó 2007, Jankó 2008). A raszteres állományok vetületi rendszerbe illesztését, utókorrigálását, a folyómedrek és az alakrajzi elemek vektorizálását, valamint a morfometriai paraméterek kiszámítását az ArcGIS 10.0 geoinformatikai szoftverrel végeztük.

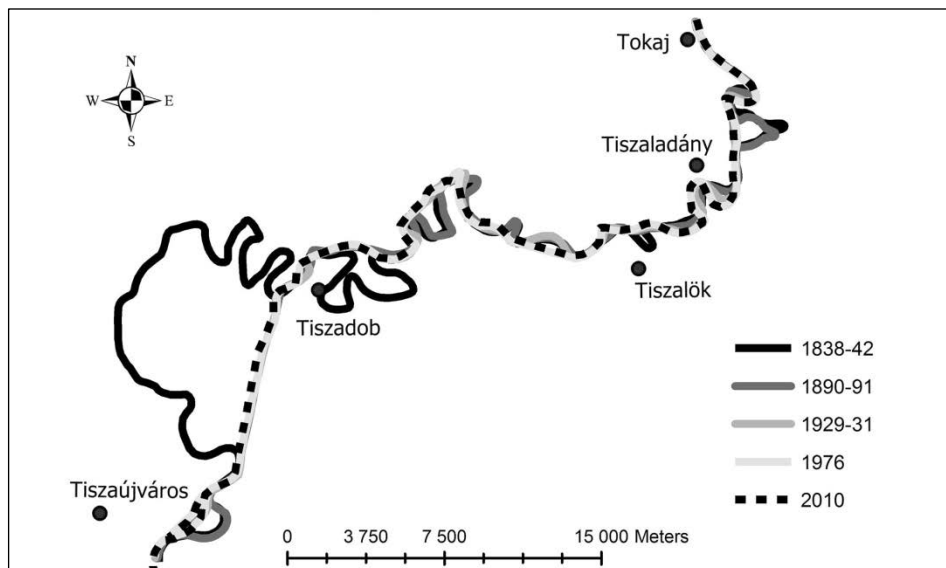
A rasztereken a mederélek futása alapján behúztuk a külső kanyarulatívek csúcspontjait összekötő burkolóvonalakat, amelyek távolságából az adott szakaszon kiszámítottuk a kanyarulatok tágasságát, a meanderövezet területét. Berajzoltuk a folyómeder középvonalát, meghatároztuk az egyes időpontokban a középvonal hosszát és oldalirányú elmozdulását (Szabó, J. 1999; Timár, G. – Telbisz, T. 2005, Blanka-Kiss 2008).

4. Eredmények

A vizsgálati időszak alatt a Tisza ezen szakaszán egyértelműen a hosszváltozásban figyelhető meg a legnagyobb eltérés. A szabályozások előtt készült 1838-42 között vízrajzi felvételezésen 102,5 km-es kiindulási hossz mérhető (1. táblázat, 2. ábra). A következő felvételezés időpontjáig (1890-91) összesen hat kanyarulat átmetszésével 58,5 km-re rövidült le a folyószakasz. A hat átvágás mindegyike lezajlott az 1860-as évek elejére. A pontosabb hosszváltozás meghatározása érdekében szerencsésebb lett volna egy ehhez közelebbi időpontban készült térképsorozat alkalmazása. Az 1890-91-es – szabályozás utáni – kiindulási állapotnak tekinthető térkép után az első szelvény 1929-31 között került felvételezésre. Ez alapján 2,2 km-es hosszgyarapodás figyelhető meg az eltelt 40 év alatt. A növekedés annak ellenére következett be, hogy az érintett időszakban további egy átvágást létesítettek, amely 1,2 km-el rövidülést okozott. Ezt figyelembe véve a 3,4 km-es érték valószínűleg még nagyobb lehetett volna, ha a kiindulási térkép (1890-91) közvetlenül az metszések után készül. A 40 év alatt bekövetkezett futáshossz változás 85 m/év értéket mutat, ha ezzel az átlagos értékkel számolunk a megelőző 30 évre is teljes változás 5,95 km lenne 70 évre számítva. Az 1976-ban készült Tisza Atlaszról digitalizált folyószakasz hossza tovább növekedett 0,7 km-el méterrel, annak ellenére, hogy a közties időszakban ismét történt egy kanyarulatátvágás, ami 0,8 km-es méteres rövidüléssel okozott (1. táblázat, 2. ábra). Ezzel az értékkel együtt a vizsgált folyószakasz, tehát további 1,5 km-el lett hosszabb. Az 1976 és 2010 közötti időszakban megfigyelhető 340 méteres csökkenés egy újabb átmetszés eredménye. Ettől eltekintve a folyószakasz hosszában már csak pár száz méteres gyarapodás lenne megfigyelhető. Az 1860-as évek után létesített három újabb átvágás ellenére is 4,1 km-es hosszváltozás következett be a megvizsgált szakaszon. Ha a kanyarulat levágásokból származó mesterséges rövidüléstől eltekintünk, akkor a kanyarulatok oldalirányú közép vonal eltolódásának következtében 7,5 km (12,8 %) pozitív értéket kapunk.

1. táblázat. A Tisza Tokaj és Tiszaújváros közötti szakaszának közép vonalhossz- és a burkolóvonalak által határolt terület változása.

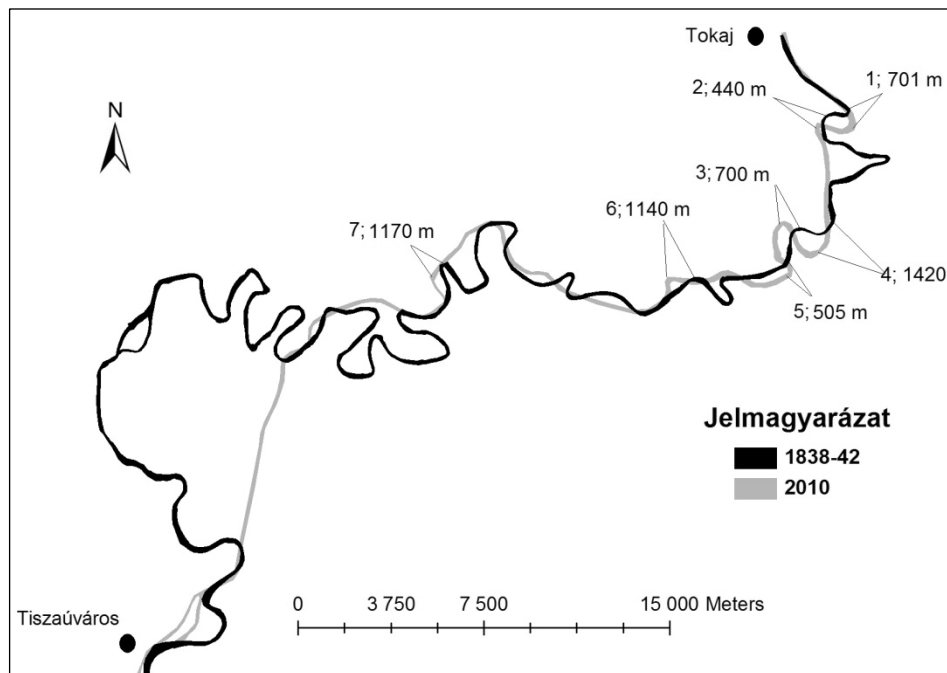
	a közép vonal hosszváltozása (km)	a burkolóvonalak által határolt terület (km ²)
1838-42	102,528	308,9
1890-91	58,461	234,5
1929-31	60,638	246,6
1976	61,337	234,6
2010	59,974	233,9

2. ábra. A középvonal hosszváltozása a Tisza Tokaj és Tiszaújváros közötti szakaszán 1838-2010 között.

A hosszváltozás mérése mellett a kanyarulatok folyás irányába történő elmozdulása is fontos információkkal szolgál az adott folyószakasz hidrológiai paramétereiről és a partfalak anyagáról. A kanyarulatok vándorlását az 1838-42 és a 2010 közötti időszakban vizsgáltuk azokon a mederszakaszokon, melyeket az átvágások közvetlen módon nem érintettek. A méréseket a meanderek csúspontjainál végeztük (3. ábra). A teljes 170 éves időszakra vetítve 7 db ilyen kanyarulatot találtunk, amelyeket a 3. ábrán jelöltünk. A legnagyobb méretű (1420 m) elmozdulás a 4. számú kanyarulatnál volt megfigyelhető, míg a legkisebb 440 m a 2. számúnál (3. ábra). A több mint háromszoros különbség oka a partanyag eltérő minőségében és a helyi esésviszonyokban keresendő.

Ugyanebben az időszakban mindössze 3 kanyarulat esetében tudtuk megmérni a középvonal oldalirányú elmozdulását, mivel a többi esetében a sorozatos átvágások (9 db) csak rövidebb intervallumok mérését tették lehetővé. Az 1. sz. kanyarulat esetében 457 m, a 3. sz. 1118 m, míg a 4-es számú esetében 1044 méteres oldalirányú középvonal elmozdulást mértünk (3. ábra). A 3. számú kanyarnál megfigyelt 6,6 m/év érték, a nagyobb esésviszonyokkal rendelkező Tarpa és Jánd közötti szakaszon általános (Vass-Túri 2010). A kanyarulat folyásirányba történő elmozdulása esetében is ennél a kanyarulatnál kaptuk az egyik legnagyobb értéket, amit a partanyag alacsony kohéziójával magyarázhatunk.

3. ábra. A kanyarulatok középvonala- és folyás irányába történő elmozdulásának mértéke 1838-42 és 2010 között.

A mivel a középvonala oldalirányú elmozdulásának vizsgálatába csak kisszámú kanyarulatot tudunk bevonni, ezért megvizsgáltuk a folyószakasz burkolóvonalai által határolt meanderezési zóna területének változását is (1. táblázat). A mérőszám változása egyértelműen a középvonala elmozdulás eredményeként definiálható, bár értéke a terület lehatárolásának nehézségei kapcsán kevésbé tekinthető pontosnak. A meanderezési zóna kiterjedése (308,9 km²) természetesen a szabályozások előtti felvételezésen volt a legnagyobb (1. táblázat). A 6 db átvágás következtében egy határozott csökkenés figyelhető meg az 1890-91 szelvényeken, majd 1929-31-re 8 km²-es gyarapodást mértünk. Majd ezt követően 1976-ra egy újabb 12 km²-es csökkenés figyelhető meg. A 2010-es állapot ehhez képest már nem mutat változást, ami az újabb átmetszés és a kanyarulatok fixálásának tulajdonítható. A meanderezési zóna és a középvonala hosszváltozása között egyértelmű összefüggés figyelhető meg, mivel mindkét paraméter változásának kiváltója a középvonala oldalirányú elmozdulása.

5. Összegzés

Tanulmányunkban a Közép-Tisza Tokaj és Tiszaújvárosi szakaszán néhány morfológiai paraméter értékeinek változását mértük meg 1838-42 és 2010 között. Mind a folyó középvonalának hosszváltozása, mind a burkolóvonalak által határolt terület kiterjedése határozott csökkenést mutatott az 1860-as évekre lezajlott mederszabályozási munkálatok után. Ennek következtében, hogy a folyó input hidrológiai és hidrogeográfiai viszonyai zömmel változatlanok maradtak a kanyarulatok átmetszésével a fent említett paraméterek és az új szakasz közötti – korábban meglévő – kvázi egyensúlyi állapot megszűnt. Emiatt megindult az egyes mederszakaszok középvonalának oldalirányú elmozdulása, aminek következtében nőtt a hossz, valamint a meanderezési zóna területe. A középvonal hossznövekedése egészen az 1976-os felvételezésig folyamatos volt, holott egyes vélemények szerint az a 20. század első negyedére gyakorlatilag befejeződött (*Károlyi 1960*). A kanyarulatok folyás irányába történő elmozdulásában és a hossz-, valamint a burkolóvonalak által határolt területek növekedése között nem mutatható ki eltérés. A fent leírt paraméterek értékeinek változása a vízügyi beavatkozások következtében (kanyarulatok fixálása, sarkantyúk telepítése) napjainkra szint teljesen megszűntek. A középvonal hosszának 12,8 %-os növekedése egyértelműen a korábbi egyensúly közeli állapot elérésének irányába hatott.

Köszönetnyilvánítás

Vass Róbert publikációt megalapozó kutatása a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.”

Irodalom

- BLANKA V. – KISS T. 2008: A kanyarulatfejlődés jellegének és mértékének a vizsgálata a Hernád Alsódobozsza feletti szakaszán, 1937 és 2002 között. In: Geographia generalis et specialis. Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulójára rendezett tudományos konferenciára. Szerk.: Szabó, J. – Demeter, G. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008. pp. 147–154.
- IHRIG D. 1973: A magyar vízszabályozás története. Budapest, 294–296. pp.
- JANKÓ A. 2007: Az Osztrák-Magyar Monarchia harmadik katonai felmérése (1869–1887). In: Harmadik katonai felmérés 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai, 1:25.000. Bp. Arcanum Adatbázis Kft.

- JANKÓ A. 2008: Magyarország térképe 1940–1944 között 1:50.000. In: Magyarország topográfiai térképei a második világháború időszakából. Bp. Arcanum Adatbázis Kft.
- KÁROLYI Z. 1960: A Tisza mederváltozásai, különös tekintettel az árvízvédelemre. VITUKI, Tanulmányok és kutatási Eredmények sorozat 8, Budapest, p. 102.
- LÁSZLÓFFY W. 1982: A Tisza. Vízi munkálatok a Tisza vízrendszerében. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. p. 610.
- LOVAS A. – VAJK Ö. 2003: Közép-tiszai térinformatikai adatbázis kialakítása és felépítése, a hullámtér morfológiai változásainak értékelése az elmúlt 220 évben. In: Szemelvények a Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztésének megalapozó tanulmányaiból. Szolnok, KÖTIVIZIG, pp. 123–140.
- MIKE K. 1991: Magyarország ősvízrajza és felszíni vizeinek története. Aqua Kiadó. Budapest, 1991. p. 696.
- SZABÓ J. 1999: Vízföldrajzi mérések. In: Természetföldrajzi gyakorlatok. Szerk.: Félegyházi E. – Kiss T. – Szabó J. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, pp. 31–50.
- SZAPPANOS Z. 1979: In: szerk: Kovács D. Árvízvédelem, folyó és tószabályozás, víziutak Magyarországon OVH, Budapest, 1979. p. 734.
- TIMÁR G. – TELBISZ T. 2005: A meanderező folyók mederváltozása és az alakváltozás sebessége. Hidrológiai Közönlöny 85/5. pp. 48–54.
- VASS R. – TÚRI Z. 2010: Morfometriai vizsgálatok a Felső-Tisza Vásárosnamény és a Túr torkolata közötti szakaszán. Interdiszciplinaritás a természet- és társadalomtanulmányokban. Tiszteletkötet Szabó József geográfus professzor 70. születésnapjára. Debrecen 2010, pp. 337-343.

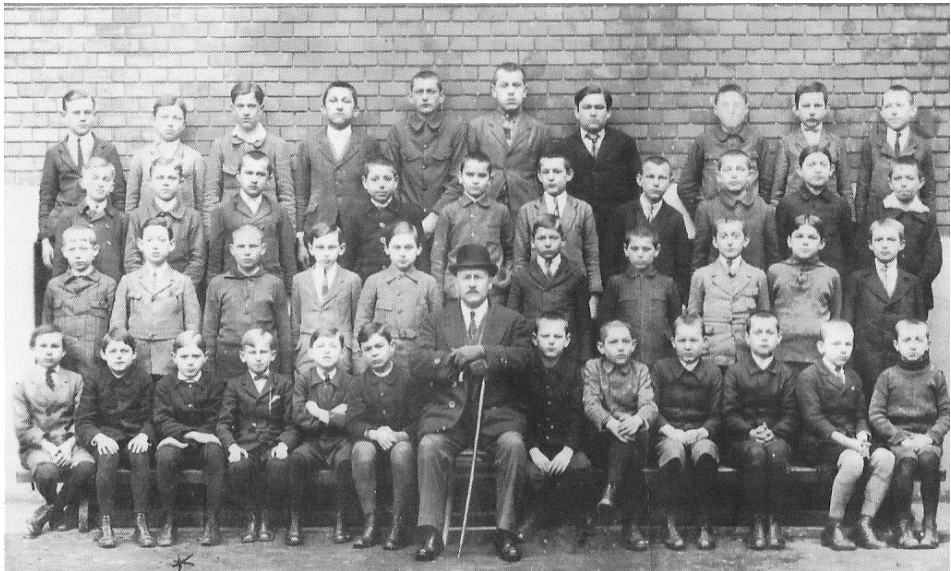
PAP MIKLÓS (1912-2010)

Dr. Vitányi Béla

Sem születésének, sem halálának nincs kerek évfordulója, de rá emlékezni – tokajiként- mindig szükséges. Élete a magyar történelem legviharosabb 20. századát ölelte fel.

Még csak két éves volt, amikor kitört az első világháború, de őt máris óriási veszteség érte, mert 1914- ben elveszítette édesapját. Apja, Pap György Aknasugatag mellől, erdészként került a Bükk lábához, Diósgyőrbe, anyja, Bohus Antónia pedig szülei révén Tiszolcra.

Pap Miklós 4 éves korában árva lett, így édesanyja egyedül nevelte. Elemi iskoláit a Felvidéken, Rózsahegyén kezdte, de Trianon miatt Diósgyőrben folytatta. Középiskolai tanulmányait a miskolci Fráter György Katolikus Főgimnáziumban végezte (*1. kép*).

1. kép. Fráter György Gimnáziumban (osztályfőnök: Pózna Lajos) az 1. sorban balról a 3. Pap Miklós

A gimnázium befejezése után 1931-35 között a szegedi Állami Polgáriskolai Tanárképző Főiskolán szerzett természetrajz- földrajz-vegytan szakos tanári diplomát. Diósgyőrbe ment tanítani mint fizetés nélküli tanító. Két hónap múlva a Balaton -Felvidéken, Zalaszentgróton dolgozott rövid ideig.

1936 őszén végre állami kinevezést kapott Elekre mint óradíjas helyettes tanár, így három évet töltött a román határ menti sváb településen.

1939-ben Szerencsre nevezték ki a Polgári Fiúiskolába.

1940-ben megnősült, feleségül vette Waldhauser Gizellát, aki szintén diósgyőri és pedagógus volt. 1941-ben született meg fiuk, György(2. kép).

2. kép. Pap Miklós és Waldhauser Gizella esküvői fotója 1940

1943-ban igazgatói állást ajánlottak fel neki Szepsiben, illetve Tokajban. Választása Tokajra esett, mivel halálozás miatt megüresedett az ottani állás.

A Polgári Fiúiskolában 1944. július 12-én lett igazgató, felesége pedig tanárnő. Az iskolaépület szolgálati lakásába költöztek, s itt született meg 1948-ban Gizella nevű gyermekük

1944. október 20-án megkapta SAS-os behívóját mint póttartalékos, s Nyugat felé vezényelték. Hamburgnál esett fogságba, ahonnan öt hónap után megszökött.

1945. október 8-ára ért haza, Tokajba, a családja addig viszont Mádra menekült az oroszok elől. Átesett a Nemzeti Bizottság igazoltatásán, ahol tisztázták szerepét a háborúban, majd visszahelyezték állásába, s megkezdhette munkáját.

Amikor a polgárit összevonták az állami iskolákkal, újra ő lett az igazgató. 1946-49 között földrajz szakos megyei szakfelügyelő is volt. A választások után a Kommunista Párt uralomra jutásával-mint párton kívülit- már nem fogadták el igazgatónak.

1952-ben viszont az Állami Általános Iskola az ő javaslatára vette fel a II. Rákóczi Ferenc nevet. 1949-ben lemondani kényszerült az igazgatói posztról, mert a cserkészettel is folytatta a munkát az iskolában.

1948-ban megbukott a többpártrendszer, az úttörőmozgalom is felülkerekedett a cserkészeten. A Kisgazda Párt is megszűnt, aminek Pap Miklós tagja volt, de nem lépett át a KMP-be. 1950-ben tanítványaival helytörténeti szakkört szervezett, megelőzve a hazai honismereti mozgalmat. 1962-ben a gyűjtő munka eredményeként nyílt meg a Templom Múzeum.

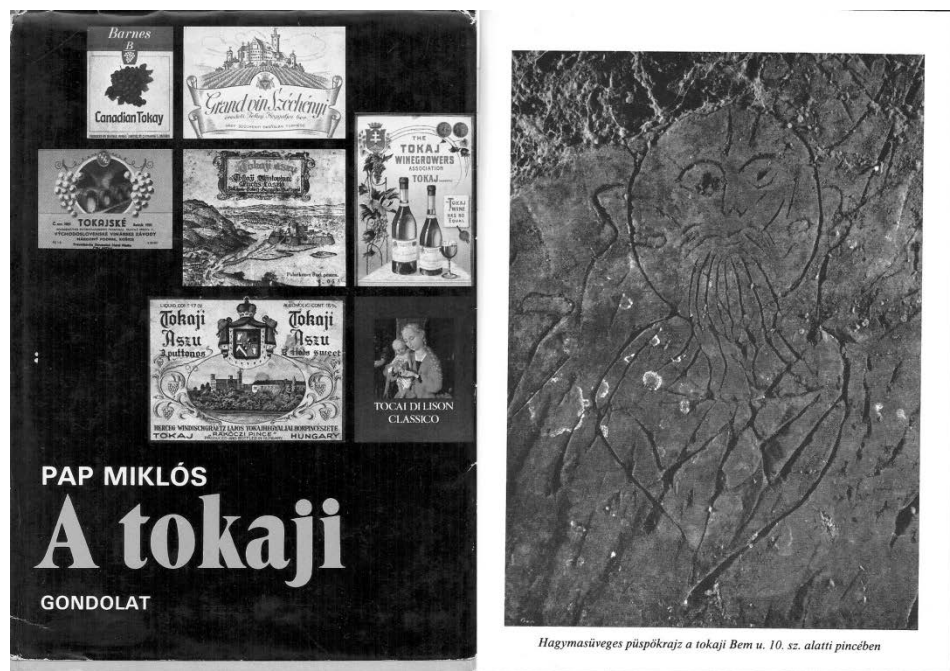
Az iskolában vezetett repülőmodellező, színjátszó szakkört, sportkört, úttörőcsapatot, nyári tábort, gyűjtő-, kerékpár- és túra utakat, múzeumbaráti kört és egyéb szabadidős tevékenységet.

1956-ban beválasztották a Munkástanácsba. Józan, előrelátó, megfontolt cselekedeteinek volt köszönhető, hogy a település elkerülte az értelmetlen pusztítást és maroknyi fiatal hasonló halálát, ugyanis le tudta beszélni őket a hídfő védelméről a felvonuló szovjet csapatokkal szemben. Volt köztük tanítványa is.

Gépfegyverekkel, ágyúkkal, harckocsikkal próbáltak ellenállni a sokszoros túlerővel szemben. Tanítványai voltak azok a fiatalok is, akik az iskola oromzátára fekete zászlót tűztek ki a forradalom leverése miatt. Az ő érdeme, hogy a megtorlás is elmaradt, mivel mindenütt voltak barátai, ismerősei, segítői.

1956 után lassan visszatért az élet a megszokott mederbe. Folyt tovább az iskolai munka, a gyűjtő tevékenység és a feldolgozás. 1955- től haláláig szakadatlanul írt, mert tudta, csak így maradhatnak fenn, válhatnak közkinccsé az általa oly becsesnek tartott értékek.

Hosszú élete során több mint félszáz színvonalas írása jelent meg. A legnagyobb közül a Gondolat Kiadónál közreadott A Tokaji c. könyve, amit dedikált is nekem, s amiért a Párizsban székelő Bor Világszövetség történelemirodalom kategória díját kapta meg (3-4. kép).

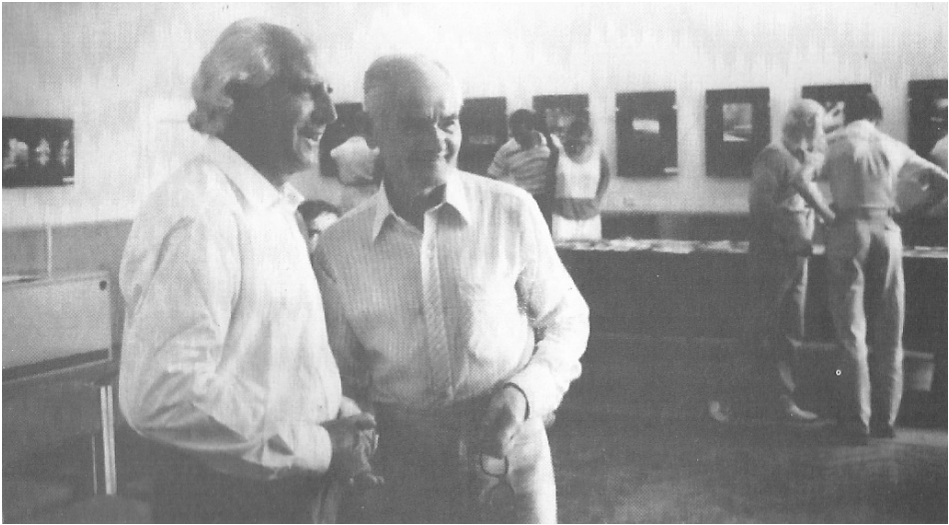
3-4. kép. A tokaji című könyv

Ezután azt gondolhatnánk, hogy kapkodtak írásaiért, de nem ez történt. Haláláig szinte csak magánkiadásban jelentek meg munkái. Az utókor ebben is adósa maradt.

1963-ban- sok-sok erőfeszítés eredményeként- a múzeum részévé vált a Mezei Múzeumi Szervezetnek. Pap Miklós ehhez minden értéket igyekezett összegyűjteni: Tokaj földrajzi neveit, értelmezte dülőneveit, neves családok, épületek, pincék váltak ismertté, kisebb üzemek, műhelyek, mesterségek, bordalok, mesék, mondák elevenedtek meg általa. Hatalmas mennyiségben hordták neki a borcímkéket, régi könyveket, fotókat, újságcikkeket, melyeket a múzeumbaráti kör az ő iránymutatása alapján fel is dolgozott.

Miklós bácsi szervezésével gyakran tartottak előadásokat, melyekbe igyekezett bevonni a kultúra iránt fogékony fiatalokat, akik zongoráztak, verseket mondtak vagy felolvastak, énekeltek, miközben a hangulat fokozása érdekében

egy-egy pohár borral, pogácsával kínálták a hallgatóságot. Felejthetetlen téli estéket köszönhattünk neki. (5. kép).

5. kép. Leskó Istvánnal egy kiállításon

Nagyon fájlalta, hogy a gyűjtemény legértékesebb darbjait elvitték Miskolcra, Sátoraljaújhelyre, ahonnan vissza nem kerültek. Hasonló sorsra jutottak azok a kortárs művészeti alkotások, festmények, melyeket a művésztelep alkotói hagytak a városra, s amelyek máig nem kerültek vissza.

A felhalmozódott hatalmas szőlészeti-borászati anyagból 1974-ben Pincemúzeumot alakítottak ki. A Templom Múzeum és a Pincemúzeum összevonásával a város főterén 1985-ben egy volt görög kereskedő házában megnyílt – Pap Miklós még 1955-ben megálmodott-Tokaji Múzeuma.

1972-ben nyugdíjba vonult, befejezte az iskolai tanítást, de még közel negyven évig tanított. A szocialista idők egalizált borai helyett a minőségi bortermelést szorgalmazta. Törekvéseiben és Leskó Istvánban jó társra talált: kidolgozták a Tokaji Bor Lovagrend szabályzatát, s hegyaljai összefogásra buzdítottak.

Az idegenforgalom fejlesztésének konkrét terveivel állt elő. Kezdeményezte a Bodrogszeg környezetvédelmi hasznosítását. Ez a munka hozta össze Tuba Zoltán botanikus professzorral, akinek átadta az általa javasolt terveket. Sajnos egyikük sem érte meg a magasabb fokú védetté nyilvánítást, bár azóta munkájuk gyümölcse beérett.

1992-ben végleg átadta a helyét a fiatalabb nemzedéknek. Fő művének megjelenési évében elveszítette élete párját, Gizóka nénit, aki igazi otthont, nyugalmas háttérrel biztosított Miklós bácsinak és egyre gyarapodó családjának. A magányból még inkább a munkába vetette magát. Szeretett a szőlővel és a borral foglalkozni, vendégeket fogadni, pincézni

Számos kitüntetést kapott:1987-ben Tokaj Díszpolgára lett, 1962-ben,1968-ban és1976-ban a Szocialista Kultúráért, 1984-ben a TIT Aranykoszorús Jelvényét, 1982-ben és 1985-ben a Munka Érdemrend ezüst fokozatát, 1989-ben az 56-os Emlékérem,1992-ben a Honismereti Szövetség Emlékérmét, a B-A-Z Megyei Közgyűlés Alkotói Díját vehette át.

Felsorolni is nehéz, hány szervezet tudhatta tagjai között: a Magyar Néprajzi Társaság, a Természettudományi Társaság, a Magyar Repülő Szövetség, a Kazinczy Ferenc Társaság, a Hazafias Népfront, a Megyei Műemléki Albizottság, a Megyei Honismereti Bizottság, az Idegenforgalmi Albizottság, a Környezet-és Természetvédelmi Bizottság, a TIT, a Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Történelmi Társulat, a Pedagógus Szakszervezet, az Országos Meteorológiai Szolgálat. Ez utóbbinak több mint negyven évig volt észlelője.

Az iskolai munka befejeztével a felszabaduló idejét a múzeumi feladatokra, az írásra, a közéleti tevékenységre, a családra és a szőlőjére fordította. Tavasztól-őszig minden szőlőmunkát maga végzett, esetleg valamelyik unokája néha besegített. Metszett, karózott, kötözött, permetezett, hajtást válogatott, szüretelt, aszút szedett, darált, préselt, hordót mosott, pincézett, bort kezelt, fejtett, kénezt, takarította a pincéjét. Még felsorolni is sok, pláne megcsinálni mindezt. Haszna, a szó pénzügyi értelmében, nem volt belőle, hiszen szinte az utolsó cseppig elkínálta a bort. Aki betért hozzá, anélkül nem távozhott, hogy meg ne kínálja egy pohárka jó tokajival. (6. kép) Ilyen alkalmi találkozás hozta össze második feleségével, Ritter Rózsa budapesti tanárnővel, aki élete hátralévő részében támasza, gondozója volt.1998 –ban keltek egybe, és töltötték a teleket a fővárosban, de tavasszal leköltöztek a szőlőjébe, és késő őszig benne dolgoztak. Itt találkoztam vele utoljára.

2010. december 28-án halt meg Budapesten, 99. életében. Hálás vagyok a sorsnak, hogy ismerhettem. Kezdeményezni fogom, hogy azt az utcát, ahol Tokajban lakott, róla nevezzék el, és házát pedig emléktáblával jelöljék meg.

Tartalom

KÖSZÖNTŐ.....	5
KÖRÖSI MIKLÓSNÉ A Szatmáriak Tanár ura.....	7
DR. ABONYINÉ DR. PALOTÁS JOLÁN Gondolatok az Alföld relatív fejlettségének az elmúlt két évtizedben bekövetkezett változásairól.....	17
DR. AUBERT ANTAL – DR. JÓNÁS-BERKI MÓNIKA – PÁLFI ANDREA A desztináció megújulás kérdései Magyarországon.....	25
BÁCSKAINÉ DR. PRISTYÁK ERIKA Sulyán-, Benkő-, Gerhát- és Rókabokor lakossága napjainkban.....	37
BÁRTFAI ENDRE GYÖRGY A Felvidéki szállásipar történeti fejlődése a XVIII. század végétől a II. Világháborúig.....	45
DR. BOROS LÁSZLÓ A trianoni békediktátum által elszakított Kárpátalja etnikai összetétele 1910-1945 között.....	57
DR. BUJDOSÓ ZOLTÁN A turizmus és a területfejlesztés kapcsolatrendszere Magyarországon.....	63
DR. CSAPÓ TAMÁS – DR. BARANYAI GÁBOR A világ legnagyobb multinacionális vállalatai	77
DR. CSATÁRI BÁLINT – DR. FARKAS JENŐ ZSOLT – DR. KOVÁCS ANDRÁS DONÁT Egy alföldi tanyás mezőváros terének dinamikus változásai Kecskemét példáján.....	89
DR. CSIZMADIA LÁSZLÓ Népi hagyományok – Helyi kultúra – Helyi termék falusi és agroturizmus ...	113
DEÁK ATTILA – ÁGOSTON SZABOLCS Szabolcs-Szatmár-Bereg megye külső perifériáinak helyzete és felzárkóztatási lehetőségei.....	129

DR. DOBÁNY ZOLTÁN Településföldrajzi vizsgálatok a Taktaközben (18-20. század).....	149
DR. DÖVÉNYI ZOLTÁN Adalékok a zempléni táj tehetségterképéhez, különös tekintettel a geográfiára.....	179
DROTÁR NIKOLETT A Zempléni-hegység, mint turisztikai desztináció.....	187
DR. FRISNYÁK SÁNDOR Tarcfal történeti tájhasználata	197
DR. GÁBRIS GYULA A Tisza–Szamos hordalékkúpja	213
DR. GÁL ANDRÁS Levegőkörnyezeti vizsgálatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyében	223
DR. GÖÖZ LAJOS München város a Föld hőjével kívánja megoldani a távhőszolgáltatást.....	233
DR. HORVÁTH GERGELY – DR. CSÜLLÖG GÁBOR Innovációs elképzelések felhagyott bányaterületek hasznosítására.....	241
KISS DIÁNA DÓRA – DR. NAGY ADRIENNE – DR. PETYKÓ CSILLA Budapest kreatív turisztikai kínálati elemei.....	255
DR. KOCSIS KÁROLY – DR. MICHALKÓ GÁBOR – SZABÓ BALÁZS – BALIZS DÁNIEL – DR. VARGA GYÖRGY Az Európát érintő közelmúltbeli vándorlások területi jellemzői.....	267
DR. KÓKAI SÁNDOR Adalékok a dualizmus kori Bánság modernizációjához.....	277
DR. KOMÁROMI ISTVÁN Kutatómunka és kutatótanári tevékenység, mint új elem és lehetőség a pedagógus életpályarendszerben az általános- és középiskolában	297
DR. KORMÁNY GYULA Népesedési folyamatok alakulása az Ibrányi Járásban 1949 után	311

DR. KOZMA GÁBOR A sport helye a helyi önkormányzatok Polgármesteri Hivatalaiban.....	325
KRISTÓF ANDREA A miskolci agglomeráció kialakulása és fejlődése	337
DR. LÓKI JÓZSEF A turizmus természetföldrajzi alapjai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében	355
DR. MAKRA LÁSZLÓ – DR. GÁL ANDRÁS – DR. MATYASOVSZKY ISTVÁN – DR. BODNÁR KÁROLY – DR. TUSNÁDY GÁBOR New climate change related forces in central Europe on the example of allergenic taxa.....	367
DR. MALATYINSZKY SZILÁRD – DR. BECSEI JÓZSEF A dél-alföldi tehetségek lehetőségei	391
DR. MÉSZÁROS REZSŐ A társadalomföldrajz útkeresései a 21. században Pesszimista és optimista megközelítések	403
DR. MICHALKÓ GÁBOR – FAZEKAS ILDIKÓ Jó helyek, jó gondolatok, jó cselekedetek: A turisztikai desztinációk szerepe az utazók inspirálásában	409
MORVAY SZABOLCS – DR. RECHNITZER JÁNOS Győr térkapcsolatainak alakulása a képeslapokon keresztül	421
DR. NAGY MIKLÓS MIHÁLY A Balkán a magyar hadtörténelemben.....	441
DR. NÉMETH SÁNDOR – GRÓF KATALIN – POZSGAI ANDREA Csepreg történeti településföldrajza a dualizmus korában	461
DR. PAPP-VÁRY ÁRPÁD A térképészet önálló tudomány vagy a földrajz segédtudománya.....	479
DR. SUBA JÁNOS A trianoni határ által kettévágott vasutak, vasúti határállomások	487
DR. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN A globális migráció földrajzi alapjai	509

DR. SÜTŐ LÁSZLÓ – ÉSIK ZSUZSANNA – DR. NOVÁK TIBOR JÓZSEF – DR. SZEPESI JÁNOS Földtani-felszínalaktani értékek és a teljesítménytúrák kapcsolata egy bükkel (alja) i esettanulmány kapcsán.....	521
DR. SZALÓK CSILLA A hagyományok megjelenítése és közvetítése a falusi turizmusban	531
DR. TAR KÁROLY Szabolcs-Szatmár-Bereg megye szélklímájához.....	539
DR. TARPAI JÓZSEF Ukrajna – 2020: Honnan hová?	553
DR. TÖKÉS TIBOR A francia terület- és településfejlesztés 1910 és 1945 között.....	567
DR. TÖMÖRI MIHÁLY A debreceni bevásárlóközpontok osztályozása	577
DR. VASS RÓBERT – MIKE VIKTÓRIA Morfometriai paraméterek változásának vizsgálata a Tisza Tokaj és Tiszaújváros közötti szakaszán.....	589
DR. VITÁNYI BÉLA Pap Miklós (1912-2010).....	597

TÁMOGATÓINK

Főszponzorok

Fenyves Szálloda és Konferencia Központ****, Baktalórántháza

TKK Kereskedelmi Kft., Debrecen

Szabolcs Takaréék

Szponzorok

Lónya Község Önkormányzata

Mándok Község Önkormányzata

Nagyar Község Önkormányzata

Penyige Község Önkormányzata

Szatmárcseke Község Önkormányzata

Tivadar Község Önkormányzata

Tunyogmatolcs Község Önkormányzata

Bioszil Kft. Dányádi Andrea

Bocskai István Gimnázium Alapítvány

Czegle Kft., ifj. Czegle Tibor

EuroAdvance Közgazdasági Tanácsadó Kft.

Kakukk Étterem, Rácz Mihály

Kis Vakond Tanodája

Napkori Erdőgazdák Zrt., Tamba Miklós

Nyírségvíz Nyíregyháza és Térsége Víz- és Csatornamű Zrt.

Winkler Ház Vásárosnamény

Király Edit

Dr. Ungvári Zsigmond

Bihariné Halászi Mariann